

A MAROSVÁSÁRHELYI

EVANG. REFORM. KOLLEGIUM

TÖRTÉNETE.

UNIVERSITATEA DE MEDICINĂ, FARMACIE, ȘTIINȚE ȘI TEHNOLOGIE GEORGE EMIL PALADE TÎRGU MUREȘ 1925

IRTA

KONCZ JÓZSEF,

tanár.

Külön lenyomat a Kollegium 1883—1888. és 1894/95. iskolai évi Értesitőiből.

9228 3971

INSTITUTUL DE MEDICINĂ, FARMACIE, ȘTIINȚE ȘI TEHNOLOGIE TÎRGU MUREȘ
BIBLIOTECA CENTRALĂ
H. 995 /19 04

27 MAY 2005

MAROSVÁSÁRHELYTT.
NYOMATOTT AZ EV. REF. KOLLEGIUM BETÜIVEL.
1896.

UNIVERSITATEA
1925
GEORGE EMIL PALADE
FACULTATEA DE MEDICINĂ, FARMACIE, ȘTIINȚE ȘI TEHNOLOGIE - TÂRGU MUREȘ

ELŐZMÉNYEK

A COLLEGIUM KELETKEZÉSÉRŐL.

I. A reformáczió első századának negyedik évtizedében, 1556-ban az erdélyi rendek már gondoskodtak arról, hogy a régi egyházi, kolostori iskolák[1]) helyett, melyek vagy felbomlottak, elenyésztek a vallási forrongások és küzdelmek között,[2]) vagy rendeltetésüknek eleget nem tettek,[3]) újak és a kor kivánalmainak megfelelők állittassanak. E czélt megvalósitandók, a nevezett évben Kolozsvártt nov. 25—decz. 7-ig tartott, az erdélyi nemzeti fejedelemséget szervező nevezetes országgyülés XXIII. czikkében névszerint kijelölnek iskolahelyiségekül Kolozsvártt és Vásárhelytt[4]) egy-egy kolostort,

---

[1]) A Ferenczrendi minoritáknak a székelyföldön Csiksomlyón kivül Székely (Maros) Vásárhelytt is volt zárdájok IV. Jenő pápának 1444. év február 1-én Rómában kelt okmánya szerint, melyben „a Ferenczrendi szerzetesek bozniai vicariatusa alá veti, s azzal egyesiti azon rendnek Scythiában, Moldvában és a hét székely széken levő és ezután keletkezendő valamennyi conventjeit, házait s ezek között névszerint a székelyvásárhelyit is — Fori Siculorum. (Lásd Szabó Károly „Székely oklevéltár“ I. k. 147—153. l.)

[2]) A XVI. sz. elején e szerzetnek volt iskolája is itt, de az, az egyháziak ellen meginditott üldözés idejében elenyészett. (Frankl (Fraknói) Vilmos „A hazai és külföldi oskolázás a XVI. században“ 125—126 l.)

[3]) Hogy azon kolostori oskolák a mértéket nem igen ütötték, mutatja többek között a veszprémi 1515-ki zsinatnak az egyházi pálya jelöltjei irányában emelt igényeket a legszerényebb mértékre leszállitó azon végzése, mely az egyházi rendeket fölvenni kivánók fölszenteléset csak ugy és akkor engedi meg, ha *jól tudnak olvasni, énekelni és az elemi ismeretekben némileg jártasok.*

Quales sint promovendi (clerici)? Hi, qui sint ad Sacros ordines promovendi, infra tres dies ante diem ordinationis suae Episcopo vel ejus Suffraganeo, aut examinatoribus deputatis praesentari et examinari debent, et tales, qui sunt legitimae aetatis, honestae vitae, de legitimo matrimonio nati, et *bene sciunt legere et cantare ac in praemissis (primitivis?) sint aliqualiter instructi,* non irregulares, non conjugati, non bigami, non servi, etc. Péterffy C. „Sacra concilia ecclesiae rom. cath.“ Viennae Austr. 1742. pag. 235.

[4]) Provisum etiam est, suffragiis publicis omnium statuum, ut nos, perfectis negotiis capitulorum, non dedignaremur curam idoneam ultro

tendönként a székely dézmából harmadfélszáz forintot adatni; mostan azért könyörgünk te Felséged hivei, mind három nemzetül alázatosan mint kegyelmes urunknak: hogy az jelenvaló esztendőre is oly deputatio levelet méltóztassék adni, hogy ne kényszerittetnének az Felséged hivei esztendőként te Felségedet ezzel bántani; hanem a dézmák administratori és beszolgáltatói, mostaniak és jövendőben leendők az te Felséged kegyelmes deputatio levelére adnák meg esztendőnként azt a summát az oskola mestereknek fizetésekre és az szegény tanulóknak táplálására, kikből az ur istennek anyaszentegyháza épültethetnék; mely kegyes adományát Felségednek az hatalmas ur isten ezerképpen hasznosan megfizeti te Felségednek. Erről kegyelmes választ várnak az Felséged hivei te Felségedtől mint kegyelmes urunktul.[1])

Nincs ugyan adatunk arra, hogy a kért deputatio levelet a kivánt alakban kiadta volna; de nincs okunk azért kétségbe vonni a 250 frt évenkénti kiadását azon fejedelemtől, ki a gymnasiumok mellett Erdélyben főiskola — akademia — alapitását is komolyan tervezte. 1567-ben Celsio Secundo Curio baseli és 1569. Ramus Péter párisi egyetemi tanárt[2]) igyekezett megnyerni és bizni ennek kivitelével. „Cum Auspice Deo optimo maximo igy ir Curionak Baselbe — Academiam in hoc regno nostro instituere velimus, ut solidiora fundamenta literarum studiis jacere possimus, opera et consilio vestro uti statuimus. Cujus rei gratia mittimus ad vos hunc hominem nostrum cum plena instructione, Hortantes vos benevole, velitis homini nostro fidem habere indubiam, cetera fusius intelligetis ab excellenti Georgio Blandrata, Doctore nostro, fratre vestro. Bene valete. Data in oppido nostro Thorda, 22-a die Junii Anno Dni. 1567. Joannes electus Rex.“[3]) Ezen hirneves tanárokkal folytatott alkudozásai sikertelenek voltak, további működésében pedig 1571-ben márczius 14-én bekövetkezett halála meggátolta. Az ezután következett Báthori fejedelmek, a r. kath. vallás hivei és pártolói, s a Jezsuiták betelepitői, a prot. iskoláknál

[1]) Székely oklevéltár II. k. 207. l. Veszely K. Erdélyi egyháztörténelmi adatok 177—178. Erd. országgyülési emlékek 257. l.

[2]) Schuller „Literatur geschihte Siebenbürgens.“ 1857. 7. l. Frankl. V. Hazai és külföldi iskolázás a XVI. sz. 11. l.

[3]) A baseli egyetemi könyvtár eredeti példányából másolta és közölte Zsindely István a Sárospataki füzetekben. V. évf. 1861. 839. l.

az eddig tett fejedelmi csekély alapitvány egyrészét legalább meghagyták ugyan, de másfelől a jezsuiták ingyenes tanitásuk[1]) által s kolozsvári növeldéjök fölállitásával a kath. iskolákba kecsegtették azon prot. iskolák növendékeit, melyeknek mint alább látni fogjuk, igen jeles és tudományosan képzett igazgató tanárait is gyakran a mindennapi kenyérhiány kényszeritette tanszékök elhagyására. Igazolja ezt a rendeknek 1587-ben a Kolozsvártt (okt. 22—28) tartott gyülésen B. Zs. fejedelemhez az iskolák támogatása végett intézett e kérelme:

„Megszolgáljuk nagyságodnak, mint kegyelmes urunknak, hogy nagyságod mind a mi könyörgésünket, s mind pedig a tanuló helyeknek, *scholáknak pusztaságokat és a benne lakó ifjuságnak fogyatkozásokat* szeme eleibe vévén, a többi között a vásárhelyi scholához ilyen kegyelmességét nyujtotta, mind az tanitóknak, s mind a tanulóknak táplálásokra méltó és szükséges subsidiumot rendelt nagyságod. Könyörgünk Nagyságodnak, hogy Nagyságod kegyelmességét ennek utána is efféle tanuló rendről és scholabéli épitésekről meg ne vonja, hogy az ifjuságnak a tanuláshoz jobb

[1]) A Jezsuiták ezt érdemül hozzák fel önvédelmükben 1588-ban; „azon jó oldala van e növeldének, hogy benne szegényebb sorsu nemesek gyermekei és más jóreményü ifjak ingyen oktattatnak a tudományokban, kik eddig mint tudatlanok vénültek meg, vagy birtokuk és (mi sokkal sajnosb veszteség) erkölcseik, meg vallásuk nagyobb a tudományokban nyert haszont tulhaladó kárával idegen nemzetekhez küldettek.“ Ez első tekintetre igen szép és dicséretet érdemlő tény, ha minden más czél és érdek nélkül történik. Ezen eljárások hátterét azonban megvilágitja a rendeknek Bátori Zs. fejedelemhez a Jezsuiták eltávolitását illetőleg intézett fölterjesztésének e passusa: „A minap Rómában tartott beszédjökben és más kiadott irataikban nyilván árulták el, miként terjeszték ki hálóikat Erdélyre is, hogy t. i. a fiukat atyjok karjaiból kiszakasztani és bennünket gyermekeinkkel együtt, kiket neveltünk, hálójukba keriteni szándékuk. Kolozsváron az akademia neve alatt erősséget épitettek ellenünk, minthogy tanitványaik és iskolásaik rögtön fegyvert fognak, miként csak nem régen is iszonyu lázadást okozának, melyből — ha isten el nem hárintja — borzasztó vérengzés származhatott volna. Krakkóban is nem régen a katholikus tanulók a házat, melyben a kálvinisták tanitottak, megrohanták, feltörték és meggyujtották; mindenkit, kit benne találtak, megölvén és mindent széthordván. (Szilágyi Sándor Erd. orsz. gyülési emlékek. III. k. 85—86. ll. és Veszely Károly Erdélyi egyháztörténelmi adatok. Kolozsvár, 1860. 198. és 210. ll.) Fájlalni lehet, hogy a Báthoriak nem tudtak kiemelkedni a felekezetesség bilincseiből az ország nagy kárára. Lám Bethlen Gábor a nagyszombati collegiumnak is alapitványokat rendelt.

alkalmatossága lévén inkább gyarapodhassanak és országunkban is ezenképpen tudós emberek nevekedvén jövendőben Nagyságodnak és hazánknak szolgálhassanak.“ [1])

A rendek idézett folyamodványa azt eredményezte, hogy Báthori Zsigmond ugyanazon 1587-ik év deczember 28-án Kolozsvártt kiadott okmányában azon 150 frthoz, mely az erdélyi dézmákból a vásárhelyi iskolának minden évben járt, még egy száz forintot rendel kizárólag a tanuló ifjuság segélyezésére s parancsolja Sombori László tanácsnoknak, az erdélyi dézmák haszonbérlőjének, valamint az utána következőknek is, hogy az ezelőtt is évenként járt 150 forinton kivül más egy száz forintot is mostantól kezdve ezután a vásárhelyi iskola ifjuságnak hasznára és előmenetelére minden évben mindig kiszolgáltassanak. Az okmány e szavaiból „praeter praescriptos *centenos quinquagenos florenos antea quoque annuatim eodem debitos*, alios centenos florenos, a modo in posterum, singulis semper annis ad usum et emolumentum scholae studiosorum vásárhelyiensium administrare modis omnibus debeatis et teneamini.“ [2]) az is világos, hogy a János Zsigmond rendelte harmadfélszáz (250) forint az ő halála után 150 frtra szállott alá a Báthori fejedelmek alatt. — E vékony dotátió mellett, mely egy igazgató tanárnak, 4—5 segéd tanitónak, s 20—30 ifjunak tartására volt rendelve, nem csuda, ha az igazgató egy—két évi küzdelmes szolgálat után más pályát keresett, az ifjuság pedig a jezsuiták iskolájába vágyott és igy a scholák pusztán maradtak.

Ezen öt—hat osztályu iskola, mely az okmányokban „Schola, „Particula“ nevek alatt fordul elő, egy igazgató tanár (mester) vezetése alatt a ref. egyház gondozása, felügyelése és támogatása mellett terjesztette a szellemi világosságot a bérczes székelyföld lakói között 1718. április hó 30-ig. A koronként változó, ideiglenes igazgatókat a felügyelő egyház a gyulafehérvári, kolozsvári és nagyenyedi collegiumok végzett diákjai közül választotta, hivta és hozatta, kik pár évi szolgálat után mint papok nyertek alkalmazást az erdélyi ref. egyház községekben; egy némely külföldi egyetemeket is látogatott s az ilyek közül nem egy vált igen jeles iróvá, országhirű tudóssá, pappá, püspökké.

---

[1]) Veszely. 187. l.
[2]) Eredetije a marosvásárhelyi ref. egyház levéltárában.

II. A Rákócziak által istápolt s bőkezű adományaik által szép virágzásra jutott sárospataki collegium II. Rákóczi György balsorsa után hanyatlásnak kezdett indulni s miután nője, Báthori Zsófia, ki házassági viszony végett vallását változtatva lett reformátussá, férje II. Rákóczi György halála után pedig ujból visszatért a róm. kath. vallásra fijával I. Rákóczi Ferenczczel együtt: a collegium ege is beborult, szerencse csillaga letünt, sőt létele is megszünt, midőn 1671. október 20-án fegyveres erővel és ágyukkal ostromolt ősi fészkéből kivonulásra kényszerittetett.

A hajlékából kiüzött testület, talán hogy az üldöző, fanatikus ellensége erejét megoszsza, s ezáltal az egészre mért csapást gyengitve magát részben megmentse, két részre oszlott, két ellenkező irányban keresett menedéket: mig egyik most Gönczön, majd Kassán ütötte föl ideiglenes sátorát, a másik a nagyobb rész Buzinkai Mihály és Pósaházi János két tanárával átkelve a Tiszán Debreczennek tartott, hogy [1]) ezen tős-gyökeres magyar városban a számüzés nyomorait és az útazás fáradalmait némileg kipihenve tovább, távolabb vonuljon a vihar elől.

A pataki iskola szerencsétlen esetének gyászhíre átszárnyalt a Királyhágón Erdélybe, s eljutott I. Apafi Mihály feledelem füleihez is. Ő — a megtisztitott vallásnak hive, s maga is a tudományokban jártas és a művészet s tudomány kedvelői és mivelőinek kitünő barátja, szilárd védője és páratlan oltalmazója — megértvén, hogy a számüzöttek figyelme Erdély felé irányult, a legszivesebb készséggel meghivja Gyulafehérvárra s ott a Bethlen Gábor fejedelem alapitotta collegiumnak — N.-Enyedre átköltözése óta üresen állott, romjaiból sürgősen kijavitott épületét jelöli ki és ajánlja föl az üldözött iskolának szállásúl. A vándorcsapat Patakról magával hozott becsesebb tárgyait a debreczeni Tanács gondjára és hüségére bizván, kétes reménynyel s aggódva indult ki a városból, mintha oda újból vissza kellene térnie; át jött a Kárpát bér-

[1]) A debreczen-városi évkönyv, a pataki collegium eseményéről 1671. évi október 16-áról ilyeténképen emlékezik: „Rákóczi Györgyné fiával Rákóczi Ferenczczel együtt a sárospataki scholából a deákságot exturbalta, a scholát németek kezébe bocsátotta, a predicatorokat, mestereket kiüzte és minden parochialis proventust occupalt; kiért isten hüntesse! Soha el ne kerüljék!“ Szücs István „Debreczen város történelme.“ II. k. 440—441 lap.

czein s eljutott szerencsésen Gyulafehérvárra, a fejedelem és ref. püspökség székhelyére 1672-ben januarius hó elején. A jó szivü fejedelem magyar vendégszeretettel fogadta az érkezőket, a collegium ügye vezetésére gondnokokat nevezett ki s azoknak kötelességökké tette, hogy a pataki iskola régi törvényeit és szokásait — a mennyire lehetséges — az erdélyiekhez alkalmazzák és szigoruan megtartsák, tartassák; egyszersmind arra is vigyázzanak, hogy a tanuló ifjuság az élet fentartására megkivantató dolgokban hiányt és szükséget ne szenvedjen. De világosabban kifejezi Apafinak a vendég-iskola iránt tett intézkedéseit a gondnokok számára kiadott instructioja, mely ép ezért megérdemli, hogy itt egész terjedelmében helyet foglaljon:

„1. Mivel hogy minden társaságunk felicitássa az rendes igazgatástul függ, mely hasznos oknélkül nem lehet: parancsoljuk serio Curator hiveinknek, legyenek illendő vigyázásban, hogy az pataki scholai törvények, az mennyire ez házához alkalmaztathatók, az collegiumban nagy szorgalmatossággal és szorosan observáltassanak.

2. Senki az mi kegyelmességünkből és hiveinknek Istenhez való indulatjokból conferalt beneficiumnak perceptiojában avagy erogatiojában magát rendetlenül ne ingeralja, hanem várjon ki-ki azon Curator hiveinknek dispositiojuktól, öket semmi becstelenséggel nem illetvén.

3. Hogy pedig azon jók rendesebben administraltathassanak, facultáltuk ő kegyelmeket, hogy egy hitös számtartót fogadjanak, ki hites lévén az Collegiumhoz, az bejövendő buzát, sajtokat, szalonnákat percipiálja, és annak idejében instructioja szerint administrálja is nagy hüséggel, idővel számot is adván róla.

4. Mivel hogy a fejérvári Reformata Ecclesia az Kelneki kicsiny proventust, azok számára, az kik az fejérvári Collegiumban Város déákinak neveztetnek, donatióval birja, maradjon azoknak ususokra, és mivel hogy az templomban is azok szolgálnak az innepi, temetési, lakadalmi énekeknek, az mint az fizetésnek jussa is maradjon azoknál. Albae, 1672.

Apafi.“ *) L. S.

---

*) Originale in papiro patenter emanatum exstat Cibinii in A. F. fasc. 23. Libr. I. Tom. I. Litt. P.

Erdélyi Muzeum (Josephi Comitis Kemény „Apparatus Epistolaris ad Historiam Transilvaniae“ Tom. X. p. 375—377.) Közli Szilágyi Sándor. S.-pataki füzetek XI. folyam, 1867. 722. lap.

Bármennyire szivén feküdt Apafinak az új gyarmat minden oldalról való biztositása: halála után mégis több zavartatást, zaklatást kellett kiállania. Erdély már jó darab idő óta Eris alma volt az osztrákház és török porta között, s miután ez utolsó Tököli Imre bukásával végkép kiszorult Erdélyből, II. Apafi Mihály pedig nem volt(?) elég erős az ország kormányzására: Erdély a Leopoldi szerződésnél fogva az osztrákház kormánya alá jutott. És ezen császári ház és a magyarországi elégületlen hazafiak élére állott II. Rákóczi Ferencz között keletkezett s több éven át tartott mozgalom szele Erdélyt sem hagyta érintetlen: a honfiak egyrésze a császári párt mellett állott, a másik a Rákóczi táborában küzdött s e polgárháboruban most egyik, majd a másik fél rabolta, pusztitotta mint a többit, ugy a Sárospatak-Gyulafehérvári collegiumot is.

A végcsapás 1716-ban sujtotta a vándor-iskolát: Steinwille István generalis a gyulafehérvári vár újitása alkalmával kiadta a rendeletet a távozásra, kiköltözésre. S minthogy „silent musae et leges inter arma," azon katona kőkemény akaratát katonamódra, ellentmondás nélkül kellett teljesiteni a tudomány és müvészet gyakorlóinak, ha a muzsák templomának romjai alá temettetni nem akartak. Márczius 26-án vonult ki a gyászsereg azon hajlékból, mely 44 évig falai közé fogadta volt. Egy szomoru temetés képét nyujtotta ez. Szent zsolozsmák éneklése s gyászba vont dob pergése között leforditott gyászlobogóval távozott az ujból számüzött sereg Zilahi Sebes András és Szathmári Paksi Mihály két tanára vezetése alatt a csak pár évtized előtt még nemzeti fejedelmi városból, hogy új hazát keressen másodszor is e hazában, a polgár- és vallásszabadság egykor klassikus földjén, hol egy század előtt még az idegen üldözöttek is biztosan köthették ki viharhányta hajójukat. A kivert nyáj a közel eső Krakóba álla meg és töltött 8 hónapot, tájékozást szerzendő, hová, merre irányozza vándor útját. A felsőbbség M.-Vásárhelyt jelölte ki ideiglenes tartozkodási helyül, hová deczember 2-án el is jutott s a következő 1717-ik évet mint vendég töltötte itt. A reformatus collegiumnak a reformatio 2-ik százados innepét ily sulyos viszonyok között kellett megérnie.

Eljött végre az 1718-ik évi április 30-ik napja, mely a vásárhelyi partikulát a s.-patak-gyulafehérvári collegiummal egyesi-

tette és *Sárospatak-Gyulafehérvár-Marosvásárhelyi ref. Collegium* nevet adott a boruval-derüvel váltakozó évek hosszú során keresztül ma is fönálló és hivatását e székely város kebelében teljesitő intézetnek.

E rövid előzmény szerint a m.-vásárhelyi ref. collegium története három főrészt alkot:

I. *A Székely* (később *Maros*) *vásárhelyi iskola — partikula — története* 1557—1718-ig = 161 év.

II. *A Sárospatak-Gyulafehérvári Collegium története* 1672—1716-ig = 44 év; márczius 26—nov. 28-ig, 8 hóig Krakóban és 1716. decz.—1718. april 30-ig mint vendég Marosvásárhelytt.

III. *A Sárospatak-Gyulafehérvár-Marosvásárhelyi Collegium története* 1718—1883-ig = 165 év.

A partikula két igazgatója a XVI-ik században.

E viszontagságteljes századból igen édes-kevés irott emlék maradott fenn a partikulát illetőleg. És ezen kevés, hézagos adat az előzményben már emlitett fejedelmi adományleveleken kivül, az iskola két igazgató tanára: Laskai Csókás Péter és Decsi Czimor János életére és irói müködésére vonatkozik.

1581-ig nincs legkisebb adat is az iskola müködéséről és vezetéséről.

Laskai Csókás Péter (Petrus Lascovius Monedulatus) az első, ki megnyitja az ismeretes tanitók sorát. Ő maga, ekkép irta le nevét e latin párvers szavainak kezdőbetüivel:

Pannon Eras Terrae Robur Uictorque Salone[1])
Lassa Animae Surgunt, Corporis Acta Jacent.

Akkor, s még a következő XVII-ik században is rendesen vezeték nevük elhagyásával, a születés helyük nevét vették föl. Vezeték neve Csókás, latinul Monedulatus, Petrus Lascovius Barovius, vagy de Barovia. E név kifejezi eredetét is: Laskó helység Baranyamegyében. Első képeztetését Erdélyben a kolozsvári és gyulafe-

[1]) E verset, melyben a harczias magyarok vitézségét kivánta feltüntetni — Janus Pannonius ily tartalmu verse mintájára irta:

Sub crucis invictae gens militet Ungara signo,
Ergo manus hostis non timet illa sui.

Bod P. „Erudita Panno Dacia“ I. k. LXX. fejezet. Kéziratban a Teleki-könyvtárban.

hérvári iskolában nyerte. Bod azt állitja róla, hogy „még kolozsvári tanuló deák korában nagy reménységet mutató ifju volt, a melyet öregbitett a *fogarasi oskolának igazgatására vitetvén*“ [1]) Ilosvai Benedek gyulafehérvári tanár, pap, s később esperes javaslatára Kendi Sándor kancellárius és más mágnások segélyezésével külföldi egyetemek látogatására ment Olasz és Francziaországba, Schweizba, innen Németországba, Heidelberg- és Wittembergbe. Ez utolsó egyetemen 1578. decz. 16-án vétetett be a „Coetus hungaricus“-ba saját följegyzése szerint.[2]) Mikor tért vissza hazájába, nem bizonyos.

Hogy azonban 1580-ban már a vásárhelyi Schola rectora volt, teljes bizonyossággal állithatjuk: mert 1581-ben Brassóban nyomtatott „Speculum exilii“ munkájának czimlapján *Ludi rector Scholae Vasarhelinae* és ugyanazon müvének ajánló levelében *Pastor Fogarasinus designatusnak* irja magát. Innen tehát az is világos, hogy a fogarasi elsőrendü egyház ottani iskolaigazgatósága alatt fölismert jelességeért 1581-ben meghivta papjának.

1581-ben junius 3-án újból külföldre készült Gyulafehérvárról Olasz-és Francziaországba. Elindulása azonban az év két utolsó hónapjában, vagy 1582. elején történhetett: mert emlitett müve ajánló levelét október közepén irta Fogarasban 1581-ben. Ezuttal is megfordult Wittembergben, egy fél évet töltvén ott művei rendezése és befejezése végett, s ekkor erdélyi pártfogói felszólitására visszajött hazájába[3]) hogy kevés idő mulva, mint mentor, harmadszor is visszatérjen Olaszországba, sőt Rómába az egykori világvárosba is elmenjen egy mágnás patronusának fiával. E harmadik külföldi utazása alkalmával adta ki Genfben „Theorematum de puro et expresso dei verbo“ czimü munkáját 1584-ben, hol Bezaval, a nagy ref. theologussal is megismerkedett, ki őt 1585-ben Genfben kelt egy levelében sok dicsérettel halmozta el;[4]) egy másik levelében megint arról értesiti Ilosvai Benedek gyulafehérvári papot, hogy a Laskai számára Erdélyből küldött pénz kezéhez

---

[1]) Polikarpus 40. l.

[2]) „De homine magno illo in rerum natura miraculo.“ (Witebergae 1585.) czimü munkájának ajánló levelében, hol elő sorolja névszerint mind azon magyar ifjakat, kik 1522—1585-ig azon egyetemen tanultak

[3]) Ugyanott.

[4]) Weszpremi Steph. Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Centuria I. pag. 188—189.

ment. [1]) Mikor tért vissza ezen utolsó külföldi vándorlásából, nem világos. A „Bursa Wittembergensis“ [2]) szerint galliai és olaszországi útazásából 1584. szeptember utolsó napján érkezett Wittembergbe, s ott a magyarok gyakorlatain hivatlan jelen lenni nem akart, [3])

Ezen háromszori, 8 évnél többre terjedő utazás, s a legkitünőbb tudományos intézetek látogatása, dús sikerrel koszoruzta fáradozásait; a latin, görög, héber, olasz, franczia, német, keleti és nyugoti nyelvek teljes ismerete; történelemben, philosophiában, theologiában, régi egyházi atyák irásaiban, conciliumok végzésében szerzett jártassága és otthonossága kartársai fölé emelte s képesitette oly müvek irására, melyek a külföld tudósai elismerését is kiérdemeltek s dicsőséget szereztek nemcsak Pannonius Lascoviusnak, hanem Pannonianak is.

Müvei időrendben igy következnek:

1. Speculum exilii et indigentiae nostrae, sive Libellus, in quo utilis et divinus verum Deum vere invocandi modus traditur, et illa Dominica oratio brevibus quidem, sed planissimis explicationibus in gratiam, aeternum Jehovam, Patrem, Filium et Spiritum sanctum in spiritu et veritate invocantium exponitur. Ex praelectionibus Petri Lascovii de Barovia, Ludi rectoris Scholae Vasarbelinae. Coronae M. D. LXXXI. 8r. 868. l. Ajánlotta Petrityevity Horvath Casimirnak, Erdély fejedelmé fogarasi kapitányjának. Az ajánló levelet — datum ex regia domo Fogaras, idibus octobris 1581. — igy irta alá: *Petrus Lascovius de Barovia, Pastor Ecclesiae Fogarasinae designatus.* Dics verseket irtak e müben Laskaihoz: János beszterczei Décan, Flechner Gáspár brassai, Kalmancsei János, köpeczi Szabó Ferencz és brassai Barthos Márton.

2. Nablium praecanum, in quo Illustrium aliquot Transilvaniae Heroum laudes decantantur. Authore Petro Lascovio de Barovia. Coronae, 1581. 8r.

E müve Báthori Zsigmond fejedelem magasztalása mellett, Kovasoczi Farkas cancellarius, Kendi Sándor, ifj. Báthori István, Iffiu János, Gálfi János, Petrityevity Horváth Kásimir, Kendi Ferencz

---

[1]) Bod P. Magy. Athenás. 120. l.

[2]) A Wittembergben tanult magyar ifjak társulatának anya- és jegyzőkönyve. A debreczeni ref. Colleg hönyvtárában.

[3]) Sub nostrae nationis exercitiis interesse, nisi invitatus, noluit.

és Geszti Ferencz fő pártfogóihoz irt görög és latin dics verseit foglalja magában. Terjedelme ismeretlen előttem. Az erdélyi muzeum könyvtárában láttam egy csonka példányt: 9 számatlan levél, azután: ad lectorem 3 levél s azzal megszakad.

3. Theorematum de puro et expresso Dei verbo, tam scriptis quam viva voce tradito, et pari utriusque authoritate nuper in gymnasio Claudio Jesuipolitano in Transylvania a novis Societatis Judae Monachis propositorum examen et refutatio.

Annexae sunt orthodoxae assertiones de authoritate, necessitate ac fine Sacrarum literarum, certissimis Scripturarum testimoniis et Sanis antiquorum Patrum Scriptis comprobatae. Per Petrum Lascovium Pannonium. Genevae M. D. LXXXIIII. 8r. 394. l. Előlczim és ajánló levél, ad lectorem 12 levél. Ajánlás Kendi Sándor, Kovasoczi Farkas, Sombori László, Csáki Dénes és több erdélyi tanács urhoz, mint patronusaihoz, „a kiknek — irja Bod — költségeken bujdosott és tanult.“ [1])

E tudományos müveltségéről tanuskodó munkájában Laskai megczáfolja a kolozsvári Jezsuitákat az isten beszédéről és a traditióról irt és kiadott „De puro dei verbo tam scriptis, quam viva voce tradito“ czimü könyvüket. 1580-ban a Jezsuitákat behozván Erdélybe a Báthoriak, hirtelen elé ugrik egy könnyü fegyverzetü Jezsuita, s kezdi szemükre hányni a protestánsoknak, hogy az elhunyt szentek közbenjárását nem hiszik. „Erre irtam akkor egy rövid feleletet — irja Laskai ad lectorem — a mint akkor kitölt az én tehetségemtől, ugy, hogy az magáról többé életjelt nem adott.“ Ez csak ingerkedés, mintegy előcsatározás volt akkor. Hanem majd 1581-ben Kolozsvárt a Jézus társaság új gymnasiumának megnyitása alkalmával Schreckius Farkas uj tételeket irt és nyomatott ki megvitatás végett, a már idéztem De verbo dei stb. czimü müben.

A disputatio Schreckius elnöksége alatt történt, a tételeket Puschius János Jesuita védelmezte. És már ezen XIII. fejezetben eléadott 31 tételt Laskai annyira megrostálta emlitett munkájában, hogy az, a Béza figyelmét méltán magára — a tételek irójának pedig — valamint a Jézus társaságnak Erdélyből távozását 1588-ban magaután vonta. [2]) (Meg van a Coll. könytárában 1005. sz. a.)

---

[1]) Athenas. 159. l.

[2]) Lampe (Ember Pál) Hist. eccl. ref. in. Hung. et Transylvania. pag. 690,

4. Pigmentum originis Sectae Jesuiticae, quo vita, doctrina et mores Jesuitarum, in primo novae hujus Sectae magistro repraesentati, depinguntur. Genevae, 1584. 8r. Ajánlotta Ilosvai Benedek gyulafehérvári papnak és esperesnek, mint jóltevőjének.

5. De homine magno illo in rerum natura miraculo et partibus ejus essentialibus, lib. II. Authore Petro Mon. Lascovio ungaro. Witebergae, M. D. LXXXV. 8r. 439 l. Elől czim, epistola dedicatoria, Lectori epigrammata 20 sztlan levél. Ajánló levelét, mely Wittembergában april 22-én 1585-ben kelt, *Seelfisch Sámuel* Wittemberg város Consulához, mint tanulás végett a wittembergi egyetemre menő magyarok atyjához intézi, s itt elősorolja névszerint mindazon magyar ifjakat, kik 1522—1586-ig ott tanultak. Az olvasóhoz igen szép levelet és epigrammát irt Károli András; Fegyverneki Izsák, Budai János, Buza Mátyás és Némethi János szintén verseket. E művében az embori test csodálatos alkotását s a lélekkel együttes működését, s ez utóbbinak lényegét, eredetét, tartózkodási helyét az emberi testben megjelenése előtt és után, tárgyalja XIX fejezetben.

Idegenek nyilatkozatai Laskai e művéről.

Matthiae György, hires orvos-tanár a göttingai egyetemen, azt irta Weszprémi Istvánnak, hogy ő valahol látta Laskai e művének czimét, s ez inditotta rá, hogy „Conspectus historiae medicorum chronologicus“ czimü munkájába az egész világ orvosai sorába fölvegye Laskait; ámbár ő hivatására nézve épen nem volt orvos és tárgyával inkább mint theologus foglalkozott, de azért ez igen tisztességes helyről, az orvosok sorából nem akarta kihagyni azt, a ki II-ik könyvének III-ik és IV-ik fejezetében az embert physice is eléggé tudományosan leirta az ő módja szerint.

Rotarides „in lineament. histor. literar. hungaricae“ a 43. lapon oly ritkának mondja e könyvet, hogy azt nem könnyen lehet látni is, nem hogy birni. (Meg van a Collegium könyvtárában 4740. könyvtári szám alatt.)

6. Ode protreptike ad Magn. Dn. D. Stephanum de Báthor, veram certamque virtutis viam ingressum. Ezen 80 sorból álló buzdító óda Fegyverneki Izsák „Enchiridion locorum communium theologicorum“ czimü először 1586-ban, másodszor 1589-ben Gri-

naeus Jakab által Baselben kiadott munkája elején fordul elő. (Meg van 688. kvtári szám alatt a Collegium kvtárában.)

A Laskai életére vonatkozó e néhány hézagos vonással kénytelenek vagyunk itt megállani, fogarasi papi működése és halála ideje kiderithetésének minden reménysugára nélkül, vásárhelyi működését alig másfél évre tévén, 1580—1581. juniusig terjedőleg. És itt újból megszakad 11 évig oskolánk történetének fonala.

Decsi Czimor János, 2-ik ismeretes igazgatója a székelyvásárhelyi Scholának, „a XVI-ik század egyik legtudósabb, müveltebb és munkásabb, s tán legszellemesebb és legtöbb oldalú irója, nemes apától született Decsen, Tolna vármegyének népes és a XVI. században már nevezetes református eklézsiát biró, akkor mezővárosában, mely a felső baranyai Superintendentiába esvén, Ő magát Baranyainak, deákul hol Baroniusnak, hol Baroviusnak irta.“ [1]) Első oktatását, az akkor virágzó és jeles könytárral biró tolnai reform. iskolában vette, Herczeg-Szöllősi Gáspár és Tolnai Bálint vezetésük alatt. Toldy Ferencz csak Tolnai Bálintot említi, ki 1575—1581-ig[2]) tanárkodott a tolnai iskolában, s Decsi ottani iskolázását is ez időre teszi. Bod Péter ellenben Decsinek egy latin verse után első helyen Herczeg-Szöllősi Gáspárt, — Veresmarti Ilyés, herczeg szöllősi pap és Superintendens fiját, ki később 1607-ben a ráczkevi synoduson szintén Superintendensé választatott, — nevezi a tolnai iskola akkori igazgatójának. [3]) Ugy látszik, Lampe után Toldy is tévedett abban, hogy 1575—1581-ig Tolnai volt a tolnai iskola rectora. E tévedést látszik igazolni az is, hogy Lampe Tolnait a 679-ik lapon ugy említi, mint a mohácsi districtus seniorát 1575-ben, mig másfelől a Herczegszöllősi rectorságát a tolnai iskolában 1592-re teszi, holott már Decsi akkor külföldön 5-ik évét töltötte s épen haza térendő volt. Talán nem tévedünk az ellenkező állitások e kiegyeztető megkisértésével, hogy Herczeg-Szöl-

---

[1]) Toldy F. „Baronyai Decsi János magyar historiája 1592—1598. A szerző életével. Pest, 1866. I.—LXXX+1—328. l. Sr.

[2]) Lampe. Hist. Eccl. ref. in Hung. et Trans. Pag. 668—669.

[3]) Fundamenta autem studiorum in Schola Tolnensi, faecundo celebriorum ingeniorum seminario sub ductu *Casparis Herczeg-Szöllősiensis, ibidem rectoris academici jecit*, atque consilio Valentini Tolnai. Bod P. „Erudita Panno Dacia“ I. k. XCII. Caput. Kéziratban a Teleki könyvtárban.

lősinek megadjuk a rectorságot s Tolnainak mint Seniornak (espe-res) a felügyeletet.

De hozzuk napfénye ez alkalommal Decsinek — három szellemi szülőjéről hálás elismeréssel emlékező versét is:

Fac bona cuncta meis Patronis rite precator,
Qui nos ingeniis progenuere suis.
Salve igitur *Caspar* gentis laus maxima nostrae,
Qui mea juvisti pectore fata pio.
Tuque *Valens* salve studiis celeberrimus cunctis,
Salve profectus, duxque paterque mei.
Cura tua est, quod ego peregrinos visere terras
Quodque queo casus vincere, cura tua est.
Ergo prius Rhodanus nostro miscebitur Istro,
Quam tua de nostro gratia corde cadat.
Et tu *Banrevii* Debrecii pars magna Senatus
Vive diu Jani laetus honore tui.[1]) —

E vers utolsó két sorából azt is látjuk, hogy debreczeni oskolázása alatt Bánrévi volt fő pártfogója.

Hány évet töltött a tolnai és debreczeni iskolákban, s mikor került Erdélybe a kolozsvári ref. iskolába, adatok hiánya miatt nem mutathatjuk ki. Hogy azonban ez intézetnek jelesebb növendékei közé tartozott, abból következtethetjük, hogy Losonczi Bánffi Farkas fejedelmi tanács urnak őt ajánlották az intézet vezetői 1587-ben külföldi egyetemre küldendő Ferencz nevü fia mellé útitársúl.

Az ifjak, a hosszu útra szükséges tárgyakkal fölszerelve május 18-án iudultak el Bonczidáról és mentek azon nap Székely-Vásárhelyre; 2-ik és 3-ik nap Homoród-Szent-Pálra. Innen Kornis Farkas királybiró, fiát Kornis Györgyöt hozzájok adván, Brassóba vitte és kisérte őket. Brassóban csatlakoztak a Kovasoczi Farkas cancellarius és Kornis Gáspár fényes társaságához, kiket a fejedelem Varsóba küldött gyülésbe. Brassóból Kézdi-Vásárhelyre, s innen az Ojtozon keresztül Moldován, Havasalföldön át Varsóba, s végre Poroszországon, Pomeránián és Bradenburgon át, julius 26-án Wittembergbe érkeztek, s ugyanazon nap be is irták nevüket a

[1]) Tolnai S. Jánoshoz 1588-ban irt versében, midőn ez a Wittembergi académiáról haza tért 1588-ban. (4078. k. sz.)

„Bursá"-ba. E társaságban voltak a már emlitetteken — Bánffi Ferenczen és Kornis Györgyön — kivül Sombori Sándor, Sombori László fija és Budai Márton — Kovasóczi Farkas testvére.

Ugyanezen wittembergi akadémián tanultak még ekkor, Decsi leirása szerint a következő magyar ifjak:

Forgács Mihály, gimesi
Csanádi János, ki akkor a magyar-társaság seniora volt.
Czibrádi Mihály
Miskolczi P. Boldizsár
Debreczeni T.(ankó) Miklós
Tolnai István
Thuri Márton
Liszkai Demeter
Karkai T. Demeter, erdélyi
Némethi Ferencz
Borvei Mihály
Mohi András
Tolnai S. János
Félegyházi István
Szentpéteri Péter
Debreczeni B. Miklós
Szamosközi Sándor
Eszlári F. Demeter
Sárközi Bálint
Szepsi Lentulus János
Debreczeni N. Ferencz
Máriási Zsigmond és végre
Ujfalvi Pécsi Zsigmond.

E névsor igazolja Bod Péter azon állitását, hogy „urak és nemesek gyermekei Patáviumba, Bononiába, Párisba, Londonba, Genfbe, Kölnbe, Wittembergbe, Heidelbergbe, oskolákba, udvarokba, országokba a látásért, hallásért elmennek vala ugy, hogy annyi tanult, tudós, nemesi uri rend egyszer, mint akkor, — Géczi J. kormányzósága alatt — ebben a kicsiny hazában nem találtatott."[1]) Lakásuk (Bánffi és Decsinek) Albert Salamon tanár és orvos doctornál volt Dudith Andrással együtt.[2])

Menuyi időt töltött Decsi Wittembergben, egész pontossággal kimutatni nem tudjuk; annyi bizonyos, hogy 1589-ben még ott volt: az előbb emlitettek közül Ujfalvi Péchi Zsigmondhoz és Eszlári F. Demeterhez — Wittembergből távozásuk alkalmával 1589-ben búcsuverseket, Forgách Mihályhoz üdvözlő verset irt. Wittembergből Strassburgba ment folytatni tanulását s onnan látogatta meg — mint Lipponins után[3]) Toldy irja — Olasz- és

[1]) Polikarpus 42 l.

[2]) Dudith András pécsi püspöknek, a tridenti gyülésen az urvacsoráról és papok házasságáról tartott beszédeiről hires és a prot. vallásra áttért, kétszer nősült, universalis tudós, nagy nyelvész és szónoknak fija. Maresius „Biga fanaticorum eversa, Gröningae, 1647."

[3]) „Post Italicas, Gallicas et Germanicas peregrinationes, Claudiopoli intra anni spatium commoratus scripsit „Syntagma Juris Impe-

Franciaországot Decsi is, mint több más magyar ifjaink. 1596. aug. 16-án Marosvásárhelyről Hunyadi Ferenczhez, az erdélyi fejedelem orvosához intézett levelében csak annyit említ: „reversus ex Germania“, de olasz- és franciaországi útazásait nem említi.

„Mig Decsi a kolozsvári collegiumban befejezvén hazai tanulmányait, mint egy öt évet külföldön mulata, a szigethi és pécsi bégek apró harczai és rablásai folytán nem csak maga pusztult ki atyai javaiból, hanem az övéi is kiszorultak lakhelyeikből s Erdélyben, Báthori Zsigmond fejedelem szárnyai alatt kerestek és találtak is menedéket. Itt telepedett tehát le ömaga is 1592. végén (Kolozsvártt) s ez idő alatt dolgozta ki „Syntagma“-ját, melyhez az előkészületeket kétségtelenül már a külföldön tette volt.“ Székelyvásárhelyre költözése és alkalmaztatása a scholához 1593-ra esik. Itteni müködését, helyzetét, viszonyait, rokonságát hiven tükrözi vissza 1596-ban aug. 16-án költ s Hunyadi Ferenczhez[1]) Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem tudós udvari orvosához intézett terjedelmes levele és 1597-ben aug. 26-án a székelyvásárhelyi tanács és Decsi közt — ez utolsónak szolgálati fizetését illetőleg — költ szerződés. E két okmány érdekessége megkivánja, hogy azok itt egész terjedelmökben helyet nyerjenek. Hunyadi Ferencz, a Trója veszedelméről szóló magyar historiás ének szerzője, a nagymüveltségü latin költő, Prágából visszatérő utjában Felső-Magyarországon ajánlotta Zokoly Miklós[2]) főur pártfogásába Decsit, s 1596-ik év első felében költ levelében azt tanácsolja s javasolja Decsinek, hogy a nyár vége

---

rialis et Hungarici“ ac post modum in gymnasium Székely-Vásárhelyiense vocatus, annis non paucis magna cum laude docuit“. Weszprémi Cent. I. pag. 192.

[1]) Hunyadi Ferencz Báthori István mellett is szolgált Lengyelországban; vidám játszi elméjü ember volt. 1595-ben Báthori Zsigmond nagyban készülvén Sinan basa ellen Oláhországba, Hunyadi orvos oly hirt költött és terjesztett a fejedelem udvarában, hogy ő oly fegyverellen való orvosságot tud, melylyel a ki él, a golyó nem találja. Ezt hallván a fejedelem, kérdőre vonta Hunyadit, ki nem tagadta, sőt erősitette állitását, csak hogy e gyógyszeres ládáját Brassóban hagyta. A fejedelem utána küldi, hogy hozza el. Hunyadi elment és azt irta visszza Brassóból: Ő a ládájában oly fegyver ellen való orvosszert talált, hogy a ki az oláhországi hadjáratban a golyót kiakarja kerülni, az üljön Brassóban, a mint ő is fog cselekedni, s javalja, hogy a fejedelem is ugy cselekedjék. Bod P. Athénás 113. lap.

[2]) Zokoly Miklós, I. Zokoli Péter 1458—1463-ig macsói bán és temesi főispán utóda. E család nevét a Szabolcsmegyében fekvő Szo-

felé vegyen szabadságot magának, ránduljon fel Magyarországra, ismerkedjék meg Zokolyival, a tudomány Maecenásával s Magyarország ezen igazi phoenixével. Decsi válasza:

„Vettem leveledet legkitünőbb uram, melyből ki nem mondhatom, mennyi gyönyörüséget meritettem. Mert ez legelső leveled s ugy van irva, hogy abból nagy tudományosságodat és miveltségedet, s irántam való különös jó indulatodat átláthattam. Hogy engem távol lévőt s arra csaknem érdemetlent oly szeretettel s oly tiszta szívvel ajánlottál Nagyságos Zokoli urnak, ezen irántam való ily nagy szivességedet annyira köszönöm, hogy azt mindig minden alkalommal a legkészebb leszek meghálálni. Mert ámbár az elnyerendő állapot reménysége barátaim előtt az igen nagy bizonytalanság miatt csekélyebbnek látszik is, mintsem hogy az út oly nagy költségével és fáradtságával kelljen megvásárolni, nekem mind a mellett is, a mint a tanácsok minden indokait jobbra-balra meghányom-vetem, több tekintetből tanácsosabbnak látszik, hogy ezen reménységgel s ez alkalommal Magyarország azon nagy főurait meglátogassam, mint az, hogy ezen háládatlan és fösvény országban tovább is mintegy syreni sziklához lánczolva, végkép elsorvadjak. Mert akár az ország közzavarait tekintsem, akár törekvéseim s állapotom nyomoruságos voltára gondoljak, bizony semmi sincs a mi nagyon is ne buzditson a kibujdosásra.

A mint Németországból visszatértem, egészen ezen ország díszitésére szenteltem magamat, azt gondolván hogy kibujdosott rokonaimmal együtt itt majd tanulmányaimra nézve valamely kissé nyugalmasabb állomást nyerek. Ezen szándékkal ajánlottam a Felséges fejedelemnek azt a valóban nagy fáradsággal szerkesztett „Syntagmá"-mat. De nemcsak, hogy méltó jutalmát nem nyertem ezen munkámnak, de még felét sem kaptam vissza arra tett költségemnek. Nemsokára ezután, midőn fényes föltételekkel a pataki gymnasium igazgatására meghivtak, bizony akaratom ellenére tar-

koly helységtől vette, eredetét pedig mint Szokoli és Kis-Várdai család a Báthoriakéval közösen a Gutkeled nemből hozza le. Miklós, e néven V-ik, 1595-ben követségben volt III. Zsigmond lengyel királynál. Felesége Telegdi Kata, leánya Erzsébet, pribéri Mélith Péterné, ki javait örökölte. Nagy Iván X-ik k. 786 s. k. ll. és b. Radvánszky Béla „Századok II. k. 509—512. l.

tottak vissza azok a szomoru halállal kimult pártfogóim,[1]) és nagy támogatás reménységével ezen iskola igazgatójává tettek. Mit tettem itt, minden támogatástól s a szokott fizetésecskétől is csaknem egészen megfosztatva, álljon más tudósok itéletén, én törekedni fogok, hogy a maradék előtt, ha a végzet ugy akarja, annak bizonyságát adjam. Azt bizonnyal merem állitani, hogy egy magam, ily nagy szorultságra jutva is, többet tettem az ifjuság oktatásában, mint haton azok közül, a kikről látjuk, hogy azt igen fényes fizetésért teszik. De ezen fáradsággal sem elégedve meg, hogy más tudós férfiakat is hasonlókra s nagyobbakra ösztönözzek, s a fejedelem kegyét és segélyét megnyerjem, szorgalmam más kisebb mutatványain kivül, még két meg nem vetendő fontosságú munkámat ajánlottam fel a minap a Felséges fejedelemnek. Egyik volt az általam magyarra forditott Sallustius,[2]) melyet midőn a Felséges fejedelemnek ajánlottam, ugyan az történt velem, a mi Theodorus Gazával, ki midőn Aristotelesnek azt az állatok historiájáról irt roppant nagy munkáját görögből leforditva, ha nem csalódom, Julius pápának ajánlotta, attól oly édes kevés pénzt kapott, a menynyire a könyv diszes kötését becsülték volt. Csak annyiban volt Gaza nálam szerencsésebb, a mint illett is, hogy ő ha többet nem, legalább a kötés árát megkapta, nekem pedig, tőlem még az is megtagadtatván, minden munkám és fáradságom kárba veszett. Magyarország historiája pedig, melyet körülbelől öt évi folytonos munkával összeszedegettem és tehetségem szerint egybe állitottam, mennyi izzadásomba került, istent hivom bizonyságúl, mert az emberek itéletét a kellőnél igazságságtalanabbnak tapasztalom. Midőn ezen dolgozatomat is a Felséges fejedelemnek ajánlottam, s azért valami útiköltséget kértem, mind abból, a mit megnyerni ohajtok vala, semmit nem nyerhettem. Mit tegyek tehát? Vajjon azoknak szenteljem munkáimat, a kik se nem kivánják, sem ingyen elfogadva sem becsülik? Bolond legyek, ha valaha bárki tisztességére egy betüt is irok.

---

[1]) Az 1594-ben kivégeztetett Kovacsóczi Farkas cancellár, Kendi Sándor és Ferencz tanácsnrak és társaik.

[2]) Megjelent Szebenben 1596-ban, a fejedelemhez intézett latin ajánlással, s az olvasóhoz szóló magyar előbeszéddel, mely kelt 1595. szeptember 29-én.

Ezek azok, és több egyéb is, a mik arra birtak, hogy a kibujdosásra határozzam magamat, s abban állhatatosan megmaradjak. Bármint üssön is ki tehát magyarországi útam, jóllehet a kolozsváriak is hinak iskolájok igazgatására, s azon kivül is vannak élhetési módjaim, mind a mellett is valóban elhatároztam, hogy október elején arra az útra megindulok és mind Zokoli urat, mind más nagy férfiakat meglátogatok, s azon alkalommal utána nézek, nem nyerhetnék-e valamely tanulmányaimnak megfelelő állomást. Hogy pedig ezt annál alkalmasabban tehessem, kitünőségedtől most két dolgot tartottam esedezve kérendőnek; egyik az, hogy irántam való különös jóindulatodnál fogva ne terheltessél ajánló levelet adni Nagyságos Zokoli urhoz, melyben intsd őt kérlek, hogy miután az ő pártfogásának bizonyos reménységével indulandok arra az útra, tegye meg, hogy az a fáradságom ne váljék káromra; másik az, hogy méltóztassál nekem a felséges fejedelemtől szabad elmeneteli levelet eszközölni, melynek tekintélyével és tisztességes bizonyságával annyi harczi zaj közt két ifjuval együtt bátorságosan utazhassam. Reménylem, hogy miután az idők mostohasága miatt egyebet nem nyerhettem, ennyi jótéteményben ő felsége részesitni fog.

Ha ezeket kitünőségedtől megnyerendem, magamat általa a a legnagyobb jótéteménynyel illetettnek és pártfogásod által örökre lekötelezettnek fogom tartani. Ezeket láttam jónak hirtelenében, s kissé bővebb szavakkal kitünőséged kebelébe mintegy kiönteni, a miket hogy kitünőséged jó neven vegyen, és engem, ha jónak látandja, ezen vágyaim teljesülésére segitsen, igen nagyon kérem. — Èljen boldogúl kitünőséged. Kelt Vásárhelyen, aug. 16-án 1596. kitünőséged igaz tisztelője Decsi János."

Oldaljegyzet: Ez a mi Decsink megházasodott 1600-ban, meghalt 1601-ben.[1])

A Decsi tanitói fizetésére vonatkozó okmány:

Mi Keópeczi Thamas es nagiobbik Kótelveró Istvan Marosszikben Zekely Vasarhelt lakó nemes szómeliók es Pischolti Fabricius Matthias ezón Zekelj Vasarhely Praedicatora: Adgiuk emlekezótre az

[1]) Mult századi másolatban a gr. Bánffi Miklós könyv- és levéltárában Bonczidán. Közölte Szabó K. latinul a Tört, Tárban, magyarul a Prot. theol. könyvtárban. XIII. k. 137. s. k. ll. 1880.

kiknek illik az mi ielón való levelónknek rendiben: hogy jeűvenek mielónkben az tekinteteós Kovats Pal ezón Zekeli Vasarheli feó biro az egész Zekelj Vasarhely tanacs akarattiabol es kepeben, es ielónte mi elótteónk, mivelhogy az beócsúleteós Deczj Janos uram ezón Zekelj Vasarhelj Schola mestór immar egynihani esztendeótűl fogvan az eókegmeók scholaiaban forgolodot es iol szolgált. Erre való tekintetból eű kegmeők Kovacs Pal uram az Zekeoli Vasarhelj egez tanacsial egietómben, az mólj schola haz regteól fogva valo volt ezon Zekeólj Vasarhelt Marosszikben az Szent Miklos Egihazahoz fundálva es reondelve, azt az schola hazat ex singulari benevolentia eorundem Judicis et juratorum Senatorum uduaraual es kertevel eű kegmek Deczj János uramnak es eő kegelmeiert mostoha Attianak is Deczj Barbelj Petórnek mostani maradekaval Deczi Daniellel es az edós Annianak Altal Ersebetnek es posteritasinak es mindón legitimus heresinek, az az ver szórent valo attiafiainak jure perpetuo conferalliak. Illien conditiokkal, hogy Deczj Janos uramnak és Eocsenek es egieb legitimus posteritasinak annak az megh nevezót Schola haznak se nobilitatioiara se pedigh exemtioiara keólemben authoritasa ne legion, hanem vagy eó maga, avegy eü kegmek legitimus heresi es successori, vagy penigh valakit benne akar tartani, de az haztúl az eo ertókeók szerint, modgia szerént való adot adgianak, es varos kózze való szolgalattul megh ne vonniak magukat: Viszontagh eü kegme Deczj Janos uram, avagj posteritasi es heresi varasi causakba akarmiben varasi ember ellen az varos terveniet observalia. Mely condiciokat ha azonkeppen nem praestalnanak, tehat az haz iussatul elmaradgianak, de ugj hogj az varos az hazra löth expensat, nekik refundalja. Ha penigh eo kegmek Deczj Janos uramnak es eü kegme legitimus heresinek per defectum seminis holta teórtennek. az megh nevezót hazat, idegonnek ne hagjhassa, hanem a varose legien, de ugj hogj az hazra leóth kölcsegót vagj varosnak, vagj valakinek szinten akariak hadni, arra szabadságuk legión. Ha penigh ezónközben valami okból inditatvan Janos uram, avagy successori az megh nevezót hazat örök áron elakarnak adni, tehat az varos ellen el ne adhassak keülemben, hanem az varos azt megh bócsúltetven jambor fogott nómós embörökkel es varosi embörökkel, az mit Janos uram avagy successori rajta epiteóttek, azt az varos eppen tartozzik megh adni, es igj ma-

radgion az varosnak az haz. Ezt hozza teven, hogj ha Janos uramnak avagy successorinak masutt is kezdene lakó helie lenni, az hazat valameoddigh akariak birni, pleno jure birhassak, az feolsó condiciokhoz tartuan magukat. Minthogj penigh az az haz Szentegyhazhoz valo haz volt regtül fogva, hogjha valami modon oly eüdó kóvetkoznek, hogy Janos uramot avagj successorit annak dominiumiaban akár kicsoda kezdene haborgatni varosi ember, es egieb legitimus impetitorok, tehát az varos tartozzék eóket a haznak urasagaban megholtalmazni, ugj hogj ha megh nem oltalmaznak, tartozzek az varos az hazra leóth keólcségót eppen nekik refundalni. Vegezetre minthogj az felfele való leteiert az haz nem oly alkalmatoshaszonra, tehát az mikor János uramnak vagy successorinak oly alkalmatossaga leszón, hogy az feó utcza szörire való kapu heljet avagj hazat vehet, abban a varos ellene ne tarcsion, meólj helj felól az feleól is Janos uram es successori az első condiciokhoz tarcsiak magukat. Mind addigh penigh az pap haza udvaran szabad uta legion altal, mind szekereóknek es eümaguknak. Melj köztuk való condiciokat mindeónik fel szabad akaratia szerént mi eleóttünk ugymint keóz birak eleóth mind magukra nezve es posteritasukra es successorira nezve feól veónek. Kinek bizonsagara adiuk ez mi jeleón valo levelunket pecsetünkel megerósitetven. Datum ex oppido Zekelj Vasarhely. 26. die augusti 1597.[1])

E két nevezetes okmányból a következő főpontok kiemelendők: Az elsőből, hogy rokonai Németországból hazajövetele körül költöztek Erdélybe s ezért és további segély nyerhetése végett Syntagmáját a fejedelemnek ajánlotta, de eredmény nélhül; hogy a sárospataki iskola igazgatására is meghivást kapott fényes föltételekkel, s csak szép reménnyel kecsegtető pártfogói unszolására jött Vásárhelyre s itt az ifjuság tanitására többet tett, mint hat más fényes fizetést huzó tanitó; hogy a buzgó tanitás mellett tudományos művek készitésével is foglalkozott; hogy 1600-ban nősült[2]) és 1601-ben meghalt.

A másodikból: hogy a szép reményekkel kecsegtetett vásárhelyi iskolai igazgatóságért majd semmi fizetést sem kapott,

---

[1]) Eredeti kéziratban a marosvásárhelyi ref. egyház levéltárában 4 sz. a. Közölve a Tört. Tárban (1881.) 582—583. ll.

[2]) Nagyszabó Ferencz is emliti „Memoriale"-jában, hogy Decsi János mester a régi iskolaházban lakott *feleségével*. I. k. 96. l.

s végre is a város nehány évi szolgálatjáért Decsit egy régi iskolaházzal elégitette ki azon helyen, hol ma a Collegium fekszik; hogy édes anyja Által Erzsébet, mostoha atyja Decsi Borbély Péter s mostoha testvére Decsi Dániel[1]) volt.

Művei:

1. HODOEPORICON ITINERIS TRANSYLVANICI, MOLDAVICI RUSSICI, CASSUBII, MASOVICI, PRVSSICI, Borussici, Pomerani, Marchici et Saxonici, exantlati 1587. a GENEROSO ET MAGNIFICO DOMINO, DN. FRANCISCO BANFILOSONCIO AD ILLVSTREM ET MAGNIFICVM DOMINVM, DN. WOLPHGANGVM BANFILOSONCIVM PArentem, Consiliarium Illustrissimi Principis Transylvaniae SIGISMVNDI BATHORI de SOMLIO et Comitem comitatus DOBOCENSIS, Dominum in BANFIHVNIAD, NAGYFALV, BONCZHIDA etc. Scriptum per JOHANNEM CZ. DECZIVM. WITEBERGAE Ex typographia Simonis Gronenbergens. M. D. LXXXVII. 4r. 18 levél.

Az első levél első lapján czim, második lapján latin ajánló vers Decsitől Bánffi Farkasnak 12 sor; a 2-ik levél első lapján epigramma Csanádi Jánostól Bánffi Farkashoz, 20 sor, a második lapján kezdődik az útazás leirása.

Toldy F. Decsi ezen munkáját nem találta meg sem a magyar és erdélyi, sem a külföldi könyvtárakban 1866-ban, valamint a magyar akadémiának eziránt közrebocsátott felszólitása is siker nélkül maradott.[2])

Szükségesnek tartottuk azért betühiven adni czimmását, megjegyezvén azt is, hogy nem versben van irva, mint Horányi állitotta, hanem prósában. Ezen útirajzában Decsi a magyarok történetét a zsidókéval méri össze: mint ezeket Egyptomból, ugy hozta ki isten azokat Ázsiából. Elősorolja jeles királyait, vezéreit, diadalait, győzelmeit, vereségeit és veszteségeit; a Zalamegyét pusztitó törökök megveretését 1587-ben, a pécsi Bég

[1]) Decsi Dániel deák hites notarius Zekelj Vásárhelt 1607. február 7-én biráskodott Szabó Dávid s felesége Köteles Klára és Kupás aliás, Köteles Istvánné s Istók és Kata gyermekei között fennforgott hagyatéki ügyben. T. Rozsnyai János ur levéltárában.

[2]) Toldy F. Baronyai Decsi János magyar historiája. Pest, 1866. XIII lap.

elfogatását, a prot. egyház jeleseinek halálát, az iskolák elpusztulását. Mindezeket a zsidók eseményeihez hasonlitva ugy adja elő és azt hozza ki, hogy Bánffi Farkas a lesujtott haza szánandó sorsán segitendő, küldötte fiát külföldre kiképeztetés végett. Lejegyzi ezután a helyeket, hol útjok átvezetett; az országokat és városokat, melyeken átmentek; érinti itt-ott az azokhoz fűződött történelmi eseményeket is. (4078. k. sz. alatti colligatumban a collegium könyvtárában).

2. Adagiorum Graeco-Latino-Vngaricorum Chiliades quinque: ex Des. Erasmo, Hadriano Junio, Joanne Alexandro, Cognato Gilberto, et aliis optimis quibusque Paroemiographis excerptae, ac Vngaricis proverbiis, quoad eius fieri potuit, translatae, studio et opera succisiva Joannis Decii Baronii. Bartphae. Excudebat Jacobus Klösz. Anno 1598. 12r. 424 lap. Elől czim, ajánlás Varkucz György főhadvezér és patronusához, és előszó 9 levél, és végül: „In Zoilum" latin vers Balog Jánostól.

Decsi volt e műve által, melyben ötezer számra menő görög-latin-magyar közmondást adott, a magyar közmondási és példabeszédi irodalom megalapitója, bár előtte már — mint előszavában megjegyzi — a boldog emlékű Siklósi Miklós és más elhunyt komoly férfiak is kezdették az irodalom ezen mezejét müvelni, kiknek etárgyu művei ha megvoltak volna, Decsi nem lett volna kénytelen izzadni, vagy tökélyesebb művet állitott volna elő. Decsi e könyvéből Szenczi Molnár Albert is vett fel közmondásokat szótárába. Molnár 1610-ben Márburgban lévén s szótára kiadásával foglalkozván, a Witembergi egyetemről hozzá ment magyar ifjakat szólitotta fel ezen könyv megszerzésére, s ezek jul 13-án „Irtak kértemre Martinus Tótfalvinak, hogy az Joh. Decii Adagiomos könyvecskéit nekem küldje." [1]) Toldy F. 1588-ra, Szabó K. 1598-ra teszi e munka kinyomatási idejét.

3. Syntagma Institutionum Juris Imperialis ac Vngarici, quatuor perspicuis quaestionum ac responsionum libris comprehensum, opera et studio Joannis Decii Barovii. Anno Salutis 1593. Impressum Claudiopoli Transylvaniae, typis Heltanis. 4r.

---

[1]) Szenczi Molnár A. naplója. Történeti lapok III. evf. 45. sz. 1876.

667 lap. Elől: czim, ajánló levél Báthori Zsigmond erd. fejedelemhez, praefatio ad lectorem, és series titulorum 12 számozatlan levél; továbbá: tabulae isagogicae, seu introductoriae 61 számozott levél; végül: index 9 számozatlan levél és egy lap, errata in tabulis szintén egy lap.

A collegiomunk könyvtárában őrzött diszes példány becsét különösön emeli az, hogy a czim, ajánló levél és előbeszéd után és a series titulorum előtt áll Decsinek egykorú fametszet hasonmása „Vera effigies Joannis Decii Baronii“ felirattal.[1]) És továbbá Decsinek egy 1594. január 5-én Kolozsvártt kelt elismervénye arról, hogy Heltai Gáspár nyomdásztól irói tiszteletdíjban száz példányt kapott a „Syntagma“-ból.

„Külföldön megismerkedvén a római joggal, s azzal a magyart összehasonlitván, fölismerte ennek hibáit, hijányait és módszertelenségét, mi viszont a hazai törvények reformeszméjét költötte fel benne. De ő tegyen-e kisérletet, igy elmélkedik: ő a magánember, a nem is gyakorlati jogász? Másfelől gáncsolandó-e, ki a haza intézményei javitására magán úton is törekszik? Még is, bár ő nem törvényhozó s nem köztekintélylyel hirdeti tanait, hanem csak mint bölcsész azoknak, kik mindkét jog alapjait érteni kivánják: legyen — ezt óhajtja — ki az ő művén javitva, *a hazai törvényeket, a rendek közmegegyezése hozzájárultával, minden tekintetben tökéletesekké tegye.* E végre kisérlette meg a két jogot ugy kötni össze, hogy a magyarnak hibáit a rómainak méltányossága szerint szeliditse, hézagait kitöltse, módszerbe hozza és barbár alakját választékossá tegye“.[2])

4. *Synopsis philosophiae* in privatum memoriae subsidium, thesibus et velut aphorismis quibusdam comprehensa et ad disputandum proposita in Academia Argentinensi, praeside Joanne Lu-

---

[1]) Azon levél utolsó lapján, melyen Decsi képe van, az ő életelveit feltüntető e latin pár vers áll:

Fide DEO: diffide tibi: fac quae tua: castas
Funde preces: paucis utere: magna fuge.
Multa audi: dic pauca: tace abdita: disce minori
Parcere: majori cedere: ferre parem.
Tolle moras: mirare nihil: contemne superbos:
Fer mala: disce DEO vivere: disce mori.

[2]) A syntagma előszava után Toldy.

BARANYAI DECSI CZIMOR JÁNOS.

dovico Havvenreutero, Med. et Phil. Doctore atque Professore, respondente et authore Joanne Deczio Ungaro. Witebergae. Anno 1595. Kis 8. r. A—H ivek, 125 sztlan lap. Ajánlva Kovácsoczi Farkas cancellárnak.

„Az összes bölcsészetet, az uj peripatetikusok szellemében, két főrész — elméleti és gyakorlati — szerint, t. i. amabban a mathematikát, physikát és metaphysikát, ebben az ethikát, politikát és oeconomikát, összesen 570 tételben tárgyalja. Logikai élesség módszerben és kifejezésben jellemzik ezen aphoristicus módon, tömötten dolgozott rendszert.“

5. Az Caius Crispus Salustiusnak két Historiaia. Elseo. Lucius Catilinanac az Romai birodalom ellen valo orszag arulasarul. Masodic. Az Numidiai Jugurta kiralynak, az Romaiak ellen viselt hadarul: Hadviselöknec, és minden rendbeli embereknec hasznokra, deakbol magyarra fordittatot. BARONYAI DETSI JANOS altal. Cum gratia et privilegio Illustrissimi Principis Transylvaniae etc. Ad decennium. Nyomtattatot Szebenben, Fabricius János által 1. 5. 96. 8r. Catilina 51, Jugurtha 97 számozott levél. Elül: Cziml. ajánlás latinúl Báthori Zsigmond fejedelemhez, magyarúl az olvasókhoz. Datum die Divi Michaelis Archangeli. 1595. 6 sztlan levél.

Az olvasókhoz irt előszavában 4 okát adja annak, mi inditotta Salustius e müvének leforditására:

„Hogy ez az irás ne csak azoknak használna, kiknek főképpen és kiváltképen hasznokra és tanulságokra magyaráztam vala meg: hanem minden egyéb renden való embereknek is, az kiknek ez könyv kezekbe jutna. Mert minthogy az embernek élete igen rövid: illik bizony, az mint ugyan ezen Salustius mondja, hogy az kiknek isten valami ajándékát nyujtotta, ne vigyék életeket olyan hallgatással által, mint az oktalan állatok, hanem tisztességes dolgokban foglalván magokat, ne csak életekben, hanem még holtok után is tanitsák irásokkal az embereket minden jóra;

hogy minden rendbélieket, de főképpen az fejedelmeket, urakat, nemeseket és egyéb főrenden valókat édesiteném a historianak olvasására, melyekből mind egyéb jó és tisztességes s mind pedig hadviselésben való eszességet és jó módot tanulhatnának.

Példát akarék adni minden rendbeli tudós embereknek és

útat mutatni, mint kellene tisztességes mulatságokkal magokat gyönyörködtetni és egyéb gondjoktól megujitani... mint Cicero bölcs könyvek olvasásával, avagy irásával, és Julius Caesar, ki nem szégyenlett, nem hogy historiát, hanem még grammaticát is irni. Tudja vala ám az, hogy nem árt az penna az kopjának, sem az könyv az paizsnak. Ajálja a magyar főtudós embereknek Julius Caesar, Livius, Tacitus és Curtius historiajok magyar nyelvre forditását; és végre,

hogy a Fejedelemnek a törökökön nyert győzelmei felett érzett örömét a munkájával is kimutassa.

„Decsi tehát Sallustiust inkább tartalma, mint classikai alakja kedvéért forditotta és adta s a tartalmi hüségre törekvés mellett szerzője sajátságos és választékos tömött formáival is megküzdött. Prózája a XVI. század legszebbjeivel vetélkedik.“ Két ép (a magy. nemz. muzeum és akademia könyvtárában) és 3 csonka példánya ismeretes.

6. *Historia rerum hungaricarum.*

A „Syntagma“ előbeszédében keserü panaszra fakad Decsi a fölött, mennyire elhanyagolták a történetirást honfiai; elmondja, hogy minden ilynemü emlékiratot, töredéket összeszedvén és gyüjtvén, azokból az egyetemes magyar történelmet kezdettől fogva *igazán*, röviden és tisztán kellene egybefoglalni és pedig a mieinknek, hogy az idegenek ne vádoljanak mindég gyermekséggel, restség- és müveletlenséggel. Ha ezt egykor megtenni sikerülni fog vagy nekem, a miről már rég gondolkozom s nem kevés fáradsággal tervezek, vagy akadályoztatásom s épen halálom esetére más valaki véghez viendi, igen szükséges és dicséretes dolgot teljesitend nem csak a tudomány barátainak, hanem az egész hazának. Ezt, ha isten életet, erőt és alkalmat ad s a fő emberek részéről segélyt és támogatást nyujt: mind e haza iránti tisztemet, melyre érzem, hogy születve vagyok, mind hivatási egyéb élet foglalkozásomat, a mennyire tőlem telik, több tanult és haza szerető emberek között gyenge tehetségem szerint teljesiteni, főtörekvésem lesz.

És Decsi ezen igéretét maga részéről be is váltotta; nem az ő hibája, hogy a főemberek részéről a segély és támogatás elmaradt.

S pedig Decsi megérdemelte volna a támogatást a fejedelemtől, sokkal inkább, mint bárki mástól. Mert Decsi a különben tár-

gyilagos és részrehajlatlan iró, részint a vele és családjával tanusitott pártfogásért, hogy azt biztositsa továbbra is magának, erőszakot követett el történetirói lelkiismeretén, midőn bezárta kebelét a zsarnok véres tettei előtt, elfordulva vétkeitől, s „mindent mellőzött, mi Zsigmond hadvezéri dicsőségére a hazafi párt kegyetlen üldözése miatt árnyat vethetne.“ [1])

Ma napig e remekműnek csak egy kis, alig egytized részét birjuk, a X-ik Decást 10 könyvben és a XI-nek két első könyvét (228 lap), melyekben az 1592—1598-i események vannak tárgyalva. És ezen kis rész is elég arra, hogy e nagybecsü mü elveszéséből eredett történet-irodalmi veszteségünk nagyságát megmérhessük.

7. *Joannes Decius Barovius Joanni Telegdio* S. P. D. Ex foro Siculorum, die 5. Martii MDXCVIII. Levél Telegdihez a Hunn-Scytha irásról, mely először Telegdinek „Rudimenta priscae Hunnorum linguae, brevibus quaestionibus et responsionibus comprehensa, Lugduni Batav. 1598.“ czimü könyvében jelent meg; Bod Péter „Magyar Athénás“-ának is az elején 1766-an.

8. Búcsuversek a wittembergi egyetemről hazatérő magyar ifjakhoz:

1. Tankó Miklóshoz, görög vers	16 sor	1588.
2. Tolnai S. Jánoshoz, latin	40 sor	1588.
3. Ujfalvi Pécsi Zsigmondhoz	28 sor	1589.
4. Ezlári F. Demeterhez	32 sor	1589.

4078. könyvtári szám alatt levő kötetben.

A partikula 24 igazgatója a XVII. században.

A véres drámákkal végződött XVI. századnak folytatása volt a XVII. század eleje is, a Mihály vajda és Básta rém korszaka. És aligha tévedünk azon állitásunkban, hogy a Decsi 1601-ben történt halálával nemcsak az isk. igazgatói hely üressen maradott, sőt az iskola is jó darab időre szétoszlott. Mikor a honfiak hontalanok voltak hazájokban; mikor a „papokat könyveikkel megfüstölték, vagy megis égették, bőrüket elevenen lehuzták:“ [2]) akkor a muzsák

[1]) Szilágyi Sándor.
[2]) Bod „Polikarpus“ 46. l.

temploma ajtainak be kellett zárulniok. Hogy mikor nyiltak meg megint?

3. Bojthi Veres Gáspárig nincs adatunk (1620). Ez azonban nem rekeszti ki azon eshetőséget, hogy Decsitől Bojthiig ne voltak volna az iskolának igazgatói, legalább Bethlen Gábor uralkodása kezdetétől fogva, ki már a magyar ifjak külföldi egyetemeken képeztetését megkezdette. Igy küldötte 1615-ben Gelei Katona Istvánt a csengeri synodus ajánlására Heidelbergbe [1]) és Bojthit Szilvási Mártonnal ugyanoda az 1617-ik év elején.

Bojthi eredete és életéről töredék adataink vannak!

Torma János a váradi capitulum levéltárnoka és Thoroczkai Mihály ügyvéd Váradon 1630. február 11-én tett vallomások szerint, Bojthi Gáspár atyja Bojthi Veres János volt, ki Bojthi Balázs szolgálatjában állott s ez szabaditotta föl (manumisit). [2]) Születéshelye e szerint az 1000 lakossal biró magyar ref. község, Bojt, Biharmegyében, s azon kor szokása szerint családi neve (Veres) elejébe fölvette születés helye nevét is, és igy lett *Bojthi Veres Gáspár*. Tévedtek és tévednek tehát a kik Bojthi helyett Böthinek irták és irják. Születés idejét a megelőző század utolsó tizedének első felére tehetjük; mert nehezen hihető, hogy — mint alább látni fogjuk — Bethlen Gábor unoka öccsének Bethlen Istóknak külföldre kalauzolását 1619-ban, fiatal és tapasztalatlan emberre bizta volna. Szülőföldének Váradhoz közel fekvéséből következtethetünk arra is, hogy első kiképeztetését a váradi, akkor jeles iskolában nyerte s az ott paposkodott [3]) Keserüi Dayka János, később Bethlen Gábor udvari papja, 1618—1633-ig pedig erdélyi ref. püspök ajánlása folytán nyerte meg Bethlen fejedelmi pártfogását, ki őt és Szilvási Mártont, mint neki jól ajánlottakat, 1617. január 17-én Várad várában költ ajánló levelével küldi Heidelbergbe s Pareus Dávid nagyhirü egyetemi tanár gondjára és felügyeletére bizza. „Nunc — igy ir Pareusnak — in initio novi istius anni praesentium allatores, *Casparem Bojthi* et Martinum Szilvási, utrosque

[1]) Katona „Praeconium Evangelicum“ 1640. Albae Juliae II. k.

[2]) Gyulafejérvári kápt. levéltár Ambros. Barkai. pag. 149. „Blasius Bojthi providum Joannem Veres de Bojt. genitorem generosi Casparis Bojthi manumisit.“

[3]) Szilágyi Sándor „Gyulafehérvári káptalan levéltára“ Budapest 1880, 16. l.

mihi de meliore nota ad imbuenda studia honestiora commendatos, curae et vigiliae V. R. Dominationis cum aliis antea transmissis alumnis meis [1]) eaque fiducia committo, ut radiis div. sapientiae ipsi attributae, hos etiam in gloriam dei ac ecclesiae emolumentum spargere et ulterius illuminare nequaquam gravabitur.“ [2])

Bojthinak egyetemi életére és müködésére s Bethlen Istók mellett folytatott nevelőségére Bethlennek, Pareussal, Alvinczi Péter kassai pappal és magokkal az alumnusokkal folytatott levelezése és levelei nyujtanak adatokat.

1617. junius 14-én Pareus irja Bethlennek, hogy az ott lévő és leendő alumnusok tanulását tőle kitelhetőleg igyekezni fog hiven és szorgalmasan előmozditani. [3])

1618. január 23. Fehérvárról Bethlen értesiti Pareust, hogy egyik alumnusát — Bojthit tovább is ott szándékozik tartani tanulmányai folytatása végett. Ugyanezen alkalommal január 27-én terjedelmes levelet ir alumnusainak — Bojthi és Szilvásinak is, illetőleg válaszol ezeknek október 10-én Heidelbergből irt levelökre. Ezen igen érdekes levél megérdemli, hogy forditásban itt egész terjedelmében helyet foglaljon.

„Értettem — igy ir — leveletökből szerencsésen tett útazástokat és óhajtott előhaladástokat a tanulásban. Hogy annál szorgalmasabban neki feküdjetek s az időt sikeresebben fordithassátok a tanulásra s a költség és szükség se akadályozzon ebben titeket, száz aranyat adattunk Keserü János concionatorunknak, hogy azt alkalomszerüleg a Váradról tanulás végett oda (Heidelbergbe) induló ifjaktól nektek mielőbb elküldje. Illő tehát, hogy minél nagyobb szorgalommal és egész igyekezettel arra törekedjetek, hogy kegyességünknek s felőletek táplált várakozásunknak megfeleljetek s tanulástokat ugy folytassátok, hogy mindenekelőtt nyilvános legyen, miszerint nem tettünk haszontalan költést reátok, s végre hazátoknak, nemzetetöknek haszonnal lehessetek javára.“

---

[1]) Heidelbergbe küldött előbbi alumnusai Bethlennek: Váczi Péter, Gyöngyösi András, Gelei Katona István, Fehérvári (Albensis) János. (Jubiláris esztendei predikáczio. 1618. Oppenheim. Epistola dedicatoria, szenci Molnár Alberttől.) Későbbiek: Károli György kassai rector, Balai Mihály fehérvári rector, Petri Ferencz és Sonkadi János. (Lampe 356 lap.)

[2]) Pápai Páriz Ferencz „Rudus redivivum“ Cibinii, 1684. E6. levél.

[3]) Ugyanott F5. levél 129. l.

„Nekünk küldött „panegyris"-edet, Bojthi Gáspár, kegyelmesen vettük s előre figyelmeztetünk téged az iránt, hogy ha elhatároztad magadot a tudományokkal továbbvaló foglalkozásra és a tanulmányok alaposabb előmozditására, négy évre költséget fogunk adni neked. Azt akarjuk tehát, hogy Heidelbergből egy vagy fél év alatt Paduába[1]) menj, innen Párizsba s ott tölts félévet s végre innen térj vissza hozzánk. Szándékodról mielőbb értesits minket. Jól értsd meg tehát, az az akaratunk, hogy ne csak a theologiai, hanem a philosophiai tanulmányaidban is alaposan és szorgalmasan képezd magadot, hogy midőn hozzánk visszatérendesz, szolgálatodat mind isten egyházában, mind a világi ügyekben, mind a külső politikában használhassuk, s tapasztaljuk, hogy nem fogsz haszontalan szolgája lenni nemzetednek, hazádnak, sem nekem."[2]) A Paduába és Párizsba tervezett utazásokat részint a háborus mozgalmak miatt, részint a Bethlen Istók felügyeletével való megbizatása miatt aligha megtette Bojthi. Tiz évvel később 1628-ban más megbizással küldötte Bethlen Németországra Bojthit, hogy a fehérvári iskolához német tudós professorokat keressen és nyerjen meg.[3])

Ugyanazon 1618-ik év április 17-ről irja Pareus Bethlennek, hogy *Bojthi Gáspár* és Szilvási Márton alumnusok más 20 igen tudós tanuló honfitársokkal serényen és szerencsésen folytatják még tanulásukat s mindenre előre készülnek, hogy felséged bőkezüségének és az egyház várakozásának kivánság szerint megfeleljenek.[4])

Két hóval később junius 21-én Fehérvárról Bethlen ir megint Pareusnak a heidelbergi egyetemre küldendő unokaöcscse Bethlen Istók nevelője és utitársa végett: „Értesíteni kivánom Tisztelendőségedet, hogy gróf Bethlen István unokaöcsémet, hasonnevü édes testvérem fiát, ki most 12 éves, nyelvtanulás és a szép tudományokban való gyarapodás végett, minél előbb a heidelbergi

[1]) A magyar ifjak Olaszországot a philosophiáért, Rómát a hirért, Genfet, Svájczot és a németországi egyetemeket a nyelvekért és a szentirásnak, theologiának tanulásáért szokták meglátogatni, s végre Wittembergában megnyugodni s magukat gyakorolni a magyar társaságban. Bod P. „Polikarpus" 41 lap.

[2]) Latin szövegét közölte Szabó Károly a „Törrénelmi Tár" 1881-iki folyamában 306—307. l.

[3]) Szilágyi Sándor, a gyulafehérvári káptalan levéltáráról jelentés.

[4]) Pápai P. F. „Rudus Redivivum" F2.

akadémiára akarom küldeni. Gyenge kora miatt gondoskodnunk kell róla, hogy oly nevelőt találjunk, ki mind az útakat, tartományokat és az útazást tapasztalásból ismervén és tudván vezetője és vezére lehessen, mind pedig tudományos képzettsége és erkölcsénél fogva a növelésre méltó és alkalmas legyen s kivánságunk és várakozásunknak megfeleljen. A mint Ön ő felségével együtt czélomnak megfelelő megállapodásra jut, minden nehéz akadály nélkül (a mit én nem sejthetek) most ott tanuló két alumnusunk közül *Bojthi Gáspárt* vagy a melyik Tisztelendőségednek inkább fog tetszeni, fejedelem ő felsége és Tisztelendőséged kedve és akaratja szerént küldje le hozzám, mellőzvén most minden könyv vagy egyéb tárgyak küldését. Mihelyt ez épen és egészségesen megérkezik, unoka öcsémnek átküldése a nevelővel együtt, a lehető legsürgősebb gondunk lesz".[1])

1619. martius 9-én Várad várában költ levelében irja Pareusnak, hogy öcscsét már útnak inditotta társaival, ajánlotta a fejedelemnek is figyelmébe s kéri Pareust is újból az urfi gondozására, „hogy legyen egész Bethlen családunknak diszére és ékességére, a magyar nemzetnek közhasznára, minden tanitóinak pedig, de különösen Tisztelendőségednek örök dicsőségére szolgáljon és legyen."[2])

Ezen felsorolt levelek tartalma szerint Bojthi 1617-ik év elején ment a heidelbergi akademiára; 1618. közepén Bethlen kéri Pareust, hogy Bojthit, vagy a másik alumnusát küldje le Bethlen Istóknak Heidelbergbe felvitele végett.

Lejövetelét bizonyosnak vehetjük Gheszty Jánosnak 1633-ban Nagy-Kaposról Bojthihoz — mint rokonához — irt levele után itélve, melyben panaszosan érinti, hogy „Heidelbergában az ur Bethlen István fijával laktában onnét felül Ujhelyi Mihálytól küldött több levelét nem olvastam." Az elindulás 1619. martius elején volt és a megérkezés Heidelbergbe, april 26-án. Gelei Katona István és Bojthi ketten voltak az útazó társaság fejei: „cum asseclis

---

[1]) Ugyanott E8. = 111. l. és Pareus D. „Collegiorum theologicorum pars altera" Heidelbergae 1620. Epist. dedicatoria Parei ad Joh. Dayka Keserüi. E levelet Károli György alumnusától küldötte, kit akkor inditott a heidelbergi akademiára.

[2]) Ugyanott.

et *collega mihi adjuncto.*“ [1]) E *collegája* Geleinek — bár nem nevezi meg — Bojthi volt az idézett levelek tanusitása szerint. — Heidelberget a következett 1620-ik év szeptemberében a spanyol hadsereg fenyegető támadása miatt már elkellett hagyniok s Nürbergen és Prágán át — honnan a Fehérhegyi ütközet előtt alig pár nappal indultak ki (nov. 3.) sietve jöttek Magyarországra. Gelei Heidelbergből történt ezen másodszori haza jövetele után papi hivatal folytatására adta magát s 1621. nov. 23-án a szathmár-némethi synoduson föl is szenteltette.

E szerint Bojthi külföldön töltött ideje 1617—1620., pár hó híján 3 év.

Bojthinak Heidelbergből lejövetele után a marosvásárhelyi isk. rectori hivatala elfoglalásáig lefolyt idejét, foglalkozását, természetét és tanitói modorát Bethlennek 1621-ben Hunnobrodból okt. 20-án és november 12-én alig három hét alatt Alvinczihez irt két levele deriti ki:

„Az mint öcsénk Bethlen István uram adja értésünkre, Bojthi Gáspárt az mi parancsolatunk szerint az gyermek Bethlen Istók mellé kiküldötte, kihöz noha, az mint mostan értjük, az gyermeknek kedve nem igen vagyon: mindazáltal, hogy immár parancsolatunkra kijött (mivel azelőtt nem is tudtuk annyira, hogy az gyermeknek hozzája kedve nincsen) Kegyelmed állassa az gyermek mellé, igen jól eleibe adván mi nevünkkel is, hogy az gyermek tanitásában szorgalmatosan forgolódván, az öreg deákokkal együtt való deáki exercitiumokra szoktassa és magától kemény magaviselése miatt az gyermeket el ne idegenitse, hogy annál jobb kedve legyen az tanuláshoz is az gyermeknek. Az gyermeket is intse kegyelmed, hogy szavát fogadván mesterének az tanulástól idegen ne legyen. Hogyha pedig Károli kegyelmed mellett az káplánságban megakar maradni, abban sem tartunk ellent, de ha ahoz kedve nem volna, bocsássa és küldje be az vásárhelyi főmesterségre.

Datum ex oppido marchionatus Moraviae Hunnobrodiensi, die 20. octobr. 1621.“

„Bojti az mint értjük, az gyermeket agyban-főben gyakorta verte, mivel hertelen sora vagyon az barátomnak s azért idegen az

[1]) Gelei Katona István „Praeconium evangelicum.“ Albae-Juliae, 1640. liber II-us Praefatio. Gelei saját életrajzában.

gyermek tőle. Kgd megintse, ugy ne bánjék vele, mivel már öregedik is naponként, az intéssel, fenyitékkel talán többet indicalhat, s ha az nem lenne elég, ostorral (lásson) hozzá.“ Ez utóirat Bethlen sajátkezü irása.

A második levélben (nov. 12.) értesiti Alvinczit historicusának Bocatiusnak ugyanazon nap történt haláláról s kéri, hogy gondoskodjék más historicusról, „ne maradnának enni sok szép dolgok perpetuum silentiumban.“ Utóiratban ezt jegyzi sajátkezüleg:

„Parancsoljon gyakorta kgd Károlinak, az gyermeket tanitsa szorgalmatosan, és ne magyar scholákban való hitván szokás szerint, hanem more Jesuitarum exercealja az gyermek magát az oratio csenálásokban, legyen jó rhetor, orator, eloquens ha adatik.“

Ezek szerint Bethlen István Bojthit kiküldötte fijához Istókhoz nevelőnek 1621. októberben Kassára. Kérdés, hol volt 1620. novembertől 1621. októberig, és ki volt ezen idő alatt Istók instructora? Talán Gelei volt az instructor, s minthogy épen akkor november 23-án udvari papjává ordináltatta Geleit Bethlen, ezért kellett ujból Bojthit hivni meg Istókhoz. Nem lehetetlen, hogy Bojthi már Vásárhelyt volt s fölhivatása után az üresen maradott „vásárhelyi főmesterségre“ ugy ajánlotta Bethlen Gábor Károlit, Alvinczi káplánját, Alvinczi pedig a Bojthi tulszigoru bánásmódja miatt megcserélte a személyeket: Bojthit küldötte Vásárhelyre s Károlit állitotta Istók mellé 1621. október végén vagy november elején. 1622-ben bizonyos, hogy Vásárhelyt volt. Ugyanezen évben május hó vége felé a Bethlen Gáborné temetésén mondott latin elegiáját megelőző pár sorban[1]) magát „Ludi Moderator Maros-Vasarheliensis“-nek irja. 1623. elején már Gyulafehérvártt volt keserüi Dayka János püspök Gyulafehérvárról april 9-én Bethlenhez irt levelének e pontja szerint:

„Az deákok kántor pénze felől még, Kgls uram, Bálint deák urammal nem beszélhettem; a mint értém, nehezen fogja szerét tehetni: *mert közel két hónappal ezelőtt* parancsolta volt felséged, hogy *Bojthi uramnak* kántor pénzét megadja, de még neki sem adott egy batkát is, melyről Bojthi uram panaszolkodék előttem; ha meg nem adhatja, nem tudom az deákokat honnat való kegyel-

[1]) Exequiae principales. Pag. 67.

mességeivel biztassam felségednek; szinte az innepekre nem lesz nyavalyásoknak költségek.“ [1])

Ezen idézett adatok alapján Bojthi vásárhelyi schola rectorsága határozottan egy esztendő 1622.—1623-ban már Bocatius helyett a fejedelem udvari történet irója. 1624-ben ő szerkesztette az elhunyt fejedelemné Károli Zsuzsánna temetése alkalmával tartott gyászbeszédeket és verseket tartalmazó „Exequiae Principales“ latin részét, melyhez a praefatiot április 13-án irta s nevét *Caspar Bojthi H. A.* (= Historicus Aulicus) jegyezte alá. Ezért 200 frt pénzfizetést kapott évenként a fejedelemtől. [2]) Ezen összeg mai viszonyainkhoz mérve csekélynek tetszik ugyan: de ha az akkori 300 frt püspöki, és 100 frt schola mesteri fizetéssel [3]) összemérjük, nem fog oly jelentéktelennek feltünni.

A fehérvári scholamesteri 100 frt fizetésből következtethetünk a Bojthi vásárhelyi schola rectori jövedelmére is.

A rendes fizetés mellett egyéb kedvezményben is részesült Bojthi. [4])

1623. decz. 1-én Nagyszombat sz. kir. városban költ okmány szerint Bethlen Gábor Bojthit, mint udvari történetiróját, s a gyulafehérvári káptalan levéltárnokát tanitói, nevelői és irói érdemeiért a nép- és nem nemesi állapotból, melyben született és eddig volt, kiveszi és nemesi rangra emeli, s nemes levéllel ajándékozza meg feleségével aranyosmedgyesi Kalah Erzsébettel együtt. [5])

1624. martius 1. aranyosmedgyesi háza és szőlőskertje; 1625-ben Gyulafehérvárt Kisfaludi Andrástól 200 frton vett háza mentesittetett, kivétetett a közterhek és rovatok fizetése alól (exemtio). [6])

---

[1]) Szilágyi Sándor „Magy. Prot. egyházi és isk. Figyelő.“ III-ik évf. 1881. Szerk. Czelder Márton.

[2]) Consignatio universorum conventionariorum. Tört. Tár 1880. 141. lap.

[3]) Ugyanott.

[4]) Bethlen Gábor végrendeletében 50 tallért és 50 frtot hagyott Bojthi Istvánnak: itt a keresztnév aligha nincs hibásan *Gáspár* helyett.

[5]) Czimere égszinü háromszögü paizs, melynek mezejében zöld ágak között éneklő, repkényt szaggató és nyakát körvonalban tartó hattyu áll; a paizs fölött nyilt katona sisak drága kövekkel, gyöngyökkel kirakott királyi fejékkel, melyből lábszárig kiálló, repülésre kiterjesztett szárnyakkal, csőrében irótollat, fejtetején pedig arany koronát hordozó fehér hattyu látszik. (Deus ad auxilium 421. l.)

[6]) Gyulafehérvári kápt. levéltár: „Deus ad auxilium“ pag. 417.

Anyagi szükség nem szorongatta, sőt szerzésre is jutott jövedelméből; vett és adott mind Erdélyben, mind Magyarországon házakat, jobbágyokat, szőlőket, réteket.

1629-ben Bojthon özvegy Sápi Gáspárné Dorman Katalintól 100 frton egy jobbágyot.[1])

1630. okt. 27-én egy Jovon nevü jobbágyot zálogban vett 10 frtért.[2])

1631-ben Borbándon — Fehérvár mellett — egy házat 65 frton s ugyanott és azon évben egy más házat 3 frttal és két véka buzával.

1632-ben Fehérvártt Kereszturi Páltól szőlőt[3].)

1633-ban márcz. 20. Enyeden eladta egy házát 212 frton Dengelegi Balázsnak.[4])

1635-ben jun. 23. Borbándon rétet vett feleségével Posztómető, alias Jászberényi Sófiával.[5])

1636. jun. 29-én minden ingó és borbándi ingatlan javait feleségére Jászberényi Zsófira és leányára Bojthi Borbárára irja azon föltétel alatt, hogyha ezek utódok és örökösök nélkül halnak el, minden vagyona száljon vissza első nejétől született gyermekeire.[6])

Aranyos-Medgyesen eladott egy házat 400 frtért.

Ezen felhozott adatok mutatják azt is, hogy két neje volt: az első *Kalah Erzsébet*, Aranyos-Medgyesről; a második *Posztómető (alias) Jászberényi Zsófia*, Jászberényi István és Daroczi Erzsébet leányuk.[7])

Rokonai voltak Magyarországon Ungmegyében, Ungváron Kádas Bálint, Nagy-Kaposon Gheszty János, ki 1633-ban május 6-án kelt levelében kéri Bojthit, hogy egy rokonát, kitől a levelet

---

Exemtio domus eg. Casparis Bojthi et Elisabeth Kalah consortis in oppido Aranyos-Medgyes cum vinea ibidem in Comitatu Szathmáriensi. Pag. 449. Exemtio domus albensis.

[1]) Ugyanott „Caspar Bojti“ pag. 33.

[2]) Casp. Bojthi 70 l.

[3]) Ugyanott „Caspar Bojti“ pag. 87.

[4]) Ugyanott „Ambros. Barkai“ pag. 182.

[5]) Ugyanott „Caspar Bojthi“ pag. 131.

[6]) Caspár Bojthi pag. 5.

[7]) 1632-ben Daroczi Erzsébet férje halála után Bojthit, mint vejét, minden ügye igazgatására teljes hatalommal bizza meg és ruházza föl.

küldi, ajánlja be „a nyavalyást az fejedelem ő felsége doctorához, Czanaki uramhoz ő kegyelméhez“. Rokonaival azonban nem igen tartotta fönn a közlekedést: „Heidelbergában — irja Gheszti, — az ur Bethlen István fiával laktában onnét felül Ujhelyi Mihálytól küldött több levelét nem olvastam, kivánnám kegyelmedtől, akár csak irását láthatnám“.[1])

Munkái:

1. *Bethlen Gábor viselt dolgai XII. könyvben.* Ezen munkájából azonban csak három könyv maradott fenn és jött le korunkig, melyek Bethlen ifjukorát s Báthori Zsigmond és András, Székely Mózes, Bocskai István és Báthori Gábor uralkodások alatt közszolgálatra alkalmaztatását s az általa folytatott eseményeket 1614-ig tartalmazzák. „Mint a latin iskolának növendéke s egyszersmind utánzója, munkáját műgonddal készité és a klassikai formák kivánatait nem téveszté el szem elől. Hiányzik ugyan belőle az, a mit a „Történet törvényszéké“-nek neveznek s Bethlen iránti — leginkább állásából folyó — elfogultságát szemére is vetették: azonban szabatossága, az adatok gondos összeállitása, lelkiismeretes utánjárás, a tények szándékos elferditésének figyelmes kerülése s mindenek fölött az eseményeknek magasb szempontból felfogása s avatottsága még néha az állami titkokban is, tiszteletreméltó helyet mutatnak ki számára történetirodalmunkban. Stilusa gondos, világos, bár áradozó, soha sem elmosódott s közhelyeket vadászó.“[2])

Ha Bethlen erényeit és szerencsés sikereit néha tulozva szinezi, mig némely gyengéit elfátyolozza: a dicsőitő és dicsőitett közti viszonynak tulajdonitható; s viszont, az osztrák ház és katholikus vallásra vonatkozó keményebb kifejezései, azon kor valláskülömbség miatti kiméletlen torzsalkodásainak és türelmetlen villongásainak, melyektől egyik felekezet sem volt ment, felróvandó.

E fönnmaradott részt kiadta Engel Joh. Christ „Monumenta Hungarica“ czimen. Bécs, 1809. 339—436. lap.

Benkő József (Transylv. II. k. 385. l.) szerint gr. Teleki Sámuel könyvtárában a IV-ik kötet is meg volt. De Engel végére járt s épen a könyvtár alapitó gróftól tudta meg, hogy hiányzik

---

[1]) E levél eredetije a gr. Teleki család közös levéltárában van III. cz. b. 2589. sz. a.

[2]) Szilágyi S. Erdélyország története II. k. 249. l.

ott is, és igy Benkő állitása téves.[1]) A collegiumunk könyvtárában kéziratban van meg, azon különbséggel, hogy itt fejezetekre van felosztva az egész, mig Engelnél ez nincs.

2. *Bethlen Gábor fejedelem nemzettségéről.* Egy ivnyi eredeti kézirata. 3 lap és 9 sor in folio. Bethlen rájegyezte sajátkezüleg: „Keveset irt le benne.“ [2])

3 Az ő szerkesztette „Exequiae principales“-ben két latin munkája:

a) Elegia. 5 levél 67—76 ll.

b) Oratio. 8 levél 125—140 ll.

4 Oda Bethlen Gáborhoz latinul, a reformaczio első százados innepe alkalmával, alkaei mértékben irva, 8 versszak. [3])

5. Panegyris in laudes Gabrielis Bethlen. Heidelberg, 1617. 4r. 1—27 lap. Gelei Katona István, Szilvási K. Márton, Czepei Ferencz és Borzási B. Balázs latin dicsverset irtak hozzá. (547 k. sz. a.)

6. De omnipotentia dei ejusque abusu, respondente Casparo V. Bojthino. 25. julii 1617. Nyolcz tétel. [4])

7. Epigramma, Fehérvári (Albensis) Jánoshoz. 1617. Heidelberg. (547 k. sz.)

8. Latin dicsvers Jászberényi Mátyáshoz.[5]) 1617. Heidelberg. (547 k. sz.)

Bojthi után 10 évig ismét megszakadás van a „Scholae rector“-ok sorában, sőt 30 évig 1652-ig háromnak neve alig ismeretes. Ezek:

ERDŐ-BÉNYEI DEÁK JÁNOS 1633.

VERESMARTI GÁSPÁR 1634. és

ROZGONI, *alias* Sutoris, (= Varga) JÁNOS 1640.

4) Erdőbényei Deák János *a marosvásárhelyi Scholának tanitómestere*[6]) és Salaczi György berekereszturi pap jelenlétökben 1633.

---

[1]) Engel idézett munkája XIX. jegyzés.

[2]) Erdélyi Muzeum. Kemény József kézirat gyüjteményében. Collectio maior manuscriptorum historicorum. Tom. XIX. nro 4.

[3]) Jubileus esztendei predikaczio, Oppenheim, 1618. Az epistola dedicatoria végén.

[4]) Davidis Parei „Collegiorum theologicorum pars altera.“ Heidelberg, 1620. Pag. 371.

[5]) Ez Bojthi második nejének fivére vagy rokona lehetett.

[6]) Marosvásárhelyi ref. egyház levéltárában nro. 32.

julius 25-én Homonnai Zsófia, Batizi János marosvásárhelyi pap özvegye Tordai Mártont, a nevezett ekklesia papját fijává fogadja s minden ingó és ingatlan javaiban örökösévé és utódává teszi és nevezi. Ezen okmányt Rákóczi György fejedelem ugyanezen évben november 12-én Beszterczén megerősiti in praesentia *Joannis Deak* Erdőbeniei, *tunc* dictae scholae Marosvásárhelyinae rectoris etcet.[1]) Tehát már novemberben nem volt a vásárhelyi iskola rectora. A következő 1634-ik évben a fejedelem két fija Rákóczi Zsigmond és György mellett volt, mint istructor Gyulafehérvártt s tanitó és tanitványok együtt szerkesztették a „Janua lingvarum bilingvis latina et hungarica“ kézi könyvet, melyben az ajánlást 1634. május 3-án Rákóczi Zsigmond és György irták alá Fehérvártt. Az olvasóhoz intézett latin értesitést pedig, melyben a könyv szerkesztésében követett eljárás van előadva, Erdőbényei János irta alá kelet nélkül.[2])

1630-ban Gyulafehérvártt Bisterfeld Ján. Henr. elnöksége alatt tartott philos. vitatkozásban „De concursu causae primae cum secundis“, mint felelő — respondens — szerepelt Keserüi Istvánnal.[3]) Ekkor tehát még a fehérvári oskola tagja volt.

5) Veres-Marti Gáspár „tanulását végezvén az idegen országi főiskolákban Erdő-Bényei Deák Jánost fölváltotta a vásárhelyi professorságban 1633-ik év utolsó felében s ezen hivatalt két évnél tovább nem folytatta, mert már 1635-ben pappá szenteltetett s előbb Udvarhelytt folytatta e hivatalt s ugyan Udvarhelymegyében az esperességet is.[4])

1642-től fogva marosvásárhelyi praedicator és marosszéki esperes.[5]) Mint ilyen 1646-ban I. Rákóczi György által junius 19-re Szathmár-Németibe egybehivott nemzeti synoduson jelen volt az erdélyi püspökkel és seniorokkal,[6])

1648-ban következett helyébe az esperességbe Apáczai Kelemen

---

[1]) Az erdélyi muzeum kézirattárában „Cancellaria Transylvanica„ czimü XVII. századi Codex 79-ik levelében.

[2]) Szabó Károly „Régi Magyar Könyvtár“ 380. lap, 899. szám.

[3]) Szabó Károly az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvü hazai nyomtatványok jegyzéke 9. l.

[4]) Bod Péter „Polikarpus“ 95. lap.

[5]) Marosszéki tractus jegyzőkönyve és marosvásárhelyi ref. egyház anyakönyve szerint.

[6]) Lampe „Hist. eccl. ref.“ pag. 419.

erdőszentgyörgyi praedicator és a vásárhelyi papságba Kézdi-Vásárhelyi Péter. Ekkor kolozsvári pap és esperes lett és az 1654-i synoduson jun. 14-én Pávai Józsefnek papságra kibocsátó bizonyitványát mint esperes aláirta; Basa Mihály szerint, mint „udvari lelkész“ [1]) püspökké tétetett Kemény János idejében 1661-ben ápr. 3-án Marosvásárhelytt tartott synoduson.[2])

Halála idejét nem tudta tisztába hozni Bod Péter,[3]) „meddig élt és hol mult ki evilágból, előttem bizonytalan.“ 1665. január 5-én Kolozsvártt kelt s Galambfalvi András marosszéki esperesnek küldött, négy sorból álló pecsétet betegen iratta „Gaspar Veresmarty manu aliena“ alájegyzéssel.[4]) Hogy azonban halála 1668. elején és Kolozsvártt történt, következtetnünk engedi egy ugyanezen évben április 19-én Kolozsvártt Veresmarti utódai: „egyfelől néhai istenben elnyugodott b. e. Veresmarty Gáspár uram megmaradott özvegye *Óvári Anna asszony*; másfelől *Veresmarti Zsófia* asszony s mostani ura László János s ugyan velek Katona Erkedi Márton uram“ között az ő hagyatéka fölött kelt kiegyezési okmány. „Avégre jövének — igy szól az okmány — az Veresmarti Gáspárné asszonyom mostani szállására, hogy mivel az uristen Veresmarti Gáspár uramot ez világból kiszólitotta, holmi javacskái maradtak volna, abból istenesen alkudnának meg, mely kivánság mind a két részről tetszék ő kegyelmeknek, mivel más egy neveletlen árva is vagyon még, az melynek az atyjok testamentoma szerint is, mind az város törvénye szerint, mind kiházasitására, mind tartására elsőbben ki kellene mutatni az árvának az jókból — ha volna: de ezt egyező akarattal posthabealván, hanem csak a Veresmarti Zsófi asszony részéről igy alkuvának meg, hogy az asszony adjon egy borjus tehenet, az kit ugyan Sofi asszonytól vött volt meg, azonkivül adjon 20 frt érő egyetmást az javából. Az asszony is Veresmarti Gáspárné megigéré s meg is adá mindjárt az marhának az javából; Veresmarti Sofi asszony is urával együtt per manus vevék s kezeket is beadák, hogy soha Veresmartiné asszonyomat, se gyermekit többé nem háborgatják részkereséssel.“

[1]) Erd. ref. anyaszentegyház névkönyve 1868. 26. l.
[2]) Bod Polikarp, 95—96. l.
[3]) Ugyanott 97. l.
[4]) Gróf Teleki család levéltárában Marosvásárhelytt. II. cz. b. 2056. sz. a.

„Az udvarhelyi jószágról penig ugy, (alkuvának meg) hogy az neveletlen árvával — *Sárikával* — együtt osszák fel az joszágot, mivel az atyoknak is pénze vagyon rajta, az atyjokról maradt jókban is részt vött Sofi asszony, holott az árvának talám semmie nem marad, mivel sok az adósság, az kit meg kell fizetni, az adosságokhoz Sofi assonynak semmi közi nincsen, hanem az asszony — Veresmartiné asszonyom az árvával együtt fizessék meg.[1])

Anyagi helyzetén kivül családi állásáról is tájékozást nyujt ez okmány. Második nője — kit özvegyen hagyott — Óvári Anna és ettől született s árván maradott kis leánykája — Sárika. Első neje Rozsnyai Dávidnak, az utolsó török deáknak növére volt [2]) és ettől leánya Veresmarti Zsofi, kinek 2-ik férje László János, az első Katona Erkedi Márton lehetett az előbbi okmány szerint.

6. 1640-ben szeptember 21-től fogva Rozgoni a scholamester, ki ugyanezen év elején még Frisiaban volt a Franequeri akadémián, hol ugyanazon évben az akkor ott tanult 23 magyar papjelölt kérésére Vedelius Miklós theol. doctor és professor által irt theologiai tantételek megvitatásában részt vett és a praedestinatioból „De electionis effectis et adjunctis“ tételről disputált [3]) A disputatiokat február és augusztus 20-án kezdette tartani Vedelius a téli és nyári félévek (semester) szerint s igy Rozgoninak az első, vagy téli semesterben kellett vitatkoznia, különben september 21-re csak ugy érkezhetett volna Vásárhelyre, ha vasúton repül; erről pedig akkor nemhogy szó, de álmodozás sem lehetett.

Nevét az egyházfiak gazdai számadásaikban örökitették meg és hagyták fenn: „szeptember 21-én introducaltuk Rozgoni uramot az scholaban, akkor fenn maradván biró uram polgár uramékkal az mesturam házában, ibidem esperest uramékkal együtt költöttünk akkor flor 3 denár 8.“ [4])

Egész nevét s későbbi hivatalát s müködési helyét Basa Mihály adja értésünkre a nagyenyedi ref. egyházmegye történelmében: [5]) *Rozgonyi, alias: Sutoris (Varga) János*, enyedi pap s egyszersmind ... 1648—50-ig esperes, 1657-ben ó-tordai pap.

---

[1]) Egykoru másolat T. Rozsnyai János ur birtokában, Udvarfalván.
[2]) Szilágyi Sándor „Rozsnyai Dávid életrajza.“
[3]) Vedelii „Collegium Hungaricum“ Franequerae 1649.
[4]) Ref. egyház levéltára 36. sz.
[5]) Anyaszentegyház névkönyve 1867-re 10. és 24-ik ll.

1651-ig megint tiz évi hézag van az isk. igazgatók sorában s ekkor is csak annyiról értesit az egyházfiak számadása (44 sz.), hogy Fehérvárról mestert hoztak márczius 6-án.

1652-től kezdve már anyakönyvbe [1]) vannak bejegyezve a rektorok, valamint a deákok is.

Itt azonban egyéb utasitást nem igen találunk, mint azt, hogy ki, mikor foglalta el az igazgatói széket, mikor lépett ki és minő pályára. E mellett még a ref. egyház levéltárában levő gazdai számadások egynémelyik beiktatásának idejét világositják meg némileg.

7. K. Vásárhelyi Péter van legelől bejegyezve az anyakönyvbe. Igazgató volt 1652. april 4—1653. november 26-ig. Ugyan e név fordul elő a mv. ref. egyház anyakönyvében, mint vásárhelyi praedicator és marosszéki esperes ab anno 1649. Ez azonban a papi és esperesi hivatalokat aligha fölcserélte volna az isk. rektori hivatallal, ha csak azon föltevésnek helyet nem adunk, hogy egyik rektor eltávozása után egy másikn. k beállitásáig mint helyi pap és isk. felügyelő kezébe vette az iskola ügyei vezetését.

A fehérvári collegiumnak Enyedre átköltöztetése után első tanára szintén Vásárhelyi Péter volt 1659—1666-ig; megelőzőleg pedig Barcsai Ákos fejedelem udvari papja. Hogy azonban e volt volna a vásárhelyi iskola rektora is, megmutatásra vár. (Az 1342. és 2040. k. sz. a. könyvek Vásárhelyi Péteré).

A Vásárhelyi Péter igazgatása alatt anyakönyvbe irt tanulók száma 1652. apr. 4-től november 7-ig 11; 1653. január 1-sőtől nov. 26-ig 29. Összesen 40.

8. Fogarasi V. Mihály 1653. decz. 6—1657. april elejéig. Fehérvárról hivatta meg az ekklézsia november 20-án 1653-ban, decz. 2-án küldött utánna s 6-án érkezett Vásárhelyre.[2]) Működését január elején kezdette meg. Igazgatása alatt anyakönyvbe jegyeztetett:

1654. jan. 5-től	november 28-ig	26	tanuló;
1655. jan. 10-től	deczember 20-ig	25	„
1656. jan. 14-től	szeptember 27-ig	14	„
1657. febr. 24-től	április 6-ig	5	„
	Összesen	70	„

[1]) 4084 k. sz. a. anyakönyv, melyet Csulai György, 1650—1660-ig erdélyi ref. superintendens, küldött a mvásárhelyi scholának 1650-ben.

[2]) Egyh. levéltár 50 sz.

1685-ben mezőmadarasi pap és marosszéki esperes volt.[1])

9. Sepsi-Szentgyörgyi K. Mihály 1657. máj. 7—1659. január végéig. A gyulafehérvári iskolából hivatott a rektorságra.[2])

Anyakönyvbe jegyeztetett máj. 7—nov. 26-ig 11;
1658. márcz. 18—decz. 10-ig 11;
1659. január 2—20-ig . . . . . 7.
Összesen 29.

Pápai Páriz Ferencz azt jegyzi saját kézirásu naplójában, hogy atyja Pápai Imre dézsi pap és több magyar nemes az ellenségtől való félelem miatt Beszterczére vonultak 1663-ban s *Szentgyörgyi Mihályt* Marosvásárhelyről Beszterczére vitették gyermekeik tanitása végett és őtet is (Pápai Ferenczet) tanitotta, az ellenségtől való félelem miatt és bujdosás közben elfeledteket ismételtette vele és fordittatta Terentius comediáit.[3])

1680. körül dévai pap volt s a v.-hunyadi egyházmegye esperese.[4])

10. Szentgyörgyi Dávid 1659. febr. 20—1660. november 15-ig. A gyulafehérvári collegiumban Bisterfeld H. vezetése alatt

---

[1]) U. o. 119—1685. és marosszéki tractus jegyzőkönyve.

[2]) A mester (igazgató) hivás, szállitás és beiktatás rendesen áldomással járt. Ezekről, valamint a közlekedésről is érdekes képet nyujt az egyházfi gazdasági számadásában:

„Mentem Fehérvárra az Scholamester után; az mely szekeret alája rendeltünk, annak az négy kereke nem volt jó az rudjával együtt, az alya rosz vala mindenestől, menőben eltörött mindene. Vöttem egy kereket Kerelőn (Szentpál) 50 dénár; vöttem mást Ludason, ugyanott rudat, az harmadikat megfalazták 71 dénár; Enyeden a negyedikben is négy falat s két küllőt csináltattam s adtam a kerekesnek 44 dénárt.

Fehérvártt harmadnapig mulattam, mert készületlen volt az Mester az eljövetelhez; az széna szűk volt s az abrak drága; magunk is negyedmagunkkal voltunk, mig hazajöttünk magunkra s az lovakra költöttem 4 frt 67 dénárt.

Ugyan Fehérvártt exitust adott az mester az deákoknak s biró uram megfizette Mesturamnak valamit akkor költött az Fehérvártt — költe volt 3 forint 80 pénzt.

Itthonn házamnál tartottam hatodnapig másodmagával, költöttem ételekre, italokkal együtt teszen 2 frt 65 pénzt.

Május 7-én felvivék Scholába, biró uram ott volt nyolczad (magával), bort hozattam 38 ejtelt, ételekkel együtt teszen 5 frt 20 pénzt.“ (Egyházi levéltár 60—1657. április 30.)

[3]) Pápai P. F. „Vitae meae cursus“ kéziratban a Teleki könyvtárban 3619/b k. sz. a.

[4]) Ref. egyház névkönyve 1863. 24 l.

a nyelvekben, philosophiában és theologiában oly jelesül kiképezte magát, hogy Bisterfeld legkitünőbb tanitványának tartották. Azután a holland egyetemeken több éven át folytatta tanulását, hallgatta Coccejus Jánost is, azonban Vöethez hajlott inkább. Theologiai vitatkozást is tartott 1654-b en Vöet elnöksége alatt s „De filii De incarnatione“ tételt védte. 1656. julius 23-án Utrechtből irt Coccejusnak, véleményét kérvén a magyar és erdélyországi ekklézsiákat akkor foglalkoztató e kérdések iránt:

De die dominico, an divinae sit institutionis?

De regimine ekklesiae.

De signis in sacramento elevandis, populoque ostentendis.

Coccejus ugyanazon évi augustus 4-én válaszolt neki Leydából.[1]) Külföldről hazajövetele után még ugyanazon év utolsó felében a gyulafehérvári akademicum gymnasiumba nyert alkalmazást, mint az eloquentia (=rhetorica) classis tanitója.[2]) Fehérvár elpusztulása után egy évvel hozatott a vásárhelyi iskola igazgatására. 1663-tól fogva dévai pap és a v.-hunyadmegyei traktus esperese. Dévárol 1668. körül Sz.-Udvarhelyre vitetett papnak s innen 1672-ben megint vissza Dévára s az esperesi hivatallal is ujból megtisztelteteti ett.[3]).

Rektorsága alatt 1659-ben február 20—decz. 28-ig beiratott 26 tanuló.

1660. január 6—szeptember 4-ig . . . . 10 „

Összesen . 36 tanuló.

11. Uzoni S. Balázs 1660. nov. 15—1661. április végéig. 1656-ban bonyhai oskolamester volt és ott forditotta magyarra Diest Henrich munkáját és adta ki 1658-ban Gyulafehérvártt: „Öt sima kövekkel felékesittetett Dávid parittyája.“ 8r. 221 lap. Az ajánlást, mely Kemény Simonhoz van intézve, igy végzi: „Irtam Bonyhán, 1656. esztendőben pünkösd havának 20-ik napján. Nagyságodnak méltatlan és alázatos, de hüséges oskolamestere Uzoni Sz. Balás.“[4])

---

[1]) Bod Péter „Erudita Panno Dacia“ II. k. XVII. század. 78. fejezet. Ugyanitt mindkettőnek levele egész terjedelemben.

[2]) Pápai P. F. életrajza.

[3]) Egyh. névkönyv. 1863. 24. l.

[4]) Szabó Károly „Régi magyar könyvtár“ 393. l. 930. sz. és Bod P. „Athenas“ 330. l.

1658. a kolozsvári schola seniora volt.[1])

1661. szeptember 28-án Brassóban volt s beköttette, illetőleg egybeköttette két könyvét: P. Virgilii Maronis viginliquatuor opuscula és Computus ecclesiasticus v. rudimenta supputationis ecclesiasticae. Ez utolsó 1546. nyomatott Wittembergben.[2])

Rektorsága után Szereda-Szent-Annára hivatott papnak; 1668. nov. 19-én Szász-Medgyesről Teleki Mihályhoz irt levelét, mint a gyalakuti-kelementelki ekklézsiák lelkipásztora jegyezte alá.[3])

1671. jul. 3-án, mint bethlen-szent-miklósi pap intéz levelet Jenei István zabolai paphoz s köszönteti általa Dézsi Márton kézdi-vásárhelyi papot is.[4]) Bod Péter szerint Déván is paposkodott. Dané István[5]) is emliti dévai papságát s v.-hunyadmegyei esperességét is: de ő 1634. és 1657. közötti időszakra teszi s ez nem talál az előbbi adatokkal. 1673 ban már nem élt.[6]) Ő szerzette volt a bányii gabona és bor beneficiumot is Lázár Györgynétől a scholának és vásárhelyi papoknak is.

Anyakönyvbe jegyeztetett az ő idejében 43 tanuló.

12. Abafáji P. András 1661. máj. 11—szept. 18.

1653-ban volt ugyanitt contrascriba.

1658-ban a kolozsvári scholában az Etymologia osztály tanitója s Pápai Páriz Ferenczuek mind köz-, mind magántanitója.[7])

A vásárhelyi iskola igazgatójává beigtatták május hó 11-én.[8]) Meghalt ugyanitt és ezen évben szeptember 18-án.[9])

Abafáji igazgatósága alatt máj. 11—julius 8-ig heten irattak anyakönyvbe.

Ekkor ugy látszik ujból 8 havi szünetelés állott be Ali pasa itteni táborozása és pusztitása miatt, igy az igazgatói állomás csak a jövő évben töltetett be.

13. Fogarasi Mátyás 1662. május 22—1665. április 23. A kolozsvári collegiumban tanult és Apáczai Csere János és Por-

---

[1]) Bethlen Miklós Önéletirása. 54. l.
[2]) Koncz Józs. birtokában.
[3]) Teleki család levéltárában 718. 741. sz. a. csomagok.
[4]) U. o.
[5]) Egyh. névkönyv 1863. 24. l.
[6]) Csulai anyakönyv 215. l.
[7]) Pápai naplója és a kolozsvári colleg. története 32.
[8]) Eccl. levéltár 66. sz.
[9]) Eccl. levéltár 66. sz. és coll. anyakönyv 64. l.

csalmi András igen kedves tanitóiról emlékezik beköszöntő beszédjében. Ugyanitt mint theologus, philosophus és nyelvek tanulásával foglalkozó ifju philos. disputatiot tartott Apáczai Csere János elnöksége alatt az *emberi észről* (de mente humana) és ezt 1658-ban ki is nyomatta Váradon.[1]) Ugyanezen évben deczember hó utolsó napján a kolozsvári collegiumban Syntaxeos praeceptornak tették.[2])

Itt azonban alig négy hónapig müködött, mert már 1659-ben május 22-én Dézsen tartotta beköszöntő beszédét, mint az ottani iskola rektora, s itt tanitotta Pápai Imre dézsi pap fiját Páriz Ferenczet is s fordittatá vele Cicero „Cato Major"-ját velősen, alaposan (in succum et sangvinem), 1660-ban pedig dézsi rektorságának 2-ik évében a vers irásban gyakorolta a később hiressé vált szótár irót, jeles orvost és enyedi tanárt — Pápait. Dézsen két évet töltött s 1661. tavaszán a Barcsai Ákos megölése által felingerelt és Erdélybe rontott s az országot hosszában, széltében égető és pusztitó török-tatár seregek elől Besztercze keritett városába vonult Pápaiékkal s más magyar nemesekkel együtt, tudván, hogy Ali pasa a keritett városok és várak ostromlásával nem vesztegeti idejét. Egy évet töltött itt s innen hivatott és hozatott a vásárhelyi rektorságra,[3]) s 1662-ben május 22-én ép azon, némileg változtatott beszéddel foglalta el rektori székét, melylyel három év előtt Dézsen[4]) ugyanazon napon. Jelen volt az ünnepélyen több városi tekintélyes polgár, a papok és edilisek; a beszéd tárgya az iskola, a tanitók és tanulók kötelessége. Minthogy a tanulók gyengén állottak a latin nyelvben, kénytelen volt előbb etymologiát és syntaxist tanitania; ezek bevégzése után tanitókat (collaborator) állitott a nyelvtan emlitett részeinek tanitására, ő maga pedig poesist és rhetoricat kezdett ekkor tanitani; ezeket is bevégezvén, hasonlóan tanitókat (collaborator) tett azok tanitására jelesebb tanitványai közül, mindezekkez hozzá csatolta a technometriat és catechezist; az auctorok közül Terentius Christianust,

[1]) Teleki levéltár. I—XIII. thesis. 8 levél 4r.
[2]) Kolozsvári colleg. tört. 32. l. és Pápai naplója.
[3]) Egyházi levéltár 69. sz. 1662. „Beszterczére küldvén biró uram mester után" stb.
[4]) Csulai-féle anyakönyvben 44—49 lapokon leirva egész terjedelmében.

Virgilius evangelizanst, Bucananból zsoltárokat, a profan Virgiliusból válogatott részeket, mint Venusról, a jó férfiról; Amesiust, héber és görögnyelvet. Midőn ezen nyelvekben is annyira haladott, hogy azokat valamely ifjura rá bizhatta, azok tanitására is tanitót jelölt ki, maga pedig logica és theologia tanitásához kezdett. Óra rendet irt, beosztotta a tantárgyakat; philosophia és theologia tételeket irt megvitatás végett tanitványainak. 1665. április 23-án fejezte be isk. rektori hivatalát, hogy megkezdje Makfalván az egyházit, hová lelkésznek hivatott.

Symboluma volt:

In rebus magnis et voluisse sat est. Item:
Ut desint vires, tamen est laudanda voluntas.

Anyakönyvbe iratott rektorsága alatt:

1662. máj. 22—nov. 22-ig	11.
1663. jan. 3—nov. 26-ig	14.
1664. jan. 13—decz. 20-ig	24.
1665. febr. 19—marcz. 23-ig	3.
Összesen .	52.

14. Hunyadi Pál 1665. april 28—1667. apr. 23.

Az enyedi collegiumban tanult s ugyanott Vásárhelyi K. Péter tanár elnöksége alatt 1665-ben márczius havában theol. vitatkozást tartott „De natura et partitione theologiae.“ Két iv, ugyanazon évben Szebenben ki is nyomatott. (Teleki kvtár 153 sz. 4r.)

Beikfatása április 28-án történt és két év mulva 1667. április 23-án Bornemisza Anna fejedelem asszony akademiára küldötte.[1])

1671. körül már enyedi lelkész volt, s a Coccejus-féle szabadabb vizsgálódási irány követésiért, hogy „magát kérdetlen, hallatlan kiharangozta“[2]) s „tanitása közben botránkoztató szókat ejtett“[3]) Dézsi Márton és Csernátoni Pál enyedi s Pataki István kolozsvári tanárokkal együtt ő is megidéztetett a radnóti synodusra, (1673. junius 16.) s majd Fogarasba a consistorium eleibe, s arra itéltetett, hogy botránkoztató szavait közönséges helyen, egy vasárnapon, vonja vissza (recantalja). 1680-ban Vizaknán volt pap

[1]) Csulai-féle anyakönyv.
[2]) Bod P. Polikarpus 103. l.
[3]) P. Szathmári K. Bethlen főtanoda története 90—94. ll.

Vizaknai U. Mihály „de gravioribus legis“ theol. értekezését többek között Hunyadi Pálnak is ajálta, mint vizaknai papnak.[1])

Alatta 1665. április 23—1667 márczius 25-ig 36 tanuló jegyeztetett anyakönyvbe. Belépésekor 28 tanulót (studosi) talált az iskolàban s azok között van Franciscus Bisztricienis-Pápai Páriz Ferencz is bejegyezve, kit, mint előbb Fogarasinál látók, atyja az ellenségeiől Beszterczére vonulva ott tanittatott, 1664-ben pedig Dévai János marosvásárhelyi pap javaslása folytán az itt virágzó gymnasiumba küldött.[2])

15. Zágoni István. 1667. máj. 4—1670. márczius 29-ig.

Enyeden tanult és onnan hozták az iskola igazgatására. Először meghivni mentek az egyház tagjai s másodszor felköltöztetni.[3]) Husz tanulót talált az iskolában belépése alkalmával és alatta 1667. máj. 5—1669 márcz. 17-ig anyakönyvbe jegyeztetett 36. 1670 márcz. 29-én Szereda-Szent-Annára vitték papnak. 1673. április 19-ről egy levele van másolatban a Lázár Györgyné buza és bor beneficiumát illetőleg a Csulai-féle anyakönyvben (215—216 ll.)

16. Szentgyörgyi B. György 1670 április 1—1671 decz. végéig.

Az egyházfiak számadása szerint márczius 13-án hozták Vásárhelyre[4]). 1659 juniusban a kolozsvári gymnásiumban pöetices praeceptornak neveztetett ki. Vásárhelyről Káposztás-Szent-Miklósra vitték papnak; 1678-tól fogva M.-Vásárhelytt paposkodott.

23 tanulót talált az iskolában, ő pedig beirt 31-et.

17. Fogarasi János 1672. január 9—junius.

Felhozták deczemberben Enyedről s 1672. tavaszán vagy nyár elején meghalt véletlen (post insperata fata.) Talált 33 tannlót az intézetben, ő bejegyzett 6-ot.

18. Vizaknai U. Márton 1672. jul. 24—1673. jul. 8.

Aug. 4-én kisérték fel és igtatták be a scholaba. Van egy nyugtája az egyház levéltárában (90. sz.), melyszerint 1672. okt.

---

[1]) 603. k. sz. a.

[2]) 1664. die 28. febr. Parens, amissa conjuge, moestus et mei causa anxius, svasu reverendi viri domini Johannis Dévai Ecclesiastæ marosvásárhelyiensis in gymnasium ibidem florens amandat, ubi non annum commoratus studui, rectore gymnasii D. Matthia Fogarasi. Pápai P. F. életrajza eredeti kéziratban, a Teleki kvtárban 3619. b. k. sz. a. a Szenczi Molnár Albert naplójával egy kötetben.

[3]) Egyházi levéltár 83—1667.

[4]) Egyházi levéltár 88—1670.

30-án a fejérvármegyei árenda-pénzből levált(am) flor. 35. 1673. julius 8-án Zalatnára ment papi hivatal folytatására, mielőtt az iskolai évet bevégezte volna (parte adhuc exigua anni sui restante.) 1680-ban Vizaknai Mihály theol. értekezését neki is ajánlja mint zalatnai papnak.

Az ott talált és alatta jött tanulók száma 45.

19. Gidófalvi Gálgyor (Gál György?) Balázs először 1673. aug. 22—1677. áprl. 17. és másodszor 1681. április 24—aug. végéig.

a) 1662. okt. 20-án Fogarasi Mátyás rektorsága alatt iratott be a partikula anyakönyvébe; 1664. május 20-án tanitónak (collaborator) nevezte ki Fagarasi az Etymologia osztályba; 1665. április 19-én contra scribai hivatallal tisztelte meg. Ugyan a Fogarasi idejében a theologiai és philosophiai tételek megvitatásában most mint támadó-opponens, majd mint védő-respondens, tevékeny részt vett. Vásárhelyről, mint generosæ indolis ifju collegiumba ment Enyedre, hol 1670-ben praebitor, 1673-ban contra-scriba volt és ugyanekkor Janki Pál séniorral s a köztanitókkal együtt bizonyitványt adott a radnóthi gyülésbe megidézett Hunyadi Pálnak, hogy áldozó csütörtökön mondott egyházibeszéde „idvességes volt és nem káromkodó.“ [1]) A helyi ref. egyház levéltárában két nyugtája van, melyek szerint: 1676. aug. 20-án 3-ik esztendőre való fizetésének hátramaradott részét — 50 m. frt — felveszi; október 31-én 4-ik esztendejének első részére njból 50 frtot. Ezen nyugták szerint 100 frt volt az igazgatóknak évi fizetése. Az első nyugtában a schola *tanitómestere-nek*; a 2-ikban a schola *igazgatója-nak* irja magát.

1677-ben április 17-én a sors ugy akarván — irja a Csulai anyakönyv — a belgiumi akademiákra ment. A Teleki család levéltára fölvilágosit affelől is, hogy Teleki Mihály költségén volt külföldön.[2]) 31. tanulót talált az iskolában s igazgatása alatt belépett 55.

b) Ugyan ő másodszor 1681. április 24—augusztus végéig.

1681. február 1-én hazaérkezvén a belgiumi akadémiákról ujból elfoglalta a vásárhelyi iskola rektori állomását. Beigtatása

---

[1] Teleki lvltár.

[2] 1680. április 20-án Teleki Mihály felső országi akadémiákra promoveálván Kis-Komáromi Istvánt, mint alumnusát, 50 aranyat küld tőle Gidófalvi Balázsnak.

április 24-én nagy ünnepélyességgel ment véghez. Hogy kedvelt embere volt az egyháznak, mutatja a szives fogadtatás — a nagy áldomás, melyet részletesen följegyzett az egyházfi számadásában.[1]) Ez alkalommal alig 4 hóig tartott rektorsága, már szeptember 9-én a gyulafehérvári egyház hivta meg papjának. Belépésekor 29-et talált az iskolában s pár hóig tartott igazgatása alatt 4-et jegyzett anyakönyvbe.

1679-ben üdvözlő verset irt görögül Zilahi Istvánhoz.[2])

A Fogarasi Mátyás beköszöntő beszédét ő irta be a Csulaiféle anyakönyvbe (44—49 ll.) Ugyanitt az iskola részére tett adományokról is van két lapnyi jegyzése (217. és 221.)

20. Günczi István 1677. máj. 3—1680. ápril.

26 Tanulót talált az iskolában, alatta bejegyeztetett 46.

1680-ban április havában Kutyfalvára vitték papnak.

21. M.-Vásárhelyi István 1680. máj. 2—1681. márcz. 27.

Atyja Molnár Miklós Baranyamegyében Karancson született s Erdélybe kerülvén fejedelmi szolgálatba állott; anyja Székely Erzsébet. Ő magát születés helyéről *Maros-Vásárhelyi*-nek nevezte. Születési éve 1647. A vásárhelyi iskola anyakönyvébe 1667-ben szeptember 9-én iratott be s innen a kolozsvári collegiumba ment tanulását folytatni; majd a Csernátoni Pál és Dézsi Márton tanárok nagy hire Enyedre vonta, s mint kitünő ifju a könyvtárnoksággal is megbizatott, s az Apafi fejedelemi alapitványát élvezte. Később ugyan Apafi költségén belgiumi és németországi akadémiákra ment. Utját a fejedelem rendelete folytán a lengyel királyhoz követségbe küldött Macskási Boldizsárral Lengyelország felé vette, hogy ott is lásson, halljon, tanuljon, tapasztaljon. A három év mulva hazájába visszatért lángeszü tudós 1680. május 2-án faglalta el szülő városában az iskola rektori széket és azt egy rövid év mulva a radnóti fejedelmi kastély papi székével cserélte fel. Itt, továbbá Vajda-Hunyadon, Bándon és Harasztkereken 11 évig munkálkodván az ur szőlőjében a küküllővári népes egyházban állapodott meg hosszabb ideig. 1710-ben Enyed választotta meg papjának s ez

[1] Egy malacz, 5 tyuk, 4 bárányczimer, hat font tehénhus, szalonna, avas szalonna, riskása, vereshagyma, gyömbér, tojás és bors. — Egyh. lvltár. 111. és 112—1681.

[2] 439. és 603. k. sz. a.

egyházmegye esperesi hivatallal, — a Synodus főjegyzőséggel tisztelte meg. 1713-ban a papság már püspökké akarta választani. De a világiak ellenezték, „minek egyik oka a volt, hogy kemény, darabos beszédü s szó kimondó ember lévén, minden személyválogatás nélkül akár fő embernek s akárkinek ugy mondotta ki a dolgot, a mint értette, a mi sokaknak nem tetszett.“ 1720-ban Sós Ferencz püspök g. synodust hirdetett, de maga betegség miatt el nem mehetvén M.-Vásárhelyi István, mint püspök helyettes vezette és tartotta meg azt. A gyülés tartama alatt Sós F. meghalt és temetésére s püspök választásra ujabb gyülés rendeltetvén Kolozsvárra julius 10-re az esperesek Vásárhelyit beálliták a püspöki hivatalba; a világiak is értesülvén erről belenyugodtak a választásba.

Nője *Nemes Erzsébet*, kitől 10 gyermeke született. 1728. márcz. 28-án ragadta ki a halál a püspöki székből s az életből is 81 éves korában. Többen irtak sirverset emlékére: Hermányi Dénes József, nagy-enyedi pap, Benkő József történetirónak sógora, ki Hermányit nagy tudományáért „járó könyvtárnak“ (ambulans bibliotheka“) nevezte; továbbá Borsai Pál és mások is [1])

Anyakönyvbe jegyeztetett igazgatása alatt 13.

22. Gidófalvi Gálgyor Balázs másodszor 1681. ápril 24—augusztus végéig. Lásd 19. sz. alatt.

23. Vásárhelyi K. István (gidófalvi) 1681. szept. 22—1685. nov. 29.

Négy évet, két hónapot és kilencz napot töltött az iskolában mint rektor. Utolsó évi fizetéséből, mely a fehérmegyei árenda pénzből járt, az egyházfiak a tisztek akaratjából eltartottak 25 frtot azért, hogy bucsut attak neki és ő nem ment el. 1689-ben ápril, havában jónak látta hazatérni az ősi tüzhelyhez. 31 tanulót talált az iskolába belépésekor; alatta beiratta magát 58.

24. Zalányi Baróti János 1685. nov. 30—1688. nov. 24-ig.

November 21-én mentek utána Enyedre ötön, 6 loval, haza érkeztek 26-án és beigtatták (a scholába bevitték) 30-án. Decz 2-án „a mesternek a scholában csináltatott egy ágyat“ az egyházfi.[2])

Talált 35 tanulót, beirt 56-ot; Sámsondra vitték papnak. — Kézirás jegyzését láthatni a Csulai-féle anyakönyvben 222. l.

25. Jenei Mihály 1688. decz. 8—1691. május 20.

---

[1]) Litterata Panno Dacia III. k.

[2]) Egyh. lvltár 120—1685,

November 26-án küldött a biró (város v. főbiró) két lovas embert Enyedre mesterért, s ezek hat napot töltöttek Enyeden, mig a mester készülődött, exitust tartott; két lovat fogadtak a mester alá is: Enyedtől Herepéig 3 frton és Herepén ujból más két lovat és egy embert 2 frt 7 dénáron. Enyedtől Vásárhelyig a költés 4 emberre és 4 lóra 1 frt 50 denár. Mester uram 7 napig volt az egyházfi házánál és decz. 8-án régi szokás szerint a scholába a marosvásárhelyi ev. ref. ekklézsia siminariumába — annak igazgatására s ifjuságának képezésére ünnepélyesen beköszöntött,[1]) de beszéde nem jegyeztetett be az anyakönyvbe, mint a Fogarasié.

Az iskola népessége belépésekor volt 26, beiratott alatta 27. Két és fél évi „hasznos előmenettel folytatott“ szolgálat után nem lévén kedve tovább folytatni az iskolai rektorságot, lemondott s ügyét az isteni gondviselésre bizván nyugodt reménynyel várta papságra hivatását.

26. Felfalusi József, 1691. jun. 14—1692. martius 6.

1686—87 körül a Bethlen Miklós nagyobb fia, Mihály mellett volt nevelő[2]), azután pedig külföldre ment s a Franequerai egyetemen tanult, és 1689-ben bölcseleti vitatkozást tartott Herm. Alex. Roel thecl. és philoz. dr. elnöksége alatt — az istennek velünk született eszméjéről (de innata dei idea) s ezen disputatióját Bethlen Miklósnak, az erdélyi ref. egyházak gondnokának és az ő kegyurának szentelte[3]). Ugyanakkor üdvözlőverset irt Diósi Andráshoz is.[4]) Hazajövetele után Bethlen Miklósnál folytatta ujból a nevelőséget, a városi tanácsnak 1691. május 19-én költ s Bethlen Miklóshoz Felfalusinak rektorságra bocsátása végett intézett e kérő levele szerint: „Tiszteletes tudós Felfalusi Józsefet ő kegyelme (B. M.) dicséretes tudományu alumnusát becsületes emberek több egyéb virtusi között az tanitásban való dexteritással commendalván és azt is értvén egyszersmind, hogy az urfi ő kime körül való munkáját ő kegyelménél (B. M.) tovább mostan continualni nem szükség, — mivel már az urfi ő kime akadémiakra promovealtatott; az ecclesia ő kegyelmének (Felfalusinak) az schola igazgatásában való szolgála-

[1]) Egyh. lvtár. 129—1688. sz. a. A beigtatási költség 9 frtra ment.
[2]) Gr. Teleki Sándor levele 1750. Teleki levéltár.
[3]) Erdélyi János. S.-pataki füzetek 1865. 281. l.
[4]) Teleki könyvtár. 156.b. k. sz. 1702-ben Dálnoki Benkö Mártonnak is irt üdvözlő verset, Florusáért gratulált.

tát kivánná. Minekokáért kegyelmedet, mint bizodalmas nagy jó urunkat alázatosan kérjük, ha uram kegyelmed ez mi szegény ecclesiánkat arra méltónak itéli, hogy mig Isten ő kegyelminek (Felfalusinak) avagy csak nagyobb hivatalt mutat, addig ő kegyelme az közönséges társaságnak veteményes kertében magát s ez csekély hivatal iránt consensusát és assistentiáját mutatni méltóztassék; ő kegyelmit illendő becsülettel és keresztyéni affectióval fogadjuk közönségesen; kegyelmed jó akaratját pedig teljes életünkben, mint nagy jó urunknak alázatosan megszolgáljuk"[1]) Ezen kérelemnek eredménye volt. Felfalusit junius 14-én beigtatták az iskola rektori igazgatóságba s innen háromnegyed év mulva az irt egyház papjává választotta s márczius 6-án a papi hivatalba beigtatta.[2]) Teleki Sándor istenfélő, tudós papi embernek irja Felfalusit, kivel több testvér Teleki atyjafiai között ő is nagy barátságot tartott. 1711-ben esperesi hivatallal tisztelte meg a marosszéki egyházmegye.

A tanuló ifjuság száma alatta 25; 18-at benn talált, 7-et ő vett be.

Családját illetőleg következő adataink vannak:

Első neje Tofaeus Zsófia (1695.) székelyhidi Tofaeus Mihály erdélyi hirneves ref. püspök negyedik és legkisebb leánya; ettől született egy fia Mihály, orvos-doctor, kinek felesége Báróczi Éva, Báróczi Sándor magyar gárdista és iró nagynénje. Második neje Török Erzsébet[3]), kitől lett Zsófi nevü leánya, Szilágyi Márton debreczeni professzor felesége.

---

[1]) Colleg. okmánytár 4.

[2]) Felfalusi uramot introducalván a parochiaba költöttünk stb. Egyh. lvtár 135—1692.

[3]) Török Erzsébet eredetéről és családjáról felvilágositást nyujt mostoha fiának, Felfalusi Mihálynak Teleki Sándorhoz 1748. jun. 18-án Szebenből irt e levele:

„Török István, — Török Erzsébet atyja — Várad megvételekor árván maradott és őt az exellentiád mltgs atyja ur (Nagy Teleki Mihály) más hasonló sorsu biharvármegyei nemesekkel nevelte, tartotta, táplálta. Én magam emlékezem, hogy gyermekkoromba beszélették, — hogy a szegény mostoha anyám apja — ez a Török István — Gernyeszegről Vásárhelyre befordulván meglátott egy szép Borbélynét a szegény K. Borbély Sámuel uram anyját és az idvezült mlgs nagy urnak hirt se tévén azonnal copuláltatta magát véle, melyet is ő Exellentiája megértvén, mingyárást megfogatta és sokáig tartotta ezért Gernyeszegen fogva. Nagyobb koromba a mostoha anyám levelei között találtam vala egy instantiáját, melyben is igy subscribált: rab Török István. A

Fija — Mihály nem tartozott a keresettebb orvosok közé. Ezért keserü panaszra fakad nem egyszer. „Szegény fejem! igy ir Teleki Sándornak 1728-ban M.-Bogátról, énnekem, a ki a tisztességes tudományokban nevekedtem, minden költségemet azokban — idegen országokban (talán nem is sine fructu) költöttem, nincsen a ki mellettem felálljon és mind isten, mind felséges uram, mind édes hazám szolgálatjára alkalmatosabb volnék. . . Se gazda, se medicus, különben a medicusságtól még Isten megőrzött; a medicina sok kárt causal, jobb lett volna, ha egérfogót tanultam volna csinálni.“ — „Messze estem a méltóságos urtól — irja 1735-ben szintén Teleki Sándornak — megszaporodtunk, mások vétettek elé. Én in pulvere et squalore heverek, módom sincs, kedvem is kevés in publicum et magnatum praesentiam prodeundi“ [1]). József és Mihály fiaiban e család fiága kihalt.

27. Muzsnai Kis Miklós, 1692. máj, 6—1694. apr. 15.

1692. április 28-án hozták az enyedi collegiumból[2]) és május 6-án köszöntött be a scholába, hol 22 tanulót talált, ő pedig bevett két év alatt 21-et.

1694. április 15-én a kibédi ecclesia hivta meg és vitte papjának. Azután a vajai s végre a nyárád-karácsonfalvi elsőrendü egyházakban folytatta lelkészi hivatalát. Mint tanult és jelesen képzett egyént a marosi egyházmegye a jegyzői tollal s 1720-ban az esperesi hivatallal tisztelte meg s azt még 1735-ben is folytatta.[3]) Neje volt Elekesi Tarisnya Kata, 3-ik leánya azon Elekesi Tarisnya György vásárhelyi gazdag és igen tekintélyes polgárnak, kit Ali pasa az 1661. évi szeptemberben itt Vásárhelytt tartott országgyülésen — hagyomány szerint — Erdély fejedelmévé akart tenni. Ezzel kapta a Nagyköz-Bolyai-utczában a Minoriták temploma szomszédságában fekvő azon telket, melyet ugyan ő 1720. julius 11-én 236 mfrton örökáron eladott a collegiumnak[4]). És ezen telek e század elején épitett házzal tanári szállásul szolgált és szolgál. E helyen és hajlékban lakott 50 evig az európai hirü mathematikus Bolyai Farkas, kiről

felelet pedig e vala rája: E b v o l t k u r t a, s m e g h o l t é r t e, melyet midőn mosolyganék, mingyárást elégetének.“

[1]) Teleki lvltár.

[2]) Egyh. lvltár 135 sz.

[3]) Marosi egyházmegye jegyzőkönyvében és Teleki Sándor fogalmazványában a m,-bándi nemességnek a templomi ülőszékek elsősége miatt támadott versengést illetőleg — Teleki lvltárban.

[4]) Coll. levéltár.

az utcza régi Nagyköz neve is 1882-ben Bolyai-utczán a k neveztetett el.

E család, mint egy Áron nemzetség, jelesnél-jelesebb papokat adott a marosszéki egyházmegyének folytonosan a mai napig. — I. József atyja után karácsonyfalvi pap; József egyik fia II-ik Miklós szintén karácsonfalvi, másik fia II. József kibédi; ennek fia IV. József vajai pap és esperes; IV. József egyik fia I. Károly cserefalvi és vajai pap; másik fia Sámuel szentistváni és sóváradi pap; Sámuel egyik fia: Sándor, gogányváraljai pap, másik fia: I. Pál kercsedi, kibédi és most — 1884 — paniti pap és a marostordai egyházmegye egyik jegyzője; I. Pál nagyobbik fia — most theologus a budapesti ref. theol. seminariumban — szintén papságra készül; I. Károly fia II. Károly czegői pap és a sajói egyházmegye jegyzője; II. Miklós fia III. József lőrinczfalvi pap.[1])

28. Técsi János 1694. apr. 23—1696.

Az ekklézsia ünnepélyes meghivás után április 6-án küldött utána Enyedre; 20-án tartotta az exitust és 23-án beköszöntött. Az ifjuság száma 21, ő bevett 23-at. Két évi szolgálat után a belgiumi akadémiákra ment, honnan két és fél év mulva tért vissza, 1699. év elején.[2])

29) Fogarasi Sámuel 1696. máj. 11—1698. aug.

1695-ben az enyedi collegium seniora volt és üdvözlő verset irt Nádudvari Péterhez[3]). Az ekklézsia előlegesen meghiván május 11. felhozatta Enyedről s ugyanazon hó 17-én beigtatta, mely al-

[1]) Tarisnya család genealogiájában.

I. Muzsnai Kis Miklós.
I. József.
II. Miklós és II. József.
III. József. IV. József.
I. Károly és Sámuel.
II. Károly. Sándor és I. Pál.
II. Pál.

[2]) Joannes Técsi ex belgicis academiis redux. Aò 1699. April. 4073. k. sz. a.

[3]) 494. k. sz. a.

kalommal székfoglaló-beszédet tartott. Talált 24 tanulót az iskolában, ő bejegyzett 12-őt. Hogy mennyi ideig folytatta a rektorságot: nincs följegyezve az anyakönyvben. Minthogy pedig következője Dálnoki Benkő Márton 1698. szeptember elején foglalta el helyét, azt következtetjük, hogy azon év tavaszán vett bucsut az iskolától. 1698-ban már a Franequeri egyetemen volt.[1])

30. Dalnoki Benkő Marton 1698. szept. 13—1700 szept. 26.

Nagy-Enyeden a Bethlen-collegiumban tanult s mint jeles készültségü végzett ifju könyvtárnoki és osztálytanitói tiszttel is megbizatott 1795-ben[2]). Mint az oratoria és syntactica osztályok tanitója fordittatta Cicero leveleit és beszédeit, továbbá L. Annaeus Florust, melyet magyarra le is forditott és kiadott 1702-ben. Tanitotta a görögnyelvet is[3]). 1698 szeptember 8-án ment az egyházfi utána Enyedre s azon hó 13-án foglalta el állomását, melyen két évig müködött fáradhatlan kitartással és nagy buzgósággal törekedett az iskolának mind anyagi gyarapitására, mind szellemi fölvirágoztatására. A tanuló ifjuság száma volt 15, ő bevett két év alatt 39-et.

Anyagi segély nyerés végett elment személyesen a mágnásokhoz, fölemlegette elődeik jótéteményeit az iskolák iránt s ezen eljárása által azokat az alamizsnálkodás folytatására megnyerte, vagy egészen uj alapitványokat teremtett. „Érzik ezt (t. i. a kegyurak segélyét) — igy ir Florusa ajánló levelében — valójában a collegiumokban levő ifjak, kik ez mostoha és tehetetlenségre jutott szük üdőben is kegyelmetek Abdiasi indulatjából származott bőséges adakozásokból tápláltatnak. Érzik ezt a scholák, nevezetesen a Maros-Vásárhelyi schola; ugyanis kegyelmetek közül némelyeknek mlgs attyok isten dicsőségéhez való buzgóságoktól viseltetvén e szegény társaságnak dajkái löttenek: kiknek nyomdokokat kegyelmetek is követvén esztendőnként bővséges adakozó kezeit ettől megnem vonta. Némelyek pedig hasonló istenes indulatjokat akarván scholabeli ifjuságomhoz mutatni, midőn a kegyelmetek látogatására való kifordulásomban emlékezetet tennék kegyelmetek előtt arról, hogy több istenfélő Maecenasoknak példájokat s isten dicsőségét tekintenék: mingyárást készek voltanak vagy malmoknak bizonyos napi vámjokat, vagy mezeiknek dezmájokat conferálni

[1]) 2271. k. sz. a. levő könyvben látható bejegyzése szerint.
[2]) 494. k. sz. a üdvözlő verset irt Nádudvari Péterhez.
[3]) Florus ajánló levelében.

azoknak táplálásokra; bizonyos alumniakat erigalni; esztendőnkint pénz- és buzabeli patrociniumokat mutatni.“

A szellemi téren tett müködését illetőleg, legyen elég Florus fordítására mutatni: „Scholabeli ifjusággal való sok és szorgos dolgaim között is L. Annaeus Florusnak könyvét magyarrá forditottam.“ „Bizonysága az én lelkem ismereti az Istennel együtt, micsoda könnyebbségit és hasznát forgatám én elmémben az ifjuságnak, midőn a Vossius János uram Oratoriájának kinyomtattatására magam kezem alatt levő tanitványimtól és más ifjaktól bizonyos summa pénzt szettem fel és annak napfényre való jövetelében fáradoztam, mely editióval ma is a collegiumokban és scholákban nagyobb részint élnek“ [1])

Bevégezvén két évi rektori hivatalát, kilépett az iskolából 1700. szeptember vége felé; 1703. junius 23-án N.-Enyeden ordinaltatott a szent miniszteriumra[2]). Rektorsága és ordináltatása közötti időről csak azt tudjuk, hogy Florust kiadta magyar fordiitásban 1702-ben Kolozsvárt. Ezt enyedi és vásárhelyi tanitósága ideje alatt forditotta; ajánlotta Naláczi István, petki Nagy Pál, Rhédei Pál és Ádám, Bánffy László és Péter, gyalakuti Lázár György, Barcsai Zsigmond, Bethlen István, Kollatovith György, Bernád János és Turi Ferencz uraknak, mint a collegiumi és scholai ifjuság pátronusinak és az enyedi és vásárhelyi városi tanácsnak. Az előljáró beszédet Marosvásárhelytt irta 1700-ban márczius 16-án.

A partikula 5 igazgatója a XVIII-ik században.

31. Kis-Éri György, először 1700. szept. 30—1703. január 25. Kétszer és a legveszélyesebb időkben — a Rákóczi mozgalom alatt folytatott rektori hivatalt a vásárhelyi scholában. 1689. nov. 30-án iratott be a schola anyakönyvébe és egy év mulva 1690. novemberben a syntactica classisban alkalmaztatott tanitónak, 1691-ben seniornak, s 1692. végén vagy 93. elején ment az enyedi collegiumba, hol tanulmányai bevégzése után szintén megbizatott az oratoria osztály vezetésével, juratussággal, 1799-ben contra. scri-

[1]) Florus ajánló levelében.
[2]) S.-Pataki füzetek. 1865. 696. l.

bai és 1700-ban seniori tiszttel, melyet Vásárhelyre jöveteleig viselt (szept. 27-ig). Beköszöntőjét „De communione sanctorum“ okt. 4-én tartotta. A tanulók száma ekkor 30 volt, alatta beiratott 22. Sorsával nem volt itt megelégedve: „Istennek hála — irja 1702. febr 2-án Enyedre Jászfalvi György barátjának — még élek, de nem ugy, mint mikor Enyeden oratoriæ præceptor valék, csak búval; sok panaszim volnának, sed non licet per atramentum et calamum; megszoktam efféle viszontagságokat: feras, quod mutari non potest.“ E levélből látjuk, hogy theologiát is tanitott. „Gürtlerussal mind magam minduntalan, mivel theologiát tanitok mindennap, élek, nem is eladó; Nádudvari uram is a „Loci communes“ szerint prædicalgatván, igen-igen él vele, — ha közel eshetném kegyelmedhez, ad usum oda adhatnám.“ 1714. május 14-én legatusokat küld gr. Teleki Sándorhoz Gernyeszegre. 1711. jul. 22-én válaszol ugyan Teleki Sándornak — temetésre énekeseket kérő levelére: „Mivel feriae caniculares sunt, a jó éneklő neutralisták igen elmentek, amennyiben szerezhetek, készen lesznek“.[1]) Két évi és négy havi szolgálat után bucsut vett ez alkalommal az iskolától, hogy négy viszontagságos év után ujból elfoglalja rektori székét, ép azon évben és napokban, midőn Rákóczi Ferenczet ugyanitt a hongyülés az erdélyi nemzeti fejedelmek székébe ünnepélyesen beigtatta az 1707. év viruló tavaszán.

A közbeeső idő alatt még két rektor müködött e zavaros időkben az iskolánál. Ezek:

32. Erdődi V. István 1703.

A vásárhelyi városi és egyházi előljáróság megkeresése folytán a Bethlen-collegium professorai közös szavazata által január 25-én a vásárhelyi schola igázgatójának megválasztatván és ugyanazon hó 28-án felhozatván a város főbbjeinek távollétök miatt beköszöntő beszédét csak hat nap mulva, február 3-án tarthatta meg az akkor 32 tagból álló seminariumban, melybe ő rektorsága alatt 1704-ben 13-at vett be s azok közül is 6 katonának csapott fel. Ezek közül egy — Enyedi Sámuel — el is esett[2]), Siklósi Márton pedig tábori pap (pastor bellicus) lett. Méltó, hogy a szabadság

[1]) Teleki levéltár: Collegiumi okmányok. Ugyanitt még 8 levele van Kis-Érinek Jászfalvi Györgyhöz.

[2]) Enyedi neve után az anyakönyvbe bejegyezve: Bonus miles pro patria non timidus periit.

más négy harczosának is nevét fölemlitsük: Fogarasi Gergely, Szilágyi Gábor, Ilyefalvi Mihály, Szentgyörgyi Péter. Mikor lépett ki az iskolából, bizonytalan. Annyit tudunk róla, a marosszéki egyházmegye anyakönyvéből, hogy Szereda Szent-Annán pap volt és a traktualis jegyzőséget is vitte. Ha a Rákóczi mozgalom miatt nem kellett elhallgatni a muzsáknak: ugy 1705-ig szolgált, mert ekkor foglalta el helyét:

33. Szent-Simoni János, ki csak a hivatali személyeket — seniort, ellenőrt és a tanitókat s még egypár ifjut összesen 14-et talált az iskolában, s be nem vett egyet is. A zavaros idők nyomai látszanak az ayakönyvön és az egyházi levéltár ide vonatkozó okmányain is. Az egyházfiak számadásai sem nyujtanak kellő világosságot Szent-Simoni idehozását és rektori hivatala tartamát illetőleg. A 162—1705. febr. 7. sz. alatt ez áll: „Sajó mellé küldött a becsületes tanács Kis-Éri uram keresésére.“ Ugyan itt tovább: „Mikor Mesturamot idehozták a Telekl uram szekerin, bort a kocsisoknak s mig Mesturam Dániel György urnit (urnál) volt, borra (fizettem) 4 frtot. Dániel György uramnak, mikor mesturam után ment Enyedre, adtam 3 frtot. Ugyanakkor Kapusi ur (fehérvári tanár) és Enyedi uramék (Enyedi István) lejüvén Gernyeszegről, Felfalusi uram (Vásárhelyi pap) ő kigyelmeknek vitetett 8 ejtel bort, teszen az ára 1 frt 20 drt. Mikor Enyedre küldött a b. Tanács Mesterért, mentem akkor az Enyedi professorokkal, u. m. Enyedi uram és Kaposi uramékkal: mesturamért adtam exitusra 3 frt 68 dénárt. stb. 1706. Mesturamot bevezettük az iskolába.“ Ezen kuszált, zavaros jegyzetek után, csak Szent-Simoni uram világositathatna föl, hogy mikor hozták Vásárhelyre és meddig volt igazgatója az üres scholának, tanára, vezére a szétoszlott muzsák sergének. 1707-en aprilis havában Kibédre vitték papnak[1]) s később, mint koronkai pap, jegyzőséget is viselt a marosszéki ref. egyházmegyében.[2])

34. Kis-Éri György, másodszor 1707. május 8—1814. decz.

Május 8-án vette át az üres iskola vezetését, melyben az anyakönyvszerint az ifjuság száma 9 volt, illetőleg a tanitói és hivatali személyzetből állott, s hét évig tartott rektorsága alatt 47 jegyeztetett anyakönyvbe. Itteni viszonyát és helyzetét, különösen a városi tanácscsal szemben, terjedelmesen leirja 1711 jan. 2-án az egyház-

[1]) 1. Csulai anyakönyv. 2. Marosszéki egyházmegye jegyzőkönyve.

kerületi főgondnokokhoz intézett levelében. Előbbi rektorsága alatt is panaszkodott, mint láttuk Jásztfalvi György barátjának küldött levelében, most majdnem tarthatatlannak festi állását idézett folyamodványában. Sérelme főbb pontjai ezek: Majd mindennap négy-négy órát tanit; hogy a schola meg ne fogyatkozzék: kenyerére vigyázott; külső és belső dolgait maga előtt hordozta e nehéz időkben; csaknem ajándékon szolgált, mert városi uraimék egy ujnyi fát, egy szem búzát, egy csepp bort nem adtak; a mlgs ref. jó urak táplálták. És mégis a tanács reá izent, hogy viseljen gondot magára, mert másnak adtak vocatiot s pár nappal később ujból ráizent, hogy nem agnoscalja schola-mesternek, szerezzen szállást s búcsuzzék el a scholától; nem akarta engedni, hogy exament tegyen, azért, hogy a gyermekek által fizetni szokott didactrum — mely félévenként 15—16 frt megy — másnak essék. Mindezen kellemetlenségeknek a tanács némely tagjainak kapzsisága s talán egyik helybeli veszekedő, irigy és kiállhatlan természetü pap volt a forrása. Már a megelőzött 1710. év novemberében is kérte Kis-Éri az egyházi kerület főgondnokait, a scholai ifjuság panaszának orvoslására, a deákok pénzének — melyet a Tanács kezelt — kiadatására. Az emlitett irigy Tiszteletes urat pedig Kis-Érinek elkeseredésében tett azon nyilatkozata, „hogy némely akademikus praedicatorok munkátlanok, csak Tofaeus és Nagy-Ári praedicatióit praedicalják", még inkább felingerelte s a tanács fellázitására inditotta.[1] Levelét azzal fejezi bé „fél, hogy ezen város, mely a reformatiokor a szász szomszéd atyafiak után a magyar városok közül legelőbb reformálodott, a sok praedicator, mester kergetésért a temérdek tudatlanság s hálátlanság miatt azon fogházban (sötétség) előbb ne essék vissza" (visszaesik).[2]

Az 1714-ik év három utolsó hónapjára ötet concernáló pénzt 5 frt 4 dénárt 1715 február 3-án vette kezéhez.[3]

1715-ben a fogarasi schola igazgatására vitték.

35. Köpeczi K. Mihály 1715. jan. 23.—1718. április 30.

---

[1]) Felfalusi József és Csabai András voltak az egyház papjai: Felfalusi, Tofaeusnak veje, Nagy-Árinak sogora: Csabai veszedelmes természetü.

[2]) Eredetije az erdélyi ref. egyházkerület levéltárában. 1—1711. lvtári sz. a.

[3]) Egyh. lvtár. 183—1715.

A nagyenyedi Bethlen collegiumba ment 1702-ben aug. vége felé, s mint Dályai Bálintnak Enyedről szept. 8-áról irja Dályába, megérkezése után egyhét alatt tisztességes locust kapott minden reménsége felett; az officialisok (senior, contra) előtt is nagy respectusban volt és van; tiszteletes professor uraimékkal is van illendő ismerettsége, respectussal viseltetnek iránta[1]). Ebből azt következtethetni, hogy megelőzőleg vagy Udvarhelytt, vagy Vásárhelytt tanult. 1709-ben a b. e. Bánffi Zsigmond alumniáján volt[2]) 1710-ben osztálytanitó.[3]) 1711. egyetemre ment ifj. Pápai Páriz Ferenczczel. Október 14-én érkeztek Frankfurtba. 1715. január 23-án hivta meg ezen szabad királyi város egyházi tanácsa; „február 16-án szekeret küldött egyetmása után az egyházfi, biró uram parancsolatjából.[4])

23 tanulót talált az iskolában, s az ő igazgatása alatt bejegyzett 9 tanulóval bezáratott a Csulai-féle anyakönyv is 1718-ban. — Ugyanezen év április 30-án a schola is 161 évig tartott viszontagsággal teljes fönnállása után eddigi kisebb körü szerény müködését befejezte s a keskeny ösvényt, melyen eddig a tudományok mezején haladni törekedett, tágasabb uttá szélesitette ki[5]), midőn ajtaját az üldözött sárospatak-gyulafehérvári collegiumnak befogadására megnyitotta. Köpeczi pedig az uj intézetben, mint annak 3-ik professora, müködését tovább folytatta Zilahi Sebes András és Szathmári Paksi Mihály collegáival. Meghalt pestisben 1729-ben.[6])

A pártikula igazgatóiról könnyebb áttekintés kedvéért szükségesnek tartjuk még röviden ismételni táblás kimutatásban a következőket:

I. Kik, mikor és ki költségén voltak külföldi akadémiákon?

II. Kik és hol voltak papok s minő egyházi hivatalokat folytattak?

III. Kiknek jelent meg nyomtatásban és maradott fenn munkájok?

---

[1]) Teleki lvtár.

[2]) Teleki lvltár.

[3]) Praecceptorsága után járó borbeli egy kántorra való fizetése, (10 veder) több praeceptorokéval oda maradt vala, s 1712. Frankfurtból irt levelében kéri Teleki Sándort, hogy adassa meg a tisztartóval. Teleki lvtár.

[4]) Egyh. lvtár. 186—1715.

[5]) Semita fecit viam. Phaedrus III. k. prolog. és „Et modo quae fuerat semita, facta via est.“ Martialis Lib. I. Ep. 61.

[6]) 4083. sz. a.anyakönyv. 63. lap.

Külföldi akadémiákon voltak.

Folyó szám	Igazgatók sorszáma	Melyik évben?	Ki, hol és ki költségén?	
1	1	1578—	*Laskai Csokás Péter*	Wittembergben, Olasz- és Francziaországban, Svájczban, Kendi Sándor költs.
2	2	1587—1589	*Decsi Czimor János*	Wittembergben, Straszburgban Olaszországban. b. Bánffy Farkas költs.
3	3	1617—1620	*Bojthi Veres Gáspár*	Heidelbergben, Bethlen Gábor költségén.
4	5	1630 körül	*Veresmarti Gáspár*	?
5	6	1639—1640	*Rozgoni János*	Franequera.
6	10	1654—1656	*SzentGyörgyi Dávid*	Lejdában és Utrechtben.
7	14	1667—1668	*Hunyadi Pál*	Lejdában. Apafi Mihályné, Bornemissza Anna költs.
8	19	1677—1680	*Gidófalvi G. Balázs*	Belgiumban. Teleki Mihály költségén.
9	21	1678—1680	*M.-Vásárhelyi K. István*	Belgium, Németország. Apafi Mihály költségén.
10	26	1688—1689	*Felfalusi József*	Franequera. Bethlen Miklós költségén.
11	28	1697—1699	*Técsi János*	Belgiumban.
12	29	1698—	*Fogarasi Sámuel*	Franequera.
13	35	1711—1713	*Köpeczi K. Mihály*	Frankfurtban.

A pártikula igazgatói közül papok lettek és egyházi hivatalnokok.

Folyószám	Igazgatók sorszáma	Ki, hol és mi?
1	1	Laskai *Csokás Péter* Fogarasban.
2	5	*Veresmarti Gáspár* M.-Vásárhelytt, udvari pap, Kolozsvártt; esperes, *püspök.*
3	6	*Rozgoni János* Enyeden, Tordán; esperes.
4	7	*K. Vásárhelyi Péter* M. Vásárhelytt; ? esperes.
5	8	*Fogarasi V. Mihály* M.-Madarason; esperes.
6	9	*Sepsi-Szt.-Györgyi K. Mihály* Déván; esperes.
7	10	*Szentgyörgyi Dávid* Déván, Sz.-Udvarhelyt, Déván; esp.
8	11	*Uzoni S. Balázs* Szereda-Szent-Annán, Gyalakuta-Kelementelkén, Bethlen-Szt.-Miklóson.
9	13	*Fogarasi Mátyás* Makfalván.
10	14	*Hunyadi Pál* Enyeden, Vizaknán.
11	15	*Zágoni István* Szereda-Szent-Annán.
12	16	*Szent-Györgyi B. György* Káposztás-Szent-Miklóson, M.-Vásárhelytt.
13	18	*Vizaknai U. Márton* Zalatnán.
14	19	*Gidófalvi G. Balázs* Gyulafehérvártt.
15	20	*Gönczi István* Kutyfalván.
16	21	*M.-Vásárhelyi István* Radnót, V.-Hunyad, Bánd, Harasztkerek, Küküllővár, Enyed; esperes, *püspök.*
17	24	*Zalányi Baroti János* Sámsondon.
18	25	*Jenei Mihály ?*
19	26	*Felfalusi József* M.-Vásárhelytt; esperes.
20	27	*Muzsnai Miklós* Kibéd, Vaja, Karácsonfalva; esperes.
21	28	*Técsi János* ?
22	29	*Fogarasi Sámuel* ?
23	30	*Dálnoki Benkő Márton* ?
24	32	*Erdődi V. István* Szereda-Szent-Anna; jegyző.
25	33	*SzentSimoni János* Kibéd, Koronka.

Összesen tehát a 35 igazgató közül pap lett 25; ezek közül 9 esperes és 2 püspök. A más 10 igazgató közül 3 meghalt, mint igazgató: Decsi Czimor János, Abafáji András és Fogarasi János;

2 fejedelmi szolgálatban volt: Bojthi Veres Gáspár és Erdő-Bényei Deák János; 1 isk. igazgató lett Fogarasban: Kis-Éri György; végre 1, Vásarhelyi K. István hazament az ősi tűzhelyhez; Köpeczi tovább folytatta müködését a collegiumban; Gidófalvi Balázs és Kis-Éri György kétszer voltak igazgatók.

Nyomtatásban megjelent müveik vannak ezeknek:

Folyószám	Igazgatók sorszáma	Az iró neve	A munka czíme
1	1	Laskai Csókás Péter	
2	2	Decsi Czimor János	
3	3	Bojthi Veres Gáspár	
4	4	Erdő-Bényei Deák János	Janua lingvarum.
5	6	Rozgoni János	Disputatio.
6	10	SzentGyörgyi Dávid	„
7	11	Uzoni S. Balázs	Dávid párittyája.
8	13	Fogarasi Mátyás	Disputatio.
9	14	Hunyadi Pál	„
10	19	Gidófalvi Balázs	Üdvözlő vers.
11	26	Felfalusi József	Disputatio.
12	29	Fogarasi Sámuel	Üdvözlő vers.
13	30	Dálnoki Benkő Márton	Florus fordítása.

A viharos idők annyira elsepertek, megemésztettek majd minden adatot az iskola első száz éves történetéből, hogy alapításától fogva — 1557—1652-ig — 95 esztendő alatt csak azon 6 igazgatóról szólhattunk, kik koronként 14 év alatt írott emléket emeltek maguknak. Igy 81 év üres lapnak tekinthető iskolánk történetében. Még azt is homály borítja, vajjon az első 23 év alatt — míg a református, lutheránus és unitárius hitfelekezetek forrongásban voltak — reformátusok igazgatták-e a scholát, vagy a szerint, amint a város lakossága most á Luther, majd a Dávid Ferencz tanaihoz hajlott, az iskola kormányzását is azok ragadták kezökhöz?

Az igazgatókról elősorolt ezen töredék-adatok közlésével most be kell érnünk, míg egy szerencsés véletlen talán bővebb adatok birtokába juttatand minket, vagy később másokat.

A PARTIKULA TÖRVÉNYEI.

Mint minden társaságnak, ugy az iskolának is szüksége volt törvényekre. S hogy azok nem hiányoztak, mutatja az, hogy többször összeszedték, újból összegyüjtötték (1650 körül), a helyesírási hibáktól a lehetőségig megtisztították, pótolták, módosították (1674.), újból leírták, tisztázták (1702-ben.)

Három anyakönyvünkben láthatók a partikula törvényei: először a Csulai-féle anyakönyvben 4084. k. sz. a., melyben a nunc denuo recollectae szavak nem első összegyüjtésre mutatnak. Minthogy pedig ezen anyakönyvet Csulai György (1650—1660.) püspök küldötte az iskolának: ezen időre tehetjük a törvények újbóli összegyüjtését is; másodszor a 3835. sz. a. anyakönyvben, hol Gidófalvi Balázs igazgató 1674-ben a hibáktól újból megtisztította és leírta; harmadszor a 4083. sz. a. anyakönyvben 1702-ben Kis-Éri György igazgató írta le újból.

E törvények keletkezését illetőleg helyreigazíthatjuk P. Szathmári Károly azon föltevését, mintha S.-Patakról, vagy Fehérvárról hozták volna azokat, minthogy mind a pataki iskola törvényei, mind a gyulafehérvár-nagyenyedi collegium törvényei előttünk vannak, melyek Szathmárinak nem állottak rendelkezésére 1868-ban, mikor a gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen főtanoda történetét kiadta. A sárospataki schola törvényei meg vannak collegiumunk könyvtárában 10214. k. sz. a. anyakönyvben s azokat Rákóczi György kívánságára 1621-ben átvizsgálták és bővítették Sárospatakon; 1711-ben pedig Gyulafehérvártt ismét megújították. A gyulafehérvári collegium törvényei is napfényre kerültek s nyomtatásban is megjelentek[1]) azóta: de a vásárhelyi partikula törvényeit összehasonlítva azokkal, épen nem mondhatjuk, hogy azok valamelyikéből vétettek, vagy kölcsönöztettek volna, mint azt P. Szathmári K. hitte.

E törvények a partikula történetére több tekintetben felvilágosítást nyujtanak. Épezért az eredeti latin szövegből magyarra átfordítva közöljük egész terjedelemben azokat.

---

[1]) Az erdélyi muzeum kézirattárában kézíratban, melyből közölte Szabó Károly a Történelmitár 1879-ik évi folyamában 797—805 ll.

A tövényeket megelőzőleg a bibliából, görög bölcsek, latin és hellen remekírók müveiből, mint I. Tim. 8—10 vers, Ovidius Fastor. lib. 3., továbbá Theophrastus, Antiphanes, Cyrus, Bias, Cleobulus és Demosthenestől vett mondatok állanak.

I.

Ezen tanuló társaságunk minden polgárától és alapítványosától ép ugy, mint az idegenektől komolyan megkívánjuk, hogy mindenek előtt istennek tartozó kegyességre emlékezvén, mindig és mindenütt ugy intézzék életöket és cselekedetöket, hogy isten tiszteletét és dicsőségét mindig magok előtt tartsák: „Mindeneket az isten dicsőségére miveljetek.“ 1. Kor. X. 31. és: „Ugy fényljék a ti világosságtok az emberek előtt, hogy dicsőítsék a ti mennyei atyátokat.“ Mat. V. 16.

II.

Isten és emberek iránti kötelességét pedig ki-ki az egyház ünnepélyes gyülésén — egyházi szertartásokon - az egyházban tartatni szokott szent beszédek, zsoltárok és istenes énekek éneklése, reggeli és estvéli könyörgések, temetésre járások, nyilvános előadások (leczkék) alkalmával nyilvánítsa, mindezen gyülések czélja Isten dicsősége és dicsőítése lévén.

III.

Ezeket tehát mindenki különösen kedvelje, örömest és gyakran látogassa, járja; isteni dicséretek éneklésére száját kinyitni ne szégyelje, azon meggyőződésben, hogy ő nem valamely világi fejedelem előtt áll ott azon a helyen, hanem a mindenható isten színe előtt, ki a sziveket és veséket vizsgálja és az angyalok előtt, kik az ő parancsai teljesítésére mindig készen állanak.

IV.

Ezért kegyes arczczal, illendő járással, az az, a mi rendünkhez illő, gondok- és világi nyugtalanságoktól, főként pedig tisztátlan és tiltott gondolkozástól ment és szabad lélekkel, nyugodt és szemérmes, nem pedig kószáló és kaczér szemekkel teljesítse ki-ki

a maga helyén, mások megbántása és sértése nélkül a vallásos szertartást (res divina), hogy igy mind a mi tiszteletünk kedves lehessen isten előtt, mind a mi rendünk rágalmazására és gyalázására való minden alkalom eltávolíttassék és kikerültessék.

V.

De külső társalgásunk is pályánknak megfelelő legyen, azaz jámbor, tiszteletre méltó, szerény és szeplőtlen mindenütt, főként pedig városon, hol erkölcsünknek és társalgásunknak annyi birálója van, a mennyi szemlélője. Arra tehát mindenki szorgalmasan vigyázzon, hogy könnyelmü, haszontalan szavakkal és tagjártatásokkal magát és rendjét mások előtt meg ne gyalázza. Különösen pedig a tanulásra rendelt órákon, mind a reggelieken, mind a délutániakon az iskola küszöbén ki ne menjen, a városon szanaszét ne kószáljon, a piaczon ne sétálgasson, hogy lássák; magán házakhoz ne járogasson, kiváltképpen pedig az éjjeli órákon az iskola falain kivül ne kóboroljon: hogy a roszra való alkalom kikerülésével becsületünk meg legyen óva a gyanutól s tanulásunk sikeresebben haladhasson előre.

VI.

Társaságunknak istentől rendelt czélja az iskolában mindig szemeink előtt forogjon; azért a nyilvános leczkéken, vizsgákon, ismétléseken mindenki pontosan (megjelenjék) ott legyen; továbbá a gyakorlásokra — milyenek az irásbeli gyakorlat, a latin beszéd használása s ezeknek emlézése (mely három dolog a tanulókat legszerencsésebben és gyorsabban elősegíti) — nagy gondot fordítson. A tanuló (scholasticus) ugyanis istentől arra rendelt személy, hogy az istenről szóló tudományt, azután a szépmüvészeteket és nyelveket, melyek az egyházaknak és államoknak hasznára leendenek, alaposan megtanulja.

VII.

Hogy mindezek annál szerencsésebben teljesíttethessenek: tiszta, józan és jámbor életet éljen mindenki társaságunkban, a hol csak a tisztességes és törvényekkel egyező dolgok vannak megengedve; távol legyenek az éjszakai tivornyázások, lármák, veszekedések, ci-

vódások és egyenetlenkedések, — heves vitatkozások, hiú szerelmi mimelések; ugyszintén minden undok, főkép rút veszekedések, melyek társaságunkat a legnagyobb mértékben megbecstelenítik. Az ilyenekre törekvők mindenek között legelőbb a mindenható isten boszuló haragjába esnek, — azután az iskola rektorától a törvény megsértéséért bocsánat reménye nélkül megkapják büntetésöket és ha a dolog ugy kívánja, a politikai hatóság törvényszéke elé kerülnek a legnagyobb gyalázattal.

VIII.

Minthogy pedig a kölcsönös megbecsülés és szeretet a béke és egyetértés köteléke; arra törekedjék ki-ki, hogy testvére iránti gyülölség és ellenségeskedés táplálása és ápolása által ne adjon alkalmat az ördögnek. Ha pedig valaki más által megsértetik, komolyan tiltjuk, hogy magán-boszuállásra határozza magát, hanem az igazgató elébe vigye az ügyet idejekorán, fejtse fel előtte, hogy a bajnak minélelőbb végét szakítani s abból a társaságra eredhető sérelmet és zavart idejében megelőzni lehessen.

IX.

A kik az erkölcsök és tudományok elsajátítása végett iskolánkba lépnek, az iskola igazgatóságánál nevöket irassák be és kötelezzék magukat a társaság törvényei megtartására.

A kik pedig bármi okból ki akarnak lépni e társaságból, komolyan és pontosan megkívánjuk mindenkitől, — hogy kilépésöket tisztességesen tegyék, nyiltan, t. i. a rektor engedélyével, végső távozásukkor rövid búcsúbeszédet tartván. Az ezt elmulasztó és számba nem vevő 25 pénzt tegyen le; év lefolyása előtt szabad eltávozást senkinek sem engedünk.

X.

A kikre gyermekek és ifjak felügyelete bizatott, ne feledjék, hogy ezen vállalkozásuk isten előtt igen kedves munka; ezért igen gondosan és hiven oktassák azokat, mindennap négyszer mondassanak velök leczkét; megfeddésökben közép utat (medium) tartsanak; vigyázzanak azonban arra, hogy engedékenységük által azoknak alkalmat a restségre ne adjanak. Továbbá senki a tanulók közül va-

lamely gyermeknek a felügyeletét a rektor tudta nélkül felvállalni ne merészelje.

XI.

A gyermekek elbocsátása közösen legyen és senki is ezen ügyben magán tekintélyt magának ne követeljen, hanem a tanításra szánt időt mindenki megvárja, a mely elérkezvén vagy a rektor, vagy a segédtanító elbocsátja. A temetésre vagy templomba menni akarókat a szobákban vissza ne tartsák, büntetésül ne foglalkoztassák (detineant). A kik pedig valamely magán ember kedvéért ily módon teendenek, tudják meg, hogy az egész társaság iránt rosz indulatuak s az iskola rektora iránt igazságtalanok.

XII.

Hogy kinek-kinek becsülete sértetlen és épen maradjon: senki a más élete, erkölcse, jó hírneve és tanulására nézve censori hatalmat magának ne tulajdonítson; sem egyik a másiknak rágalmakkal, veszekedéssel, elnevezésekkel, alaptalan feladás — árulkodásokkal a tanítónái, versecskékkel és epigrammokkal vagy ilynemü gyalázó bántalmakkal kellemetlenséget ne okozzon; sem másnak vagyonát, legkisebb javát el ne orozza: hanem a mint a szeretet és becsület kívánja, felebarátja javait megtartsa és őrizze; mert a kik üdvös intéseinket szemtelenül és arczátlanul megvetve, vagy azokat illő tiszteletben nem tartva áthágják: nem fog hiányozni szabályunk, tekintélyünk, mely az ilyenek rendetlen makacsságát megfenyítse, rendreutasítsa, vagy ezen iskolából, — melyet a tisztességes és becsületszerető ifjak lakhelyének, nem pedig a rablók, elvetemült istentelen életű emberek menedékhelyének tartunk, — nevök meggyalázásával határozottan kiűzze.

A törvény áthágók büntetései.

I.

Az éjet tilalom ellenére az iskolán kivül töltők először 25 dén. másodszor 50-el büntettetnek; harmadszor, ha ugyanazt teszik, ezen társaságból kirekesztetnek, ha csak a rektor meggyőződést szerezvén affelől, hogy tisztességes helyen voltak és kényszerűség okozta künn-

maradásukat, a körülményhez képest jogánál fogva némi elnézéssel lenni nem akar.

Ezen büntetés alá vettetnek az iskola kerítésén áthágók is.

II.

Az énnekkar tagjai köznapi mulasztásokért 3, ünnepnapiért 5 dénárt fizetnek.

III.

Közönséges (generalia) temetés mulasztásért 3, részletesért (particularia) 2 pénz fizetendő. E büntetés azonban — figyelembe vétetvén az idő sáros vagy hideg volta — sulyosbíttathatik.

IV.

Parancsoljuk, hogy az iskola minden polgára és lakója a leczkéken, vizsgákon, ismétléseken, vitatkozásokon s más iskolai gyakorlatokon éberen (nem ásítozva) jelen legyen. Az erre nem ügyelő egy leczkéért 3 dénárt fizessen, vizsgáért 4-et, ismétléséit 8 dénárt; az irásbeli dolgozat — stilus — magyarul felolvasásának elhanyagolásáért (pro neglecta ungarica praelectione stili) 2 dénár; a tőle kitelhető pontos lefordítás elmulasztásáért (pro translationis neglectione, quantum in se est, accurata,) 4 dénárt; a beszédtárgya felolvasásának elhanyagolásáért (pro neglecta materiei orationis praelectione) 4 dénárt; ugyan a beszéd tárgya kibővítésének, vagy lehető hű latin fordításának elhanyagolásáért (pro ejusdem dilatatione vel translatione latina, quantum quidem fieri possit, fideli) 15 den. — Ha valaki a maga beszédjének nyilvános elmondását (oratio sua publice recitanda) elmulasztja, a mi kötelességévé volt téve, ugyanazon büntetésnek vettessék alája. A megátalkodott hanyagot az igazgató tetszése szerint bünteti; a felköltés elhanyagolásáért 15 dén. és az őrködés egy elmulasztott részéért 15 dén. Az iskolai estvéli könyörgés elmulasztásáért 2 dén., az olvasó 4 dén. Végre a vitatkozásért (disputatio) a támadé (opponens) 10 dén., a védő (respondens) megint 10 dénárt tegyen le.

V.

A tanulók legnagyobb hátrányára a latinnyelv használata elhanyagoltatik; azért komolyan rendeljük, hogy azt mindenki szorgalmasan

használja mindennap és minden órán, hogy igy némi képességet, ügyességet, jártasságot szerezzen magának a latinnyelven szólásban. Az erre nem figyelő minden hibáért egy pénzt fizessen. A makacs és a ki rajta éretik, hogy a becsület és engedelmesség szabálya félretételével magyarúl fecseg, a hiba minőségéhez képest büntettetik, ha csak valamely fontos ok elő nem fordul.

VI.

Hazai és idegen gyermekeket bevenni vagy a bevetteket elbocsátani a rektor akarata és beleegyezése nélkül senki se merészeljen. — Ki ez ellen cselekszik, 20 dén. fizessen és a gyermeket bocsássa el.

VII.

A tanítás végett törvényesen bevett gyermekeket mindenki a lehetőségig szorgalmasan és lelkiismeretesen képezze; az uri imádságot, apostoli hitformát, tizparancsot, asztali áldást, hálaadást és más ilynemű gyermekeknek való kegyes gyakorlatokat, valamint a vasárnapi evangeliumok fejtegetését senki el ne hanyagolja; a pajkosokat és ellenkezőket testalkatok és természetökhöz képest mérsékelten sujtsa veszszővel. Az erre nem ügyelő a hiba minősége szerint büntettetik.

VIII.

Lopás-, ragadozás-, gyujtás-, játszástól, zenétől és másokat tanulásokban zavaró szerénytelen kiabálástól, kertek, szőlők pusztításától, éjszakai, főleg külső vendégeskedéstől, az iskola épületeinek rongálásától, városon alá s fel járástól, — melyekből többnyire nagy roszak következnek, — ki-ki távol tartsa magát. Az erre nem figyelő méltó és érdemlett büntetéssel fog sujtatni a bocsánatnyerés minden reménye nélkül.

IX.

Ki józanon vagy ittason a testvérére támad, főként kivont karddal, töltött és lövésre felhuzott puskával vagy bármely másnemű fegyverrel, ugyszintén a ki felebarátját meggondolatlan merészséggel keményen megveri, a legszigorubb megvesszőzés után reménytelenül távolíttassék el a társaságtól.

X.

Ugyanazon büntetés vár arra is, a ki mást fegyverre, vívásra szólít, azon hozzáadással, hogy mind a kihívó, mind a kihívott, ha kiáll, megbüntettetik; ha pedig a kihívott szerénysége és emberségénél fogva a pajkos kihívót visszaútasítja, jó hírneve, becsülete csorbát nem szenvedvén, jóindulatunkat és hajlamunkat megszerzi magának.

XI.

Parancsoljuk, hogy a nemes és szerény ifjak, valamint a felserdültek is komolyan kerüljenek minden veszekedést, mindenek között pedig leginkább ama legundokabb és iszonyú ördögi veszekedés formáját, mely szerint Isten vétkesen külső képpé aljasíttatik le, szeplősíttetik. A számba nem vevő, ha nyelvhiba, vagy vétségből valami ilyent ejt ki, elsőbben 25 den. és a rektortól és iskolától való nyilvános bocsánatkéréssel; 2-szor 50 den. s viszont bocsánatkéréssel; 3-szor pedig megvesszőzéssel büntettetik s becsületvesztéssel kiútasíttatik a bocsánat minden reménye nélkül.

XII.

A kik valamelyik tanítótól nyert engedélylyel valahová mennek s a kellő és kiszabott határidőnél ott többet mulatnak, a késedelemhez mérten bünhődnek, azon óvással azonban, hogy ha a kitűzött időn túl három nap alatt vissza térnek, a büntetéstől mentek lesznek; ha a három naphoz többet adnak: a napok száma szerint lakolnak; mert minden egyes napra egy-egy pénz fizetésnek vettetnek alája. Ha ezen büntetéspénzen felül valami jut még részökre az osztály szerint, azt mint őket jogosan illető részt kapják (alumnium). Ha pedig valaki a rektor engedélye és tudta nélkül falúra menend s az éjet ott töltendi, minden éjszakáért 25 dénárt fizessen.

Befejezés.

Összesen és külön-külön mindenek az eddig mondottakat, egyet is ki nem véve (magokra tartozóknak) kötelezőknek ismerjék és tartsák és senki is, a ha fennebbi czikkek ellen valamit vét, büntetlenséget ne várjon, akár idegen tanuló, akár benszülött és hazai legyen.

A senior kötelességei.

I.

Az iskola seniora, mint az igazgatónak hűséges helyettese, a társaságnak minden közügyét és igy az egész iskolának jó hírnevét és épségben tartását a tőle kitelhetőleg hűségesen gondozza. Némely másodrendű kezeléseket pedig épen kötelességébe tartozóknak ismerjen. Ezért igaz hűséggel és komoly pontossággal oltalmazza és gondozza (tisztársával az ellenőrrel együtt) a közügyet, melyet ő maga a rektornak és az iskola alapítványosainak, a testvérek teljes gyűlése előtt és igy a jóságos és nagyhatalmú isten és a szent angyalok szine előtt kézadással, mint hűségének jelével fogadott.

II.

A társaságnak is minden tagja — egyet is ki nem véve — a tartozó tiszteletet megadja a seniornak; mert a ki pajzánan és megátalkodottan vele szembe száll, főként a közhasznot tárgyazó dolgok teljesítésében, gyarapításában és megtartásában, és ha ezen ügy a rektor fűleibe jut, az megvizsgálván a dolgot, keményen fog büntettetni.

III.

A senior a közjavak gondozásában igykezzék mind az iskola rektora, és ezen társaság előtt, mind a mindenható isten és saját lelkiismerete előtt hűségességét és szorgalmát nyilvánvalóvá tenni, bebizonyítani (azoknak helybenhagyó tetszését megnyerni, megnyugtatni probare); a pénznek megőrzésében és annak s más ilynemű közjavaknak kiosztásában tisztelje és tartsa szem előtt az igazságot és méltányosságot minden személyválogatás nélkül.

IV.

Az előbb említett törvényczikkek áthágói megbüntetésében a senior az előírt törvényszabályokat mindenekben kövesse s azt minden kedvezés nélkül a legpontosabban végrehajtsa. Emellett ő maga is a társaság minden egyes tagjának a tartozó tiszteletet megadja.

V.

A senior kötelessége ezen felül mind a nyári, mind a téli napokon estvéli nyolcz órakor az iskola kapuját lakattal bezáratni az oeconomus által s a kulcsokat magához vévén, a rektor tudta és engedélye nélkül senki kedvéért azt kinyítni ne engedje.

VI.

Ha végre ugy történik (mit isten távoztasson), hogy a senior és tiszttársa — nem valami tévedésből — hanem szándékosan hűtlenség vétkébe esnek és magokat nem tisztázhatják, mindketten egyformán nevök legnagyobb meggyalázásával előbb a legkeményebben megbüntettetnek s tőlünk elszakíttatnak.

A contra scriba kötelességei.

I.

Ugyanazon hűség kívántatik a contra-scribától is, mint a seniortól, különben kiesik állásából.

II.

Hozzá tartozik különösen, hogy a meg- vagy nálalévő és éneklésből bejött pénzeket pontosan és híven megszámlálja, a megszámláltakat mindjárt a seniorhoz a közpénztárba áttegye, azok számát lelkiismeretesen megjegyezvén.

III.

A contra-scriba kötelessége az is, hogy az énekkarban állókról, az oeconomusokról pontosan jegyzést vezessen. Ezekre bárki is a tanulók közül a contra-scriba hűséges szemmeltartása szerint, később megy, mint kellene, akár az énekre, akár a temetésre: a késedelemhez mérten, pénzzel büntettetik.

IV.

Az útazók (peregrinans) számadását is ő vezeti; ha valaki három napon túl nehány napig távol marad, minden egyes napért pénzlevonással büntettetik. Lásd a büntetések végén.

Az oeconomus kötelességei.

I.

Az oeconomus kötelességéhez tartozik, hogy a könyörgésre jel adatván és a könyörgés bevégződvén, a hiányzókat mind följegyezze; továbbá nyolcz órakor a kaput lakattal bezárja, hogy a kik korán haza

nem jöttek, künmaradásra kényszeríttessenek s ezek nevei a seniornak a legpontosabban bejelentessenek.

II.

Hogy reggeli 3 óra körül mindenkit felköltsön tanulásra.

Az időre pedig pontosan figyeljen, nehogy éjfélkor vagy napfeljövetele után tegye azt vagy elhanyagolja. Ki ilyeneket kisért, a fennebb írt bírság szerint veszi jutalmát.

III.

Az oeconomushoz tartozik az is, hogy szorgalmasan följegyezze azok neveit, a kik bármi csekély okból a nyilvános leczkéket elhanyagolni nem félnek.

IV.

Továbbá, szokás szerint, minden szerdán és szombaton az iskola udvarát igen jól kitakaríttassa, ha ezt elhanyagolja 8 dén. büntettetik. Végre kötelessége az is, hogy az iskolában a pajkos és csintalan gyermekeket fékezze, a kapura vigyázzon, hogy vagy nyítva ne maradjon, vagy a koldulók és bennlakók a kapust a kaputól elküldve vagy elüzve, magoknak a kimenetelre alkalmat ne szerezzenek. Utoljára a 3-ik osztálybeli gyermekektől mindennap kétszer leczkét kívánjon, elsőbben reggeli 8 óra előtt, továbbá délután 2 óra körül.

V.

Gazdai (oeconomus) tisztét szombaton, egy kis alkalmi beszédet tartván, tegye le. Ha pedig gyenge tehetsége miatt nem tudna beszédet írni, az új testamentum leveleiből két vagy három fejezetet tanuljon be, azokat könyörgés idején mondja el s ugy tegye le hivatalát.

A collaborator (segédtanító) kötelessége.[1])

A collaborator tisztéhez tartozik a templomi és temetési menet alkalmával a gyermekeket vezetni, és szorgalmasan vígyázni, hogy azok az útczákon és templomban ne lármázzanak, sőt inkább buzgón, minél szebben énekeljenek.

---

[1]) A Csulai-féle anyakönyvben nincs szó a collaboratorról s ennek tisztje az oeconomusi kötelességek 4-ik pontja elején fordul elő.

NB. Ez előbb az oeconomus kötelessége volt, hanem most (1674.) oda módosíttatott, hogy az oeconomus maradjon az iskolában, s ügyeljen arra és őrizze azt szorgalmasan.

Az explorátor (előljáró, vezető) kötelessége.

Az explorator kötelessége, hogy 35 jó énekest szemeljen és nevezzen ki. Vigyázzon azonban, hogy az osztály, melyet magával viszen, üresen ne térjen vissza, vagy a városon nevetés tárgyává ne tegye, különben 20 den. büntetése. Ha pedig valaki ezen teher alól mentesíttetni kíván, a társaságnak fizetendő 2 frtal megválthatja magát, ha szegénysége és gyengesége figyelembe vételével az iskola előljárói ezen összegből valamit el nem engednek; ha pedig ezt nem nyeri meg, tartozik kötelességét teljesíteni.

A szakács kötelessége.

A főzésért tartozik mindenki szokás szerint 75 dénárt[1]) fizetni azokon kivül, kik a főzés idején megbízatnak hetenként az ételekről való gondoskodással.

A törvények függeléke.

I.

Valaki ünnep-, vagy vasárnap ebédre hivatván mértékletlen ivással magát annyira megterheli, hogy a társaságba belépvén ezen részegségéből származott alvás, hányás, ásítozás által istent és a szent angyalokat megbotránkoztatja, meggyalázza, bocsánat nyerés reménye nélkül kiküszöbőltetik és a társaságtól elszakíttatik, sőt hogy ennek eleje vétethessék, komolyan megtiltjuk, hogy valaki az ur születése, feltámadása és a szentlélek elküldetése ünnepén valamely polgárhoz ebédre menjen. A mely ünnepélyes rendeletnek a ki nem engedelmeskedik, hanem másoknak botrányt okoz, 50 pénzzel büntettetik.

II.

A közjavaknak, főként a havonként járó alapítványok ki és elosztására a senior és contra scribát választotta és határozta a szokás szentesítette régiség. Ezeknek a társaság javai körül való fá-

[1]) A Csulai-féle anyakönyv szerint 15 dénárt kellett fizetni.

radságokért, a seniornak a közjavak őrzése és megtartásáért minden hónapban a 25-öd rész rendeltetett az elődök szokása szerint, a contra scribának pedig a csalásért, künn hálásért fizetett büntetés pénzek (monetæ adúlterinæ) nem megfontolatlanul rendeltettek (t. i. hogy annál inkább őrködjék és vigyázzon a kihágásokra).

Függelék, mindkét fél (ifjak és hivatalnokok) egyetértésével.

I.

Az idegen temetésre menő tanulók (azokon kivűl, kiknek kötelességök és hivatali állásoknál fogva külön és személyesen fizetnek) a társaság pénztárába pénzt adjanak, gyüjtsenek; mindazáltal kissé nagyobb részt t. i. 15 vagy 20 pénzt kapjanak: ha a temetéshelye 3, 4, 5 vagy több mértföld távolságra leend; ha pedig az igazság és méltányosság az út nehézségért vagy valamely más bizonyos oknál fogva a megállított és szabott összegnél többet vagy kevesebbet kívánna: lehetne növelni vagy kisebbíteni a rektor és hivatalos esküdtek belátása és lelkiismeretes meggyőződése szerint.

II.

Azok is a kik ünnepnapokon pátronusok köszöntésére mennek, a társaság illő útiköltséget adván azoknak, a pénz és más egyéb alamizsnát a hely, idő és körülményhez képest csatolják azon ünnepnapi jövedelemhez és közösen oszszák.

NB. A kik vásárhelyi iskolánk ezen kiváltságait, mentességeit kedvezményeit, javadalmait és minden mind magán, mind köz előnyeit és hasznait élvezni és használni akarják, mostaniak és jövendőbeliek, nevöket az iskola igazgatójánál nem csak üres szóval és az engedelmesség muló igéretével jelentsék be, hanem, hogy az említett iskola törvényeinek is sajátkezüleg aláirják, komolyan kívánjuk. Felsőbbjeinktől ezen ránk ruházott jogkört ezennel köztudomásra juttatjuk.

Az iskola tagjai közé újan bevett polgárok kötelezettségének (formula) mintája.

Én N. N. a marosvásárhelyi iskola tagjai közé bevétetvén a törvények és felsőbbek iránt engedelmességet, minden polgár iránt hűséget

és szeretetet, a tanulásban szorgalmat és jó kedvet, az erkölcsökben kegyességet és jámborságot igérek és hogy az iskola vezetői ellen sem egyedül, sem másokkal semmit sem fogok koholni, szentül fogadom. Legyen tanum ebben istenem és lelkiismeretem.

Itt következnek még a senior és contra scriba eskü mintája;
a Bethlen János alapítványát élvezők kötelezettségi mintája;
az iskolaszéki birák eskü mintája;
a frequentansok elnökének eskü mintája.

COMPLANATIO.

A törvények függeléke gyanánt vehetjük a marosi egyházmegye esperese, a marosvásárhelyi papok, továbbá a városi polgárok és az iskola igazgatója és deákjai között 1652-ben keletkezett viszálynak 1655-ben történt azon kiegyenlítését (complanatio), melynek pontjai világot vetnek a tanügy akkori szomorú állására, az iskolának a vásárhelyi papoktól, a megye esperesétől és a városi tanácstól való függésére, a a tanításra, vizsgálatra s más iskolai fegyelmi és gazdasági ügyek mikénti állására is. A complanatio ezen érdekessége kívánja tehát, hogy annak már eredetiben magyarul szövegezett mind a 15 pontja itt helyet foglaljon.

„A modo in posterum a marosvásárhelyi schola-mester deákival együtt ez punktumokhoz tartsák magokat.

1. A tanítás dolgában bizonyos leczkéi legyenek, melyek subordináltassanak a collegiomnak, hogy a midőn innen valamely deák a collegiumba menend, akadály nélkül tudhassák meg az collegium moderatori-, melyik classisban kellessék ott állatni; mindazonáltal az jó ingeniumokat taníthatja itt is a schola-mester az feljebbvaló disciplinákra is.

2. Hogy minden esztendőnként négyszer[1]) tegyen solemne exament az marosvásárhelyi pastorok és némely polgárok előtt és egyebek előtt, kiket itilnek az tudományban értelmeseknek lenni.

3. Ha mi oly dolog orialtatik a scholában, mely illetlen lenne, az ittvaló pastorokkal, ha az schola-mester végben nem vihetne, com-

[1]) A Csulai-féle anyakönyvben e pont szélén ezen egykorú jegyzet áll: „kettőre sem jőnek fel, s négyre feljőnének?“

municalják az ittvaló tanácsbeliekkel és bíróval is a dolgot és communicatis consiliis dirimálják; ha itt igy véghez nem mehetne, vigyék a partialisra; ha sulyosabb: az generalis eleiben.

4. Dependaljon az ittvaló mester az ittvaló pastoroktól minden isten szerint való dolgokban mint fiú atyáitól; osztán dependaljon ezen módon a marosszéki esperestől is.

5. A bor, buza és egyéb dézmából való patrociniumot ne egyszersmind tékozolják el a deákok, hanem mikor azok ide Marosvásárhelyre szállíttatnak, az ittvaló pastorok, mester (igazgató), egyházfiak és a scholában való két offiiciálisok szokotályák meg, és mind bort, buzát, tizenkét részre osztván, egy-egy holnapra a mi jut, csak annyit osszanak fel a deákok benne, akár borul, akár buzául vagy pénzül.

6. Ha mit ezekben pénzzé tesznek, hogy az egyházfi keziben álljon, és holnaponként adja be a deákoknak, igazán rendeltük.

7. Ha valami egyéb beneficiumot akar valaki az ittvaló scholának szükségire adni, vagy testamentomban hagyni, vagy hogy eddig adtak, hagytak volna, akár pénz, akár eledel legyen: osszák azt is számokra a deákoknak á feljebb való ötödik punctum szerént.

8. Az egyházfiak közül egyik mindenkor dézmára elmenjen, kétkét deákokkal és a penna bort magok számokra eloszthatják; azután légyen gondviselése alatt az egyházfiaknak minden scholához való felyel megmondott bor, buza, pénz olyan helyen, az hol az ittvaló pastorok, tanács, mester és két officiálissai a scholának illendőbbnek itélik, hogy igy a deákok is tudhassák miek vagyon. A penna pénzen avagy jövedelmen kivül penig mindenek indifferenter a donationak tenora szerént ide szolgáltassanak, exigaltassanak.

9. Az egyházfiak penig esztendőnként mindenekről számot adjanak az ittvaló pastorok, tanácsbeli személyek, akkori becsületes bíráknak ő kegyelmek mellett lévő hitös polgári és hitös notáriussa előtt.

10. A borból, buzából, lisztből vagy egyéb eledelből, mikor a deákoknak praebendát osztnak, akkor a mesternek azokból két annyit adjanak, mint egy deáknak jut.

11. Bibliotheka könyveinek catalogussa az ittvaló pastoroknál legyen, gondviselője a mester, ugy hogy mindenkor, valamikor el-

menyen innét a mester, számban adja a pástoroknak gondviselések alá a könyveket s legyen catalogusa a mesternek is a könyvekről.

12. A deákoknak litigálásának dirimálására való hely, mikor akarják, akár a scholában s akár a parochiában legyen, a schola törvénye szerént.

13. A scholában se szekérrel, se lóval ne szálljanak.

14. Inventarium legyen minden kamarában levő eszközökről, és ha ki mit ront, pusztít, mikor kimenyen a kamarából, fizesse meg. A kivűl való épületekre is a mesternek szorgalmatos gondja legyen.

15. Ha ki vagy pénzt ád a scholához mindenkoron való megmaradásra, a mester introductiójakor olvassák el a matrixból az olyan keresztyén embereknek mind neveket s mind pedig a mit conferaltak, emlékezetre."

Ezen utolsó pont alatt tett intézkedés folytán az adományok és hagyományok bejegyeztettek folytonosan a Csulai-féle anyakönyvbe, mely legtöbb adatot tartott fenn iskolánk történetéből.

Ugyanez őrzött meg egy **igazgatói beköszöntő beszédet** is, melyet Fogarasi Mátyás — a tanügynek uj lendületet adott Apáczai Csere János tanítványa és Pápai Páriz Ferencz tanítója — írt és elmondott 1659-ben Dézsen, 1662-ben Marosvásárhelytt igazgatói széke elfoglalása alkalmával és anyakönyvbe jegyzett Gidófalvi Balázs 1665-ben. E beszéd tájékozást nyujt nekünk arról, mikép állott erdélyi iskoláinkban a tanügy a XVII. század közepén. A történelmi kép élénk festése mellett a beszéd alakja, Ciceroi nyelvezete és irálya indokolják itt annak teljes közlését.

„Taceamne an loquar, animus in ambiguo hæret; tacere namque et intra silentium me continere jam dudum hic insolita consvetudo et vester frequentissimus confluxus, denique officii mei ratio, quod ingressurus sum, et finis, ob quem cathedram conscendi hanc, non sinit, imo urget, exstimulat; loqui autem ac vincula sermonis solvere non usque adeo permittit, remoratur ingenii mei tenuitas, facundiae in dicendo inopia, verborum impolities meorum, ac metus, quem exinde traxi ac traho, quod vestrâ amplissimâ ac favorabili praesentiâ vix quidpiam digni afferre me posse sentiam, timeamque quasi pertremefactus, ne ariditate styli ac incompto iniucundove orationis fluxu vestram in me audiendo attentionem penitus extinguam, animum benevolum avertam, efficiam ut oculos, vultus,

aures, ora alio detorqueatis. Atque adeo in mentes vestras influere, conatusque meos in favorem vestrum insinuare, fas mihi haudquaquam sit. Interim tamen velim, nolim, eam me oportet deligere atque ingredi partem, quae maxime mea interest, quaeque plus in se conplectitur utilitatis, et in quam vestros animos magis inclinari conspicio, nimirium ut dicendi provinciam suscipiam, ut animo parta conclusa proferam, declaremve qui menti inhaerent sensus, qua voluntatis sententiâ ducor? Quare modo attendite ac paulisper mentes vestras a curis solicitudinibusque abstractas in me convertite, pro virili iuvate, infirmitative succurrite meae, lubens vestro indulgebo voto, ut quo magis vestrum erga scholam restaurandam, erigendam inflammem animum, breviter de scholae in genere naturâ disseram.

Sed placet ante definire, quid sit schola, quam in latiorem se diffundat oratio mea, spatium ut intelligatur, quid sit id, quo de sermo habetur, atque liquido perspiciatur a ratione susceptam hanc esse dissertationem, maxime vero ut rei tractandae convenienter attemperatus et ordinatus refulgeat sermonis nitor, faciliusve id, quod enitor ac contendo, assequar.

Schola itaque est societas docentium et discentium artes humanae vitae perquam utiles. Quae societas designat certum virorum, iuvenum, puerorum ordinem; qui ordo includit mutuam personarum a se invicem dependentiam. Unde non difficulter colligere licet cuilibet, me non intelligere per scholam locum proprie ac praecipue societati jam statim praefatae deputatum, assignatum, verum ipsammet congrúam societatis ordinationem, quamvis ea semper inserat et implicet secum etiam loci aptitudinem, aut saltem debeat implicare atque invehere, importare. Haec autem congrua ordinatio societatis maximâ ex parte consistit in distributione, separatione ac distinctione juvenum, puerorum ratione profectus in classes certas, quae ubi desunt, ibi procul omni dubio non satis probe consulitur eorum studiis. Nec enim tanta in ipsos redundat utilitatis copia, quanta ex observatione classium certâ exsurgere solet. Hae sunt enim, quibus ad alacritatem, industriam persaepe invitantur pueri, atque ex somno socordiae experge fiunt; his eriguntur in spem majoris reconditiorisque eruditionis adeo, ut ex hoc sensu tam veri fiunt illi triti versus, quamque verissimi:

Ordine fac discas, et bene doctus eris.[1]
Ordine pervenimus, quo non licet ire labore.
Efficit ordo virum, destruit ullus eum.

Hanc vero classium multitudinem an putatis sufficere unam personam, quae eas omnes informet, erudiat ac prudenter ibidem dirigat omnia? Vehementer fallimini et nisi hunc deponatis errorem, aliamque de iis praefectis induatis opinionem, nequaquam id consequemini, in quod elaboratis exstimulati vestro studior(?), quibus hancce circumstantem juventutem, adolescentes gnatos vestros imbui summopere expetitis, desideratis. Haberetis per Dei gratiam Abecedaristas. Elem. Rudim. Etymol. Poetistam etiam unum, quem ipse mecum adduxi. Sed quis tandem unus his omnibus fructuosissime docendis par sit? Non possum non adducere in exemplum hic Pontificios, qui quanta dexteritate operam dederint, et etiam num dent classium institutioni, iisque praeficiendis doctis praeceptoribus ac vero pronunciandi modo observando, loquuntur et testimonium perhibent, qui apud ipsos vitam duxere. Qua felicitate, quantâ cum jacturâ studiorum Scholae Trans. (ilvanienses) antehac caruerint: manifestissimo argumento est barbaries et asperitate commixta cruditas latini sermonis nostri, quo usi sumus: ut qui eam(?), proprietate et genio suo rectâ ac genuinâ pronunciandi normâ neglectâ, alieno obleverimus fuco, seu maculâ obfuscaverimus. Nec mirum! Introductâ enim confusione, et in exsilium abacto Cicerone, patre eloquentiae ac poëtarum Virgilio, graecaeque lingvae diligenter culturâ posthabitâ, de cujus utilitate — audite, quaeso, Alexandri Regii Magni, illius D. Erasmi Roterodami quondam praeceptoris ὁμοίοτελευτα:

Quisquis grammaticam vis discere, discito graece.
Ut recte scribas, non prave, discito graece.
Si graece nescis, corrumpis nomina rerum.
Si graece nescis, male profers nomina rerum.
Lingva pelasga vetat, vitiosos scribere versus.
Lectio quem Plinii delectat, discito graece.
Sique libros sacros vis discere, discito graece.
Hieronymum et veteres vigilans tu, » »
Ne versus scribas vitiosos, » »

[1] Ordine fac doceas et dexter habebere doctor.

Argumentari quisquis vis, discito graece.
Scire mathematicam qnisquis vis, „ „
Artibus et medicis qui captus „ „
Morbis nam cunctis sunt indita nomina graeca.
Argolicum nomen cunctis liquet esse figuris.
Artes ingenuae grajo sermone loquuntur,
Non alio: quibus haud nomen dat lingva latina.
Ad summum doctis debentur singula graecis.

Haec quam veredicta protulerit Magnus ille vir, iis judicandum relinquo, qui vel primis (ut aiunt) labiis eam delibarunt. Expulsis et neclectis (inquam, ut ad superiora regrediar) illis, qui nitore, puritate elegantiâ et ornatu latini sermonis resplendent, quique lectores suos jucunditate styli delectarent., desiderium amplius legendi, continuoque manibus terendi ipsorum animis instillarent, inspirarent: necesse fuit, ut subreperet barbaries eaque dominationem teneret in ingenia et sermones juvenum ac puerorum. Nunc tamen videmus eos ex illis barbariei tenebris emersisse ac caput extulisse, suumque decorem, dignitatem, honorem recuperasse, simulque membra scholae eum sortita esse ordinem, quem classibus supra inclusimus, quamvis non sine summis et indefessis laboribus ac sudoribus clarissimi vir. domini Joannis Ts. Apatzai, theol. doctr. et profess. in illustr Collegio Claud. nec non collegae eius clar. viri Andreae Portshalmii, praeceptorum meorum de me optime meritorum.

Sed de ordine societatis scholasticae et occasione illius etiam de lingvis, quä latinâ, quä graecâ satis, ut audivistis, dictum esse existimo. Oratio jam me trahit ad deducenda et indicanda etiam munia membrorum classicalium supra dictorum scholae ordinum. Imprimis autem ex iis sese offert ordo docentium, quibus ex officio primum incumbit, ut pigritiâ abjectâ atque sepultâ, solertiâ ac strenuitate muniant se, qui possint fideliter suae institutioni commissos promovere in artibus et morum integritate, cognoscendo uniuscujusque indolem et ingenium seque iis conformare, mentesque eorum non secus efformare literis, atque parentes filiorum corpora efficiant. Haec utem omnia non terroribus, minis, verberibus crudelissimis exsequi eos oportet et decet, quibus tantum abest ut puerorum animi amplexarentur studia, ut potius procul abhorrere ab iis incipiant, deterriti intempestivis commiserationibus et plagis im-

modice adhibitis, sed contra monitis svasoriis blandis, ac comitate affabilitateque respirantibus ac quasi fluentibus orationum cursibus sunt eo adducendi, impellendi. Legitur Catonem habuisse paedagogum Sarpedonem nomine, hominem urbanum et comitatis plenum, et qui verba magis, quam verbera in promtu habuerit. Quare plurimum Catoni ad literarum morumque rationem profuit. Paruit namque ei Cato, fecitque omnia ejus jussa. Praestat igitur, ut magistri pueros sibi commendatos, non aliter, quam fillios omni curâ et amore prosequantur, nullum refugientes in erudiendis eis laborem, pro quibus, cum ad eruditionem perfectam evaserint, non minus gaudebunt, quam agricolae pro plantatis arboribus, ubi dulcem edunt fructum. Deinde interest eorum, qui docent, dare etiam operam, ut non solum eruditione ipsis discipulis praecellant, sed quam maxime moribus praeluceant, quos discipuli ceu exemplar vivum imitentur, et quorum vestigiis insistant ac sic tandem se satisfecisse officio suo arbitrentur secundum versiculum illud passim jactatum:

Ut decuit docuit, qui re sua verba probavit;
Nam persaepe: Plus malefacta nocent, quam benedicta docent.
Quid juvat, ut faciant alii fugiantve, docere;
Si fugienda facis, et facienda fugis.

Verum ne ab ordine eo, quem in definitione scholae supra posui, discedam: oportet me sermonem transferre ad discipulorum quoque officia recensenda atque enumeranda, qui imprimis necesse habent, ut omnes conatus, omnes labores, omnem operam, curam, diligentiam eo dirigant atque conferant, ut praeceptori suo, eum, quo dignus est, tribuant honorem; eâ, quâ par est, ornent reverentiâ. Alexander magnus cum interrogaretur: utrum magis desideraret patrem Philippum, an Aristotelem praeceptorem? „Magistrum — inquit, ille enim ut essem; hic autem ut praeclare institutus essem, author fuit.“

Ex cujus responso facile liquet, plus eum tribuisse praeceptori prae parente. Nec sine causa. Sciebat namque se pretiosius quiddam hausisse atque accepisse a magistro, quam a genitore. Ut pote ab hoc tale, quod neque temporum, neque aetatum, neque locorum omnium est; ab illo autem non solum quod omnem aetatem posteriorem, sed etiam quod omnia loca ac tempora consecutura complectitur, atque quod ne iisdem quidem circumscribitur terminis, quibus solis cursus: nempe studia sapientiae, quae (ut Cicero ait) adolescentiam

alunt, senectutem oblectant, secundas res ornant, in adversis perfugium ac solatium praebent, delectant domi, non impediunt foris, pernoctant nobiscum, peregrinantur, rusticantur. O vitae sapientia dux! vitalis indagatrix, expultrix vitiorum! Quid, non modo nos, sed omnino hominum vita sine te esse potuisset? Tu urbes peperisti, tu dissipatos homines in societatem vitae convocasti, tu eos primo inter se domiciliis, deinde conjugiis, tum literarum et vocum communione junxisti; ad te confugimus, a te opem petimus, ut antea magnâ ex parte, sic nunc penitus totosque nos tibi tradimus. — Secundo loco interest discipulorum, si velint propositi sui compotes fieri, atque etiam, si non summum, saltem mediocrem studiorum consequi et ascendere gradum; nec non famâ elucere, celebrari ac per hominum ora volitare, ut nullos labores, nullos sudores detractent; non fame, non difficultate vigiliarum, non saevitia frigoris, non denique amore divitiarum, non deliciis aut libidinibus voluptatum mundi avocentur, absterrentur, seque abduci patiantur. Durum est huc tendentibus gressu premendum iter, per charybdes, per scyllas, per mille pericula huc enitendum. Nihil hic valet socordia, nihil otium, nihil mollities carnis. Nam ardua per praeceps gloria vadit iter. Non debet eos terrere difficultas accessus, non amara radicum studiorum: sed fructus potius dulcis duci, quem olim carpturi sunt, semper memoria revolventes seque in tanta asperitate viae confirmantes versibus de litera Ypsilon apud Virgilium contextis, qui sic sonant:

Litera Pythagorae discrimine secta bicorni
Humanae vitae speciem praeferre videtur.
Nam via virtutis dextrum petit ardua callem,
Difficilemque aditum primum spectantibus offert.
Sed requiem praebet fessis in vertice summo.
Molle ostentat iter via lata, sed ultima meta
Praecipitat captos, volvitque per ardua saxa.
Quisquis enim duros casus virtutis amore
Vicerit, ille sibi laudemque decusque parabit.
At qui desidiam luxumque sequetur inertem,
Dum fugit oppositos incautâ mente labores,
Turpis inopsque simul miserabile transiget aevum.[1]

[1] Lásd 96 b. szám alatti kötetben, Koncz J. birtokában.

Denique si qui discentium nobili et generoso stemmate sunt oriundi, nihilque ipsis desit, affluant divitiis, suppetat ipsis copia quarumlibet rerum externarum et corporalium: ex munere eos spectat, ut desistant de more acquiescere et fiduciam ponere in avitis paternisque bonis et nobilitate generis et loci. Cessent ob eas res fluxas, evanidas ac momentaneas contemnere ac despectui habere culturam studiorum, mores quantumlibet spretos emollientium. Nam quemadmodum (utor exemplo clarissimo) equum fortem, pulchrum atque acrem non eum dicimus, cui genitor ejusmodi fuerit, sed quem membrorum convenientia spectandum fecit, cui vires adsunt ad ferendum sessorem, quem buccinae cantus excitat: ita profecto is solus de jure appellatione et titulo nobilitatis dignus censendus est, qui suis propriis virtutibus resplendet ac elucet, non habitâ ratione, utrum nobilibus an ignobilibus sit ortus parentibus: quam is, qui cum nobilitate generis conjungit et copulat nobilitatem virtutum seu animi dotum, multis gradibus et phalangibus praecellit illi, qui licet polleat virtutibus, sed ex infimâ plebe traxit originem.

Credo me jam satis dixisse etiam de muniis discentium. Ratio methodi exigeret (sequar enim definitionem scholae supra datam), ut hic adderem aliquid de partitione artium, earumque utilitate; sed quia de iis sparsim dixi, pauca licet, supersedeo hunc laborem.

Reliquum igitur hoc solum est, ut ad vos me convertam Aud. Faut. ac moneam, obtester vos. Quam ob rem continuate cursum eo pede, quo coepistis! Audivistis, quid requirat fructuosa juventutis institutio, quae nisi fiat, actum est de nostro magisteriatu et rectoratu, qui certe difficultatis tantae est, ut eum Xenophon et Nazianzenus artem artium et disciplinam disciplinarum dicere non dubitati sint, inquientes: Facilius pecora, quam pueros et juvenes in ordine retinere; actum etiam de optimo profectu juvenum, puerorum. Dignati me estis evocare ex Illustr. Coll. Claudiopolitano ad irrigandam, imbuendam scholae vestrae segetem (juventutem) rore studiorum, artium; ad revocandum ab interitu vestrum ludum literarium; ad plantandum surculos, qui cum tempore redoleant fructibus Deo gratissimis, patriae utilissimis, animis suis salutiferis. Cessi vestro desiderio ac voto, diu multumque fatigatus, monitis aliisque id genus sermonum usibus praeceptorum meorum. Sed non prius cessi, quam audivissem vestrum ardentem zelum in schola reformanda, id-

que ideo tam difficulter, nam premebar, atque etiam nunc premor siti scientiarum; flagrabam atque etiam nunc flagro aestu studiorum. Quare ubi cursum studiorum meorum interrupi, ut vobis prosim, conjungite operam vestram mecum, et laboranti circa juventutem subministrate ea, quae eo spectent, neque immutate mercedem laborantis, uti Laban[1], Jacobi socer, verum quibuslibet potius modis me exhilarate et complectamini officiis vestris. Quod faxit Deus T. O. M. in nominis sui gloriam. Amen."

Descripta per Basilium Gidófalvi. 24 apr. anno 1665. cum sese Matthias Fogarasi praepararet ad nuptias habendas proprias et ad docendam ecclesiam Makfalviensem, quo vocatus erat.

Mennyire felelt meg Fogarasi e beszédében jelzett rendszernek, életrajzában a fennebb közlötteken kivül, mutatják a következő

tanügyi intézkedései:

Az intézet osztályai: 1. Rudimenta, 2. Etymologia; 3. Syntactica és Poëtica; 4. Rhetorica, Logica és Theologia voltak.

Ez osztályokat Fogarasi idejéig maga az igazgató egyedül vezette, tanította úgy, amint lehetett; amint kedve, tehetsége és képessége engedte. Fogarasi maga elkezdette a tanítást az alsó osztályokon s fokozatosan segédtanítókat képezett és állított be azokba, s maga a felső osztályt vezette.

Órarendet szabott, mely szerint a tantárgyak következőleg voltak beosztva:

A rudimenta osztályban tanítás és kérdezés kezdődött minden nap reggel 7 órakor a rudimentából és a bölcsek jeles mondásaiból; ezután következett stylus-írás anyanyelven, illetőleg tollbamondás (dictálás), melyett délutáni 2 órára, nyárban 3 órára át kellett fordítani és akkor kijavítani. Szerdán és szombaton ismétlés — repetitio és vitatkozás — disputátio. Délelőtt 10 órakor, délután 5 órakor végeztetett a tanítás.

Az etymologia osztályban ugyanazon órákon, csak más teremben tartattak leczkék: etymologia, Terentius Christianus, stylusírás, mely, — mint az előbbi osztályban, latinra volt fordítandó és kijavítandó a délutáni órákon.

A syntactica és poëtica osztályban a tanítás kezdődött télben

[1] I. Moz. XXXI, 41.

reggeli 5 órakor, nyárban a templomból kijövetel után 7 órakor. Tantárgyak: syntaxis, poesis; kézikönyv: Virgilius Evangelizans; magyar stylus 4 órakor, nyárban 2 órakor.

Végre a felső osztályban (rhetorica, logica és theologia) hétfőn és kedden a rhetorica után logica; szerdán 8 órakor vitatkozás a logicából s ugyanazon nap délután 4 órakor görögnyelvtanulás, az uj testamentum valamely fejezetének átfordítása latinra; csütörtökön és pénteken reggel 8-tól 9-ig Amesius theologiájának magyarázata, fejtegetése; szombaton ugyanazon órán (8) vitatkozás a theologiai tantételek fölött pro et contra és délután 4 órakor héber nyelv, Dávid zsoltára héber szövegének olvasása; azután szavalás Cicero de Officiis-, Virgilius, Evangelizans- és Terentius Christianusból. Vasárnap délutáni órákon általános katechisatio, előbb a deákok közül egy könyörögvén.

Fogarasi tantételeiből álljon itt mutatványul egypár.

A jogból.

1. Lehet-e valamely társulat szilárd és állandó a természeti vagy isteni törvényekből lehozott és származtatott törvények nélkül? (Negative.)

2. Vajjon a tanulókhoz inkább illik-e mint másokhoz, hogy a legjobb törvényekkel megegyező életet éljenek? (Affirmative.)

3. Vajjon a társaság fejeinek érdekében áll-e legnagyobb mértékben a törvények ereje, hatálya és gyakorlásának sürgetése és megtartása? (Aff.)

4. Többre kell-e becsülni a közönséget (communitas) és annak fejét, mint a társaságnak egy vagy több kevésbé jelentékeny tagját? (Aff.)

5. Vajjon a törvényszerinti kölcsönös engedelmesség szilárd alapja-e valamely társaságnak s eszerint az iskolai társaságnak is? (Affirmative.)

6. Jóllehet az emberi törvények nem kötelezik az emberek öntudatát, amennyiben azok emberiek: vajjon az isten kötelezi-e mégis az embereket az öntudatokban azon törvények igazságos megtartására — ha a törvények igazságosak? Aff.

7. Jogosan büntet-e Isten egy ártatlan társaságot azon tár-

saság valamely tagjának vétkei miatt, bár maga a társaság nem érti, honnan és miért éri a büntetés? Aff.

8. Mivel isten egy egész társaságot sújt valamely tagja miatt, igyekezni kell-e annál inkább, hogy a rosznak okozói vagy büntetés által javíttassanak, vagy ha javíthatlanok, a társaságból elmozdíttassanak? Aff.

A theologiából.

1. Vajjon a hivők csecseméi részesek-e az idvezítő hitben? Aff.

2. Van-e az embereknek a vétek állapotjában szabad akaratjok a szellemi dolgoknak isten törvényével egyezőleg való cselekvésére? Neg.

3. Vajjon az ember lelke közvetlen istentől adatik, nem pedig a szülőktől való származásból ered? Aff.

4. A Szentlélek igaz isten és isteni személy-e? Affirm.

5. A Krisztus igaz isten és igy az Atyával egyenlő- és egy állományú-e? Affirm.

6. Az urvacsorában Krisztus testét és vérét eszik és isszák a hivők? Neg.

7. Vajjon a kegyesek jó cselekedetei érdemül szolgálnak-e másoknak az örök élet elnyerésére? Neg.

AZ ISKOLA KÉT HELYISÉGE: A VÁRTEMPLOM MELLETT ÉS A SZENT-MIKLÓS UTCZABAN.

A mint a Lutheranusok 1556-ban augusztus hó 6-án[1]) a Ferencz-rendi szerzet barátait kiüzték kolostorukból s annak gymnáziummá átalakításába a fehérvári országgyülésen 1557-ben beleegyezett a fejedelemné: a kolostor magános, csendes czelláit az uj iskola eleven, pezsgő ifjusága foglalta el. Az iskola-házak, termek észak felől a templom és torony oldalához voltak ragasztva, melyek közül a végső házat Mihály vajda a maga számára oratoriummá fordította volt és belső falára akkor festette a görög szertartásuak szent képeit,[2]) melyeknek némi kopott részei ma is kivehetők s megtekinthetők a katonai raktár — mert ennek használtatik — felügyelésével megbizott őrmester engedélyével. Ezen emeletes épületből — az alsó iskolaházakból út vezetett a templom sekrestyéjébe s innen a templomba. 1601-ben aug. 10-én és 1602-ben juniusban Básta hajdui a templommal és toronynyal összeköttetésben állott kastélyszerü[3]) már iskolává alakíttatott klastromot kirabolták, fölgyujtották, elhamvasztották. 1602-ben pedig, mikor a várat építeni kezdette a város, először is az iskola ablakait rakták be s arra

---

[1]) Nobile oppidum Forum Siculorum dictum, nunc libera ac regia Civitas Agropolis, Hungaris Maros-Vásárhely, ab anno 1444 religiosos S. Francisci Assisiensis filios sinu suo continebat, qui circa medium seculi XVI-i persecutionis jacula sectariorum impetu evibrata diutius generose perferentes, tandem *1556 die 6-a augusti Lutheranorum intolerantia ejecti*, post 179 annorum triste exilium rursus in hanc secundo regressi sunt civitatem 1735 et, comparato ad plateae Poklos-utcza nominatae occidentalem plagam amplissimo successive fundo, pedem fixerunt ac, deposito die 2-a junii anni 1749 angulari lapide, ecclesiam adjacentemque huic residentiam indefessâ curâ ad consummationis fastigium perducentes, duas nationales scholas sub proprio tecto ab anno 1784 paedagogiis et directore provident, cetera pietatis studia fidelium saluti consecrando. Schemat. Provinciae Trannicae pro anno 1838. p. 49.

[2]) Nemes Gábor 1755-től marosvásárhelyi pap jegyzetei, az egyh. lvtárában. 340. l.

[3]) Báthori István, erdélyi vajda önkényüleg adót vetett a székelyekre, s hogy ezek támadása ellen magát biztosítsa, 1492-ben a régi monostort védelmi erösséggé változtatta.

két kicsiny bástyát s emeletes ajtót csináltának; a templomra is olyat kétfelől és a Szentmiklós utczában, a mai collegium helyén állott régi elhagyott megyés szentegyházról leszedett cseréppel fedték be. Ez alkalommal tehát a muzsák eddigi hajléka Márs templomává alakíttatott, s az iskola az említett szentmiklós-utczai megyés templom mellett volt azon iskola helyiségbe tétetett át, melyet az egyház és városi tanács 1597-ben Decsi János iskola mesternek — néhány évi hűséges forgolódásáért tanítói fizetésébe szerződésnél fogva bocsátott volt át.[1]) Meghalván pedig Decsi János a nevezett telek testvérére Decsi Dánielre szállott, kitől a városi tanács más telekkel kicserélte[2]).

A vár építést (hol a templom és iskolahelyiség volt) ellenezték a Básta által 1603. összehívott dézsi gyülésen a székelyek. És Vásárhely követei Borsos Tamás és Bodoni Mihály azzal hallgattatták el a székelyeket s nyertek engedélyt Bástától az építésre, „hogy az egyház jószága és földje volt, ugymint a barátok temploma avagy klastroma és azokat ifju János király üzte ki belőle és a királyra szállott és a király osztán az ő jus regiumát ugy conferálta a városnak.“ De nem sok idő mulva a papság kezdette akadályozni a várépítésben a várost. „A város békességre foga a papokkal s azt igéré, hogy a templomot megépíti és el nem bontja, scholát is illendőt rendelnek ott benn a várban, a ki olyankorra legyen, mikor háboruság vagyon; itt künn is egy oly eskolát épitnek a békességes időre, kiben taníthatnak és megnyughatnak vele.“ És még akkor cserélte meg a város Decsi Dánieltől az előbb említett régi iskola házat a Szent-Miklós-utczában a mai collegium azon részén, hol most a nyomdahelyiség van. „De a várban is rendelének scholának való házakat, kiben szoruláskor a mester és deákok s gyermekek lakhassanak s tanulhassanak.“[3])

---

[1]) Lásd Decsi életrajzában.

[2]) Erd. tört. adatok. I. k. 90. l.

[3]) Básta 1603. január 28-án Gyulafehérvárt költ — a marosvásárhelyi birónak és tanácsnak adott comissiójában rendeli, hogy a nemesek is segédkezzenek a schola és templom ujra építésében, melyeket a hajduk fölgyujtottak és elégettek; hogyha pedig részt nem vesznek az építésben: tiltsák el a schola és templom használásától. — Egyh. levéltár 4—1602.

A város 50 év alatt alig végezte el a várépitést 1652-ben s pár év mulva 1658—59-ben a török-tatár sergek lángba borították Erdélyt s a lángok ujból összecsaptak a templom és iskola felett is. A folytonos harczok és szegénység miatt nem lehetvén ujraépíteni, deszkával fedték be a falakat az idő viharа ellen. Igy állottak a szent hajlékok tovább 30 évnél, mig a Nagy Teleki Mihály által 1685-ben felerészben a templomnak (egyház) és felerészben az iskolának rendelt gernyeszegi majorság buzájának tizedét — dezma — annyira gyümölcsöztette az egyház, hogy azok kijavítását, uj olaszfedél alá vételét 1693-ban megkezdhette. Ennek emléke fönntartására készített két tábla, melyek a vártemplom belső falán mostan kijavítva, megujítva láthatók, épen ezt fejezik ki[1]) „Ès addig, mig annyira bővíthetné a templom és torony oldalához támasztott iskola-házakat, hogy azok papi szállásoknak elegendők lennének, conservatoriummá tette az egyház, minthogy iskolát már a városon a Szent-Miklós-utczában állított volt fel. Még azután is, hogy az ausztriai-ház kezébe ment a vár, az egyház sokáig birta és conserválta az iskola-házakat. 1740—50 között, amint mondják egy Textor nevü proviant tiszt kérte a consistoriumot, engedje meg, hogy egy alsó házban árulhasson vasat, mig Vásárhelyt leszen. Az ekklézsia nem tartván semmi kedvetlen következéstől, megengedte. Mikor pedig militare præsidium szállíttatott a várba, akkor utczaszerbeli házak voltak abban; mert a templom kastélyán kivül északfelől egy Kozma nevü utcza volt és azt, nagyobbrészint befoglalták a várba. Mária Therézia uralkodása alatt épittetett a kaszárma a polgároknak a várban elromlott házaikból és a mi — ekklesia — kastélyunknak

[1]) Magnus gentis nostrae ungaricae heros excellentis(simus) D. D. Michael Teleki de Szék, dum viveret Consiliarius Celsis(simi) Principis Tranniae (Transilvaniae) intimus, per Tranniam Generalis, Cottuum (Comitatuum) Alb. Thord. Comes et Ecclesiar. reformatar. Transylv. Nutricus Zelosissimus, notanter congregationis hujus particularis Marus-Vasarhelyiensis benignus fautor: decimas frumenti possessionis suae Gernyeszeg in restaurationem templi hujus contulat (contulerat). Quarum annonâ collectâ et in certam pecuniae summam redactâ, hoc coloratum domus Dei laqueare procuratum est. Anno Salvatoris 1693. Lásd terjedelmesebben „Erdélyi Értesitő“ II. évf. 32. szám, 1882. aug. 6. 127. lap. Marosvásárhely. Szerk. Kuti Albert, és itt a 102. lapon.

[2]) A iskola helyiség történetét illetőleg, lásd Nagy Szabó Ferencz „Memorialé“-ját. Kiadta gróf Mikó Imre „Erdélyi történelmi adatok“ czimen. Kolozsvár, 1855. I. K. 69,. 71., 76., 89. és 90. lapjain.

dirib-darab falai is belerakattak. De az iskolaházakhoz — melyek a kastély földén voltak — nem nyultak. A fortificatoria comissio nem egyszerre s egy időben, hanem részenkint, különböző időkben igyekezett tőlünk — az ekklésiától — elszakasztani.“ Igy tartotta fenn Nemes Gábor — 1752-től fogva vásárhelyi pap — a vásárhelyi iskola egyik helyiségének másfél százados történetét, az ekklézsia javairól „sokféle régi írásokból“ 1809-ben készített jegyzéseiben. Azóta a körülmények jobbra nem, de rosszabbra változtak, amennyiben nemcsak az iskolaházakat foglalta el és használja ma is a katonaság, hanem a templomhoz tartozott kastély földjét is épen a templom faláig. Ma már nem zavarja ugyan ott a muzsák növendékei figyelmét a fegyverzörej, dob és trombita hangja: de botránkoztatják gyakran a szent hajlékban buzgón imádkozó hivőket az ujoncz hadfiak tanításával megbizott tizedesek, őrmesterek stb. vezényszavai. Intéző körök! „Adjátok meg a császárnak a mi a császáré, Istennek, a mi Istené.“ Adjátok vissza az egyháznak, a mi az egyházé.

A PARTIKULÁNAK 1557—1716-IG TETT ADOMÁNYOK PÉNZBEN-, HÁZ- ÉS GABONÁBAN, KÖNYVEKBEN STB.

A partikula — mint az előzményekben röviden érintettük — már keletkezésétől fogva fejedelmi és országos anyagi támogatásban részesült. Mint a szellemi tápszerek osztogatóinak: úgy az oskola növendékeinek is a szellemi mellett szükségök volt anyagi segélyezésre is. És ezt a nemzeti fejedelmek mellett az ország ref. vallású fő- és alnemessége s a város módosabb lelkes polgárai teljesítették. Kétségkivül megérdemlik tehát, hogy a szellemi világosság és mivelődés előmozdítására hozott áldozataikért nevöket a régi szinehagyott anya- és jegyzőkönyvek lapjairól kibetűzve s a levéltárak sötét szekrényeiből kihozva pár lapon nyilvánosság elé terjeszszük.

1. 1556. A kolozsvári országgyülés kijelöli a klastromot iskolának. (Erdélyi országgyülési emlékek. II. k. 60. lap.)

2. 1557. *Izabella* a fehérvári országgyülésen a rendek kérésére átadja a klastromot iskolának. (U. o. 74—75. lap.)

3. 1557. *Izabella* a tordai országgyülésen a rendek sürgetésére segélyt igér a székely dézmából. (U. o. 79. l.) Igéretét be is váltotta, évenként adatott 250 mfrt

4. 1565. jun. 22. *János Zsigmond* a kolozsvári országgyülésen megadta s jövendőre is elrendelte, mint anyja azelőtt a székely dézmából a 250 frt 250 mfrt

5. 1587. decz. 28. *Báthori Zsigmond* vajda az erdélyi dézmákból eddig járt, de idő folytán leapadott 150 frthoz még 100-at rendel és igy visszaállítja a 250 frtot (1. egyh. l. sz.) 250 „

6. 1609. *Báthori Gábor* rendel a kincstárból évenként (9. sz. egyh. l.) 300 „

7. a) 1615. okt. 31. Medgyes. *Bethlen Gábor* fej. az erdélyi árendákból rendel (22. sz. egyh l. eredeti, 817. sz. kol. másolat). 150 „

b) 1618. okt. 10. Kolozsvár. *Bethlen Gábor* a 150 frtot megpótolja 50 frttal (21. sz. egyh. l. ered.) 200 „

c) 1629. *Bethlen Gábor* végrendeletében hagy, (28. sz. egyh. l.) 200 „

d) *Bethlen Gábor* alapítványa a város deákjai vagy frequentánsok számára 1000 „

Ezen 1000 frt alapítvány kezelése idő folytán különböző változásokon ment keresztül, míg végre teljesleg megszünt, elenyészett. 1721-ben folyamatban volt.

1744-ben Szilágyi Mihály curátor tisztázta. (66. l. sz.)

1765. Nyirő S. pénztárnok számadása szerint Bethlen Gábor 1000 frt alapítványából 200 frtnak kamatja közszükségre fordíttatik; 800 „ „ ellenben az egyház alumnusainak — frequentánsoknak — adatik. (167. sz. — 1765.)

1782-ki számadásában azt jegyzi meg Nyirő Sámuel pénztárnok, hogy a 833 forint 20 kr. (= 1000 mfrt) az alapítónak hagyománya és régi gyakorlatból merített intentiója szerint használtatik.

e) A petresi (Petersdorf) bor-, buza- és zabdézma-adománya — lásd a dézmák között is és bővebben 1654—1846. coll. lvtári sz. a. decz. 13-án Dósa Elek munkálatját 1) a fehérvári kárpótlás és 2) a petresi dézma tárgyában.

8. 1633. márcz. 20. Fehérvár. *I. Rákóczi György* is az erdélyi dézmákból megrendeli a m.-vásárhelyi deákoknak a 200 mfrtot, melyet Bethlen Gábor rendelt volt; de csak addig, mig neki tetszeni fog (dum tamen duraverit bene placitum nostrum). 31. sz. egyh. l. eredeti. 200 mfrt

9. 1634. *Vágási Istvánné* légált (28. 157. sz. egyh. l.) 10 „

10. 1640. *Hajdú Mártonné* hagyott a schola épületére (segélyére) 10 tallért. (28. 157. egyh. l.) 10 „

11. 1640. *Szilágyi Csiszár Mihály* (157. egyh. l.) 22 frt 60 d.
Ugyanő még régenten hagyott (28. egyh.) 15 „

12. 1643. *Szabó Péter* légált 100 mfrt
Kovács alias Szőcs István tanuvallomása szerint: de hogy azon pénz hová lött? nem tudja, mint az iskola némely legatumainak hibás kezelése és tisztázása végett 1690-ben véghezvitt esketésben mondja. 9. sz. (coll. 74)
Jenei Mihály rector megjegyzése szerint ezen 100 frt interessével teszen mostanig (1691) 570 frtot. (816. sz. coll.)

13. a) 1646. jan. 11. *Nagy Szabó Péter* főbiró végrendeletében hagyott „a mv. scholabeli deákok számára 200 frtot olyformán, hogy kiadják interesre oly embernek, az ki nem annyira a maga hasznát, mint istennek, sok szegényeknek hasznát nézze. Interesse legyen 10 frt, melyet esztendőről esztendőre tartozzék a scholabeli deákoknak beszolgáltatni.“ (39. egyh. l. egyházfiak számadásában.) 200 „

b) 1648. jun. 5. *Nagy Szabó Péter* hagyott a scholához (28. egyh. l.) 100 „

c) 1656. *Nagy Szabó Péter* hagyott a scholához (28 e.) 50 „

14. 1657. *Nagy Szabó Péterné* hagyott a schola épületére, hogy kamarát építsenek rajta, készpénzt (28.e.) 50 „

15. 1646. *Szilágyi János* (157. egyh.) 50 „

16. a) 1647. *Lakatos Jeremiás* (157. egyh.) 10 frt 8 d.

b) „ máj. 25. *Lakatos Jeremiás* a schola épületére (26. egyh.) 6 tallér

17. 1650. márcz. 2. *MV. Balogh György* minden vagyonának $^1/_3$-át a scholának hagyja, ha feleségének holta történnék ($^2/_3$-át a templom épületére — az egyháznak). Végrend. er. (43. egyh.)

18. a) 1651. jun. 17. (Kézdivásárhelyi) István deák legált a scholához. (157. egyh.) 25 mfrt

b) 1659. (Kézdivásárhelyi) István deákok számára. (28. egyh. 74. koll.) 25 „

19. 1654. jul. 7. Fehérvár. *II. Rákóczy György* a mv. iskola ifjuságának segélyezésére 200 mfrtot rendel évenként az erdélyi dézmák jövedelméből. (52. egyh.) 200 „

Kemény Jánosnak az erdélyi dézmák fő árendatorának szól a rendelet. (Másolat.)

20. 1658. *Pete Szőcs István* legált (74. coll.) 10 „

Jenei Mihály emlékírata szerint interessével 1691-ig 42 frt lenne. (816. kol.)

21. 1659. márcz. 7. Besztercze. *Barcsai Ákos* fejedelem azon 200 frtot, melyet II. Rákóczy György a mv. scholában tanuló ifjaknak sustentátiójokra rendelt volt, annuatim a fehérvármegyei árenda pénzből, a Marosvásárhely városától annuatim a fiscusnak járandó adópénzből rendeli a scholában tanuló ifjak táplálásokra. (64. egyh. ered.) 200 „

22. 1659. *Balogh László* legatuma. (9. koll.) 100 „

Interessével mostanig (1690) teszen 410 frt. (816 koll.)

23. 1662. Néhai Nemzetes *Balogh Lászlóné* hagyott a deákok számára, 10—10 frt-int. (28. egyh.) 100 „

Az 1690-ki esketésben a 24-ik tanu „látta a Balogh Lászlóné asszonyom testamentomában, hogy testált volt a mv. schola számára 100 frtot, hogy interessét adják a deákoknak.“ (9. koll.)

NB. E két pont jórészt csak egyet jelent, s hihető, hogy ez utolsó a hiteles.

24. 1659—1665. Kisbuni *Bethlen János* 2000 „

a) 1659—1665-ig részletenként adta s 1665-ben tölt ki 2000-re. (28. egyh.) Ekkor 1665. jun. 5-én impleálta beneficiumát 2000 ftra, miről következő eredeti elismerő fogalmazvány tanuskodik:

„Mi Nagy Csiszár János m.-vásárhelyi biró esküdt polgáraival és tanácsával együtt reco-

gnoscáljuk ez levelünkben, hogy Tek. kisbuni Bethlen János uram ő kegyelme keresztyén és istenes indulatjától viseltetvén diversis vicibus conferálván az itt való scholában tanuló 10 számú ő kegyelme alumnusi szükségekre bizonyos beneficiumot úgy, hogy annuatim annak interese azon tiz számú ifjaknak administráltassék általunk. Azért mostan computusba vévén az ő kegyelme beneficiumának summáját vagyon már ez mai napig diversis vicibus kezünkhez administraltatott flor. 2000, azaz kétezer magyar forint, melyről az specificált szükségre esztendőnként száz—száz forintra tiz forint interesét administralnunk kell. Kiről adtuk ez pecsétes testimoniálisunkat." Actum in Marosvásárhely die 5-a mensis junii 1665. (Az egyház levéltárában eredeti 79. sz. 9. 74. koll.)

Hogy mikép kezelte a városi tanács a Bethlen János alapítványát is, mutatja a következő okmány:

1673. junius 13-án történt kiegyezés és pacificatio a marosvásárhelyi tanács és a város közönséges népe között Szilágyi Csiszár János bírósága idejében, mely kiegyezés VI-ik pontja alatt ez áll:

„Az ur *Bethlen János Uram pénzét is végső igazításban* venni igérik birák uramék, s ha mit bizonyosan megmutogathatnak az város közönséges szükségére költnek lenni, acceptáltassék; ha mi részről penig bizonyos és hiteles számot nem adhatnak, az kiknek kezekben forgott azon pénz, azoknak posteritássi tartozzanak eligazítani s contentatiot is tenni."

VII. „Egyéb ha mi legatumok lehetnének, kiváltképpen az ecclesiára nézendők, elhozván isten ő felsége karácson idejét, a birák uramék végső igazításba venni igérik azt is, megmutogatván, mi volt s hová költ az, mi az ő kegyelmek kezébe forgott."

IV. p. „Ha kinek mi írogatás, commissiok, relatoriák, avagy egyéb ezen vétkes materiát, scissiot, veszekedést illethető levelek kezeknél

volnának — személyválogatás nélkül mindeneket kiki hiti kötelezéssel, hazájához való szereteti s lelke veszedelme alatt tartozzék megégetésre a tanácsnak beadni, hogy azoknak imitt-amott való olvasgatásokból ezután is ujabb való veszekedés ne következzék ez helyre, avagy hazára."

VIII. p. „Egyik fél vagy rend közül is a tanács hire, engedélye és consensusa nélkül — mint eddig, hogy kiki felkapta magát s a Fejedelmet s más nagy rendeket busították helytelenül s az szegény városra nagy nehézségeket vontak alkalmatlankodásokkal — meg ne merészelje cselekedni."

E két utolsó pont alattiak elég világot vetnek a városi tanács és polgárok akkori egyenetlenségére és hogy mily hű sáfárai voltak az iskolai és egyházi javaknak.

(Egykorú másolatban a kollegium okmánytárában.)

b) 1674. Ugyan Bethlen János üdvözült szerelmes leányának, Bethlen Zsófiának, koporsófedele árát. 60 frt. Csulai anyakönyv 221. lap. 60 mfrt

25. 1662. *Nyirő Szabó Miklós*, hagyott a deákok számára, hogy az interese járjon (28. egyh.). 10 „

26.a) 1662. okt. 26. Szász-Medgyes. *I. Apafi Mihály* fejedelem a marosvásárhelyi Scholában tanuló ifjak táplálásokra a marosvásárhelyi adóból a fiscus számára administrálandó pénzből, a Bethlen Gábor idejétől fogva évenként járni szokott 200 mfrtot megrendeli (71 egyh. eredeti.). 200 „

b) 1665. jul. 3. radnóti kastély. *I. Apafi Mihály* marosvásárhelyi hívei instántiájára a Fehérvármegyéből tárházába járandó árendapénzből annuatim 100 forintot rendel a marosvásárhelyi scholában tanuló ifjuság sustentatiojára. Aláírva Apafi által, de a pecsét hiányzik. (80 egyh.) 100 „

c) 1669. jul. 29. v. 30. Radnóti kastély. I. Apafi Mihály újból megerősíti előbbi rendeletét. A különbség annyi a két okmány között, hogy az előbbiben 100; ebben pedig 200 forintot rendel. (52. 88. egyh.) 200 „

N. B. 1683. jun. 13. és 1689. jul. 20. a pet-

resi dézma szállítás iránt rendelkezett a marosvásárhelyi Schola részére. (Lásd ott. és 14., 424., 2882. kollegium.) — „

27. (?) Néhai Apafi Miklós temetésével conferáltatott a praeceptoroknak számára 100 magyar forintnak évenként 10% kamatja. 222 lap Csulai. 100 „

28. (1672.?) Boldogult *Vincze Ferencz*, urunk ő nsága belső udvari hive, halálakor testamentáriusok előtt conferalt 50 tallért az Schola számára. (221 lap Csulai. 157– 1682. egyh. l.) 100 „

28.b) 1678. *Keresdi Mihály* 157. 10 frt

29. 1678. ápril havában *Kercsedi Szöcs Mihály* az istennek nála letött javaiból s áldásából adott 112 mfrtot a scholában lakó s tanító praeceptoroknak számokra, hogy az in perpetuo megmaradjon, senki is azt el ne költse sem a praeceptorok kezébe ne adják, hogy azt egymás közt dividálják, hanem minden esztendőben Szentgyörgy-napjára az 1 frt interesét kezekbe adminstrálják. Kamatot 1 frtot említ. Talán külön-külön a tanítóknak!? De 10 tanító nem volt. Már pedig rendesen 10%-ra adták ki akkor a pénzeket; rendeli, hogy családi tagjainál legyen a pénz, mig pontosan fizetik a kamatokat. Ellenesetben fölhatalmazza a predicatort az egyházfiaktól, hogy átvegyék kezelés végett, s adják olyannak, a kinél el ne vesszen.

Tudja, hogy ez ilyen az egyházfiakat illetné, hogy az ő kegyelmek keze által járna (a praeceptoroknak), de minden esztendőben a Tanács számot vészen a szentegyházfiaktól s kezekből kiveszi a Tanács; de nem akarom, hogy Tanács s birák kezekhez menjen *bizonyos okáért!?* 193 lap Csulai.

30. a) 1679. jul. 3. *Csiszár Dániel* és nője *Kassai Végh Zsófia* Sepsiszentgyörgyi B. György mv. pap és Gönczi István mv. scholamester által íratott végrendeletökben a 3. pont alatt *házokat v. annak árát* a schola számára hagyják ugy, hogy az itt való predicatorok és scholamester a mint akarják és jobbnak itélik isten dicsőségére, arra fordítsák.

7. p. alatt. A mostani scholamesternek (Gönczi István) egy kis virágos poharat.

9. p. a. Gidófalvi Balázsnak egy aranyat.

10. p. a. Egyéb házbeli portéka pedig akárminemü legyen, felét a schola számára, felét pedig a Szőcs Miklós fiának.

Ismét a scholamester számára két vánkost és két lepedőt, hogy egyikről másikra maradjon. (Eredeti) 105 egyh.

b) 1686. márcz. 4. *Kassai Végh Zsófia* Csiszár Dánielné megváltoztatja szándékát és a Vásárhelyi István előtt tett végendeletét erősíti meg. Eszerint:

1. Gidófalvi Balázs uram fiának Sámuelnek egy aranyat; a hosszabbik ezüst poharamat is.

2. A kissebbik ágyamat Gönczi uramnak egy lepedővel, vánkossal és derekalylyal.

3. A paplanom a nagy ágygyal együtt mesterről mesterre maradjon egy veres melyékü vánkossal és derekalylyal együtt.

6. A deákoknak buzát.

9. Kozák Istvánné az várban való házamat, a felsőt bírja mindörökké; az *alsót pedig a deákok.* (124. egyh.)

1689. máj. 16. Az előbbi végrendelet végén ez áll: „Mivel mind házát és minden bonumit az itt való schola számára hagyta, melyet hütökkel megerősítenek sokan, csak legyen esketés, specifice hagyá élő szóval, hogy *100 frt* és a *párta-őv* is eladatván és pénzzé tétetvén interesse adassék ki és annak interesiből *rongyos deákoknak ruha csináltassék.* A ládában talált bonumból, pénzzé tétetvén a mi a temetési alkalmatosságból, a ház eladásból is maradott és tanács kezébe menvén, számbavevők, in summa lőn 343 frt 58 dénár készpénz. 343 ft 58 d.
Ebből Szabó István és Halmágyi Mihály 280 frtot 10 dénárt; (restál a városnál 63 frt 48 dénár) a 100 frtot Rozsnyai Szabó István vette a kezéhez, hogy annuatim az interessit beszolgáltatja a schola deákjainak, 5 frtot most következendő szt. Márton napján, a

más 5 frtot a jövő esztendőnek u. m. 1690. esendő virágnapjára.*) (124. egyh.)

1689. máj. 16. Az előbb említett 280 frtot Dévai János és Szentgyörgyi György, vásárhelyi predicatorok és Jenei Mihály Scholamester vették kezekhez (a tanácstól), 180 frt kezöknél maradott, mig kiadhatják. (124, 131, 130 egyh.)

31. 1690. április 2. *Kozák Istvánné, Csiszár Anna* a Csiszár Dánielné által 1686. márczius 4-én költ végrendelet 9. pontja alatt neki testált *várbeli házát a scholának adja* és hagyja 10 véka tiszta buzáért. (133 egyh.)

32. 1681. április 26. *Moldovai Mihályné Nagy Ilona* a schola épületére hagy (110 egyh.) 50 frt

1682. *Vincze Ferencz.* Lásd előbb 1672. (157 egyh.) 100 frt

33. 1685. aug. 7. Gernyeszeg. *Teleki Mihály* a *gernyeszegi majorság buza dézmájának felét* (felét az egyháznak). 121. egyh.**) Csulai 209. l.

34. 1690. *Szepesi György* kutyfalvi pap *minden felkelhető bonumait* a mv. scholához hagyta Hadadi Mihály bogáti predicator előtt nyilvánított akaratja szerint, ki ezt nem is tagadta. Halálakor mindenét elvitte Hadadi. Jenei Mihály rector küldött és járt le maga is Hada-

---

*) Csiszár Dánielné legatumáról ekép vall Gidófalvi Péter m.-járai pap: Tudja bizonyoson, hogy Cs. D. testált a schola számára egy házat mind az telekkel együtt t. i. a várbeli alsó házát; ő (Gidófalvi P.) akkor tisztviselő deák (senior) volt a scholában s vele foglaltatták vala s pacifice birták. E mellett minden felkelhető javait; mikor meghala is, vala kész pénze aranyul, tallérul 3 v. negyedfél száz frt. egy párta-övet is, 80 frt érőt, abból sem adtanak a tisztek többet 5 frtnál, a mesternek egy tallért árulásért (eladás): a többit erőszakkal tartották el a tisztek (városi hivatalnokok) az deákoktól. (9. sz. 1690.i esketés. Egy más adat szerint Csiszár Dánielné pénze 500 frt volt. Lásd 10212. sz. rationak a végén belől a tábla alján.)

**) „Isten ő felsége ingyen való jóvoltából Gernyeszeget nekem adván, ő Felségéhez való alázatos és tartozó háládatosságomból ezen gernyeszegi határon vetendő majorságbeli buzámnak dézmáját a M. Vásárhelyi reformata Ecclesiához vagy templomhoz és scholához rendeltem (ugy hogy fele fordíttassék a schola szükségére, fele a templom építésére s egyéb kiváltképpen való ecclesiai szükségre) esztendőnként. Holtom után is maradékim tartozzanak igazán megadni.

Ha meg nem adnák vagy nem akarnák adni Isten ezen határon vetendő majorság buzának áldását vegye el tőllök.

Kiről adom ez írásomat. Gernyeszeg, 7 augusti, A. 1685. Teleki Mihály.“

dihoz, de nem kapott semmit. Ezért protestáltatta Hadadit, hogy azon bonumokat, a miket pénzzé nem tett, a miket pedig eladott, azoknak árát adja elő. (132 egyh.)

Könyveiből 43 darab került az iskola birtokába; lásd a könyvadományok között.

35. 1695. nov. 10. *Balázs Istvánné* Zilahi István és Felfalusi József mv. ekklézsia tanítói (papjai) előtt élő szóval tett végrendeletében a schola szükségére s abban levő ifjuságnak sustentatiojára 40 frtot hagyott, hogy kamatját, 2 frtot a virágnapi vásárkor; 2 frtot szentmártonnapján pontosan adják és fizessék. (141 egyh.) 40 frt.

Csulai-féle anyakönyv szerint (201 lap) 1689-ben történt a rendelkezés.

36. 1697. febr. 25. *Tóth Anna* előbb *Balogh Györgyné* azután *Csapai István* deák relictája *mindenét* a mv. ekklézsiának és scholának hagyta. Halála után Tóth Anna rokonai kiegyeztek a hagyatékra nézve 550 forintban s igy az egyház és iskola minden követeléséről lemondott. (145 egyh.) 275 „

A kollegium okmányában 140 frt említtetik. (74 koll.)

37. 1700. április 14. Malomfalva. Nagybarcsai *Barcsai Zsigmond* conferált a scholának egy alumniát, *25 véka buzát*, életéig. (151 egyh.)

38. 1689 körül *Miron Mihályné* hagyott a scholának a 36-ik tanu vallomása szerint, ki ott volt. 100 „ A többi tanuk s azok között férje is, Miron Mihály, csak 50 frtról emlékeznek. Gidófalvi Péter járai pap vallomása szerint a tisztekhez veszett. Nyirő Szabó István a polgárival elvitte, de hogy a deákoknak beadta volna, nem tudja a 28-ik tanú. (9. koll.)

39. 1659 körül *Daroczi András* is adott Kovács Ferencz biróságában. Az összeg nincs megnevezve. (28 egyh.)

Gabona-adomány.

	Véka.
Bagotai Ferencz 1697.	30
Bánffi László 1713- és 1716-ban	90
Bán Miklós és *László* 1701.	4

	Véka.
Bán Samu és Kerekes Mihály Galambodról 1697.	22
Barcsai Pèter 1675., 1683., 1691—1694.	119
Barcsai Péterné (Nemes Zsuzsa?) 1695—1697.	74
Barcsai Zsigmond 1697., 1700., 1708. Malomfalváról	38
Barcsai Zsigmondné Horváth Krisztina 1714., 1716., 1717. Malomfalváról	49
Bethlen István 1697. 1700.	36
„ Sámuel, alumnusai számára. 1691—1698 és 1702—1703.	1638
„ udvar Teremiből 1707—1711.	400
Borbély Szőcs Istvánné 1712.	5
Daniel János	20
Dósa Péter kir. biró 1709.	25
„ *Péterné* 1708.	16
Fejér István 1694—1697. és 1701.	60
Fejérvári István Ménesről 1695.	16
Fekete István 1701.	10
Fogarasi Mihály marosszéki ref. esp. halálakor atyafiai 1711.	40
Haller Istvánné Nagy Borbára Teremiből 1714., 1716., 1717.	300
Hegyesi Mihály 1716.	40
Józsika Istvánné Panitból és Madarasról 1715—1717.	220
Kapi Anna lásd Macskási Boldizsárné	
Kendeffi Miklós 1676.	32
Kollátovit György 1694.	102
II. Lázár György özvegye Nemes Ilona 1661—1670-ig minden évben küldött a bunyii (Szolnok-Dobokamegyében) jószágából 60 vékát. Ebből 12 vékát kapott a mester, 4—4 vékát a két pap; a 3-ik nyugalmazott pap Szentmiklósi Turcsák Mihály s halála után özvegye is 4 vékát; a többit (36) az alumnusok és expectánsok egyaránt kapták. *) A bunyii szőlők dézmáját is a praeceptoroknak conferálta, ugy hogy abból két rész a mesteré legyen.	480

*) Lásd Csulai anyakönyv 215. l. II. Lázár György (gyalakuti) fejedelmi tanácsos, itélő mester és marosszék főispánja, a bunyii jószágot Barcsai Ákostól nyerte. 1660-ban Kemény János csapatvezére Kis András felkonczoltatta Szent-Demeteren. Első neje Apafi Erzsébettől született fia Imre, marosszéki fő kir. biró, s az enyedi Collegium főgondnoka s a vásárhelyi Scholának is patronusa, valamint ennek fija is, III. Lázár György, ki marosszéki főkirálybiró volt 1708—1716-ig. Lásd „Lázár család" Lázár Miklóstól.

	Véka.	Veder.
IV. Lázár Imréné Nemes Klára 1691—1695, 1697 és 1700—1702.	511	—
III. Lázár György 1703, 1711—1716. Banyiiról	336	—
Macskási Boldizsár 1700, Scholának 40, a Mesternek 30.	70	—
Macskási Boldizsárné Kapi Anna paniti jószágából: 1691—1695, 1702, 1707, 1709, 1710.	425	—
Macskási Lászlóné Teleki Erzsébet abafáji és madarasi jószágaiból dézma buzát: 1710—1714.	756	—
Macskási Erzsébet. Lásd Rhédei Jánosné.		
Mihács Ferencz (aldobolyi) kükülővári főbiró 1707—1710 és 1713—1716.	180	60
Nábrádi Gábor 1698—1701.	84	—
„ *Miklós* Nyárádtőről	47	—
Pásztai Ferencz 1697.	10	—
Patkós Gergely 1697.	10	—
Pekri Lőrincz gr. „conferált a Scholának igen megszűkült állapotjában 1704. juliusban cub. 25 id est száz vékát.“	100	—
Pernyeszi Zsigmond 1709., 1712., 1713.	50	30
Rhédei Jánosné Macskási Erzsébet Sámsondról 1692—1695.	122	—
Sárpataki Mártonné 1692., 1694., 1695., 1697.	96	—
Stepán Erzsébet. Lásd Toldalagi Jánosné.		
Szabó Dániel Bándról 1695.	44	—
Szekeres Jánosné Csiszár alias Bakai Judit 1707—1715	128	—
Szekeres János 14 kalongya.	20	—
Teleki Erzsébet. Lásd Macskási Lászlóné.		
Teleki Sándor gr. Gernyeszegről dézma 1707—1717.	822	—
Toldalagi János urfi 1676., 1694—1696.	183	—
„ Jánosné Stepán Erzsébet 1707—1710.	133	—
„ -ház 1711—1712.	100	—
„ János 1713—1717 } testvérek, János és Stepán Erzsébet fiai	230	—
„ Mihály 1714—1717 }	120	—
Vaji Ferencz legatuma Küküllővárról 1710.	110	—
Zilahi István 1696.	6	—
A városi emberek, a kitől mint lehetett, küldöttek egyszer s máskor 1716.	38	—
A városi emberek (mint fennebb) 1717.	36	—
Petresi dézma buza 1708., 1709., 1711—1713., 1715—1717.	591	—
„ „ bor 1707., 1713., 1715—1717.	—	803
„ „ zab 1713.	122	—

Könyvadományok.

A complanatio 11. pontja szerint (80—81. lap) bibliothecája is volt a partikulának. Ez azonban kevésből állhatott, legalább kevés emléket tartott fenn az anyakönyv, s azok is adakozás és ajándék utján gyültek.

1650. előtt volt 20 darab, theologiai és pár classicus, Homer és Cicero beszédei.

1650-ben adott Csulai 10 iskolai kézikönyvet 35 példányban Alstedius-, Piscator-, Bisterfeld- és Comenustól és catechesiseket.

1651-ban ugyan 6 ujból 19 kötetet, melyek között magyar müvek is fordulnak elő, mint: Kereszturi Pál „Csecsemő keresztyén.“ Medjesi Pál „Szent atyák öröme“ és „Temetési pompa.“ Enyedi Jánostól Disputationes practicae, Cicero levelei, Eustachius filozofiája, a többi biblia és theologiára tartozó müvek.

1653-ban hasonlóan Csulai „Ciceronis Orationes“ 8 példány, „Epistolae ad familiares“ 8 példány. Corderii „Colloquia.“ Erasmi „Colloquia.“ Comenii „Janua latino-hung.“

1653-ban april hóban a vizsga alkalmával ifj. Szőcs Márton adott 18 könyvet; azok között két Terentiust, Chronicon Carionis, Paulus Manutius, Medicina practica, Dialectica per quaestiones, Precationes sacrae, Catechesis Lutheri, Melanchton Loci communes, Formulae puerilium colloquiorum, Pietas puerilis stb.

1654-ben K. Vásárhelyi István Comenius J. A. Janua lingvae lat.—hung. 7 példány.

1655-ben november 17. Almási János bonyhai pap végrendeletileg hagyott 2 r. kötetben irott beszédeket (conciones).

1656-ban október 29-én Bihari Gergely maros-vásárhelyi pap 4 müvet: Calvini in librum Jobi conciones. Zabarellae Jacobi opera omnia. Peuceri Gaspari Elementa doctrinae de circulis coelestibus. Metrum memoriale.

1657-ben márczius 23-án adott valaki 6 könyvet, egy azok közül magyar zsoltár.

1662-ben aug. 22-én Szabó Márton adott 20 müvet: klassikusok és isk. kézikönyvek.

1671-ben márczius 22-én nagyváradi Almási István maros-

vásárhelyi könyvkötő (bibliopegus) 7 darabot; Igaz hit, Centuriae és Útitárs.

1680 körül Szepesi György, kutyfalvi pap adott 43 könyvet: Geleji Katona István: Praeconium evangelicum. Nógrádi Mátyás: Idvesség kapuja. Szathmár-Némethi Mihály; Dominica evangelica, catechetica, halotti centuria és Dávid psalteriuma. Komáromi Csipkés György: Igaz hit, magyar biblia. Nánási István: Szűtitka. Hegyesi István: Kegyességnek nagy titka. Páriz Pápai Ferencz: Pax animae. Nagy-Ári Benedek: Orthodoxus Christianus. Sélyei Balogh István: Temető-kert. Köleséri Sámuel: Félkeresztyén. Szőnyi Nagy István: Martyrok koronája. Gönczi György: De disciplina ecclesiastica. Pápai Imre: Keskeny út. Milotai Nyilas István: Agenda. Heltai Gáspár: Zsoltár magyar nyelven. Alstedius: Definitiones theol. Veresegyházi János: Lelki patika. Zsigmond király és császárnak krónikája és egyéb magyar krónika. Técsi Miklós: Lilium humilitatis. Pathai István: Amaz hétfejű parázna Babilonnak mezítelenségének tüköre. A többi idegen irók müvei.

1689. november 9-én adtak:

1. Jenei Mihály az iskola rektora: Cic. Officia.

2. Keresszeghi Sámuel, iskola seniora: Vossi rhetorica, Cic. rhethorica.

3. Csávási György, alumnus: Erasmi apopht.

4. Bölkényi Bazil, könyvtárnok: Erasmi apopht. et adagia.

Ugyanezen évben az iskola költségén szereztettek: Virgilius minden költeménye; Ovidius metamorphosisa; Horatius, Virgilius Georgiconja, fordítás Apáczai Jánostól, kéziratban; Ramus Péter arithmetica és grammatica; Cicero kötelességekről írt müvének magyarázatja magyarul Apáczaitól, Ramussal egybekötve.

Az eddig jegyzettek forrása a Csulai-féle anyakönyv 4084. könyvtári szám alatt, mely a könyvtár legrégibb gyarap-czímtárának (catalogus) tekinthető.

Rendszeres czímtárt Kis-Éri György rektor írt 1707. juliusban, mely össze van foglalva egy kötetbe az iskola törvényeivel 3835-dik könyvtári szám alatt 2 r. Indokolja is czímtározását: „mert igen sok elveszett a könyvek közül, részint azok hanyagsága „miatt, kiknek az iskola törvényei értelmében gondoskodniok kellett „volna azokról; részint a mostoha idők miatt. Kitünik a hiány —

„irja tovább Kis-Éri — részint azon albumból, melyet a főtiszte-„lendő püspök ur (Csulai) ajándékozott az iskolának; részint a „könyvek catalogusából.“ 5 seriesre osztva irja le a könyveket; megnevezi a kiadás helyét, idejét, a könyv állapotát. Az 5 seriesben 200 kötet könyv van. 1 —14. szám alatt elősorolja az elszakadozott könyveket és kéziratokat; megemlíti az anyakönyveket, végre Váji Ferencz balavásári pap 41 darab könyvét, melyek 1709. deczember 4-én kerültek az iskola könyvtárába.

A régi iskola könyvei közül 50 van jelenleg a tanoda könyvtárában, melyeknek azonosságát határozottan ki lehet mutatni; a többi vagy kicseréltetett, illetőleg eladatott, vagy elszakadott és elveszett. **Habent sua fata libelli.**

Elegyes segélyek.

1677. ápril 12. Csiszár Dánielné asszonyom ő kegyelme istenes indulatjából adott a mesterek számára in perpetuum usum egy veressel szedett fejes, tollúval töltött derekalyt.

1686. Meghalván a megnevezett becsületes Személy, adott a derekalyhoz két vánkost nyomtatott hajjal egyetemben és egy paraszt lepedővel, rosz paplannal. Ezen tárgyakat a lap szélén álló e jegyzett szerint: „Dálnoki Márton uram valedicalvan 1700. mense septembri elvitte ő kegyelme. (246. l. Csulai.)

1703. Tiszteletes Bölöni Zsigmond adott egy nagy bécsi lakatot, melylyel a kaput szokták muniálni éjszaka.

1708. Tiszteletes Csabai András uram, akkori vásárhelyi praedicator adott egy kétfelé szakasztott fürész-deszka szuszékot.

1710. Görög István egy bécsi nagy lakatot két kulcscsal.

1711. Udvarfalvi Mihály nevü studens egy nagy jó lakatot. (227., 232. lap. Csulai anyakönyv.)

1702-ben a *Schola kerítését ezek a becsületes emberek kurálták*: Fodor István a kaput és zsendelyezését.

A kapun felül: Hajdu István, Komáromi Kristóf, Lugosi Ferencz, Kiss Szőcs Mihály, Márton kovács és Koncz Judit asszonyom. Solymosi István egy-egy közt; Berkeszi Márton

és a Scholának akkori rektora (Kis-Éri György) két-két közt. Összesen 10 köz.

A kapun alól: Alvinczi István, Csehi Ötves János, Borbély Szőcs István, Szekeres Jánosné, Szőcs András, Rozsnyai Szabó István, akkori városbiró egy-egy közt. Összesen 6 köz.

Deszkát egyébre és a hátramaradt közöknek építésére ezek a becsületes emberek conferáltak:

A szentkirály-utczában: Tőke Márton 3, Nyirőné asszonyom 3, Szilágyi Tamás 2, Tőke Sámuel 2, Lakatos Ferencz 1, özv. Nagy Istvánné 1, Zsigmond István 1 szál deczkát; *a poklos-utczában:* Görög Márton 6, Szabó Péter 2, Fazakas Mihály 2, Szász István kovács 2, Miskolczi János 2 szálat és 68 dénárt, Borbély Péter 1, Csiszár Pál 1, Elek Lajos István 1 szál deszkát; *a Schola(=Verestorony=Ebhát=Kazinczy)-utczában:* Keszi Mihály 2, Nádudvari István 1, Szabó Pál 1 szál deszkát, Körőzsi Márton 200 zsendelyt; *a szentgyörgy-utczában:* Alvinczi István és Szathmári István 1—1 szál deszkát. Csulai-féle anyakönyv 232—233. l.

1696-ban máj. 11-én az egyházfi katedrát, székeket csináltatott a Scholában.

1699-ben okt. 8. A mester Dálnoki Benkő Márton csináltatott 5 fekete nagy táblát 1 frt 2 dénáron.

1709. mense junii az akkori Schola t. mestere (Kis-Éri György) egy uj ajtót a pincze és a nagyobbik auditoriumra is ujat, a kis auditoriumra és az mesterek házok mellett való kamarára megbélleltetve csináltatott a Schola pénzéből és buzájából.

A pénz és gazdasági ügyeket kezelő iskolai tisztviselők — officiales — a Senior és Contra-Scriba voltak, kiknek névjegyzéke 1651—1718-ig igy következik:

I. CONTRA-SCRIBÁK:

Galambfalvi György	1652	Uzoni János }	1656
Havadi András	1653	Vajai György }	
Abafáji István	1654	Fülpesi Miklós	1657
Baroti Sámuel	1654	K. Vásárhelyi Szotyori	
5 Széplaki János	1655	Mihály	1658

Muzsnai János 1659
Kereszturi Ferencz 1660
Csernatoni István 1663
Zágoni Péter 1664
Gidófalvi Balázs 1665 ápr. 19
Szentsimoni Mihály 1666
Bölkényi Mihály 1667
Borosnyai Péter 1669—71
Zabolai Tamás 1672
Sámsondi Márton 1673
Ajtai István, Papolczi Miklós 1674—75
Fejér András 1677 máj. 17
Vajai Ferencz = Török 1678
Kibédi Péter 1679 jun.
Kibédi Borbély Gerg. 1681
Mohai János —
K. Vásárhelyi And. 1681 apr.
Kibédi György
Zágoni Mihály
Vári Péter
Papolczi Bálint
Galambfalvi Ist. 1683—84
Ölvesi Tamás 1685
Kisvárdai Mihály
Széplaki András
Makai István 1694
Gidófalvi Ferencz
Técsi István 1696
Fogarasi Mihály 1698
Gidófalvi Sámuel 1700
Csernátoni Gerson
Solymosi István
Szövérdi János
Albisi Balázs
Halmágyi József 1705
Baczoni K. István
összesen 46.

II. SENIOROK:

Görgényi István 1651 jan.
Zabolai Miklós 1652. jul.
Harasztkereki Pét. 1653. feb.
Madarasi Márton 1653. jun.
Kibédi Pál 1655
Baróti Sámuel 1657
Széplaki János 1659. jan.
Bessenyei Pál 1660
Csernátoni István 1664
Zágoni Péter 1665
Vadasdi Péter 1666
Szentsimoni Mihály 1668
Bölkényi Mihály 1669
Apáczai Péter 1669—72
Zabolai Máté 1673
Ajtai János 1674
Vásárhelyi György 1676
Görgényi Márton 1677
Vajai alias Török Fer. 1679
Kibédi Péter 1680 jan.
Kibédi Borbély Gerg. 1681
Mohai János 1682
Kibédi György
Vári Péter 1683. probrose discessit ut fraudulentus nebulo, dehonestamentum totius scholae.
Csernátoni Fer. 1683 apr.
Galambfalvi István 1684
Borbély György 1685 decz.
Keresztszegi Sam.
Zágoni Mihály
Csávási György 1688
Kisvárdai Mihály 1688
Kis-Éri György 1692
Királyfalvi János
Hosdáti András 1694
Udvarhelyi János 1696
Kovásznai Sám. 1698
Szentistváni György 1699
Felfalusi András 1700
Solymosi István 1701

40 Szövérdi Z. János	1702	45 Vásárhelyi Szőcs Márt.	1706
Albisi V. Balázs	1703	Gidófalvi R. Sam.	1707
Füleki István		Zágoni Mózes	
Tordai Boldizsár	1704	Kibédi György	1715
Kibédi R. András	1705	összesen	48.

A tanítók hézagos névjegyzéke, kik közül az iskola hivatalnokai — contra és senior — rendesen választattak:

I. Rudimenta osztályban.*

Halom István	1663	Felfalusi András (sup.)	1700
Gidófalvi István	1669	Solymosi István	
Felfalusi András	1687	Vásárhelyi Miklós	
Pókai János	1688	Zalányi Tamás (superior)	
Hosdáti András	1692	Dálnoki Mihály (inferior)	
Martonfalvi István	1693	Tordai Boldizsár (superior)	
Udvarhelyi János (inferior)	1694	Szolokmai Gergely (inferior)	
Técsi István (superior)	1694	Kecskeméti János (superior)	
Fogarasi Mihály	1696	Muzsnai Dávid	„
Lisznyai Mihály	1700	Csernátoni M. Ferencz (parvist.)	

II. Etymologia o.

Hosszúfalusi János	1663	Ilyefalvi Tamás	
Bordosi Dániel	1669	Albisi Balázs	
Vajai alias Török Ferencz	1678	Füleki István	
Csávási István	1687	Pécsi János	
Bölkényi Balázs gram.	1688	Tordai Boldizsár	
Kőrösi János	1692	Kibédi András superior	
Hosdáti András	1693	Kibédi P. István	
Dévai István	1700	Kibédi György.	

III. Syntactica o.

Apáczai Péter	1669	Szövérdi János	1700
Vajai alias Török Ferencz	1679	Albisi Balázs	
Zágoni Mihály	1681	Gidófalvi Sámuel	
Váralyai Márton	1686	Vásárhelyi Szőcs Márton	
Széplaki András	1692	Halmágyi József	
Makai István	1693	Kibédi András	
Somosdi Mihály	1694	Baczoni István.	

* A rudimenta osztály két részre volt osztva: alsóra és felsőre, amint az inferior és superior mutatja.

IV. Poetica o.

Ajtai János	1674	Szövérdi János	1701
Ölvesi Tamás	1681	Csernátoni Gerson	
Ernyei Márton	1686	Ilyefalvi Tamás	
Gidófalvi István	1688	Solymosi István, theologiae præ-	
Dévai Ferencz	1692	ses is volt.	
Széplaki András	1693	Pécsi János, praeses dialect.	
Hosdáti András	1694	Gidófalvi Sam.	
Szászvárosi István	1695	Vásárhelyi Szőcs Márton	
Bodoki Miklós	1700	Vajai Ferencz.	

Koncz József.

UNIVERSITATEA DE MEDICINĂ, FARMACIE, ŞTIINŢE ŞI TEHNOLOGIE - TÂRGU MUREŞ
GEORGE EMIL PALADE
19 25

II. A sárospatak-gyula-fehérvári kollegium 1672—1718.

A számüzött édes anya, — a sárospataki iskola árva leányának — a bujdosó sárospatak-fehérvári kollegiumnak Gyulafehérvárt 44 évig tartott viszontagságos fönnállását, üldöztetését, keserveit most a borus napok után derülő időben följegyezni s a későbbi kor számára fönntartani: az unokának, illetőleg a marosvásárhelyi leányiskolának mulaszthatlan kötelessége. Ezt kivánjuk itt teljesiteni, a mennyire a II. Rákóczi Ferencz-féle mozgalom után fönnmaradott s összegyüjthetett gyér adataink engedik.

A XVII. század második felében nagy megpróbáltatásnak volt kitéve a magyar alkotmány s ezzel kapcsolatban a protestansok egyházi ügye is. Különösen a jogaik és szabadságaik kivülről jövő megszoritását lágy-melegen nézni nem tudó lelkes hazafiak vezéreinek Bécsben és Bécs-Ujhelyen történt végzetes sorsok után folytonos esés, rohamos hanyatlás következett. Az alaptalan gyanura, vagy költött s terjesztett ál levelek fölmutatására lázadással vádolt, perbe idézett, erőszakosan elfogott, börtönbe hurczolt és éhséggel kinzott prot. lelkészek, iskolatanitók sorsa s a magyar hazafiak bujdosása hazájokban évtizeden át: elszomoritó bizonyságai azon hanyatlásnak, zavaros időknek, melyeket idegenek által vezetett nyers katonai erő és kivülről szitott vallási türelmetlenség tervszerüleg és erőszakosan teremtett meg. És Erdély fejedelmi trónján, bár a vallás- és iskoláért mindent tenni és készségesen áldozni akaró, de egy Bethlen Gábor szilárdságával és bátorságával nem biró fejedelem ült, ki a magyarok fenyegetett polgári szabadsága megmentésére s a protestansok viharcsapkodta hajójának a sülyedéstől megóvására szükséges erélylyel nem birt. Az „et volüisse satis est“ elv nem segit-

hetett. Tudjuk, hogy az Erdélyhez fordult bujdosó magyarok működését, erőmegfeszitését nem követte siker; nem ismeretlen, hogy a vallás és lelkiismeret szabadságáért gályarabságra hurczolt protestáns papok és tanitók kiszabadulását idegen országok kormányzói eszközölték.

Ezen borus idők sulyosan nehezedtek a sárospataki iskolára is. A vallási türelmetlenség vészterhes felhőket vont az iskolának előbb fényes egére s az összetornyosult vihar 1671. őszén sujtotta az intézetet, sodorta el, szórta szét tagjait:

„Báthori Zsófia és fia I. Rákóczi Ferencz tiz éven át a legmostohább indulattal viseltettek az iskola iránt: behozván Patakra a jézsuita atyákat, a tanuló ifjakat a várbeli templomból, a Perényiek templomából kitiltotta, a tanári lakokat elszedte, a városi ura által több mint 100 év óta kiszolgáltatott segélyt megvonta, a várat német katonaságnak átadta, a templomot és az iskolát, mely azon időben az ország fényének tartatott, fegyveres erővel elfoglalta. E gyászos és az iskola történetében örökre felejthetetlen nap 1671. okt. 20-dika volt.

A lelkes ifjuság kénytelenkodott elhagyni az iskolát, a melynek jogait törvényes uralkodók jóváhagyása s megerősitése mellett országgyülési törvények biztositották. Ostromágyukkal ellátott ezredek vezettettek a fegyvertelenek ellen; az ifjuságnak a kettő közt kellett választást tennie: vagy az iskola omladékai alá temetkezni minden védelem nélkül, vagy felvenni a számüzöttek keresztjét s hordozni keblében majdnem elviselhetlen fájdalmat a reménységért, hogy a visszatérők megépitendik az uj Jerusalemet.“ [1])

A szerencsétlen iskola vándorlását Patakról Gyulafehérvárra, ottani tartózkodását, zavaros életét s onnan történt kiüzését és második vándorlását Maros-Vásárhelyre, hét tanárának életrajzi adatai tüntetik föl.

Az első vándorlás két vezére: Buzinkai Mihály és Pósaházi János.

Buzinkai Mihály, Buzinkai György, kövesdi pap és a zempléni dioecesis conseniora fija, tanult a s.-pataki kollegiumbann Szentpéteri János, Nográdi Mátyás, Szölősi János, Váczi András és Tolnai János tanárok idejében. 1648. decz. 24-én iratott be a togatus

[1]) A pataki főiskola három százados ünnepe, 1860.

deákok anyakönyvébe.[1]) 1651. márcziustól 1652. márcziusig seniori hivatalt folytatott, s számadását minden hónapban megvizsgálták a kollegium igazgató tanárai, utóljára márczius 21-én 1652-ben Tolnai János, Tofaeus Mihály és Szőlősi János. Ekkor Madarasi János pap különös segélyezésével a hollandi akademiákra ment tovább képezni magát. 1652-ben Utrechben volt. Pár év mulva visszatérve hazájába, 1655. körül, mint akademicus a nagybányai iskola igazgatására hivatott meg, s a nyelveken kivül filozofiát és theologiát is tanitott. Nagybányán egy, vagy másfélévet tölthetett, mert „szép hire elterjedvén, vitetett a pataki kollegiumba“[2]), s 1656. márczius 4-én Németi Gergely seniori számadását Tolnai és Buzinkai, mint a schola rektorai, együtt vizsgálják. Tolnai első, Buzinkai második rektor (conrektor-igazgató társ) és paedagogarcha.

Kartársai voltak: Tolnai János, kinek neve nem fordul elő ezután a seniori számadásban.

Lippai Sámuel 1656. április—okt. 12.

Baczoni Baló Menyhért 1656. decz. 23—1662. márczius 6.

Szendrei Ferencz, mint a 3. osztály főnöke[3]), 1657. julius 9.

Pósaházi János 1657. decz. 3—1671. szept. 3-ig. S.-Patakon.

Köpeczi Bálint 1665. febr. 10—1668. martius 17.

Az anyakönyv 389. lapján láthatólag 1671. szept. 3-án volt S.-Patakon az utolsó seniori számadás vizsgálás: „Accepta ratione a Scholae Seniore Stephano Szekeresi, reperta est penes ipsum pecuniae usualis summa flor. 1208 den 40. idest mille ducenti et octo floreni. Pecuniae erogatae summa flor. 134 den 89. *Finis rerum Pa-*

---

[1]) S.-pataki anyakönyv 159. lapon eredeti névirása és a 25. lapon másolat, más kéz által.

[2]) Bod Athenas.

[3]) Tertiae collationis praeses. A nagyobb tanulóknak 6 osztálya és a kisebbeknek is 6 volt. Ezen osztályozást megtartották és folytatták Fehérvártt is. Lásd Szombati János Monumenta protestantium Hungariae ecclesiastica. Pars. I-ma Historia scholae seu Collegii ref. Sárospatakiensis 1860. S.-Patak 158—160. lap. A 6 alsó osztály: abetica, conjunctica, grammatica, syntactica pöetica, rhetorica.

takiensium. Actum coram Scholae rectore Michaele Buzinkai.“ §A következő seniori számadásvizsgálás már Fehérvártt történt Erdélyben 1672. május 15-én e szerint: „Accepta ratione ultima a seniore Scholae Patakino-Albensis Stephano Szekeresi, reperta est penes eum paratae pecuniae summa flor. 967 ac. den. 94. quorum octingenti Debreczini in arca Scholae prafatae sunt depositi; item flor. 168 den. 57 Albae penes primarios resignandi ad manus futuri senioris. Rursum erogata flor. 174 den. 52. Supellex argentea omnis Debreczini deposita. Actum coram Johanne Posaházi Collegii professore.“

Buzinkai előbb filozofiát tanitott Patakon, logikát és rhetorikát s vezette a tanügyet; Baczoni halála után (1662.) a theologia tanitását is ő vette át s lett ekkor első rektor. Tanári müködését azonban nagyon megbénították már ekkor a Rákóczi családban történt változások. 1660-ban ápril 24-ike körül ez iskola és egyház főtámasza, I. Rákóczi György kegyes özvegye, Lorántfi Zsuzsánna fejedelemasszony, fia II. Rákóczi György erdélyi fejedelem szerencsétlenségén való aggódás és családja felfordulásából következett keserüség miatt meghal Patakon szélhüdésben. A gondviselés kedvezni látszott a kegyes özvegynek annyiban, hogy fiának Kolozsvár mellett, a Gyalu és Fenes közt május 22-én a törökkel történt szerencsétlen csatában kapott sebek miatt junius 8-án Váradon bekövetkezett halálát nem érte meg.[1])

Báthori Zsófia, II. Rákóczi Gy. özvegye, férje halála után a következő évben fiával, a 15 éves I. Rákóczi Ferenczczel visszatért a róm. kath. vallásra, melyben született és neveltetett és a melyet a fejedelemmel való egybekelhetés kedvéért csak szinleg és nem benső meggyőződésből hagyott volt el. És mintha kárpótlást kivánt volna szerezni ősi vallásának az ideiglenes kitérésért, kezdette elvonni a két Rákóczi és Lorántfi Zsuzsánna által az iskolának és egyháznak adott javakat.

1664-ben, május hó 4-én az isteni tisztelet ideje alatt Rákóczi Ferencz katonai karhatalommal elfoglaltatta Buzinkai tanári szállását. A pataki városi közjegyzőkönyv e szomoru eseményt e szavakban hagyta fenn az utókornak:

„Anno 1664. die 4. máji hora 8-a matutina, mikor templom-

[1]) Bethlen Imre: II. Rákóczi Gy. ideje. N.-Enyed, 1829. 123. l,

ban voltunk a város népe, Rákóczi Ferencz urunk ősnga küldte reá magyar és német præsidiumát, Buzinkai U. egyetmását kihányták magával együtt és violenter occupálták az Cantor Miháli testálta házat, melyet az Ecclésiának hagyott volt, kiről az privilegiumok között Dobó Ferencz ősnga donatioja constal."

Zemplén megye mihelyt megtudta Rákóczi ezen erőszakos eljárását, szerfölött felindult s ugyanazon hó 9-én tudatta a szomszéd megyékkel s 15-én már választ is kapott Szathmármegyétől: „Zempleni generalis gyülésből emanalt levelekből értjük az pataki Scholabeli Fő-Mesternek kihányatása felől Nsgtok és Kegytek mit irjon. st."

Ugyanazon évben aug. 10-én Patakon Wesselényi Ferencz palatinus elnöksége alatt királyi bizottság tartatott a pataki ref. egyház és iskolának Báthori Zsófia által elvett jövedelme és az erőszakosan megzavart vallásgyakorlás ügyében. Minthogy pedig Báthori Zsófia az elvett és foglalt javak visszaadását megtagadta: ez ügy Zemplénmegye táblájához tétetett át s bár az özvegy fejedelemné hibásnak találtatott, a hozott itélet mégsem hajtathatott végre. Hasztalan sürgették ez ügy lebonyolitását az evangelicus rendek, hasztalan maga Zemplénmegye mind a királyi felségnél, mind az országnagyok particularis gyülésén, mind az eperjesi táblán folytonosan 1669-ig a zemplénmegyei akták tanusítása szerint.

Buzinkai és Pósaházi egy időben léptek az egyház szolgálatjába a pataki iskolánál, együtt ették a számüzés keserü kenyerét, együtt teremtettek uj hazát a zaklatott kis seregnek és itt is együtt fáradoztak s életök vége is közel egy időre esik. Egy sajkán eveztek, egy volt sorsok, életrajzok is összefüződik. 1664-ben decz. 17-én S.-Patakon tartott részletes synodus az iskola e két tanára ellátása és jövedelmezéséről ekkép intézkedett:

1. „Legelsőben Pataki Scholának becsületes mesteri, Buzinkai Mihály és Pósoházi János uramék Esperes ur által ujabban az Ecclesia nevével becsülettel marasztattak. Melyre Buzinkai uram magát reá ajánlotta ugy, hogy valamiben mostani jövedelme melioráltatnék, ha csak egy disznóval is. Más az, hogyha a jövedelmek felől fennforgó contraversiák nem decidaltatnak, többé azon jövedelemre meg nem marad. etc.

2. Kivánták ő kegyelmek, hogy a Rhédei ur ő Nsgától esztendőnként conferalt száz aranyat ő Kgylmek számára forditanák, hogy függőben ne lenne ő Kgylmek jövedelme. etc.

A mesteruramék, jövedelmének megjobbítása felől diskurálván, megnyugodtak ő kegyelmek benne, hogy mindeniknek ő kegyelmek közül egy verő marháért adjanak flor. 12. ect.

A piaczon levő pinczét is oda engedik Buzinkai uramnak. Abban is megnyugodtak közönségesen ő kegyelmék, hogy a Rhedai ur ő nagysága száz aranyát mesteruramék számára fordítják."

1665-ik év elején uj kartársat nyertek Köpeczi Bálintban.

Ugyanezen évben febr. 12-én a sérelmes ecclesiák és a pataki iskola elvont jövedelmei és elfoglalt tanáriháza ügyében több delegatussal Eperjesre küldetett Buzinkai is: „A következendő eperjesi gyülésre küldendő személyek felől discursus lévén, Pataki mesteruramék közül menjen el Buzinkai uram, injuriata persona is lévén, a deákok közül is egy."[1])

1669-ben ápril 26-án S.-Patakon I. Rákóczi Ferencz és az evang. status között létrejött u. n. pataki compositió 6-ik pontja erejénél fogva Buzinkai visszakapta erőszakosan elvett tanári szállását: „Kántor Mihály acquisitor legalta házat — a schola mestertől elfoglaltatván, restituáljuk."

1671. okt. 20-án Báthori Zsófia erőszakkal elfoglaltatván az iskolát, Buzinkai és Pósaházi a tanuló ifjusággal együtt magokkal hozván a könyvtárt és nyomdát is, Kenézlőre [2]) vonultak Patakról. Innen Pósaházi a tanulók egy vagy nagyobb részével Debreczenbe ment, s igy különválva töltötték el az év hátralévő részét, az itt következő két jegyzék szerint:

„Anno Dni. 1672. die 8. januarii, Én Buzinkai Mihály recognoscalom per praesentes, hogy T. Esperes Szentpéteri János uramtól ő kegytől vettem fel 1670. esztendőbeli utolsó Cantoromra (évnegyed) tartozó ötven forint flor. 50 adósságbul flor. 40 idest negyven forintokat. Hasonlóképen 1671. esztendőbeli két disznóra járni szokott flor 24 pénzt, melyekről ez czedulámmal quietalom. Actum Keniszleini Anno et die praefatis. Idem qui supra." A másik elismervény Szentpéteri János zempléni esperestről van:

„Keniszlőről készülgetvén Erdélybe Buzinkai uram és Debreczenből Pósaházi uram az ő kegyelmek fizetésében való restantiát

[1]) A liszkai generalis synodus aktáiban 1665. febr. 11—12.

[2]) Kenézlő kis község Szabolcs-megyében a dadai felső járásban, 1050 magyar s nagyrészt helv. hitvallásu lakossal.

küldött kezemhez Bélteki István uram 1671. 19. deczember. flor. 70." Ezen két jegyzék alapján a vándor iskolának Erdélybe, Gyulafehérvárra jövetele idejét határozottan tehetjük 1672-ik év elejére. Buzinkai tanárkodása ideje 1656. márcziustól 1683. november 23-ig, mint halála napjáig, 27 év és 8 hó pár nap hiján.

Anyagi helyzetét épen nem mondhatni fényesnek Fehérvártt is, mint Patakon. 1680. aug. 6-án vett ugyan M.-Igenben egy belső telket és egy darab szőlőt 83 frtal,[1]) de azokat is 1683. április 11-én már eladta 30 frtért zálogba Kolozsvári Sámuelnek és feleségének Géczi Katának.[2]) Neje — mint a jószágvásárlási szerződésből kitetszik — Horváth Mária volt. Gyermekei: Mihály, György és András. György 1679-ben irta be nevét a deákok anyakönyvébe, s neve alá jegyezte jelmondatát is: Spes confisa Deo nunquam confusa recedit. Ugyan ide van beszoritva még: tandem factus senior scholae. 1687. április 30-án Kiskomáromi István prof. rektor vizsgálta meg számadását. György neve után közvetlenül következik az anyakönyv ugyanazon lapján (252) a Mihály neve 1683. aug. 30., betükkel irta ki az év számot is. A név és év száma között apróbb betükkel bejegyezve áll: Ascitus in numerum alumnorum Celsissimi principis, classis etymologicae tandemque syntacticae praeceptor laudatissimus. Egyideig roktor volt a kassai iskolánál; 1693-ban az utrechti akademián, 1695—1708-ig a miskolczi ekklesia papja. György életpályája ismeretlen, Magyarigenben egy rész (portio) birtoka volt. (Lásd alább Pósoházinál,) Hasonnevü fija kitünő orvos-doctor és Debreczen város physicusa volt, meghalt 1768-ban. András 1691-ben jegyeztetett be a bujdosó patak-göuczi iskola anyakönyvébe, majd a bodrogkereszturi iskola rektora lett; innen külföldi akadémiákra ment, s 1700 elején visszatérve lelkészi hivatalt folytatott a gálszécsi, zempléni, czigándi és petrahovi ekklézsiákban. Ez utolsó helyen érte el a halál 1716-ban.

Irodalmi müködése inkább iskolai kézi-könyvek készitésére szoritkozott s ezek jelességét mutatja az, hogy félszázadon át használtattak és több kiadást értek, a mint az itt elő soroltak mutatják.

1. Institutionum rhetoricarum libri duo. Ex probatis quibus-

---

[1]) Teleki lvtár 849. sz. 1680.
[2]) Ugyanott 855. sz. 1683.

dam authoribus, potiori ex parte excerpti: methodo nova illustrati et ad usum paedagogii patachiensis accomodati. Patakini, 1658. 8 rét 121 lap.

Elől: czimlap, praefatio, Posaházi üdvözlő verse 4 számatlan levél.

Második kiadása Lőcse, 1687. 12 r. 166 lap.
Harmadik „ „ 1691. 12 r. 166 lap.
Negyedik „ „ 1703. 12 r. 160 lap.

2. Institutiones oratoriae. Ex optimis authoribus collectae, methodo accurata donatae, usibusque paedagogii patakiensis consecratae. S. Patakini, 1659. 8 r. 153 lap.

Második kiadás. Lőcse, 1690. 12 r. 216 lap.
Harmadik „ „ 1703. 12 r. 209 lap.

3. Institutionum dialecticarum libri duo. In quibus praecepta universae logicae perspicue proponuntur, clare explicantur, exemplis illustrantur, ad praxim applicantur, et ab objectionibus praecipuis nervose vindicantur. Patakini, 1659. 8 r. 472 lap.

4. Compendii logici libri duo. In quibus universa artis bene disserendi praecepta, methodo accurata et perspicua ita sunt disposita, ut tyro semestri spatio fundamenta logicae cum fructu jacere queat. Patakini, 1661. 8 r. 163 lap.

Második kiadás S.-Patak, 1668. 12 r. 169. lap.
Harmadik „ Lőcse. 1696. 12 r. 208 lap.
Negyedik „ „ 1702. 12 r. 207 lap.

Pósaházi János a XVII. század második felében a reformátusok legbátrabb és kitartóbb bajnoka, az egyházi elkeseredett küzdelmekben és vitatkozásokban ezen kornak egyik termékeny egyházi irója volt. Családja megelőző tagjai is nemzedékről-nemzedékre a reformatiótól fogva folytonosan egyházi szolgálatban állottak. Atyja István, (Bod Péter és Benkő József szerint Pál,) 1647—1654-ig a pataki egyház 3. papja, azután Kaszonyi Antistes 9. és fia János 10. volt a Pósaházi család papi hivatalt viselt tagjai között. Születése éve bizonytalan. Tanult a pataki iskolában. 1650. április hó 24-én jegyezte be nevét a togatusok anyakönyvébe.[1]) Comenius A. János, Tolnai János, Szőlősi H. János és Tofaeus Mihály tanárok vezetése alatt mind az egyházi, mind a világi tudományok tanulásában oly sikerdús előmene-

[1]) Pataki anyakönyv 160. lap.

telt tett, hogy Lorántfi Zsuzsánna, I. Rákóczi György fejedelem özvegye méltónak találta, hogy saját költségén külföldi egyetemre küldje 1653-ban. Elindulása előtt az említett év elején seniori hivatalt viselt. Utrechtben állapodott meg először; a filozofia tanulására fordította inkább idejét, ugy azonban, hogy e mellett a theologiát sem hanyagolta el, ebben Voët Gisbert volt tanára, ki iránt igen nagy tisztelettel viseltetett mindig. Mily odaadással üzte a filozofiát, bizonyitja az, hogy 1655. jun. 19-én mesteri gradust nyert.[1]) 1656-ban Frisiában a franequeri akademián volt nehány hónapig s innen átrándult Angolországba is, végre bölcselettudori és a szabad müvészetek mesteri czimével diszítve tért vissza Magyarországba, s mint jeles theologus és kitünő philosophus 1657. julius 9-én alkalmazást nyert a s.-pataki iskolánál s ünnepélyes beigtatása alkalmával „De recta eruditionis comparandae ratione“ czimü, az iskola nagy tantermében elmondott beszédével foglalta el filozofiai tanszékét s nem csak az intézet nemes ifjuságának lett buzgó és lelkiismeretes tanitója s tántorithatlan vezére, hanem, midőn a fejedelmi udvar II. Rákóczi György fejedelem és Lorántfi Zsuzsánna halálok után 1661-től fogva a róm. kath. egyházhoz hajlott s a jesuitákat is az udvarba és várba befogadta és megtelepitette, férfias és lankadatlan védelmezője lett a reformatus hitfelekezetnek is s folytonos csatározást folytatott a jezsuitákkal szóval és irással. Ezen ellenei között Kis Imre páter, az özvegy fejedelemné gyontatója és a Pázmánt utánzó, térítő és iró s a hitvita tusájában „foga vesztett“[2]) Sámbár Mátyás jezsuita voltak a nevezetesebbek, „s a mi még sajátságosabb, ezen versengők egy városban — Patakon — laktak és egy patronus — I. Rákóczi Ferencz — védelme alatt voltak.[3])

Kartársai voltak: Buzinkai Mihály 1657—1683. november 23-ig, előbb Sáros-Patakon, később Gyulafehérvárt; Baczoni Baló

[1]) Gradus magisterii: akademiákon a jeles ifjaknak adott kitüntető szabadalom, hogy felolvasásokat tarthassanak.

[2]) Váradi Mátyás: Égő szövétnek. Egyik hajdu városban vitatkozott Sámbár egy kálvinista pappal oly föltétel alatt, hogy a vesztes fél életét veszitse. A pap győzött s a hajduk teljesedésbe akarták vinni a föltételt, azonban a pap kérésére megkegyelmeztek Sámbárnak s csak két első idétlen nagy fogát huzták ki meggyőzetésének emlékeül. Sámbár ezt meg czáfolni törekszik „X-ut tök“ czimü munkájának 253-ik lapján. (Hist. diptom. de statu religionis evang. in Hungaria.)

[3]) Szilágyi S. budapesti szemle IV. 12. 1858. 208—209. l.

Menyhért 1662. márczius 6-ig; Köpeczi Bálint 1665. február 10-től 1668. márczius 17-ig.

A seniori számadásokat Baczoni és Buzinkai kartársaival együtt vizsgálta 1657. decz. 3-án először és 1671-ben junius 6-án Buzinkaival Patakon utoljára.

Gyulafehérvártt, 1672 május 15-én először egyedül és ugyan itt utóljára 1685. január 28-án.

Megjegyzendő itt, hogy mig S.-Patakon majd minden hónapban megvizsgálták a seniori számadásokat, Gyulafehérvártt 1672—1685-ig igen ritkán (18) fordulnak elő az anyakönyvben a seniori számadás vizsgálásnak nyomai. Nem nehéz kitalálni a számadások oly gyéren történt vizsgálásának okát: a számüzött iskola a fejedelem támogatása mellett könyöradományból élt, s igy a rektorok inkább a hiányt, mint a fölösleget vehették jegyzékbe.

1631—1671-ig 75 senior volt a pataki iskolánál, kiknek névjegyzékét hátrább elősorolni anynyival szükségesebbnek tartjuk, minthogy azok között történelmileg ismeretes nevek is fordulnak elő.

1664-ben meghivást kapott a szepsi egyháztól papi hivatal folytatására; de az iskola gondnokai kérésére fizetés-javitás igérete mellett megmaradott az iskolánál tanitói hivatalában a zempléni dioecesisnek az ugyanazon évben decz. 17-éu Patakon tartott partialis gyülése jegyzőkönyve e pontja szerént: „Legelsőbben a Pataki scholának becsületes mesterei Buzinkai Mihály és Pósaházi János uramék stb. Pósaházi uram maga részéről a marasztást megköszönvén, jelentette szepsi ekklésiában predicatorságra való hivatalát s egyszersmind bucsuzott őkegyelme, vigyázván következendő állapotjára. Mely meglévén, ökelme ujabban azelőtti tisztinek continualására sok indító okokkal kérettetett. Melynek ökelme is (meggondolván azt, hogy ebben a scholában többet szolgálhat, mint akármely ekklésiában) engedelmesen annualt.“

1671. cktober 20-án az iskolát, — mint fönnebb is érintők — a róm. kath. vallásra visszatért özv. fejedelemné Báthori Zsófia és fia I. Rákóczi Ferencz erőszakosan elfoglalták, s a tanuló ifjuságot és tanárait régi helyökből kiüzték. Ekkor Pósaházi Debreczenbe vonult egy időre, bevárandó ott, honnan, kitől és minő kedvező kilátást hozand a titokzatos jövő a bujdosó seregnek és vezéreinek. A kedvező jövő megérkezését azonban nem várták a véletlen esettől, vagy

vak szerencsétől: Erdélyfelé fordították figyelmöket és Erdély buzgó vallásos református fejedelme I. Apafi Mihály — a Magyarországból Erdélybe menekült bujdosó magyarok is támogatván a számüzött iskola szomoru ügyét a fejedelem előtt — a vándor professorok kérő levele által megindittatva és az ország rendjeivel egyetértve védelmébe fogadja, Erdélybe hivja, s hajlékot ad a hazájában hontalan kis seregnek. A következő 1672-ik év elején sereg és vezérek átjőnek a két testvér hazát elválasztó Kárpátbérczein Gyulafehérvárra, s a barbarok által elpusztitott, s 11 évnél tovább romjaiban porladozó, s hevenyében kijavitott Bethen Gábor alapította kollegiumot nyerik szállásúl; táplálkozásúl pedig a só-aknák, s más kincstári jövedelmek forrásai nyilnak meg számukra. — E mellett a fejedelmi pár is kiterjesztette áldásthozó kezeit az üldözött iskola gyámolítása és táplálására. — „Kiváltképpen ama nevezetes s.-pataki Scholát — irja Szathmár-Némethi Mihály — s annak alumnusit s ezek mellett sokat szenvedő tiszteletes két mestereket T. Buzinkai Mihály és Pósaházi János uramékat az isten anyaszentegyházának hüséges dajkái, Apafi Mihály kegyelmes urunk, Erdélyországnak Salamoni uralkodással uralkodó kegyes fejedelme és az ő nagysága szerelmes felesége Bornemisza Anna kegyelmes aszonyunk, Erdélyországának kegyes fejedelem aszszonya e mai napig (1675.) szárnyok alatt táplálják, melyért Isten s világ előtt örök emlékezetben lesznek.“ [1])

A bujdosás véget ért egy időre és a vándor seregnek első teendője volt uj hazájában és honjában hálát adni Istennek, hogy vándorlásában nem hagyta el és hogy igéret földjére juttatta.

Pósaházi tartott magyar nyelven remek beszédet, melynek alapjául Birák XVII. R. 9. versét vette: „Honnan jösz? Felele neki: Levita vagyok én Judának városából. Betlehemből jövök és én járok s kelek, a hol helyet találok.“

Patakon előbb filozofiát, később Baczoni halála után (1662.) theologiát, főként katechetikat és polemikat tanitott. Gyulafehérvárt is hasonlóan ezek voltak tantárgyai. A theologiában Voëtiust, a filozofiában Aristoteles irányát követte feltétlenül, s igy kérlelhetlen ellensége volt a Coccejus és Carthesianus iskolák követőinek: Deési Márton és Csernátoni Pál enyedi, Pataki István kolozsvári tanárok-

[1]) Szathmár-Némethi Mihály: a dominicalis praedicatiok előszavában.

nak. Tofaeus Mihály, I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem udvari papja folytonos ösztönzésére Pósaházi pert is inditott ezek ellen; előbb Fogarasba idéztettek a fejedelmi tanács elibe, mint ujitók a theologiában és filosofiában. Minthogy azonban a tanács urak nem jelentek meg kellő számban a gyülésre, az ügy tárgyalása és ellátása egyházi közgyülésre halasztatott és utasíttatott, mely Radnothra junius 16-ára (1673.) volt hirdetve. — Itt a zsinat reversalis alá vetette ugyan a theol. tanárokat; de a fejedelmi tanács ezen itéletet is enyhítette, felmentvén őket a reversalis adása alól. Csernátoninak megengedtetett a Cartesius filosofiájának magyarázása, minthogy a bölcselkedési jogtól senkit sem foszhatni meg; a kinek nem tetszik, irjon ellene.[1]) Ezen végzéssel épen nem volt megelégedve Pósaházi; de azért egy darab ideig hallgatott, legalább nyiltan nem lépett fel ellenfelei ellen, ha szintén irásban és a tanszéken ő is, Csernátoni is folytatták a vitát. Egy évtized mulva 1685-ben állott ki Pósaházi nyiltan a sikra „Syllabus assertionum“ czimü munkájával — (gyüjteménye azon tételeknek és állitmányoknak, melyekkel némely uj theologusok és bölcselkedők Belgiumban, Magyar- és Erdélyországban az iskolákat és egyházakat zavarják, saját irataikból összegyüjtve, jegyzetekkel ellátva) — melylyel a Descartes iskola hiveit legyőzni, megsemmisíteni akarta.

Erre a czáfolalatot egy időben egyszerre adta ki Deési kéziratban. Mig ugyanis a fehérvári deákok — kiktől Pósaházi Kolozsvárra küldötte munkáját kinyomatás végett — betérve utjokban az enyedi kollegiumba, ismerőseikkel lakmároztak, ezek kivették titkon

[1]) Szilágyi Sándor: Budapesti szemle IV. k. 1858. Deési Coccejus értelmében tanított a szentirásról és istennel való szövetségről — Summa doctrina de foedere et testamento Dei. Coccejus 1629-ben Bremában, 1636-ban Franequerában, s végre 1650-ben Leydában theol. tanár a theologiát nem a skolastikusok által körülirt dogmák szerint tanitotta, hanem a bibliának szabad és értelem szerinti magyarázatát vette alapul, s a praedestinatio mellőzésével, mely az embert eszközzé teszi, az isten és ember közötti viszonyt a szövetségben keresi és találja, melyben az ember öntudatosan müködik.

Egy fél századdal később Leydában a Cartesius tana tért vesztett, mig Erdélyben ekkor is voltak követői, a mint Nádudvari Péter levelében mutatja, melyet sógorának Pápai Páriz Imrének küldött válaszul 1717-ben Leydából érkezett levelére: Hogy pura philosophia nincsen Leydában, bizony igen szomorkodom; akarnám, ha inkább kegyelmed privatim, valamely jó Cartesianust frequentálna, ha fizetne is neki, mert vagy Aristotelika, vagy más mixta philosophiát tanulni, semmire sem hasznos.

táskájokból Pósaházi kéziratát, felosztották ívenként egymás közt, s gyorsan lemásolva visszatették, a másolatot átadták Deésinek, s míg a Syllabus megjelent, Deési is készen volt a czáfolattal, s meg mutatta, hogy azon hibák és tévelygések, melyeket Pósaházi Coccejus irásaiban keresett és vélt föltalálni, saját elméjében voltak. Syllabusával tehát Pósaházi inkább ártott, mint használt eddigi jó hirnevének. Ezen egyenetlenség átment mindkét kollegiumnál a tanuló ifjak közé is, s ha nem is idézett elő teljes szakadást közöttök; de a testvéri meleg szeretetet, bizalmas vonzalmat, melyeknek egy intézet tagjait áthatni, összefoglalni, egybeönteni kell, épen nem mozdította elő.

Bár a tanitással és iskola vezetésével voltak megbizva Pósaházi és Buzinkai: az egyházi ügyek kormányzásában is részt vettek. Tofaeus püspök a néhai Gilányi Gergely hagyományának, melyet özvegye elvont, visszaszerzésében ezek segélyét is igénybevette emlékiratának e szavai szerint: „Anno 1679. 6. junii. Haza, Fehérvárra jövén a vinczi generalis (gyülés)-ből ..... 10-ik junii Buzinkai Mihályt és Pósaházi János, fehérvári mestereket, avagy a mint most hivják, professorokat hivattam és az asszonyhoz (Gilanyiné, Apafi Anna a fejedelem testvére) küldöttem, irván ilyen instructiot, s adván elejekbe: Kegyelmetek az asszonyt köszöntse a Generalis-(gyülés) szavával sat.

E követség után mind a kettőt küldöttem a válasszal Urunkhoz, kérvén ő nagyságát, a vallásunkon való urakat hivassa össze és ezen dolgot vétesse igazításba ő általok ő nagysága.“ [1])

Pósaházi tevékeny, munkás, küzdelmekkel teljes életét 1686. év viruló tavaszán, május 3-án, bevégezte.

Családját illető adataink:

Neje sárospataki, a György családból, György Deák leánya, a mint ezt tanusítja az 1665-ben Patakon a Báthori Zsofia és I. Rákóczi Ferencz részökről az egyházi személyeket illető javak és telkek kitisztázása végett véghezvitt esketés, melynek 17. p. alatt Magyin András nevü 70 éves, kispataki lakos, tanu vallja: „Pósaházi nevü mester pedig a minémü szőlőt bir ujhelyi hegyen, azon szőlőt tudja, hogy felesége atyjáé, Patakon lakozó György Deáké volt.“

A 18. p. a. Fius Gergely, 75 éves tanu „tudja, hogy a mely házat épittetett a város Pósaházi mesternek, annak a fundusa az

[1]) Bod Péternél: M. Athenas 115. s következő lapokon Tofaeus életrajzában.

Méltóságos fejedelmeké eö Nagyságoké; adtak-e valami exemtiot reá, nem tudja."

Borbándon — Gyulafehérvár mellett — volt egy kis birtokok, vagy legalább házok. 1694. novemberben Alsófehérmegye alsó járásában eszközölt conscriptioban igy fordul elő: „die 11. nov. *Borbánd*, egyházi nemesek, portionatusok, özvegyek: Pósaháziné asszony öröksége, professorné, Fehérvártt lakik." Die 12. nov. Magyar-Igen, Kapronczai György és *Buzinkai György* portionatusok.[1])

Az emlitett borbándi birtok jövedelme édes-kevés lehetett s abból bizony egy özvegy tanárné — ha egyéb mellékes jövedelem forrása nem volt — aligha kényelmesen élt. Erre mutat azon eset, hogy 1695. körül három ezüst poharát zálogba tette a kollegium seniorához s ezek egyikét, minthogy fizetni nem tudott, visszaadták a kollegium tanárai Kiskomáromi István és Kaposi Sámuel 1699-ben, igy kivánván hálájokat és tiszteletöket kimutatni boldogemlékü elődjök iránt. (P. anyakönyv).

Fia Pósaházi István, sz. 1667-ben. Tanulását Fehérvártt, atyja oldala és felügyelete mellett kezdette és folytatta s atyja halála évében 1686. nov. 27-én subscribalt, lett deák. Neve után jegyezve más kéz által: „vir neque patri secundus, academicus," (Fehérvári anyakönyv 57. l.) 1687-ben kiment Erdélyből Magyarországba s a Patakról már másodszor kivándorolt és Gönczre vonult testvériskola anyakönyvébe irta be nevét s folytatta tanulását Csécsi János seniorsága alatt. Végre a miskolczi iskola rektora lett, innen akademiára ment s visszatérve a bodrogkereszturi papi állomást nyerte el; innen 1710-ben a tolcsvai egyházközség választotta és vitte papjának, hol közel husz évi hüséges pásztorkodása után, mint 1711-től fogva a zempleni egyházkör seniora, 1729. november 16-án végezte be tevékeny életét. Életrajza a „Muzeum Bremense"-ben olvasható.

P. Istvánnak leánya, Jánosnak unokája, Csáji Márton miskolczi pap s később tiszán inneni dioecesis superintendenséhez ment férjhez s férje halála után, 1789-ben, még élt.

---

[1]) Teleki levéltárban.

Pósaházi János művei:

a) Latin nyelven.

1. Oratio inauguralis, de recta eruditionis comparandae ratione. Habita in illustris Scholae Sarospatakinae Auditorio majori. Anno C. 1657. die 9. julii. cum professionem Philosophicam susciperet. (Sárospatak), 1657. 4r. 40 lap.

2. Disputatio philosophica. De principio philosophandi Resp. Petr. Körmendi. Sárospatak, 1658. 4r. A—B. 2 iv, 8 számatlan levél. Bölcsészeti vitatkozás Posaházi elnöksége alatt.

3. Disp. philos. De regulis philosophandi. Resp. Thoma F. Tsekei. Sárospatak, 1658. 4r. 6 számatlan levél.

4. Disp. philos. De territorio philosophandi. Resp. Andreas B. Gyöngyösi. Sárospatak, 1658. 4r. 7 számatlan levél.

5. Disp. politica. De cive. Resp. Stephanus Jaszberinyi. Sárospatak, 1659. 4 r. 23 lap.

6. Theses philosophicae. De natura et existentia metaphysicae. Petr. Levainus. Sárospatak, 1661. 4 r. 16 lap.

7. Ars Catholica- vulgo metaphysica, cui praemittitur Introductorium philosophicum. Sárospatak, 1662. 12r. 208 l.

8. Pneumatologia. Sárospatak, 1662. 12r. 191 l.

9. Philosophia naturalis sive Introductio in theatrum naturae. Sárospatak, 1667. 12r. 354 l. (5398. k. sz. a.)

10. Sermo panegyricus in obitum et laudes comitis Francisci Rhedei. Sárospatak, 1669. 4r. 2 iv, 8 számatlan levél.

11. Oratio de fatalium rerum humanarum vicissitudine, dicta occasione funeris spect. ac Magnifici D. D. Stephani Bocskai inclyti Comitatus Zempleniensis Comitis Supremi, Patriae Patris desideratissimi, nec non pro avita ejusdem libertate in exilio apud Transylvanos denati. Kolozsvár, 1674. 4r. H3—K4=10 számatlan levél. Hozzá járul a Bocskai család származéktáblája.

12. Syllabus assertionum, thesium et hypothesium illarum (e multis) quibus Neoterici quidam theologi et philosophi hoc tempore in Belgio, Hungaria et Transylvania scholas et ecclesias turbant, ex propriis ipsorum scriptis collectus, cum succincta ad illas animadversione. Kolozsvár, 1685. 4r. A—E.= 5 ív, 20 számatlan levél. (597. k. sz. a.)

Bod Péter tudósitása szerint már Belgiumban, midőn a tudományok kedves kincseit gyüjtögette, metaphysikai vitatkozást tartott az okokról — de causis Vöet Pál professor elnöksége alatt 1653-bau és egy mást — ethikait — az emberi cselekvények szabadságáról, de actionum humanarum libertate irt és védelmezett Berkinger Dániel elnöksége alatt 1554-ben.

b) **Pósaházi János magyar nyelven irt művei, értekezései.**

1. Pósaházi Jánosnak Kis Imre nevü jezsuita paterrel való vetélkedése imez kérdésrül: Volt-e valaha, valahólott, valakinél Calvinus János előtt a mostani Calvinisták vallása? Hely nélkül, 1666. 12r. 67 lap (?).

2. Sámbárnak az három kérdéseire való felelet. H. n. 1666.

3. Sámbárnak, Kisnek s egyebeknek adott felelet. H. n. 1666. 8r.

4. A három kérdésre való summás választételnek egy arra lött alkalmatlan felelettel való nagyobb megerősödés és azon feleletnek megrázogatása. H. n. 1666. 12r. 309 l.

5. Ben sült veres kolop, avagy: Kis paternek vesztett peri. 12 r. 3 ív, 36 sztlan levél.

6. Görcsös bot; amaz déczeges feketé Bonasusnak a hátára, mellyel utobbi szilajkodása tétul megegyengettetik. 4r. 100 l. S.-Patak, 1668.

7. Igazság istápja, avagy oly katechismusi tanitás, melyben a keresztyén reformata vallás bőven megmagyaráztatik és az ellen tusakodó fortélyos patvarkodások ellen (jelesben a melyeket a nagy Kalauzos könyv hellyel-hellyel elő állatott) oltalmaztatik, melyet az együgyü keresztyéneknek magok lelki támogatására irott és mostan legelőször nyomtatásban kibocsátott Pósaházi János. S.-Patak, 1669. 4r. I. könyv 735, II. könyv 720 lap.

8. Sibelius Gáspárnak szentirásból szedegett és külömbféle alkalmatosságokra rendeltetett könyörgő és hálaadó imádsági, melyeket deák nyelvből a magyar keresztyéneknek hasznokra magyar nyelvre forditott Pósaházi János, a szentek mostani szenvedésének egyik társa. Kolozsvár, 1673. 12r. 284 l.

c) **Kéziratban maradott műve:**

Az heidelbergai catechismusnak, melyet az magyarországi reformata ekklesiák és scholak közönségesen bevettenek, magyarázatja.

Posaházi Jánostul s.-pataki professortul és leirattatott GIULAFEJERVART Bonyhai Sámuel által. 1684. ($1452^{b}/_{1}$. k. sz. a.) 8r. 209 levél, CXXIX kérdést foglal magában és a végén 7 levelen két könyörgést; egy vagy két levél hiányzik a végén. 1685-ben Bonyhai S. adta Szerencsi Jánosnak; később Losonczi Dániel birtokába került és ennek utóda Losonczi József, baczkamadarasi pap ajándékozta a kollegium könyvtárának 1877-ben, január hó 19-én.

Visszasovárgás az ősi fészekbe.

Tiz évet töltöttek már az uj hazában fejedelmi kegy és püspöki pártolás mellett sereg és vezérek, azért mégis csak vendégeknek érezték és tartották magokat, a szülőföld édessége ellenállhatlanul vonzotta, s mint a zsidók imádkozás alkalmával Jeruzsálem felé fordultak arczczal, ezeknek is Patak felé irányult arczok, szemök, figyelmök s esengve várták, lesték a visszatérhetés kedvező pillanatát. E várva-várt alkalom be is következett 1682-ben. Tököli Imre I. Rákóczi Ferencz özvegyének Zrinyi Ilonának kezével Patakot is birtokába vette s a kiüzött iskolának is visszaadta elvett hajlékát és jövedelmét. Ekkor az ifjuság egyrésze Sallai Pál vezetése alatt visszatért Fehérvárról decz. 2-án Patakra s negyed féléven át tanár nélkül Sallai vezetése alatt folytatta tanulását buzgalommal. „Buzinkai és Pósaházi Erdélyben maradtak; a sülyedező élethajókkal nem lehetett ujabb zivatarok elé indulniok. Buzinkai ugyis csak halni ment volna Patakra. 1683-ban sirba szállt; három év mulva Pósaházi is azon határokhoz költözött, hol a földi bajok és háboruságok megszünnek.“ [1]) Hajlott koruk daczára is azért a pataki iskola megszilárditása és fölvirágoztatására a tőlük kitelhetőt megtenni el nem mulasztották, a mint ezt 1683. márczius 2-án Gyulafehérváron kelt s a magok és az ifjuság képében Szikszai Gergely nevök aláirásával Borsódmegye reformatusaihoz intézett e szép levelök mutatja:

„Hogy a kegyelemmel bövölködő szent Isten klmtket minden idvességes javaival megáldván, virágzó jó egészségben számos esztendőkig éltesse, sok keserves változásokkal eltöltött napjai után feltetszett csendességét és békességét megerősitse és állandóvá tegye, sőt posteritására is kiterjeszsze, szivünk szerént kivánjuk. Tekin-

[1]) Árvai József: A sárospataki ref. főiskola három százados ünnepén 1860. jul 8-án tartott emlékbeszéd.

tetes, nemes és nemzetes uraink nekünk bizodalmas fautorink és Patronusink! jó emlékezetiben lehet kgltekk, minemü változásokban, szorongattatásokban és veszedelmekben forgott számos esztendőktől fogván, a mi Jézus Krisztuson, amaz romolhatatlan és mozdulhatatlan lelki kősziklán, fundáltatott igaz keresztyéni vallásunk, és annak teljes szivvel való követői: miképen foglaltattak el minden igaz ok nélkül a parochialis és scholasticus proventusok, minemü kegyetlenséggel és dühösséggel hányattattak ki az ecclákbul és scholákbul az isteni tudományt hirdető tanitók, sőt sokan siralmas számkivetésben minden irgalmasság nélkül üzettettenek, miképpen ruináltattak sok helyeken a parochiák és scholák, hogy azoknak többé senki lakósa ne lehesen: ezek között amaz dicséretes, jó hirü, tiszta tudománynyal szépen fénylő és tündöklő pataki schola, a mi igaz vallásunknak kis Jeruzsáleme, melyet ma is szivünknek keserü szomoruságával, és szemeinknek sürü könyhullatásával emlegetünk: mert elromlott és rutul elpusztult a bölcsességnek amaz hajléka, melyből származnak vala szegény rongyollott hazánknak javára mind az ecclai belső, s mind a secularis külső hasznos emberek és oszlopok; ugyanis ez ellen köszörülte és élesitette volt meg kedvezni nem tudó agyarát a napnyugati veres vadkan, kinek már a mi gazdag és bő kglmü Istenünk ellene kezdett állani, ugy hogy a mieink azt a puszta veteményes romladozott kertet reoccupálták, és ahoz tartozó parlagos szőlőket is. Kgltek azért mint Tekintetes, Nemes és Nemzetes bizodalmos fautorinak, patronusinak alázatoson esedezik a specificalt néhai fényes Scholának bujdosásban levő maradékja, essék meg rajta könyörülő szive, és legyen assistentiával, sőt tehetsége szerint segitséggel, épüljenek annak a romladozott kis Sionnak kőfalai, gyüjtessenek egybe már valaha eloszlásban levő fiai, lakhassák békével, élhessenek csendesen annak privilegiumaival és javaival. Kgltek ezaránt Istennek kedves dolgot cselekszik, keresztyéni tartozó tisztit végbe viszi, igaz vallását előmozditja: és a posteritásnak s jövendő nemzetnek halhatatlan dicsiretes emlékezetire megmaradandó és állandó oszlopot emel; minket penig életünk fogytáig magukhoz való háládatosságra és hűségre kötelez. Ajánljuk mind fejenként kglteket a jó gondviselő Istennek kgls. védelmező szárnyának árnyékában. Fejérvárott, 2. Marty Anno 1683.

Ngtokk mint Tekintetes, Nemes és Nemzetes urainknak, patronusinknak alázatos szolgaji.

A néhai bujdosásban levő pataki schólának professori
Buzinkai Mihály m. s.
Pósaházi János.

És az alumnusok nevével az collegium mostani Seniora
Szikszay Gergely mpr.“ [1])

Kiskomáromi István 1686. julius—1700.

1683-ban a Buzinkai halálával ürességben maradott theol. tanszék nem töltetett be, s igy az iskola mind szellemi, mind anyagi ügyei vezetésének sulyos terhe a Pósaházi vállára nehezült. Mind az intézet, mind a fejedelem és a tanácsirend, csak kényszerüség okozta ideiglenes megállásnak tekintette még mindig az iskolának Fehérváron maradását. Midőn pedig a politika, borus és harczias idők három évvel később Pósaházinak 1686-ban bekövetkezett halála alkalmával sem nyujtottak egy halvány reménysugárt is az iskolának eredeti hazájába, ősi hajlékába való visszatérésre: a fejedelem és tanácsi-rend, nem nézhette hidegen és nem engedhette, hogy a pásztor nélkül maradott nyáj elszéledjen, a nevelő-intézet szétoszoljon, végkép és örökre felbomoljon, semmivé legyen. Teleki Mihály a fejedelem első tanácsosa — az ország katonai és polgári kormányzója, feje, a vallás- és nevelésügynek hatalmas támogatója[2]) és ezen vándor iskolának is a jegyzésben látható 3 nyugta szerint[3]) egyik első

[1]) E levél Borsódmegyének ugyanazon év április 6-án Miskolczon tartott közgyülésében felolvastatott. S.-pataki füzetek, II. évf. 1858. 484—486; ll.

[2]) Fenn vagyon a hire, hogy a nagy Teleki Mihály is bizonyos időkben küldött akademiákra tizenkilencz deákokat, annyi ezer forintokat adván utjokra. Bod Péter Polikarpus 192—193. ll. 1685. aug. 7-én gernyeszegi majorság buza dézmáját adta és rendelte örökre a marosvásárhelyi egyháznak és iskolának. Lásd az iskola ismertetését 102. l.

[3]) a) Én, Buzinkai Mihály és Pósaházi János, a fehérvári Collegiumnak professori, percipialtunk Jó Mihály uramtól száz forintokat, melyeket a Tekintetes ur, Teleki Mihály uram ő kegyelme parancsolt meg nevezett Jó Mihály uramnak, hogy kezünkhöz szolgáltasson, melyekről ő kegyelmét ez czedulánkkal quietallyuk. Datum Albae Juliae Anno 1679. Die vigesima Augusti.

Buzinkai Mihály,
Pósaházi János,
m. k.

rendü pártfogója, Horti István püspökkel egyetértve — udvari papját Kiskomáromi Istvánt bocsátotta az árva iskola vezetésére föltételesen, a mint ezt tanusítja a püspök által kiállított azon elismerő és kötelező okirat, melyet érdekességéért egész terjedelmében ide igtatunk:

Anno 1686. 26. Junii. Én, Horti István Erdélyi Református Püspök recognoscalom per praesentes, hogy a pataki, Fejérvárott megtelepedett collegiumnak, előbbeni nagy emlékezetü professorinak halálok miatt esett fogyatkozását megtekintvén a méltóságos úr, Tekintetes Teleki Mihály uram ő kegyelme, Tiszteletes és Tudós Komáromi István uramat, udvarában lévő praedicatori tiszti mellől theologiae professorságra, az említett collegiumba elbocsátotta, mindazonáltal ilyen conditiokkal: 1. Hogy Tiszteletes Komáromi István uram, mint Alumnussa ő kegyelmének, ő kegyelméhez való relátioját és kötelességét mindenkor előtte visellye, és ha ő kegyelmének szüksége találna lenni idővel az ő kegyelme szolgálattyára, kötelessége szerint arra redeállyon. 2. Hogy ha Isten helyére telepíti is a pataki collegiumot; de ő kegyelmét e hazából ki nem bocsáttya. 3. Hogy ha az ur ő kegyelme udvari praedicátor nélkül találna maradni, e közelebb levő alkalmatossággal is, praedicatori tiszti mellé professorságából is visszahozathassa. Mely említett conditioknak T. Komáromi uram is, nagy alázatossággal és engedelemmel annualt. Hogy pedig ezek igy mentenek véghez én általam, recognitiomat pecsétemmel is confirmálom.

Idem qui supra, anno et die praenotatis.

Kiskomáromi István, (Komáromi Kis István, Komáromi István, Kiskomáromi P. István, Stephanus Pastoris Kiskomáromi, (1683.

---

b) Én Buzinkai Mihály, a fejérvári Collegiumnak edgyik Professora, recognoscalom per praesentes, hogy a Tekintetes ur, Teleki Mihály uram, a mely beneficiumot szokott annuatim, a Fejérvári számkivetett Collegiumhoz conferalni, az jelen való esztendőn is, ugymint ad annum 1681. megküldötte és én is azon száz forintokat Nemzetes Rácz János uramtúl, edgy pénzig percipialtam, melyről ez Quietantiamat adtam. Albae-Juliae 1681. Die 26 Martii.

Idem qui supra.

c) Teleki Mihály adott a Fehérvári Kollegiumnak 1689. 430 kalongya (gelimae) és 12 kéve buzát, bizonyítják, illetőleg nyugtázzák.

Péchi Mihály és Fonyi István } Cives Collegii.

márcz. 29-i levelében.) változatossággal fordul elő neve a különböző okmányokban.) kit Bod Péter „nagylelkü isten embere s minden kegyességnek tüköre“ jelzővel tisztelt meg (Polikárp. 192. l.) 1674. jul. 1-én ugyanezen Patak-fehérvári kollegiumnál a rhetorikában volt tanitó. Innen Teleki Mihály vitte Mihály és László fiaihoz tanitónak és küldötte 1680. tavaszán külső országi akademiákra. Elindulása előtt ápril 10-én Sorostélyon kötelezvényt irt és adott Telekinek, hogy mikor lejő az akademiákról, ujból hozzá megy, őtet szolgálja, fiait tanitja és sehová nem megy beleegyezése és engedélye nélkül; a helvétika confessióval ellenkező s az ekklézsiákat megbotránkoztató dolgokba, ujitásokba nem elegyiti magát s olyanokat nem tanit soha.[1]) 1683. márcz. 29-én irja Utrechtből Telekinek, hogy az ő parancsa és akaratja nélkül oda nem mehetett, visszatérni parancsa ellen, még kevésbbé lehet és szabad, tőle várja erre a parancsot. 1684. év végén jött haza, Witsius Herman utrechti tanárnak azon évi szeptember 13-án Telekihez intézett ajánló levelével,[2]) s igy beváltotta kötelezettségét — Teleki szolgálatjába állott — mint udvari pap s ezen állásban volt, mig Teleki engedélyével, mint theol. tanár a kollegium igazgatására fölszólittatott. 3 évig egymaga vezette s vitte az intézet minden ügyét. Mint buzgó lelkiismeretes papi ember tanári hivatalát is fáradhatlan odaadással, lankadatlan kitartással töltötte be 14 éven át 1700-ig, a mikor a szászvárosi elsőrendü virágzó ref. egyház választotta meg papjának és vitte el az ur szőlőjének mivelésére. Papi müködése Szászváros on hat évig tartott.[3])

Utrechteből levelet köldött (1683. márcz. 19.) volt tanitványainak a Teleki urfiaknak; dicséri, hogy jól tanulnak s praeceptoroknak engedelmeskednek, buzditja erre őket továbbra is, ugy az atyafiak között levő egyenességre és békességre is a hosszú élet reményével. Szép könyveket is küldött nékiek s igéri, hogy még szebbeket is szerez és küld, ha magokat szépen és istenesen viselik és jól tanulnak.[4])

---

[1]) A Cartesius és Coccejus-féle tanokat, ujittásokat érti.

[2]) E levél azt gyanittatja, hogy az akademitáknak igazolniok kellett magokat hazatérésök alkalmával, magokviseletét, szorgalmát és tanulmányaik irányát s szellemét illetőleg. Teleki lvtár 231. sz.

[3]) Egyházi névkönyv 1863. 28. l.

[4]) Lásd egész terjedelmében Magyar protestáns egyházi és iskolai figyelő, III. évf. 1881. 155. l. Eredetije a Teleki levéltárban. Missilisek. 716. szám.

1698-an „mint a fejérvári Colleg. Sz. I. M. (Szent irás magyarázó) professora atyafiui szeretetből Pápai Páriz Ferenczneк a Pax Sepulcri ritka jóságu könyvnek, tiszteletes tudós authorának illendő tisztességére“ 11 négy soros versszakból álló üdvözlő verset irt.

1699-ben Solymosi N. Mihály K. Komárominak ajálta „De tentationibus Jesu“ irt theologiai dissertatiojának II. részét; Pelsőczi János hasonlóan.

Rimaszombati Kaposi Sámuel, hittudor és a szépmüvészetek mestere 1689—1713. junius 22.

Kaposi Sámuel, a patak-gyulafehérvári tanárok közt harmadik s az erdélyi ref. egyházkerület kormányzó főhatósága, illetőleg a püspök és gondnokok által a vándor-iskolához választott tanárok között a második, 1689-ben kezdette meg áldásos müködését s osztotta meg az intézet terhét, melyet addig Kiskomáromi István egyedül hordozott. Született Rimaszombatban, hol édes atyja Kaposi Juhász János papi hivatalt folytatott. Miután bevégezte hazai tanulását, szülővárosában iskolatanitói hivatalt viselt 1681-ben. Ekkor a természettől rendkivüli észszel, fogékony elmével, tartós emlékező tehetséggel dúsan felruházott ékesszóló ifju, eddigi tanulmányait betetőzendő, külföldi német, belga, angol egyetemekre ment a tudományok gazdagabb bányái kiaknázása végett. Ritka szellemi tehetségeinél fogva azon kornak majd minden tudományágában megpróbálta erejét. Tanult theologiát, a filozofiának minden részét, keleti, ó és uj klaszszikus arab, zsidó, görög, latin, angol, német, belga stb. nyelveket s mindezeket nemcsak megtanulta alaposan, hanem tanitotta tanitványainak is nyilvánosan, hogy az azon nyelveken irt tudományos müveket sikerrel olvashassák és hasznokra fordithassák. Hét év alatt külföldön gyüjtött szellemi kincsekkel megrakodva s hittudori és a szabad müvészetek mesteri czimével földiszitve tért vissza hazájába. Ily képességü és képzettségü fiatal tudósnak nem kellett éveken át várni az alkalmazást és keresni a tért, melyen ismeretkincseit hazája, vallása és az emberiség közjavára hasznositsa, gyümölcsöztesse: a szamüzött iskola kebelében nyert mesteri [1]) alkalmazást a tudományok mestere 1689-ben. A tudományok e buzgó apostola át kivánta ruházni minden ismeretét tanitványaira, szivökbe csepegtetni s lelkökbe

[1]) Mester=tanitó=professor.

önteni azok tápláló nedvét, ízét, édességét, zamatját. S hogy e célját annál könnyebben és sikeresebben valósithassa s a megtanitandó különböző tárgyak számos volta mellett száz ívekre menő cursusok irásával és tanulásával tanitványait ne terhelje, kedvöket el ne vegye, vagy bátorságukat csökkentse s éppen visszariassza: tantárgyainak lényegét összevonva és foglalva nehány ívben irta[1]) le, röviden, tisztán, világosan és könnyen érthetőleg, néha versben, mint ezt Erdélyben, Magyarországon is elterjedt és 1848-ig az alsóbb iskolákban tanitott rövid ethikája mutatja:

1. Istent féld; ne beszéld másnak titkodat.
Kevés szót tégy, de jót, bár láss s hallj sokat.
Mindenbe kelletlen ne mártsd magadat.

2. Ki s mi légy, tudd meg: igy tudsz bánni mással.
Kell élet, becsület? társalkodj jókkal.
Kell elég csendesség? maradj sorsoddal.

3. Szeress, de inkább ne mást, te magadnál.
A közjó méltóbb jó a magadénál.
Aranyat, ezüstöt földbe miért ásnál.

4. Egyenlőt, ismerőst tarts barátodnak.
Türj s engedj, bár szenvedj, feljebbvalóknak.
Kedvezz s adj, békét hagyj alábbvalóknak.

5. Állandó légy a jó feltött szándékban.
Légy serény, keresztyén hivatalodban;
Restségtől sok rosz sül minden országban.

6. Zürzavart, pört s patvart házadból kiüzz.
Rosz népet, cselédet magadhoz ne füzz.
Ne legyen lelkedben kigyóméreg s tüz.

7. Költséged mérsékeld jövedelmedhez,
Fösvénység vagy szükség mert megkörnyékez,
Mindkettő egyenlő életnyüge ez.

---

[1]) Ide nem értve a theologiai müveket, mint a melyeknek tanitására fősuly volt fektetve — ezek képezvén a fő tantárgyat.

8. Jó név s hír — drága ír: illatozz azzal;
Hiteled neveljed igazmondással.
Kedvet lelsz s áldást nyersz irgalmassággal.

9. Mulólag, futólag urak kedve jár;
Udvarban kevés van kegyes, nézd el bár;
Sok időt, esztendőt ott töltened kár.

10. Ha kezdesz holmihez, jól megnézd végét.
Darabot tyuk elvet a morzsalékért.
Más kárán, példáján boldog a ki ért.

11. Csak élj jól, ne gondolj hazug nyelvekkel.
Irigylik virtust, kik azt nem érik el,
Mint szénát eb s boglyát marhától tilt el.

12. Az ellőtt nyilak közt egy sem jő hozzád.
Szó addig tiéd, míg ki nem mondja szád.
E legyen éltedben rövid Ethikád.[1])

Nagy tudománya, széles körü ismerete, könnyü és megnyerő modora, finom vonzó társalgása kedveltté, keresetté tették őt minden rendü, rangu és vallásuaknál. Szünidejét utazásra forditotta gyakran: most Szebenbe, majd Gernyeszegre, Kolozsvárra rándult s az ország minden részébe, hogy az iskola vagyona szaporitására, az alumnusok táplálására anyagi segélyt nyerjen, szerezzen főbb és elsőbbrendü nemeseknél, módosabb és vagyonosabb polgároknál. E miatt az enyedi kollegium tanárai Pápai Ferencz és Enyedi István nem egyszer zúgolódtak Kaposi ellen, hogy mindig és mindenütt megelőzi őket s még azt is elkaparja szemök elől, a mire biztosan számitottak. Nem csuda. Kiskomáromi eltávozása után neki egymagának kellett gondoskodnia népes intézete minden tagjának szellemi és anyagi táplálásáról. És ha még csendes, békés napok voltak volna!? 1700-ban augusztus havában katonaság foglalja el a kis kollegiumot s üzi ki

[1]) Egykoru másolatban a gr. Teleki család közös levéltárában M.-Vásárhelyt; Deák Farkasnál a Filep Codexben 47. l. A nagykállói ref. egyház levéltárában a 2-ik darab anyakönyvben szintén kéziratban. Láczai József kisdedek katechismusában 1843. nyomtatásban; ujabban közölve a Czelder M. szerkesztette Figyelő V. évi folyamában 379—381. és 552—553. lapokon.

onnan a tanulókat. Majd a Rákóczi mozgalom idején labanczok, kuruczok egyformán dulják, huzzák-vonják, rabolják az intézetet, tanárt és tanitványokat különbség nélkül. Bányai Székely György, ki 1708-ban lépett a gyulafehérvári kollegiumba s már 86 év nyomta a vállát, midőn 1775-ben reszkető kézzel ezen nehéz idők járását igy rajzolja: „Sok nyomoruságot szenvedett mind Kaposi Sámuel professor uram, mind a juventus. Ugyanis a professort a kuruczok — hamis hirbe kevervén — fogva elvitték; hová? nem tudom. Oda volt czirczicziter 2 vagy 4 hétig is. Szomorkodott a juventus és semmi jót felőle remélni nem tudott. A juventus is sok praedalást szenvedett, hol a kuruczok, hol a labanczok miatt, mivel egy nap a kurucz praedált a kollegiumban, midön is a deákok közül sokaknak nadrágjokat és csizmájokat testekről lehuzván, elvitték; ezek recedálván. másnap a labanczok ütöttek a kollegiumra és sok deákoknak tógájokat vitték el, melyeket — utánok menvén két mértföldig — nagy reménkedések után pro ratione qualitatis, némelyikét 15 forintokkal váltották meg, mást 12 frton; 6-on és némelyikét 3 frton.“ [1])

A tanár és tanitványok szánandó szorult helyzetét és állapotját 1710. és 1711-ben Kaposinak két kérő levele világositja meg: „És most iterato sollicitalom Nsgodat (gr. Bethlen László) ez levelem által, annyival is inkább, mivel ez uj commendansnak megparancsoltatott, hogy az én deakimat sehová absolute ki ne bocsássa, mivel a generalis előtt büdössé tétetett a deákoknak nevek, hogy azok hordozzák szélyel a pestist az országban, melybül az következik, hogy mi itt egy tisztességes arestumban s obsidioban vagyunk, szabad lévén másoknak in necessariis negotiis innét kimenni penes passuales, csak nekünk nem. Melynek ilyen szomoru consequentiái vannak: mivel még az idén a kollegium sustentatiójára senki buzát nem administrált, a tavalyi elemozsiának penig (mivel sokan nem administrálták) szinte fogytán van az ifjuság. Azért ha supplicalni ki nem küldhetem őket, kicsoda küld ide csak egy véka buzát is kéretlen? ha még kérve is sok igérte eddig s nem praestalta. Nagyságodat azért főkuratori tisztére és a scholak conservatiójához való kötelességére kénszeritem és kérem in hoc insperato anno et non praeviso casu, midőn sem magam nem mehetek, sem deakaimat supplicálni ki nem küldhetem, vigye véghez azt Nagságod, hogy ily ex-

[1]) Eredetije a Teleki könyvtárban 1157. kvtári sz. a. 735—738. l.

tremitasra való jutásunkat — levelei által a mi scholánkat eddig táplálni szokott kegyes Abdiásoknak és Tabitaknak declaralván persvadealja ugyanazoknak, hogy mig az utak ennél is inkább el nem záródnak, ki-ki administralja alamizsnájának beküldését ennek az ifjuságnak conservatiojára. Másként, ha nem lesz kenyerünk és nem lévén, kenyeret kérni ki nem bocsáttatunk: nem kell nekünk egyéb pestis, mivel itt nem adván senki kenyeret, vagy éhel kell meghalni az ifjuságnak, vagy végképpen (ha kibocsáttatik) eloszolni. Akkor osztán vége lesz a historiának. Én rólam is ne legyen nagyságod oly feledékeny, mint eddig stb. Albae 1710. die 9. septembris.“ [1])

1711-ben a fő consistoriumhoz intézett memorialéjában a maga, az ifjuság és a klassis praeceptorok helyzetét igy tünteti föl:

Méltóságos Consistorium! Emlékezetiben lehet Nagyságtoknak, hogy nagyságtok tavaly Szebenben celebralt Consistoriumba beadott Instantiámra lött discursus után, engemet azzal bocsáta el, hogy Isten Segesvárt fölszabaditván, vagy onnan, vagy másunnan ex publico tészen oly fixa dispositiót s provisiot, a melylyel mind én, mind az ifjuság, mind a Classisok subsistalhassunk. Azért én mostan, a Ngtok akkori igéretihez bizván, Ngtok előtt compareáltam, és instántiamat röviden repetálom.

I. Magam részérül. Kinek professori fizetésem már egynehány esztendőktül fogva corrualván és inkább magamébul élvén, mintsem a collegiumot deseraljam, már annyira exhauriálodtam, hogy teljes lehetetlenség légyen tovább subsistálnom. De ha lehetne is, bizony senki nem kivánhatja tőlem, hogy magamat s gyermekeimet a collegium mellett koldussá tegyem, hanem ha az oltárnak szolgálok, az oltárrul kell élnem. Melyhez képest alázatosan kérem Ngtokat in solamen tot expensarum pro sola collegii conservatione usque ad incitas factarum, bár csak három esztendőkről való pénzbeli fizetésemnek restantiairul legyen contentatiom.

II. Az ifjuság részérül. Kiknek is (a Mlgs herczegné[2]) tiz alumnusin kivül, kiknek panasz nélkül meg volt eddig mind buza, mind pénzbeli alumniájuk:) a fejedelmi[3]) beneficiumnak elveszése után semmi

[1]) Eredetije az erd. ref. egyházkerület levéltárában 23—710.

[2]) II. Apafi Míhályné Bethlen Kata. 100 köből buza, 100 m. frt pénz.

[3]) I. Apafi Mihály beneficiuma.

statum beneficiumok nincsen. Buzácskájok ugyan mind volt eddig, a mikor koldulhattam. De husra valót sehonnan senki sem ad csak egy pénzt is. Mely miatt a koplalást már el nem győzhetvén, lehetetlen, hogy ők is tovább subistálhassanak.

III. Az classicus praeceptorok részérül. Kiknek is ha valahonnan fizetést nem rendel Ngtok, tovább őket szóval nem tarthatván és már teljességgel mindenből kikopván, a következik, hogy az eddig s kivált mostan szépen floreáló classisok teljességgel corrualnak s bezáratnak.

Mivel azért a collegiumok conservatioja ez háromban áll, emlékeztetem Ngtokat jó igéretire s kényszeritem mind curatori tisztire, mind Istenéhez, vallásához s a scholák conservatiojához való kötelességére, ha Ngtok bennünket conservalni akar, providealni méltóztassék conservationknak mediumiról is. Ha pedig Ngtok conserválni bennünket nem akar; én Isten s emberek előtt oka ne legyek annak az ellenségink boszszuságokra eddig florealt collegiumnak, vallásunk gyalázatjára végképen való corrualasának. Mindaz által a Ngtok Istenéhez s vallásához való és éntülem is sokszor megtapasztalt szép zélusa állhatatos reménységet nyujt arra, hogy Nagyságtoktul kegyes választ várjak.“ [1])

Ezen ügybüzgó, küzdelemben ki nem fáradó, az intézet javáért minden követ megmozditó lelkes férfiu, ki saját szavai szerént „sarkantyu, ösztön“ volt a hideg keblüek fölrázásában és „átok is kivánt lenni“ vallása, iskolája virágzásáért, azon megnyugtató remény nélkül lépett le küzdelmes pályájáról, hogy fáradságos munkája által czélja valósitását csak távolról is sejthette volna. A nemzeti fejedelmi kor lejárt; uj aera vette kezdetét s ez nagy változásokat idézett elő, kicserélte Erdély eddigi türelmes, szabadelvü alkotmányát. Idegen katonaság, idegen clerus fészkelte be magát a nemzeti fejdelmi és ref. püspöki székvárosba. És e jövevény népség alig pár év mulva igy szólott: „haec mea sunt, veteres migrate coloni.“ E gyászos napok keservétől megmentette Kaposit a halál 1713. junius 22-én vasárnap reggeli 11 órakor. Alig három napig tartott betegsége, azon gyanura adott okot, hogy halála rosz akaratu irigyei mérgezéséből következett. Ravatala fölött Berzétei János gyulafehérvári pap s a tanárságban utóda

[1]) Eredetije az erdélyi ref. egyházkerület levéltárában 9—711.

tartott gyászbeszédet, alapúl vevén Luk. apostoli cselekedetek VII. r. 22. versét: „És Mózes tanittaték az Egyiptombelieknek minden bölcsességekre és hatalmas vala beszédben és cselekedetben.“ Sir versét maga irta meg latin hatméretü versben s ezt Csejdi Miklós székelyudvarhelyi pap közlése után Benkő József „Transsylvania“-jában hagyta fenn s utána mi is ide igtatjuk:

Septem visa mihi sunt regna, annique videndis
Impensi septem, sum praeceptoribus usus
Septem de fama notis, septem mihi lingvae
Notae, septem artes, quarum me scribo magistrum.
Theologiae sacrae doctorem, quo titulo me
Princeps Auriacus, quem magna Brittannia regem
Nacta est, mactavit, Lejdenses denique Athenae.
Nunc mihi Septem Castra, locus, cujus quoque septem[1])
Professoribus annumeror, septem mihi pensa
Incumbunt.

Kaposi családja. Neje Rozgoni Anna, Rozgoni Mihály leánya. Férje emléke fönntartása végett könyveit a kollegiumnak ajándékozta 1713. aug. 1-én, az adott könyveken ma is látható följegyzések szerint. Négy év mulva férjhez ment Szentkirályi nevü procatorhoz, a mint erről Nádudvari Péternek 1717. okt. 14-én Sárdon irt és sógorához Pápai Páriz Imréhez Hollandiába küldött levele értesit. Hogy gyermekei voltak, a consistoriumhoz irt memorialejában látók. Hányan voltak, minő állás vagy sorsra jutottak, nem tudjuk. 1701—1702-ben Pekri Lőrincz secretariusa Kaposi Dániel volt; ennek pedig leánytestvére Kaposi Judith. Kérdésnek marad, vajjon ezek a professor gyermekei voltak-e? E kérdésre csak akkor felelhetünk igennel, ha előbb bebizonyitjuk, hogy Kaposi már rimaszombati schola rektorsága alatt megnősült.

A ref. ekklézsia házában lakott a Szent-Mihályutczában a keritésen belől a katholica schola és Kemény János árvái házok szomszédságában (isk. lvltár 18. sz.).

Tagja volt azon bizottságnak, melyet a főconsistorium 1703-ban

[1]) Erdély hét professora: az enyedi kollegiumban 3, a kolozsváriban 2, a székelyudvarhelyiben 1 és a s.-patak- gyulafehérváriban Kaposi 1700-tól fogva egyedül. *Septem Castra*=Siebenbürgen=Erdély.

kiküldött a Tóthfalusi Kis Miklós nyomdájának rendbeszedésére. (Bod Polikarp 169. l.) Megjegyzendő itt, hogy Tóthfalusi Kis Miklós *Kaposi Sámuelt* és Csécsi Jánost kérte föl és ezek munkásságával eszközölte a biblia megvizsgálását, a hibák kijavitását, „és az irásnak módját a magyar nyelv természetéhez bölcsen igazitotta.“ [1])

Müvei a zavaros, háborus idők miatt, hozzájárulván az anyagi szükség is, kéziratban maradtak. Csak kettő jelent meg nyomtatásban.

1. Memoriale hebraicum, exhibens lexici hebraici compendium metricum, prodromum grammaticae hebraicae metricæ. Claudiopoli 1698. 8r. 10 levél; 2. kiadás Utrecht 1738.

2. Breviarium biblicum. Sive quatuor priora capita geneseos, hebraice edita. Claudiopoli, 1699. 8r. 8 levél.

3. Gamelion melographicum. Üdvözlő versek gr. Székely Ádám menyegzőjére 1702-ben magyarul és latinul. Kolozsvár, 1702. 2r. A—C=3 ív=6 számatlan levél. Lásd: Szabó Károly régi m. könyvtár 651. lap; kéziratban Deák Farkasnál a Filep Codexben 51. s k. ll.

Kéziratban maradt müvei:

1. Grammaticae hebraicae epitome metrica, clare explicata et ad praxin redacta, 8r. 5 levél; kézirat, összefoglalva a két első szám alattiakkal egy kötetben (1040 k. sz. a.)

2. Promtuarium mathematicum.

3. Promtuarium physicum.

4. Compendium geographiae.

5. Epitome astronomiae.

6. Calendariographia.

7. Tractatus mathematicus de partibus, usibus et fabrica quadrantis astronomico geometrici.

8. Compendium historiae hungarorum ecclesiasticae.

9. A heidelbergai katechismus magyarázata; kétféle képen: *a*) kérdés és feleletekben és *b*) kérdések nélkül.[2])

---

[1]) Bod P.-„Erdélyi Feniksz“ előszó.

[2]) 1. Az Heidelbergai Catechesis magyarázatja Kaposi Sámuel gyulafehérvári tanártól; két drb 4r. 282. és 283. k. sz. a. ez utolsó 252 l. az első 240 l.

2. Isten beszédének első betüje, azaz a Palatina vagy Heidelbergai katechismusnak olyan világos, rövid kérdésekben és feleletekben való magyarázatja, melylyel mintegy Abéce által az isten, a próféták, apos-

Ezen kézirati művei a 2—8-ig két példányban vannak meg könyvtárunkban egy-egy colligatumban: 2947. könyvtári szám alatt 8 rétben és 3933. sz. a. 4 rétben. *A 2947. kötetben, ily renddel és terjedelemmel vannak ezek:*

1. Philosophia naturalis 6 levél.

2. Parva anatomia, sive corporis humani praecipuarum partium contemplatio, in usum studiosae juventutis Albanae ad juvandam cognitionem philosophicam scripta et publicis professionibus ad oculum demonstrari solita per clariss. dominum Sam. Kaposi 1696. Albae-Juliae. 16 levél.

3. Problematum physicorum corollaria. 17 levél.

4. Hortus sanitatis. 3 levél.

5. Ars colores faciendi et praeparandi. 1 lap.

6. Fundamentum horologii. 2 levél.

7. Observationes quaedam miscellaneae. 15 levél.

8. Rariores de naturae arcanis observationes. 10 levél.

9. Quaestiones philosphicae miscellaneae. 11 l. (Nb. itt alphabetum scythicum.)

A második vagy 3933. sz. a. 4 rétü kötetben:

1. De physiologiae natura et partibus. 15 levél.

2. Parva anatomia, sive corporis humani partium praecipuarum contemplatio, per Sam. Kaposi, 1696. 2 levél.

3. Studiorum mathematicorum pars quarta, exhibens astronomiam, olim conpendiosius, nunc plenius ac clarius delineatam, figuris illustratam, ordinisque causa ad VII titulos revocatam. 1696. 14 levél.

4. Ars Sciatherica. 16 levél.

5. Imformatorium mathematicum de pantometro, ejusque ex-

---

tolok és evangelisták által kijelentett titkos akaratjának (beszédének) kevés munkával való megértésére és az idvességről való mélységes tudományba való öregbülésére tanittatnak az idővel és értelemmel csecsemők. Melyet nagyobb részint a scholákban és ekklesiákban épületesen tanitatni kivánóknak számokra készitett Kaposi Sámuel Sz. I. M. D. a fejérvári ref. kollegium tanitója, s igazgatója 4r. 255. l. 1769-ben irta le alsócsernátoni Molnár Zsigmond, 1774-ben Molnár Györgyé volt, s kollegiumunk könyvtárának adta Molnár Zsigmond ügyvéd, 1879-ben, Molnár Sámuel marosvásárhelyi tanár fia.

plicatione, praeparatione et usibus arithmetico, geometrico astronomico, horographico. Authore et auctore Samuele Kaposi. 1708. 9 l.

6. Epitome geographiae et historiae ecclesiasticae[1]) et civilis, per Sam. Kaposi 68 levél.

Ugyan Kaposinak még következő theologiai dolgozatai maradtak kéziratban, melyeket sem Bod, sem Benkő nem említenek:

1. Introductio theologico historica ad intellgendas controversias theologicas perutilis ae necesseria, tradita Ductore ac Doctore, Dno. *Samuele Kaposi* s. s. Theologiae Doctore in illustri collegio s. p. albensi juliano professore universali celeberrimo. Albae-Juliae Anno 1705. 8r. (1346. k. sz.)

2. Celeberimi viri *Samuelis Kaposi* s. s. Theologiae Doctoris ejusdemque ut et lingvarum orientalium aliarumqve facultatum, dum viveret in illustri Collegio S. P. Albano professoris dortissimi nec non celeber. Circhmajeri professoris Merburgensis solidissimi acumina theologica. Explicatio theologiae. Pars prior sive Enodatio thesium ac controversiarum ejusdem theologiae Rissenianae perspicua ac facili methodo odornata. Cui prœemü loco praemisi[2]) Celeber. Circh majeri dissertationem de origine sectarum. Két példány 496 $^{a}/_{1-2}$. és 540 $^{a}/_{1-2}$. számok alatt.

Az 540. sz. a. iratott 1722-ben; a másik 1750-ben.

Pars posterior. Operi huic theologico praemisi *Ecclesiasticam historiam Auctoris* (*Kaposi.*) Brevis adversariorum historia, concinnata a Clar. D. Sam. Kaposi s. Theol Doctore.

Ugyanezen munka elején van Kaposinak latin hatméretü vers-

---

[1]) Kaposi egyháztörténetéből az erd. ref. 3. püspökeddig kétesnek tartott nevét és eredetét, nézetem szerint, tisztázhatjuk. Bod Péter (Polikarp. 38. l.) szerint: Göcsi Máté; eredetét vette h i h e t ő l e g Göcs nevü falutól Marosszékben. Néhol ugyan Gönczi Mátyásnak is irják, de ugy v é l e m, hibásan.“ Nem irja, hogy mire alapitja véleményét. Kaposi szerint: „Mathias Gönczi ex Hungaria in Transilvaniam venit et fuit minister agropolitanus.“ Kaposi a kérdéses püspök után egy századdal élt s jobban lehetett értesülve s több okmányt találhatott még akkor e tárgyra nézve, mint Bod, ki a Göcsi vagy Gönczi halála után 180 évvel adta ki munkáját és a Rákóczi mozgalom után, mely sok okmányt semmisitett meg, melyek Kaposinak még rendelkezésére állottak.

[2]) Zágoni András 1748—1750. a rendes professor mellett (Técsi Sámuel,) mint theol. praeses tanitotta, illetőleg készítette előre a theologusokat.

ben foglalt, 17 sorból álló precatiója, melyet theologiai előadásai megkezdésekor mondani szokott.

A 496. sz. alattit Zágoni A. András irta 1750. Andr. Zagh. anno 1748. die 11. maji cum facerem initium tradendi theol. Rissenj in Coll. Agrop. Samuel Tecsi tunc erat professor theologiae Agropoli ordinarius.

Kaposinak e müveit nem említi sem Bod, sem Benkő.

Üdvözlő versei:

Nánási Mihályhoz 1687-ben héber nyelven. (Teleki könyvt. 154.)

Pápai Páriz Ferenczhez Pax aulae czimü munkájában 1696. Pár vers 40 sor.

Pápai Páriz Ferencz Pax crucis czimü munkájában 1710. 16 négy soros versszak.

Pápai Páriz Ferenczhez Dictionariumjában latinul: „Chara MeDICIna, dabam Albae-Juliae ab Aug. M. Antonii matre Julia sic dictae, e collegio illustri, juxta fanum Juliae, mense Julio, die 15—o, stilo Juliano, anno, quo scholis diuturno morbo laborantibus a peritissimo sui saeculi medico tandem propinata est.“ (Horányi III. k. 35. lap jegyzék.)

Solymosi N. Mihály és Pelsőczi János egyetemi ifjak theologiai értekezésöket 1699-ben Kaposinak ajánlják. (494,1224. k. sz. a.)

Berzétei K. János 1713. aug.—okt. 23.

A derék Kaposi halálával erős támaszától megfosztott kollegium igazgatására a tanügyet intéző gondnokság ugyanazon évben *Berzétei Jánost*, a gyulafehérvári ref. egyház fiatal ékes szóló papját alkalmazta. Berzétei K. János 1695. junius 26-án iratott be a deákok anyakönyvébe, s neve után jegyeztetett később: Academicus.[1]) Bányai Székely György följegyzése szerint előbb zabolai[2]) pap volt s 1709-ben jul. 8-án hivatott Fehérvárra második papnak a Marosszékbe ment Bikfalvi István helyére. Az első pap, püspök Veszprémi volt. Professori hivatalát alig folytatta 2 hóig, ereje feletti gond és tulterheltség miatt október 23-án bekövetkezett halála uj gyászba boritotta az árva intézetet. Ravatalánál Pelsöczi János tartott gyász-

[1]) Fehérvári anyakönyv 61. lap.

[2]) Zabolára 1702-ben vitetett papnak, a zabolai ref. egyház jegyzőkönyve szerint.

beszédet, II. Sámuel I. R. 26. versének alapján: „Nagy keserüségben vagyok éretted édes atyámfia Jonathan, felette igen kedves voltál nálam: nagyobb volt hozzád való szerelmem az asszonyi állathoz való szerelemnél.“ Neje, Fogarasi Mária, férje halála után N.-Enyedre vonult s 1728. decz. 20-án kelt s Teleki Sándorhoz intézett levelében fát kér, minden épületei elpusztulván az égés alkalmával.

Mint fehérvári pap kezelte a kelneki dézmát, melyet Báthori Gábor rendelt volt a fehérvári ekklezsiának s a dézma negyedét (quarta) a fehérvári privatus deákok számára. Ugyan ezen donatiót megujitotta Bethlen Gábor is 1624-ben, s ezen okmány eredetije az irt egyház levéltárában őriztetik ma is. Ezen dézmakezelésről vezetett számadást 1711—1713-ig, Berzétei haláláig terjedőleg, halála után vizsgálták meg. Ugyan ezen számadások hasonlóan meg vannak az egyház levéltárában.[1]) Berzétei szedte rendbe a zabolai ekklézsia ügyét is és vette jegyzékbe 1602-től kezdve azon ekklezsiában szolgált papok névsorát, kik között ő a 10-ik.[2])

Zilahi Sebes András 1714 febr.—1716. márczius 26-ig Fehérvártt. 1716. márcz. 27—nov. 27. Krakóban. 1716. decz. 2—1718. április 30. Marosvásárhelytt, mint vendég. 1718. április 30—1719-ig, mint s. p. marosvásárhelyi tanár.

A ref. konsistorium a kollegium annyi viszontagságai között, midőn a ref. vallás sorsa is mind inkább-inkább nehezedett, alig tudván, hogy mittevő legyen, a kolozsvári kollegiumtól elmozditott Zilahi Sebes Andrást hivta meg az ujból árvaságra jutott intézet igazgatására és vigasztalására. A kolozsváriak nem örömest bocsátották el körökből az erélyes férfiut: „A kolozsvári konsistorium, irja Szathmár-Németi Sámuel 1713. decz. 19. gr. Teleki Mihálynak, ő maga, a kollegium kérték a fő konsistoriumot, ne tegye át Gyulafehérvárra; de nem nyerhették meg.“ A fő konsistorium rendeletének engedni kellett s Zilahi 1714. február havában megkezdette működését Gyulafehérvártt. Atyja, gyanithatólag Zilahi János, zsibói

[1]) Ratio seu extractus post obitum clar. ac rev. dni Johannis Berzétei ex proventu kelnekiensi etc.

[2]) A zabolai ref. egyház anyakönyvében. Tiszt. Csákány József ur szives értesitése után.

pap, a szilágyi tractus seniora s „Az igaz vallásnak világos tüköre“ czimü munka irója volt. Tanult Kolozsvártt s az 1690-ben meghalt Tolnai István kolozsvári professor és pap tiszteletére készitett Chártán Zilahi S. Andrástól is van egy vers.[1]) 1710-ben a klvári ref. egyház gondnokai ugy emlékeznek meg róla, mint a klvári kollegium egykori növendékéről. 1699-ben a franequeri akadémián volt. Tanulása bevégzése után Bánffi György udvari papja volt és innen hivatott meg a klvári kollegiumhoz Nemethi Mihály helyére a filozofia és nyelvek tanitására 1709. végefelé, a következő két okmány tanusitása szerint.[2]) Az elsőben a klvári ref. ekklezsia gondnokai tájékoztatnak Zilahi S. András fizetése felől az 1710-ben május 4-én tartott népes konsistoriumi ülésből. A főgondnokok ugyanis levelet intéztek Szebenből a kolozsvári egyház konsistoriumához 1710. ápril 25-én, melyben difficultalják, hogy Zilahit csak fél fizetésre hivták meg, s ezenkivül okadatolják, hogy Zilahi az egész fizetésre érdemes. A konsistorium arra hivatkozik válaszában, hogy a klvári ekklezsiában sem a professorok, sem a papok nem szoktak egész fizetést kapni, midőn hivatalokba lépnek. Például hozza fel Némethi Sámuelt, Csepregi Mihályt, Szönyi Nagy Istvánt, Bátai Györgyöt stb. De a consistorium nem ezen példákra volt tekintettel Zilahit illetőleg, hanem arra, hogy a fő consistorium 1709. őszén reményt nyujtott volt a Klvárra áthelyezendő uj professor subsistentiájáról, s ezért nem akart oly igéretet tenni, a mit meg nem tarthat, mert kellemetlenség származhat az ilyen igéretből. — Különben a consistorium ugy gondolkozott, hogy Zilahi uram nem nézi annyira a kényelmet a mostani idő mostohasága közepette, mint az isten szolgálatának szép alkalmatosságát, s mint ezen ekklézsiának és kollegiumnak egykori növendéke, egy keveset szenvedni nem resteli. Az egyház curatorai egyébiránt kérik a fő consistoriumot, informálja Zilahi uramot, hogy ne tekintse a felajánlott csekély fizetést személye és érdeme kisebbitésének, mivel csak a nagy szükség vitte rá a konsistoriumot. Ez évben is a hideg minden szőlőt, zöldséget elvett. Csak azt adhatnák meg, a mit igértek. Egyébiránt, mivel Zi-

[1]) Klvári belsőfarkasutczai ref. templomban a papi székek fölött.

[2]) Egyházkerület levéltára 2—1710. és 25—1711. sz. Dr. Török István tisztelt barátom sziveskedett ezen két adatot kezemhez juttatni.

lahi uram kevesed magával van, s a nsgs urak legalább borral segitik, egy évet kihuzhat.

A másik okmány szerint (1711. márcz. 30.) fájdalmas szivvel panaszolnak a klvári konsistorium tagjai a fő konsistoriumnak a kollegium szomoru állapota felől, mert Némethi Sámuel sokszori erőtlensége miatt nem teljesitheti kötelességét, a mint kivánná; Némethi Mihály helye még nincs betöltve, Zilahi András pedig, ámbár másfél esztendeje adtak hivatalt, még nem jelent meg s nem tudják kitalálni, mi az oka, mivel küldöttek is utána Szebenbe s még sem jött közéjök. Talán azért nem jön, hogy nem igértek egész fizetést; de nem tehetik, bár igéretüket teljesithetnék, mert annyira jutottak, hogy a szeretetlenség miatt nem sokára a klassisokban levő tanitások is megszünnek a kollegiumban, kérik a fő konsistorium elhatározását, melyben megnyugosznak, de ezen állapotokról már tovább is nem hallgathattak a kollegium dolgának veszélyeztetése nélkül. 1711-ben szeptemberben valószinüleg elfoglalta tanszékét. Az előkelők gyüjtést rendeztek számára, igy kivánták fizetését kiegésziteni. Ezen okmányok tartalma szerint Zilahi S. András tanárkodása Klvártt két évre terjedett. Fehérvárra ment, hogy itt is két évet töltsön s vezére legyen az intézetnek második vándorlásában. E két esztendő alatt egyedül vezette a gondjára bizott kollegium mind szellemi, mind anyagi ügyeit; mert midőn 1716. elején Szathmári Paksi Mihályt tanártársúl nyerte, az intézet Fehérvártt maradásának napjai már meg voltak számlálva. Zilahi theologiát, filozofiát nyelveket stb. mindent egyedül tanitott Szathmári megjöveteléig. Ekkor a theologia előadásával maradott meg, egyebeket Szathmári vevén át. Kortársai tudós, rettenthetlen, nagy tekintetü, mivelt, kedves modoru embernek tartották.[1]) És egy ilyen vezérre ily korban, midőn „Undique totis usque adeo turbabatur agris“ valóban szüksége is volt e Delos szigete módjára annyit hányatott és annyit zaklatott iskolának. Jelességére vall azon körülmény, hogy midőn 1713-ban november 12-én, a szeptember 22-én elhalt Veszprémi István püspök temetésére s folytatólag uj püspök választására nagy számmal összegyült egyházi- és világi rendek nem tudtak egyetértésre jutni, az urak irtózván Vásárhelyi István darabos, kemény természetétől, kit

[1]) Benkő J. Transsilv. II. k. 285. l.

a papok akarták püspökké választani; czéloztanak Bonyhai Györgyre, vagy *Zilahi Andrásra*, ifiu papokra, a kik vélek együtt nyomorgottanak Szebenben a háboruságban. (Bod P. Polikarp. 157. l.) E munkás férfi életfonalát a kollegium uj hazájában Marosvásárhelytt 1719-ben metszette el a halál, meghalt pestisben. A ragályos időben gyászbeszédet bizonyosan nem tartottak fölötte.

Neje Komáromi Zsófia férje halála után két kis neveletlen árva gyermekével a Vásárhelyhez közel eső Kakasd nevü faluban szerzett kis birtokába vonult 1720-ban s nyomoruságos helyzetét Teleki Sándornak 1721-ben irt kérőlevelében igy irja le: „Üdvezült édes uram holta után Maros-Vásárhelyen, a mely lakó-házban maradtam, a kiben laktunk, abban semmi uton-módon laknom nem engedtetett tiszteletes professor Szathmári Mihály uram ő klme miatt, abból ki kellett költöznöm, ilyen okot adván ő kegyelme: minden órán ezen házba professor száll. Szent János nap (jun. 24.) tájban ki kellett szállanom belőle, azolta pusztán áll. Jöttem a nagy kételenség miatt K a k a s d r a egy hitvány házamba, melyet idvezült édes uram vett pénzen; nyomorult hely, épen a falu végén vagyon, igen félelmes hely, most is egyetlen egy tehenem vala, azt is ellopák szintén az elmult szombatra virradólag. Attól félek mlsgs uram, magamot is egy éjjel ott ölnek meg gyermekestől, a gonosz ember azt gondolja: Isten tudja micsoda ember felesége voltam, mennyi pénzem lehet! Ha a mlsgs urnak terhére nem lenne, igen alázatosan kérem arra, tekintse Istent s az én árvaságomat, két kis neveletlen árva gyermekimet, vigye végben, hogy azon lakóházamba szállhassak vissza és nyughassam édes uram neve alatt mindaddig, mig viselem érdemlett nevét.[1]) stb.“ Teleki rájegyezte a levélre: „erről kell conferálnom Szathmári urammal. Gernyeszeg, 1721. jun. 23.“ Az özvegy azonban aligha megnyerte kérését, mert 1721-ben Kövesdi János tanár elfoglalta a kérdéses szállást, a kollegiumnak pedig — ha akart is — mindig szükös anyagi helyzete miatt, nem állott módjában más szállást fogadni az özvegy számára.

Fija, Zilahi S. József, Borosnyai Nagy Zsigmond enyedi professornak, „de libris reformatae ekklesiae symbolicis“ czimü egyháztörténelmi 1745-ben Klvártt megjent értekezését Onodi B. Mártonnal

[1]) A Teleki levéltárban.

együtt védelmezte. — 1778-ban a gyalakuti ref. egyházközség igen jeles papja vot.[1])

Müvei:

1. Dissertatio metaphysica de cultu dei rationali. Pars. I-a 1699. Franequerae. 4r. 38. l. Elől czim 1 számatlan levél. Pars altera. u. o. és u. akkor 4r. 36. l. Elől czim, ajánlás 2 levél. Az első részt ajálja altorjai gr. Apór Istvánnak és nejének Farkas Zsuzsánnának; a 2-ik részt Nagymegyeri Keresztesi Sámuel erdélyi kormányszéki tanácsosnak, gr. Bethlen Sámuel küküllővármegye főispánjának, Petki Nagy Pál kir. tábl. birónak, Korda Zsigmondnak, Szathmár Némethi Sámuelnek, a kolozsvári ref. kollegium hittanárának, Csepregi Turkovics Mihály klvári ref. lelkésznek és Szathmár Némethi Mihálynak, a klvári ref. kollegium filoz. tanárának.

2. Barcsai Ábrahám fölött tartott latin oratio. 1716. április. 26. ($1169^{k}/_{1}$ k. sz. a.)

3. Bethlen László fölött 1717. magyar oratio. ($1169^{k}/_{1}$).

4. Pápai Páriz Ferencz halálára latin vers 1716. ($1169^{k}/_{1}$).

5. Szathmár Némethi Sámuel halálára latin vers. 1718. (2262. k. sz. a.)

Pápai Páriz Imre 1719-ben Zilahi Andrásnak ajánlja értekezését. (154. sz. a. Teleki kvtárban.)

Szathmári Paksi Mihály 1716. márczius elejétől márczius 26-ig Fehérvártt, márczius 27-től november 27-ig Krakóban, 1716. decz. 2. — 1718. aprilis 30. Maros-Vásárhelytt, mint vendég. 1718. aprilis 30 — 1734. aug. végeig M.-Vásárhelytt, mint s. p. vásárhelyi tanár.

Zilahi Sebes Andrásban nyert ugyan egy vezetőt a kollegium, azonban a „pluribus intentus minor est ad singula sensus“ példaszó igazságát senki sem érezte inkább, mint épen ezen intézet. Hogy tehát a teher megosztása által egyetlen tanára terhén könnyitsen s magán is segitsen az ifjuság, 1715. szeptember 20-án kérelemmel folyamodik a ref. konsistoriumhoz ismételten egy második tanár nyerése végett. „Ennekelőtte — igy szól a kérelem — mind tiszteletes professor urunk ő klme által instáltunk vala a mltgs konsistoriumnál második professor iránt, s akkor kglmes resolutiója volt, hogy

[1]) Benkő J. Transsilv. II. k. 465. l.

lészen gondja mind professorra, mind fundusra, az honnan intertentióját várhassa, mind pedig szállására. Miért mostan is alázatosan kérjük a mltgs supremum konsistoriumot, hozzánk gyakorlani szokott istenes gratiáját mutassa most is; ugy ezen istenes jókivánságunknak megadásában légyen munkás és második professornak állitásában szorgalmatos: mivel mostani T. professor urunk ő kglme az egyedülvalóságnak terhét igen megunta el is betegesedett, meg is kedvetlenedett, hadd lenne, a ki ő kegyelme mellett, mig Isten ő kglmét élteti, a kollegiumunk mindennemü administratiójának módjához szoknék, ha hirtelen halála történik ő kglmének (a minthogy bizony most is félünk rajta, ne kapjunk osztán imide-amoda, mint a pásztor nélkül való juhok, a mint eddig is megtörtént rajtunk sok rövidségünkkel és csaknem pusztulásával a kollegiumnak. Ezt pedig iterata vice, alázatosan kérjük a főkonsistoriumot, süketségre ne vegye[1]) stb.“ A fő konsistorium tehát nem vette süketségre az ifjuság kérését, hanem éppen figyelembe s azonnal alkalmas tanári ember után tudakozódott és ezt föl is találta a tokaji ref. egyházközség mivelt, lelkes és buzgó fiatal lelkipásztorában, Szathmári Paksi Mihály személyében; meghivta haladék nélkül s kedvező választ nyervén, már deczember havában 30 frt 60 kr utiköltséget is küldött neki. 1716. február végefelé elindult Tokajból s márczius elején Fehérvártt volt, megkezdette a tanitást, folytatta 8 napig márczius 12-ig. Ekkor már Steinwille generalis ultimatuma megérkezett, 15 nap engedtetett a pogyászolásra, készülődés és kiköltözésre. De forduljunk el még párperczig ezen elszomoritó jelenet látásától.

Az intézet minden előkészületet megtett uj tanára ünnepélyes fogadása és ellátására. Februárban csináltatott számára asztalt, 3 széket, ágyat 5 frt 24 denáron, vett 3 szekér fát 2 frt 6 dénáron. Egyéb akkori kiadások is láthatók a seniori számadásban, melyek Szathmári megérkezése és beigtatása alkalmával tétettek.[2])

Szathmári Paksi Mihály édes atyja, Szathmári István Bereg-

[1]) Eredetije az erdélyi ref. egyházkerület levéltárában Kolozsvártt. 9—1715.

[2]) Hal 90 dénár, pulyka ½ 2, egy kupa vaj 60, egy kupa méz 36, négy czitrom 36, két font riskása 24, lud és récze 48, tojás és 7 tyuk 84, gyümölcs, hagyma, és füszerszám 81, czipó (a piaczról), olaj, mandula, asszú- yagy apró szölő 63, czitromlé, áfonya vagy kukojcza 1 frt 14 dénár, (4082. kvtri szám alatt).

megyében m.-kászonyi pap volt. Jeles szónoklatáért magyar Ciceronak hivták. Édes anyja Békési Anna. Mihály Kászonyban született 1681-ben, s mint korán árvaságra jutott fiu, Erdélybe jött a gyulafehérvári kollegiumba s alsóbb tanulmányait itt dicséretes előmenetellel végezvén, vissza ment Magyarországra s a még akkor szépen virágzott Tályai iskolába lépett s itteni deáki[1]) pályájának befejezése után Nagy-Györbe hivatott meg tanitónak. Nagy-Györből Kassára ment, — a S.-Patakról 1687. április 24-én másodszor kiüzött s részben[2]) Csécsivel Gönczre s innen is 1695. márczius 25-én távozni kényszerült s május 20-án Kassára vonult iskolába — a papi tudományok hallgatására. „Minthogy pedig némelyek a próféták fiainak seregét nem soká szenvedték Kassán is," a 350-ről csekély számra leolvadt ifjuság visszaszállingózott Patakra az 1703. év végén. Ugyanekkor Szathmári is Patakra jött s itt fejezte be theol. tanulását, az egykoru és sorsuakat messze felülhaladván. 1708-ban Tokaj városába kapott meghivást, a kegyes, istenfélő emberek fiai tanitására. Tanitósága alatt anyira megnyerte itt a befolyásos egyének tetszését, hogy ezek költséget gyüjtvén számára, akademiára küldötték. Előbb Franequeraban, Belgium Frisia nevü részének városába ment, s hallgatta az idősb Vitringát, Renferdiust, Andalát, Bosiust és másokat. Innen átment Utrechtbe, a Vitringával versenyző Roël megismerése és hallgatása végett. 1711-ben tért haza s megérkezése után hamar meghivást kapott Tokajba az isten beszéde hirdetésére. Gyorsan terjedett szép hire át hatott Erdélybe is. Ennek alapján hivta meg és hozatta a ref. fő konsistorium 1716. február havában a gyulafehérvári kollegiumba a filozofia és természettudományok tanitására — a tanitás megkezdésére; mert a mint érintők s mindjárt látni is fogjuk, megérkezése után 3 héttel bekövetkezett a katasztrófa. — Hagyjuk még egy perczig a gyász képet. — Zilahi András kartársának 1719-ben Marosvásárhelyt pestisben történt halála után „Isten beszédének magyarázatjához kezdett." 1728-ban az erdélyi ev. ref. egyházkerületben közfőjegyzővé (a püspökséghez tartozó dolgoknak közönséges feljegyzőjévé) vice superintendenssé választatott. A feddhetlen, józanéletü, vigyázó és jeles tanár a püspöki hivatal küszöbén állott és-e *jó dolgot* el is éri, ha a sárospataki anyaiskolá-

[1]) Tályai gyermek-deák korában már praedicatiókat irogatott.
[2]) Az ifjuság egy része ekkor is Fehérvárra jött.

ban megbomlott rend helyre állitásának szükségessége 1734. évben, augusztus végén vissza nem szólitja Magyarországba. Rendbe hozta „Alma mater"-e ügyét, „elrendelte házát" is — meghalt 1744. junius 2-án délelőtt 8—9 óra között.

Temetése — mint érdemelte — mondhatni fejedelmi volt. Gyászbeszédeket tartottak:

1. Diószegi János s.-pataki pap, jun. 4-én koporsóba tételekor.
2. Szombati András nagytolcsvai pap a kollegium udvarán junius 11-én.
3. Bornemisza János hernádnémethi pap a templomban jun. 11-én.
4. Kollati János pataki osk. tag magyar oracziot jun. 11-én.
5. Bányai István tanár az oskola termében latin oracziot jun. 16-án. (1212. k. sz. a.)

Nője Ember Judit, debreczeni Ember Pál — előbb pataki, majd losonczi és szathmári prædikator, a „Szent Siklus", „Garizim és Ébál" irója, egyháztörténelem iró — Lampe — és Mártonfalvi Margit[1]) leányok, kivel 1712-ben lépett házassági frigyre. 32 és fél évig éltek együtt. Gyermekök 11 volt: Judith, Mihály, Judith, István, Pál, Zsuzsa, Ábrahám, Pál, Klára, Dániel és Krisztina. Ezek közül többen elhaltak kis korukban.

Mihály született 1715-ben s atyja nyomdokát követte. 1741-ben haza térve a franequeri akademiáról, 1742-ben a pataki iskolánál nyert alkalmazást, mint 3. professor. Innen később Mező-Csát egyházközsége[2]) hivta meg és vitte el praedikatorának; nője Gondán Borbára volt. Ezen 2. Mihálynak Mihály nevü fija hasonlóan 1771-ben állittatott be 4. tanárnak a s.-pataki iskolához.[3])

István fiját 1741. márczius 12-én Erdélybe küldi levéllel gr. Teleki Sándorhoz,[4]) mint volt patronusához, a vásárhelyi kollegiumnál maradott feles restantiája megkaphatásának eszközlésiért, hogy ezzel Istvánt bátyja (Mihály) helyébe a franequeri akademiára küldhesse. El is küldötte. Atyja halálakor még ott volt Franequerben.

Pál 1764-ben görögrégiséget tanitott Patakon, 1785-ben algebrát, unokaöcscsével 3-ik Szathmári Mihálylyal együtt.[5])

[1]) Martonfalvi György debreczeni tanár leánya. [2]) Szombati János pataki isk. története 113. l. [3]) U. o. 111—114. ll. [4]) A Teleki levéltárban 16 darab levele van Szathmárinak 1720—1741-ig Teleki Sándorhoz intézettek. [5]) Szombatinál 149. l. T. Szinnyei Gerzson s.-pataki tanár ur szives volt Szombati ezen müvét, ugy a Buzinkai és Pósaházira vonatkozó életrajzi adatokat is megküldeni kollegiumunknak.

Dániel 1810. jul. 16. szavazat többséggel ujon választott theol. tanár Patakon,[1]) meghalt 1818-ban s helyébe választatott theol. tanárnak Somossi János.[2])

Művei.

1. Physica contracta, juxta principia Neotericorum. Kolozsvár, 1719. 8r. in usum collegii m.-vásárhelyiensis (6714).

2. Tyrocinium emblematico propheticum; seu meditationes in capita Jobi. Franekerae, 1732. 4r. (599 és 2405).

3. Dissertatio de arbore scientiae boni et mali, seu: vite feralí lítterali et mystica. Franek. 1736.

4. Uri vacsora felett meggyujtatott szövétnek. Utraject, 1740. 8r.

5. Bethlen Elek fölött beszéd 1717. (1224.)

6. Bethlen Judit Kölcséri Sámuelné fölött oratio, magyar. Kolozsvár, 1720. ($1169^{k}/_{1}$ és $9404^{a}/_{2}$).

7. Kemény Simon f. praedikaczio 1722. ($1169^{k}/_{1}$).

8. Petki Nagy Sámuel f. oraczio, magyar 1723. (1224 és $1169^{k}/_{1}$).

9. Teleki Pál f. könyörgés és praed. 1731. (1212 és $9404^{a}/_{4}$).

10. Bethlen Julia Wass Lászlóné f. oraczio, magyar (isten oskolája) 1731. (1212 és $9404^{a}/_{2.4}$).

11. Lázár Mária Bethlen Samuné f. könyörgés és praed. 1732. (1212 és $9404^{a}/_{4}$)

12. Teleki Judit Nagy-Mihályi Jánosné f. praed. 1733. (1212 és $9404^{a}/_{4}$).

13. Teleki József f. praed. 1733. (1212 és $9404^{a}/_{4}$).

14. Vesselényi István és nője Bánffi Kata f. oraczio. 1734. ($1169^{k}/_{3}$).

15. Pápai Páriz Ferencz halálára latin vers. 1717. ($1169^{k}/_{1}$).

16. István nevü fijához üdvözlő vers 1743-ban. (156^{a} Teleki könyvtár).

Kéziratban:

1. Házasulandók praescriptiója. Vargyasi Daniel István és gr. Teleki Judith menyegzőjökre 1731-ben. Filep Codexben Deák Farkasnál 56—59. lap és nyomtatásban Székely(müvelődési)egylet naptára 1884.

2. Tokajban 5 év alatt irt egyházi munkái.

---

[1]) Szombatinál 227. l. [2]) U. o. 288. l.

Szathmárinak ajálták értekezéseiket:
Rimaszombati Sámuel. Franequera, 1724. (595).
Sózó József. Gröninga, 1723. (466).
Szentpéteri Cseh Jónás. 1738. (156 Teleki kvtár.)

Az ó- vagy kis kollegium megszállása 1700-ban és elfoglalása 1702-ben.

A kollegium háborgatását már 1700. nyarán megkezdették a kath. paterek és jezsuiták a kath. főurak és német katonaság támogatásával. 1700-ban julius utolsó napján, szombaton az ó, vagy kis kollegiumot elfoglalják erőhatalommal. Reggeli 6 órakor ugyanis ácsok mennek be a kis kollegiumba s létrákat tévén a keleti és átellenes kőfalakhoz, méregetni kezdenek. Ezen méregetést meglátja két deák, ellene mond és megakadályozza. Az ácsok ezen tiltakozásra eltávoznak, az ott hagyott létrát pedig a fal mellől valaki letette a földre. A kollegium seniora az ügyet megjelenti a professornak, Kaposinak s ez a seniorral együtt azonnal megy a püspökhöz s tudtára adja, mi történt. Még a püspöknél vannak ezek, midőn Baranyai és György paterektől két követ érkezik, Szebeni József és Cziriák László s a paterek nevében kérdik és tudni akarják: hogy a kollegiumban a deákok által elkövetett dolgok a püspök és professor akaratja és tudtával történtek-e? És ha nem: helyeslik-e a deákok eljárását? Ezen kérdésekre a püspök és professor igy felelnek: Nem történt ugyan az ők intézkedésökből és akaratjokból, de mivel az ácsok engedély nélkül hágtak a falakra, azt éppen nem helyesen tették; a tanulók pedig jogosan cselekedtek, midőn azokat megakadályozták. Midőn például valamely ács akaratom ellen az én kőfalamra hág, melynek tényleges birtokában vagyok, a természetjog tanitja, hogy ilyen esetben nekem nem kell hallgatnom. Az ellentmondásban tehát a deákokkal egyetértünk. A dolog pedig hogyan történt, körülményesen megvizsgáljuk s azt illetőleg tetszésünket vagy nem tetszésünket a maga helyén és idejében meg fogjuk mondani.

A püspöktől hazatérő professort ujra megtalálják az előbbi követek s gróf Apor nevében barátságosan kérik őt, hogy a falak mérését engedje meg. A professor viszont ezen követek által arra kéri barátságosan a gróf urat és a tisztelendő atyákat, minthogy estve

a mágnás urak megérkezendők, már addig hagyják el azon mérést; ha pedig barátságos kérésének nem akarnak engedni, tiltakozik.

Ezek eltávozása után a professor közli ez ügyet Keresztesi Sámuellel; Keresztesi az ügy kiegyenlítése végett Aporhoz küldi őt Nagy Pállal együtt. De sikertelen volt minden kiegyenlítési kisérlet — a páterek nem engedtek.

Ezalatt az ácsok ujból megjelentek a kollegium falain, tetszésök szerint dolgoztak, senki sem akadályozta őket.

10 óra körül látták, hogy György pater a vár belső részébe s innen visszatérve a kollegiumba jött egy katonatiszttel, ki be akarván lépni a kollegium északi kamarájába, nem mehetett be, minthogy az ajtó már azelőtt bezáratott volt; György pater az udvaron várta őt. 10 óra előtt kevéssel Enyedről jött német katonaság vonult be a vár belső részébe.

A páter a tiszttel a kollegium nyugoti kapuján kimenve, az ott álló deákokhoz igy szólott: Ti negyvenen akartok ellenünk állani, mi ötvenet hozunk ellenetek s ha szükség többet is. E szavak után a kapun kivül már készen álló katonaságot — mintegy 50-et — bevezetik a kollegium udvarára; a páter a katonák között áll, pálczájával rendez, mutatja, hogy a katonák egyik része ide, a másik része amoda álljon. A tiszt mindent megtett a páter intézkedése szerint. Pater és tiszt azon éjszakán ott helytt maradnak a szabad ég alatt, egyik a kollegium keleti bejáratánál, a másik az északinál őrködvén. A katonaság nagyobb része visszatért késő estve a vár belső részébe, csak 14 hagyatott a kollegiumban őrségen.

Másnap, aug. 1-én reggeli harangozáskor más 14 katona megy a kollegiumba a tegnapiak fölváltására s ezt ismétlik a következő napokon is. A katonák az oratoria klassisba vonulnak és ott maradnak. Az ácsok — minthogy vasárnap volt — azon nap semmit sem dolgoztak.

Aug. 2-án Apor, Pekri és Haller grófok, ugy Vizkeleti és György paterek 8 órakor bemennek a kollegiumba s annak belső és külső részeit megvizsgálják. Kevéssel azután Baranyai pater nehány jezsuitával és clericussal szintén ezt teszik. Aug. 3-án állásokat csinálnak a kőmiveseknek; az ácsok neki állanak a kollegium azon részének, melynek alsó emeletén a gyermekek etymologia osztálya, a felsőn pedig a magántanulók háló szobája volt, és annak zsendelyét

s egész fedelét iszonyu recsegéssel lerontják; a kőmivesek a falak körül dolgoznak a templom felől; Baranyai is felhágott a falakra, a többi paterek körül állottak. Az ott lakó tanulók kénytelenek voltak kiköltözni, midőn az ácsok fejök felett vagdalták a padozatot, gerendákat. Aug. 4-én hasonlóan folytatják tovább a fedelek lehuzását. A földszinti szobákból is, hova vonultak volt, kényszerittettek a tanulók kiköltözni a kőmives azon hazug beszédére, hogy az egész épületet le kell rontaniok. Ekkor a kőmives foglalta el a szobákat, feleségét, családját költöztette be azokba, állitása szerint a páterek jelölték ki számára azon helyet, más kőmivesek pedig a felső hálószobákat foglalták el. Ezekből kitünt, hogy nem szükségből rontották le a fedeleket, hanem a tanulók kiköltöztetése végett stb.

Aug. 10-én éjszaka, hajnal előtt az őrség minden zaj nélkül kivonult a kollegiumból, ugy a munkások is, kik ravaszul elfoglalták volt a tanulók czelláit. A tanulók aug. 11-én reggel visszatértek üressen hagyott, össze-vissza rombolt szobáikba.[1])

Ezen viszálykodások közben, aug. 5-én az erdélyi ref. consistorium tagjai követet küldenek Szebenbe Rabutin generalishoz kérő levéllel, hogy a katholikusok ezen skandalosus eljárását akadályozza meg s kifejezik irásokban azt is, hogy a katholikusok és reformatusok között a kollegium ügyében fölmerült viszályt irásbeli rendelésével is ép ugy megelőzhette volna, mint a Schanroth kapitány vezetése alatt Enyedről Fehérvárra rendelt század katonasággal. Rabutin 7-én válaszol Szebenből, mentegetőzik, hogy ő nem a kath. paterek és urak megtalálására küldötte Fehérvárra a katonaságot, hanem elővigyázatból, a közjólét és béke biztositása végett. Egyébiránt gr. Apor kérte őt, engdje meg, hogy mig az udvartól megjön az engedély, fákat illeszthessenek a fedélhez, biztositván őt Apor háromszor is, hogy épiteni teljességgel nem akarnak. És ha a dolog nem ugy történt, akkor gróf Apor hamis informatiót tett neki, máskép beszélvén, máskép cselekedvén.[2])

A kollegiumot méregető ácsok és ezt akadályozó deákok közt történt egyenetlenség tisztázása végett három vizsgálat tétetett: aug. 6-án kettő a gubernium részéről; egyik Kemény János, Mikes Mi-

[1]) A ref. egyházkerület lvtárában. Kolozsvárt, 18—1700. latinny.
[2]) A ref. egyházkerület lvtárában. Koloszvártt, 6—1700. latinny.

hály, Suki Pál és Schmit Kovács Tamás, a másik: Bausner Simon és Kovács Tamás bizottsági tagok által. Aug. 12-én az erdélyi ref. consistorium részéről gr. Bethlen Miklós, az erdélyi ref. egyházak főgondnoka és Veszprémi István ref. püspök által eszközölt vizsgáló-bizottság tagjai: Tokai Zsigmond, Bausner Simon és Árkosi Bálint. A terjedelmes esketésből világosan kitünik, hogy a kollegium tagjai az ácsokat tisztességesen intették a munka félbehagyására a mig a gubernium tagjai megórkeznek. Helminger Filep és Anfang János György német ács-mesterek, kik éppen nem vádolhatók részrehajlással, tisztán vallják, hogy gróf Apor István parancsából mentek a reformatusok fehérvári kis kollegiumába, mely a katholikusok megujitandó templomával szomszédos, a nevezett kollegium falai megmérése végett.

A deákokat egyetlen tanu sem vádolja, hogy az ácsokkal illetlenül bántak volna. Sachs János cs. kir. consiliarius látta, hogy a kőmüvesek és ácsok, kik németek voltak, hogy a kőfal körül dolgoznak, azokat pedig, a mint hallotta, a tisztelendő atyák parancsából teszik, kiknek gróf Apor István ur, a mint azon gróf ur szájából hallottam, ezer magyar forintot adott templom épités és a templomhoz tartozó dolgok előmozditására; láttam, hogy egy fedelet levettek egy hálószobáról, mely az én időmben, midőn ott a kollegiumban éltem, a grammatisták osztálya felett volt; a kőfalakat lerontották s az anyagot oda hordották az uj épitéshez, melyhez kezdettek.

Szombati István vallomása:

A kérdéses időben tisztelendő György atya egy német tiszttel a fehérvári ref. kollegium lakjait nézegette és rendre vizsgálta és ezen járásközben a mondott urak közül egyik igy szóla hozzám: „akartok-e vendégeket fogadni? Ha kedvesek lesznek, elfogadjuk viszonzám.“ Erre amaz igy szólott: „Ti 40 deákokkal akartok nekünk ellent állani, de mi nektek két annyi katonával is, ha szükség leend, még többel fogunk ellent állni,“ s e szavak után a kollegium kapuján kivül álló katonákat behívták, mintegy ötvenen voltak a katonák s fegyvereiket azonnal rendbe tették kettőn kivül, kik őrállásra vezettettek, mindkét kapuhoz egy-egy. Az őrállás a bevezetés idejétől augusztus 11-ig reggeli 3 óráig tartott.“

Az ó, vagy kis kollegium miatt a két vallásfelekezet között történt mind ezen viszálkodásoknak vége a lett, hogy 1702-ben a

a reformátusok[1]) Zean császári biztossal és a róm. kath. statussal április 8—10-ig folytatott egyezkedések, declaratiok és replikák után julius 31-én át bocsátották, a Báthori-féle templom[2]) szomszédságában volt kérdéses kis kollegiumot kertjével együtt gróf Zean teljhatalmu császári biztosnak bizonyos föltételek és módozatok mellett, melyeknek teljesitését bár megigérte gr. Zean felhatalmazott cs. kir. biztos, de azok közül egyet sem teljesitett. Sőt azon császári rendeletet sem hajtotta végre, mely 1702. márczius 1-én avégett küldetett, hogy a ref. ekklák és iskoláktól már hét év óta megtagadott só és más javadalmak fizettessenek ki, és a mely rendeletnek másolatát Zeán április elején a reformátusok fő konzistoriumában a legnagyobb igérettel fölmutatta s ezáltal a reformátusokat a kollegium átadására birta. Igy Erdélyben a legnépesebb ref. egyházközségek és iskolák a Leopold-diploma 2-ik czikkének mellőzése, sőt nyilvános megsértésével megfosztattak azon javadalmaktól, melyeket Erdély régi fejedelmeitől, királyaitól nyertek s legujabban a Leopoldi diploma is biztositott volt számokra; a katholikusok ellenben ezen cessio erejénél fogva birtokba vették a nevezett kollegiumot a feltételek teljesitése nélkül is.[3])

Ezen ó, vagy kis kollegium a gyulafehérvári ref. egyház régi iskolája volt a Bethlen Gábor kora előtt és a nagy vagy uj kollegium az, melyet Bethlen alapitott, épittetett. Végzetes sorsa ennek is eljött tizennégy év mulva, a Rákóczi-mozgalom lezajlása után, s talán epen e harczias időknek köszönheti, hogy bukása a másik után azonnal be nem következett. Ezt megelőzőleg azonban a fehérvári ref. egyháznak egyik papi szállását elfoglalta a katonaság 1714-ben. A fehérvári ekklesia és consistorium márczius 28-ról gr. Teleki Mihályhoz, mint főcurátorához intézett jelentésében a katonaság erőszakos eljárását igy adja elő: „Kötelességünk szerint akarók klmednek értésére adni, hogy mltgs commendans generalis uram ő excellentiája a református ekklesia-professoralis házát, melyben szegény Berzétei uram lakott, el akarja vétetni, a minthogy mostan benne

[1]) Gr. Bánffi György. Bethlen Miklós, Keresztesi Sámuel és Bethlen Sámuel. [2]) 1693-ban adatott át a Báthori-féle templom a katholikusoknak. [3]) Ezen tárgyra vonatkozó okmányok: a ref. egyház declaratioja ezen iskoláról 3 ív, 29 névaláirással; Zean és a katholikusok válaszok erre april 8. és az átbocsátási föltételek jul. 10. az erdélyi ref. egyházkerület levéltárában Kolozsvártt 3—1702. és 9—1702.

lakó említett Berzétei uram retictajának tegnapelőtt meg is parancsolta két officir által, hogy onnan kiköltözzék, mert kihányatja, semmi hasznavehető tárgyat, házi-eszközt (utensile) pedig el ne vigyen belőle, mert rosszul jár. Mely dolog iránt mikor professor Zilahi András, Kamarási György és Pósaházi Pál atyánkfiai által penes instantiam requiraltuk volna, ő excellentiája ezt resolválta, hogy ő excellentiája szolga és valamit a Suprema Majestas parancsol, azt kell cselekedni; az ő Felsége szolgálatja penig azt kivánván, hogy a várat fortificalja, mert sok militianak kell ide collocaltatni, azoknak officinale ház kell, az ekklesiat, kollegiumot és most actu jelenlevő miniszterek (papok,) professor házait immunitalni s protegalni igyekezik, de ebben nem szolgálhat, és könnyebb nekünk egy viduat accomodalnunk, hogy nem egy actualis miniszter, vagy professor turbaltassék" stb.[1]) Nincs ugyan irott adatunk e ház tényleges elvételét illetőleg, de bizonyosnak vehetjük azt, hogy a katonai parancsot teljesiteni kellett. Különben is már idő kérdése volt az egyház-iskolai ügyek sorsa.

A kollegium kiköltözése Fehérvárról és 2-ik vándorlása.

Eljött, megérkezett végre a nem várt s a kollegiumra nézve gyászos emlékezetü 1716-ik esztendő is. A megelőző évben, 1715-ben már Steinwille István generalis és gróf Kornis Zsigmond kormányzó letették az épitendő uj erősség alapkövét. A várépitésnek tehát folyni, haladni kellett s a vár eddigi lakóinak távozni, kiköltözni, hogy az épitésben gátul, akadályul ne legyenek. A kollegium eltávolitásának, a ref. papi, tanári, püspöki szállásoknak s magának a székesegyház átadásának ügyei már a kedélyek nagy felindulása és háborodásával tárgyaltattak az országgyülésen. Steinwille generalis, királyi biztos a ref. egyház rendeihez küldött Brukhausen titkára által szóbeli izenet utján a kollegium és a hozzátartozó javak átadását méltányos elégtétel és illő kártérités mellett kivánta, valamint azt is, hogy a leendő kártérités czéljából mindkét részről választassanak küldöttek az átadandó javak megbecsülése végett és megigérte nevezett királyi biztos ezen kártéritésnek a császárnál leendő kieszközlését is. Sőt a ref. egyház rendeinek egy folyamodvá-

[1]) Egyházkerületi levéltár 6—1714.

nyában nem csak arról van szó, hogy Steinwille kir. biztos kártérités igérése mellett követelte a császár nevében a kollegium birtokainak átengedését, hanem még az is kijeleltetik, amit a fekvő birtokukért kárpótlásul viszont fekvőkben, mintegy csere gyanánt a császári kegyelemtől nyerni óhajtanánk: „legalább a fiscus alvinczi kastélyát s fekvő birtokait, korcsmárlási jogával együtt.“ Ez eléggé mutatja a szenvedett kár nagyságát.

Bod Péter szerint is „Steinwille generalis szépen kéré ugyan a ref. consistoriumtól templomát, kollegiumát és papok házait az ő felsége nevével: de megizené azt is, hogy ott ő felsége olyan erősséget, várat akar épittetni, a melyben egy magyar is a vitézi renden kivül hogy lakjék, meg nem engedtetik. Igen keményen fogván a dolgot, megigérte azt, hogy templom helyébe templomot s kollégyom helyébe kollégyomot épittet ő felsége, a hová tetszik és diplomat ad reá s a felett 15 ezer forintot a házakért, a mely akkor novellák által ki is hirdettetett. Ha pedig nem akarják adni szép szerént, már van parancsolatja, mit csináljon, ő felsége jobbágyaival nem perel. Reá kételenedvén, által adák jó reménység alatt; mind kollégyom, püspök onnan kiköltözének; de még eddig az igéret megteljesedését várja.“ (Polikarp. 159. l.) Katona dolog volt biz ez: sic volo, sic jubeo; silent leges inter arma. De ha a honvédelme tette szükségessé a várépitést, a melyért a ref. egyház birtokait elvették: az állam tekintélye, méltósága s igazságossága azt hozta volna magával, hogy egyes polgárait ugy, mint intézeteit minden tekintet-, rang- és valláskülönbség nélkül kárpótolja az elfoglalt javakért. És ha a harczos idők ezt akkor tenni nem engedték: jöttek, következtek békés napok is, mint például most is, midőn a honvédelem nem a várerősségekben áll, hanem legbiztosabban az iskolák, kollégiumok, gymnasiumok falai között honszerelemmel saturált ifjak lelkesültségében. Ily intézetek elvett javainak kártérítése nem szenvedhet, nem szabad, hogy kifogást, időmulást (praescriptio) szenvedjen századok után is.

A kiköltözést beszélje el egy szemtanu: Bányai Székely György, ki — mint az intézet tagja — ott volt a kiköltözők között.

„In anno tandem 1716. admonealtaték két cancellisták által a kollegium, admonealák penig az akkori seniort Komáromi István uramot tertio se, cum suis juratis assessoribus in suis et reliquorum

collegii membrorum nominibus et in personis, hogy intra 15-um diem a collegium residentiájából költözzenek ki.“ Az utolsó megintés után — a 15 napi záros határidő alatt — az intézetnek már készülni, csomagolni, pogyászolni kellett. A seniori számadásban fordulnak elő egyes pontok ezen készülődést illetőleg: 1716. márczius 20-án Putnoki uramnak fáradságáért, hogy a legnagyobb szekrényt szét bontotta, adtam egy kupa bort; a kádárnak XI hordó igazitásáért, melyekben könyveket és lisztet hoztunk, 1 frt 22 dénárt és étel helyett egy kupa bort; márczius 23-án az asztalosnak a théka elbontásáért fizettem 34 dénárt. (4082. k. sz. a.)

Az intézet készült, de hová? Nem tudta. Wesselényi István a ref. ekklezsiák és kollegiumok supremus curatora és statuum praesidens maga sem volt tisztában ezzel, márczius 16-án Dézsről Teleki Sándornak, az enyedi kollegium curatorának igy irt ez ügyben: „Minthogy a károlyvári kollegiumnak kiköltözése in procinctu vagyon, kegyelmed azért committaljon az enyedi udvarbirónak, hogy Henningfalvát disponálja oda, hogy hadd költözzenek által Szászvárosra mind Zilahi uraimék, mind penig a kollegium. Bár Teleki József uram is, mint odavaló (fehérvári collegium) curator, akkor fordulna oda, mert a mint látom Zilahi uram leveléből, épen desperallottak, hogy ki kell költözni onnan. Én penig irnék Teleki József uramnak, de nem tudom hol kereshetni, ha kegyelmed tudja hollétét őkegyelmének, kérem tudósitsa, mert ilyenkor kivántatnék meg olyan helytt a dajka, mikor extremitásban vagyon az állapot.“ (Teleki levéltár.) A Szászvárosra való menetelt azonban Steinwille nem engedte meg, állitólag[1]) az ellenségtől való félelem miatt (a formidine hostis), a mint ez kitetszik a kollegiumnak azon latin szövegü esedező folyamodványából, melyet Krakóból a téli időszak közeledtével Steinwillehez intézett engedély nyerésért, hogy Szászvárosra vonulhasson téli szállásra.

[1]) Az ellenségtől való félés, vagy féltése a kollegiumnak csak kifogás volt: Nádudvari Péter szászvárosi pap Teleki Sándornak márczius 13-án irt levele fölvilágosit effelől: „A fehérvári kollegium dolga, ugy hiszem, a mltgs urnál constál, hozzánk (Szászvárosra) való jövetele nem engedtetik.... A szászok valóban kimutatták nationkhoz való szeretetlenségeket, igyekezvén mindenképpen megakadályoztatni a kollegiumnak nálunk való megtelepedését; ugy vettük észre, a szebeni szász tisztek inducalták méltóságos generalis uramot, őexcellentiáját is arra, hogy oda ne bocsássa, nekünk is másképpen kellenék véllek bánnunk. (Teleki lvtár.)

„A praefigalt terminus — igy folytatja Bányai Székely — eljövén, (márcz. 26. csütörtök) az egész juventus kiszálla a kuriára zászlókkal,[1]) dobokkal;[2]) a zászlókat megforditván a lobogójokkal alá, a dobok penig fekete posztóval voltak bevonva — kiindulván, előlmentek páronként a szolgák, utána a neutralisták ugyan páronként; a juventus — circiter 70 — hasonlóképen. Ezek után egy kocsiban a két professor kiindulván nagy városi frequentianak (sokaság) comitivajával (kiséret) utaztunk ki a várból. Első éneklésünk volt a 42-dik zsoltár; a kisérő városi sokaság sirással, kesergéssel követett bennünket a fehérvári határ széléig; ezután énekeltük a 137-ik zsoltárt, ezután egy dicséretet, mely igy kezdődik: „Izraelnek megszomorodott nemzetsége.“ És igy alternatim énekelvén és dobolván mentünk egyenesen Krakóba.[3]) Ottan beszállánk a Mltsgs Teleki László[4]) ur udvarába, onnét a juventus quartélyba; a kik az udvarban el nem tértenek, a faluba szállittattak. Circiter 11 deák és a két professor maradhatott az udvarban. A professiók (előadás, tanitás) a templomban celebraltattak; mind professióra, mind cultusra (könyörgés), mind czipóra dobszóval adatott jel. Ekképen quartélyba szállván a szegény diákoknak csak egynek is abban az időben patronusa nem lévén, exceptis decem juratis, kiknek a herczeg asszony Apafi Mihálynétól járt tiz-tiz köböl buzájok és tiz-tiz forintjok annuatim. Itten nyomorogván a több juventus az egy száraz czipóval élt, ha csak vizzel vagy vaczkorlével meg nem áztatta.“

A Fehérvárról kiköltözött deákok egy negyede Szászvárosra ment, nehányan Sárospatakra. Őszre járt már az idő, s minthogy Steinwille nem engedte meg a Szászvárosra költözést: a fő konsistorium és a professorok az ifjuság nevében november 20-án szép levelet irnak a vásárhelyi tanácsnak s fölfejtvén abban a Steinwille engedélyét is, egy időre szállást kérnek. A levelet Komáromi István senior hozta másod, vagy harmad magával Vásárhelyre november

[1]) Ezen zászlókból ma is meg van egy a kollegiumunk könyvtárában, nagymegyeri Keresztesi Sámuel emlékére csináltatta nője: Kassai Borbára; Keresztesi patronusa volt a kollegiumnak; meghalt 1706-ban. [2]) Szokásban volt a tavaszi napokon, szép időben hetenként szerdán és szombaton délután a mezőre játszás végett kimenni, katonák módjára rendben, páronként, felváltva ének és dobszó mellett, zászlókkal; minden osztálynak volt zászlója. A mostani gymnasztikát helyettesitett ezen gyakorlat tartott 1848-ig. [3]) Falu, közel Fehérvárhoz. [4]) Nagy Teleki Mihály fija, meghalt 1738-ban.

21-én.[1]) A követség kedvező válaszszal tért vissza és a kollegium — két professor vagy 50 deákkal — nov. 27-én szép, tiszta időben kiindulának Krakóból és deczember 2-ára Marosvásárhely városába jöttek. A városi tanács az ifjuságot tanáraival együtt — kit-kit a maga állása, rangja szerint, mint a katonákat — már előre elrendelt szállásokon elhelyezi téli szállásra. A Szászvárosra vonultak még a következő év tavaszán márcziusban jöttek fel Vásárhelyre, miután egy telet ott töltöttek „nagy sanyarusággal — szalmán feküvén éjjel, mint a kuvaszok — a száraz czipó mellett.“[2]) A tél eltelt és a kollegium még mindig csak ideiglenes volt a városban, mint vendég, mig a császár a Steinwille által adott biztositás következtében határozna ezen ügyben és teljesitené az igéretet, hogy megállapodásra és uj kollegium épitésére alkalmas és királyi oklevéllel (diploma) is biztositandó hely jelöltetik, ezen kivül a három ezer arany kártérítési pénz is a kincstárból kifizettetik.[3])

Ily biztositások és igéretek teljesitésének folytonos és mindennapi várása között is az ifjuság ép ugy folytatta tanulását, mintha a legjobb rendben és biztonságban volt volna minden ügye. „Zilahi Sebes András uram — irja Bányai — abba a házba szálla, melyben most (1775.) Berei Ferencz uram lakik; Szathmári Mihály uramnak pedig azt az Borbély Szőcs István uram házát rendelték, a melyet most Csiki József uram bir jure successorio. A professiok celebraltattak a néhai Galambos Borbély Sámuel felső palotáján, a hol most a mltsgs gr. Teleki József ur házai vannak[4]), holott is akkor volt a palota felső szegletin egy kis filegoriácska, abból adtak jelt dobbal a professiokra,[5]) czipóra és cultusra. Ezt felváltották csakhamar csengettyüvel.“ Az egész város a muzsák halmai és szent templomává változott át: felső részén a Szentmiklós-utczában, a kollegium mai helyén, a város régi iskolája — a Partikula; alsó részén az idegen, vendég kol-

---

[1]) Magunkra költöttem, mikor Vásárhelyre küldöttek 3 frt 45 denárt; lovaknak egy köböl zabért adtam 60 dénárt 1716. nov. 21. Seniori számadás 4082. k. sz. a. [2]) Bányai Székely Gy. [3]) Kovásznai Sándor, oratio ad inaugurandum auditorium.

[4]) A Galambos Borbély Sámuel háza a Szentkirály- és Szentgyörgy-utcza szegletén a gr. Teleki Géza utódaié. A Borbély Szőcs István háza az előbbi mellett közvetlenül a Szentkirályutczában, ma is a Csíki család birtokában van. [5]) A gyermekek tanitását a polgárok hajlékai és házaiban végezték a deákok szállásaikon.

legium ifjusága zsongott, s mint két méhkas raja, szivta a tudományok mézcseppjeit.

1718-ban a kolozsvári országgyülésen a vándor kollegium ügye ujból a rendek elé terjesztetett. Steinwille ugyanis, jóllehet nem tartotta meg igéretét a kárpótlást illetőleg, de a császár nevével engedett azon szabadságot, hogy a kollegium más helyre költözzék, vagy — ha tetszik — Vásárhelytt maradjon, most is megigérte a ref. status rendeinek. Ezen ügy elintézése tehát már most a ref. fő konsistorium tetszésétől függött.

A távolabbi vihar fenyegetése e szerint megszünt; de most már a közelben — a város kebelében kezdett kedvezőtlen szél lengedezni. Bár a város akkor még egészen református volt: találtattak mégis a városi tanács tagjai közt olyanok, kik a kollegiumnak állandó itt maradását nem ohajtották, sőt egyesülését a partikulával minden áron megakadályozni törekedtek. Ezek tehát czéljok elérése végett össze foglalják 11 pontban, a minden alapot nélkülöző és nevetséges azon okokat,[1]) melyekért a kollegium itteni letelepedését s a partikulával való egyesülését nem akarják és felküldik Kolozsvárra a még folyamatban lévő országgyülés ref. rendeinek. Ezen pontokra márczius 27-én megteszi észrevételeit és feleletjét a fő konsistorium, eloszlatja a tanács kételyét s biztosítja, miszerint a kollegium, nem hogy a város privilegiumait, mentességét és előjogait megtámadná, sőt inkább kötelességének ismerendi azokat védelmezni és megtartani; egyébiránt a fő konsistorium azon hatalmát és tekintélyét, melylyel a hazai minden ref. egyház községek, iskolák és kollegiumok igazgatásában bir, kétségkivül akarja is, fogja is használni és érvényesiteni, ha szükség leend, a marosvásárhelyi magistratusnál is, mint ref. vallásu ekklésiánál és igy kormányzása alá tartozó tagjánál. Ezen válaszra az ellenszegülők nem csak lecsendesedtek, sőt előbbi véleményöket megváltoztatván, egyszerre barátai, pártfogói eettek a kollegiumnak s a partikulával való minélelőbbi egyesülését, lgybe olvadását kivánták. Az egyházi főtanács ekkor kiküldi Vásárhelyre gr. Teleki József fehérvári kollegiumi gondnok elnöksége alatt Toldalagi Jánost a vásárhelyi pártikula gondnokát az egyházi fő tanács több tekintélyes tagjával a béke és egyetértés eszközlésére s a két iskola egyesitésére és ellátja s fölruházza őket a Steinwil-

[1]) A helyi ref. egyházközség levéltárában 139—1718. l. sz. a.

letől nyert tekintély és hatalommal, ha talán még el nem enyészett volna teljesleg az ellenkezés. — E követség tehát, a mint megérkezett a városba, előbb minden ügyet és egyenetlenséget bizonyos föltételek alatt kiegyenlitvén, rendbe hozván a tanácscsal, mindkét iskola tanulóifjuságát, tanitóit és tanárait összehivta a régi iskola udvarára s az uralkodónak — a sárospatak-gyulafehérvári vándor kollegiumnak Marosvásárhelytt örökre leendő megállását, letelepedését tárgyazó határozatát ünnepélyesen kihirdette. A két iskola egyesülése április 30-án — szombaton — ténynyé vált s ez által a székely főváros egy felsőbb nevelő intézetet nyert. — A deákok száma 110 volt az egyesüléskor. (Erdélyi muzeumi levéltár. Aranka gyüjtemény.)

Az elvett iskolai, kollegiumi helyiségek, épületek.

A Bethlen-féle, vagy uj kollegium épülete ma is fönn áll és katonalaktanyának használtatik. Ez mostani alakjában négyszögü. 1716-ban az elvétel idején egyik oldala és homlokzatának három negyede volt kiépitve. Belső, vagy az udvar felől való részen fatornácz van vasrácscsal; a homlokzat egy része alatt pincze. Azon szerencsés helyzetben vagyunk, hogy az egész épületnek az elvételhez igen közel eső, sőt mondhatjuk ép az elvétel idejében hivatalos uton véghez vitt mérés után pontos mértékét adhatjuk: homlokzata (délre a főtér felé) 11 öl és négy láb, az emeleten 7 ablakkal, földszint 6-al, egy ablak itt a bejáró kapu helyére esvén; hosszusága, illetőleg a keleti, vagy városra néző szárnya 31 öl és két láb, az emeleten 16 és földszint 14 ablakkal; ezen szárny vége (észak felé) 4 öl és 3 láb. A földszinti szobák boltozottak, az emeleten lévők mennyezetesek. Ennyit tudhattunk meg levéltári hivatalos okmányok alapján.

Az ó, vagy kis kollegiumnak, mely 1702-ben vétetett el, csak helyét jegyezhetjük le és határolhatjuk körül egykoru leirás után.

Határai: *keletfelől* az Apafi-féle ház, melyet a reformátusok II. Apafi Mihály fejedelemtől cambium utján szereztek. Ezen ház homlokzata a Szentgyörgy-utczára nézett és kertjével együtt hosszan a Szász-utczáig terjedett. E ház ezen alkalommal a reformatusoknak meghagyatott a hozzátartozó kerttel együtt; *északfelől* határa a Szász-utcza; *nyugot felől* a kőfal és szomszédság: a Kamuti-féle

ház és telek örökösei: Toroczkai Mihályné és a Serédi család. Ugyancsak nyugotról még gr. Bethlen Sámuel telke és háza.

Továbbá a gr. Bethlen Sámuel kőfalától kezdve a maga szélességében a Szentgyörgy-utczára nyuló udvarnak, vagy a kollegium azon részének, a hol azelőtt a ref. tanulók konyhája és sütő helye volt, határai nyugotról a Nagy-utcza, délről a Szentgyörgy-utcza s ugyanott a város nagy telke,

Délfelől a Báthori-féle templom és a templomtól a fenn említett Apafi-féle ház szegletéig vont kőfal.

Minthogy pedig ezen cessio által a ref. kollegium kert nélkül, a ref. egyház pedig csürös kert rélkül maradott, ezek helyett gróf Zean, őfelségének specialis leirata által felhatalmazott biztosa megigérte, hogy a Szentgyörgy kapunál levő, eddig a tanács urak által birt, de most felhagyott fiscális kertet őfelségétől örök joggal birhatás végett kieszközlendő diploma mellett át fogja adni. Addig is, mig a diploma megérkeznék, a kertet resignálja a reformátusoknak.[1])

Adományok.

1. 1613. április 16. Fehérvár. *Báthori Gábor* fejedelem, Rettegi János fehérvári pap és udvari pradicator közbejárására Szászsebesszékben a *kelneki egész és összes birtok dézmájának negyedét*, u. m. buza, bor, tisztabuza, árpa, zab, kender, len, köleskása, bab, borsó, tönköly s minden más terményeknek, valamint méhek, gödölyék, malaczok és bárányoknak stb. a fehérvári scholában vagy gymnasiumban élő és tanuló ifjak tartására és mindennapi élelmére adja és rendeli örökre, azon megjegyzéssel:

1. Hogy a quárta átvételére és összegyüjtésére küldjön az iskola felhatalmazott tizedelőket.

2. A kelneki lakosok köteleztetnek Fehérvárra menni edényekért s azokat a bornak vagy szüretre kitisztitani, elkésziteni s a dézmából jutandó részt Fehérvárra beszállitani s illő helyére letenni.

3. A kapott dézmát idő előtt gondatlanul ne vesztegessék el az iskola tagjai, hogy a rendre és következőleg oda menő kollegistáknak is táplálásokra és föntartásokra legyen.

1624. aug. 20. Fehérvár. *Bethlen Gábor fejedelem* Keserüi

[1]) Ref. egyházkerület levéltárában. D. 9—702.

János püspök és fehérvári pap, valamint Gelei István udvari concionator a fehérvári kollegium egyes és összes tanuló ifjainak személyökben és részükre megmutatván a Báthori Gábor alapitó levelét a kelneki dézmát illetőleg — kérik annak megerősitését. Bethlen megerősiti, ujból kiadja az okmányt a kollegiumnak minden változtatás nélkül.[1])

Ezen dézma negyedet Báthori Gábor a gyulafehérvári ekklezsia iskolájának adta. Később, midőn az iskola növendékei a Bethlen Gábor-féle, vagy uj kolegiumban laktak is, ezek használták s a kollegium Enyedre költözésekor is Fehérvártt hagyatott. A pataki kollegium Fehérvárra jövetelekor is a fehérvári tanulók élvezték, bár a patakiakkal együtt egy intézetben laktak. E miatt volt is versengés a fehérvári iskola és pataki kollegium között. — A kelneki dézma restituálását 1746-ban vásárhelyi kollegiumunk is sürgette a konsistoriummal. Ezen dézma negyed jövedelme 1705-ben következő volt: Ősz-buza 96 köből, tavasz-buza 6, zab 16, köles 4, borsó 3 véka, méh két kas, szürt méz 8 és fél kupa, kender 392 marék; bárány, dézmaláson nem volt jelen a számadó, s igy nem tudja; bor 132 veder. A bort eladták a kollegium korcsmáján. A méznek kupája 8 polturán adatott el. (Gyulafehérvári ekkl. levéltárában.)

2. 1633. jul. 18. Fehérvár. *I. Rákóczy György* a fehérvári kollegium privatus deákjai sustentatiójára rendeli: Udvarhelyszéken, Keresztur városának

a) Fiscalis jövedelmét.

b) Száz forint adóját, melyet eddig a fejedelem tárházába fizettek és

c) A korcsma jövedelmét egyéb járulékaival együtt. Rendeli, hogy mindezeket a kereszturiak Gelei István böcsületes püspök kezéhez administrálják.

E jövedelmet alig élvezhette az ifjuság $^1/_4$ századig 1658-ig, mint ez kitünik ez ügyben 1682-ben véghez vitt esketésből, hol vallják a tanuk, hogy a 100 frt adót fizették régen s azonfölül a korcsma jövedelméből 25 frtot. Esztendőn át szabad volt egy-egy hordó bort kikorcsomárlani s minden egy hordó bortól egy forintot adtak a kollegium számára a taxán kivül.

---

[1]) (Másolat 818. l. sz. a.) Eredetije a gyulafehérvári ref. egyházközség levéltárában.

Ezen nyomozó vizsgálat után ujból gyakorlatba jött a Rákóczi-féle kereszturi jövedelem, s azt a kereszturiak fizették a kollegiumnak Vásárhelyre jövetele után is nehány évig. 1744-ben ujból eskettek ezen ügy fölelevenitése végett. A fehérvári ekklezsia is praetendálta a kereszturi taxát. Ezért a kollegium fölkérésére a fő konsistorium 1749-ben leirt a fehérvári ekklézsiához a Rákóczi adta donatió iránt, hogyha kezénél van, ne tartsa el, adja elő. De ugy látszik nem vezetett eredményre. Ez idő óta még a traditió is hallgat ez ügyről.

3. 1658. jun. 13. *Gilányi Gergely* II. Rákóczi György konyhamestere végrendeletében a Hujetner Jakabnak, Gilányi Judith fijának rendelt pénzből, azon esetben, hogy ha Hujetner magtalan meghalna, 500 frtot a kolozsvári ekklésiára és kollegiumra, 500-at a *fehérvári ekklésia- és kollegiumra hagy.*

Ujból, hasonlóan Hujetner magtalan halála esetére 10000, forintot a három ekklézsiára és *kollegiumra:* a kolozsvári, fehérvári és nagyszombati ekklésiára.

Kolozsváron a Belsőfarkasutczában a köz mellett levő házát szintén Hujetner utód nélküli halála esetére a kolozsvári ekklésia- és kollegiumra; Kővár vidékén két falut: Felső-Fentőst és Nagy-Körtvélyest, Belső-szolnok vármegyében Karulyfalvát, a magyarköblösi és cserneki portiot az előbb irt módon Hujetner utód nélküli halálával hagyja a három ekklézsiának.

A szentiványi templomra hagyott 300 frtot.

A Barcsai Gáspárnál levő 110 tallér követelését az enyedi ekklézsiának.

A kollegium eskettetett ebben az ügyben is 1744-ben; de nem vezetett sikerre.[1])

4. 1676. nov. 17. *Kendi János* (n.-kendi) feleségével *Móré Sófiával* adott a fejérvári *kollégyombeli deákoknak sustentatiojokra* 500 frtot ugy, „hogy professor uraim ökegyelmek interesre adják ki, tiz-tiz forintot vévén ki a kiadáskor interesben, mely tészen flor. 50. Az interesét tanuló deák uraimra költvén, a capitális pénz maneat eadem, kire ökegyelmek és jövendőbeli successor curatorok ökegyelmek ugy providealjanak, hogy el ne fogyjon, apadjon ezen pénz, hanem

[1]) Kolleg. lvtár 54. sz. Bod Athenas III. l. Klvári kolleg. Értesitő (1876.) 101—103. ll.

interesse terjedhessen, mind mostani, mind jövendőbeli deák uraimra, hogy érezhessék ízét és hasznát a jövendőbéliek is, ne csak a mostaniak.“

Ezen legatum miatt is volt egyenetlenkedés a fehérvári egyház és a pataki kollegium között. 1680-ban a fehérvári ekklézsiának a fejedelemhez irt kérvénye szerént „pataki deák uraimék ki akarják venni a kuratorok kezekből és az ifjuságnak egy részét, u. m.: az kik *fehérvári deákoknak* nevezeti alatt voltak és lesznek ezután is, ki akarják rekeszteni.“ Kéri az ekkla, hogy a tőke örökre a fehérvári kollegium számára maradhasson és a *fehérvári deáki* nevezet alatt levő ifjak is a kamatjából amazokkal (patakiakkal) együtt részeltessenek. Apafi teljesitette az egyház kivánságát. 1721-ben már bizonytalan volt a Kendi legatum.

5. 1677. máj. 17. Fehérvár. *I. Apafi Mihály* fejedelem a s.-patak-fehérvári iskolának tartására rendel *600 frtot és 300 kis köböl buzát* addig, mig Isten bus homályboritotta reményét derüre forditja s a kolegiumnak szabadságot nyujtand hazájába és elhagyott kollegiumába visszatérhetni. A tanulók számát nem határozza meg; azt azonban kifejezi, hogy 10 alumnusát, kikről külön gondoskodott, ide nem érti, ezek közé nem sorozza. Lipcsei György curator kezéhez és gondoskodása alá rendeli, kinek egyszersmind utasitásul adja, hogy havanként juttassa a kiosztók (praebitor) kezéhez[1]) (3. sz. koll.)

---

[1]) Lipcsei curator intézkedése a pénz és czipó kiosztás, valamint a főzetésre nézve:

„Buza minden hónapban megy ki 27 köböl (108 véka). Ennek fél köblit tudván (számitván) rosta aljára és minden egyébféle apadásra, ugy mindazonáltal, hogy az praebitor rosta aljába semmi buzát ne engedjen hagyni a rostálóknak. Mely buzából süttessen jó rendes czipókat, mindenik vékából süttetvén 60—60 czipót, minthogy a buzát is vám nélkül örlik meg. És hogyha 60 czipót egy-egy vékából ki nem sütne a sütő asszony, azt a hiányt (defectus) az ő fizetésére kell tudni, miről engem tartozik a praebitor tudósitani.“

„E czipóbeli praebendával ennyi személyek sustentaltassanak: 35 öreg deák, a kiknek napjában 4—4 czipót kell adni, menvén reájok 30 nap alatt 4200 czipó.

35 expectans számára — senior uram két czipójával együtt — mindeniknek napjára adván 2—2 czipót, mely teszen 30 nap alatt 2100-at. És igy teszen az egész czipószám a sütő czipójával együtt 6420 (a sütő számára is 4-et számitván napjára), mely sül 27 köböl és 3 véka buzából. A korpája jutván ezen buzának a sütő conventiójában.“

Említett 10 régi primarius alumnusának adott Apafi évenként 200 frtot és 200 köböl buzát. (7. sz. koll.)

6. 1678. jun. 17. Wesselényi Pálné, Béldi Zsuzsa adott a s.-pataki scholának két tizes aranyat, melyek 20 aranyat tartalmaznak. (Pataki anyakönyv 390. l.)

7. 1690. Naláczi István 100 frtot és 10 köböl buzát.

8. 1691—2. Bethlen Gergely 100 frtot és 204 köböl buzát.

9. 1694. Józsika Mária, Folti Bálintné 29 frtot és 14 köböl buzát.

10. 1695—6. Bethlen Elek alumnusinak 20 frtot és 28 köböl buzát.

11. 1696. Székely Lászlóné alumnusinak 99 frt.

12. 1696. Alvinczi Péter 10 frt.

„A megirt expectansok közül, a kik öreg deákok (primarius vagy elsőrendü) lesznek, azok is szintén ugy részesüljenek az ételekből, mint a többi alumnusok."

„Mikor a deákok közül a kollegiumbul kimennek, akkor az ő praebendájok ne dissipaltassék és ki se adattassék, hanem pro sequenti necessitate számokra megtartassék, melyre senior uram lelkiismeretesen viseljen gondot."

„A sütő-asszonynak is — ki a főzést is végbe vigye — ezen buzábul napjára kell adni 4—4 czipót, mely teszen 30 nap alatt 120-at."

„Az mi penig a pénznek erogatióját nézi, az is ez alább megirt mód szerint erogaltatik:

„Az öt classicus praeceptornak angariatim adatik 50 frt, ugy hogy esztendőn át adattatik nekik 200 frt."

„Communiter az alumnusoknak husra, fára és egyéb aprólékos egyetmásra adatik ő kegyelmeknek minden hónapban 30 napra 36 frt, de ugy, hogy a sütő- és főző-asszonynak is része e summából vétessék ki."

„A sütő- és főző-asszonynak is leszen az ő fizetése 35 frt"

„E pénzbeli kiadás noha többre terjed 600 frtnál 67 frttal, de jó reménségünk van, hogy azt is a patronus urak ki fogják egészíteni. Buzát is hasonlóképpen, többre menvén 27 köbölnél, azt is talán kiegészítik (suppeditálják) ő kegyelmek."

„Ezeken kivül az urak, ő nagyságok, ő kegyelmek és egyéb vallásunkon levő patronusok, ha mi beneficiumot tesznek: az is egészen az ő kegyelmek (deákok) szükségekre fordíttatik, professor uramék ő kegyelmek beleegyezésével."

„A 300 köből tiszta buza és 600 frt végett ennekutána nem kell a mi kegyelmes urunkat s asszonyunkat busítani, hanem praefectus uramat érette megkeresni." Fehérvár, 1677. máj. 21. Lipcsei György, curatora ezen pataki scholának ő Felsége parancsából

1679. aug. 11-én Alvinczi Péter a fehérvári collegium felügyelő gondnokává Bonyhai Jánost nevezte ki a fejedelem parancsából. — (107 sz. koll.)

13. 1696. jan. 20. Fogaras. II. Apafi Mihály fejedelem alumnusai számára évenként 100 köböl buzát rendel Balázsfalváról, mint eddig is tette.

14. 1697. máj. 29. Radnóth. Bethlen Kata fejedelem asszony a vajdahunyadi uradalomból 100 mfrtot alumnusinak.

15. 1698. szept. Fehérvár. Gidófalvi Jakab esperesnó 40 frt.

16. 1698. szept. 3. Gyujtó János 70 frt.

17. 1706. okt. 20. A kollegiumnak donatioja szerint évenként járni szokott 600 frtja. Teleki Mihály rendeli a portusi só inspectornak, hogy 1705. és 1706. évekre fizesse ki a keze alatt levő proczventusból.

18. 1706—8. Keresztesi Sámuelné, Kassai Borbára 1000 mfrt.

19. 1707. id. gr. Bánffi György gubernátor 1000 frt. Ugyanakkor a marosvásárhelyi scholának 500 frt.

20. 1709. decz. 26. Cselfalva. Komáromi János feltételes végrendeletében azt hagyja, hogy mind erdélyi, mind magyarországi ingatlan és ingó javai halála után, (ha József nevü fija előbb meghalna) adassanak el s a magyarországiak legyenek a pataki kollegiumé, az erdélyiekből begyülendő pénz a gyulafehervári, enyedi és kolozsvári kollegiumoké. Nyirő pénztáros számadásában 1764—1796-ig 150 frt figural e czimen; 1721-iki kimutatásban 2000 mfrt áll.

21. 1710. aug. 18. Gogány. Mihács Ferencz gogányi és váralyai minden szölői, leguminái kilenczedét conferálta, ugy hogy $^1/_4$-ét a gogányi praedicator kapja mindenkor.

22. 1711. jun. 18. Buzás-Bocsárd. Kapi Anna, Macskási Boldizsárné a fehérvári határon a Pap-pataka nevü szölő hegyben levő két darab szölőjét fölajálja a kollégiumnak. 1765-ben Nyirő számadásában „Kapianus fundus“ czimen bejött 25 frt.

23. 1712. máj. 26. (Betlen) Szentmiklós. Gr. Bethlen László a betlenszentmiklósi birtokának dézmáját átok alatt hagyta a s.-patak-fehérvári kollegiumnak.

24. 1717. nov. 19. Szathmár Németi Sámuel végrendelete 19. p. a. 200 mfrtot hagyott „a fehérvári bujdosó kollegiumnak“ is.

25. 1718. gr. Bethlen Elek és nője Pekri Kata a bonyhai buzadézmát conferálják.

Patrónusai voltak: a Bánffi, Borcsai, Bethlen, Gyulai, Józsika, Kendeffi, Kemény, Koncz, Macskási, Récsei, Szalánczi, Székely és

Teleki családok.[1]) Ezeknek is gabona, bor s egyéb adományaik föl vannak jegyezve a seniori számadásokban 1714—1718. juliusig.

Könyvtár.

Emlitettük, hogy Patakról elhozta az iskola könyvtárát, nyomdáját. Ezen könyvtárból ma 38 darab van a marosvásárhelyi könyvtárban. Gyulafehérvártt 44 év alatt megint gyarapodott a könyvtár s pedig a könyvek táblája, vagy czimlapjára tett jegyzetekből következtetve egyes adományok és hagyományok által. Catalogus nincs ez időszakról. Az adományozók között a tanárok és püspökök nevei fordulnak elő gyakrabban, mint:

Buzinkai Mihály és Pósaházi János.

Horti István 1684—1691-ig püspök.

Vesprémi István 1691—1714-ig püspök.

Kaposi Sámuel gyulafehérvári tanár Tóthfalusi Kis Miklós[2]) özvegyétől nyert emlékül a könyvtár gyarapitására könyveket 1702-ben.

Rozgoni Anna 1713. junius 22-én elhunyt kedves férje Kaposi Sámuel gyulafehérvári tanár emlékének fönntartása végett könyveit a kollegiumnak adta 1713. augusztus 1-én.

Említés van még a Benei könyvtárról. E név leggyakrabban fordul elő a könyveken; ebből s továbbá, hogy külön „Benei könyvtár“ czim alatt kezeltettek könyvei, következtethetni adománya jelentékeny voltára.

120 a fehérvári könyvtárból Vásárhelyre felhozott könyvek száma s ezek mind theologiai müvek.

A nyomdárol nincs emlékezet, hogy Fehérvárra hozta és használta volna a kollegium. Elpusztult, vagy Debreczenben maradott.

A tanügyről, rendszerről nincsenek irott adataink. A kézikönyveket a tanárok életrajzi adataiban láttuk. A felsőbb osztályu tanulókat, deákokat a professorok tanitották és ezek mellett a vég-

[1]) Antal János beszéde a kollegium első száz éves ünnepén. 1818. junius 28. M.-Vásárhelytt. Teleki könyvtár $507^a/_2$.

[2]) Tothfalusi Kis Miklós, világhirü magyar nyomdász, betüöntő és metsző (tipographus, fusor, sculptor) 1681—1690-ig képezte ki magát Amsterdámban, mely akkor oly nemzetközi könyvkereskedő nyomda-város volt, mint ma Lipcse. Életrajza látható a „Magyar nyomdászok évkönyvé“-ben 1883. Budapest.

zett deákok, vagy az osztálytanitók készitették előre, s ezeket *praeseseknek* hivták, igy például Bányai Székely György, ki a kollegium vándorlását följegyezte, volt a logicaban praeses és az oratoriaban praeceptor; Bikafalvi Zsigmond theologiae praeses és az oratoriaban praeceptor. Alsóbb osztály volt néha 5, mint 1676-ban; máskor 6, mint 1716-ban: classis, oratoriae, poeseos, syntaxeos, etymologiae, conjugistarum, parvistarum. Ezen osztályokban változó tanitók — classis praeceptorok tanitottak s fizetésök évenként 200 mfrt és naponként 4 czipó. Fizetésöket évnegyedenként kapták, sokszor benn is maradt, midőn gyakran még a tanárok sem kapták ki, a mint ezt Kaposinál s Szathmári Mihálynál is láttuk. Küzdés, nélkülözés volt a tanár és családja élete. Példa arra Pósaházíné és Zilahiné. A rend és fegyelemre szoros ügyelet volt; a pataki iskola törvényei voltak gyakorlatban; az igazgatók kötelességéről 25 czikk, az alumnistákról 16, az erkölcsökről 29, senior kötelességéről 2 czikk, továbbá a praebitorok, collaboratorok, cantor, oeconomus, paedagogusok és cursorok kötelességeiről, a törvény áthágói büntetéséről; könyvtárnok teendői, esküformája s a primariusok esküformája. A büntetés pénz s egyéb jövedelem elvonás, megrövidités, legterhesebb a kizárás.[1]) A végzett, jelesebb ifjakat

[1]) Kiutasitás az intézetből (proscriptio). A Teleki levéltár megőrzött egy nyomtatott latin szövegü ily példányt számunkra, melyet forditásban itt adunk:

Justinianus császár meghatározása szerént jogszabályok ezek: tisztességesen élni, senkit sem bántani, kinek-kinek a maga jogát megadni. Ezen jeles, tanulságos intések, ha valahol, minden jól rendezett iskolában leginkább szem előtt tartandók mindig, a mint ezt a józan ész tanitja, a vallás parancsolja. Mint a rendnek és köznyugalomnak mindkét államban — a politikaiban ugy, mint az egyháziban — legyen ez az iskolai fegyelemnek is szülő anyja, alapja, fönntartó ereje. Valamint tehát a szerény és valóban törekvő ifju előtt ezen nyilvános iskolának ajtai és karjai már belépésekor tárva vannak, sőt innen való illendő távozásakor ajánló levelek is szoktak adatni, melyekkel, mint alkalmas kulcsokkal az érdemeseknek, vagy más népes iskolákba menetel, vagy akár egyházi, akár világi hivatalok illően való folytatására tisztességes eljutás lehetséges legyen: ugy megforditva mindezen két jótéteménytől az osztó igazság méltó joggal megfosztja az iskolazavarókat, lázongókat, botránykoztatókat, törvény sértőket, a milyennek találtatott N... N... is, mint aki vétke tudatában ezen iskolából való megérdemlett kirekesztését titkos megszökésével megelőzte, t. i. a nélkül távozott, hogy az előljáróságtól törvény és szokás szerént előre engedélyt nyert volna. — Ezért mi egy ily bünösnek, ha lehetséges, javitására és helyrehozására, valamint más részeseknek is intő példájára a mi iskolai tanácsgyülé-

egyetemre küldötték és segitették patronusaik; a segélyezettek elindulásuk előtt kötelezvényt irtak és adtak patronusaiknak.[1])

Seniorok névjegyzéke.

a) Sárospatakon 1631—1671-ig.

A Patakról 1671-ben kiüzött iskola magával hozta régi anyakönyvét is Fehérvárra és itt, valamint később Marosvásárhelytt is használta a mult század végéig. Ezen anyakönyv nem csak a tanulók névbejegyzésére használtatott, hanem az iskola mind anyagi, mind szellemi ügyeinek följegyzéérese. Ebben vannak beirva a törvények, seniori számadások, s azok megvizsgálása, könyvtár katalogusa, patronák és patronusok és adományaik kimutatása stb.

1631	Nagy István, tályai	1634	Heyczei István
1631 okt.	Ardai Péter	1635	Gyarmati István
1632	Veréci Ferencz	1636	Regeczi András
1633 jul. 11.	Mohácsi István	1636 máj. 16.	Kolozsi Dániel
aug.-ban egyetemre ment		1636 nov.	Szikszai Benedek

---

sünkben előbb emlitett N. N.-nek ezen iskolából kiutasitását elhatároztuk és e levelünkkel határozzuk és ezen kiutasitó nyilt levelünket vagy köriratunkat régi egyházi szokás szerint kiadtuk, melynek egyes példányait az igen jeles és tiszteletes esperes urakhoz, valamint a velünk egy hitü és nemzetiségü igen jeles és tudós iskolaigazgató urainkhoz elküldöttük, nehogy t. i. a nevezett N. N. hizelgő szinléssel valamelyiket rászedje, s békéjét megzavarja a gonosz, mint itt a mienket.

Hogy ettől és ehez hasonló megátalkodottaktól az iskoláknak és ekklezsiáknak legfőbb megtartója és atyja, a nagy és mindenható Isten az összes egyházakat és iskolákat is mindig oltalmazza, őrizze, lelkünkből kivánjuk és teljes erővel arra törekszünk. Kelt Gyulafehérvárt a mi iskolaszéki gyülésünkben . . . . hó . . .-én . . . . esztendőben.

[1]) Én, ide alább megirt személy, ki a nemes refor. S. P. (Fejérvári) (most M.-Vásárhelytt commoraló) collegiumban majd három esztendőkig seniori officiumot viseltem és recenter onnan elbucsuzván, refor. belső ecclai ministeriumra destinálván sincera fide magamat eleitül fogva, a mlgs gróf Széki Teleki Sándor uramtól a Franequerai Frisiai libera Bursára s Academiára commendáltattam, rite commendáló levele által; obligálom magamat arra, Istennek tartozó jó lelkem ismereti szerint, hogy én ottan oly istenes kegyes életet élek és oly industriose folytatom tanulásomat, moderate tisztességes emberekkel conversatiomat, hogy azzal az emlitett mlgs ur creditumat el ne rontsam és utánnam következő hasonló statusu hazánkbéli peregrinusoknak szerencséjeket, religiónk kárával ne praecludáljam, sőt inkább azt neveljem az Isten házának nagyobb-nagyobb hasznára, melynek jövendőbeli nagyobb biztonságára adom ez subscriptus és pecsétes levelemet sub bona fide et christiána compromissione.

Datum Cibinii, 18. julii 1718. *Komáromi István.*

1637 Győri István
1638 Némethi Mihály
1639 máj. 21. Rimaszombati Ist.
1639 Fonyi János
1640 apr. 16. Kálmáncsehi Ján.
1640 jun. 12. Fonyi B. János
1640 nov. 14. Tokai István
1641 apr. 9. Borosnyai Gáspár
1641 aug. 17. Görgei Tamás
1642 márc. 1. Váczi András
1642 máj. 3. Nográdi Mátyás
1643 Tölczeki János
1644 Tholnai Tamás
1644 aug. 17. Szentpéteri Miklós
1645 márc. Marusi Pál
1645 jun. 18. Paloczi Pál
1645 okt. 24. Ujvári Tamás
1646 jan. 31. Pallér István
1646 aug. 8. Borssai Tamás
1647 máj. 22. Décsi Gáspár
1647 jun. 22. Füzéri Márton
1648 márc. 11. Kaposi István
1648 jul. 27. Vilmany András
1649 jul. 28. Szánthai Mihály
1649 szept. Váczi István
1650 jan. 1. Viski István
1650 máj. 9. Szepsi K. András
1650 aug. 12. Miskolczi Mihály
1650 Szántai Mátyás
1651 márc. 23. Buzinkai Mihály
1652 máj. 3. Kaposi Pál
1652 aug. 13. Séllyei István
1654 máj. 5. Laki Márton
1654 Szepsi János
1655 jun. 3. Pathonya István
1655 aug. Némethi Gergely
1656 jun. 23. Kereszturi Bálint
1656 aug. 16. Tolnai István
1656 }
1658 } decz. 23. Kapi Boldizsár
1658 márcz. 2. Margithai Ján.
1658 máj. 7. Körmendi Péter
1658 aug. 20. Gyöngyösi And.
1659 márcz. 17. Kisvárdai J.
1659 máj. 27. Veresmarti M.
1659 decz. 9. Debreczeni Ist.
1660 ápr. 10. Szönyi János
1660 decz. 18. Lévai Péter
1661 ápr. 4. Debreczeni János
1661 jun. 29. Csuzi Cseh Jakab
1661 szept. 5. Veszprémi Ist.
1662 márcz. 6. Vadászi Simon
1662 jun. 29. Zombori Mátyás
1662 aug. 11. Eszéki István
1663 ápr. 7. Tolnai Mihály
1664 márcz. 31. Körmendi Bazil
1665 márcz. 19. Dési Márton
1665 szept. 9. Felvinczi Sándor
1666 máj. Gyöngyösi Péter
1667 febr. 24. Olaszi Péter
1667 márcz. 31. Pásztai József
1668 Enyedi János
1668 decz. 19. Papi András
1669 Némethi István
1670 febr. 23. Pápai János
1670 április 17. Kisztei Péter
1671 április 24. Szekeresi István

Patakon. Összesen: 76.

b) Gyulafehérvárt.

1672 máj. 25. Szekeresi István
1672 nov. 23 Diószegi Dániel
1673 jan. 5. Debreczeni István
1675 jul. 2. Diószegi Sámuel
1675 jul. 12. Diviki János
1676 jul. 31. Rimaszombati J.
1679 márc. 19. Rozgoni Mihály
1680 jan. 8. Csetri János
1680 máj. 26. Ikafalvi Márton
1680 szept. 4. Szenczi János
1682 jan. 23. Görgei András
1682 decz. 5. Zádori András
1682 Sallai Pál
1683 márc. 25. Szikszai Gergely
1684 febr. Mesteri György

1685 jan. 28. Borosnyai István
1687 ápr. 30. Buzinkai György
1688 jan. 23. Füleki Gergely
1689 jul. 4. Pataki Mihály
1690 decz. 6. Szombati Mihály
1692 febr. 1. Szombati Pál
1693 nov. 3. Zilahi János
1695 jan 16. Veszprémi János
1695 jun. 14. Huszti István
1697 jan. Bereti Mátyás
1698 jun. Vágási Mihály
1699 márc. 1. Benei István
1700 jun. 1. Gönyöi András
1702 szept. 30. Kemleki Gerg.
1705 jun. 15. Szentmiklósi Ján.
1708 okt. 17. Sérczi Lőrincz
1711 jun. 12. Sós István
1713 jan. 17. Kosdi Ádám
1714 jul. 17. } Komáromi Ist.
1715 nov. 27. } Fehérvártt.

Fehérvártt. Összesen: 35.

c) Marosvásárhelytt.

1717. jul. 11. Komáromi István. Komáromi a fehérvári számadása utolsó megvizsgálásától 1715. nov. 27-től 1717. jul. 11-ig 883 mfrtot, 71 denárt vett be; kiadott 840 mfrtot 74 denárt, maradott 42 mfrt 97 denár, melyet átadott Sallai Mihály uj seniornak. Minthogy a megelőző zavarok miatt pontos számadást vezetni a gabona vagy buzáról nem lehetett: a meglevő készlet átméretett Sallainak. Bor és egyebekről, minthogy nem volt, nincs számadás. Egyebeket, mint a 90 arany, aranygyapju, csomaglevél, egy nagyobb pecsétnyomó — kár nélkül megőrzött és átadott Komáromi Sallainak, Zilahi és Szathmári professorok előtt. 1719. juniusban az igen veszélyes pestistől félvén, nem adott számot Sallai; egyetemre ment, de igérte, hogy visszatérve kötelességét teljesitendi. E végett a pataki anyakönyv 410. lapján üresen hagyott hely ma is tisztán, betöltetlen áll — mi arra mutat, hogy igéretét nem váltotta be — nem számolt.

Az aranygyapju-aranylánczon egy kis arany bárány, oldalán rubintkő és a nagyobb pecsétnyomó ma is kollegiumunk birtokában van. A pecsétnyomón szárnyas angyal, jobbjában irótollat, baljában könyvet tart; lapjának hossza 3 cm. szélessége $2^1/_2$ cm.; körirata: SIGILLVM ILLVST. SCHOLAE S. PAT.

Koncz József.

A

M.-VÁSÁRHELYI EV. REF. KOLLEGIUM

ISMERTETÉSE.

(FOLYTATÁS.)

III. S.-PATAK-GY.-FEHÉRVÁR-M.-VÁSÁRHELYI KOLLEGIUM.

1718—1800.

UNIVERSITATEA DE MEDICINĂ, FARMACIE, ŞTIINŢE ŞI TEHNOLOGIE

UNIVERSITATEA DE MEDICINĂ, FARMACIE, ŞTIINŢE ŞI TEHNOLOGIE - TÂRGU MUREŞ
GEORGE EMIL PALADE
1925

III. A sárospatak-gyulafehérvár-m.-vásárhelyi kollegium (1718–1886.)

Delubra Camoenae
Firma bis expulsae jam reperere sibi.

A Delos szigete módjára vallási és politikai hullámoktól hányatott s.-patak-gyulafehérvári kollegium rongált hajója két vezetőjével s a hányódások után megmaradott mintegy 50 tagból álló személyzetével végre állandó révbe jutott a székely fővárosba és itt a régi iskolával történt egyesülés alkalmával még egy vezetőt nyert a régi iskola igazgatójában. E három vezető:

1. Zilahi Sebes András, a Nyárád vidékén ma is virágzó Zilahi család alapitója;

2. Szathmári Paksi Mihály és

3. Köpeczi K. Mihály alig egy évig müködhettek együtt, mert „midőn — az egykoru anyakönyvi feljegyzés szerint — az ég haragos keze a lesujtott hazára szorná mérges nyilait, a hosszabb életre érdemes férfiut, Zilahi Sebes András theologiai professort elragadja a kérlelhetetlen nemesis 1719-ben. Köpeczi Mihály is nagy valószinüséggel ekkor lett a pestis áldozatja. A 4080. k. sz. a. anyakönyv 63-ik lapján a van ugyan jegyezve, hogy „anno 1729. in tristi pestilentia Cl. Michael Köpeczi vitam cum morte permutavit:" de még eddig nem találtam följegyezve a történelmi müvekben, hogy 1729-ben pestis volt volna. 1718—1719-ben és 1738-ban iszonyu pestis dühöngött — irja Benkő (Transilv. I. Tom. XIX. §.) — de 1729-ről hallgat. Az innepi conceptusokon is csak 1719. ápril 5-én áll ott a 3 professor neve; 1722., 1725. és 1728-iakat csak Szathmári és a Zilahi helyére választott Kövesdi irták alá. — Az anyakönyvekben sem fordul elő 1719-től fogva a Köpeczi neve. Ezek alapján határozottan állithatjuk, hogy a Köpeczi halálát 1729-re tevő anyakönyvi jegyzés hibás. A főkonsistorium ekkor az elhunyt vezérférfi Zilahi helyére

4. Kövesdi Jánost hivja meg Pápáról 1720-ban. 1721. november havában foglalta el helyét ünnepélyesen, s vette át a philosofia tani-

tását Szathmáritól, ki a Zilahi halála után a theologiát adta elő. Kövesdi a pápai ref. főiskolánál kétszer volt rektor: először 1714-ben s ekkor akademiára promoveáltatott; másodszor 1718-ban.[1]) — Tanári müködéséről, életviszonyáról hiányoznak az adatok 1739-ig, nem emlitve azt, hogy 1722—1831-ig gróf Teleki Sándorhoz küldött innepi legatusok ajánló levelein[2]) — conceptus — ott áll az ő neve is.

Pávai József kolleg. seniornak 1739. aug. 18-án Teleki Sándorhoz irt levele arról értesit, hogy lemondott tanári hivataláról: „Aug. 18-án 7—8 óra között T. professor Kövesdi János uram feljövén a coetus házába, mitől indittatván, nem tudom, és azután parancsolván az oeconomus által a mostan jelenlevő ifjuságnak egyben gyülése felől, kik minekutána egyben gyültenek az auditoriumban *finalis valedictiót* adott."[3]) Tehát egyszerüen kibucsuzott Kövesdi. Kéri tovább a senior Telekit, hogy orvosolja lelki fájdalmukat — gondoskodjék professorról. Kibucsuzása a főkonsistorium rendeléséből történhetett s gyanithatólag magánélete s magaviselete inditotta az egyházi főtanácsot a tanitástól való eltiltásra, a mint ezt részint saját, részint a főkonsistorium később kelt levelei, részint pedig az ifjuságnak Kövesdivel szemben való eljárása sejteni engedik. „Megholtam vala — igy ir gróf Teleki Sándornak 1744. április 7-én — a mlgs urnak egy néhány esztendőben, a mennyiben *elfogodtam vala minden solennis communicatiotól és inservituratól;* de már fel kezdek támadni és imé élek s magamat élni mutatom ezen régen intézdegelt lengeteg irásommal, remélvén nem bántom meg bizodalmoskodásommal, sőt azon tul való czélomat is conséqualom. Ez pedig az a czél, hogy vehessek a mltgs urtól tanácsot, lument és succursust e passim tudva levő megakadottságomban, midőn t. i. ilyen képtelen és *praecipitativum szabásu nagy medium adhibeáltatásával* is, minemü lön az *én tisztemből kiállásom*, ugyancsak nem épülhetek reá temérdek restans fizetésemnek valamivel szaporább lerovatására. Mit cselekedhessek ilyen sterilitasunk dolgában, nem tudom; mert ha contentaltatásom előtt anélkül messzire távozom innen, annál desperatabbá lészen az exsolutio; ha pedig itt veszteglek tovább is, ilyen functio s exercitium nélkül, torpescalok is, kisebbitetem is, gyötrődöm is, fogyok is mindenként, holott drága pénzen szerzem jó darab időtől fogva immár a kenyeremet, ugy egyebemet. Ha eként tetszik ő Nagyságoknak engemet inconsolate tartani s nem folytathatják debite a conten-

[1]) Pápai ref. főiskola régi jegyzőkönyve.
[2]) Teleki család közös levéltárában Marosvásárhelytt.
[3]) Teleki levéltár, missilisek 184.

tatiot, ugy látszik illendő volna prospicialni ő Nagyságoknak nekem valami subsistentiáról, akár valami arra alkalmas udvarba pelliciálván engemet nyavalyást ad interim; akár olyan benemorata falusi ekklezsiába; akár valamelyik kollegiumbeli *honorarius extraordinarius tertius v. quartus professorságra.* Ugyan effélét is kivánt az ő Nagyságok *assecuratoria replicajokbeli* ezen clausula: „Kegyelmed következendő fatumaira is lészen gondunk.“ [1]) Az egyházi főtanácsnak 1745. márcz. 10-iki leiratából [2]) világos, hogy a kollegium előljársága ajánlására engedte meg az egyházi főtanács Kövesdinek professori hivatala folytatását: „Magára vállalván kegyelmetek, hogy csak T. Kövesdi uramot resolvaljuk 3-ik professorságra, talál kegyelmetek fundust ő kegyelme fizetésére. — Mi kegyelmetek kivánságának annualtunk, de azt csodálkozással halljuk, hogy mindeddig is ő kegyelme maga functiojába nem introducaltatott, kivált most, midőn a tanitásnak legnagyobb divatjában kellene lenni. Recommendáljuk azért kegyelmeteknek, hogy ő kegyelmét hivatalába beállitani ne sajnálja.“ A tanuló ifjuság nem volt hajlandó elismerni s elfogadni Kövesdi visszahelyezését. „Ennek előtte is (1748. szept 23. konsist. leirat) a Kövesdi uram filosofiai professorságában való successioját a consistorium kedve és dispositioja ellen akadályoztatni sőt ugyan ellenezni attentalta.“ A főconsistorium ezen sürgetése következtében 1745. ápril 9-én történt meg beállitása, még pedig leszállitott (50 frt) fizetéssel; a tanitást pedig szeptemberben kezdette meg 1750. november 15-én Kövesdi hátralék fizetését illetőleg tartott nem épen a legpontosabb számbavétel (computus) tartalma szerint. Ezen computust, minthogy a kollegium anyagi helyzetére is világot vet, főbb pontjaiban ide jegyezzük:

a) 1721. október 1-től 1739. aug. 15-ig . . 2251 frt 86 denár.
b) 1739. aug. 15-től 1745. szept. 5-ig nyugalomban volt (vacavit), ezen időre tehát nem illette fizetés (sallarium nullum habuit)
c) 1745. ápril 9-től 1753. jan. 1-ig leszállitott fizetéssel . . . . . 317 frt.
d) 1753. jan. 1-től 1759. nov. 1-ig leszállitott 50 frt fizetéssel . . . . . 304 frt 16 denár.

Az előljáróság 1721. okt. 1-től, müködése kezdetétől számitotta Kövesdi fizetését, ő pedig szept. 1-től fogva követelte, a mikor t. i. Magyarországból Erdélybe indult, hivatkozván az akkori curatoratus meghivó levelére, de a melyet nem mutatott elő. — A

[1]) Teleki levéltár. — [2]) Kolleg. levéltár. 82. sz.

főkonsistorium részletes törlesztgetések után 500 frtot határozott Kövesdi halála után utódainak. *Ezen computus Kövesdi családjáról is felvilágosit.* A főkonsistorium az 500 frtból 214 frt 29 krt rendel első nejétől született három leányának. Ezek:

Judith, Töke Márton, buzásbocsárdi pap felesége.[1])

Zsuzsa, Vajai Istvánné, s ennek leánya Judith Miriszlai V. Istvánné kis leánykája.

Jusztina, Nemes Mihályné.

Második nejének, *Halmágyi Annának* és három gyermekének *János-*,[2]) *Anna-* és *Évának* 285 frtot és 71 krt. Ezen összegeket ki is fizette a kollegium pénztárossa Nyirő Sámuel az illetőknek 1762. január 21—22. napjain.

Második házassága 1748-ik év nyarán volt. Az esketés julius 18-án Lugosi György consistorialis személy házánál tartatott. A menyasszony inkább leánya, vagy unokája is lehetett volna a vőlegénynek, mint felesége. Bányai Székely György, ki a kollegium kiköltözését Fehérvárról és Vásárhelyre jövetelét és letelepedését is fennhagyta jegyzésben, 1748. aug. 16-án M.-Vásárhelyről gróf Teleki Sándorné Nagy Zsuzsánnának irott levelében egyebek között emlitést tesz e házasságról is: „Nem kétlem, hallotta excellentiatok, hogy T. Kövesdi János professor uram megházasodott, a néhai T. Halmágyi Mihály fiscalis procurator uram testvéröcscsének, néhai Halmágyi József[3]) hajdan idevaló tanácsbeli embernek 18 esztendős hajadon árva leányát: *Aniskát* feleségül elvötte és vigan él szép Dámájával.“[4]) A deákság ellene volt e házasságnak, nevetségesnek találván, hogy egy körül-belől 60 éves tanárja 18 éves fiatal leányt vegyen nőül. „Az ifjuság ünnepélyes követség által (solennis legatio) tiltatta Tiszteletes Kövesdi uramot házasságától, et quidem addita tali conditione, hogyha nem desistalna, tovább professoroknak nem agnoscalják.“[5]) *Anyagi viszonya* nem lehetett kedvezőtlen, különben nem tudta volna magát fönntartani, mikor a kollegium sem tudta rendesen kiadni egyébként is csekély fizetését; hat esztendeig nem járt semmi s azontul is csak harmadrésze annak, a mennyit más két kartársa kapott. Gyakran kopogtatott Teleki Sándornál bor és egyéb segélyért. „Vajha cseppenne nekem is vagy egyszer abból, a mi Tiszteletes kolléga uraiméknak esztendőnként oly jelesen csordulni szokott. Tudom, mi miatt ve-

[1]) Judith férjhezment 1746. február 10.

[2]) János született 1753. Városi tanácsos, m. h. 1828.

[3]) Halmágyi József özvegye Rozsnyai Mária férjhez ment 1745. nov. 5-én Szathmári Ötvös Jánoshoz.

[4]) Teleki levéltár. [5]) Főkonsistorium leirata, 1748. szept. 23. (102. koll. levtári szám.)

tődhetik gátja kivánt consolatiomnak: az én telelétem és másra nem szorultságom felől indult közvélekedés miatt. — De, oh mely alaptalan képzelés ez immár annyi esztendők alatt árvakodottságomnak idején, holott nem üzök semmi olyas kereskedést, hanem mindegyre a készt költöttem és már szinte elemésztettem azt. És ha affélét nézendünk, más jó uraiméknak is nem kell per eam regulam ejteni, mert három annyi az ő kegyelmek annuuma (évi fizetés), mint az enyim.“ Kéri, hogy a falernumiból juttasson neki is „leginkább azért, hadd esmerjék meg e példából a reám támadók és engem rutalók, hogy vagyon széltében elhagyatott fejemnek is néhol-néhol s néha-néha egy-egy kis védelme, emlékje s élesztékje.“ (1746. nov. 6.)

Ugyan ekkor a grófnénak is ir és kéri, birja rá férjét a segélyezésre: „mert lám hiszen én is szegrül-végrül alkalmaztatott vagyok immár az afféle hivatalra, s szakasszon nekem is valamicskét a Tiszteletes professorok ő kegyelmek részekkel együtt. Excellentiátok felől való jó vélekedésemet én is vallhatom, mint egyebek, ha gyengébb is az erőm és tekintetem a szomoru alábbszállás miatt. Bizony helye is van nálam az emberi segitségnek akárki gondolja meg bár értelmesen és egyenesen ennyi esztendőkeni fizetetlen és hivatalatlanságomat. Annak felette *szokott egészségtelenségemnek* igen jelesen esik, ha telik a kánai második fogás formából valami, kivált olyan ingyenes csatorna szerint, mint ottan. De mindenekfelett a megbecsültetésbeli állapot kivántatja leginkább ez adományt velem; hadd ismerjék meg t. i. az ilyes segedelemből a gyenge avagy balértelmüek, hogy tartatom én is a nagyoktól is egy kis valaminek s a több tiszteletes professor uraiméktól nem teljességesen elválasztatottnak, elszakasztatottnak s nem épen semmire méltóztatandónak“ stb. 1748. máj. 28-án kelt levelében is bort kér Teleki Sándortól, előre bocsátván, hogy nem kapja fizetését: „Rá szorultam a nagyobb s igazabb nevü secundatorra, nem csak a régi, igaz és authentice agnoscalt restantiáim nem fizetődvén, hanem az uj periodusi szolgálatom jutalma is igen-igen meghátráltatván. Csodás tenor ez a miénk! A mennyi fundusai kollegiumunknak érkezhetnének is, a restes folytatás miatt nem praestálnak consolatiot s majd mondhatom — mint a Farao szekere kerekeit megtartoztatá isten régen, ugy a miénket is. A készület, az emlegetés és igirés meg van, de csak azzal maradunk sok esztendő alatt is. Fizetésem némely részebeli háromszáz forintokból hat esztendők alatt kétszer solenniter adatott commissiojával is a mltsgs supr. consistoriumnak semmit sem consequalhaték, az egy „nincsen honnan“-al kelletvén eltudatnom, eligazittatnom.“

Irodalmi munkásságának semmi egyéb nyoma, mint egy gyászbeszéd, melyet 1730-ban Gyulai felett tartott.[1]) Könyvtárunk hét darab könyvét birja Kövesdinek: 12., 420., 760., 761., 4404., 4787. és 5527-ik könyvtári számok alatt. — A gróf Teleki nemzetség közös levéltára 8 levelét őrzi, melyeket 1738—1748-ig gr. Teleki Sándornak és nejének peteki Nagy Zsuzsánnának irt; ezeknek érdekesebb részeit látók.

Negyven évig tartott pályáján több, nagyobb s nemesebb emléket emelhetett s hagyhatott volna maga után, ha mint különben is papi ember, a szellemieket és erkölcsieket elébe teszi az anyagiaknak és érzékieknek. 1759. decz. 30-án[2]) fejezte be számra nézve elég hosszu, eredményre igen kurta életét. Temetése 1760. január 1-én volt, két predikaczióval.

1721-től 1734. szeptemberig két professora volt az intézetnek. Ekkor a sárospataki főiskola rendbehozására vitt Szathmári Paksi Mihály helyére a Sibon tartott consistorium

5. Szombati (Rimaszombati) Sámuelt, 1729-ben Szathmárról Székelyudvarhelyre választott és vitt theologiae professort jelöli ki Csepregi Turkovics Ferenczczel a kolozsvári ref. kollegium nyelv- és történet tanárával szemben. Bonyhai Simon György püspök Mező-Madarasról 1734. szept. 1-én gr. Teleki Sándornak igy ir e tárgyról: „A sibói consistorium Nagyságodnak deferalvan egyik főkuratorságot, akartam Nagyságoddal communicalni a vásárhelyi kollegium dolgát. Sibón a consistorium e kettőn akadott meg u. m. *Szombati* és *Csepregi* uraimékon. Mikor már Szombati uramon állitottuk volna meg elménket, az gróf Bánffi György uram recommendalta Csepregi uramot, ki is mindnyájunknak inkább tetszett, nemcsak tudományára, hanem directiojára is azon kollegiumra való prospectiora nézve is. Én most is azon votumomban vagyok.“[3]) Az öreg, elgyengült Wesselényi István egyházi főgondnok elnöksége alatt Sibón tartott consistorium[4]) jelölése alapján ugyanazon év

[1]) Erd. Muzeum, Kemény gyüjtemény VIII.

[2]) 10214. sz. a. anyakönyv 116. l.

[3]) Teleki lvtár.

[4]) A vallás és tanügyet intéző fejedelmi tanács megszünésével 1713. junius 25-ére N.-Enyedre összehivott generalis synodus szükségesnek találta a főconsistorium felállitását s főgondnoknak megválasztotta b. Wesselényi Istvánt, gr Teleki Mihályt, gr. Teleki Lászlót, gr, Bethlen Lászlót és a ref. püspököt. A consistorium tagjaivá a főgondnokokon kivül választatott 21 világi tag s 16 egyházi tag, s ezek mellett az enyedi, kolozsvári és vásárhelyi tanárok, kik mint rendesen felszentelt papok az egyháziak közé számittattak. Jegyzők: Alvinczi Sámuel, Cserei Mihály, Inczedi

végefelé tartott synoduson választatott meg a már S.-Patakra ment Szathmári Mihály ajánlása következtében Lázár János gondnok pártfogása és támogatása mellett, a mint erről hasonlóan Bonyhai Simon Györgynek ugyanazon év decz. 22-én M.-Vásárhelyt költ Teleki Sándornak szóló levele értesit: „Tiszt. Borosnyai Lukács János enyedi praedicator rendeltetett az udvarhelyi gymnasiumba professornak T. Szombati uram helyett, ő kegyelme — Szombati — penig az ide való (vásárhelyi) professorságra promovealódott, igy tetszvén Tiszt. Szathmári uram recommendatiojából az idevaló mltgs curator urnak et in ejusdem favorem némelyeknek. — Igen szomorkodunk, hogy a mltgs ur efféle publicumokban meg nem jelenik és minekünk keveset segit, holott az elmultak után Isten egyiket a mlsgs urat állitotta volna elől az maga házában.“ (Teleki lvtár 1028.) Lázár János gondnok — kit dácziai Janusnak s magyar Apollónak neveztek — a következő 1735-ik évben április 28-án igtatta be ünnepélyesen „De intellectus et voluntatis emendatione“ czimü felavató beszédével, melyet ugyanazon évben ki is nyomatott Kolozsvártt.

József és Pongratz András A consistorium tartásának ideje az országgyülés és generalis synodus idejére és helyére határoztatott a számosabb megjelenhetés tekintetéből. Rendkivüli sürgős ügyek elintézetére e határidőkön kivül is a gondnokok összehivhatták a consistoriumot (Ez a kulcsa a Sibón tartott consistoriumnak) az itt következő s annak hatáskörét is némileg körvonalozó conclusum szerint: „Az ekklezsiai dolgoknak folytatására gyakran kelletvén celebráltatni a consistoriumnak, observálják főcurator uramék, hogy rendre, vagy penig a ki inkább érkezhetik (servata inter se mutua harmonia) convocalják a közelebb levő ekklesiastica és politica personákat leginkább penig generale consistoriumok celebralásának terminussai determinaltatnak, a mikor a nemes országgyülése fog lenni és a generalis (synodus) celebraltatik. Ha penig oly occurrentiák intervenialnának, melyek kivánnák e terminusokon kivül a consistorium congregatioját: a főcurator uraimék pro ratione status et temporis convocalhatják az egész consistorium membrumait.

Ezen consistoriumnak penig authoritása in omnibus ekklesiasticis et ekklesiastico politicis difficultatibus et litigiis coram eodem agitandis, ventilandis et determinandis stabilitaltatik, mely is ha mit végez és determinal, annak effectumba való vétetésébe plenarie facultaltatik, melynek is deliberatioi s commissioi ellen, ha ki contumacia ductus reluctalna, ekklesiastica persona lévén az canon szerint büntettessék irremissibiliter et sine omni indulgentia, politica persona penig, az tractusbeli inspector curatortól reportaltatván delictuma az akkor celebralandó consistorium eleiben, azon consistorium secundum qualitatem delicti conformálván az irrogalandó poenat executioba is vétethesse, mely ellen, ha ki reluctalna és magát nem submittálná, excommunicaltassék és mindaddig ne is admittaltassék, mig ad meliorem frugem nem redeal.“ 1713. julius 12. (Másolatban a Teleki család közös levéltárában 1023. sz. a.)

Szombati Erdélyben született. 1713. szept. 21-én senior volt a gyulafehérvári kollegiumban s ugyanott a zsidó nyelvben és logikában praeses és az oratoria classisnak tanitója (classis praeceptor.) 1722—1724-ig a franequeri akademián képezte magát s innen haza jöve, a szathmári iskolánál nyert alkalmazást és később 1729—1734-ig Székelyudvarhelytt.

Vásárhelyi tanársága két és fél évig alig tartott; szelid, csendes és a szilaj ifjuság kormányzására kevésbbé alkalmas természete inkább vonzotta a papi hivatalra. 1737. végén[1]) teljesült vágya, elnyervén a gyulafehérvári papi hivatalt. Uj pályájának azonban csak egy évig örvendhetett: 1738-ban a pestis[2]) áldozatja lett. — Bod P. hibásan teszi 1737-re halálát: 1738-ban volt az iszonyu pestis.[3]) És ezt megerősiti Pávai József kolleg. senior gróf Teleki Sándor curatorhoz 1739. aug. 18-án irt levele is: „1738. esztendőben T. hajdani professorunk Szombati Sámuel uram K. Fejérvártt halála előtt való órákban minden irásit, könyveit az mi societasunknak legálta s mind ez ideig az ottani consistorium protectiója Szentkirályi uram keze alatt vagyon.“[4]) A kollegium könyvtárában 54., 244., 245., 377., 555., 628., 831., 1040., 1074. és 1371-ik könyvtári számok alatt álló könyvek, összesen 10 mü, a Szombatié voltak. Szombati könyvhagyatékát, valamint fehérvári iskolamester *Pataki Márton* és utóda *Dobolyi József* hasonlóan kollegiumunknak tett könyvhagyatékát illetőleg 1744. november havában esketett a koll. előljáróság. Ezen esketés szerint Szombati, mikor Erdélybe jött, Szathmárról ipjának Solymosi Mihálynak elhozta némely könyveit magával reversalis mellett. — Szombati halála után sógora Solymosi Sámuel pap bejött Erdélybe, kiválogatta s elvitte a könyveket. A Pataki Márton testálta könyveket pedig Dobolyi József letartotta magának, hogy a kollegium praeceptori fizetését meg nem adta. Dobolyi József is decedálván a néhai Pataki Márton lefoglalt könyveivel együtt a maga deák auctorait is legalta a m.-vásárhelyi kollegiumnak s Csernátoni Gajdó Dániel — Szombati utódja a fehérvári papságban — vallomása szerint mindkét rend-

---

[1]) 1737. junius 1-én még Marosvásárhelyről irt levelet Teleki Sándornak, melyben az urfi mellé rendelt paedegogusról értesiti, és szept. 29. Bonyhai Simon György püspök temetésén oralt latinul, mint a bujdosó kollegium professora. (helyi ref. egyházközség anyakönyve.)

[2]) Bod P. Historia ecclesiastica Liber IV., mely most épen sajtó alatt van.

[3]) Benkő Transilvani Tom. I. XIX. not.

[4]) Teleki lvtár, Missilisek 184.

beli könyveket egy fél singes ládában a legatusoktól felküldötte a kollegiumnak.[1])

Családját illetőleg be kell érnünk az emlitett esketésben érintett azon rövid tudósitással, hogy neje Solymosi Mihály magyarországi pap leánya volt.

Müvei:

a) *nyomtatásban:*

1. Dissertatio philologico theologica „De lege asylorum," quam sub praesidio D. Alberti Schultens publice ventilendum proponit Samuel Rima-Szombati, Transylvano-Hungarus auctor A. D. 1, april. 1724. Franequerae, 1724. 4r. 64 l. Elől czim és ajánlás 2 levél. Közbe-közbe kézirati széljegyzetek, többek közt Apáczai „de Studio Sapientiae" müvéből is idézet. Ajánlja gróf Teleki Józsefnek és b. Kemény Sámuelnek, mint pártfogóinak, a franequeri professoroknak és Szathmári Paksi Mihály m.-vásárhelyi tanárnak. (595. k. sz. a.)

2. Lázár Mária gr. Bethlen Sámuelné felett oratio 1732-ben (9404. $^{a}/_{4}$. k. sz. a.)

3. Lázár Anna felett predikaczio 1735-ben (1169. $^{k}/_{1}$. sz. a.)

4. Bánffi György felett predikaczio 1735-ben (9404$^{a}/_{3}$. $_{4}$.)

5. Bonyhai Simon György erdélyi ref. püspök felett 1737-ben latin oratio (1169.$^{k}/_{3}$).

b) *kéziratban, akademiai kursusok:*

1. Campegii Vitringa s. s. th. doctoris ejusdemque et hist. eccles. in inclitia franequerana akad. professoris ordinarii Systema theologiae dogmaticae juxta suos aphorismos, typis excusos deductum et concinnatum, quod ex ipsius auctoris Cl. institutionibus oralibus excerptum et satis etiam feliciter pro judicio et facultate excerpentis digestum descripsit Samuel Rima Szombati s. s. theol. Studiosus. Franequerae Frisiorum, anno redemtionis 1722. 4r. 818 lap (256. k. sz. a.)

2. Fragmenta exegeseos in epistolam ad Romanos cap. VIII. vers. 28 et sequentes usque ad finem capitis dictata a reverendó viro Dno Campegio Vitringa patre. A. 1722. 4r. 31 levél (256. sz. a.)

3. Alberti Schultens in inclita Frisiorum akademia professoris animadversiones philologicae in Hoseam ab ipso auctore in

[1]) Kollegiumi levéltár 67. sz.

praelectionibus academicis dictatae, in quibus subsidio lingvae arabicae plurimarum radicum hebraicarum genuina significatio investigatur et detegitur, multaque loca sacrae scripturae vet. Tti nova luce collustrantur, addito subinde prophetiarum scopo et genuino sensu. Descripsit Sam. Rima Szombati s. s. theol. philol. stud. Franequerae Frisorum, anno red. 1723. 4r. 225. lap index, 2 levél és fél. (261. sz. a.)

4. Alberti Schultens „Animadversiones ad Jeremiam, philologicae in collegio hebraico privato; et ad Ezechiam philologico reales, in praelectionibus publicis dictatae. Sam. R. Szombati Franequerae Frisor, 1724. 4r. 490 lap, index 10 levél. (260. k. sz.

5. Samuelis R. Szombati theologia. 4r. 671 l. (386. sz. a.) Alapos készültség, tevékeny munkásság, gyöngédség, benső vallásos érzés jellemző vonásai.

Kövesdi Jánosnak 1739. augusztus 15-én történt kibucsuzásával, tulajdonképen hivatalos működése felfüggesztése által pásztor nélkül maradott nyáj vezetésére

6. Nádudvari Sámuel enyedi pap állittatott és hivatott meg az ifjuság által 1840-ben. Nádudvari máj. 2-án válaszol latinul az ifjuságnak április 26-án küldött meghivó levelére, melyszerint elfogadja a tanárságot, megköszöni az iránta mutatott bizalmat és szeretetet, s kéri, hogy megjelenésekor is ne vonják meg azt tőle.[1])

Mig a tanári székek betöltetlen voltak, az osztálytanitók mint *praesesek* pótolták a tanárok előadásait a theologiában, logikában, zsidó- és görög nyelvben, mathesisben stb. És ilyen praesesek a tanárok mellett is segédkeztek, előkészitették az osztályokat tantárgyaikra. Csak igy fejthetjük meg, hogy az interregnum alatt és egy professor idejében is a tanitás egészen meg nem akadott.

Pávai József kolleg. senior 1740. május 6-án kelt levelében értesiti gr. Teleki Sándor főgondnokot Nádudvari meghivása felől s egyszersmind Enyedről Vásárhelyre felszállitása végett rendelkezését kéri: „Azt is kivánom a mlgs Gróf urnak insinuálni, hogy anno currentis a mtgs supremum consistorium parancsolatjából és az ifjuságnak is tetsző megegyezéséből T. Nádudvari Sámuel uramnak philosophiae és matheseos professorságra hivatalt adván, két becsületes személyünk által (a követek szin-

[1]) Kolleg. Okmánytár, 42. sz.

tén most érkeztenek fel) magát egészen elresolválta a feljövetelben két hetek mulva: de mivel prorsus ulla dispositione vagyunk — főcurator Lázár János uramnak is Szebenben most küldettem levelet, hogy iránt̄unk tehessen dispositiot, mivel se szekerünk, se lovunk az apostolok lovánál, pinczénkben üres hordónál, granariumunkban üres szuszékoknál egyéb nincsen. Azért a mtgs gróf urtól is várok valami consolatiot.“ [1]) Julius 21-én irja Telekinek, hogy e hó 16-án megérkezett Vásárhelyre, tanári állomását elfoglalandó. — Folytonos pénzzavarban volt s minthogy a kollegium sem adhatta ki rendesen fizetését, a kollegium tőkepénzeit kezdette felvenni és egy s más ingóságait zálogba vetni. Igy p. o. 1742—43-ban 220 mfrtot 6%-ra. — 1744-ben zálogba vetette:

„1. Bethlen Gábor egy tizes aranyát, mely 1616-ban veretett, ily inscriptioval: Dnus illuminatio mea, et salus mea, quem timebo.

2. Leopold imperatornak egy tizes aranyát, mely veretett 1703-ban.

3. Három ötös aranyat, facientes ducatos 15. Vetettem pedig ezeket zálogba oly conditioval, hogy mihelyt restans fizetésemet kezemhez vehetem, kiváltsam s restitualjam.“ 1744. máj. 12-én felvett 144 mfrt kapitalist kamatozás végett. 1746. január 1-én 77 frtot. Ugyanazon év május hó 11-én és szept. 12-én 50—50 frtot. (1747-ben[2]) zálogba vetette a kollegium aranyos és zománczos poharát és egy ötös aranyát 60 mfrtért.

Vett volt egy szöllőt is a kollegiumtól elvont pénzzel s *elmenetele előtt jó darabb idővel* azon debitumért maga Nádudvari azt fogadta, hogy mint könyveit, ugy szöllőjét is assecuralta, hogy a nemes kollegiumtól el nem idegeniti, kárban sem hagyja. A szöllőt Balogh Mihály városi polgár vette meg, mástól kért pénzt adott át szinleg Nádudvarinak, ki azt felvette s azután visszaadta Balognak, Balog pedig annak, a kitől kérte volt. Ezért a senior Szolokmai Gergely 1747. julius 1-én az ifjuság nevében tiltakozik a tanácsnak ezen vásárra vonatkozó itélete ellen, s a szöllő exequálására executorok kibocsátását illetőleg Görög György főbiró igy felelt az admonitiora: „Értem, ha eddig ki nem mentek az exequalásra.[3])

---

[1]) Eredetije a gróf Teleki nemzetség közös levéltárában. Missisitek 1028.

[2]) Kolleg. lvtár 62, 69, 70. 86—89. és 96. lvtári sz. a.

[3]) „ „ 118.

Eltávozásáról, családjáról s *kartársaival való viszonyáról* egy pár rendelkezésünk alatt álló levél nyujt némi felvilágositást. 1746. nov. 16-án Pokai Szikszai Zsigmond Sáromberkeről irja gr. Teleki Sándornak, hogy „Tiszteletes *Nádudvari uram szintén ma kivánt (1746. nov. 16.) a kollegiumtól bucsut venni*, mivel fizetéseket s életek táplálását ki nem szolgáltaták onnan, az honnan illenék. A mint hallottam, ottan nehezen élnek juxta characteres suos. Técsi uram is irt Gernyeszegre, hogyha buza dolgában nem segithetik, nehezen subsistálhat az bőv időben is.“

Bánffi Zsigmond 1747. jul. 25. Záhról gr. Teleki Sándorhoz intézett levelében azt irja: „Az a hire, hogy Nádudvari pápistává lett, s hogy Váradon (Nagyvárad) lakik; de én bizonyos embertől kaptam levelet Váradról és semmit sem ir arról.“ Magyarországra távozását s vallásváltoztatását Bod Péter is emliti.[1])

Ugyanazon időben hely és évszám nélkül gr. Bethlen Ádámnak irt elég terjedelmes levelében[2]) kollégái és neje ellen elkeseredve panaszol: „Minémü szörnyü bestelenséget ejtettek májusban rajtam az én minapi jó collegaim, nyilván vagyon excellenciád előtt, melyről minekelőtte bőven és genuine irnék Excellenciádnak, alázatosan kérem, méltóztassék nekiek imponálni, hogy engemet persequalni desistaljanak, mert én mihelyt dolgaimat jobb rendbe vehetem, a curator urakkal számot vetek és a Collegiumot, minél hamarébb lehet, bizony contentalni fogom. — Iterate kérem Excellentiádat alázatosan, méltóztassék maga auctoritását interponálni és ezen dolgot bölcs tanácsával ugy moderalni, hogy tovább jobban is ne exacerbaltassam. Ne bánjanak ugy velem, mint valami idegennel, vagy bitanggal, kinek se atyja, se anyja, se nemzetsége nincsen. Megtalálhattanak volna engemet törvénynyel akár *Erdélyben* akár *Magyarországon*, egy fejedelem birodalmában lettem volna mind itt, mind ott. Soha sem a mtgs ref. statusnak, sem az ekklesiáknak, sem a vásárhelyi kollegiumnak ártalmára, kárára, roszára nem voltam, mégis ők ugy bántak én velem, mintha örökké ellenségek lettem volna.

---

[1]) Polikarpus 175. l.

[2]) Bethlen Ádám felküldötte gróf Teleki Sándornak Nádudvari ezen levelét másolatban 1747. aug. 27-én Bethlen Szentmiklósról e sorok kiséretében: „Nádudvari, a mint hallja, már expectorálta magát Váradra s talán Egerbe is és igy megmutatta *quod inter nos fuit sed non fuit. e nostris.* Teleki Bethlen levele boritékjára szept. 17. ezt jegyzi: Julius 7-én irt Bándi Pál nekem (Telekinek), hogy azon nap Debreczenben Török Dániel látta Nádudvari uramot a napájánál és sógoránál; Notarius Pándi F. Uramnál.“

Ne felejtse el Isten a rajtam tett méltatlanságot s gyalázatot, hanam fizesse vissza nekiek.“ Nádudvari ezen panaszos szavainak hitelét nagyon meggyengitik a fönnebb érintett adatok. — És ha megengedjük is, hogy a „pauperies magna meretrix“ oly lépésekre kényszeritette, melyek rendezett viszonyok között egy erkölcsi testület vezetőjének meg nem engedhetők: de hisz ezen anyagi zilált helyzet közös volt más két kartársával is, és ha kartársai alap- és ok nélkül vették volna is üldözőbe: kollegáinak ezen eljárása családjával, nejével való békéjének, egyetértésének, összetartásának még szilárditására, szorosabb összefüzésére szolgált volna. A külvilág üldözései és zaklatásai között a családi tüzhelynél keresünk menedéket. enyhet, s az emberek rideg, hideg, fagyasztó tekintete előtt a család szentélyében meleget. De előbbi levelének folytatólagos soraiból ép az ellenkezőt olvassuk: „Megköszönném alázatosan, ha Excellentiád méltoztatnék az én feleségemet is csendesiteni; hallom, hogy békételenkedik és engemet bestelenséggel illet. Nulla calamitas sola. Ugyan reám dült és nehezkedett most a balszerencse. Én nem deseraltam őtet: ha hozzám jö lakni, recipiálom s mint feleségemet ugy tartom, a mi praetensioja van, eligazitom. Ha valamivel vádol, bizonyitsa meg, csak hogy hagyjon békét addig és ne bestelenitsen, mig velem vagy egy, vagy másképen nem végez. Cselekedjék Excellentiád velem irgalmasságot, kegyelmes jó uram, nem magamért, hanem szegény gyermekeimért, nemzetségemért s kivált Istenért. És méltoztassék az elméket ugy disponálni mindenütt, hogy egy keveset respiralhassak, mert én mindeneket fogok suo tempore contentalni, valakinek valamivel tartozom.“ Az egyenetlenséget férj és nő között Nádudvari ingatagsága idézte elő: „rosz hirben keveredett volt egy lenge nővel, mely midőn kivilágosodni kezdett volna, titkon Erdélyből kiméne Magyarországra; elhagyá feleségét, gyermekét, hivatalát, vallását; azoknak is, a kikhez ment, reménlett tisztességét és uraságát s gazdagságát el nem érte.“ [1]) Egy más versio szerint „öregségére Hollandiába bujdosott és ott a ref. vallásra vissza állván, tanitással kereste kenyerét.“ [2]) 1749. márczius 27-én költ leirata 3. pontjában a főkonsistorium elrendeli Nádudvari összeirt és megbecsült ingóságainak további rendelkezésig jó gondviselés alatt tartását.[3]) — Ez utolsó adatunk Nádudvari ügyében.

Nádudvari életrajzának kiegészitése végett szükségesnek ta-

[1]) Bod. Polikarp. 175. és 202. [2]) u. o. [3]) Koll. lvtár 110.

láljuk itt még fölhozni utólagosan tanulói és enyedi papi pályájáról és müködéséről irt jellemző vonásokat Bod Pétertől: „Nádudvari Sámuel hozatott volt — Enyedre — második papságra (első pap Borosnyai Lukács János volt), a ki rövid tanitásával, magát kedveltető, kedves beszédü, alázatosságot mutató ember volt. Ez tanuló deák korában a deák nyelv tanulásában, poesisben, mathesis, philosophia tanulásában s holmi pepecslésekben, kalendarium csinálásban sat. töltötte idejét; a theologiát pedig fundamentomosan meg nem tanulta; pappá lévén, kezdett predikálgatni holmi idegen és ellenkező vallásu embereknek postilláikból s néha a reformata vallás igazsága ellen is, melyért erőssen neheztelt Borosnyai, a ki a theologiát igen jól tudta és tiszta tudományu pap volt. Ki is ment a hire a Nádudvari ujitásának, a ki megintetvén a püspöktől, nem engedett, hanem azzal hirt, nevet, dicsőséget akarván magának szerezni, tovább is folytatta és egykor felette vastagon predikálván a Pelagius tudományát a templomban, azt nem hallgathatta paptársa Borosnyai János, hanem buzgósággal betelvén és felforrván felállott és igy szólott: *protestalok! a remonstransok sem szólnak ilyen vastagon*, s azzal kiment a templomból." Ezért a küküllővári sinodusban 1734-ben felfüggesztetett hivatalától: „Az atyafi a *publica functione suspendaltatik*, hogyha pedig az Istennek megvilágositó kegyelme által *saniora sapiet* és azokat, a melyeket orthodoxiánk ellen hintegetett e publica cathedra recantalja és a praejudiciumokat levetkezi, remissioja leszen ezen sententianak. Hogyha pedig magát megkeményiti, melyet nem reménlünk in perpetuum deponaltatik mind az Approbata constitutio, mind a Szathmár-Németi nationalis sinodusban kiadott 19. és 21. canonok szerint."[1]) Ugyanazon 1734. esztendőben jul. 12-én M.-Vásárhelyt reversalist adott. Ezen reversalisban azt igéri s arra kötelezi magát, hogy Erdélyben a részleges kegyelemről és előre elhatározásról (de particulari gratia et praedestinatione) bevett orthodoxa tudományt fogja hinni, követni, hirdetni és predikálni nyilván s előbbi tanitásait az universalismusról két vagy több havi időköz alatt azon évi karácsonig vissza fogja vonni és mondani nyilván az enyedi szószékből. E visszavonási igéret hasonló volt a Galilei „E pur si mouve"-jéhez. November 27-én Szebenben egy iv terjedelmü kérő levelet irt és intézett a főconsistoriumhoz, melyben tisztázni igyekezik álláspontját s meggyőzni a consistorium tagjait ártatlansága felől s végre kéri,

[1]) Bod P. Polikarpus, 175. és 202. l.

hogy a visszavonás elhordozhatlan terhét vegyék le vállairól; mert ha ezt meg nem nyeri, világos, hogy a synodus deliberatuma erejénél fogva a jövő év első napján mind helyétől, mind hivatalától örökre meg fog fosztatni. Még életben levő szülőire, kedves feleségére és két kis gyermekére kéri, hogy legyenek tekintettel s könyörüljenek rajtok és rajta![1]) Kérését nem követte siker. Karácsony eljött és

[1]) Bod nem emliti Nádudvari e kérvényét; szükségesnek találjuk azért itt egész terjedelmében napfényre hozni:

LIBELLUS SUPLEX
Samuelis Nádudvari
ad
Illustrissimos Spectabiles ac Magnificos, Supremi in Transylvania Reformatorum Consistorii Proceres, Natalium splendore, pietate, magnanimitate, prudentia, ac aequitate conspicuos, Dominos, Dominos et Patronos suos Gratiosissimos.

Illustrissimi, Spectabiles, ac Magnifici Proceres!
Domini et Patroni gratiosissimi!

Quibus motibus involverit Ecclesiam Nagy-Enyedinam fervor quorundam hominum, plus aequo pro minutiis religionis Zelantium, omnibus, qui religionis negotia scire curant, notum esse arbitror. Dolent piae animae, et ab omni virulentia alienae, hominum, eandem religionem profitentium mentes, sic in contraria studia scindi, atque in gremio suo reperiri, qui tranquilitatem Ecclesiarum Transylvano—Reformatorum, multis precibus, laboribus, sudore et sanguine partam, levi de causa turbare sustineant.

Doluit certe, doletque animo meo, pacis et concordiae, pro ut servum Jesu Christi decet, studioso, non de fundamentali aliquo fidei articulo, sed extremo fere structurae apice (universalis gratiae doctrinam intelligo) tantam belli religionis molem conflatam, et huc usque infeliciter prorogatam atque productam esse. Quid enim attinebat in materia (ut illi ipsi fatentur) in utramque partem aeque disputabili, et quam unusquisque sine dispendio fidei et salutis credere, aut rejicere potest, hostili animo capitalique odio digladiari? Quid causae fuit, ad oppugnandam doctrinam, quam in Germania, Anglia, Helvetia, Belgio, etc. acque pii cordatique Reformati fovent, publiceque confitentur, ingenti conatu et nisu coelum terrae miscere? Quid opus fuit causam Nagy-Enyedini, in frequentissimo, utriusque, secularis et ecclesiastici ordinis consistorio dijudicatam, decisam, atque complanatam, resuscitare, synodoque generali iterum disceptandam committere? Num sapientis est toto amne restinguere, quod amphora aquae commode possit incendium? aut ambabus palmis uti, ubi digito reprimi queat emicans atque surgens malum?

Quid cöegit sanctam synodum, ut mihi, sententiam de praedicta gratia universali publice recantandam esse deliberaret, neque hoc deliberatum, interveniente humili deprecatione, revocaret, quamvis perpetui de hac materia silentii fidem, datis reversalibus promiserim, juramentoque affirmaverim, me, de gratia universali, neque publice neque privatim unquam docturum, disputaturum, locuturumve? Quid est in conscientias dominari, si hoc non est? An ergo ex praescripto sacra-

nem recantalt; uj év első napja is bekövetkezett: és nem fosztatott meg hivatalától; huzódott, halasztódott a retractio martiusig. Ekkor „Nádudvari Sámuel ujabb fulmináló levelet kapott a püspöktől és ujabb formula rectractionist is küldött ő kegyelmének, melyet is holnap reggel (martius 20-án, 1735.) a templomban el is kell ő kegyelmének mondani.“ (Felfalusi Mihály levele Teleki Sándorhoz 1835. márcz. 19. Teleki lvtár.)

Jelmondatát követte: *Fata viam invenient* (Virg. Aeneis. III. 395. v.) s a vak fatum félrevezette.

Művei.

a) *Nyomtatásban*:

1, Kölös János felett oratio 1733. (9404 $^{a}/_{4}$)
2. VI. Károly császár halálára latin oratio. 1740. (1169 $^{k}/_{3}$)
3. VI. Károly császár halálára, parentatio caesarea 1741. 13 levél, 4. r. (A Teleki könyvtárban 1566. k. sz. a.)
4. Vass Dániel felett oratio, 1741. (9387.)

---

rum literarum teneor vivere fide non mea sed aliorum, et carbonaria? Coacta religio, non est religio: libera ea est, et quae imperari nec potest, nec debet. Audivimus apud Romanenses Dominicanos de maculata B. V. Mariae conceptione, silentio mulctatos, damnatosque esse; at vero ut sententiam contra conscientiam revocarent, ne quidem ipse Pontifex Romanus voluit.

Quid itaque sibi vult in ecclesiis nostris, quae miti, humili et mansueto Christi spiritu agi, atque animari debent, inaudita haec durities, alias omnes longe superans et vincens? An ut conscientia mea lethali et insanabili vulnere, per istam sententiae retractationem sauciata, perpetuo sceleris et sacrilegii patrati sensu conficiatur et contabescat? At ego- teste hoc ceolo et terra dictum volo, ut conscientiam ipse meam vulnerem, non committam. An ut ea Auditorum meorum fidei et saluti consulatur? At vero quotusquisque erit Auditorum meorum, qui sibi persuadeat me priora et animi sensu revocare, neque turpiter et sacrilege in Dei et cathedra et persona mentiri? Quis credet deinceps vel vera declamanti? An non hoc ineffabili multarum animarum scandalo, ministerii vero verbi ignominiae atque prostitutioni futurnm sit, cordato cuique, atque aequo rerum aestimatori censendum relinquo.

Quid est insuper, quod multi Magnatum nostrorum aures et animos confictis criminationibus insidiose et caluminiose ita oppleverint, obtuderintve, ut mei audiendi, nedum absolvendi, vix jam spes aliqua superare videatur? Quoties inculcatum Procerum animis est, a me monstra opinionum ali: antiquorum haereticorum placita velut ab inferis revocari: sacrum baptisma, non rite administrari: doceri praeterea, legem Dei, a regenito quovis, perfecte impleri et posse et debere: peccatum originis, et in Spiritum Sanctum non dari: pro aeterna damnatione orandum esse, et quae sunt similia non parvo numero figmenta, partim blasphema et impia, omnia vero in personam, fidem, religionem publicasque meas actiones iniuria.

5. Kemény Sámuel felett oratio, 1744. (1169 $^{k}/_{3}$)

b) Kéziratban, jegyzetei és fordításai:

1. Raritates sacrae, 4r. 57 levél, index 3 levél,
2. Observationes quaedam, 4 levél 4r.
3. Trigonometria 7 levél, ad lectorem — elől $1^{1}/_{2}$ levél, 1743. ápril 26.
4. Elementa opticae Wolffianae e germanico in latinum idioma versa, 13 levél.
5. Elementa catoptricae Wolffii. 6 levél. 1741. szept. 28.
6. Elementa architecturae civilis 34 levél.
7. Elementa architecturae militaris, sive fortificatoriae. 1743 26 levél
8. Calendario-graphia vetus et nova. In usum auditorum suorum concinnata. 1742. 22 levél
9. Elementa chronologiae Wolffianae ex idiomate germanico in latinum translata. 24 levél.

Vos appello Judices atque Arbitros, Patres Conscripti, velut summos, in ecclesiis nostris legum justitiae, et religionis vindices ac statores, imo ipsius Dei vicarios et plenipotentiarios!

1-mo. Si erraverim, quod a receptae in patria religionis pl citis latum pilum declinaverim, (uti me hac in re errasse, neque diffiteor), num inquam unicuique jure factum non fuisset satis, aeterno, de praefata materia silentio? quod, ubi serpens in animis quorundam homínum scandalum animadverti. sponte obtuli ac vovi.

2-do. An non durum nimis sit, et inclementiae affine, unicum, eumque tantillum errorem, poena in ultimum vitae terminum duratura, imo post fata, etiam in infelicem posteritatem transitura castigari et affici? Judicate

3-io pro ingenti vestra prudentia Magni Proceres! An non Serenissimo Prussiae Regi. ejusque Consiliariis, Academiarum item Professoribus, quorum perenni munificentia peregrina nostra Juventus utitur, an non inquam bilem merito moveat, si forte illis aliquando pervenerit ad aures, Nos infelices propter doctrinam, quam ipsi publice ac constanter profitentur, quamque ad ipsorum pedes hausimus, miserabiliter sic proscribi et prostitui? Ministerio Sacro in utraque patria abdicari: aeternae ignominiae cum universa cognatione et familia probrose exponi: victus et amictus quotidiani quaerendi, familiaeque alendae via modoque privari: sedibus exigi, et quae sunt coetera, non multum charitatis christianae specimen et signum spirantia.

Sed cum ipsi, de quibus jam loquor, populares nostros, in communionem sui coetus et ecclesiae, imo sacrae coenae participationem admittant; quae causa vel saltem in speciem justa excogitari a quocunque potest, cur ipsorum in hoc puncto religionem irreconciliabili odio detestemur, silentioque non contenti eorum in religione consortes ad ejerationem sententiae, sub amissione honoris et officii inflexibili duritie cogamus atque adigamus?

Ezen elősorolt kézirati művek mind egy kötetben vannak 520 k. sz. a. és Nádudvari saját kézirata. 1747-ben Batz István birtokába kerül e kötet, s ugyan ő mint ó-tordai pap könyveit végrendeletében kollegiumunknak hagyta 1790-ben s igy került azok között Nádudvari müve is vissza. Ezenkivül még a 752. és 4047. sz. a. könyveken áll a Nádudvari neve; ez utolsót Frankfurtban vette, hol akademián volt. 1728-ban enyedi pap. Halála 1754-re esik.

A Szombati Sam. theol. tanár Fehérvárra távozásával 1737. végétől 1741. utolsó feléig egy-egy igazgató-tanárral — előbb Kövesdi, majd Nádudvarival — 1739. aug 15—1740. májusig épen igazgató nélkül tengődött az intézet. 1741-ben a consistorium határozata folytán az ifjuság a theologia és azzal egybekötött tantárgyak tanitására meghivja

---

Verum non desunt fortassis, qui metum publici religionis periculi subesse arbitrantur, nisi sententia saepius dicta publice recantetur, ne scilicet sacratissima Caesarea Majestas, cognita, in religione recepta, innovatione, in universum statum reformatum animadvertat, libertatem que religionis aut adimat, aut in arctiorem limitem cogat. Sed. proh Deum immortalem! quis est hominum, cui hoc primum in mentem venire potuit? Quasi vero ea sit indole Clementissimus Princeps, ut ob abjectae, et nullius nominis et existimationis personae unicum errorem, eumque nunquam amplius errandum, universos reformatae religionis socios, tam rigide mulctandos sibi, atque ingenti hac poena afficiendos esse ducat! Quis est, qui non sibi persvadere queat, plene satisfactum iri Suae Matti sacratissimnae, si urgente neccessitate, humilime respondeatur: Fuísse quidem quendam infimae sortis et eruditionis praedicantem, qui aliquando, omnibus insciis, nullis consentientibus, extra receptae in patria religionis limites vagatus, de gratia Dei universali, in publico magna temeritate quidpiam protulerit; sed eundem, superiorum suorum auctoritate et officio illico admonitum, imo citatum, et publica functione pro tempore prohitum, severe interminatum, ni loqui peregrina desistat, officii et ministerii publici perpetua interdictione. Certe aut ego nihil video, aut huic rei, ne hilum quidem periculi subesse potest.

Paucas has, sed graves querelas, turbato et fere dejecto animo, magna nihilo tamen minus fiducia, in sinum vestrum effundere sustinui Patres Conscripti! Supplici voce atque mente precatus, ut intollerabili recantationis onere humeros meos auctoritate vestra levare dignemini. Quod nisi vestra binignitate atque gratia inpetravero, constat, me vigore deliberati sanctae synodi gralis, a prima proxime futuri anni die, et sedibus et officio in perpetuum privatum iri.

Miseremini itaque Illustrissimi Spectabiles ac Magnifici Domini, aetatis meae, nondum plane senescentis, eoque in hac aut illa ecclesiola, ad serviendum Evangelio Jesu Christi, non usque adeo inhabilis! Miseremini parentum meorum adhuc superstitum, qui, ut senio propemodum confecti sunt, ita inclementiore rerum mearum fama consternati,

7. Técsi Sámuelt.[1]) Técsi ugyanazon év deczember hó 19-én válaszol,[2]) köszönetet mond az ifjuságnak a megtisztelő figyelemért s igéri, hogy teljes erejével, tehetségével igyekezni fog isten országának előmozditására. Técsi intézetünkben tanult, 1722. május 17. jegyeztetett anyakönyvbe; osztálytanitó volt az Oratoriában, praeses

---

infelicem animo exitum augurantes, noctes diesque anguntur, magnoque, dolore propemodum conficiuntur cum lachrymis illaturi ultimam canitiem infelici sepulchro, nisi clementia vestra eorum miseriae subveniat nutantibusque auxiliatricem dextram benigne porrigat. Miseremini porro ancillae vestrae, charissimae meae conjugis, natorumque duorum, parvulorum, quos hac ignominia aeque obrui, atque involvi, quis dubilet? Coeterum bonae spei plenus, me, resque meas jam jam casuras, benigno Illustritatum Vestrarum favori, atque gratiae humilime commendans, Deum T. O. M. ardentibus ac suplicibus votis veneror et oro, ut Illustritates Vestras spiritu suo jugiter gubernet, gratia cumulet, benedictionibus ornet, denique in bonum afflictae patriae, ecclesiarum ;ref. decus et utilitatem, diutissime incolumes et sospites conservet. Cibinii, 27. Nov. a. d. 1734.

Vestrum
Illustrissimi Proceres

humilimus et obsequiosissimus cliens
Samuel Nádudvari.
p. t. Servus Jesu Christi in
Ecclesia Nagy-Enyediensi alter indignus.

[1]) Ugyanezen időtájban a 3-ik tanszék betöltéséről is volt szó s az egyik gondnok Teleki Sándor megis találta ez ügyben *Berkes Istvánt*, ki akkor Bályokon volt Biharmegyében, s később 1745—1749-ig marosvásárhelyi pap: († marczius 21.) de ismerve a helyi viszonyokat még itteni diáksága idejéből, nem volt hajlandó elvállalni, a mint azt mutatja 1742. febr. 1-én Teleki Sándorhoz irt levele:

„Non facile emergunt quorum virtutibus obstat res augusta domi azt is tudom: honor fugientes sequitnr, sequentes fugit. Nem tagadhatom ezen felett, irtoztatott nagyon annak a Nemes Kollegiumnak majd ifju deákságomtól fogva mind tisztelt professori, mind deáki iránt, nálam tudva tartott sok orvosolhatatlan nehézségekkel egybe köttetett bajos állapotja. A rectorságrul is hallgatott az irás. Mindezek iránt pedig, quod hodie maximum, ha akarnám is akkori gondolatom változtatni, késő; mert már ugyhallom az a Nemes Kollegium talált magának arra az hivatalra érdemes tudós férfiut, Tiszteletes Szathmári uramot (?) a kolozsvári praedicatort, kit ugyanott is akartanak az előtt 3-ik professorrá tenni. Csak Tiszteletes Técsi uram hijával vannak.“ stb.

(Eredetije a gróf Lázár Jenő ur levéltárában Medgyesfalván.) — Berkes 1722. április 14-én iratott anyakönyvbe. Távol volt Marosvásárhelytől s igy nem értesült mindenről alaposan. Berkes 1733-an gróf Teleki Sándor fiának Lajosnak volt tanitója s Szathmári Mihály professor által elbocsátását kérte, hogy indulhasson társaival s a pünkösd után hazajövendő akademikusok után valami jó alumniát nyerjen.

[2]) Eredetiben a koll. okmánytárában, 48.

a theologiában és zsidónyelvben, senior s végre 1735-ben a marburgi akadémiára ment, s ott ugyanazon év végén decz. 20-án iratott be az akadémiai polgárok közé. 1736-ban szeptember 28-án Huszti András kolozsvári tanár Técsinek Marburgból érkezett levelét gr. Teleki Sándorhoz küldi Gernyeszegre, hogy vagy az öcscsének adassa át vagy küldje ki a Técsi anyjának Péterlakára és ha az anya levelet irat fijának, azt küldjék hozzá Kolozsvárra expediálás végett. Gróf Teleki Ádám 173[illegible]. január 20-án Ajnácskőről irt levelében[1]) egy excellentiás urnak (Teleki Sándor) ajálja Técsi Sámuel, kitünő elméjü, tevékeny és jó erkölcsü ifjut, ki már pár év óta szorgalmasan tanul a marburgi egyetemen, hogy vétessék fel a leydai egyetemen alumniára; Técsi mellett még Deáki Sámuel és Sófalvi József kolozsvári kollegiumi ifjakat is ajálja.

A theologia tanitásában Kaposi Sámuel által Rissenius és Circhmeier marburgi professorok után készitett kézirati kézi könyvét használta[2]). Itt egyszer mindenkorra megkivánjuk jegyezni hogy a vásárhelyi kollegiumban keletkezésétől 1718-tól fogva 50 éven át folytouosan a Kaposi Sámuel kézirati cursusai szerint tanitották mind a theologiát, mind a philosophiát, a mint azt a kollegium könyvtárában megőrzött kézirati másolatok évszámjai mutatják. Kaposi ezen művei: 282, 283. sat. k. sz. a. 1774ben is lemásoltattak; a 496. sz. alattl 1748. és 1750-ben; 540. sz. alatti 1722-ben; 1346. sz. alattit Basa István 1774—1800-ig theol. tanár használta. — Tanári fizetés 1744. januárban a főkonsistorium rendeletéből készitett kimutatás szerint: a két professor fizetése in concreto 760 mfrt. 1749. márcz. 27-iki leiratában a főkonsistorium a tanári fizetéseket a naturaliakon kivül igy állitotta és határozta meg:

theologiae professor fizetése (Técsi) 200 frt,
az uj philosophiae professoré (Incze István) 200 frt,
az emeritus philosophiae professoré (Kövesdi János) 100 frt

Ugyanezen leirat 9-ik pontjában azt rendeli a főconsistorium „hogy tiszteletes Técsi uram a mely capitalist, circiter 500 forint, fel vett, fizetése annyi számu hátralékában betudatik“; a 7-ik pont alatt a pénzfölvételt és pénztárost illetőleg intézkedik:

„A tőkék föl ne vétessenek a curatorok hire nélkül; reversali sos *perceptor állittassék*, kinek nem leszen szabad se professor, se senior, se pedig más akárki megtalálására az elsőbb curator assignatiója nélkül pénzt adni ki. Részletenkint kapják fizetéseiket a salláristák és azok közt a professorok is. (12. pont.) Végre ren-

[1]) Kolleg okmánytár. 47. sz.
[2]) Lásd Kaposi életrajzában kézirati müvei 141—144. l.

deltetik, hogy két év alatt mindenik professor systemáján átmenjen. Ezekből látjuk, hogy nemcsak Kövesdi és Nádudvari, hanem Técsi is folytonosan pénzzavarban volt mindig. 1776. jannár közepén bekövetkezett halálakor 1000 frtot megközelitő összeg tartozást hagyott hátra; csak a tisztázott adosság 777 frt volt. Vagy 30 egyénnek tartozott, falusiaknak, városiaknak, deákoknak is. Január 19-én — temetése után való napon — könyvei s egyéb pénzzé tehető ingóságai zár alá tétettek. Február 3-án Rozsnyai József vicecurator az elpecsételt tárgyak összeirását és megbecslését rendeli Incze István rectornak. Egy év mulva 1757. febr. 26-án a főconsistórium rendelete következtében az eddig zár alatt tartott Técsi-féle tárgyak elárverezését illetőleg következő utasitásokat adja Benkő Mihály theol. tanárnak, minthogy maga Rozsnyai, kire az árverezés bizva volt, akadályoztatott:

1. Válasszák ki az idegen könyveket a Técsi sajátjai közül, s azokat, ha tulajdonosaik hitelesen igazolják s bebizonyitják, nyugta mellett adják vissza.

2. A Técsi könyveit adják el, ha lehetséges becsáron felül.

3. Addig senkinek se adják át, mig árát le nem teszi.

4. A begyülendő összeget pecsét alatt tegyék le a seniorhoz.

A begyült pénz a hitelezők között aránylag felosztatott, mint hogy a tartozás jóval többre ment a begyült összegnél. Özvegyének Viski Sárának is utalványozott Rozsnyai curator a fő consistorium szóval tett utasitása következtében a könyvek árából sub titulo dotis 40 frtot. Irományai fijának Técsi Miklósnak[1]) adattak át.

Neje, mint látók, Viski Sára, Viski Pál leánya volt, kit 1743-ban, november 20-án vett nőül.

Meghalt 1756-ban január 16-án, eltemettetett 18-án két predikáczióval. Élt 49 évet. 1758 szeptember 2-án az ifjuság emlékkövet állitott sirhalmára: „Tiszteletes Técsi Sámuel monumentumának kifaragásáért és a betüknek kimetszéséért adott Wenter Mihály kolleg. senior 15 mfrtot és 50 denárt“ a seniori számadások szerint.

Müvei:

Carmen natalibus Wilhelmi Hassiae Landgravii dicatum 1738. 2. r. 11. levél. Marburgból küldötte a kollegium könyvtárának, mint marburgi alumnus. (1155 k. sz. a.)

---

[1]) Técsi Miklós 1760-ban a kollegiamban Marosvásárhelytt könyvtárnok, osztálytanitó a syntaktika classisban, theologiae praeses, akademita végre szent-benedeki pap. (10,214. számu anyakönyv. 114. l.)

Temetési beszédeket is tartott: 1746 julius 27-én Kapronczai György marosvásárhelyi pap felett predikált, 1747-ben Baló Judith Bonyhai Simon György ref. püspök özvegye felett orált magyarul a helyi ref. egyházközség temetkezési anyakönyve kimutatása szerint.

Nb. 1747 szept. 18-án a főconsistorium okt. 10-re Enyedre hivja Kövesdit és Técsit a grammatica revisiojára (98 sz.). E grammaticat Ajtai Abodi Mihály enyedi tanár irta, s a bizottság az uj gramatica helyett felveszi Commeniust és a Morum praecepta-t is a kisebbekkel ismételtetni határozza. 99. sz.

A Nádudvari eltávozása után a philosophiai tantárgyak tanitása ujból a visszahelyezett emeritus Kövesdi kezébe jutott. A főconsistorium e bajon segitendő, 1749 márczius 27-iki leiratában [1]) igy rendelkezik a kollegium elöljáróságának: Hogy a philosophicum studium meg ne szakadjon, egy philosophia professor collocatioját 200 magyar forint és természetbeli fizetesét elhatározta, candidálván e végre: Incze Istvánt, Dézsi Józsefet és Zilahi Józsefet, Zilahi Sebes András prof. fiját. A gondnokoknak kötelességévé teszi, hogy az ifjüságnak proponálván suffragiumokat colligalni, s azokat pro confirmatione a consistoriumnak submittalni ne terheltessenek (8 pont) Ugyanezen 1749-ik esztendőben

8. Baczoni Incze István megválasztatott philosophiae és matheseos tanárnak. A Wolffiana philosophiat ő tanitotta először a marosvásárhelyi kollegiumban. Tanulását Kolozsvárt kezdette és folytatta atyja Baczoni Incze Máté oldala mellett, ki ugyanott előbb professori azután papi hivatalt folytatott. 1741-ben a leydai akadémiára [2]) ment. Innen haza térve losonczi b Bánffi Farkas udvari papja lett Bonczidán s innen hozatott Vásárhelyre s köszöntött be ünnepélyesen szeptember havában [3]) és „a vásárhelyi kollegiumot — Bod Péter tudósitása szerint [4]) — maga serény tanitásával és a jóltevők előtt való kedvességével sokkal nagyobb dicsőségre emelte, mint volt.“

1757-ben a főkonsistóriumhoz felterjesztést intézett, hogy a rectori hivatalt a tanárok felváltva viseljék. Erre aug. 28-án válaszolja a főconsistorium: „Megengedtetik, hogy a projectalt modalitás szerint a kettő között u. m. theologiae és philosophiae professor-

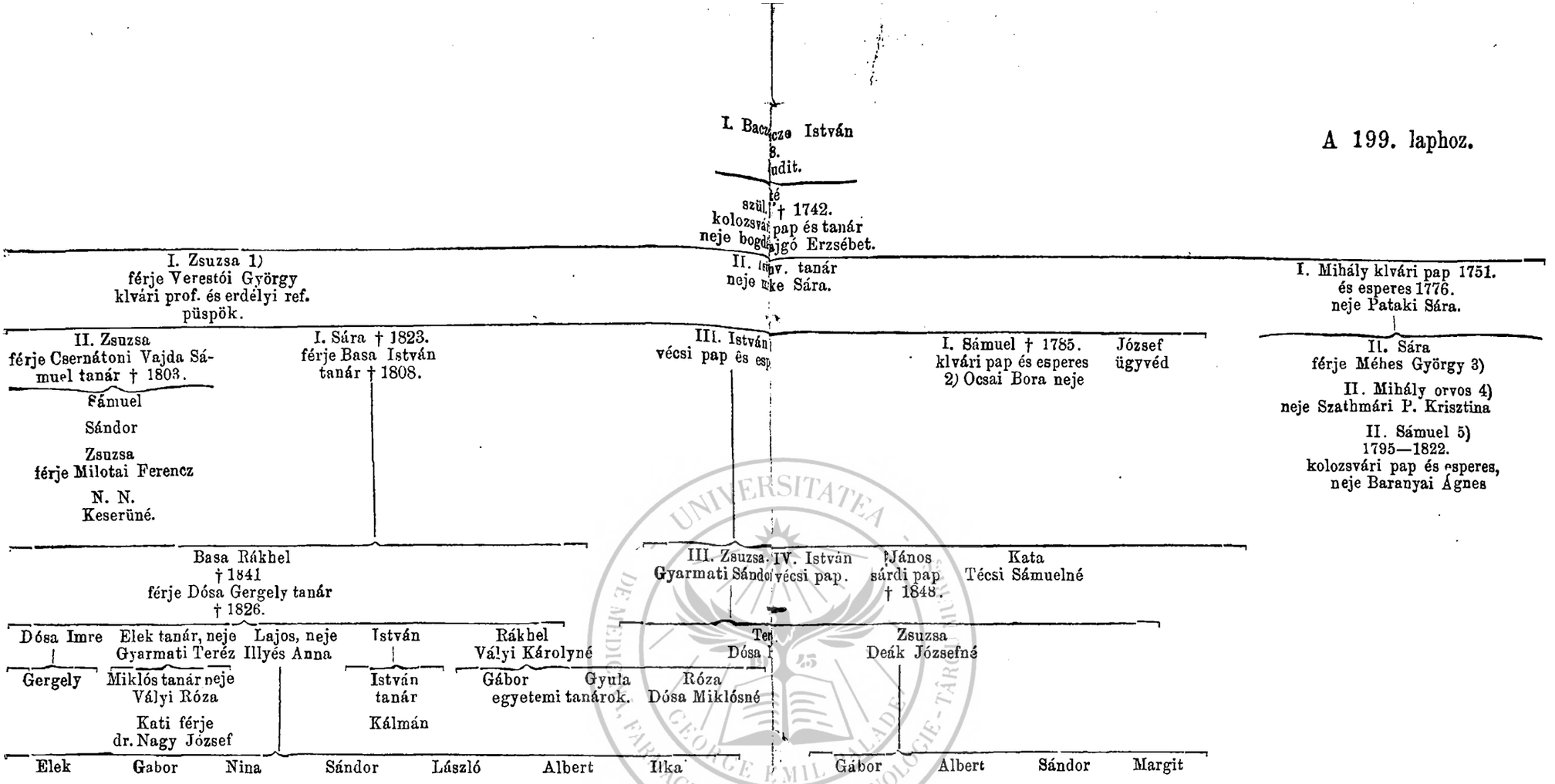
[1]) Koll. lvtár 110.

[2]) „Pharus hungarico batava, in memoriam triennalis beneficii, quod Leydae in collegio theologico hungaris constitutum est“ czim alatt Nánási István elősorolja 1715—1778-ig a leydai egyetemen volt magyar ifjak névsorát odamenetelek éve szerint. Teleki kvtár, 3692. k. sz. a, k. végén.

[3]) Benkő Transsilv. Tom. II. §. 260.

[4]) Athenas 346. l.

A 199. laphoz.

1) I. Incze Zsuzsa és Verestói György gyermekeik: 1) V. Erzsébet, el Antoni Sámuel klvári senátor, később dr. Pataki Sámuel klvári filoz. és math. tanár neje. 2) V. György klvári pap (* 1739. † 1794. első neje Fáji Mária, dik Sas Borbála.) 3) Verestói Sámuel orvos dr.

2) I. Sámuel és Ocsai Bora gyermekeik: V. István, Dániel, József és Mihály.

3) Incze Sára és Méhes György gyermekeik: 1. *Zsuzsa*, férje Herepei János ozsvári pap és professor. 2) *Sára*, férje Bántó Mihály kémeri és boldogfalvi pap. 3) *Sámuel* kolozsvári professor, 4 neje: Deáki Fülep Teréz, Benkner Károlin rchenlever Károlin a és Róbert Albertin. 4) *Mária*, férje Lugosi Ferencz ügyvéd. 5) *Krisztina*, férje Seres László ügyvéd.

Méhes Zsuzsa és Herepei János gyermekeik: 1) *H. Károly* enyedi prof és vizaknai pap, neje Krizbai Kata, kitől 6 gyermeke: Zsuzsa Szőcs Sándorné, Ilka Benedek Antalné, Kati Kronberg Gyuláné, Ödön †, Károly és Géza. 2) *ergely* kolozsvári pap és esperes, neje Bartos Eszter, kitől 7 gyermeke: Ottilia Pataki Gyuláné, Ottó †. Gergely klvári pap (neje Demeter Ilka), Ádám †., Barabás Józsefné (egerbegyi pap), Kati és Eszter.

Méhes Sára és Bántó Mihály gyermekeik: 1) Sámuel, neje Kozmanovics , kitől B. Kornélia és B. Janka Fazakas József tanárné. 2) B. Pepi Baló József pap neje.

Méhes Sámuelnek első nejétől Deáki Fülep Teréztől 3 gyermeke: Sám yörgy és Póli.

Méhes Máriának Lugosi Ferencztől 5 gyermeke: Kati, Ferencz, Károly, és Amáli.

Méhes Krisztinának Seres Lászlótól: S. Karolina Barabás Ferenczné, S. a Sárkány Ferencz klvári nyugalmazott tanár neje, S. Katalin Baczó Gábor zilahi tanár neje.

Sárkány Ferencz fija S. Lajos hasonlóan klvári tanár, és leánya S. ébet férje Parádi Kálmán is klvári tanár.

4) II. Incze Mihálynak Szathmári Pap Krisztinától gyermekei: 1) Incze tina Lengyel Istvánné és 2) IV. Mihály orvos, neje Albert Franciska.

5) II. Incze Sámuelnek Baranyai Ágnestől gyermekei: 1) III. Incze S l fogalmazó, 2) V. Mihály titkár és 3) Ágnes.

ságot viselők között a rectorság ugy a paedagogiarchatusság is instar Enyediensium alternalodjék, ugy mindazonáltal, hogy a mikor olyan alkalmatosság adná elő magát, in rebus gravioribus, non adtento rectoratu, egymást pro bono publico segiteni kötelesek legyenek és conscientiose tartozzanak is. Mind kegyelmed (Incze), mind pedig tisztteletes Benkő Mihály ő kegyelme ahoz tartsa magát" (135 lvtári sz.

Tanári sikeres működése 26 évre és 7 hóra terjedett. Meghalt 1776. márczius 4-én estvéli 5 óra után 10 perczczel, eltemettetett márczius 7-én, egy predikáczióval, amint maga meghagyta. Élt 50 évet.[1])

Családja: Neje Tőke Sára, Marosvásárhelyi Tőke István enyedi prof. leánya, kitől született 3 fija és 2 leánya, ezek: III. *István* vécsi pap és a görgényi kör esperese, I. *Sámuel* kolozsvári pap és esperes, (neje Ocsai Bora), meghalt 1785, *József* ügyvéd, *Sára* Basa István prof. felesége, sz. 1757., férjhezment 1775. † 1823. 66 éves korában. *Zsuzsa*, Csernatoni Vajda Sámuel prof. nője. Ezeken kivül volt még két fija: József és Mihály, kik 1767-ben himlőben haltak el február 9-én.

Müveí: melyek nyomtatásban megjelentek, egyházi, illetőleg gyászbeszédek ezek:

1. Gróf Tholdi Ádám felett oratio, 1751. (1211. k. sz. alatt Mondotta Bolyában.
2. B. Bánffi Agnes ifj. Daniel Istvánné felett, 1754. (9386, k. sz. a.) Vesszősön.
3. Báró Bánffi Erzsébet, Toldalagi Pálné felett oratio, 1757. (9404. $^{a}/_{3}$, $_{4}$.) Koronkán.
4. Gr. Lázár Imre felett predikáczió, 1761. (9404 $^{a}/_{1}$) Gyalakut.
5. Gróf Teleki Mihály felett oratio, 1762. (9404 $^{a}/_{6}$) Gyéresen.
6. Gróf Betblen Farkas f. oratio, 1763. (9404 $^{a}/_{2}$) Teremiben.
7. Gróf Rádai Eszter f. oratio, 1764. 9404 $^{a}/_{6}$ Gernyeszegen.
8. Gróf Teleki f. 1763,
9. Gróf Rhédei Pál f. 1763,
10. Gróf Teleki László, f. 1766.

(Kolozsvártt az erdélyi muzeum kvtárában, Mike-gyüjtemény.)

11. Báró Bánffi Klára f. 1767. (9404$^{a}/_{3}$, $_{5}$.) Kolozsvártt.

Mátyus István medicus, a „Diaetetica" hires irója „de Melancholia" czimü medica dissertatioját többek közt Inczének is ajálja, mint volt tanitójának 1756. május 12-én.

Az Incze-család, habár nem közvetlenül fiu-, de leányágon nemzedékről-nemzedékre igen jeles tanárokat, gondnokokat adott intézetünknek 1750-től egész a jelenig, derék lelkészeket a ref. egyháznak, államhivatalnokokat, egyetemi tanárokat. És már ezen körül-

[1]) Zilai Sámuel jegyzése és egyházközségi anyakönyv.

mény kötelességünkké teszi, hogy a müvelődés terén, a tudomány, ismeret- és erkölcs terjesztésében működött és ma is működő jelesek rokoni összeköttetését nemzetségi táblás kimutatásban föltüntessük, s felvilágositó jegyzetekkel kisérjük az ide csatolt mellékletben.

9. Benkő Mihály (besenyői) 1757. márczius—1773. márczius 12-ig theol. tanár. 1774. októberig nyugalomban. Ettől fogva haláláig 1797. decz. 13-ig Catecheta.[1])

Técsi Sámuel halála után egy évig és két hónapig üresen állott a theologiai tanszék. 1757. márcziusban töltetett be. Az egyház előljárói Bod Péter magyar-igeni papot, a hires egyházi irót akarták megválasztani Técsi helyébe és a kollegiumi ifjuság is őtet ohajtotta: de ő pártfogójának gróf Bethlen Kata özvegy gróf Teleki Józsefnénak kijelentette, hogy nyugalmas helyéből kimozdulni nem kiván s alapos okok tartóztatják vissza attól, hogy a vásárhelyi kollegium igazgatójává legyen.[2]) Igy 1756. év nyarán vagy ősz elején Benkő Mihály választatott meg, ki akkor külföldön volt, Utrechtben akadémián s onnan a következő 1757-ik évben junius elején jött haza. Kutasi István 1756. május 4-től—1757. junius 14-ig kollegiumi senior október 9-én 52 frtot küld „Benkő Mihály professornak akadémiákról való lejövetelének utjára“[3]) 1742-ben iratott anyakönyvbe mint deák, osztálytanitó volt a rhetorika klassisban és praeses a görög nyelvben. Hogy nem tartozott a rendesebb életü és pontosabb tanárok közé, a főkonsistoriumnak 1772. szept. 2-án Szebenből küldött leiratából következtetjük, melyszerint máj. 31-én változatlanul elvégezte, hogy a professori kathedrát papi kathedrával cserélje föl s ajánlotta is Benkőnek az udvarhelyi papi kathedrát, de vakmerő merész bátorsággal megvetette. Azért igen komolyan rendeli, hogy keressen papi állomást magának, mert 1773. márczius 12-én esendő Gergely pápa napjánál tovább sem professornak Marosvásárhelytt nem ismeri, sem fizetését ki nem adatja[4]). E rendeletet követte a végrehajtás.

1773. márczius 13-án Benkő Mihály 16 évi szolgálat után felfüggesztetik a theologia és melléktárgyai tanitásától s helye egy évig és két hóig betöltetlen marad. 1774. máj. 1-én a konsistorium Basa Istvánt deputálja theol. tanárnak, kit a kollegium junius 1-én tisztességesen meghivott és elhozatott s október 4-én Ferencz napján gr. Toldalagi Ferencz főgondnok ünnepélyesen beigtatott. Ezen alkalommal Benkő Mihályt is Toldalagi gondnok a konsistorium intéz-

[1]) Benkő J. Transsylvania Tom. II. §. 260.
[2]) Mikó: „Bod Péter élete és munkái.“ 12. l.
[3]) Seniori számadások.
[4]) Kolleg. lvtár. 208.

kedése következtében professornak nyilvánitja, tantárgyul jelölvén ki neki a heidelbergi káté magyarázását.[1]) Ily minőségben tehát, mint *katecheta* megmaradott a kollegiumnál 1797. deczember 11-én bekövetkezett haláláig. Subsistentiájára rendelt a konsistorium a kollegium pénztárából 80 frtot, a konsistoriuméból 20 frtot és a Bánffi Farkas pium legatumából is 20 frtot, összesen tehát 120 forintot.[2]) Családja népes volt, mert a főkonsistorium felfüggesztése után egy hóval április 15-én családja terhes voltát tekintve engedte meg, hogy azelőtt járt fizetésének egy angariája kiadassék.[3]) Kisebbik fia Gábris a L. B. Szilágyi Sámuel 1000 német frtból álló legatumának, mely gróf Székely Ádámról deveniált a főconsistorium kezére 5% kamatját élvezte 1790. január 1-től 1794. junius végeig; ekkor deák lett s a Csernátoni fia lépett helyébe. (Nyirő pénztáros számadása 361—1791) Utolsó évének utolsó angariaját 1797. okt. 1.—decz. 31-ig járandólag kivette veje Nagyernyei Szőcs László, feleségének Benkő Sárának s osztózó testvéreinek nevökben Marosvásárhelyt, május 20-án 1798.[4])

Eltemettetett decz. 13-án 78 éves korában.

Egyetlen gyászbeszéde látott napvilágot, melyet Bánffi Erzsébet-Tolgalagi Pálné fölött mondott 1757-ben Koronkán Incze Istvánnal együtt ($9404^{a}|_{3,4}$) Üdvözlő latin verset irt Mátyus István medicushoz 1756. május 12-én Utrechtben tartott medica dissertatioja — de melancholia sat. előadása alkalmával, mint theologus s. s. theologiae studiosus. (2397. sz. a.)

10. Kovásznai Tóth Sándor megválasztatott 1761-ben; 1764. januárban elfoglalta tanszékét. Meghalt 1792-ben márczius 8-án.

A XVIII-ik század második felében kezdenek megjelenni kollegiumunk igazgatói között az önálló müködésü s irodalommal is foglalkozó s ezáltal magoknak kisebb-nagyobb mértékben hirt, nevet szerzett tanárok. Ezek egyike Kovásznai Tóth Sándor, kit a főkonsistorium az 1759. decz. 30-án meghalt öreg Kövesdi János helyére 1761-ben a *klassika literatura* tanárává választott. Született 1730. február 12-én, vasárnap délután 5 órakor a Nyárád kis folyó mellett fekvő Fintaházán, hol atyja pap volt. Innen Somosdra a szomszéd faluba tétetvén át atyja papnak, itt töltötte gyermekéveit és ifjuságát. Tanulását a szülői háznál, atyja vezetése alatt kezdette s folytatta M.-Vásárhelyt; 1745-ben jegyeztetett be az anyakönyvbe.

[1]) 10,214. sz, anyakönyv. 127. l.
[2]) Kollegiumi lvtár 221. sz.
[3]) U. o. 221. sz. [4]) U. o. 434. sz.

Osztálytanitó volt a rhetorica classisban s praeses a mathesisben és régi nyelvekben. Lázár János fögondnok *Imre* nevü fia mellé nevelőnek a professorok Kovásznait ajánlották és adták, mint legjelesebbet az intézet deákjai között. Hogy e megbizásnak teljes sikerrel felelt meg s feladatát szerencsével oldotta meg Kovásznai, növendékének, a jeles ifjunak 1761. január 18-án történt halála alkalmával egyetemről küldött „Laudatio funebris"-e mellett az is bizonyitja, hogy nagytekintélyü, tudományos, költő és szónok patronusának Erdély oraculumának és államférfiának bizalmát mindvégig — annak 1772. november 26-án bekövetkezett haláláig — birta, vele levelezésben állott, sőt szabad idejét is, mint tanár, nála töltötte Gyalakután, s a család tagjának tartatott.

Harmincz éves korában, 1760-ban külföldre, a leydai akademiára ment Erdélyben szerzett ismeretei kiegészitése s tudománya betetőzése végett,[1]) hol közel három évet töltött, tökéletesitvén magát a tudományok mindenik ágában. Hazatérése 1763. végére esik; deczember 12-én a kollegium seniora 24 denárt fizet a Kovásznai Sándor uram ládáit szállására hordó szekeresnek. 1764. jan. 16-án ugyan az ő számára 4 theca csinálásért s egy festett nagy asztalért 7 frtot; márczius 3-án egy czifra székért, mely a coetus házában állani szokott, a szállására pedig ugyan ökegyelme számára 6 egyes székért 4 frtot; borának régi szállásáról mostani házához való vitelére 18 denárt.

Beigtatta január 23-án Rozsnyai József vice kurator.[2]) Ugyan ezen év juniusában az Enyeden tartott generalis synodusra censornak rendeltetett a papságra kibocsátandn ifjak megvizsgálására, ő maga is ekkor szenteltetett fel.

Tudományos képzettségéről, ismereteiről a Bécsi Magyar Kurir[3]) vásárhelyi tudósitója, ki nagy valószinüséggel kartársa Zilahi Sámuel, nekrologjában ezeket irja: „A régi nyelveket, zsidót, görögöt, deákot az ezekhez tartozó régiségekkel és historiákkal együtt nagy előmenetellel tanitotta. Mennyit vesztett legyen a mi országunk sőt nemzetünk a tudományos dolgokra nézve ezen nagy embernek halálában, még azok is jól értik kinyomatott egy nehány munkácskáiból, a kik személyesen nem ismerhették. A szentirást ugy tudta és magyarázta, mintha gyermekségétől fogva — egyebeket elmellőzvén — minden elmebéli s testi tehetségeit annak tanulására forditotta volna. Az emlitett három régi nyelven irott könyveket tökéletesen értette és magyarázta. Oly tiszta deáksággal élt munkáiban, mintha Ciceronál

[1]) Nánási feljegyzése, lásd Inczénél. [2]) Anyakönyv 116. l.
[3]) Hatodik évfolyam 1792. 424—426. ll.

és az ő ideje körül virágzott római iróknál soha semmit egyebet nem tanult, nem olvasott volna. A régiségeknek semmi rejtekhelyei nem voltak előtte elrejtve, azokat mind felbukálta és az azokban talált kincseket ugy megőrizte emlékezetében, hogy azokat mikor helye és ideje volt, mindjárt előmutathatta. Az universa, ekklezsiai és magyar historiákat ugy eszében tartotta, mintha azoknak a régi történeteknek maga is csak tegnapi szemlélője lett volna. E mellett nagy philosophus,[1]) nagy mathematikus, nagy rhetor, nagy poëta, egy szóval: minden nagy volt. Elvesztette ökegyelmében a mi országunk a legnagyobb literatort. S a mit legnagyobb bámulással szemlélhettünk életében, ennyiféle tudományok birása mellett is oly bölcsen tudta kormányozni azok között a megkülönböztetést, hogy a legelsőséget a szentirásnak tulajdonitotta; halálos ágyán is a körülötte levő tanitványinak oktatására ilyen vallást tévén: „A szentirás kedves forrás, drágalátos kutforrás, abban van minden gyönyörüségem; a 103-ik zsoltárt[2]) nem adnám a világ kincseért.“

Tudományát, ismereteit az intézet ifjusága mellett az erdélyi ref. egyházállam és magánosok is igénybe vették. A főconsistorium által 1769-ben kiküldött irodalmi bizottság, literaria commissio Kovásznaira bizta az eddig használt Rudimenta kézikönyv helyett most bevetetni határozott Bél Mátyás pozsonyi tanár cellariana grammatikájának olyformán való elkészitését, átalakitását, hogy egyik oldalon a latin, másikon a magyar szöveg legyen, ugy a Freyer oratoriájának is kivonatos elkészitését. Ez ügyet illetőleg 1770. jan. 28-án Szebenből a főconsistorium válaszolja Kovásznai levelére „hogy a grammatica és Freyer oratoriája készitése iránt irt mind az udvarhelyi, mind a kolozsvári professoroknak, hogy M.-Vásárhelyre menjenek a husvéti szünidőn, együtt concertaljanak és a munkát állandóvá tegyék, hogy praelum (sajtó) alá mehessen.[3])

Báró Daniel István 1774. április 25., 27. és 29-én Ölvesről három levelet küld Kovásznainak kinyomatandó müvek tárgyában. Ezek ifj. b. Daniel István (meghalt 1772-ben mint katona) emlékére Kovács József enyedi tanár által készitett beszéd és Kovásznai által irt carta (oszlopirás), magyar és latin versek. Ezeket Kovásznai rendezte sajtó alá.[4]) A nyomtatási engedély megadatott 1775-ben s ugyanazon évben megjelent az „Emlékezet köve.“

---

[1]) Székely Márton m.-vásárhelyi pap s Kovásznai személyes ismerője azt jegyezte meg róla, hogy philosophiája nem volt systemához kötve, de arról (systemáról) s kivált annak apróság részeiről nem is sokat tartott.

[2]) Aldjad én lelkem az Urat.

[3]) Kolleg. okmánytár 39. sz. [4]) U. o. 40. sz.

1783-ban gróf Teleki Sámuelnek a „Janus Pannonius“ uj és teljes kiadása alkalmával segédkezett, s oroszlán része volt a szerkesztésben. Ez ügyben szept. 23-án 1783-ban irt Zilai Sámuelnek egy kis levelet Utrechtbe, ki akkor az ottani egyetemen volt és a nyomtatás ügyét ott intézte.[1])

1788. körül Gyöngyösi István poësiséért rajongott s azt tartotta volna legnagyobb dicsőségének, ha Gyöngyösit uj kiadásban adhatja nemzete kezébe. E czélból levelezésbe lépett id. Rádai Gedeonnal, ki a régi irodalmat nem csak alaposan ismerte, hanem a princeps editioknak birtokában is volt.[2])

Irodalmi termékei.

a) *Nyomtatásban eredeti művei:*

1. Carmina exequialia et paucula quaedam alius argumenti. Trajecti ad Rhenum 1782. 8r. Czimlap, dedicatio XXII. 280 l. Ajánlás gr. Teleki Sámuelnek. Ennek exemplarjai dr Knöpfler Vilmos birtokában voltak még két év előtt Marosvásárhelytt.

2. Oratio ad inaugurandum dedicandumque novum auditorium in ill. gymnasio vásárhelyensi a fundamentis recens conditum et exedificatum anno 1781. Trajecti ad Rhenum, 1784. 8r. 1—52. l. Erre vonatkozólag lásd Zilainak irt levelét alább, a Zilai életrajzi adataiban.

3. A kutyáknak a macskák felett való dicsérete 300 sor, rimes vers. Megjelent a Magyar nyelvmivelő társaság munkáinak első darabjában. Szeben, 1796. 273—282. ll.

4. Laudatio funebris Mariae Theresiae. Cibinii, 4r. 14 l. (3883$^{a}/_{65}$). Ezt felvette a Carmina exequialiába is.

b) *Forditott művei:*

1. Marcus Tullius Ciceronak nagyobbik Catoja, Laeliussa, paradoxumai és a Scipio álma. Magyarra fordittattak Kovásznai Sándor által 1781-ben. Kolozsvártt, 1782. 8r. 1—168 l. elől ajánlás Bethlen Zsuzsánna gr. Teleki Sámuelnéhoz 4 levél. (3345. sz. a.)

2. Két komoedia:

a) M. A. Plautustól „Mostellaria.“

b) P. Terentiustól „Andria.“ Forditotta 1781-ben. Kolozsvártt, 1782. 8r. 122 lap és elől ajánlás gr. Teleki Domokos urfihoz, Teleki Sámuel kis fijához. (3346. sz. a.)

3. M. T. Ciceronak az embernek tisztéről és kötelességéről a maga fijához irt három könyvei. Pozsony, 1795. 8r. 268 l. Ajálva József főherczegnek (5766. k. sz.) Ugyan ennek eredeti kézirata, melynek

[1]) Abafi: „Figyelő“ XX. k. 42—43. l.

[2]) Dr. Kis Áron, Abafi „Figyelő“ II. k. 1877.

végére rá van vezetve a kinyomatási engedély is: die 22. deczembris 1783. Imprimatur. C. Eszterházi. 162 lap és ezen az ajánlás: Wesselényi Kata urasszonynak, Rédei Zsigmond özvegyének. 10214$^{b}/_{2}$ könyvtári szám alatt.)

c) *Kéziratban maradott művei:*

1. Királyi Erdély, vagy Erdélyország historiája, Haner Jeremiás György lerajzolása és munkája után magyarra forditva. Maros-Vásárhelyen, 1766. 4r. (1609. k. sz. a.)

2. A magyar nemzetnek a maga koronás királyai, herczegjei, fejedelmei és főhadi vezérjei alatt véghezvitt tettekről igaz historiája. 1768. 4r. (1630. k. sz. a.)

3. A Francziaországban nyomattatott protestansok panaszai. Kölnben, Marto Péternél, 1686. Forditotta K. S. (Kovásznai Sándor.) 13 ív. (39. sz. a. okmánytár).

4. Vigasztaló versek arra, hogy az uraknak elárultak Szebenben, hogy bundában és zsundán járok. 1773. mense junio. 8r. (Teleki kvtár chartophylac. et miscellan. 1157. k. sz. a. 103—105 l.)

5. Ad illustr. s. r. i. Comitem Josephum Telekium Dnum. ac Moecenatem meum indulgentissimum. Anno 1779. mense martio. 10 lap 4r. hexameter. (u. o. 125—144 lap és distichonban 145—147 lap 8-ad rét.)

6. Lázár János, Bályoki Szénás István és Pater Biró, 1759—1760-ban egymáshoz irt verseikre, melyeket Kovásznai másolt le, pár sor birálat Kovásznaitól: „Akár a dolgot és magát a feleletet, akár a verseket és azoknak megegyező végeiket, akár pedig az igaz és valóságos magyar nyelvnek ékességét és a kifejezésnek fontosságát gondolja valaki: kitetszik, mely sokkal előbbvalók ezek a gróf Lázár versei a Pater Biróénál, a mely ezek mellett gyermek munkának tetszik előttem.“ (U. o. 277 l.)

7. A rév-komáromi földindulásról (u. o, 282. l.)

8. Válasz Schwarz Godofred theol. tanárnak, ki a magyar historiára tartozó adatokról kiván tudomást szerezni: Szamosközi Istvánról, Enyedi György, Toroczkai Máté, Simigius, Bojti, Forgách, és Kemény Jánosról; Gelei K. I. életirása in praefacione praeconii Evangelici Tomi II-i. Mindezekről a mit tud megirja 287—296. lapig terjedőleg saját kezüleg; 297—311. lapig másolat, de az is Kovásznai fogalmazványa. (u. o. 287—311. lap.)

9. „A házi légy dicsérete“ cz. versét beküldötte volt a Kazincziék „Muzeum“-ába, de nem adták ki.[1])

[1]) Dr. Kis Áron.

10. Incze István professor menyegzőjére üdvözlő görög vers, egy iv, 1753. május havában. (Koll. okmánytár 19. sz.)

11. Mátyus Istvánhoz üdvözlő vers magyarul diaeteticája II. kötetének elején egy és fél levél 8r. magyar, 1766-ban.

Halála 1792-en márczius 8-án éjfél után 1 óra 5 percz következett be: „miután az orvos-doctorok keresztje — a köszvény miatt mintegy másfél hétig igen terhes kinokat nagyhittel kiállott, szenvedett volna. Eltemettetett márczius 11-én. Textus I. Kor. I. 20. v. Hol vagyon a bölcs? hol vagyon az irástudó literator? A mely halotti tanitásban a mi erdélyországi legkedveltebb papunk: Borosnyai Lukács Simeon uram szokott ékesen szólása szerint lerajzolta, mik kivántassanak meg egy literatorban és utoljára rá szabogatta a megholtra, dicsekedéssel emlegetvén magára nézve is, hogy gyermekkorában tanitványa lehetett a zsidó és görög nyelvben és a philosophiának alsóbb részeiben".[1])

Testalkotára nézve nagy volt, magas és kövér, erős, messzelátó szemei, 18 éves korában a napba nézett: fogai épek, 50 éves korában még egy sem hiányzott, tréfás, vidám, jókedvü. Volt benne satirica qualitás is, noha nem igen maró.[2]) — Családja nem volt, nem nősült.

Atyja és anyja egy évben haltak meg Kakasdon, akkor alig 10 házból álló falucskában, hová Somosdról a gonoszok gyülölsége és irigysége miatt kénytelenek voltak vonulni. Volt 2 fiu és 2 leány testvére, Ezek közül Jánosról melegen emlékezik „domestica quaedam" czimü versében, hogyha a halál el nem ragadja tanuló korában, most (1778) talán nem lenne annyira elhagyatott.

Egy vallásos érzületét tanusitó nemes tettének még fölemlitése álljon itt közhasznu életének befejezéseül. A gyalakuti ref. templom mennyezetét ő épittette saját költségén 1782-ben, a mennyezet nyugoti részén ma is látható felirás szerint. Sirja fölé hálás tanitványa Antal János püspök emeltetett emlékkövet 1847-ben.

11. Basa István (egerpataki) theol. tanár 1774. máj.—1800. Ekkor nyugalomba ment. † 1808. jul. 25.

Benkő Mihály felfüggesztése után 1773. márczius 13-tól 1774. május 1-ig betöltetlen volt a theologiai tanszék, a mikor Basa István nagysajói papot nyerte tanárának az intézet a főconsistorium rendeletéből s ugyanazon év junius 1-én ünnepélyesen meghivta s két deák által el is hozatta, fizetvén a senior a Basa uramot szállitó két

[1]) Necrolog irója Zilai S. Kovásznai tanitványa. M. Kurir.
[2]) Székely Márton.

szekeresnek 11 frtot s az odajáró 2 diák lovaiért 4 frt 8 dénárt. 1760. jegyeztetett anyakönyvbe mint deák. Az oratoria klassisban tanitó volt, Nyirő Sam. pénztáros számadása szerint pedig a rhetorikában 1766. jul. 1—1767. jul. 1-ig Basa István rhetorices praeceptornak 40 frtot adott nov. 12-én; azután gr. Toldalagi István nevelője, végre akadémiára ment Hollandiába. Onnan hazatérve választatott papnak Nagysajóra s később 1774. máj. 1-én professornak. A beigtatási ünnepélyt gróf Toldalagi Ferencz főgondnok okt. 4-én Ferencz napján tartotta. — Tanitása mellett legnagyobb emléket emelt magának a kollegium nagy tantermének 5 év alatt végrehajtott épitésével. Már a negyvenes években megkezdették erre a gyüjtést; egy Basának, mint rektornak kellett végre is kezébe venni az ügyet, hogy hosszas és lassu készülődések után bevégezze, fölállitsa a szilárd hajlékot. — Ha semmi egyéb emlékezetre méltó tette életében nem lett volna s lenne később — irja Kovásznai[1]) — e diszes épület elég arra, hogy nevét az utókor előtt örökre fenntartsa.

Családja: felesége Incze Sára, baczoni Incze István leánya volt; leánya Rákhel, Dósa Gergely felesége. (Lásd az Incze családfáján 199 lap.)

1800. nyarán nyugalomba lépett, s helyét a főconsistorium Antal Jánossal eddigi segéd theol. tanárral töltötte be. Pensióért tett folyamodására azt válaszolja a konsistorium, hogy örömmel applacidálná, de a publikum rövidsége nélkül lehetetlen levén, találja vigasztalását abban, hogy ő kegyelmét az isten megáldotta és arra — hogy a tehetetlenekéből részt várjon — nem szoritotta.[2])

Meghalt 1808-ban jul. 27-én reggeli 4 órakor „száraztó nyavalya miatt, töltvén a mult junius 10-től fogva életének 65-ik esztendőjét.“[3]) Nője 15 év mulva követte 1823-ban 66 éves korában. A 33 éves pár hamvait egy sir őrzi Fogarasi, Kovásznai és Csernátoni kor- és kartársai sirjaik szomszédságában.

12. Szabó Sámuel 1776. juniustól 1779-ig philos. tanár. Baczoni Incze István helyére a főconsistorium rendeléséből Szabó Sámuel hivatott meg 1776. junius 19-én két deák által. Gr. Teleki József főgondnok igtatta be junius 28-án. Könyveit Szebenből jul. 31-én és Enyedről aug. 24-én szállittatta Vásárhelyre a kollegium seniora. Tanult a nagyenyedi Bethlen-kollegiumban, hol 1762-ben lett deák.

[1]) Auditorium felszentelő beszédében 47—49. l.
[2]) Koll. lvtár 453.
[3]) Egyházi anyakönyv.

1772-ben a leydai egyetemre ment.[1]) Vásárhelytt csak 3 évig volt. 1779-ben az enyedi kollegiumban ürességbe jött theol. tanszékre tétetett át. Vásárhelyről eltávozásakor aug. 7-én 100 magyar forint alapitványt tett, hogy annak kamatja járjon a *philosophia facultas praesesének*, vagy ha az nem lenne, a *logica classisban* examenekkor a magukat legjobban viselőknek *könyvekben praemiumul* osztassék ki. 1789-ben tanpályájával a földit is bevégezte.

Nyomtatásban megjelent müvei:

1. Nuptiae Liberi Baronis Caroli Naláczi cum comitissa Catharina Teleki solemnissimae, quas hoc epithalamio voluit esse felicissimas Samuel Szabó ill. Collegii N.-Enyedensis civis. 1771. N.-Enyedini. 3 és fél levél. 2r. Ezután következik 3 és fél levél magyar rimes vers. (1155. k. sz. a.)

2. Pospesser Anna Debreczeni Sámuelné felett magyar oratio. 1769. (K. J.-nél 369$^{a}/_{2}$).

3. Alvinczi Gábor f. 1789. (Erdélyi muzeum, Mike-gyüjtemény.) B. Kemény Sámuel juridica dissertatioját Szabó S. elnöksége alatt tartotta 1779. április 27-én. (2385. k. sz. a.)

13. Fogarasi Pap József 1779. szept. 1-től 1784. decz. 17-ig.[2]) „Quum ad naturam eximiam atque illustrem accesserit ratio quaedam conformatioque doctrinae, tum illud, nescio quid praeclarum ac singulare solere existere.“[3]) A római nagy szónok ezen állitásának igazságát a XVIII. század nagy bölcselőjének, mathematicusának, tüneményének, a marosvásárhelyi evang. reform. kollegium egyszerü, igénytelen professorának példája fényesen bizonyitja. És e hizelgő szavakat nem önző érdek és részrehajlás adja tollunk alá most száz év után csak azért, mert a miénk volt: kimondotta ezen itéletet róla az ő kora, „a suorum invida, incuriosa aetas;“ kimondotta nem a befolyásolható s könnyen megvesztegethető környezete a hazában — szülőföldjén — hanem az Erdélynek hirét is alig hallott külföld, a hollandi tudós társaságok, a berlini akademia s végre ezek után a korát megelőző felvilágosult bölcs uralkodó II. József császár. Az enyedi Bethlen kollegium vezetői korán fölismerték lángeszét, tudományszomját s igy a külföldi akademiák tudós tanárai figyelmét

[1]) Nánási, lásd Inczénél.

[2]) Fogarasi halálának száz éves évfordulóján 1884-ben fölujitottuk emlékét Abafi „Figyelő“-jében „Az első protestáns tanár a pesti egyetemen“ czim alatt. Azóta több ujabb adatra találtunk és igy most megbővitve s a hiányokat kiegészitve és javitva adjuk.

[3]) Cic. Arch. 7.

„mittimus vobis Leonem invincibilem“ nagyhangu ajánlólevelökkel előre és bizvást fölhivhatták. Nem is csalódtak. Ő fényt, dicsőséget hozott hazájára, és a haza mindig büszke lehet ily fiára. Ezen állitásunkat mennyiben igazolják életrajzi adatai, lássuk.

Fogarasi Pap József született Szászvároson 1744. aug. hó 26-ik napján. Atyja Fogarasi Pap Máté, (Nagyatyja Pap Mihály Fogaras városi nemes polgár, Apafi fejedelem alatt a háborus időben katonáskodott[1]) Nemzetségi neve tehát Pap volt s az eredet vagy származás megjelölése végett fölvette mind ő, mind utódai a Fogaras nevet) született 1700. elején Fogaras városában s miután a hazai iskolákat végezte, az utrechti egyetemre ment tanulmányait tovább folytatni, vagy a honnszerzettekben magát még tökélyesbbé tenni.

Visszatérve hazájába, báró Barcsai Gergely vette magához udvari papjának Hunyadmegyében az $184^{8}/_{9}$-i szabadságharcz alatt történelmi hirre jutott Piskiben. Innen Magyarországra a Szathmár városi ref. iskola igazgatására hivták meg és vitték tanárnak. Végre a szászvárosi ref. egyház tisztelte meg az ottani elsőrendü papi hivatallal. Ezen állomásában vette nőül Veres Sárát, dálnoki Veres Gergely szászvárosi királybiró leányát, kitől két fia született: Sámuel, ki korán meghalt, és József. Az atya azonban nem sokáig élvezhette az édesatyai örömöket, mert fia születése után már 10 hónappal elköltözött az élők közül 1745-ben. De az Ur nem hagyta el hű szolgájának kesergő özvegyét és árváját, rendelt gyámot, istápot mellékök, férjet az özvegynek, atyát, de nem mostohát az árvának Abacs Jánosban, gerendi pap és az enyedi egyház tractus seniorában, ki maga is tudományosan képzett és müvelt ember lévén, maga kezdette és vezette P. J. elemi tanitását saját házánál.[2]) Atyjának ezen lelkiismeretes gondosságát hálás tisztelettel emlegette élete utolsó perczéig. A házi nevelés gyors bevégzése után a nagyenyedi Bethlen kollegiumba vitték gondos szülői Józsefet, hol tapintatos tanitók vezetése alatt az alsóbb osztályok tanain lángelméjével gyorsan áthaladva, 1760-ban fölvétetett a felsőbb tudományokat hallgató ifjak

[1]) Miles praetorianus.

[2]) A gerendi iskolamester midőn a sillabizálás módja szerint az A-B abra tanitotta a kis Józsefet, ez az A-B-t mindig elhallgatta s a két betüt összemondotta Ab-nak; ezen a mester megszomorodván, megpanaszolta az atyjának, hogy a gyermekkel semmire sem mehet, mert mikor a betüket külön kellene kimondani, ő azokat egybeköti s ugy mondja ki. Az értelmes mostoha atya vévén ebből is észre, hogy a természet a gyermeket érlelésre készíti, azzal bocsátá el a mestert: „Ne törődjön azon mester uram, mert ez jele annak, hogy a gyermek már meghaladta mester uramot s tanitásán tul ment.“

közé s mint deák tanult kilencz évig héber-, hellen- és latin nyelvet s ezen népek régiségeit, közönséges és hazai történelmet, földrajzot; különösen pedig természet- és mennyiségtant, theologiát és philosophiát oly szép sikerrel, hogy e kis ország tudósainak és tudományked-velőinek figyelmét már akkor magára vonta s Erdélyt hirével betöltötte, bár maga azt nem kereste. De hadd jellemezze, fesse hivebben a nagy bölcset, európai tudóst kortársa, hű barátja Benkő, a „Transilvania“ irója: „Maga sem a hirt nem vadászá, mint a ki a kevélyeket szive szerint utálta; sem a testnek gyakorlását vagy öltözetnek ékesgetését és az egyéb ilyen semmiségeket nem üzé: hanem mintha tudományának másokénál több héánossága volna, olvasással való tanulásban és még bővebben az olvasott vagy előadott dolgokról való mély elmélkedésekben tölté szabados óráit, melyeket jó barátinak javallásokból, elmét élesitő mulatságos és tisztességes együttvaló beszélgetésekkel szeretett elegyiteni fájdalomra hajlandó fejének könnyebbitésére. Az olvasott dolgoknak emlékezetben tartására oly tehetsége vala, hogy a mit csak egyszer megolvasott[1]) sok esztendeig — sőt haláláig is el nem felejtette; nem ugy pedig, hogy csak a dolgot tudta volna elmondani, hanem szintén azon szószerrel (stilus) avagy azoknak a megirt szóknak összekötött rendével. Ezt elein maga nem is annyira vette észre, mig jó barátja ki nem tanulta s nyilatkoztatta. E mellett volt az álmélkodást okozott itélettel, melyet élesitett az elmején forgott dolgoknak nem csak a mások itélete után való elfontolásával, hanem vetélkedő, vagy ellenkedő formába való vetésével és megmozgatásával. Ezekre nézve kivánták mindenek a jó igyekezetü ifjak közül gyakorta látni s hallani.[2]) Mikor a tiszteletes professorok némely tudományokban magoknak oly segédeket (praeseseknek nevezték) szoktak tenni, kik az önön szobájukban azokat tanitsák, őtet is tanitóvá tették, oly seregesleg jártak hozzája, hogy házában mind le nem telepithette. Nem különben midőn a togás deáki állapothoz közelitő klassisban Logikusok tanitója volna, nem tartották kisebbségeknek a Togások közül is sokan azon helyre visszatéregetni némely tanitásaira. Nem elég egy iró tollacska, mindennek csak futólag való megjegyzésére is — egyébre tehát.“

[1]) Ifju deák korában legatioba ment másodmagával. Társa vékony tehetségü lévén egy predicationál többet nem tudott. Ezt észrevevén P. J. elhivta társát sétálni, elkérte predicatioját, elolvasta s másnap elmondotta a templomban, társának nagy bámulatára Másnap midőn társa következett predikálni, s nem volt mit elmondjon — Fogarasi kisegitette.

[2]) Tanulótársai mintának tartották s minthogy tanulásban nem versenyezhettek vele, külsőségben igyekeztek követni Fogarasit, ki annyira nem ügyelt külső viselkedésére, köntösére, hogy azt néha fonákul is vette s gombolatlan viselte, s igy az ő követői is — egyébben őt el nem érhetvén — mind pongyolán kezdettek járni.

1768 ban rhetorices praeceptor volt. Ugyanezen évben történt Kovács Józseffel a megelőző évben Sz.-Udvarhelyről Enyedre vitt filoz. tanárral kellemetlen összeütközése, mely a főconsistorium közbejöttével s Fogarasinak Enyedről eltávozásával ért véget. Az eset következő volt. Szelid, nagyravágyást és kevélységet nem ismerő s még a tisztességtelen vetélkedést is unó tudós ifju csintalanabb természetü tanulótársaitól s csaknem imádóitól ösztönöztetve, azt kezdette mondogatni, hogy ő többet tud professor Kovácsnál.[1]) A tanuló ifjuság e szavakat fölkapta s tartozkodás nélkül beszélte, terjesztette, s ez által a Kovács becsületébe fogyatkozást okozó mocskot ejtett. Kovács tehát sérelme orvoslása és becsülete helyreállitása végett a kolleg. előljáróság kikerülésével egyenesen a főconsistoriumhoz folyamodott s ez máj. 31-én gr. Teleki József, Incze István marosvásárhelyi, Pataki Sámuel kolozsvári tanárokat kinevezte Fogarasi kikérdezésére s az ügy megvizsgálására a főconsistoriumnak az enyedi kollegium előljáróságához 31—1768. sz. a. küldött leirata szerint: „Nyilván vagyon a supr. consistorium előtt, hogy az enyedi kollegiumban bizonyos tekintetekben nem épen az iskolai törvények szerént tartatik meg a kivánt subordinatio. Nevezetesen a mostani rhetorices praeceptor Fogarasi nevü az, ki holmi anomaliaknak mind inditó oka, mind eszköze. Az oskolák azért lévén fundáltatva, hogy minden virtusok gyakoroltatásoknak mühelyei legyenek — ez okon a supr. consistorium a hibáknak jobban is lehető kitanulásokra és orvosoltathatásokra küldi gr. széki Teleki József kedves atyánkfiát, Incze István és Pataki Sámuel marosvásárhelyi és kolozsvári professorok ökegyelmekkel együtt. — Kérjük azért a méltóságos urakat, a mikor megnevezett kedves atyánkfiai a közelebb feltetsző junius havának akármelyik napján Enyedre elmennek, hirt tevén azon atyánkfiai a mltsgs uraknak, ne terheltessenek akkorrá ott megjelenni, avagy csak egyik, ha mindketten nem lehetne és arra különösön is vigyázni, hogy azon Fogarasi nevü Deákot (ha ő önként elő állani nem akarna) quoquo modo előállittassák.“ 1768. május 31-én. Fogarasi nem riadt vissza a vizsgálattól; a vizsgálóbizottság kikérdezte s ő minden kérdésre tiszta, meggyőző feleletet adott gyorsan. — Csupán egy kérdést nem tudott megoldani: egy mély kút mélységének megmérése. Professor Kovács ezt megtette, megvilágositotta. Igy a bizottság az elsőséget Kovácsnak megadta. E vizsgálat eredményéről a következett évben gr. Bethlen Pál tett jelentést a főkonsistoriumban, hogy Fogarasi enyedi deák censurat tett

[1]) E tettét később megbánta. Utolsó óráiban halálos ágyán egykor fölserkenvén igy szólott: „Örökké bánom, a mit deákkoromban cselekedtem.“

„cum laude.“ [1]) Ezen jelentésnek a vizsgára vonatkozó jelzője azon gyanura nyujt okot s azon kételyt támaszthatja: vajjon a tanári tekintély helyreállitása végett a vizsgálóbizottság nem csinálta-e ki előre a versengő felek beleegyezése és egyetértésével a vitának most emlitett módon történt megszüntetését?! Ezen esetben is Fogarasit, a tanitványt, illeti inkább a dicsőség. Imé a szellemi párbaj!

Miután a deaki pályát ily dicsően megfutotta s Erdély tudomány bányáját annyira kiaknázta, hogy nem volt tanár, ki többre tanitani tudja: bár világi pályát javasoltak neki sokan, ő hézagot érzett ismereteiben s ennek kiegészitése végett külföldre forditotta figyelmét s az Erdélyben akkor még dúsan termett Maecenások ajánlásával és segélyezésével[2]) 1769-ben búcsut vett hazájától, s először is Svájcba — a tudomány-, művészet- és szabadság e classicus kis országába ment. Baselben állapodott meg egy ideig, látni, hallgatni akarta a nagyhirü tudóst, Bernoullit. És látta, hallgatta és tanult töle philosophiát, s főként mathesist. Baselből ment oderai Frankfurtba, Gröningába, Franekerába s végre Utrechtben telepedett le hosszabb időre. Három évet töltött itt folytonos és szorgalmas tanulás és tanitással. Hahn és Hennert nagyhirü tanárok bizalmát hamar megnyerte itt s velök nem mint tanitvány tanáraival, hanem mint férfi-férfival, barát-baráttal s philosophus-philosophussal társalgott. Hahn fia nevelését is Fogarasira bizta s hogy ez mily sikerrel végezte tanitói tisztét, mutatja Hahnnak nyilatkozata, hogy fia nevelésére többet tett Fogarasi, mint ő maga. Megnyerő szelid modorára mutat az, hogy a fiatal Hahn „Fogarasijával,“ mert igy szokta nevezni, házáját elhagyva, el akart jőni. Több előkelő tanitványa között volt az indiai alkirály fiá is, kit hasonlóan oly szerencsésen képzett minden tudományban, hogy az alkirály fényes jutalom mellett hivta meg Indiába tanárnak.

A tanulás és tanitás mellett irodalommal is kezdett foglalkozni

---

[1]) Ref. egyházkerületi lvtár 41—1769.

[2]) Gróf Teleki Sámuel Beck Jákob baseli tanárnak, egykori tanitójának igy ajánlja: „Populatem vero meum, qui has ad te perferet, Josephum Fogarasi s. s. theol. studiosum, Juvenem certe praestantissimis ingenii dotibus ornatissimun, TIBI vehementer commendo; ut studia ejus opera tua et consilio adjuvare velis, eumque in numerum alumnorum collegii vestri Erasmiani recipi, pro ea, qua polles apud ampl. Senatun et vener. Antistitem, auctoritate cures. Tu quantum in ea re possis, facile perspicio, neque Te id mea caussa facere velle dubito. Vale

Di tibi sint felices et opis nullius egentem
Fortunam praestent, dissimilemque meae.

Scripsi Saronberkini in Transsilvania d. IX. Julii CIↃIↃCCLXIX. Teleki kvtár 1169. 31.

s már 1772-ben 30 aranyat nyomó nagy arany jutalom pénzt (Moneta) nyert a flessingi 1765-ben alapitott tudós társaságtól, az 1770-ben kitüzött pályakérdésre latin nyelven irt s hollandra is átforditott pályaművével. 1773-ban a leydai tanároktól feladott pályakérdést oldotta meg művével, a mennyiben azt 1774-ben kinyomatásra méltónak itélték egyhangulag. De irodalmi működéséről hátrább.

1774. junius 7-én a tartományi synodus végzése alapján Burmann Ferencz theol. doctor és professor utrechti pap ünnepélyesen kikérdezte s vizsga után a szokásos szertartással — kéznek fejre tételével — fölavatta az evangelium hirdetésére, a papi hivatal folytatására. Nehány nap mulva ugyanazon hó 20-kán más kitüntetésben is részesült — a szép művészetek mesterévé és a bölcsészet doctorává (artium liberalium magister et philosophiae doctor) avatta Hennert, filos. mathesis és csillagászat professora.

Ha Németalföld tudósainak barátságát kiérdemelte az idegen jeles ifju eszével, hatni tudott szivével is Hollandia szépnemére: nőül vette Wibel Erzsébetet, Wibel Frigyes, hollandi ezredesnek és Klinkenberg Erzsébetnek mind külső, mind belső szépségekkel ékes leányát ugyanazon év augusztusában. Neje testalkotára nézve karcsu, sugár termetü, fehérbörü, gyenge alkotásu, a dörgést és villámlást nem szenvedhető; anyanyelvén kivül ékesen beszélte a franczia s kevés idő alatt annyira megtanulta a magyart is, hogy azt hiba nélkül beszélte. Kissé kancsal volt, de ez nem disztelenitette ábrázatját. — Fogarasi ezt észre sem vette, mig egy barátja erre nem figyelmeztette. Ekkor szólitja nejét, megnézi s igy szól: „bizony ez óráig nem tudtam.“ Fogarasi testalkota ellentétet képezett: teste zömök, potrohos, középszabásu, nagyfejü, szélesvállu, hosszu dereku rövid lábu; haja fekete, sürü, szemöldöke vastag fekete, szemei feketék, ajka vastag, piros, lepityedt, ábrázatja barnapiros.

Öt évi folytonos és fáradhatlan tanulás után végre szellemi kincscsel gazdagon rakodva, dicsőséggel halmozva, művelt fiatal nejével visszaindult hazájába. Utját Bécs felé vette s midőn itt[1]) a jeles nagy férfiakkal ismerkednék, veszi a váratlan örvendetes hirt, hogy

[1]) Bécsben mulatása alatt elment a Szent István templomába s midőn onnan kijött, kalapját hóna alatt tartva, találkozik egy ismeretes uri emberrel, kalapja után nyul, hogy köszönjön s parókáját kapta le fejéről. A mélyen gondolkozó lángelméjü tudós figyelmét a külső dolgok nem ragadták meg s az élet köz- és mindennapi ügyeiben járatlan volt. Midőn enyedi tanuló korában egy alkalommal kiment Gerendre szülői látogatására s azokat nem találta otthon, bement a b. Kemény Miklós udvarába, hol mind ő, mind szülői kedveltségben voltak; kérdezék tőle: Otthon vannak-e szülői? „A kenderben vannak kapálni,“ volt a felelet.

szülővárosában Szászváros on a ref. egyház megválasztotta papjának. — E hir vétele után november hó közepén megérkezett, elfoglalta papi hivatalát Szászváros on s folytatta szerencsésen, hiven buzgósággal 5 évig.

Ezen Erdélyben még most is elsőrendü és gazdag jövedelmü egyházközségben szellemi kincséhez világivagyon gyüjtésére is igen kedvező alkalom volt; de sem őtet gazdának, sem nejét gazdasszonynak nem szülte a természet és igy, a mint gyült s a mi gyült, ugy el is ment. Fogarasi nem kivánt sokat, kevéssel beérte, ha meg volt a mindennapi, azontul nem törödött. Midőn szüret után a bordézmát hordották neki s pinczéje hordókkal megtelvén a bort mégis vitték: „Mit akarnak — szól a dézmát vivő embereknek — hiszen látják, hogy már nem fér a pinczében, vigyék akárhová.“

Szászváros on papi hivatalos teendőin kivül tudományos működése egy a berlini királyi tudományos akadémia által kitüzött pályakérdésre irt s 1778-ban 50 arany értékü arany emlékpénzt nyert pályaműve.

1779-ben az enyedi kollegium theol. tanára halálával ürességbe jött tanszékre Szabó Sámuel marosvásárhelyi filoz. tanárt teszi át a főkonsistorium, nem tartván tanácsosnak ott a Fogarasi alkalmazását, mig Kovács József él és ott működik. Igy a Szabó helyére Vásárhelyre a bölcsészet és mennyiségtan tanárává Fogarasit, a nagyobb és magasabb munkakörre képes és érdemes férfiut választotta meg. A mint a megválasztásáról szóló okmányt kezéhez kapta a konsistoriumtól, Szászvárosról felköltözött Gerendre szülőihez, hogy ott várja be a kollegium meghivását. — Az előjáróság meghivó levelét Szigethi Gyula Mihály, később székelyudvarhelyi tanár vitte meg Fogarasinak Gerendre. Az ifjuság Szász Sámuelt és Nagy Györgyöt küldötte a maga részéről az uj professor meghivására az erdélyrészi református kollegiumoknál 1848-ig uralkodott százados szokásnál fogva. November 17-én hozatott fel Vásárhelyre s tiz nap mulva nov. 27-én nagyercsei gr. Toldalagi Ferencz főgondnok nagy tapsok között ünnepélyesen beigtatta tanitói székébe az isteni eszü, nagyhirü philosophust. Decz. 31-én kapott fizetést szept. 1—decz. 31-ig terjedőleg 116 frtot és 66 pénzt; évi fizetése 330 frt. Pogyászát gr. Toroczkai Zsigmond szállittatta fel Gerendről 1780. jul. 17-én előbb emlitett Szigethi Gyula Mihály felügyelete mellett. Szállását a mai Kazinczi-utczában a báró Kemény Pál-féle ház szomszédságában, jul. 23-án foglalta el. Első évét hivatalos kötelessége pontos teljesitése mellett a hely-, nép- és jelesebb tanuló-ifjak alapos megismerésére forditotta s a város és vidék nagyobb és jelesebb emberei ismeretségének és barátságának megszerzésére igyekezett.

Tanitásáról tanitványa Szigethi Gy. M. igy ir: „Mindezen felséges munkái mellett is (pályamüvek irása) a reá bizott ifjuságot el nem felejtette, hanem mind a kirendelt órákon a kollegiumi közönséges tanitóházban napjában kétszer, mind a maga szállásán minden nap kétszer tanitotta. Teljes volt az ő tanitása ékesen szólással, erővel, tudománynyal; tekintete mindég vidám; gondolatai felségesek, kitételei hathatósak, nem csepegtetni, hanem önteni látszott a tudományokat tanitványai fejökbe, de főképen azoknak szivöket formálta. Mathematikai tanitásában a számvetést vagy calculálást oly tüzzel és sebesen vitte, hogy a legjobb elme is alig kisérhette; itt mutatta ki magát az ő fennjáró tüzes elméje; a midőn néhány millióból álló számból minden utánnajárt munkálkodás nélkül a quadrata és cubica radixot kihuzta. Gyakran megesett, hogy mikor mi az ő asztalán számokkal dolgozók az operatióban egy vagy más hibát ejtettünk vagy az összeadásban, vagy a sokszorozásban s a végin a munka hijánosnak látszott, ő egyszerre megmondotta, a hiba melyik munkálkodás módjában esett, meg is igazitotta a hibát. Ezen ő felséges elméjének bizonysági velem együtt gr. Teleki László[1]) és István, bethleni gr. Bethlen Sámuel, Kabos, Pallocska, Horváth, Dósa, Thorwächter, kik az ő házánál együtt voltunk hallgatói. Sokszor rendkivül való órákon tanitványi elméjöknek elevenitésére fel-fel hozott a közönséges tanitóházba egy vagy más elmés munkát s azzal serkentette az ifjuságot.

Soha irásból nem tanitott és a mit revocalt, soha szóról-szóra előmondatni nem szerette; az ő egész tanitásán az ifjak pennára vették röviden az előadott igazságokat s kiki maga rakta stilusba, folyó beszédbe a maga lelke mértéke szerint.[2]) És én megvallom (Szi-

---

[1]) Gr. Teleki Józsefnek a koronaőr és hires tudósnak fia és Józsefnek, Erdély kormányzójának — a Hunyadiak kora irójának — s Lászlónak az emigransnak atyjok. Ezeken kivül az ország minden részéből tódultak az előkelő ifjak ezen intézetbe, hogy Fogarasit hallgathassák.

[2]) A véletlennek tulajdonitjuk, hogy Fogarasinak előadásai után készitett egy ily rapturát akkor találtunk Tisztelotes Gergely Lajos berekeroszturi evang. ref. lelkész urnál, mikor már Fogarasi életrajza szedés alatt a nyomdában volt. Czimje:

„Excerptum ex praelectionibus physicis a cl. domino philosophiae universaeque matheseos doctore et professore p. o. Josepho P. Fagarasi publice prolatis editum continens Tom. posteriorem. 1782.“ Bekötve, Sr. 411 lap. Sarkán „Elementa philos. Natur“ Ez a 2. részét képezte, és ennek is a vége csonka — a 411. lapon kezdve 33 levél üres. A végén Index capitum:

De lumine pag. 1—162.
De terra „ 163—248.
De meteoris „ 248—322.

gethi), hogy mig az ilyen tanitás, rapialás s előadás módja ujra fel nem áll, az ifjuság tanulásának akármely más módjával is az előmeneteles tanulás helyre nem hozathatik.

A közönséges megpróbáltatás vagy examen idején az ifjakon értelmes, rövid és világos kérdéseivel nagyon segitett. Megesett egykor, hogy egy ifju a feltett kérdésre nem egyenesen felelt, egyébiránt derék feleletet adott, melyet a hallgatók közül egy észrevevén, kimondotta, hogy a nem jó felelet, melyre Fogarasi nyersen csak hamar azt felelte: a felelet igen jó, csak a kérdés nem volt hozzá való. Igy kivánta ő az ifju elmének még gyengeségét is erősiteni, nem pedig azt mindjárt közönséges helyen szégyenköre kiállitani. Róla épen nem lehetett elmondani, a mi sok tanitóra illik, hogy olyan szorgalmatosak és bőbeszédüek, hogy miattok nem lehet az ifjuságnak tanulni. Nem kevés baja volt professor kollegáival, kiket a természet komorokká, ifjak ostorivá készitett volt, őt pedig ifjuság atyjává s barátjává formálta. Maga megvallotta nekem, hogy midőn egykor a professori itélőszék eleibe hivatott egy jeles ifju nem nagy hibájáért, de ártatlanságát érezve magát hathatósan mentegette, az ő professor társai között egyik nem átallotta igy szólani a másikhoz: Kollega uram, büntessük meg, mert mindjárt kimenti magát. E miatt volt az ő szivének sok aggodása, hogy sok jeles elméjü ifjut látott a szerfelett való keménység miatt elnyomatva. Ilyen volt az ő professori élete."

Fogarasi életében az ötös szám forduló pontokat képezett: 5 évig volt külföldön, 5 évig folytatott papi hivatalt Szászvároson, 5 évig volt tanár Marosvásárhelyt, s hogy „minő mértékkel adta ki a tudományokat: azt a tanuló ifjuság vallja s csodálja; az egész haza megértette, a külföldiektől is nincsen elrejtve. Örvendettek neki vallás és nemzetkülönbség nélkül az erdélyi nagyrendek, tudós fejek és tudományt szerető ifjak s minden állapotbelik." Öt év, ha a számot tekintjük, kevés: ha Fogarasi tudományos munkássága eredményét veszszük figyelembe, hivatalos elfoglaltsága mellett, igen jelentékenynek fogjuk találni; jelentékenynyé teszi a jutalom koszoruzott 9 pályamű s azon

---

De mundi sistemate pag. 322—410.

De plantis et animalibus pag, 411. De fájdalom, ennek csak a czimje van s az üresen hagyott lapokra nem iratott le.

A végéhez van csatolva 3 tábla mértani figurákkal. Az egész excerptum oly tiszta, világos, könnyen érthető latinsággal van irva, hogy azt egy harmadik gymnasialista is fönnakadás nélkül megértheti. De mundi sistemate fejezetben az astronomia irodalom történetét is előadja.

T. Gergely Lajos ur szives volt kollegiumunkra nézve ezen igen becses kéziratot több kötet- és füzettel együtt kollegiumunk könyvtárának ajándékozni.

kettő, melyek közül egyik még nem volt megbirálva halálakor s a másik bevégzésében meggátolta a halál.

Vegyük most rendre müveit:

1. „Novae Martis et Veneris Syzygiae ac auspicatissimum perihelium“ czim alatt a Teleki könyvtár egy colligatumában (13. sz. 3. pont 2r.) m.-gyerőmostori báró Kemény Zsigmond és gróf Teleki Juliánna menyegzőjökre irott latin és magyar versek. Josephus Fogarasi humillimus munificentissimi evergetae beneficiarius ac neophytus Veneris neocorus. 1766. Igy irja alá nevét a „Pap“ kihagyásával. Hol nyomatott, nincs kitéve. 4 iv. Ezt tehát még deák korában irta.

2. Első pályaműve a flessingi tudós társaság e pályakérdésére: „Potest-ne naturae scrutator ex cognitis jam observationibus et experimentis consectaria ad disquisitionem causarum hactenus incognitarum phenomenorum colligere? Si possit, qua ratione hoc fiat,“[1]) melylyel, mint előbb is emlitve volt, 1772-ben a nevezett társaságtól 30 arany értékü emlékpénzt[2]) nyert, melynek egyik felén Minerva képe volt, kezében koszorut tartva, Minerva képe fölött: CALCAR HONOS; alatt pedig: JOSEPHUS PAP de FAGARAS. 1772. volt jegyezve. Az érem másik oldalán a 7 szép művészet volt látható; irás felül: NON SORDENT IN UNDIS; alól: SOCIET. SCIENT. BATAVO. FLESS. PRAEMIUM. E latin nyelven irt s hollandra is átforditott mű megjelent a Seelandi Flessing társaság Commentárjának második kötetében 8r. 1775-ben. 118—318. l.

3. Második pályaműve 1773-ban a leydai akadémia doctorai és a Stolp legatum gondnokai e kitűzött pályakérdésökre: „Sitne sensus aliquis homini innatus, quo dirigatur ad dignoscendum et impellatur ad faciendum bonum morale?“[3]) Ezzel a második jutalmat l'accessit[4]) nyerte, a mennyiben a koszoruzott értekezések sorába bevétetett s 1774-ben a Commentárban a többivel (10) közöltetett 265—300 lapokon. 4r.[5]) A jutalmat Hennert utrechti math. prof. nyerte.

[1]) A meglevő észleletek és tapasztalatok alapján a természetbuvár következtethet-e tovább a jelenségek ismeretlen okai fölfedezésére: ha igen, hogyan?

[2]) Az arany emlékpénzek, melyeket Fogarasi nyert, aczélmetszetben kinyomva vannak Veszprémi István „Succincta Medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Centuria tertia, Decas I et II. Viennae 1787.“ czimü munkájának végéhez csatolva egy lapon. Cink anyagból kiöntve meg van a marosvásárhelyi tanoda érem-gyüjteményében is 4 drb. Pesten a nemzeti muzeumban az eredetiek aranyban.

[3]) Van-e az emberben valami veleszületett érzés, mi az erkölcsi jó megismerésére és cselekvésére ösztönözze?

[4]) L'accessit — pályaműveknél a 2-ik jutalom, hogy t. i. az első jutalmat nyert művel együtt kinyomatik.

[5]) Meg van a marosvásárhelyi kollegium könyvtárában 3850. sz a.

4-ik műve tudorrá avatása ünnepélyére irt bölcsészeti értekezése: „Dissertatio philosophica inauguralis de natura aeternitatis successionis experte, et duratione rerum successiva initium necessario habente, quam . . . pro gradu doctoratus, summisque in philosophia et artibus liberalibus honoribus et privilegiis rite ac legitime consequendis publico examini submittit Josephus Pap de Fogaras, V. D. Minister Transilvano-Hungarus die XX. junii 1774. Trajecti ad Rhenum 1774. 4r. 17. lap.

Ezután folytatólag van másfél levelen a megvitatásra készitett 17 phil. thesis. Értekezését báró Kemény Sámuelnek, Kemény Miklós fiának ajánlotta.[1])

5. Harmadik pályaműve, melyet készitett 1778-ban a berlini királyi tudományos és szépművészeti akadémia e kitüzött pályakérdésére:

„Dans toute la nature on observe des effets: il y a donc des forces. En conséquence on demande: Quelle est la notion distincte de cette force primitive et substantielle, qui lorsqu'elle est déterminée produit l'effet? ou en d'autres termes: quel est le fundamentum virium? On demande:

1. Quelle est la notion distincte de la puissance passive primitive? Comment une substance peut agir sur l'autre? et enfin comment celle-ci peut patir de la premier?

2. D'ou viennent à ces forces les bornes, qui limitent leur activité? et pourquoi la même force peut tantôt produire un effet, et tantôt ne le peut pas? Comment, par exemple quelqu' un peut concevoir distinctement ce dont un autre l'instruit, et qu'il n'a pas pu l'inventer lui-même? pourquoi on ne peut pas reproduire des qu'on le veut les idées, qu'on a oubliées, quoiqu'on ait pu les reproduire autrefois, et que l'axiome subsiste toujours, que du vouloir et du pouvoir réunis l'action doit suivre? ou enfin, quelle différence réelle il y a, si la force primitive tire tout de son propre fond, entre se représenter distinctement une musique savante d'un grand compositeur à laquelle on assiste, la solution d'un probleme difficile, trouvée par un géometre du premier ordre; et etre soi-meme l'auteur de cette musique, de cette solution; ou du moins etre capable de composer une musique, de résoudre un probleme, de la même force, des qu' on le voudra bien sérieusement.“[2]) E feladványt is Fogarasi oldotta meg

---

[1]) Kolleg. lvtár $4077^{a}/_{1}/1$. sz. a.

[2]) Az egész természetben mindenütt hatásokat észlelhetni: tehát erők is léteznek. Azt kérdezzük tehát: milyen a hatásokat előidéző eredeti s lényeges erő határozott fogalma, vagy milyen az erők alapja (fundamentum virium). Azt kérdezzük:

1. Milyen az eredeti szenvedőleges erő határozott fogalma? Hogyan

legjobban s ő nyerte el az 50 arany értékü arany emlékpénzt, melynek egyik lapján a porosz király arczképe volt e felirással: FRIDERICUS REX ACADEMIAE PROTECTOR. MDCCXLVII; a második lapján buzakalász-koszoru e közbe foglalt rövid felirattal: SCIENTIARUM ET LITTERARUM INCREMENTO. — Megjelent e latin nyelven irt műve is Berlinben.

6. Menyegzői vers Bruz László és Száraz Mária házasságuk alkalmával ily czim alatt: „Egy tanult orvos doktor, ugymint Tekintetes, Tiszteletes Bruz László ur az orvosi tudományoknak érdemes doktora csudálatos bágyadásának és abból egy nemes Liliomszál, ugymint Tekintetes, Nemes Száraz Mária leányasszony által lett kivánatos meggyógyulásának rövid historiája; melyet együgyűen leirt az emlitett doktor urnak egy tisztelője és barátja": Fogarasi Pap József philosophiae doktor. Szebenben nyomtatta Sárdi Sámuel 1778. 2r. 2¼ levél. Teleki könyvtárban 13. sz. 5. p.

7. Gyászvers gr. Toroczkai Zsigmondné Teleki Eszter halálára: „Minden asszonyi nemet megékesitő keresztyéni igaz virtusoknak egy tökéletes példája... széki Teleki Eszter, grót Toroczkai Zsigmond élete párja, kinek kegyességéhez szabott életét és ahhoz hasonló halálát együgyűen, de igazán leirta Fogarasi Pap József a philosophiának doktora, a szászvárosi ref. eklésiának egyik méltatlan lelki pásztora. 1778. Kolozsvárott 1779. 4r. 13. és fél levél rimes versben. A kollegium könyvtárában 1202, 1206, 1207, 1210 és 9404*a*/1 számok alatt.

8. Negyedik pályaműve 1780. a leydaiaktól kitüzött e kérdésre: „Possitne unitas dei ex sola ratione demonstrari? Fueruntne populi vel philosophi, qui ad ejus cognitionem absque ullo revelationis ali-

---

gyakorolhat hatást egy anyag egy másikra? és hogyan érzi e második anyag az elsőnek hatását?

2 Miből keletkeznek e tevékenységöket korlátozó hatások? és honnan van, hogy ugyanazon erő most képes, majd nem képes bizonyos hatás előidézésére? Honnan van pl. hogy valaki képes felfogni azt, a mit egy másik magyarázott neki, és hogy ő maga egyedül nem találhatta ki? Miért nem lehet az általunk elfelejtett eszméket kifejezni, ámbár egyidőben arra képesek voltunk? Miért nem változik az axioma? Az akarattal egyesült hatalomból miért keletkezik cselekedet? Vagy végre, az eredeti erő csak saját magából származik, milyen a valódi különbség e két dolog között: egy nagy zeneszerző által irt zenedarab felfogása vagy egy elsőrendü számtudós által felállitott nehéz problema megfejtése, és ama zenedarab vagy eme problema szerzése között; vagy legalább ha komolyan törekszünk arra, egy az előbb emlitettekhez hasonló zenedarab vagy problema alkothatása kö t.

cujus auxilio pervenerunt?“ [1]) Az első jutalmat nem nyerte el ugyan, de a 2-ikat — l'accessit kitüntetést igen s veritas index sui et obliqui jegy alatt (a szerző neve elrejtésével) közöltetett Leydában 1780. 209—256. lap Négyen pályáztak s Wittenbach ámsterdámi tanár nyerte az első dijat.

9. Ötödik pályaműve 1781. a harlemi Teyleriana theol. társaság e kérdésére: „Potestne demonstrari, dari providentiam specialem a generali, qua deus secundum leges generales hunc mundum administrat, distinctam? Si ita, possuntne certi proferri characteres, quorum ope effecta specialis providentiae ab illis generalis providentiae effectibus distingvi queant?“ [2]) E kérdés megfejtéséért az arany emlékpénzt Castilion berlini tanár nyerte, az ezüstöt pedig, mely az érték kivételével mind alakra, mind nagyságra hasonló volt az aranyhoz, Fogarasi kapta. — Az egyforma jóság nehezzé tette a megkülönböztetést a két jeles mű között. Az érem leirását lásd a következő szám alatt. Fogarasi e műve átforditva holland nyelvre kiadatott (45—136. lap) a más négy ugyanezen kérdésre irt értekezéssel együtt Harlemben, 1782-ben. Jeligéje: Homo proponit, Deus disponit.

10. Hatodik pályaműve 1782-ben ugyanazon hárlemi Teyleriana theol. társaság e kérdésére: „Quae est natura moralis libertatis? et quomodo omnium optime demostrari possit, nos esse entia moralia libere agentia? („dari libertatem moralem?)“ [3]) E kérdés megfejtésével is ugyanazon társaságtól 80 holland arany értékü és sulyu arany emlékpénzt nyert, melynek egyik lapja egyik szélén a theologia, átellenben az igazság és szabadság képe volt kinyomva felül ily felirattal: WAARE GODSDIENST-KENNIS BLOEYT DOOR VRYHEYD, alul GENOOTSCH. AANVANG. ANNO 1778. Másik lapját egyéb cirádák mellett virágkoszoru diszitette s annak közepén e szavak: EER PENNING VAN TEYLERS GODGELEERD GENOOTSCHAP TOEGEKENT AAN JOS. PAP DE FAGARAS, PH. DR. PHIL. ET MATH. PROFESSOR TE M. VÁSÁRHELY. Ezen értekezés nem csak latin, hanem holland nyelven is kiadatott. I—XLV.

---

[1]) Meglehet-e mutatni az Isten egységét egyedül az okosságból? Voltak-e oly népek és bölcsek, kik az ő ismeretére a kijelentés segélye nélkül eljutottak?

[2]) Megmutatható-e, hogy van különös (specialis) gondviselés, mely különbözik azon közönségestől, mely szerint Isten e világot igazgatja a közönséges törvények szerint. És ha igen, lehet-e felhozni határozott jellemeket, melyek segélyével a különös gondviselés hatásait a közönséges gondviselés hatásaitól megkülönböztetni lehessen?

[3]) Mi az erkölcsi szabadság természete és mikép megmutatható legjobban, hogy mi erkölcsi és szabadon cselekvő valóságok vagyunk?

lapig római számmal jelölve latinul és 3—104 lapig arab számjegygyel holland nyelven. Jeligéje: Si omnia antecedentibus cautis fiunt etc. Cicero de Fato, cap. 14. Négy pályázó volt.

11. Hetedik pályaműve 1782-ben hasonlóan harlemi, de más tudományos társulat e feladványára: Quaenam analogiae sunt fundamenta et signa? Quomodo philosophum ad explorandas physicas et morales veritates ea uti oporteat?“ [1]) Fogarasi és Castilion berlini tanár egyformán oldották meg a kérdést s mindkettő jutalomra méltónak itéltetett s egyenlő jutalom is határoztatott részökre — 24 holland arany nehézségü és ertékü emlékpénz. A Fogarasiénak egyik oldalán egy férfi és egy nőalak között holmi gépek láthatók s ezen alakok fölött a jelmondat: DEO ET PATRIAE; a másik oldalán Minerva képe jobb kezében koszorut tartva, feje fölött e pár szó: OPTIME MERITIS; alatt pedig SOCIET. SCIENT. HOLL PRAEMIUM; szélén gyürü alakban összefutólag e körirás: JOS. PAP DE FAGARAS PHIL. D. ET PROF. IN ATH. VASARHELY, adeptus est an. 1782. A társaság Commentárjában megjelent Harlemben 1783-ban mind latin, mind holland nyelven.

12. Nyolczadik pályaműve ugyanazon 1782-ik évben már 3-ik a leydai akadémián a Stolpianum legatum gondnokai által kitüzött e kérdésre „Demonstretur, nullum esse in Ethica Christiana praeceptum, quo vel singuli cives in commodis suis sequendis et principes in republica secundum verae politicae leges administranda impediantur“.[2]) E dicsérettel l' accessit kitüntetett pályaműve ugyanazon évben kinyomatott latin nyelven, mint a melyen irva volt. (243—320 l.) Jeligéje: Qui ambulat simpliciter, ambulat confidenter; qui autem depravat vias suas, manifestus erit. Proverb X. v. 9. Négyen pályáztak s a dijat Henr. Const. Cras, amsterdami jogtanár nyerte.

13. Kilenczedik pályamüve 1783-ban az előbb emlitett Stolpianum legatum kezelői e pályakérdésére: „Qua ratione optime demonstrari possit, non esse contra naturam dei perfectissimum effecisse mundum in quo mala insunt?[3]) A társaság Fogarasi megoldását találván legjobbnak, okt. 13-án neki határozta az 50 arany

[1]) Mik az analogia v. hasonlóságon nyugvó bizonyitásnak alapjai és jegyei? s a bölcsésznek mikép kell azt az erkölcsi és természeti igazságok kikutatására használni?

[2]) Nincs a keresztyén ethikában egyetlen szabály, mely akadályozná akár az egyes polgárokat a magok hasznuk követésében; akár az uralkodókat az államnak a helyes politikai törvények szerint való kormányzásában.

[3]) Nincs az Isten természetének ellenére a világ tökéletes alkotása, a melyben rosszak is vannak.

értékü aranyérmet, melynek egyik lapja félkörben felül ez irást mutatja: AUCTOREM MANIFESTAT OPUS; közepén egy férfi alak kezében távcsövet tart s a csillagokat vizsgálja, továbbá egy gömb és arany sas kiterjesztett szárnyakkal; ezek alatt pedig ezen irás: MERUIT JOS. PAP DE FAGARAS 1783. A másik lap szélén e körirat: MONSTRAT ITER, TUTUMQUE FACIT; ez irás alatt világitó vagy csillagvizsgáló torony s mellette két férfi áll és rászegzett szemekkel vizsgálja azt; alól ez olvasható: PRAEMIUM ACADEMIAE LEIDENSIS EX LEGATO J. STOLP. E tudományos értekezése is megjelent ugyanott, a más három ugyanazon tárgyra irt pályázati értekezéssel. 1—118 lap.

14. Tizedik pályamüve 1784-ben a harlemi Teyleriana társaságtól kitüzött pályakérdésre: „Utrum solidus aliquis philosophus sufficiat ad subruendam religionem revelatam; aut vero contra ipse verus possit esse christianus“.[1]) Ezen értekezését halála előtt három héttel küldötte fel Hollandiába s halálakor még nem voltak megbirálva a pályaművek; mikor pedig megbiráltattak, emberek társaságától már nem várt többé jutalmat. A jutalmat Cesar Morgan az Elyi püspök kápiánja nyerte el, s ezenkivül még három pályamü van közzétéve, de a Fogarasié nincs azok között. Tiszt. Rákosi György papjelölt ur lelkiismeretes pontossággal végére járt ez év tavaszán, de nem találta meg.

15. Tizenegyedik pályaművének bevégzését — a berlini királyi tudományos akadémia kitüzött kérdésére; „Qua ratione optime superstitio ex animis hominum exstirpari potest“,[2]) „megirigylé a halál és megkötè az iró kezeit.“

12 esztendő alatt hivatalos kötelességeinek pontos és lelkiismeretes teljesitése mellett 11 pályaművet irt. Ezek közül öttel arany pályadijat nyert (234 arany), egygyel ezüst érmet; hárommal a másodrangu kitüntetést *accessit* nyerte; egynek mi lett sorsa, bizonytalan, az utolsót nem végezhette be. Fogarasi aranyérmeinek hovájutásáról gyásztudósitója értesit a M. Kurirban: „Itten méltó megemlitenem, hogy mélt. gr. Teleki József ur ő nagysága az özvegytől néhai férjének emlékpénzeit, azoknak mennyiségek szerint, mintegy másfélezer forintokra becsültetvén, magához váltotta; egyszersmint azt is kegyesen igérte volt, hogy néhai t. t. Fogarasi Pap József urnak a tudós világ előtt már ismeretes nehány dissertatióját egybeszedetvén, itten a hazában együtt kinyomattatja s megbővíti. Óhajtva és nagy köszönettel várná a magyar közönség e kegyes igéretnek teljesedését: mert ezen miköztünk való nagy magyar lé-

[1]) A természeti és kijelentett vallás egyezése.

[2]) A babona mikép irható ki legkönnyebben az emberek lelkéből?

leknek halhatatlan munkáiból vagy csak egyet-egyet imitt-amott szemlélünk, vagy némelyiket nem is találjuk,[1]) Micsoda illendő dolog volna, hogy ezeket a finom aranyokat, melyeket a mi magunk bányáinkból idegenek ástak ki, már avagy csak mi magunk kezeinken bővebben forogni engednők".[2])

Ily rövid idő alatt a tudományos téren szerzett, a külföldtől elismert, sőt fényesen jutalmazott érdem nem maradhatott homályban a magyar hazában is, s bár a próféta nem mindig kedves hazájában — Fogarasi kivétel volt. II. József császár 1784. év okt. 11-én kelt rendeletében Fogarasit jeles tehetségei és kitünő tudományosságáért — mit bizonyitanak külföldi egyetemeken kitüzött pályakérdések megfejtéseiért nyert jutalmai — valamint Vásárhelyt is tanári müködésében tanusitott hasznos szolgálataival szerzett érdemeiért kinevezi a jezsuiták eltávolitása után Nagyszombatból Budára áttett s 1777, nov. 3-án megnyitott egyetemhez a logika, metaphysika és morál rendes tanárának 1000 frt évi fizetéssel, a rendes tanári hivatalhoz kötött minden javadalmak és előnyök biztositása mellett.[3]) A kir. gubernium ugyanazon év október 26-án kelt átiratában adta értésére Fogarasinak kineveztetését.[4]) Azonban midőn fényes uj pá-

---

[1]) I. Rákosi György luka-ilenczfalvi segéd-pap folyó (1886,) év tavaszán az utrechti egyetem könyvtárában az 1, 2, 4, 5, 6, 8 és 9. számu pályamüveket látta, összesen hetet; a 7, és 10-et nem találta meg; a 3-ik Berlinben nyomatott ki.

[2]) T. Versényi György ur közlése után. Abafi „Figyelő" XVIII. k.

[3]) Sacrae Caesareae et apostolico regiae Majestatis Domini Domini Clementissimi nomine

Egregio Josepho Pap de Fogaras, Vásárhelyini hactenus ad Marusium Licaeo eate munus philosophiae professoris obeunti intimandum:

Alte fatam suam Majestatem Sacratissimam, habito peculiarium ejus qualitatum, eximiaeque doctrinae complura, quae propter praestantissime resolutas quaestiones per exteras Scientiarum Academias propositas obtinuit, praemia luculenter testatae, nec non praestitorum in actuali, quo fungitur, professoris munere cum singulari sui commendatione utilium servitiorum at exinde comparatorum (?) meritorum clementissima reflexione, eundem ad vacantem in Universitate Hungariae Logicae, Metaphysicae et Moralis cathedram cum mille florenorum annuo sallario, omnibusque muneri huic ordinario professoris competentibus praerogativis et emolumentis clementer resolvere dignatam esse; eidemque Josepho Pap de Fogaras clementissimam hanc resolutionem pro sui directione intimari benigne jussisse.

Per Sacram Caesaream et Apostolico Regiam Majestatem.

Viennae, die 11-a octobris 1784. *Paulus Slavy.*

[4]) Sacrae Caesareae regiae A. Majestatis, Ducis Austriae, Magni Principis Transilvaniae, Siculorum Comitis Dni Dni nostri Clementissimi nomine Josepho Pap de Fogaras intimandum,

lyája elfoglalására készülne — más meghivást kapott a királyok-királyától. „Nyavalyáját szülte egyfelől az ő ételben való telhetetlensége; mert nem tudván ügyelni a maga körül levő dolgokra, a beszéd s tréfa közt az evésben ugy elmerült, hogy ha felesége meg nem szólitja, vagy vendégek jelenlétében kaputját meg nem rántja, az utolsó falatig mindvégig evett volna, teljességgel nem tudván mi az elég. Okozta másfelől az ő betegségét az ő heves, forró természete, mely miatt a nyári hévség idején kertjében egy fának árnyékában térdig érő gödröt ásatván strimpfljét lehuzva, lábát térdig mezitelen a nyers hidegü gödörbe hivesitette. Ezekhez járult az ő gondolkodása hurjainak mindig kifeszült állapotban tartása, mely már ezen utolsó esztendéjében annyira meg is gyengitette emlékező tehetségét, hogy a Szucsáki felett elmondandó halotti oratioját tanulván, megvallotta, hogy azon oratio megtanulása neki sokba került s emlékezete erejének meggyengüléséről panaszkodott. Nem keveset tett az ő betegségére a Budára leendő menetelről őt némi-nemüképen epesztő gondolat; mert a midőn tudta a maga körül folyó külső dolgok elügyelésére való tehetetlenségét: a más vallásnak társaságában minden rajta könnyen megeshető történeteket az ő gondolkodó lelke egy csomóba összehordott. Deczember 3-án futkosó köszvény (rheumatismus) találván, abból ugyan isten után a tudós orvosok segélye által hatodnapon kigyógyula;[1]) de még fel sem kelhete ágyából, midőn szörnyü belső kelés (pleuritis) fogá el, melynek kétizben egymásután következett érvágással eleje nem vétethetvén, végső állapotra jnta s ugyanazon hó 17-ik napjára fordulván azon éjszaka éjfélután egy órakor elnyugovék; vagy mondjuk: ez a tudomány szövétneke megaluvék életének 41-ik esztendejében. Haldokló óráiban is a maga nagy lelkének sok jelességeit adta; mert ámbár lehetetlen volt, hogy a nyavalyának nagy forró volta miatt elméje valamit ne képzelődnék szokott környékén kivül, de ottan-ottan visszatért és maga kérte a mellette valókat, hogy adnák értésére, midőn az elme megszaladna.

Dignata est sua Majestas Sacratissima virtute sui D. 11-a 8-bris a. c. exarati decreti regii D. vestram e benigna reflexione aegregiarum, quibus eadem praedita est qualitatum, vacanti ad universitatem Hungaricam Logicae, Metaphysicae et Moralis cathedrae clementer admovere; quam altissimam resolutionem regiam eidem D. Vestrae penes transpositionem desuper exarati regii decreti, et hic in originali advoluti eo cum mandato intimandam esse duxit gubernium, ut ad capessendum munus suum se Pestinum primo statim tempore conferre noverit.

E regio M. Principatus Transilvaniae Gubernio Cibinii 26-a octb. 1784.

B. S. de Bruckenthal. Ádám Weress mpr.

[1]) Szászvároson Baricz, Vásárhelytt Matyus István volt orvosa, Mátyus és Fogarasi sirjaik egymás mellett vannak.

Végre egészen megcsöndesedvén, hálákat adott istennek a fájdalmak érzésének elvételéért; kimondotta, hogy tovább élését senki ne is gondolná; e hazának ily szörnyü veszedelmes megháborittatását[1]) szomoruan emlegette; kedves felesége iránt való fájdalmait szivének érzékenyül kijelentette, utolsó akaratát kimondotta s vagyonaiban élete kedves társát örökösül hagyta; a mellette vigyázóknak hivségöket megköszönte és maga példáján meghalni tanulni intette. Közelitvén pedig a véghez, mondotta, hogy kevés vagyon hátra; szemei meghomályosodtak, a hozzászólóknak nem kezdett felelni, a Jéznshoz kiáltott; ábrázatján örömnek jelei voltak és igy vidám ábrázattal végső bucsuját vette."

A temetésére rendelt napon a kollegium nagy tantermében Szigethi Gyula Mihály — Fogarasi kedvencz tanitványa, kit magával Budára is felvinni szándékozott adjunctusának s kinek balkarjára eresztve fejét adta ki nagy lelkét — tartott fölötte gyászbeszédet a királyi táblai hivatalnokok, marosszéki nemesség, városi nép és a tanuló ifjuság jelenlétében e tárgyról: *Mi az oka, hogy a nagy embereket az Isten csak megmutatja a világnak s mikor nem is vélnék, elragadja?* Emléke fönntartására ugyan Szigethi e siriratot készitette:

Ingemisce Patria!
Decus Hungarorum
Facile Princeps Philosophorum
Et ut uno nomine multa complectar:
JOSEPHUS PAP, de FOGARAS,
AA. LL. et Philosophiae Doctor,
Quaestionum nodis, quamvis difficillimis solvendis par.
Solam mortem vincere impar,
dum vixit
Quinque aureis et unico nummo argenteo cohonestatus
en, qua mori potuit parte
jam sub hoc Monumento jacet.
Caetera ejus nominis memoria,
ubivis gentium viget.
Mortuus
A. r. S. 1784. D. 17-a Decembris,
Aetat. 41.
Pietatis ergo
D. D, M. 8z.

Péczeli József is irt 22 sorból álló magyar rimes sirverset

[1]) A Hóra-lázadást érti.

Fogarasi emlékére, mely a „Magyar Hirmondó“ 1785-i folyamában január 29-én, 8. sz. 61—62 l. látott napvilágot.[1])

Sirkövére azonban, melyre épen most (jul 4. 1886.) találtam rá a vásárhelyi ref. temető-kertben, ezen emlékirat vésetett:

HEUS VIÁTOR! FLORES ET LACRIMAS
HEIC ENIM SUCCUBUIT
PATRIAE DESIDERIUM, HUNGAR. DECUS,
MAGNUS SUI AEVI LEIBNITIUS
JOSEPH. PAP DE FAGARAS PHIL. DOCT.
QUI CREATORIS MAJESTATEM PHIL. EXALTARE
EVANGELII SIMPLICITATEM MORIB. EXPRIMERE
A NEWTONO DIDICIT.
QUI TOT NODOS SAPIENTUM SOLVENDO
ET IPSUM MINERVAE PEPLUM REVELANDO
NOVAS VERITATES INVENIT.
QUI VELLERA COLCHICA IN PRAEMIUM SUSPENSA
I NUMISMA ARGENT. ET V AUREA
ORBI ERUDITO PRAERIPUIT.
DUM PROFESSOR BUDENSIS REGIO DIPLOMATE
SALUTATUR
ALTIUS SUBITO EVECTUS
MORTALES EXUVIAS IN HIS RELIQUIT SUBSELLIIS
ANNO, S. R. MDCCLXXXIV. D. XVII. DEC. AETAT. XLI.
TU VERO PATRIA!
GLORIARE TIBI TALEM TE ALIQAANDO GENUISSE
VIRUM.

---

[1]) Fogaras Pap József alszik e sir alatt,
Ki sok bölcs véneket eszével meghaladt.
Sok tudós társaság nevét jól ismerte:
Mert ha kérdést tett fel pénzét vette érte.
A halál szemlélvén hét szép gyümölcseit
S látván, hogy elérte más Ország Bölcseit:
Élte kies nyarát hajlott ősznek nézte
S e zöldellő fának fejszéjét intézte.
A *bölcseség karja* Pesten mikor várja,
E hazánk keményét koporsóba zárja.
Newtonnak engedett számos esztendőket . . . (85)
S e *Leibnitznak* nem ad fél annyi időket,
Siet a férgeknek, hogy prédául adja,
Hogy ne talán egy nap amazt meghaladja.
Irigylé, hogy ámbár nem ért még vénséget,
Mégis majd maga birt minden bölcseséget.
Két haza! a bánat méltán szived hatja,
Sok Bölcs magát néked, hogy csak megmutatja

A kő koporsófedél alaku, kiálló szögletek nélkül, tehát gömbölyü sarkofág, fekvő helyzetben a siron; hossza két méter. A sirirat a kő két oldalán megosztva, egyiken 10 sor, a másikon is annyi.

Nemesi czimere rámetszve a sirirat kezdetén: hátulsó lábain álló oroszlán, mely első jobb lábával kivont kardot, baljával koronát tart.

E sirirat szerzője? Ex ungve leonem: Benkő József, a historicus, Fogarasi igazi barátja.

Temetéséről a marosvásárholyi ev. ref. egyház régi anyakönyvében ez áll: „1775 jan. 30. temettetett T. Fogarasi Pap József A. L. M. (Artium Liberalium Magister) és philos. dr. az idevaló ref. nemes Collegium érdemes philos. professora anno aetatis 41 két predikátioval.“

Kik tartották a beszédeket, nincs följegyezve. Annál becsesebb tehát a tiszteletére tisztelőitől készitett s 1785-ben Kolozsvárt kinyomatott Charta funebris — oszlopirás — mely mint Fogarasi életének tüköre megérdemli, hogy foglalatját lejegyezzük s röviden ismertessük. Az egész $8^1/_2$ iv. A—I. 34 l. 4r. Legelül áll Fogarasi életrajza latinul Szigethi Mihálytól[1]) Fogarasi kedves tanitványától ily czimmel: „Socrates redivivus seu imago philosophi vere christiani, qua exhibetur clarissimus ac divini ingenii vir, dominus Josephus Pap de Fagaras artium liberalium magister, et philosophiae matheseosque doctor. Non unius modo Apollinis Delphi, verum plerarumque in nostris aeque, ac exteris regionibus Academiarum oraculis sapientissimus judicatus“ 5 levél.

Ugyan Szigetitől hatméretü latin versben Fogarasi életrajza 4 levél. Ezek után következnek gyászversek következőktől: Gombási István[2]) mezőmadarasi paptól, latin hexameterekben. A többi a kollegium tagjaitól van 11 levelen magyar rimes versekben ily renddel: Szentkirályi József, Molnár István, Venter László, Keszi János és Csala Mihály kollegiumi assessorok; Gyárfás József nemes publicus; Szilágysomlyai ifj. Halmágyi István nemes rhetor; Dienes Sámuel a felsőbb német classis praeceptora; Sreiber J. az első német classis tanitója; Szilágyi Mihály (radnótfái) grammatices praeceptor;

S mint egy gyors villámlás rajtad által mégyen,
Hogy a szép fény után az éj terhesbb légyen.
Igy tünt el Maróthi még ifju korában
Igy kell irnunk ezt is a holtak sorában.

[1]) Szigethi Mihály, a székelyudvarhelyi ref. kollegiumnál tanár 1797—1823-ig. Ugyan tőle Fogarasi életirása. Felsőmagyarországi Minerva, Kassa, 1832. 604—627. l.

[2]) Gombási Fogarasi barátja és sógora. Felesége volt Abacs Sára, Fogarasinak nővére anyjáról. Ezen Gombási házasságáról irta Gyöngyösi János:

Házasodol, látom; mi dolog: Gombási barátom?
Téged is a szeretet hát kalodába vetett?

Szabó Márton theologiae praeses; Dézsi Péter[1]) Borosnyai Lukács Simon, Nagy Mihály és Roszkoványi György colleg. alumnusok.

Az utolsó részt Benkő József műve képezi 12 levelen: az első négy levelen Fogarasi életét vázolja magyarul, melynek czime: „Olcsó érczeket aranynyá változtató, sőt fagarasból leghiresebb aranyat bővön csináló erdélyi magyar alkimista, az az tiszteletes és főtudós philosophiae professór és doktor Fogarasi Pap József.“ És végre „a mélyen megsebhetődött szivü tiszteles özvegy asszonynak akaratjából és buzgó kérésére a következő szomoru-játék szabásu verses irásban tiszteli:“

Erdély mesés panaszban jelenti nemes Magyarország rendeinek, hogy az ő egy nagy kereskedő és alkimista hazafiát Pest városa elkötötte.[2])

„A magyarországi törvényszék felszólitja Pest városát, hogy feleljen; mit vétett Erdélynek, oly hasznos emberében, mi kárt vagy bosszut tett?“

„Pest felel Erdély panaszára, megfejtvén, hogy az a hires kereskedő és aranynyá változtató személy prof. Fogarasi József; a sastollal irt levél a királyi decretum, melylyel a császár a magyar nemzetnek pesti akadémiájához rendelte.“

„Erre felel megint Erdély, megmutatván Fogarasi egész életének rövid leirásával, hogy őtet maga szülte; testben és tudományokban nevelte, felső országi akadémiákra küldötte, onnan haza hivta, s fogadta, hazájában megtisztelte: azért joga van hozzá.“

„Pest vissza felel Erdélynek, hogy Fogarasihoz joga van Szatmár városa után, hol atyja professorságot viselt, emlegetvén kölcsönt is, hogy Magyarország is Erdélynek sok tudós embert adott — Kölesérit, Pápai Párizt, Tofaeus Mihályt, Gelei Katona Istvánt.“

Hollandia hallván Erdély és Pest vitáját, ingeral (közperessé teszi magát) igyekezik megmutatni igazságát Fogarasihoz s őtet magának nyerni.“

A törvényszék előszólitja az alkimista Fogarasit s kikérdezi, hogy a fölötte perlekedő felek követeléseiből miket ismer és tart igazaknak.“

„Fogarasi hálával elismeri mind három fél keresetének igazságát.“

A törvényszék itéletet mond, melyben Erdélytől elitéli — elveszi az alkimistát, mint a kinek ő elég hasznát vette; Pest és Hollandia közt pedig egyaránt osztani és igy ketté vágatni (I. Kir. III. rész 16—27 vers) határozza.“

[1]) Fogarasinak utolsó betegségében az őtet látogató s ágya mellett őrködő deákokhoz sok izben ejtett beszélgetéseit szedte rendbe.“

[2]) Székelyföldön a marhának elkötése — lefoglalása tartozásért.

Két nő együtt lakott s szült gyermeket mind kettő, egyik megnyomta a magáét és kicserélte a másikét, Salamon ítélete, hogy vágják kétfelé.

„Eydély az ügyet a legfelső itélőszékhez viszi; az a deliberatumot nem hagyja helybe, hanem Józsefet a kettévágástól megmenti s felveszi a maga társaságába.“

„Hirtelen leérkezvén a szekér Fogarasi után, ő szól kisérő barátjához s futólag rövid leveleket ir: I-ső levél kedves feleségéhez, II-ik atyjához, anyjához, és kedves atyafiaihoz, III-ik a szászvárosi eklésiához, a negyedik levelet midőn irni akará jó uraihoz, barátaihoz, a mvásárhelyi tiszteletes professori és papi rendhez, a kollegiumi ifjusághoz sat. nem várá a szekér, hirtelen elragadá.“

A kollegium ifjusága külsőleg is kifejezést kivánt adni nagy veszteségének, gyászolni kezdette kedves mesterét. Csak kezdette, mert e kegyeletes érzületének küljelekben nyilvánitását, Fogarasi gyászolását az egyházi főtanács 1785. febr. 20-án kelt leiratában már megszüntetni rendeli.[1]) A kesergő ifjuság most emlékkövet emelt nagyhirü tanárának. Ugy látszik, hogy Fogarasi hire, dicsősége, érdeme szálka volt a környezetében levők szemében s aligha nem pályatársaiéban is. Ezt sejteti azon körülmény, hogy Kovásznai Sándor, ki annyi halott fölött tartott halotti beszédet s irt gyászköltemények,[2]) Fogarasi haláláról egy betüt sem. 1782-ben az iskola nagy tanterme fölszentelése alkalmával tartott beszédjében, mig Basa István tanártársa érdemeinek magasztalására egy egész lapot szentelt: Fogarasi nevének egyszerü felemlitésével leróttnak tartotta kötelmét iránta. Erre czéloznak Szigethi e sorai is:

. . . . . Studiis sacrata juventus
Condolet; et fateor, namque est mirabile dictu,
Quos mala disjunxit mentis discordia nuper
Hos idem subito junctos, moerorque, dolorque
Angit. . . . . .

Továbbá Keszi János versének e pár szava:

Ambár találkozzék ezer Zoilussa
Még inkább tündöklik méltó laurussa.

Két éles szablya nem fér egy hüvelyben — Kovásznai és Fogarasi sok volt egy intézetben — nehezen fértek. Ezt igazolja kollegáiról fönnebb (216. lap.) tett nyilatkozata is.

Irigyei közé tartozott Aranka György k. tábl. assessor és a vásárhelyi Nyelvmivelő társaság titkára is, ki akkor irogatta satiri-

[1]) A kollagium levéltárában 309. sz. a.
[2]) Carmina exequialia, 280 lapra terjedő kötet.

cus tartalmu verseit s egyik költeményében Fogarasit olcsárolta, érdemeit kétségbe vonta. Aranka ezen költeményére Szacsvai Sándor a Magyar Kurir szerkesztője, következő czimü verses költeményben felelt: „*Borostyánkoszorus diploma*, mellyel megajándékoztatott az a nagyfülü ostoba szamár, ki a néhai T. T. professor Fogarasi Pap József uram mostan is tiszteletre méltó hideg tetemeinek koporsóját 1785-ben januariusnak 30-ik napján méltatlanul megrugdosta.“ [1]) Szacsvai nem irta ki ugyan a nevét, de körülirásaiból, czélzó megjegyzéseiből s neve első betüjének (Á. . . .) kitevéséből lehetetlen rá nem ismerni Arankára. A Magyar Hirmondó 1785. október 5-diki számja is szól Fogarasi ellenségeiről, nov. 5-iki számja (625—627 l.) épen egy Fogarasi ellen intézett gunyoló verset tartalmaz.

Gyermeke nem volt, Benkő szerint: házasságuk magzattal nem gyümölcsözött. Nem áll tehát az, a mit gróf Mikó Benkő életrajzában irt: „hogy ő (Benkő) a sok gyermekü atya, barátjának (Fogarasinak) fiát saját fiává fogadta.“ [2])

Fogarasi nejét halálos ágyán özv. báró Kemény Miklósné gr. Was Krisztina urnő védelmébe ajánlotta Benkő J. e verse szerint:

Kemény Vas sziv is még tenéked
Mint nekem[3]) ugy meglágyúl;
Bizonnyal lészen menedéked
Szeretete ugy meggyúl.[4])

A gyászoló özvegy öt évvel élte tul férjét báró Kemény Miklósné védő szárnyai alatt töltvén ez időt. Nekrologját a Magyar Kurir adja 1790-i folyamában: „Meghala ujesztendő 2-ik napjára viradólag báró Kemény Miklósné házánál, a néhai Tiszteletes professor Fogarasi Pap József ur Hollandiából hozott kegyes özvegye Friderika Wilhelmina Elisabetha von Wybel, szárazbetegségben és mivel lutherana vala, ugy adaték meg utolsó tisztessége, hogy a kolozsvári ref. templomban bekisértetvén a test a luth. és ref. ekklézsiáktól, elsőbben predikála azon templomban a lutheránus pap németül, azután pedig magyarul a ref. pap.“ Ugyanazon Magyar Kurirnak egy későbbi számja junius 10-ikre teszi a temetést. „Junius 10-ikén lett utolsó tisztessége szép halotti pompával Kolozsvártt ama néhai halhatatlan emlékezetü t. t. professor Fogarasi

[1]) Az — Izé — purgatoriumba való utazása“ czimü satiricus munka végén (59—62 l.) Az Izé „vakbuzgó szempontot negélyez, magasztal mindent, mi a fölvilágosodást gátolja, kárhoztat mindent, mi azt előmozditja.“ Szilágyi Sándor Budapesti szemle, VI. k. 1859.

[2]) Benkő J. élete és munkái, irta gr. Mikó Imre. Pest, 1867. 94. lap.

[3]) Fogarasinak is patronája volt gr. Was K. † 1802. férje † 1772.

[4]) Halála előtt 3 nappal kérte Fogarasi Szigethi Gyula Mihályt, hogy neje gyámolitására levélben kérje meg b. Kemény Miklósnét.

Pap József ur özvegyének Vibel Erzsébet asszonynak, a kiben levő nagy és nemes sziv megérdemlette vala, hogy az emlitett nagy férfiu Hollandiában házastársúl végye és magyar földre beplántálja. Egy kimivelt elme éleslátással és nemes gondolatokkal, kiváltképen szeplőtlen keresztyénséggel érdemlették meg az erdélyi méltóságok előtt is ez asszonynak tekintetét. — Nevezetes vala benne nemzetünkhöz való buzgó szeretete és szives vonzódása, nem csak férjeért, kit majd hasonlithatatlanul tisztelt, hanem azért a gyönyörüségért is, melyet feltalált hazánkban szivének megelégedésével. A többi között életének vége felé csupán csak magyar nyelven kivánt beszélleni; és egy idegen franczia tanitó leánynak ezt mondja vala egész megnyugodott szivvel: Lássa meg, micsoda könnyen és örömmel lehet valakinek meghalni az idegen földön is. . . . Teste elvitetett kedves férjének teste mellé M.-Vásárhelyre, hol eleibe feles számu uri főméltóságok kimenni és a sirig kisérő ujabb halotti seregbe elegyedni méltóztattak."

Nevelőatyja Abacs János és édesanyja még éltek Fogarasi halálakor, valamint testvérei is, kik közül Zsuzsától, mint háza „jó segédétől" búcsuztatta el Benkő. — Búcsuzzunk el az ő szavaival mi is: „Látod tehát élő! hogy a mily nagy volt, a már nincsen József (I. Móz. 42, 36) oly nagy iró tollat kivánna" az ő életrajzának megirása.

14. Csernátoni Vajda Sámuel philos. tanár 1785. jun 3-tól 1803. november 12-ig.

A tünemény eltünése után Csernátoni Vajda Sámuelt, 1780-tól fogva sz.-udvarhelyi tanárt rendelte a főconsist. a philos. tanszékre.[1]) A nagyenyedi Bethlen Kollegiumban tanult, 1767-ben subscribált s a hollandi egyetemeken tetőzte be tanulmányait. 1780-ban a székely-udvarhelyi kollegiumhoz választatott meg Kis Gergely mellé conrectori minőségben a bölcsészet, természettan és mennyiségtan tanitására. A rövid időn hirnevessé lett fiatal tanárt a főkonsistorium áttette Vásárhelyre s 1785. junius 3-án Türi László egyházi főgondnok mint a főkonsistorium személyes kiküldötte igtatta be tanszékébe. Ezen ünnepélyen némely deákok rövid mentében jelenvén meg, fél heti oeconomiára itélte a sedria; de gróf Bethlen Pál főgondnok elengedte a büntetést.

[1]) 1798. nov. 25-én a Csernátoni és Zilai tanitotta tárgyaknak ujonnan választott 2-ik rendes filozofiai tanár Sipos Pállal való megosztását rendeli a főconsistorium.

1783-ban udvarhelyi tanárságában Kis Gergely kartársával kihallgatáson volt Józsefcsászárnál Parajdon.[1])

1797. decz. 8-án a rektori hivatalra nézve, melyet eddig Csernátoni és Basa ketten folytattak: Csernátoni fungens rektor a fegyelmi, Basa a gazdasági ügyeket vezette (a paedagogiárchaságot Zilai) meghatároztatott, hogy a jövő szeptember elejével a rektorság menjen át Zilai Sámuelre, a paedagogárchaság is kerülőbe indulván, Dósa Gergelyre menjen által. Időközben azonban 1798. február 3-án Basa betegsége miatt a gazdasági ügyek vezetését is Csernátoni vette át. Ezen hivatalra nézve instructio is határoztatott: deák oratioval bucsuzzék el a rektor két év végével hivatalától s ezen oratiok tétessenek könyvtárba; mikor pedig annyira felgyülnek, könyvformába köttessenek.

Neje Incze Zsuzsa, Incze István tanár leánya; gyermekei: *Sámuel*, ki 1794. junius 29-től fogva a Szilágyi-Székely beneficiumot élvezte 1801. junius 30-ig, a mikor deák lett; *Sándor*, ki az említett beneficiumot testvére után 1801-en kezdve élvezte; *Zsuzsa*, Milotai Ferenczné és egy második leánya (?) Keserü ref. püspök egyik ivadékának felesége.[2]) — Csernátoni és neje, leánya Milotai Ferenczné és unokája Keserü Juliánna egy sirban pihennek a reformatusok temetőkertjében a czinteremben. Sirjokra emlékkő 1861-ben állittatott.

Hosszas és terhes betegeskedés után meghalt guttaütésben 1803. nov. 12-én estvéli 4 óra körül 53 éves korában, meghidegedett teste a temetőbe énekszóval 14. nov. kikisértetett, tisztesség pedig emlékezetének tétetett 20. nov. prof. Antal János papolván, Köteles Sámuel orálván.[3]) Halála után özvegyét gróf Teleki Józsefné vette magához Gernyeszegre. Itt ismerkedett meg leánya Zsuzsa Milotaival, az udvar praefektusával.

Müvei:

1. Philosophicum tentamen, in quo demonstratur ex natura dei, ejusque attributis lumine rationis cognitis divinam rerum futurarum praescientiam falli non posse; nec tamen libertatem actionum humanarum affligere. Viennae, 1791. 8r. 219 l. Elől ajánlás gróf Teleki Sámuelnek 8 levél. (2695. és 4600. k. sz. a.)

2. Az emberi értelemnek természet historiája. Kolozsvár, 1795

---

[1]) Kis Ferencz Udvarhelyi kollegium történelme. 49. l.

[2]) Lásd az Incze István családfáján 199. l.

[3]) Egyházi anyakönyv. Halála estvéjén nagy villámlás és dörgés volt. (1801. sz. a. jegyzőkönyv végén.)

15. Zilai Sámuel segédtanár (lector-professor) a klassika irodalomban és történelemben 1788—1792-ig, ekkor rendes 1800. juniusig. Tanulását M.-Vásárhelytt kezdette, 1771-ben jun. 28-án irta anyakönyvbe nevét, mint deák subscribalt. Ugyanitt volt a kollegium könyvtáros 1777-ben, a harmonia praesese s a görög osztály tanitója. 1781-ben ment az utrechti egyetemre. 1782. jun. 17-én egy kis czédulát ir édesanyjának, melyben kevés fuszujkát és ugorkamagot is küld. Utrechtben volt 1784. tavaszáig s innen Heidelbergbe ment. András öcscsének Utrechtben a levélboriték belső oldalára kezdett sorait Heidelbergben végezte be junius 5-én: Isten tudja, mikorra érkezhetem haza." Megérkezését ma sem tudjuk. Utrechtben tartozkodása alatt Kovásznai Sándor „Carmina exequialia" (1782.) és „Oratio ad inaugurandum auditorium" (1783.) s gr. Teleki Sámuel „Janus Pannonius" műveik kinyomását intézte, felügyelte, revisiora leküldötte, a mint ezt Kovásznai is elismerte 1783. szept 24. hozzá irt levelében: „Az én oratiomról, melyet a nyáron küldöttem fel, nem ira, vagy igen keveset ira Ked. Jóvolna ugy nyomtattatni, hogy a más oratiokhoz (Carmina exequialia) lehetne köttetni. De azt Kedre bizom. Már csak azt várom, hogy eljöjjön az utolsó levél és a Janus versei végig, s mindjárt készitek *Emendandát*, jóllehet a biz igen kevés lesz, nem hiszem, hogy tiz-husz szónál többre menjen. Akartam valami verseket irni Kedről, hogy annyit fáradott körülette; meg is érdemelte volna Ked, de a gróf (T. S.) semmiképen nem fogná megengedni. Azért elhagyám ezen szándékomat. Közös lónak turós a háta, csak ugy van az ember, mikor a más szekerén akar szekérkezni. Mindazáltal vigasztalásunkra lehet, ha valamit a közönségesnek legkisebbet használtunk is. Legalább olyan editioja Janusnak soha se volt több. És igy a gróf hozta életre Janust, de mi is, a mit lehetett, segitettünk in obstetricando." Hazatérése után ujból az „Alma Mater"-nek lépett szolgálatába, mint lector professor. 1788, február 3-án declaralta a főconsistorium a kolleg. előljáróságnak Z. Sámuel professori hivatalra való választása iránt tett határozatát s fölkérte az előljáróságot arra is, hogy mind fizetése, mind szállása iránt adja véleményét. Ugyanazon év decz. 7-én kelt leiratában megsürgeti az előljáróságot, hogy Zilai késő introductioja miatt a naponként való halogatás által a tanuló-ifjuság előmenetelében hátramaradást s fogyatkozást ne szenvedjen: Zilait a következő (1789.) ujesztendői diligentiának kezdetével solenniter introducalja és professori hivatalába beavassa. (342. koll. lvtári. sz.) 1789. jan. 8-i leiratában Zilai fizetéséről és tantárgyairól értesiti az előljáróságot: A mely tantárgyakat eddig Kovásznai tanitott, az ő gyengélkedő egészsége miatt, hogy az ifjuság előmenetelében fogyatkozás ne legyen,

Zilaival ketten fogják tanitani: Kovásznai a görög és zsidó nyelvet s régiséget hetenként 5 órán; Zilai a deák literaturát, patriae és universalis historiát ugyanannyi órán. A fizetés egyenlő megosztását is rendeli, a mig mindkét professor egész fizetése kipótoltathatnék. (345. l. sz.) 1790. marcz. 1-én fizetésjavitást kér a főconsistoriumtól, mert 175 frt félfizetéssel nem tud megélni s még kevésbbé könyveket szerezni. Terhesitette mult évi szükségeit az is, hogy a számára kifogadott szállásra költözése után öt egész hónapig kellett várakoznia hivatalába lett beállitásáig. A főconsistorium márcz. 14-én kelt válaszában kérdést intéz az előljárósághoz, nem lehetne-e még 100 frttal pótolni instans fizetését? Addig is pedig professorságra lett elköteleztetésétől fogva beigtatásáig eltölt 5 hónapra eddig való fizetéséhez képest egyenesen proportioban jövő és 72 mfrtot s 91 pénzt tevő elmaradott fizetését is kiadni rendeli. (354. sz.)

A Kovásznai S. halála után rendes tanár lett és gróf Teleki Mihály főgondnok tudtára adta a főkonsistoriumnak philologiae professori hivatalra lett beigtatását s a főconsistorium is helybe hagyta 1792. jun. 3. leiratában (368. l. sz.)

Tanári hivatala mellett a könyvtár rendezésével is foglalkozott. — Levelezésben állott id. gr. Rádai Gedeonnal, megszerezte tőle könyvtára czimsorát, hogy annak segélyével is gyarapitsa a klassika irodalmi ismereteit s méltó utóda lehessen mesterének — Kovásznainak — kinek eddig még csak segédje volt. Fáradhatlan buzgolkodott az irodalom fejlesztésén, nemzeti és vallásos müvek terjesztésén. 1790-ben kiadta Zrinyi Miklós „Ne bántsd a magyart“ cz. müvét M.-Vásárhelytt; összegyüjtötte és kiadta gyalakuti gr. Lázár J. hátrahagyott verseit 1795-ben „Külömb-külömbféle világi dolgokat az erkölcsökre szabogató magyar versek“ czim alatt; végre az ujtestamentom kiadására is egy jó emberétől alapot szerzett s ahoz szép papirosat a Rádai közbenjárásával hozatott Pestről a vásárhelyi nyomdának.[1]) Ezen utolsó terve kivitelében meggátolta halála: a Vásárhelytt kiadni szándékozott ujtestamentomnak legkisebb nyomát se találom.

Szakmája a klassika irodalom volt: tanitott latin, görög, zsidó nyelvet és régiséget, e mellett egyetemes és magyar történelmet, exegesist. Utolsó éveiben könnyiteni kivánt magán, illetőleg kevesebb tárgy előadására szoritkozni. A főconsistoriumban is volt szó arról, hogy a magyar történelem tanitása más professorra bizassék, „mint ez más kollegiumokban is megtörtént a tanitók szaporodásával: a philologiae professorra adott sokféle tanitani valókból levé-

[1]) Dr Kiss Aron „Figyelő“ 1877. II. k. 222. l.

tettek némelyek (nem lévén több három professornál akkor, mikor a methodus docendi készittetett.“ [1]) — 1798-dik évre tanitása rendjét meg akarván állitani, irja gr. Teleki Mihály főgondnoknak: „Szeretném az exegesist continualni, minthogy a theologiae professorok csak dogmát tanitanak. — Kellene zsidót is tanitnom az ujabb deakoknak az universa historia-, görög és zsidó antiquitások mellett. A deákok mostani classificatioja szerént minden esztendőben kell deakot, görögöt tanitani. Hát meg? már négyszer subscribáltak, hogy zsidó grammaticat nem tanithattam.“ [2]) Levele végén kéri a grófot, hogy e tárgyat megfontolván, tetszését irja meg. A gróf azonban e levélre „egy betüt se felelt.“ 1798. nov. 25-én a consistorium a Csernátoni és Zilai tantárgyait a 2-ik rendes philos. professornak kinevezett Sipos Pállal megosztását rendeli. (432. sz.)

Deák korában 1776-ban naplójegyzéseket kezdett vezetni „Némely Collegiumunkban s másutt is történt nevezetesebb dolgoknak, történeteknek leirása“ czimen, melyből némelyeket ide jegyzünk kandiságí tekintetből.

1775-ben Háromszéken Almás nevü faluból egy pápista ember Kantába iskolába szándékozott vinni pajkos fiacskáját s hogy haza ne szökhessék, abban állapodik meg feleségével s a szomszédság véleménye kikérésével is, hogy tegyék zsákba, ne lássa merre viszik sőt, hogy a zsákon is át ne lásson, felül szalmával takarják bé. Ez okos tervet teljesedésbe veszik. Utközben egy égettbor czégér alatt megállnak, jól isznak s még megszidják a szegény gyermeket „hé ilyen-amolyan még nem is mozdul.“ Kioldják a zsákot s a gyermeket halva találják. A szülőket s még a szomszédokat is befogták. Gróf Gyulai Sámuel székely gyalog és lovas generalis csak a fölött sajnálkozott, hogy ez Háromszéken történt és nem Csíkban s már azt gondolja a világ, hogy a háromszékiek mind olyanok; a csíkiak, ha rajtok esik, minthogy durvábbaknak tartatnak, könnyebben szenvedhetnék.

Aug. 9-én indultak akademiákra Nagy József, Décsei Pál és Kis Miklós.

Márczius 4. Fogtam a Molnár Albert maga életének leirásához még pedig a maga tulajdon kezeirásából, mely M. s. (manuscriptum) régen a kollégyomé volt;[3]) hanem aztán mikor a bibliothecaból kimustraltak némely könyveket, ezt a nagy ritkaságot is kimustrál-

[1]) Ekkor már 5 professor volt Vásárhelyt: Basa István, Csernatoni Vajda S., Zilai, Dósa G. és Borosnyai.

[2]) Zilai impurum levele.

[3]) E becses kézirat most a Teleki könyvtár tulajdona. Nyomtatásban megjelent 1876-ban a Történeti lapok III. kötetében 41—47. sz.

ták s tiszteletes generalis Notarius uram (Borosnyai Lukács Simon) vette meg még deák korában, én ökegyelmétől kértem el, hogy leirjam.

Ebben az esztendőben 1776-ban a karácsoni examenen állittaték fel az oratoria, melyet kell tanitani a logicusok praeceptorának minden délután egy órakor.

1777. 12. martii kezdék el a deákok a declamalást. Elsőbben ezek állottak fel: Konya László és Stenczel Dániel; amaz irt volt a luxuriáról, ez a lingváról. Mind a kettőről azt itélék tiszt. prof. uraimék, hogy a pronuntiatioban igen sokat hibáztak, kivált Konya többet.

Martius 16-án Jancsó Tamással Gálfalvára és Szőkefalvára megy a könyvtár számára könyvszerzés végett. Jancsó predikál, Zilai a pap kérésére énekel, minthogy ürességben volt az énekvezetői állomás. Zilai annyira megtetszett, hogy meg akarták választani.

Márcz. 17. A marosszéki tractus partialis gyülése volt a kollegium auditoriumában a professorok engedélyével azért, hogy nagy sár lévén, nem járhattak volna benne az ispotályba, a hova rendszerint szoktak gyülni. (A mai Kistemplom helyén a Szentmiklósutczában.)

April 20. köszöntött be Miklósfalvi András, Nemes Gábor káplánja. Ugyanaz nap temette Borosnyai L. Simon édesanyját Gyula Szigethi Máriát Text. Jan. 19. 26—27. v.

April 30. Delinealták az auditoriumot.

Máj. 1. Hozzá fogtak a fundamentum ásáshoz, felmértek minden 4 deákra 1 német ölet (széle, hossza, mélysége 1 öl); a három professorra is egy ölet mértek; az urfiakra és nemes emberekre is mértek. A többit pénzen ásatták, fizetvén öliért 3 máriást; a székháznál levő rabok is sokat ástak ételért, Halmágyi István főkirálybiró parancsából. Ha térdig beástak, mindenütt igen sok embercsontot találtak.

1780. február 20. vasárnap délután Borosnyai L. Simonnak kellett végezni a templomi szertartást. A cantor a 99-ik zsoltárt majd egészen elénekli, s még sincs pap. A deákok sugnak-bugnak. Kérdezi Zilai, „nem volna-e készen valamelyik, hogy felálljon s végezze az isteni tiszteletet?“ Zongor Pál ráveszi magát, le is indul a karból, hát ez alatt jő Borosnyai; le se ült székébe, felállott s katechizált arról: *Jöjjön el a te országod.* Másnap kérdé Zilai a Borosnyai fiát Janit: Miért késett az atyja? „Meg akarta a deákokat próbálni — mondja Jani — tudna-e valamelyik predikállani.“ De kétségkivül elaludt volt, mert szokott mindennap — mikor lehet — déli álmot alunni.

Ha tovább is folytatja naplójegyzeteit, bele irja valószinüleg azt is, hogy mint felszentelt papot több izben bizta meg a püspök synodusi predikaczió tartásával és censorsággal, mint pl 1790-ben

junius 12. s következő napjain az Erdőszentgyörgyön tartott synoduson a fölszentelendő 18 uj pap megvizsgálásával.

A tudományszomjas tevékeny tanár férfikora teljességében 47 éves korában testileg gyengülni kezdett. 1800-ban április 20-án helyette már Antal Jánosra bizza a rektorságot ideiglenesen az előljáróság; alig egy hóval később máj. 15-én Dósa Gergelyre; junius 16-án már bekövetkezett halála, s 18-án történt temetése a 47 éves férfinak. Özvegye Rosnyai Mária, kivel alig 8 évet töltött, 1801-ben sirkövet állitott férje és 3 elhalt gyermeke emlékére.

Van a kollegium könyvtárában egy 22 lapra terjedő 4r. kézirati cursus: Erdélyországnak rövid historiája. III. szakasz. 1774-ben mint deák ő irta le és használta.

Zilai halála után az ő tantárgyai tanitását illetőleg azt rendeli a consistorium, hogy a professorok oszszák fel egymás között. A philologiae professor fizetése pedig járjon ezentul Köteles Sámuelnek, ki eddig a consistorium pénztárából kapta fizetését (1800. aug. 24. 453. sz.) Az előljáróság a philologia tanszék helyreállitását és tantárgyainak egy kinevezendő tanár által való tanitását ajálván, a consistorium helyesli s elhatározza, hogy a consistorium pénztárából eddig kiadott 300 frtot az irt czélra felveendő uj professor számára kiadja továbbra is, mig szükségesnek itéli s egyuttal a kijelölést is elrendeli. 1800. okt. 19. (454. sz.)

16. Makfalvi Dósa Gergely első jogtanár a marosvásárhelyi kollegiumnál 1794—1826.

A főconsistorium elhatározta volt már 1790. körül a marosvásárhelyi kollegiumnál is jogi tanszéket fölállitani, s annak betöltésére fiatal tanárt képeztetni. Dósa Gergelyt, ezen intézet növendékét szólitotta fel, hogy a jogi tantárgyakra készüljön, időt szabván és segélyt nyujtván neki erre. Dósa kötelezte erre magát s a göttingai egyetemen végezte a jogkörébe tartozó tanokat, u. m. genealogica, heraldica, numismatica, diplomatica, politica, statistica, az európai államok történelme, egyházjog, római polgárjog, hazai jog, és pedig oly sikerrel, hogy mint 1793. augusztus 25-én a consistoriumhoz irt kérelmében kifejezi „Isten segedelme által azok közül akármelyiknek tanitásával a tanulni kivánó ifjuságnak, következésképen a hazának szolgálatjára lehetek, csakhogy (egy kevés idő engedtetvén, mig magamat hosszas utazásom után rendbe szedhetem), a mltgs főconsistorium a helyet, a hol ezen hivatal folytatásához kezdhessek, meghatározni, szállásom, fizetésem iránt jó eleve rendelést tenni (felérő fizetésemnek, meggondolván egy ily uj embernek sok szükségeit) előre parancsolni méltóztassék, hadd tudhatnám jó előre, mi-

hez kellessék tartani és szabni magam.“ [1]) Ugyanezen napról kelt leiratában a főconsistorium értesiti a kollegium előljáróságát: mivel az instans- (Dósá)-nak juris professori hivatalra való készittetésével a marosvásárhelyi kollegiumban tanuló nemes ifjuság boldogitásának előmozditására nézett vala a főconsistorium: arra nézve az instans tanitásának rendiről, hogy miket tanitson? vele egyetértőleg egy terv készitését, fizetésének és szállásának elrendelését kötelességévé teszi az előljáróságnak. A consistorium ezen rendeletének teljesitéséhez csak a következő 1794. év tavaszán kezdett az előljáróság. A márczius 25-én tartott gyülésben a juris professor szállását illetőleg végeztetett, hogy a nemes kollegiumnak a városon levő jószágai s azokon levő házak nézessenek meg és azoknak vagy megigazitások, vagy eladások, elcserélések iránt tartassék tanácskozás. A tanórák megtartását elhalasztandónak tartja addig, mig a jogtanár a főconsistorium rendelése szerint tanitási módja iránt való tervét elkésziti. Az alatt pedig a Palota nevü kamara lakosaitól üresittessék meg és illendőkép készittessék el, hogy a husvét utáni diligentián a juris professor abban a maga tanitását elkezdhesse. April hó 20-án volt husvét első napja, s minthogy rendesen 3 hétre terjedett a szünidő, á husvét utáni szorgidő május hó elejére esett s igy Dósa beköszöntése, nagy ünnepélyességgel történt beigtatása, tanitásának megkezdése is. A tantárgyára tartozó könyveket Bécsből, Göttingából rendelte, hozatta, rendesen egyetemi magyar tanuló ifjak közvetitése által. 1794. szeptember 30-án Bécsbe és 1797. január 28-ány Göttingába s ugyanezen évben május 23-án ismét Bécsbe ir Antal Jánosnak könyvekért.[2])

Dósa tanulását ez intézetben kezdette és folytatta; 1781-ben jun. 15-én lett deák s a felsőbb tanfolyamok bevégzése után ugyan ezen intézetnél literaturae praeses s végre gr. Bethlen Sándor fiainak növelője volt a göttingai egyetemre indulásáig. Beköszöntése után két évvel 1796. nőül vette kartársa Basa István leányát Rákhelt, ki 30 évig osztőtta vele az élet örömét, bűját s 11 gyermekkel boldogitá.

---

[1]) Kolleg. levéltár, 380. sz.

[2]) Ezen utolsó levele végén egyébre is fölkéri Dósa, illetőleg neje: „A feleségem tiszteli tiszteli és arra kéri, hogy a könyvekre küldött pénzből — egy aranyat arra forditván — vegyen számára egy zöld selyemmel bevont és halcsonttal készült (a nád helyett) csinos parizolt; (meleg ellen való árnyék tartót); a nyele is ha lehet legyen csont, vagy ugyan csinosan készült fából. Ha egy aranyon meg nem lehetne venni, adjon többet is érte, inkább a könyvekből a nem olyan szükséges maradjon el.“

Ezekközül 5: Imre, Elek,[1]) Lajos,[2]) István[3]) és Rákhel[4]) jutottak emberkorra. Dósa Gergely és fija Elek s unokája Miklós mesteri kezeik alatt 70 évnél tovább virágzott a jog ezen intézetnél. 1849—1861-ig a közbejött rázkodások miatt szünetelt ugyan a jogtanitás, de 1860. ujra folyamatba indult; 1866-ban jogakadémiává nőtte ki magát. 1870-ben a kolozsvári egyetem fölállitásával fölöslegessé vált intézetünknél a jogakadémia fenntartása. Vásárhely székhelye lévén Erdélyben az igazságszolgáltatás második forumának, a Medgyesről 1754-ben Vásárhelyre áttett királyi táblának, nemcsak a kollegium rendes tagjai hallgatták a jogot: a királyi tábla irnokai, a kancellisták is tömegesen todultak a jogtanár előadásaira s igen számosan még magán órákat is vettek a jogtanártól. És a Dósák megállották emberül helyöket.

Dósa Gergely ugyan nem hagyott irott emléket maga után, de a fija által 1861-ben kiadott, pályadijjal jutalmazott három kötet „Erdélyhoni jogtudomány“[5]) anyagjának összekeresésében, hordásában, fölujitásában nem lehet, nem szabad az uttörő atyától is az érdemet megtagadni. A mit az atya megkezdett, gyermekei, unokái folytatták s folytatják ma is különböző irányban a közjó előmozditására, az igazság, tudomány, ismeret és miveltség terjesztését. Ezekben és ezek által, mint család-törzsnek ma is fényesen ragyog neve s a tőle eredett pharusi sugarak egyházi és világi téren megyék, törvényszékek, iskolák, egyetemek termeiben világitnak hazánk, nemzetünk, egyházunk jóléte, boldogsága fölvirágzására.

Meghalt 1826-ban február 11-én életének 65-ik évében, az anyakönyvi feljegyzés szerint *fekete szárazságban.* Nője 1841. decz. 13-án 64 éves korában követte férjét a sirba. 16 évig viselte a gyászfátyolt s élete haldokló mécsét szerető gyermekeiben volt anyai öröme táplálta, kiknek legfőbb boldogságuk volt az anyát boldogitani s legnagyobb fáldalmuk halálakor azt tovább nem tehetni.

A drága szülők hamvai nyugvó helyén emlékkövet állitottak a hálás gyermekek.

---

[1]) Elek jogtanár, gondnok, képviselő és fija Miklós tanár, gondnok, kir. táblai biró.

[2]) Lajosnak fiai: Elek Marostordamegye főjegyzője s a marosmegyei ref. egyházkörnek és kollegiumunknak buzgó gondnoka; Gábor törvényszéki biró; László mérnök.

[3]) István gyermekei: István tanár; Kálmán hivatalnok.

[4]) Rákhel, Vályi Károlyné gyermekei: Vályi Gábor és Gyula a kolozsvári egyetem kitünő tanárai, az a jogban, ez a mathesisben.

[5]) Az alkotmányos Erdélyben az 1000-dik év óta törvényszerüen költ s 1849-ig érvényességgel birt törvények és szokások szerint.

17. Borosnyai Lukács János 1797. jul. 3.—1844. Ettől fogva nyugalomban 1848. oktober 15.

A német- és franczia nyelvtanitására az 1792-ben április 26-án elhunyt Hauchard Izsák helye betöltésére s ezzel egybekötve egy eddig itt uj tantárgynak a természetrajznak előadására is az intézet egyik jeles növendékét B. L. J. az előljáróság előre kiszemelve egyetemre küldi a főconsistorium beleegyezésével 1792-ben.

Borosnyai Lukács János unokája volt nagyborosnyai Borosnyai Lukács János erdélyi első diplomatikus ref. püspöknek, ezen család alapitójának, mely Marosvásárhely városának 3 főbirót adott II. János, I. László és II. Pál honvédszázados és képviselőben; három papot a vásárhelyi egyháznak I. Jánosban, a család-törzsében és két fija: I. Simon és I. Györgyben.

Atyja I. Simon, a marosvásárhelyi egyháznak 1767—1802-ig első nagypapja, anyja svájczi nő volt.

Tanulását ezen intézetben kezdette és folytatta. 1786. julius 1-én deák lett, subscribált. A deáki, illetőleg a felsőbb tudományok bevégzése után 1791-ben a poetika osztály vezetésével bizatott meg, s 1791. jul. 1-től 1792. jul. 1-ig praeses, előkészitő volt a philosophiában. Ekkor egyetemre ment. Hauchard halála után 5 évig, mig Borosnyai tanszékét elfoglalta, igeiglenesen Benkő Mihályra bizta az előljáróság a német és franczia nyelvtanitását.

A főkonsistorium helyben hagyta az előljáróság ezen intézkedését azon megjegyzés hozzáadásával, hogy szükségesetében, ha t. i. az öreg Benkő tanitása nem lenne sikeres, egy szász deákot állitson be az előljáróság a németnyelv tanitására.[1])

Mint református papi ivadék Svájczba, a nagy reformátor Calvin működési helyére Genfbe ment és Bernbe magát képezni, részint a franczianyelv könnyebb elsajátitásáért, részint mert atyja s nagyatyja is ott tanultak s ugyan egy családnál szállásoltak s édes anyja is Húg Margit berni származásu volt. 3—4 évet tölthetett külföldön.

Mielőtt az uj tanár hazaérkeznék, már előre gondoskodott az előljáróság az uj tantárgyra tartozó könyvek beszerzéséről is. E tekintetben 1795. decz. 2. intézkedett is: „Majd el jön már az idő, hogy tiszt. Borosnyai János haza jöjjön, ki magát arra készíti, hogy az idevaló nemes kollegiumban *egyebek között naturalis historiát is tanitson. Uj dolog lévén ennek tanitása közöttünk*, erre a facultásra könyvek nem szereztettek, szükség pedig, hogy erről elmulhatatlanul jó előre providealjunk. Végeztetett azért, hogy a német professori fizetés, mely a néhai prof. Hauchard halála után a kassában benn maradott, egészen fordittassék a naturális historiát tanitó pro-

[1]) Kolleg. lvtár 369. sz.

fessor facultására megkivántató könyvekre.“ [1]) Ugyan naturális historiára tartozó könyvek vásárlására a főkonsistorium is 1797. decz. 600 magyar forintot rendelt a maga pénztárából.

Mikor érkezett haza, s a svájczi egyetemeken kivül másokat látogatott-e? bár Zsuzsánna nevü leánya özv. Szilágyi Dánielné, jeles orvosunk Szilágyi Sándor édesanyja — még él — kifürkészni nem tudtuk.

1797. junius 11-én a főkonsistorium a professori hivatalba beigtatását s az előbbi tanitó 200 frt fizetését Borosnyai fizetésére forditani — s minthogy ez még nem volt elég — uj forrásról gondoskodni rendeli.

Erre visszair az előljáróság, hogy a Borosnyai fizetését pótolni nem tudja s kéri, hogy saját pénztárából 250 frttal járuljon az uj tanár fizetéséhez. Ezen megkeresésre 120 frtot rendelt a konsistorium saját pénztárából julius 16. leiratában [2])

Beigtatása ugyanazon év szeptember 9-én történt meg. [3])

Tantárgyát a természet historiát rimes versekbe foglalta s későbbi éveiben ki is nyomatta. Feltette a kérdést prósában, mely rövid volt, alig egy sor, és a felelet rá mindig két sor, rimes versben s a lap alsó részén jegyzésben a tárgy, állat, növény stb. tudományos neve mindig kitéve.

Czimje: „Rövid természet historia, melyet a tanuló gyermekek számára készitett és elméjekhez alkalmaztatva, rövid kérdésekben és versbeli feleletekben foglalva kiadott Borosnyai Lukács János professor.“ Marosvásárhely 1836.

I. szakasz, a szopó állatokról, 12 rendben 8r. 50 lap. 1836. [4])
II. „ a madarokról, 9 rendben, 7 száraz és 2 vizi rendben. 95 lap . . . . . 1837.
III. „ a kétéltüekről, 2 rendben. 16 lap . . . 1837.
IV. „ a halakról, 6 rendben. 24 lap . . . . 1839.
V. „ a bogarokról, 7 rendben. 56 lap . . . 1839.
VI. „ a nyüvekről vagy férgekről, 5 rendben. 15 l.

Ezen szakaszok mindenikéhez bevezetés van előrebocsátva a már emlitett módon — kérdés- és feleletekben.

„Májusi bokréta, vagyis füvész-tudomány, melylyel az azt ta-

---

[1]) Előlj. gyül. jegyzőkönyv.
[2]) Kolleg. lvtár. 418. sz. [3]) u. o. 415. sz.
[4]) Ugyanennek egy más kiadása 1826-ból, ugyanazon „Serkentő szó“-val, a kinyomathatási engedély rávezetése nélkül 56 lap, minthogy itt a czimlevél és a Serkentő szó is be van foglalva a lapszámozásba, mig a másiknál az 1836-ik kiadásnál a számozás a munka kezdetén kezdődik.

nulni igyekezőknek, együgyüen ugyan, mégis, a mint lehetett gyönyörködtetőleg és tudományos renddel, versekbe foglalva kiván kedveskedni B. L. J. Marosvásárhely, 1837—1843.

Czim, előszózat prózában, a növények elrendelésének áttekintése Linné szerint stb. 24 classisban. 157 lap.[1])

Vásárhely leirását is megkezdette volt, de csak két füzet jelent meg belőle:

1. Az első dal, melyben a város régi eredetét igyekezik kinyomozni. 40. l. 1836. és

2. Első ének Vásárhely piaczáról 64 l. 1837. A többi: Második ének, a Poklos (ma Deák Ferencz) utczáról; harmadik ének, a Szentkirályutczáról; negyedik ének, a Szentgyörgyutczáról; ötödik ének, a Szentmiklósutczáról és a várról, nem látott napvilágot. Czimje: „Régi és uj Vásárhely, vagy is az erdélyországi nagy fejedelemségben lévő szabad királyi székely mezővárosnak, Maros-Vásárhelynek körülményes leirása versekben, hozzá tett világositó és magyarázó jegyzetekkel." Boritékján: „Vásárfija a Szentmártonnapi sokadalomra."

Igen sok érdekes történeti apró adat van a jegyzetekben a város fejlődését, családait s történeti mozzanatait illetőleg. Sajnálni lehet, hogy a ki nem adott énekeket kéziratban sem találhattuk meg. Az első füzet végén (40. l.) életrajzát ekép irja versben:

Mért ne pengessem (hát) vénül is lantomat?
Ha más hallgat, mért ne próbáljam magamat?
Szinte hetvenévek sem fogják be számat,
Látom még, s éneklem, hogy telik, notámat.
Inkább, mint sem legyek vénség unalmára
Álmatlan ágyamban várjak viradtára.
Ha élsz, pendülj, muzsám! ne szünj énekelni;
Ugy is negyven évig elég volt nevelni.
Császárodnak nyelvét eleget tanitád,
Állatoknak rendit versbe igazitád.
Nyolcz élő gyermeket állitál hazádnak;
Növésit is láttad kilencz unokádnak.
Adj hálát istennek s jó uralkodódnak,
Tégy egy emlékverset anyavárosodnak.

Nője Galambos Zsuzsa, Galambos József leánya.

Gyermekei: János[2]) orvos, Anna özv. Szathmári Lajosné, Dániel[3]) kataszteri biztos, Károly[4]) gazda, Zsuzsa özv. Szilágyi Dá-

[1]) 1837-ben megjelent a 4 első ív, a 64 lapig; 1843. ápril, máj. és junius havában 6 ív 5—10. 65—157 lap. A nyomda jövedelméről vezetett számadási kimutatás szerint.

[2]) János gyermekei: Károly, Mária Barcsai Jánosné és Lajos.

[3]) Dániel neje Dengelegi Juli; gyermekei: Dániel ügyvéd, neje Benkő Anna, Juli Gálfi Sándorné, Kati Elekesné, Poli tanitónő.

[4]) Károly gyermekei: Károly, László, Zsuzsa Kohányiné.

UNIVERSITATEA DE MEDICINĂ, FARMACIE, ȘTIINȚE ȘI TEHNOLOGIE GEORGE EMIL PALADE TÂRGU MUREȘ

Antal János.

nielné, Erzsébet, Póli Pallocska Lajosné és Simon[1]) bonyhai pap, kinek élete az édesanya életébe került. E 8 gyermek 1848. okt. 17-én kisérte sirjába a 81 éves ősz aggastyán atyát. — Temetése egyszerü volt egy könyörgéssel. A zavaros, forrongó napok, melyek ép akkor szükségessé tették a székely nemzeti gyülés tartását Agyagfalván előintézkedések végett — nem engedtek időt-helyet a tanárikar Nesztora nagytemetésének.

18. Antal János 1798. nov. 25. theol. segédtanár. 1801—1836-ig történelem és philologia tanára.

A 18. század vége felé lassanként át kezdették látni a tanügyvezetők, hogy az addig követett rendszer nem kielégitő s egy-két professor nem képes kielégiteni a legjobb akarat mellett is a kor fejledező igényeit. Látók, hogy uj tanszéket állitottak a jogtan előadására 1794-ben, s 3 évvel később már a természettudományokra is kiterjesztették figyelmöket. Ezek mellett a betegeskedő vagy korgyengitette tanitók mellé segédeket kezdettek fölvenni, mielőtt az illető teljesleg képtelenné válna a tanitásra.

Igy a hanyatló theologiae professor Basa segitségére fölvétetett *Antal János* 1798. végén lector professornak, kit a helyi ref. ekklézsia azon évben hozott volt első papja: Borosnyai Lukács Simon mellé segédpapnak (adjutor). A főkonsistorium november 25-én kelt leiratában Antal János beigtatását megrendeli s utasitja az előljáróságot, hogy a Dósa számára eddig rendeltetett szállást adja Antal Jánosnak annyival inkább, minthogy Dósa ugy sem vette igénybe, s különben is Basa szállása[2]) elég tágassá és alkalmassá tétetvén a kollegium költségén, abban ketten — Basa és Dósa megférnek[3]) — A következő évben a kolleg. előljáróság ápril 28-án tartott ülésében a szállásügyet ugy intézte el, hogy „Basa a maga eddig volt szállásának, ugy a mint fizetésének fele hasznát és részét cedálja segédének Antal Jánosnak. Ha pedig Basa inkább kivánja, hogy veje Dósa Gergely lakjék vele, mintsem szállása felehasznát és részét által adja segitő társa számára, megengedtetik; Dósának pedig ipja halála után az egész szállás biztosittatik.“

1800. aug. 24-én a konsistorium azon határozatát adja értésére az előljáróságnak, hogy a Basa István theol. tanár lemondásával, illetőleg nyugalomba vonulásával a theol. tanszékre rendes ta-

[1]) Simonnak fija Lajos.

[2]) Kazinczi-utcza 807. sz. a. a Dósa-féle szállás, melyet Basa után veje Dósa Gergely s később unokája Dósa Elek és másodunokája Dósa Miklós is, mint tanárok 1870-ig használtak.

[3]) Kolleg. lvtár 453. sz.

nárrá Antal Jánost rendelte.[1]) Ugyanezen alkalommal azt is rendeli a konsistorium, hogy Zilai halála után az ő tantárgyai, a historia és philologia tanitását a professorok oszszák fel egymásközött. Alig egy hóval később az előljáróság a philologiai tanszék helyreállitását és tantárgyainak egy kinevezendő tanár által való tanitását ajálván a főkonsistoriumnak, ez helyeslő tudásul veszi s elhatározza, hogy a pénztárából eddig kiadott 300 frtot az irt czélra felveendő uj professor számára kiadja továbbra is, mig szükségesnek itéli ; egyuttal a kijelölést is elrendeli.[2]) Az ügyet gyorsan intézte a consistorium: „Az ürességben levő philologia professori hivatalnak betöltésére — irja néhány nap mulva — alkalmatos és érdemes személyek aránt bevárt tudósitások felküldetvén a főkonsistoriumhoz és az ajáltak közül az itélettételnek nagyobb megegyezése T. Tompa Jánosra esvén, az irt czélra ki is választatott a főkonsistorium által. Melyre nézve ajálja a kuratoratusnak, hogy fenn is kinevezett T. Tompa János ő kegyelmének az irt professori hivatalra az október 19-ik napján tartott főkonsistorium gyülésében megállittatott és a kuratoratushoz kiirt végzésben meghatározott fizetés mellett a bevett rendtartás szerint hivatalt adjon és beigtassa“ [3])

Valami alattomos, nem tiszta dolog történt ezen gyorsitott választás alkalmával. A consistorium talán be se várta a jelöltek névsora felküldését a kollegiumok előljáróságaitól, vagy épen ki sem irt e végett?! A konsisorium emlitett rendeletét Aranka Dániel kollegiumi gondnok nov. 7-én kapta s ugyanezen hó 15-én tartott előljárósági gyülés jegyzőkönyve szerint a kuratoratus sérelemnek s az ifjuság előtt tekintélye csökkenésének tartja, hogy a philologiai tanszék betöltése felől nem kérdeztetett meg a helyi professoratus és ajánlása nélkül deuominált atott az uj professor. E sérelmes ügynek a konsistorium elé terjesztése mellett is azonban az uj professor meghivására két ifjut nevez ki, kik az előljáróság meghivóját is az ifjuságé mellett megvigyék az uj tanárnak,

A philologiára ezek szerint ki volt nevezve és meghiva Tompa, a theologiára Antal. És mégis máskép történt : Tompa a theologia, Antal a történelem és philologia tanára lett.

Antal János született 1767-ben, február 22-én, Oláh-Déllőn, Marosvásárhelyen alól másfél mértföldre, a Maros jobb partján levő Torda-Aranyos megyében fekvő kis községben, nem gazdag, de nem is egészen szegénysorsu szabad szülőktől. Életirói rendesen elmulasztották megemliteni ezen család székely eredetét, mely Udvarhely anya-

[1]) 453. sz.
[2]) 1800. okt. 19. 454 sz.
[3]) 456. lvtári szám.

székből — Kőrispatakról származott át, hol ma is igen számos tagja van a tekintélyes, szabad székely Antal családnak. Nyolcz első évét Magyar-Déllőn játszótta le, hová szülői átköltöztek Oláh-Dellőről, s a helybéli pap, mint keresztapa, tanitgatta ABC-re a kis fiut, s fölismervén korán e gyermekben a tanulási képességet és hajlamot, serkentgette, buzditotta a szülőket, hogy Vásárhelyre vigyék és adják be a kollegiumba a gyermeket, minthogy módjuk is van hozzá, s igy ember válik „Jancsiból." Ezen életrajzi adatait ő maga irta, foglalta rimes versbe 1850-ben, marosvásárhelyi otiumában, a mint itt következik:

„Oláh-Déllőn ezerhétszázhatvanhétben
Fársáng végén léptem e földi életbe.
De gyermekkoromnak nyolcz elsőbb éveit
Magyar-Dellőn éltem s játszodtam le is itt,
Kegyes papunk buzgó serkentéseire
Jó szülőim jókor fogtak ABC-ére.
Az ő kereszteltje s keresztfia voltam,
Ennek köszönhetem, hogy osztán tanultam.
Történetnek mondják az ilyen esetet,
De én nem helyeslem ezt a nevezetet.
Mert nagy s kicsiny dolog Isten országában
Nem történik világ igazgatásában:
Hanem a bölcs Isten örök végezése,
Melynek ez időben van teljesedése.
Az irt kis körülmény ada életemnek
Oly irányt, mely utját szabá jövendőmnek.
Mert jó keresztatyám a mint tanitgatott
Sokszor teve rólam ily nyilatkozatot:
Komám uram! Jancsit vigyék Vásárhelyre,[1])
Adják kolégyomba a nevelődésre.

[1]) Antal tanulását, kollegiumba jövetelét illetőleg befolyással volt még egy más körülmény is. Musnáki Gábor 1774—75-ben mint vásárhelyi deák legatioban volt Dellőn s ott látta a pap házánál a kebli gondnokot — domesticus curatort — Antalnak az atyját s vele együtt a kis fiut is, és kezdette biztatni, rábeszélni, hogy fiát vigye be Vásárhelyre a kollegiumba s ő gondoskodni fog tanitóról. 1849-ben a muszkák bejövetelekor, a segesvári csata után Antal János is gyermekei és unokáival együtt Vásárhelyről kivonult s egy pár hétig Májában tartózkodott T. Pataki Lajos ref. lelkésznél. Ezen idö alatt kíment Antal a temetőbe s kérdezte a paptól a sirokat, melyik kié? Midőn a Musnákiét emlitette, ki berekereszturi iskolatanitó és énekvezető volt: Antal könyekre fakadva igy szólott: „Ennek köszönöm püspökségemet." Tiszt. Gergely Lajos berekereszturi és Pataki Lajos nyárád-szent-imrei lelkészek elbeszélésök után.

Ő a tanulásban könnyen elő mehet
S még idővel egykor derék ember lehet.
Szép dolog tanulni Isten szent beszédét,
Olvasni s érteni örök bölcseségét.
Keteknek az Isten adott tehetséget,
Kiállhatják könnyen ott is a költséget.
Ezek a beszédek birtak oly sikerrel,
Hogy ezelőtt épen 75 évekkel
Jó szüleim ide magukkal hozának
S a múzsák sergébe be is avatának[1]) sat."

A végső 10 sorban hálálkodik Istennek vele érezte tett jótéteményeiért.

1775-ben belépett tehát a kollegiumba s itt Kovásznai tanár magához vette s anyagilag, szellemileg istápolta az eszes, ügyes, életreváló falusi gyermeket. Itt nyilt kedvező alkalma a görög és latin classicus irók művei megismerésére és megkedvelésére oly mértékben, hogy azokat szabad perczeiben mindig olvasta s legutolsó éveiben unokáival olvastatta s igy gyönyörködött azokban.[2]) Es Antal ezen önérdek nélkül történt gyámolitásért mindig hálás indulatu volt Mecaenása iránt, nemcsak annak életében, hanem még halála után is, mikor már Kovásznai régen sirjában pihent: emlékkövet állittatott saját költségén a nagy literatornak félszázadnál tovább jeltelen állott sirjához.

Tiz év alatt elvégezte az alsóbb osztályok tantárgyait s 1785-ben deák lett a sárospataki-féle anyakönyv tanusitása szerint, melynek 869-ik lapján „Ego Joannes Antal subscribo legibus illustr. Coll. reform. Mvásárhelyensis. Anno 1785. die 30-a junii" jegyezte be nevét és igy aláirásával és a subscriptionalis vizsga végével egészen mostanig (1884.) fennállott százados szokás szentesitette törvénynél fogva a tanároknak nyujtott kézadással kötelezte magát az intézet törvényeinek megtartására. Tizenhaton subscribáltak és Antal mint első.

Osztályának fénye, disze volt s hamar részesült a jeles tanulók segélyezésére a nagylelkü patronusok által tett alapitványok élvezésében. Előbb idősb gróf Bethlen Sámuel, később a széki gr. Teleki Sámuel erdélyi udvari cancellár alumnusa volt. Miután a deáki v. felsóbb tudományokat is végezte, praesesnek tétetett rendre a görög nyelvben, philosophiában és theologiában, megbizatott a költészeti osztály vezetésével, könvytárosnak alkalmaztatott, juratus volt

---

[1]) Eredetije unokájánál Molnár Zsigmond ügyvédnél.
[2]) Cic. Arch. 7. Studia senectutem oblectant.

s végre kilencz évi deákoskodás után 1794-ben Bécsbe, 1795-ben a jénai és 1796-ban a göttingai egyetemre ment, hogy hazai tanulmányait betetőzze.

1797. január 28-án Dósa Gergely még Göttingába küld levelet Antalnak, melyben udvari papságáról is tesz említést: „Örömmel értettem a Cancellariusné asszony őexcellentiajától, hogy B(arátom) uram a Cancellarius ur őexcellentiájának udvari papságra eligérkezett.“ Máj. 23-án már Bécsbe küld Dósa levelet Antalnak s ebben is azt jegyzi: „Itten mi még ma is azt hisszük, hogy B. uram udvari pap.“ Az is lett. Azon év nyarán vagy őszén leérkezett s hivatalát szeptember v. október havában elkezdette, nov. 13-án Telekinek irt levele szerént. „Tiszt. Péterfi esperest uram is — irja tovább Telekinek — az Excellentiád rendelésén egészen meg van nyugodva s reménlem olyan egyességben fogunk ezután is lenni, a milyenben illik papnak káplányával.“ De ezen sáromberki udvari papsága alig terjedett két hóig. 1798. jan. 2-án gr. Teleki Sámuel cancellariusnak küldött levelében irja: „Az elmult észtendővel az én Sáromberkén való lakásom is elmulék.“ Ezen érdekes levelének tartalma: Menti magát, hogy sietve kellett eljőni Sáromberkéről, a gróf levele megérkezése előtt: mert a vásárhelyi ekklezsia sürgette, kétszer is meghivta, minthogy Borosnyai uram az egész őszön mind gyengélkedett és még most is erőtelenül van. Kételyét fejezi ki, vajjon a vásárhelyi paposkodást folytathatja-e romlása nélkül? Házasságát illetőleg engedélyét kéri a grófnak, mert mind a nőnek (Péterfi Mária), mind szülőinek (Péterfi László sáromberki pap) indulatjokat megnyerte, egyedül a gróf parancsolatjától függesztették fel a végső elhatározást. Teleki Sámuel erre január 16-án saját kezüleg irt levélben válaszol: „Tiszteletes kedves jó Uram! 2-dik januarii irott levelét vettem, és Sáromberkéről a mvásárhelyi káplányságra reménytelenül lett elmenetelét nem controvertálom, sőt a mennyiben abban szerencséjét és nyugodalmát találja, igen akarom; kivánván arra az Ur Istentől kegyelmet, erőt és egésséget. Ha a Tiszt. uram kegyelmed mellye a vásárhelyi nagy templomhoz gyenge lészen és a sáromberki papság inkább fog tetszeni jövendőben, én jószivel visszafogadom. Tiszteletes Uram! Kegyelmednek Péterfi Máriával kötött házassági szövetségére annál örömestebb áldást mondok, mert ezt a Leányt gyermekségitől fogva néhai boldogult kedves feleségem nevelte és jó-erkölcseiről, hivségéről, életrevalóságáról, jó kezefogásáról, szép munkáiról, szelid természetéről közelebbről ismerem. Jó szerencsére érdemesnek tartom, és ha arra nem talált volna, a magam házamban is holtig becsületben tartanám. Consensusomat már az édes atyjának megirtam, kiházasitására pedig a mit igértem, ha

az Isten tavaszszal leviszen, megadom. Azonban szives indulattal maradván a Tiszt. Kedves jó Uramnak kész jóakaró szolgája. Gr. Teleki Samuel."

Gr. Teleki bizalma Antalhoz változatlanul megmaradott mindvégig. Vásárhelyi remek könyvtára fölállitása és rendezésénél is Antal segélyét vette igénybe; a Bécsből leküldött könyveket Antal vette számba, ő gondoskodott, illetőleg ajánlott az alapitónak könyvtárőrt is.

Gr. Teleki Sámuelnek igen jeles, tudományos fiával Domokos gróf urfival is épen olyan jó viszonyban volt, mint az atyjával. — Mindkettő tagja volt a Magyar nyelv mivelő társaságnak, s hetenként legalább egyszer, egyik vagy másik tagnál összegyültek s a társaság ügyeiről, tudományos dolgokról való beszélgetéssel töltötték az időt. A társaság tagja volt Dósa Gergely is. Domokos gróf urfi is, mint atyja, gyönyörü levelet irt Antalnak 1798. január 21-én s Antal házasságát Antal Máriával helyesli. „Azt pedig különösen örvendem — irja egyebek között — hogy Tiszteletes uram Sáromberkét oly rövid időn is annyira megszerette, hogy el nem tud válni tőle a nélkül, hogy valamit onnan örökös Emlékezetül magával el ne vigyen: értem a jó Péterfi Máriát, kivel itt tett szövetségét Tiszteletes Uramnak igaz szivből szerencséltetem és kivánom, hogy tökéletes contentummal legyenek mind a két részről. Ha Máriának maga érdemét és szép tulajdonságait nem tekinteném is: az ő személye engemet amaz elvesztett nagy kincsemre (érti édesanyját) mindenkor oly elevenen fog emlékeztetni, hogy csak az innen származó érzékenységem is az ő iránta való mindenkori szivességemre indítanának. A midőn pedig ezen nagy indító okon kivül egyébként is különös jó indulattal voltam szép erkölcseiért iránta: annyival kevesebbé kételkedhetik mind ő, mind Tiszteletes uram hozzája viseltetendő állandó szivességemről."

Sáromberki müködéséről azt jegyzi Antal idézett levelében: „Kevés napokat tölthettem Sáromberkén, kevés hasznot tehettem. Az oskolára nézve mindenkor szemem előtt tartottam a nsád intentumát. Predikálottam is a jó nevelésről, feljárnak a gyermekek, lassan-lassan gyarapodnak. A czigány gyermekekkel nem hiszem semmire lehessen menni. Haza hozván az Isten nságodat, bátorkodom némelyekről megmondani a magam vélekedésemet." [1])

Marosvásárhelyi káplánsága ezen első évének első felében a böjt elején pectoralis catharusa megijesztette volt, hogy melle el nem győzi a templomot s akkor el is határozta volt, hogy az üresedésben volt makfalvi ekklézsiába megy papnak; de elmulván catharusa

[1]) Antalnak idézett impurum levele és levéltöredékei, ugy a cancellár és fija a korán elhalt Domokos levele véletlen kerültek kezemhez. *K.*

felhagyott szándékával. Ugyanezen 1798-ik évben szenteltette fel magát a Kézdivásárhelytt juliusban tartott synoduson. Házassága is ezen évre esik.

1801-ben a kollegium ügyei ugy kivánván — saját följegyzése szerint — a philologia tanszékére tétetett át a zsidó-, görög- és latin nyelv s ezek régiségei tanitására, valamint az egyetemes és magyar történelem előadására. Ezen tisztét folytatta nagy buzgalommal, lelkiismeretes pontossággal 1836-ig.[1]) Emellett azonban a papi teendők folytatásával sem hagyott fel teljesleg. A jelesebb embereknek világi és egyházi, papi és professori kimagasló férfiaknak s a közép és főrangu nemesek tagjainak két-három s néha még több predikaczióval való temetése gyakorlatban volt. És ilyen esetek alkalmával a professorok is, kik rendesen fölszentelt papok voltak, fölszólittattak predikaczio vagy oratio tartására. Ily megtiszteltetésben nem egyszer részesült Antal is. A papi hivatal folytatására ünnepélyesen kibocsátandó ifju lelkészeknek a fölszentelés előtt még egy nyilvános vizsgát kellett kiállani az egyházkerületi közgyülésen, a synoduson, a papi tudományokból és ezen papi, synodusi vizsgálatok megejtésére censornak a püspök rendesen a kollegiumok theol. tanárait nevezte ki. E kitüntetés is többször érte Antalt. Synodusi beszéd tartására is gyakran szólitotta föl a püspök.

Ezeknél fogva elég alkalma nyilt az erdélyi ref. egyháznak Antal tudományos képzettsége, szakértelme s gyakorlati ügyessége megismerésére, hogy a közfőjegyzői hivatal betöltésére 1830. jun. 19. s következő napjain a Déván tartott synoduson a jelöltek közé habozás nélkül fölvegye. A jegyzői tollat, a nagy Hegedüs Sámuellel, a hires egyházi szónokkal szemben, Antal nyerte el s julius 9-én Nagyenyeden az esküt a püspök kezébe letette.

Már csak idő kérdése volt, hogy a successióval választott jegyző a püspöki székbe lépjen. Ez is bekövetkezett hamar, 1836-ban Bodola János halálával. Elődjét eltemette január 25-én Nagyenyeden és őtet, ki rozzant kunyhóban látott napvilágot, ismeretlen szüléktől származott, a főkontistorium május 27-én Kolozsvártt ünnepélyesen beigtatta a reformátusok legfőbb egyházi hivatalába. A megerősitő fejedelmi okmány felolvasása után a fejedelem iránti hüségre letette az esküt, ámbár abban az Approbata[2]) azon határozott kifejezése ellenére, hogy „a kik a püspökségre választatnak, az ő közönséges egyházi gyülekezeteknek tetszésekből és végzésekből, azok a fejedelmektől confirmáltassanak,“ ezen törvényt ignoraló ily önkényes passus fordult elő: „non quia sequitur, sed quia persona ejus nobis

[1]) 1806—1836-ig ő volt a „librorum Censor“ az int. nyomdájánál.
[2]) Approbata Constitutio Pars I. Titulus 1. Articulus IX.

grata et accepta est.“ A főkonsistorium ezt egyszerüen tudomásul vette s napirendre tért; Antal pedig N.-Baczonban az ugyanazon évben tartott synodus szine előtt is letette az esküt, hogy az egyház jóllétét, boldogságát hiven, buzgón és lelkiismeretesen fogja munkálni s annak jogait, törvényeit pontosan megtartani. Ezzel 35 évig tartott tanári müködése véget ért.

És ezen hosszu időt intézetünknél nem töltötte csupán a hivatalos kötelességek egyszerü teljesitésével, a leczkeórák kitartásával: nevelő is volt. A jó igyekezetü, szép magaviseletü, szorgalmas és törekvő ifjakat pártolta, segitette, tanácsolta, azoknak atyjok, testvérök, barátjok volt; intette, dorgálta, megfeddette a kötelességmulasztókat. Az igazgatói, tanvezetői tiszteket többször viselte dicséretesen és az elöljáróságnak mindig teljes megelégedésére. — A tanügy lenditésére s a mivelődés messze és széles körben kiható előmozditására lankadatlan munkássággal törekedett; a halhatatlan emlékü Gecse Dániel emberszereteti (philantropicum institutum) intézete létesitésében nem kis része volt. Az egy koru, egy gondolkozásu „par nobile fratrum“ együtt dolgozta ki a kollegium Vásárhelyen első 100 éves fönnállásának emlékére a vártemplomban tartott ünnepélyen a Gecse fejében fogamszott emberboldogitó nagy eszme megvalósitásának tervét. Tanárságának ez monumentalis müve. — Nagyravágyás nélkül lett nagygyá s minél magasabbra emelte a gondviselés, annál kegyesebben tekintett vissza egyszerü eredetére. Alázatos, szelid, emberbecsülő természetét nem változtatta meg sem a püspöki méltóság, sem az érdem elismeréseül a fejedelemtől 1838-ban nyert nemesi rang, sem az 1845-ben kapott megtisztelő kir. tanácsosi czim. A vallásból meritett azon örök igazság, hogy Isten előtt nincs személyválogatás, oly mély gyökeret vert Antal szivébe, hogy igénytelen atyját s testvéreit fényes és nagy uri vendégei között is tanári és püspöki asztalához ültette mindig — atyját épen első helyre. Az ő példája megczáfolta a „honores mutant mores“ latin közmondást. Mig a világ fiainál, a tapasztalat bizonyitása szerint, a porból fölvergődött uj emberek, a szerencse kegyenczei a legtöbb esetben nem akarják megismerni s mintegy röstellik szegénysorsu rokonaikat: Antal épen dicsőségének tartotta azt. Ő maga szerezte meg magának az igazi nemességet.[1]) A természettől nyert helyes gondolkozás és társadalmi állásánál fogva minden rangu, sorsu és állapotu emberekkel való gyakori érintkezés mellett a klassikus irók folytonos olvasása, tanulmányozása eredményezte Antalnál a klassikus müveltséget oly mértékben, hogy ha a természet rendje és törvénye

[1]) Nobilitas sola est et unica virtus. Juvenalis Sat. VIII. k. 20. v.

megengedné ujra kezdeni az életet és tetszés szerint választani szülőket[1]): Antal akkor is a természet egyszerü fiját, a déllői földmüvest választja atyjának. Ez a valódi müveltség, ez az igazi ember.

Az erdélyi ref. püspökök közül ő volt az első, ki tanulását Vásárhelytt kezdette, folytatta és végezte is s ép ezért igen jól ismerte anyagi szükös helyzetét. — E mellett a sem volt ismeretlen előtte, hogy első kivánalom: az intézet fönnállása, s ezután következik a második: hogy minél többen tanulhassanak. Ezen elvből indulva ki, bár népes családja volt, anyagi vagyonából is juttatott „Alma mater"-e közalapjának gyarapitására 1000 rfrtot 1847-ben január 1-én költ e szép levele kiséretében: „Igen elevenen érezve mivel tartozom a mvásárhelyi evangeliomi reformált Főtanodának, sokfelé osztani kelletö vagyonocskámból ezennel küldök ujon 1000 azaz egy ezer német forintot váltó czédulai becsben azon kéréssel, hogy további rendelésemig ennek az összegnek, mint állandóul megmaradandó tőkének évenkénti kamatja a tisztelt Tanoda közfundusa gyarapitására fordittassák. Istennek esedezem, hogy annak a tanodának támaszszon sok jóltevőket, rendeljen minden időben buzgó lelkü bölcs előljárókat, értelmes, hiv tanitókat, kik a haza serdülő nevendékeinek szivekbe az isteni félelmet, a tiszta erkölcs becsülését, a törvény tiszteletét s a hon igaz szeretetét sikerrel csepegtessék. Istennek minden áldása szálljon a kedves Tanodának felsőbb és alsóbb minden tagjaira, szivemből kivánom."

Családja: neje kibédi Péterfi Mária, Péterfi László sáromberki pap és a görgényi tractus esperesének oltszemi Székely Borbárától született leánya, gróf Teleki Sámuelné iktári Bethlen Zsuzsánna növeltje. Nőül vette 1798-ban. 15 évet éltek együtt. Meghalt 1813. október hó 12-én. Gyermekei:

Mária, Hegedüs Lajos m.-vásárhelyi pap neje.

Borbára, Molnár Sámuel, m.-vásárhelyi tanár neje.

Zsuzsánna, Bodola Sámuel m.-vásárhelyi, később enyedi tanár, egyházi közjegyző s végre püspök, neje.

Ferencz, ügyvéd Marosvásárhelytt.

János, elhalt tanuló korában.

Katalin, Nagy Sámuel radnóti pap neje.

László, orvos-tudor, a marosvásárhelyi ref. egyházközségnek és

---

[1]) Horatius Sat. lib. I. Sat. 6. Si natura juberet
A certis annis aevum remeare peractum,
Atque alios legere ad fastum quoscumque parentes:
Optaret sibi quisque: meis contentus, honestos
Fascibus et sellis nollem mihi sumere. 93—97. vv.

kolleginmnak előbb algondnoka, később főgondnoka s a kollegiumnak fáradhatlan, buzgó és lelkiismeretes orvosa is tovább 20 évnél.

Unokái. Mária leánya után: Hegedüs János, előbb m.-vásárhelyi, most enyedi tanár; Lajos, gerendi pap.

Borbára után: Molnár György, héderfáji pap; János, marosvásárhelyi professor; Zsigmond, ügyvéd és a Gecse emberszereteti intézet pénztárosa.

Zsuzsánna után: Bodola János, előbb marosvásárhelyi királyi táblai biró, később ügyvéd; Dénes, fejérdi pap.

László után: Antal János, marosvásárhelyi törvényszéki biró; Géza, orvos-tudor és a budapesti egyetemen nyilvános rendkiv. tanár.

Művei.

a) Nyomtatásban.

1. Kabos Klára Szucsáki Ferenczné f. oratio 1811. ($1301^{a}/_{121}$. könyvt. szám.)
2. Gróf Teleki József f. oratio 1817. Gernyeszegen.
3. Gróf Teleki Sámuel f. oratio. 1822.
4. Vay Kata, gr. Toldalagi Zsigmondné f. 1831.
5. Gecse Dániel életrajza, emberszereteti intézete és annak felvilágositása. Marosvásárhely. 1840. 8r. (3269—3270. k. sz. a.
6. Az erdélyi helv. vallástetelt követők vallás-sérelmei, melyeket 1837. a nagyszebeni országgyülés eleibe terjesztettek orvoslás végett. Nagyenyed, 1841. 8r. (9793 k. sz. a.)

b) Kéziratban.

1. A középidő historiája 476-tól 1492-ig magyarnyelven, másolatban, 22 iv. Végén függelékül a magyar királyok és uralkodásaik évei; az erdélyi vajdák és fejedelmek nevei és uralkodásuk évei. (1605. k. sz, a.
2, Karácsonyi predikáczió, melyet az ünnepekre legatioba menő deákok számára készitett és le is diktált. 1799, 4r. 1 iv.
3. A kollegium első százados ünnepén 1818. junius 28-án a vártemplomban tartott beszéd. (A Teleki könyvtárban $507^{d}/_{2}$ k, sz. a. 40. pont. Székely Márton ugyanezen alkalommal mondott predikációjával együtt.[1])

Irományait, szép könyvtárát, a régiségekben gazdag püspöki levéltárral együtt az erdélyi ref. egyháztörténelem kipótolhatatlan kárára az 1848—49-iki zivatar elsodorta Nagyenyeden. A rohamosan

[1]) Székely M. beszédének alapigéje: Zsolt. 107. 1—7. v.

terjedett mozgalom nem engedett időt ezen kincsek megmentésére, biztos helyre szállitására. Maga Antal is nem akarván hitelt adni a föllázitott nép vad dühöngésének, családja unszolására — csaknem erőszakos kényszeritésére november 17-én hagyta el Enyedet, a város első bevétele előtt egy pár órával, és vonult Kolozsvárra s innen 1849. Marosvásárhelyre Ferencz és László fiaihoz s életének hátra levő kevés idejét itt élte le nyugalomban. Itt hunyta be szemeit 1854. aug. hó 12-én d. u. 3 órakor hálás gyermekei ápoló karjai között. Temetésén aug. 14-én d. u. veje Bodola Sámuel könyörgést mondott, Péterfi József marosvásárhelyi pap és esperes gyászbeszédet. 15 nap mulva aug 27-én az egész egyházkerületben tartatott tiszteletére gyászünnepély [1]). Hamvait a reformatusok temetőkertje őrzi, hol tanárai: Kovásznai, Basa és Csernátoni; kartársai: Dósa Gergely és Elek, Borosnyai János, Bolyai Farkas, Molnar Sámuel, Péterfii Károly; püspök elődei: Bonyhai Simon György, Borosnyai Lukács János és veje s a püspöki székben utóda Bodola Sámuel s halhatatlan emlékü barátja Gecse Dániel földi maradványaik is pihennek.

Életrajzát megirták: Incze János szászvárosi pap, megjelent 1861-ben a nagyenyedi közhasznu naptárban. Makai Domokos nagyenyedi tanár, ékes tollal a „Nagy papok életrajza"-ban 1877-ben. Azok egészitsék ki a nagy ember, nagy pap ezen itt vázlatosan előadott életrajzát az érdeklődő olvasónak.

Emlitők, hogy a betegeskedő vagy korgyengitette tanárok mellé segédeket kezdettek felvenni a 18. század vége felé. Kovásznai mellé Zilait, Basa mellé Antalt 1798. végén. Ugyanekkor nov. 25. Csernátoni mellé 2-ik bölcsészeti tanárnak megválasztja a főkonsistórium Sipos Pált, a szászvárosi iskola rectorát, „mint a ki különösebben a mathesisben ritka talentumának világos jeleit adta a tudós világ előtt és egyéb tudományairól s diszes maga alkalmaztatásáról is hathatós ajáltatást érdemelt." Meghivását és beigtatását is elrendeli, tanitása tárgyáról pedig ugy intézkedik, hogy Csernátoni és Zilai tantárgyaikat osszák meg az uj professorral és az arról készitendő tervet az előljáróság ha-

[1]) A tractusokban és püspöki vizsgálat alatt álló egyházközségekben a végtiszteletére tartott gyászbeszédek közül csak a Herepei Gergelyé látott napvilágot. Kár, hogy az utódok, vagy maga az egyházkerület elmulasztották ezen beszédek együttes kiadását. Különösen Péterfi József marosvásárhelyi és ifj Szász Károly püspök, akkor kézdivásárhelyi pap remek gyászbeszédeik feledékenységbe merülését lehet sajnálni, kik közvetlenül ismerték az elhunytat, s igy másoknál hivebben adhatták életrajzát.

ladék nélköl küldje fel.[1]) Fizetést — addig is, mig többre neveltethetik — 300 német frtot rendelt a főkonsistórium saját kassájából.

Nem tartozik ugyan szorosan tárgyunkhoz, minthogy nem fogadta el a meghivást és nem foglalta el kollegiumunknál a tanszéket: de jelessége mellett már csak azon tekintetből is, hogy az egyházi főtanács mily jól ki tudta szemelni a legalkalkalmasabb szakembereket: egy lapot szentelünk itt — Döbrentei és Kazinczy után életrajza fölujitására.

Született 1759-ben okt. 16-án Nagyenyeden. „Még iskoláiban — irja Kazinczy — elméje, szorgalmas leányi jámborsága, csinos deák tolla által megnyeré előljáróinak figyelmöket s előbb b. Naláczi Józsefnek Józsefiát Bábolnán, továbbá a koronaőr Telekinek ismét Józsefét, végre a Cancellarius Telekinek Ferenczét nevelé s ezen utolsót Bécsben. 1783. okt. rectora leve a szászvárosi kollegiumnak s ugyanannak 1798. szept. 23-án rector-professora s ezen hivatalt ott ő kezdette. 1805-ben Patakra ment át physicat tanitani, de Tordos 1810. juliusban vissanyeré.“ Döbrentei Kolozsvárról 1816. okt. 20-án Berzsényihez irt szép levelében igen meleg hangon irja le halálát és jellemét: „Elvesztém, fájdalom, öreg hiv barátomat — Sipos Pált. Nézd, lecseppene könyem utána, a mi e három szót összefolyatá: az. Talán mig hozzád ér sem szárad meg. Szive neki a leggyöngédebb; esze, bölcs életi ész, poésis melegével kellemitve. Innen gondolom, bölcs életi hire; a műveltség főpontja az lesz, mely az embert eredeti ártatlan jóságára vezeti vissza s e bölcs magaviselete oly egyszerü! Hallgató, nagy társaságban ki nem tetsző, de midőn kettecskén valánk Tordosan nála: akkor bámulád, mennyi tudományt rejte szerénysége. Oh! az ilyen fülemile, az ilyen ibolya ember! Fülemile, mondom, nem csalogány: ez olyanra illik, a ki magát szinezi, ugy csal magához; de lásd közel, ott hagyod. — A bájoló természet csendes éjszakán rejtekben termeszt, s reggel csak elámulsz nyilásain. Sipos eleinte nem igen vonzott, hanem azután, mikor kiismerte az ember, mindig látta nyájasságát.“

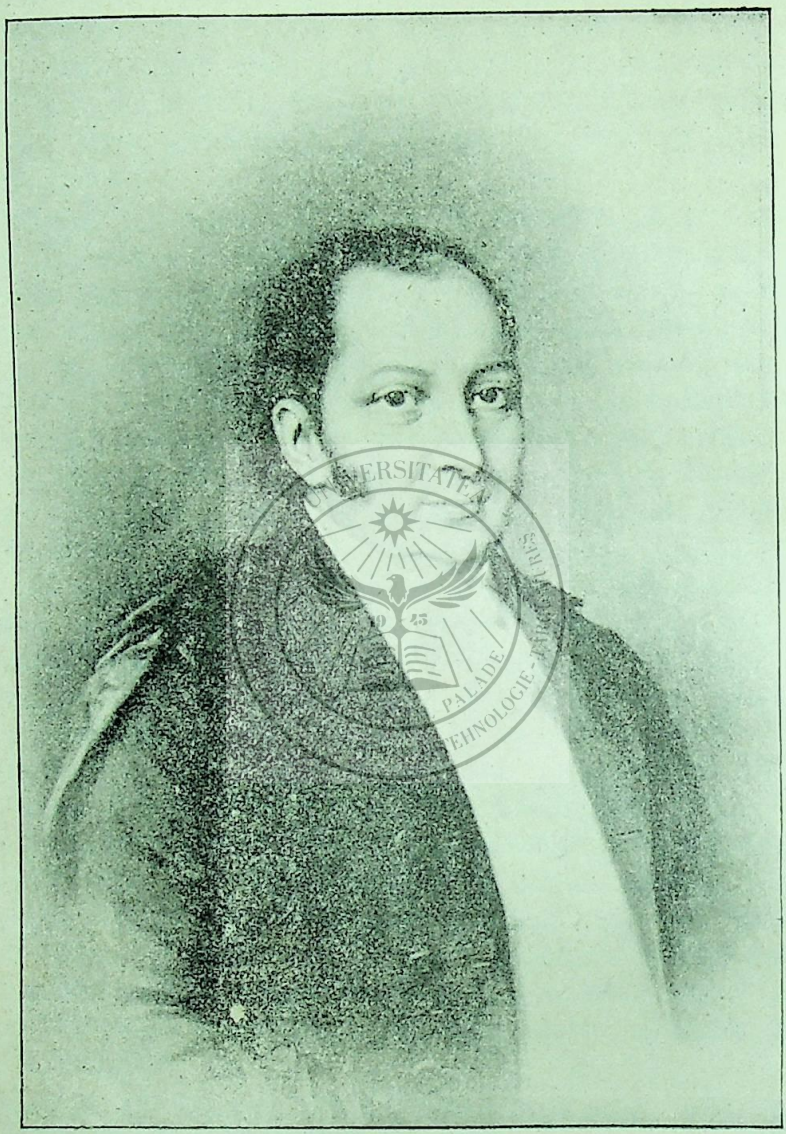
Meghalt 1816. szept. 15-én. Nőtlen halt meg, mint Newton és Kant, kiket oly igen tisztelt.

A filozofiában Fichtét követte e jeles férfi, ki mint az Isometer feltalálója, Németországon is nagy hirt nyert! Szerencsés költő volt; több nagybecsü halotti beszédeivel, melyek Fichte szellemében mozognak, mind Patakon, mind Erdélyben, mint derék filozofus, ékes és erőteljes szónok, hallgatóit bámulásra ragadta.

---

[1]) Kolleg. lvtár. 432. sz. 1798. nov. 25.

Köteles Sámuel.

magának köszönhet kiformálódásában. És ha mégis Köteles Sámuel csekély sorsból eredve, a gondósabb mivelés hiánya mellett is az emberiség legmagasabb ideájára fel tudott emelkedni; ha a miveltebb társalkodás ébresztő melege nélkül is, az emberi szivnek legfáinabb érzéseit ki tudta fejteni magában: tagadjuk-e a nevelés és a körülmények befolyását az embernek formálódására? Vagy valljuk meg, hogy a zseni mindenütt utat tör magának, mint a nap, mely nemcsak a tiszta egen világol, hanem az eleibe tódult felleget is maga oszlatja el, hogy jóltevő sugarait a földre kiönthesse . . , Egy tisztán világító, de melegitő nap is volt ő.“

Mint emberben, Kötelesnek három fő jellemvonását emeli ki Szász, ezek: a *világos ész*, csillámló szikrája a mindenség ragyogó napjának; *az igazság és szeretet érzése*, lassu viszhangja az örök szeretet mindent éltető szavának; *a munkásság*, utánozása a szüntelen tenyésztő természet teremtő erejének. Világos eszét mutatják művei. Igazság érzése? „Megfertőztetve hinné, nem száját, de lelkét, ha belső meggyőződését emberi félelemből eltagadná, mint ama keresztyén vértanu, ki elharapott nyelvét szemébe pökte a zsarnoknak inkább, mintsem hitét a kinzópadon is meghazudtólja“ . . „Ha az igazság az erkölcs világának királya — a szeretet abban a szelidebb királyné. A szeretet élőtemploma volt a Köteles Sámuel szive — s minden szó, melyet szólott s minden cselekedet egy hangos vagy néma imádság ebben a szent templomban. Azokat a választó falakat, melyeket az emberiség könyüivel gyurt agyagból, a felekezetesség épitett a különböző nemzeteknek, vallásoknak, ő lerontotta; nyilt ajtaja örömmel fogadott be mindent, a kin az Isten szép ábrázatja fénylik. De főként ti voltatok mégis az ő gondos szorgalmának szeretett fiai, nemes ifjuság! Érettetek világolt az ő éjjeli mécse; érettetek jártak tábort az életröviditő gondok az ő tisztes homlokán. A szegény segedelmet, a szerencsétlen részvétet talált nála s nem egy eltévelyedett ifjat tudok, ki már az örvény szélén szédelegvé, egy dorgáló hangra lezuhant volna a mélységbe, ő pedig csendesen vonta vissza, kimélő kézzel kötötte be sebeit, s a mennyei karok egy megnyert léleknek örvendettek.“

Munkásságáról tanuságot tesznek kiadott és kéziratban maradott művei. „A hajnal embere volt ő s minden reggel a virágért kirepülő méhvel a harmatos fűben találkozott; a késő éjfélt mégis mécsénél várta meg, hol magas gondolati a csillagos égig emelkedve, papirosára szállottak vissza.“

Tanitói tulajdonait illetőleg — előrebocsátván azon érdemét, hogy tudományát anyanyelvén[1]) kivánta tanitványai szivökbe csepeg-

[1]) Bár az ő nem minden széppel és nagygyal rokon lelke — irja

tetni — igy folytatja rajzát: „Egy kedves családásra hivlak meg ifju barátim! Jertek el és jó szivvel engedelmeskedő képzelődésünk karjain emeljük ki még egyszer gyászos sirjából Köteles Sámuelt; kisérjük elménkkel az ő tanitói pályájának csak egy napján keresztül. Elég az — mindeniket ugyanaz a szeretet, az a buzgóság lelkesitette. De még az azelőtti napnak estvéjén kell kezdenünk. Ki volt honnyosabb a tudományok mezején, mint ő, a philosophia pedig az ő lelkébe épen bé vala nőve — és mégis soha addig éjjeli álmára be nem hunyta szemeit — önnön magától tudom — mig a jövő nap tanitását elméjében fel nem eleveniti — s ugy szólva — annak virágait egy jól rendelt bokrétába nem kötözi. Innen az ő tanitásában nem találjuk fel az esztendőnként előforduló anekdoták és elmésségek kalendariumát, azoknak uj meg uj szépségei kifogyhatatlanok, mint a természet és józan ész, az ő lelkének dajkái. Üt az óra, ő már kiindult házától s a találkozás megszokott helyén egy szives jó reggelt mondva ifjusága barátjának, megindul a kötelesség és becsület házába. Vártátok-e valaha hiában? — Nem; a diligentiának első — valamint utolsó órája őt a maga helyén találja. Őt sem magános dolgainak sürgetősége, sem a vendég, sem a tisztelkedések leczkéjétől el nem tartóztatják. A közönség óráját senkinek el nem komplimentirozza. Nincs is előtte kelemesebb társaság, mint a tiétek. Másodszor szól a harang — né mint tódulnak az ő tanitványi — nem azért, mert a hideg kötelesség parancsolja, de egy titkos erő — a szeretet mágnese vonja őket. Mint egy archangyalnak trombitája — ugy szólalnak meg az ő ékesen szóló ajkai, s mély csendesség terjed el a hallgatók sürüen tömött rendjein s a pajkos ifjuság megszelidül, — még a durva gorombaság is tisztelettel telik el az ő mél-

---

Szász — a régiség felkentjeivel, azoknak mivelt nyelveken nem csak örömest társalkodott, hanem az egyszerüség ékesen szóló könnyüségével irt és beszélett is, jól tudta ő mindazáltal azt, hogy a deák nyelv uralkodása, mely a magyar lélek repülését olom terhével földre nyomja, nem a régiség nagy lelkeihez hódoló tiszteletből származik, hanem egy alkalmatlan bilincs, melyet a setét századok vaksággal párosult vadsága vert a magyar szellem szárnyára. Azt ohajtotta hát s meg is tette a magáét, hogy ezt az alkalmatlan bilincset lerázván e részben is ősi szabadságát a magyar visszaszerezze. Azt akarta, hogy a magyar csecsemő ne csak magyar érzést szivjon a magyar anya emlőjén, hanem azt magyar hangon is tanulja és tudja kifejezni; azt akarta, hogy a magyar ifju fakadó érzéseit magyar lanton zengje ki hazájának s bevezettessék ugyan az ifju Scipio, a görög és római világ nagy lelkeinek pantheonába, de csak azért, hogy az erős lelket s az erős szót megtanulja és azt a gyuladó lángot hozza vissza honához, nemzetéhez, mely a hajdankor szebb lelkeinek tulajdona volt.

tóságos tekintete előtt. Mély csendesség — csak a bámulás vissza nem tartható kitörései szakasztják félbe azt — de nem a figyelmet, mert árviz módjára omlanak az ő ajkairól az ékes beszédek, a mély gondolatok játszodva érthetőkké lesznek, a magas képzetek leszállnak a gyenge értelem megfogásához. Most felfejti a szövevényest, majd válogatott példáival kézzelfoghatóvá teszi a megfoghatatlant, most elragad fellengős gondolataival, majd vidám tréfákkal röviditi az elvont tárgyak hosszu unalmát. A vétket lemennydörgi, a bolondságot elmés gúnynyal vagdalja, az igazság és szabadság példái pedig elragadják az ő gyuladó érzéseit s ő magával ragadja tanitványait. Az időkornak fennforgó kérdéseit, a napnak nevezetes történeteit egy-két szóval megemliti s vezérideákat nyujt az ifju léleknek azoknak helyes megitélésére. Az észnek és a szivnek ennyi varázsa megbájolja az érzéketlent is — észt ád a tompának s még annak is, a ki nem tudta megérteni őt, ugy tetszik, mintha felfogta volna. — Véletlen üt az óra s a helybenhagyás lassu zaja kiséri ki auditoriumából. Künn is a ti tanulástok könnyebbitéséről gondoskodik. Az ő cursusai gondos tisztasággal, tulajdon kezének könnyen folyó betüivel előre leirva és kiadva — egy részen kinyomatva, kezetekben vagynak. Ő semmivel el nem késik, maga idejében tanitása tárgyát bevégzi — elég időt szab a megtanultaknak fölelevenitésére — dicsőséges próbatétellel koronázza az esztendőt s lelkiismerete fáradozásának sikeres foganatjában a legszebb jutalmat kóstolja. A calculus pennáját az igazság vezeti az ő kezében, nem circalommal méri ki, hánynak lehetne hozzávetőleg primát vagy secundát adni — a sor végnevei közt is ki van jelölve a szorgalom. Ő mindeniket ismeri, mert mindeniket nem egyszer próbálta meg — s a nem várt helyen — néha secundák között kitünő „eminens“ calculus megszégyeníti a fennebb henyélőket, — ösztönt ád az igyekezőnek s ezen az úton tudok sokakat, kik a középszerüségből a megkülönböztetés legfelső polczára vivták ki magokat. Végre nevét egy szives tanulsággal irja az életre kilépő ifju Bizonyság-Levele alá, — könyek közt válik el a háladatos tanitvány s mintegy legszebb emlékét ifjuságának — ugy viszi el az ő nevét magával s dicsekszik azzal, hogy ő is Köteles Sámuelnek volt tanitványa.“

Buzgó és lelkes tanitása mellett egyéb iskolai teendőket is igen nagy pontossággal végzett. Az előljárósági gyülések jegyzőkönyvét 9 évig, 1799. szept.—1808. julius 12-ig vezette. Ekkor Tompára tétetett át a jegyzőség és ő is, mint Köteles, 9 évig vitte a jegyzői hivatalt, 1817. julius 1-ig: de Enyedre átköltözése után az ő jegyzeteiből Köteles állitotta össze és irta be a tárgyakat jegyzőkönyvbe Tompa kérésére, ki „gyakori betegeskedése miatt tisztába nem ve-

hette.“ (1808. jul. 12. 8 pont.) Keze nyomai látszanak jegyző- és anyakönyveinken. Az intézet tanárai (1718—1818.) rövid életrajzi adatait ő irta s jegyezte be a 10214. sz. a. anyakönyvbe. Ugyanitt folytatólag bejegyezte a gondnokok névsorát s mint statisticus, szintén összeállitotta a gyulafehérvár-marosvásárhelyi kollegium polgárai közül lett professorok és medicinae doctorok névjegyzékét. Az 1721-től 1811-ig Enyeden subscribált professorok névsorát Jus naturae cursusa végére jegyezte.

Marosvásárhelytt 18 évig s nehány hóig dicséretesen folytatott szolgálatjának megjutalmazása tekintetéből a főkonsistorium 1818. januuár 6-án a nagyenyedi főiskolába, a Benke Mihály helyére áthelyezi philos. professornak s helyébe Vásárhelyre a candidationak febr. 15-ig beküldését elrendeli. Véleményt kér az előljáróságtól az iránt is, nem lehetne-e egy uj repartitio által azon tudományokat a meglevő 5 professor között a kolozsvári iskola példájára ugy felosztani, hogy a tanulóifjuságnak ebből hátramaradása ne legyen és a reductioba jövendő fizetés a többi professoroknak kevesecske fizetésekre szolgáljon?! (726. sz.)

Febr. 18-án tett felterjesztésében kifejezi az előljáróság, hogy a Köteles tanitotta tárgyaknak a tanárok között való felosztása nem lehetséges és kéri a főkonsistoriumot, hogy Köteles azon iskolai év végéig maradjon helytt és végezze be tantárgyát, A főkonsistorium az elsőt tudásul veszi, a másodikat megengedí. (729. sz.) A consistórium ezen engedélye mellett sem végezte be az iskolai évet Vásárhelytt: „Occasione examinis hyberni, 4-ta martii anno 1818. celebrati valedixit.“ Saját szavai.

Köteles, mint philosophus, a Magyar Tudós Társaság tagja. Mint sok más érdemes fija a hazának, ő is forró kebellel kapcsolta magát a haza és nyelv ügyéhez. — „Miért miveljünk idegen mezőket és földeket — igy szólott még 1812-ben — midőn tulajdon szántóföldeinket mivelhetjük.“ Ezért mint már ismeretes irót, szakembert s különösen a magyarnyelv egyik uttörő előharczosát a Magyar Tudós Társaság igazgatósága, mely épen ekkor kezdette meg müködését, 1830. november 17-én Pozsonyban legelső ülésében a 10 helybeli és 13 vidéki tag között Kötelest is *kinevezte* vidéki rendes második tagnak[1]) a törvény-tudomány osztályába. „Boldognak mondhatjuk azért őt,[2]) mert legalább megérte hosszas reményeinek telje-

[1]) Az első tag Szlemnics Pál volt. A tiszteletbeli-, rendes- és levelező tagok *választását* 1831. február 14—24-ig tartott nagyülés kezdette meg.

[2]) Kállay Ferencz „Emlékbeszéd Köteles Sámuel felett.“

sedését — a Magy. Tud. Társaság létrejövetelét, a mit honfitársai közül Báróczi, Aranka s mások kivánva kivántak megérni; a miért Bessenyei, Révai, Virág esdekelve könyörögtek az égnek.

A görög és latin literatura ismeretének elsajátitásával nem ütközött nehézségekbe, minthogy az előadások is rendesen latin nyelven tartattak; de a philosophiával, melyben a klastromos feszesség uralkodott, még a Köteles tanulása idejében s a königsbergi világosság csak rémképleg mutogathatta magát az iskola falai között — sok küzdelme volt. Szentpáli Imre — egyik fénye az enyedi ifjaknak — ismertette meg vele Kant kritikáját a szemlélődő okosságról. A jénai egyetemen két év alatt Griesbach, Paulus, Fichte, Schmid és Schütztől még több világosságot nyert Köteles elméje és szive. E világosság sugarakat terjesztette Marosvásárhelytt 18 és Nagyenyeden 13 éven át s mint jó tanitó jó tanitványaiban jó polgárokat készitett előre a hazának. Nyugat philosophiai miveltségét igyekezett keletre átplántálni: mert ha valamely nemzet életre akar kapni, előre meg kell indulni a philosophusoknak, hogy a gondolatok utjait felszaggassák, azokat járhatókká tegyék, mert csak igy eszközöltethetik közös értelmesség, mely a hazafiságnak, a jövendő jólétnek, mindenekfelett pedig az emberiség iránt való buzgóságnak egyik meleg ágya.

Ezt a philosophiát Köteles sajátjává tette, által hozta tanitószékébe, hol eddig Descartes és Wolf birták örökség gyanánt a kathedrákat, melyekről Baumeister száraz compendiuma hangzott lefelé. A fordulás pontja, melyet Köteles eszközlött, szembetünő lett mind a vásárhelyi, mind az enyedi kollegiumban; gondolkodási szabad szellem, lelkes felemelkedettség, tudományos vetekedés s különösen hon- és nyelvszeretet kezdék jobban, mint valaha, hevíteni az ifjuság keblét; izlés és művészeti érzés már a kollegiumok mohos falai között is kezdett terjedezni, s a klastromos élet solid tudománya lassanként magára öltötte a külső szép alakot, mely kellemességével szivre-főre egyaránt dolgozik s valamely társaság előmenetében szükségesképen való jelenet.[1])“

Mennyire szivén feküdt Kötelesnek az ismeretek helyes terjesztése az iskolákban, mutatja a sympathiáról irt philosophiai szép értekezése. „Más ábrázatot vészen fel magára a nemzet az oskolák, a tanitás és a tudományok mivelése által. A mely nemzetben a szelid tudományok kezdenek taníttatni és miveltetni, ott a közhasznu ismeretek a nép nagy massájában uj életet terjesztenek el, mint egy for-

[1]) Láss ezekről bővebben Kállay Ferencz: Emlékbeszéd Köteles Sámuel felett. Ez a 2-ik emlékbeszéd, az elsőt az akademián Kisfaludy Károly felett Schedel tartotta.

rásból kifolyó csermely elterjedvén a réteken, sok ezer plántáknak viszen uj elevenséget. Mint mikor tavaszszal kezdi a nap a maga melegét bővebb mértékben terjeszteni, megszünnek a hideg északi szelek, kezd a levegő szelidülni és az élő természet kifejlődni: ugy mikor a tudományok szelid sugárai kezdenek egy nemzetben elterjedni; mikor a nép az oskolák és tanitás által felvilágosíttatik; mikor a józan elvek a szivbe általhatnak: akkor simul a durvaság és a bárdolatlanság, szelidülnek a szilaj és vad indulatok, nemesednek az érzések, formáltatik az akarat és hajlandóság vagy általjában kezd az emberiség, mintegy a Prometheus durva anyagából kifejlődni. És ha ez a tudományos kimivelődés sok generation keresztül jut részébe a nevendék kornak; ha a tudományos kimivelődéssel a sziv és erkölcsök kimivelődése egyaránt lépik elé; ugy a nemzet lassanként kiformálódik a valódi emberiségre. Ekkor lészen az ember igazán is emberré, ki magát a maga embertársaival az emberiségnek és a szeretetnek kötele által szorosabban összeköttetve lenni érzi."

Áldásdus életének 31 évi tanitópályája után 1831. máj. 26-ika véletlen-váratlan vetett véget. „Édes reménységek között hunyt el reám nézve — igy szól gyászjelentésében neje — a tegnapi napnak estvéje, midőn elfelejthetetlen kedves férjem, egy nehány hétig tartott gyengélkedéséből jobbra fordulva, vidám nyájassággal vette búcsuját benne élő háznépitől, éjjeli nyugodalmára; de borzasztó csapással viradott fel a mai napnak hajnala, mikor három kétségbeesett árvám reám borulva azon iszonyu látományra nyitották fel szemeimet, hogy a ház atyja az övéit örökre behunyta." Az enyedi temető legmagasabb tetején pihen. Sirja fölé diszes oszlopot állitottak:

Emlékezetére, hogy szivből tisztelték —
Hálás tanitványi könyek közt emelték.

Az oszlop tábláját 1849-ben vandal kezek összetörték.

Nejét — Gál Rebeka — kivel 30 évet töltött, három árvaleánynyal hagyta maga után — jószivüsége s önzetlen áldozatkészsége miatt — szegénységben.

a) *Philosophiai müvei nyomtatásban,*:

1. Logika, vagy az értelem tudománya 1-ső kiadás, Marosvásárhelytt, 1808. 111 lap. 2. kiadás Kolozsvártt, 1815. 3. megbővitett kiadás, Nagyenyeden 1830. 240 lap.

2. Az erkölcsi filosofiának eleje. Első rész. Tiszta erkölcsi filosofia. Marosvásárhelytt, 1817. 8r. 381. lap.

Az erkölcsi filosofiának második része. Erkölcsi Anthropologia. Ugyanott és akkor 8r. 240 lap.

3. A philosophia encyclopaediája. Nagyenyeden, 1829. 8r. 164 l.

4. Philosophiai anthropologia. Kiadta a Magyar Tudós Társaság. Budán, 1839. 8r. 218 l.

5. A Sympathia. Értekezés. Megjelent a Tudományos Gyüjtemény 1826. XII. kötetében 28—67 l.

6. Az erkölcsiség és a vallás. Értekezés. Tud. Gyüjt. 1827. 18—52 lap.

b) *Kéziratban latinnyelven.*

1. Introductió in philosophiam:

Liber primus, Anthropologia psychologica. § 1—112.

Liber secundus, Psychologia empirica. § 113—417. $8150^{m}/_{7}$—$_{8}$ kvtári sz. a.

2. Jus naturae. I. Privatum A.) Absolutum. B.) Hypotheticum. C.) De laesione jurium. Saját kézirása 4r. §. 1—129.

Ajándékozta Kelemen István, k.-vásárhelyi kir. törvsz. biró ur. 1884. febr. 8-án (7550 $^{b}/_{1}$ kvt. sz. a.

3. Historia Sectae Eleaticae § 1—40 8r. Sectio sexta, tehát egy része a philosophia historiának. (8150. $^{m}/_{14}$. k. sz. a.)

Magyarnyelven.

4. Politika. II-ik rész, III-ik könyv: A Status boldogságáról § 274—417. 8r. 1—199 lap. Leirta Erszényes József 1803. (7551 $^{a}/_{2}$ kvtári sz. a.)

5. Statistika. 8r. 1—409 lap. Ennek előljáró beszéde szintén magyarul álljon itt bizonyságául annak, minő könnyüséggel és kedvességgel irt Köteles és hogy, a mint Szász Károly is megjegyezte: Előadásai nem voltak untatók és nehézkesek:

„Egy mezőre megyünk ki e mai napon, a statistikának mezejére, de nem valami puszta és kietlen mezőre, a hol a meghaló természet megfojtja az emberben az örömet, hanem egy kellemetes mezőre, a hol öröm váltja fel az örömet és ha néha akadnánk is oly helyekre, a melyek nem olyan szelidek, mint az egész mező, sebesen elmegyünk rajta keresztül és egy kellemetes árnyékban megnyugszunk. Nem beszélek olyan homályosan, mint a Delphisbeli Oraculum, reménylem is, hogy értik beszédemet az én érdemes hallgatóim. A Statistika, a melyhez ma kezdünk, egy kellemetes tárgy. Itt nem veszekedünk a szörszálhasogató ideálistákkal, hogy demonstráljuk nekiek azt, hogy a Tokai *Ausprug* nem csak idea v. képzelet, hanem valóságos ital, a melyből, ha némely sovány ideálista olykor ihatnék, kész volna minden systémáját megtagadni. Nem is veszekedünk a *supra* és *infra* lapsariusokkal, vagy azokkal, a kik az

emberek halandóságát egy alma megevéséből hozzák le s azonban ha azt kérdi valaki: hát a barmok miért halnak meg szintugy, mint az emberek? nincs mit feleljenek, hanem ha azt mondják, hogy azok a megtiltott szénából ettenek; egy szóval: itt minden üres kérdéseknek és légyfogásoknak nincsen semmi helye. Itt azok jönek elő, a melyek az embert, mint embert, a hazafit, mint hazafit, egy szóval: minden kosmopolitát legközelebb és legszorosabban interessalnak. Ezeknek hallgatására hivom az én hallgatóimat, a kik a hajlandóságot és figyelmetességet meg nem vonják én tőlem, én is jobb kedvvel utazgatok, mig feltett czélomra eljutok." Leirta 1805-ben Tályai Sámuel (7551. k. sz. a.)

c) *Gyászbeszédei nyomtatásban.*

1. Gr. Bethlen Mária Lázár Józsefné f. oratió és könyörgés és ujból rövid beszéd. 1817. ($1250^{a}/_{1}$. és $9405^{a}/_{3}$. $_{4}$. k. sz. a.)

2. Szentpáli Elek f. pred. 1817.

Életrajz adatai:

Szász Károly. A derék ember és ritka érdemü tanitó képe. Kolozsvár 1831.

Kállay Ferencz. Emlékbeszéd. Magy. Tud. Társaság évkönyve. I. k. 140—148 lap. Pest 1835.

Döbrentei Gábor Magy. Tud. Társaság névkönyve 1832. 8.

Philosophiai pályamunkák I. k. Budán. 1835. 117—140 l.

P. Szathmári Károly. A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-Főtanoda története. Nagyenyed 1868.

Uj magyar Athénás. Budapest, 1886. 244—245. l.

20. Tompa János (kis-borosnyói) 1800. okt. 19—1817. aug. 30. theol. tanár.

Emlitettük Antal János életrajzában, (244. l.) Tompa Jánosnak a philologiai tanszékre 1800. okt. 19-én mesterségesen keresztül vitt megválasztását; ugy azt is, hogy ugyanazon év végén csere történt: Antal lett a történelem és philologia, Tompa pedig a theologia tanára.

„Született 1770-ben, anyjáról rokon a Herepei családdal, kik közül Ádám, János és László nagybátyjai voltak. 9 éves korában Enyedre vitték tanulni, hol nagybátyja Ádám segélyezése és vezetése mellett, mint a derék Fülöp Elek és Köteles Sámuel tanulótársa, nőtt fel s már akkor közajkon forgott:

„Tompa, Fülöp, Köteles,
Mind a három nagy eszes."

1788-ban subscribált. Miután itt iskoláit végezte s a rhetorika klassisban köztanitóságot viselt, 1797-ben akadémiákra indult,

Göttinga- és Jénában majd három évet töltvén. Épen az uj századdal köszöntött be Nagyenyedre, mint ujon választott lelkész[1])" s ugyanazon évben már Vásárhelyre választatott tanárnak.

1801. április 21-én kéri az előljáróságtól, hogy szállása távol levén a kollegiumtól s lábai fájósak, fogadtassék közelebb szállás számára, t. i. dr. Mátyus István hátulsó házai (Kazinczi-utczában). Az előljáróság a rectorra bizza, hogy ezen ügyet a legjobban eligazitsa.

1803. január 16-án 360 mfrt fizetésének megjobbitását s a többi professorokéhoz egyenlitését kéri, s a főkonsistorium a maga pénztárából 500 mfrtra pótolta ki addig is, mig a kollegium pénztára ezen kiegyenlitést megbirja. 16 és fél év mulva 1817-ben Enyedre tétetett át hasonlóan hittanárnak s igy Marosvásárhelytől szeptember 3-án bucsut vett.

Kitünő előadásu, liberális eszmék felé hajló tanár és szónok volt. Meghalt 1834-ben, szept. 23-án.

Nyomtatásban megjelent müvei, 11 temetési emlékbeszéd:

1. Bánffi Klára, gróf Bethlen Lászlóné f. oratio. 1804.
2. Gr. Gyulai Ferencz f. 1807.
3. Vér Pál f. 1809.
4. Gróf Teleki Lajos f. pred. 1810.
5. Vályi Elek f. 1811.
6. Gr. Bethlen Lászlóné f. 1814.
7. Szentpáli Elek f. oratio. 1814.
8. Gr. Bethlen Dániel f. pred. 1822.
9. Mara Lőrincz f. 1830.
10. Őry Zsuzsánna, Tövissi Gergelyné f. 1830.
11. Gr. Bethlen Rózália, gr. Bethlen Imréné f. 1832.

Kéziratban:

1. A keresztyén vallás és társaság históriája.

I. Szakasz. — Krisztus születésétől Nagy Konstantinusig — 306-ig.
II. „ 306—800-ig.
III. „ 814—1517-ig. Nagy Károly halálától Luther-ig.
IV. „ 1517—1564-ig. I—III. kötetben 4r.

Másolta 1806—1807-ben Muzsnai Sámuel, ki volt előbb szentistváni, később sóváradi pap. A kollegium könyvtárának ajándékozta Muzsnai Pál, a másoló fia, kercsedi, kibédi s 1884-től fogva m.-paniti pap, 1881. decz. 12-én. (9368 $^{h}/_{1,3}$. k. sz. a.)

2. A háladatos katona jó emlékezete, eléadva egy beszédben, melyet zágoni mélt. L. B., Szentkereszti András urnak a cs. kir. apost. Felség General Majorának, az Erzsébet katonai rend egyik

[1]) P. Szathmári Károly „A n.enyedi Bethlen-főtanoda története. 316. l.

keresztes vitézének tiszteletére készitett és midőn a háládatos Brittusoktól az 1794-iki aprilis 24. napjának emlékezetére küldött drága kardot[1]) a mvásárhelyi ref. kollegium muzeumának ajándékozta és ugyanakkor a papi hivatalra magát elszánt és legjobb készületü egy ifjunak felsegélésére alumniumot rendelt volna, sok főméltóságu és rendü urak jelenlétében a marosvásárhelyi ref. kollegiom nagy auditoriumában 1805-ben, junius 28-án el is mondott K. B. Tompa János. 4r. 2 iv. A kollegium könyvtárának ajándékozda Szász K. ny.-szeredai ev. ref. pap. 1885. szept. 7-én. (Koll. okmánytár 50. szám *e*) pont.

A német nyelvtanitás kollegiumunkban a 18. században.

A német nyelv tanitás legelső nyomát 1732-ben találjuk, mikor Szathmári Paksi Mihály, ki a kollegiumot Gyulafehérvárról 1716-ban márczius 26-án történt kiüzése után Marosvásárhelyre vezette, mint a kollegium igazgatója gr. Teleki Sándor megbizása következtében gondoskodik Lajos gróf urfinak s a több fő- és közép nemesség gyermekeinek a német nyevben való oktatásáról, tanitó beállitásáról, a mint ezen eljárásának eredményéről 1732. junius 16-án költ levelében gr. Teleki Sándort következőleg értesiti: „Alázatosan jelentem a méltóságos urnak, hogy már mi nagy bajjal s munkával megszerződtünk a becsületes német praeceptorral, ugy intézvén, hogy a gróf és báró urfiak fizessenek esztendeig tiz-tiz forintokat, a spectabilisek nyolczat, a nobilisek hatot: talán tizennégyre reá telnek a tanitványok. Ha azonkivül valamivel méltoztatnak discretisalni az uri szülők, áll az ő nagyságok s ő kegyelmek gratiajokban. Az intertentioja legbajosabb; mert egy uri ember is maga fel nem válalja; pénzbéli jövedelmére annyira nem terjedhet: azért hogy consulaljunk az urfiak előmenetelinek, s egyszersmind a collegium becsületinek,

[1]) 1794-ben a német császári sergek az angolokkal együttesen harczoltak a francziák ellen. Szentkereszti a Toskana magyar huszárezredben szolgált mint ezredes-kapitány s a York angol herczeg vezetése alatt álló seregből a 15. számu dragonyos-ezred a Szentkeresztiéhez csatoltatott s az egyesült lovascsapat Villiersen Couche mellett apr, 24-én Szentkereszti vezetése alatt mintegy 10,000 főből álló franczia serget szétvert. Két év mulva, 1796-ban. a fényes győzelem második évfordulóján küldötték az angol tisztek Szentkeresztinek a kardot. Vasa hajlékony s kiczifrázott finom mű; markolata griffmadárnyak alakot hordoz, gazdagon aranyozva; tokja bőr, gazdagon fútatott pántokkal ellátva. Az egész bár egyszerü, de első látásra az angol müvészetet elárulja. Ma is a kolleg. könyvtárában őriztetik. Láss bővebben róla Marosvásárhelyi Füzetek I. évfolyam. 22—30. l. Szász István tanártól.

ha már ide hivtuk azon becsületes embert; kérésemre azt cselekedték ő nagyságok, hogy egy héten egy-egy napon az urfiak asztalokhoz hivják ő kegyelmét: mely gratiát várunk a méltóságos urtól is. Sokadalom elmulván, mindjárt introducalom ő kegyelmét és tanitani kezd, a quarta ad quintam Lajos urfit, az examen is szintén következvén, a méltóságos ur dispositiójából bevárom, hogy az examenre illendőképpen elkészülhessen, s a német nyelvben is ne maradjon el másoktól."

Ezen levélből ugy tünik ki, hogy a német nyelvtanitás még akkor nem volt általánosan kötelező, hanem csak magán, önkéntes tantárgy. Meddig tartott ily formán a német nyely tanitása, nincs adatunk rá.

Harmincz év eltelése után 1763-ban kezd a német nyelvtanitás rendszeresebben folyamatba indulni, a mennyiben már most az intézet gondoskodik a tanitó fizetéséről és a főkonsistorium is figyelemmel kiséri, sőt sürgeti a német nyelv tanitását, de külön osztályt vagy tanszéket még akkor sem állitottak fel. Ezen évben junius 30-án báró Wesselényi Ferencz Meyer Jánost, ki Colmárban felső elsaszi városban született s 1755-től fogva fijának Wesselényi Farkasnak nevelője volt, elbocsátja. Ezen Meyer Jánost a kollegium igazgatósága 1764. november hó 1-én két évre következő feltételek alatt szerződteti:

a) Fizetése 180 magyar forint egy évre, azon reményben, hogy javitani fogják, addig pedig gr. Toldalagi László inspector curator 20 frtot igért szálláspénzre évenként. Ezen 180 frt 3000 mfrtnak lévén interesse, 2000-et Bánffi Klára gr. Bethlen Ádám statuum praesidens özvegyének ezen czélra tett legatuma; 1000 frtot pedig részint ákosfalvi Szilágyi Sándor, részint más pártfogók hagyományai, fedezik.

b) Tanórái hetenként mindennap 5 órakor 6
Hétfőn és csütörtökön 3 órakor . . . 2
Szerdán és szombaton 2—4 óráig . . 4
Összesen . 12 óra. A 4 utolsó óra azok számára hagyatott fenn, a kik franczia nyelvet akarnak tanulni. Hogyha pedig ilyen vállalkozók nem lesznek: azon 4 óra is a német nyelv tanitására fordítandó.

A német nyelv tanitás eszerint kezdetét vette 1764. nov. 1-én és ezen év két havára, nov.-decz.-re, 30 frtot kapott Meyer. 1765-ben már évnegyedenként vette ki fizetését utólagosan. 1766-ban decz. 2-án a főkonsistorium 72 mfrtot rendel fizetése javitására a gróf Bethlen Imre legatumából. 1767. márcziusig bezárólag rendesen vette fizetését, mint „ad lingvas germanicam et gallicam docendas

constitutus.“ Ekkor változás állott be: Meyer tanitása véget ért ez alkalommal.

1767. márcz. 15-én a főconsistorium Meyer fizetését a kollegiumi szükséges épitések pótlására rendeli, mint a ki különben is usque ad bene placitum volt illocalva; rendeli továbbá, hogy Meyernek a tisztességes elmenetelre és szerencséjének más helyen való keresésére szabadság engedtessék, mint egyéb képen érdemes személynek, hogy ő kegyelme is in tempore provideálhasson magáról.

1768. ápril 20-án a főkonsistorium figyelmezteti az előljáróságot, „hogy ennek előtte is kérte a Meyer János helyébe másnak keresésére, most ujra inti erre, mert Meyer nem szünik repositioját sollicitalni, mit ugyan a főkonsistoriumtól meg nem nyer, mint ezt sub hodierno magának is válaszban expresse megirtuk: de hogy alkalmatlankodásától megmenekedhessünk az ujnak introductioja által, igen akarnók és kedvesen vennők.

Ezen év is vége felé járt már és még nem volt németnyelv tanitó. Decz. 11-én a német és franczia leendő uj tanitónak 200 r. frtot és bejövő utjára 12 aranyat applacidált a konsistorium az eddig concumulalt és eddig suspendalt instructor fizetéséből és rendeli: „Türi agensnek irni kell (Bécsbe) azonnal, hogy egy jó subjectumot minél hamarább leküldeni ne halassza, aki tam ac moribus, quam aliis qualitatibus probatissimus legyen, hogy a kollegiumbeli uri és nemesi ifjuság az időhaladással ne szenvedjen,“

Két évi és egy havi szünetelés után végre 1769-ben május elején Schenker János Gottfrid s. s. theol candidatusban uj tanitót nyert az intézet. Ugyanazon hó 26-án Zilai Sámuel senior Schenker János német informator uram számára szállásul kivette a Csávási Szőcs Mihály házát a szentmiklós-utczában egy évre 20 mfrttal. — 1770. január 3-án pedig Rozsnyai József v. curator utalványt ad Schenkernek 1769—70-re s folytatólag a következő évekre 200 frt évi fizetésének kivehetésére.

Schenker működése sem volt állandó: csak egy évig és 8 hóig tartott. 1771. január 1-én már ujból Meyer Jánost találjuk a németnyelv tanszékén, 250 frt évi fizetéssel és ezen másodszori tanitósága tartott 1774-. szeptember 30-ig.

1774. október 1-től fogva 1775. junius végéig, tehát háromnegyed évig ujból szünetelt a német és franczia nyelvtanitás.

Junius 10-én már *Hauchard Izsák* német- és franczia-nyelytanitó megérkezésekor fizet a kollegium seniora a szekeresnek 20 frtot és 40 dénárt és julius 1-től deczember 31-ig. tehát félévi fizetésében 147 frtot. Eszerint a Hauchard fizetése is annyi volt, mint a Meyeré, másodszori tanitóságában — 250 frt.

Hauchard már állandóan megmaradott állomásán 1792. április 23-án bekövetkezett haláláig. — Hannoviai eredetü volt; 50 éves korában hunyt el. Neje Vjeltzof Mária, erlangeni származásu. 20 évig éltek együtt. Nejét özvegyen, s kis növeletlen lánykáját árván hagyta. Férje halála után 8 évig élt özvegységben s félévig meghagyatott a német és franczia nyelvtanitói szálláson, a mai Bolyai-utczában levő professori lakhelyen volt kis faházban; gróf Teleki Mihály kolleg. fögondnok pedig férje fizetésének 2-ik részletét is kiadatta. Egyéb tartozásait szintén az intézet törlesztette: gyógyszertárba 11 frtot, Vlador gyógyszerésznek és Csüdör Benedek minorita praesidensnek 1791-ben vett 39 veder bor árának is egy részét (vedre 1 frt 6 kr volt) Nyirő Sámuel kolleg. pénztáros fizette ki.

1780-ban már egy *különös német classis fölállitását* látja szükségesnek a iőkonsistorium „az eddig való classisokon kivül, melyben is a tanulók, a syntactica classisból egyenesen menvén, mindaddig legyenek, mig annyira elkészittetnek, hogy expedite beszélhetnek, irhatnak és olvashatnak és azután mozduljanak a következő felsőbb classisba. Mig pedig erre alkalmas egyének képeztethetnének praeceptoroknak, hogyha a mostani, németnyelvet tanitó alkalmasnak nem találtatnék, hogy az irt classisban a praeceptorságot hasznosan folytathatná: tehát azon uj classisban való német nyelvet tanitó praeceptorságra valamely arra alkalmas *szász deákot* kellene beállitani praeceptornak, ki is a kollegiumban laknék és a többi classis praeceptorokkal egy rendben és rangban lenne.“ Utasitja egyszersmind az előljáróságot, hogy kanikula végéig készittesse el az uj classist és szerezzen praeceptort is. (1780. márcz. 18. Szeben.)

Ezen előintézkedések után a német classisnak a régi kapuhelyen fából leendő épitésébe beleegyezik a főconsistorium junius 8-án.

Ezen uj német osztálynak tanitója, ugylátszik Hauchard volt 1791-ig Azon innen már változó német-classis praeceptorok veszik az évi 50 frt fizetést.

1791. julius 1-től 1792. junius 30-ig terjedő egy esztendőre Damó Károly, germaniae classis praeceptor, Nyirő Sámuel kollegiumi pénztárostól praeceptorságért 50 frtot vett ki, és mint theologiae praeses félévre jan.—juniusig 18 frtot.

1792. jul. 1-től 1793. jul. 1-ig Bartha Sámuel; 1793. julius 1-től 1795. julius 1-ig és igy két esztendeig Sárközi József vette a német osztály tanitói fizetést.

A következő két év alatt ki, vagy kik voltak a német osztály tanitói — 1797. julius 1-ig, adatok hiánya miatt nem jegyezhetjük ide. Ekkor, mint már láttuk, Borosnyai Lukács János foglalta el a német és franczianyelv tanitószékét.

Az előadottak szerint német és részben franczia nyelvtanitók voltak :

1. Meyer János 1767. nov. 1—1767. márcz. 31-ig.
2. Schenker János 1769, máj. 8—1770. decz. 31-ig.
3. Meyer János másodszor 1771. jan. 1—1774. szept. 30.
4. Hauchard Izsák 1775. jul. 1—1792. april 23.
5. Damó Károly 1791. jul. 1.—1792. junius 30. oszt. tanitó.
6. Bartha Sámuel 1792. jul. 1—1793. jul. 1. „ „
7. Sárközi József 1793. jul. 1—1795. jul. 1, „ „
8. 1795. jul. 1.—1797. jul. 1-ig ismeretlen.
9. 1797. jul. 1—1844. jul, 1-ig Borosnyai Lukács János.

A német classis a syntactica és rhetorica classis között volt. 1796. szept. 9-én azt határozta az előljáróság, hogy a német classis tétessék a logica classis után és a praeceptor mindennap négy órát tanitson, mig eziránt egyéb határozás leszen (Előljárósági jegy.)

Az osztályok rendje és a tanitók évi fizetése következő volt:

1. Cella, parvistarum classis.	tanitó évi fizetése	27	frt.
2. Conjúnctica	„ „ „	27	frt.
3. Grammatica	„ „ „	30	frt.
4. Syntactica	„ „ „	30	frt.
5. Német	„ „ „	50	frt.
6. Rhetorica	„ „ „	40	frt.
7. Poetica	„ „ „	45	frt.
8. Logica	„ „ „	50	frt.
9. Görög	„ „ „	50	frt.

UNIVERSITATEA DE MEDICINĂ, FARMACIE, ȘTIINȚE ȘI TEHNOLOGIE GEORGE EMIL PALADE TÂRGU MUREȘ

Bolyai Farkas.

ben „Adatok Bolyai Farkas életrajzához“ czimen. — A Farkas eredeti jegyzeteit közölte szórúl-szóra Brassai Sámuel, a kolozsvári egyetem nyugalmazott tanára, a magyar akademia tiszteleti tagja a Bolyai Farkas felett tartott emlékbeszédjében, mely az erdélyi muzeum-egylet bölcselet-, nyelv- és történelem-tudományi szakosztályának kiadványai III-ik kötete 3-ik füzetében jelent meg 1886-ban Kolozsvártt. Ugyanezen emlékbeszédjében hozta napfényre Brassai S. a Bolyai János jegyzeteit is.

Fides penes auctorem, itt adjuk mi is a magyar mathematikusok princepsének önéletirati rajzát, kiegészitvén helylyel-közzel és világositván itt-ott fiai jegyzeteikből.

„Nagyméltóságu Gróf Elnök úr! Kegyelmes uram!

Miután a „Társaság“ többszöri rendeléseire is elhalogattam a biographia felküldését, az excellentiád személyes parancsára ezennel megirom, a mi eszembe jut; hiányát mentheti az idő rövidsége, midőn a tegnap vett levél előtt mára gr. Bethlen Ádám urhoz igérkezvén, a lovak bejöttek s ennek végzetével indulnom kell.

Születtem Bolyában 1775-ben febr. 9-én. Kedves emlékezetü nemes, de csak közepes birtoku szüleim Bolyai Gáspár[1]) és Pávai Vajna Krisztina hetedfél éves koromban Enyedre vittek, azutáni hires pap és professor Herepei János keze alá, az hol is szinte rendkivüli emlékező, képzelő és figyelő tehetségeim a virágbimbóban többre mutattak, mint a mit nyilása kifejtett; ugyanis játékon nem kapván, a classisoman mindenkor tuljártam.[2])

Grammatista koromban, mikor praeceptorom poëta tanitványait tanitotta, egyéb dolgom mellett figyelmem részével annyit vettem fel, hogy a Molnár grammaticáján magamra átmenve, a nélkül, hogy tudta volna valaki, papirosat kértem a praeceptoromtól; mosolyogva adott, de csudálkozott verseimen.

Azután tanitván (a praeceptor) annyira vitt, hogy uraságokhoz vitetve, akárhány ember előtt akármiről azonnal jó deák verset csináltam, melyek közül nehány most is jut eszembe.[3]) Radix quadra-

[1]) Bolyai Gáspár 1751-ben a m.-vásárhelyi kollegiumban tanult. Neve után jegyzve később: cancellista nobilis. (10214. k. sz. a. 106. lap anyakönyv.)

[2]) B. J. Minden divatos iskolai tanokat játszodva ugy magáévá tette, mint a gondolat. Annyira nem volt játékos, hogy meg kellett verni, hogy játszodni menjen.

[3]) B. J. szerint: „Grammatista, tehát kilencz éves korában rendesen játék közben is folyólag latin versekben beszélett s a tanitója a három classissal előtte levő poeták verseit neki adta javitás végett. El is jártatták a kollegium minden kamaráiban, hogy mivel a kicsi Bolyai Farkasnál a szellemi tehetségnek oly jeles nyomai — insignia stamina virtutum — mutatkoznak, az idős deákok is méltoztassák társaságukra.

tát, cubicát huztam eszemben hiba nélkül, tizennégy számból is, a végén még több számot kérve; szólottak hozzám, feleltem — elküldöttek, s helyemre menve vissza a táblán képzelt irást ott találtam, a hol félbeszakadt s mind a táblán képzelve folytattam — de az okát nem tudtam, még azt sem, hogy okát kell tudni. Néhai professor Nemegyei is a görögben, zsidóban sokra vitt,[1]) ugy, hogy akkori főkurator B. Alvinczi kamaránként olvastatott fel az ugynevezett oeconomussal — csak az első szókra emlékezem: *Insignia Stamina virtutum.* . . . .; nem is ügyeltem reá, ment (lévén) minden füsti hajlamtól. Végre az első nagy gr. Teleki József intette meg professoromat az elejéni érlelésre nézve. Kevéssel azután karácsonyi szünnapokban, mihelyt egyedül maradtam nappal is, láttam Achillest tisztán, ugy a mint Homérban olvastam volt s ugy a többit. A következő télen forró nyavalya jött reám, mely után addigi tehetségeim szállottak.

Csakugyan ezen hirem következéseül, mikor a német classisból rhetor lettem, N. ritka szép elméjü és lelkü (Atticusi s Agricolai biographiára méltó) B. Kemény Simon mellé vitettem tanulótársul, a praeceptorom testvére azutáni professor Herepei Ádám keze alá; az honnan deák, német és franczia készséggeli beszéddel és irással s historiai és kevés mathesisi tanulással, tanitónk professorrá létével, Kolozsvárra, hires theologiae professor Szathmári (Pap) Mihály házához mentünk lakni és ottan több professorokat járván, végre négy napi censurát adtunk a nagy auditoriumban. A mathesist a mostani (1840.) derék professor Méhes Sámuel derék atyjától (M. Györgytől) hallgattuk: de prof. Szathmári a theologiát oly tüzzel tanitotta, Mózesi sugárzó ábrázattal, hogy vigyázni intvén en-

---

Egykor, mint csodát egy gróf Bethlenhez vivén ebédre s a gróf meg akarván kisérteni verscsináló tehetségét, egyszersmind zavarba szándékozván az által hozni, következő tárgyat, themát adta föl: „A szomszédod el. . . . otta magát, csinálj rá vagy róla latin verset;“ mire a kicsi Bolyai minden tünődés nélkül töstént elkezdette: „Dum crepitus ventris canerent: tunc náscitur ille.“ S még tovább kivánván folytatni s faggatni, nyakgatni a gróf s egy más olasz szomszéd által eret kivánván vágatni azon. . . . on, a kicsi Bolyai legottan hozzá adta: „Hic Italus venas, quas aperiret, habet,“ ilyeténképpen jól és ügyesen kikerekitvén, idomitván, bezárván a Dystichont.“

[1]) Egy vacation hat hét alatt Nemegyei professortól ugy megtanult hellenül, hogy Homerusnak mestere lett, értve, resolválva s a talpa alá téve, könyvnélkül elmondotta, miről az öreg Nemegyei még mind elragadtatva emlékezett s beszélett. A héber nyelvben is sokra ment volt. Az ujabb európai nyelvek közül pedig teljes hatalmában van minden finomságai-, árnyéklataival a magyar, latin, német, frank, angol s az oláh, annyira, hogy maga az oláh azt erősiti, hogy ugy tud oláhul, mint egy oláh.“

gem, nehogy mathesisbe merülve a hit dolgában is hasonlót kívánjak, annyira meghültem a mathesishez, hogy n. b. Radák Ádám ajánlván, hogy maga költségén az ingenieur Akademiába küld: azt feleltem, hogy ideigi fényért örök idvességemet fel nem áldozom[1]) az évekig tartott theologiai tanok kétharmada lévén még hátra.

A censura után hol egy, hol más ellenvetés jövén eszembe, mindenkor megmondottam a nagy Gamalielnek,[2]) hogy a sátán mivel kisért. Végre mikor a kiürült feneket láttam, fanaticusból atheus lettem — iszonyu állapot; éjjel a temetőbe mentem, hittem, hogy az ördög kezében elkárhozott vagyok —; mig végre a jó lélek oda huzott, a hol most vagyok — örökkévalóság utazója, már havazó estvéjén egy bübájokkal teljes napi utnak — vagy inkább egy zivataros s félelmes éj reggelén, hol egy felsőbb nap érkező sugarai a véghetlen út folytatására mindinkább bátoritnak véghetetlenül; mert a megérkezés sirkő volna — egy élet csak egy kerék fordulat a mind elé vivő véghetlen uton — véghetlen a világ könyve, s azon I is soha el nem érhető, de mindinkább közelitendő határa a különök egybeolvadásának, minden testvéreknek a véghetetlen atyai szivben.

Ezután kezdettem életneméről gondolkodni: Kolozsvárt sokáig járva a rajzoskolába, nagy kedvet kaptam különösön a historiai képiráshoz: a professor sokszor mondván Verfluchte Keckheit im Planzeichnen, arra unszolt, hogy képiró legyek; de a szemem lőpornak, melyet magam csináltam, véletlen fellobbanásával annyira meggyengült, hogy az orvosok minden jó szemet kivánó életneméről lemondani tanácsolták. Ugyanazon időben állván fel az első magyar Játékszin, azon többször játszottam is s az első magyar operát az Arany időt hallva, másnap hegedülni kezdettem tanulni, de késő lévén már, praxisom messze maradott a theoriától.[3])

[1]) B. J. „A theologiában oly mester volt, hogy az abban hires kolozsvári prof. Szilágyi (Szathmári?) azt állitotta, hogy helyette tösként beülhet tanitni a kathedrába. — De akkor az által elragadtatván s tapasztalatlan, jó utmutató, vezető nélkül szülkölködő növendék oly szerencsétlen rosz utra ficzamodott, hogy a fanatismus veszélyes örvényénél buzgolkodott és semmivé vált volna, mig egykor egy szerencsés pillanatban magába szállván s fontolóra, apróra véve kezdvén vizsgálni a biblia helyeit, s ábrándjiból fölébredvén, rezzenvén irányja megfordult s szinte az ellenkező örvénybe esett, s semmit se hitt, mikor — mint mondja — magát rendkivül szerencsétlennek, s mintegy égből leesettnek s a kétségbeeséssel küzködőnek érezte; mig végre az okosság; értebbség által közeledett a helyes középuthoz!“

[2]) Az előbb emlitett Szathmári Mihály theol. professor.

[3]) Zene ismeretét, illetőleg eltérőleg ir Bolyai Gergely, Bolyai Farkas fia. Többször beszélte, hogy gyermek s fiatal korában az itthon hallott akkori czigányzene, nem sok hatással volt reá; de Göttingában az

Ugyanekkor azon is járt az eszem, hogy szinész legyek.

E tájban akartam bizonyos ifjuval is különös barátságot kötni: fekete hétnek neveztem, melynek napjain mind nehezebb próbákat állván ki, a végén abban egyeztünk meg, hogy éjfélkor a temetőben, mikor 12-őt üti, örökre kezet fogunk. Én mindent megtettem, a másik semmit se teljesen, s az örök egyesülésből elválás lett.

Végtére egész veszedelemmel az artilleriára szántam magamat, felmentem Bécsbe[1]) [2]) s a mely nap felesküdtem volna, alább megirandó okból már Jénában volt b. Kemény Simon levelét vettem, melyben kért, hogyha valaha ért a szava előttem valamit, menjek fel, hogy beszéljünk elébb együtt. Felmentem s ott maradtam a báró költségén. Az holott is csak hamar a Sále vize mellett sétálva kezdettem kevés szétszort homályos mathesisi ismeretemből azt az utat, melyen megvénülve is találom magamat. Kettő vitt rá: egyik a szememre nézve adott orvosi tanács, melyért nem mervén sokat olvasni sok ideig mind csak gondolkodva tanultam; a másik pedig a tudatlanság, mely miatt a természet lett vezérem. Ugy is megszoktam volt ezen módot, hogy nehezen vettem magamat az olvasásra, az is hozzájárulván, hogy a könyvek különböző módjához szoknom kellett — belejövén nem kis kedvetlenséggel láttam, sok sajátomnak véltet meglenni.

Jénában akkor tanitott Fichte, Schiller nem tanitott, de szerencsénk volt személyesen tisztelni. Göttingába mentünk, az holott

első opera hallása által a zenét s különösen a hegedüt ugy megkedvelte, hogy másnap egy hegedű-tanitóhoz ment órákat venni. A tanitó figyelmeztette, hogy elkésett a hegedü tanulástól, mert sebességet soha sem szerezhet s nem is akarta tanitványul elfogadni. De akkora volt benne a vágy, hogy teljességgel nem tágitott, hanem követelte, hogy fizetésért tanitsa. Végre miután a mester a lelkesült fiatal ember elől ki nem térhetett, elfogadta s rendes órákat adott. Fáradsága nem volt eredmény nélkül; mert a tanitvány kitartó szorgalma által annyira vitte, hogy nagyobb sebeséget nem kivánó darabokat erös tactussal s nagy pontossággal eljátszott. — Ifju tanár korában a hegedüt a kevesebb sebességet kivánó brácscsal cserélte fel, s annyira begyakorolta, hogy társaszenében, nehéz quartettekben is pontosan lejátszotta stimmjét. A zene iránti érzéke, ízlése, itélőtehetsége annyira ki volt mívelve, hogy előtte a zene mezején a legmagasabb regioig a hegedünek a Paganini darabjaiban kifejtett netovábbjáig terra incognita sehol se volt.

[1]) B. Gergely Bécsujhelyet irja: „A mint a tüzér akademiát Wiener-Neustadtban meglátogatta s a hallgató, de a magok helyén annál hatalmasabban megszólaló ágyukat és szobáikban az akademistákat az előttök nyitva álló Vega felsőbb mennyiségtanával asztalaiknál ülve meglátta, lángeszének vérmes fántasiája ugy el lőn ragadtatva a katonai pálya költői oldalától, hogy egy lépést sem akart tovább menni s erőnek erejével ott akart maradni katonának. Alig tudta Kemény Simon rábirni stb.“

[2]) 1798. körül.

is Kästner, Lichtenberg szenvedhettek(?) s megismerkedtem az akkor ott tanuló Gaussal, kivel maig is barátságban vagyok, noha távol attól, hogy vele mérkezzem; a legszerényebb s a legkevesebbet mutató; nem harmadnapig, mint Plátóval, évekig lehetett vele valaki a nélkül, hogy megtudja nagyságát — kár hogy nem tudtam ezt a czimetlen sarku hallgató könyvet felnyitni s olvasni; én se tudtam, hogy ő milyen sokat tud, s ő is saját módomat látva, igen sokat hitt rólam, s nem tudta, mely kevés vagyok — az igazi (nem könnyüszerüleg szinen járó) mathesisi szenvedelem s erkölcsi egyezés kötött egybe ugy, hogy többször gyalog utazva együtt, mindenik külön maga tárgyáról gondolkodva órákig nem szólottunk.

Elment Gauss s Kemény Simon is lejött s én Kemény Simonért, vesztegetés nélkül a költség sokkal haladván fölül a küldött pénzt, kezes maradtam. Kemény Simontól egy évig nem kaphatván pénzt, sokat szenvedtem, de soha oly boldog nem voltam; az az idő, melyre mindig örömmel nézek vissza — barátsági önkéntes áldozattal az igazság keresése tiszta éterében, a testi gyönyörök posványi felett magasan; nemesebb szenvedelem egész künnlétemben (sok kisérletek közt) tiszta életem védangyala volt — az akkori magamat ma is tisztelem.

Feljött a pénz, s leindultam gyalog. Az astronomia professor (a ki Napoleonnal volt Austerlitznél s azután ingenieur Oberstere lett) s mások a szomszéd faluig kisértek gyalog; az elváláskor sirva mint a gyermek, akaratom ellen mentem vissza, mig erőt vettem magamon, az utolsó tetőről, a honnan még látszott Göttinga, még egyszer vissza néztem, megállva, mig az örökre elválás homályában a Daguerrotyp megmaradott. De most is visszatekintek még egyszer: Gauss Braunschweigból irt volt, hogy határozzak napot és helyet Göttingán kivül, a mikor és hol még egyszer találkozzunk; mindenkor pontosak, akkor is azon egy órában érkeztünk gyalog Clausthalba, a honnan reggel egy tetőig kisértem el s egy haldoklás bucsukezével váltunk el (csaknem némán) azon egy zászló alól kétfelé küldetve, azzal a különbséggel, hogy ő a dicsőség templomába hatott fel, én pedig elestem.

Regensburgigi (valamint több gyalog tett) utazásomra nézve csak azt tartom emlitendőnek, hogy a sebességet kicsin kezdve s naponként móddal nevelve s mindennap is crescendó indulva s decrescendó érkezve s lábomat néha pálinkával mosva s kapczáimat megfagygyazva s a csizma olykor megormósult bőrét (mely miatt tovább nem mehettem volna) nem zsirral kenve, hanem vizzel lágyitva, legkisebb bajom se volt.

A hajón — csak azt emlitem — hogy a Strudelnél egyedül állottam fenn nézni a veszélyt; de a hajósoktól mérgesen nézettet-

vén, letérdelve lopva nézhettem — s még egy van mindjárt említendő; Passauba kiszállva két bajom volt: mindenikben ártatlan támadtatva meg, tiztől vétetve körül s kevéssel azután Schildwachtól puskával döfettetve meg minden gondatlanságom mellett a tiszta és csendes lelken álló bátorság megszabaditott, mint több esetekben azután is.[1]) De nagyobb ellenség jött mosolyogva: egy 15 éves ártatlan szép lyánkát a hajón ostromoltak s én védangyala lettem; ment szegény Bécsbe szolgálni, a szeplőtelen tisztaság olyan mocsok árjába, melyekre nincs pecsétkivevő; felnyitottam előtte az erény mennyét s a vétek poklát s mindenként megvehetlen erősséget akartam csinálni egy szellő után hajló virágból. Bécsbe érkezve jobbnak láttam atyai tanácscsal válni el, meggondolva, hogy a szüzhó is a nap mosolyára sárrá lesz s őtet se tarthatva meg, magam veszhetek el.

Bécsben mulatva vagy két hónapig, mindent kérdeztem, hogy nincs-e pénzre szüksége? mindenemet oda adtam, senki se adta meg s egy rácz kereskedő hajóján reggeltől estvig hüségesen hajtva, napszámmal jöttem le.

Pesten stiléttel vigyázatlanul járva a térdemen alul oly sebet kaptam, hogy a lábomat akarták elvágni; pénzem elfogyott, orvosságot se adtak, a Veres ökörnél feküdtem: mindaddig a szerencsétlenség felébresztvén a léleknek a test romjai felettisége érzését, olyan kedvem volt, hogy a szállók mulatságra jöttek hozzám, de ekkor egyedül hagyatva könnyes szemekkel emelkedtem a pusztáról kimondhatlan érzéssel a véghetlenbe, a számtalan napok feneketlen tengere kutfejéhez! s azon órában érkezett a segitség — meggyógyultam s b. Kemény Simontól utánam küldött szekérrel lejöttem.

Mindeddig még a szebb napot igérő reggel volt, mely tüzzel és jéggel terhes nehéz időkkel váltott égető napok után végig tartó boruval esett, a mostani havazásig.

Itt nevelő lettem:[2]) de csakhamar nagyobb sebbe estem; igy

[1]) Bolyai János igy irja: „Atyám némethonban a pipát a szájából kivevő katonaőrt mellbe ragadván a falhoz vágta; Passauban egy kávéházban, hol tán tilos volt pipázni, hihetőleg német Burschilag a világot számba nem vevőleg, non curamus módra, vállain nyugvó nagy lombos hajával s égő két szemeivel ott ülve pipázván, s zugolodó, morgolodó magukat megsértettektől körülvétetvén, hogy kivessék: hirtelen a házközepébe ugrott s sarkán mint a pereszlen megfordulva s srofosan tekert butykos végü botját — milylyel némethonban divatos járni — feje fölött bámulatos ügyességgel megforgatván, csavarván s tösténti halált hirdetvén annak, ki — magyar nemesi s Burschi — testét illetni merészelné; az egész sokaságot oly rémülésbe ejtette s tiszteletet ébresztett, hogy szépen elvonulva, ki-ki helyére takarodott.“

[2]) Nevelőségéről semmi egyéb adat nincs: kinél, hol, mennyi ideig volt, bizonytalan.

ejt el az ütközet első lövése — igy veti le egy véletlen nyil a fenn evező sasot. — Mikor igen elhittem volt magamat fegyverjáratlan erőmmel, barátimtól reá vétetve egy bálba mentem s ott egy kölcsönös sympáthia, akkori fántáziámat, mely egy puszta vászonra is kerubimot festett volna, ugy felgyujtotta, hogy minden fellegváraim elégtek s a sziv foglalta el az okosság királyi székét s annak elhive mindent, megházasodtam s kis jószágomban gazda lettem 3 évig; kertemben patakvitel, vizesés, erdő, kunyhó, oltó oskolák, plántálás sok évet elvevő kertészi szenvedelembe vittek.

Meghalván az idevaló mathesist s physikát tanitó professor, az akkori G. Teleki urak s a hires — (volt mathesis professor) — Doctor Pataki tanácsokra s közbenjárásukra professor lettem. De a paralellák megmutatására tett próbámmal nem lévén megelégedve s sok idők után, nóha talán a lehetség határáig nyomozva se nyugván meg, a mathesisi tüzem meglankadott s ez vitt a poezisre. De kijövén az V Szomoru Játék és a Parisi Per, láttam több itéletekből, hogy reám illik: Si paulum a summo decessit, vergit ad imum. Döbrentei is nem tudva, szemtől-szembe gyalázott s én toldottam. Azonban a szegénység, idő s csendesség hiánya s egyéb nem mondható kedvetlen állásom egy sötét órámban arra vittek, hogy több tragédiaimat s még egyebeket elégettem (1836. körül), ma is meg van a hamva; még nem is voltak kitisztálva s láttam, hogy időm teljességgel nincs s ha el nem égetem, az igaz társamhoz a mathesishez leszek a szeretőért hüségtelen, azt is gondolván, hogy akármikor lejendene időm, könnyen mást irnék; mert akkor ugy voltam, hogyha szabad lettem volna s nem nyomatva le a szegénységtől, csaknem minden hónapban egy drámát irtam volna prózában, s azon módon még kitisztálatlanul. Mint megcsalódik, a ki azt hiszi caniculában, hogy mind olyan meleg lesz deczemberben is — igy jár a szerelemből házasuló is.

Elhagyva a poézist, csaknem ország fazakasa lettem;[1]) a tüz

[1]) „Kemenczemester is országszerte hires. Ugyan is egy bécsi fényes commissió munkálatja a fakimélő kemenczék kigondolása, alkotása iránt kevés sikert mutatott, atyám pedig száz-megszáz váriátióju, mindennemü kemenczéket gondolt s rakatott önfelügyelete, igazgatása alatt, s részint rakott maga is saját kezeivel, nagy szenvedélylyel, néha egy éjjel tán kettőt is s azóta jöttek az országban s ugylátszik másutt is divatba a Bolyai kemenczék, melyeket sokan dicsérnek, s melyektől ugyan sok jót megtagadni nem lehet. Azonban a kemencze rakás neki, mint a költészet, csak egy korcsomanemü elfoglalódás volt, melyet részint mások alkalmatlankodására vállalt, részint kétségbeesve keresett, mert mint irta nekem: ha hajdan — t. i. a XI. Axioma tárgyában — boldogult volna, sem költészetre, sem kemenczerakásra nem adta volna magát, jobb gazda s ember lett volna.“ B. J.

czélszerinti használási módjai vizsgálata mindannak, a ki kért, szolgálva, sok időmet vette s veszi el máig is; sikerét, ha élek, kiadandó munkám megmutatandja.

Első feleségem (kolozsvári Benkő Zsuzsánna)[1]) rendkivüli talentomu fiunknak[2]) (kitől van a deák munkám első darabja végéni Appendix, a maga nemében egyetlen, Gausstól rendkivül megdicsért, csak igaz mathematicustól értett munka) az ingenieur akademiába lett felmente után, bujában megháborodott; négy évig iszonyu a mit szenvedtem s az éjjeli éneklések miatt elveszett álmomat csak az örök álommal találom meg.

Második feleségem (m.-vásárhelyi Nagy Therézia[3]) is beteges volt[4]) s egy neveletlen fiut[5]) hagyott maga után — s már a 3. házasságom a koporsó, nem oknélkül bizván az ősz hajak Sámsoni erejükben, a meggyengült ellenségen könnyült győzelemmel; még az ifju is többet tehetne, ha észre tudná venni, hogy bűbáj körében van s hogy szárnya a gyertya lángra sodródó esti lepke módjára

---

A Bolyai-féle kemenczék szerkezeteiről irt Horváth Farkas mérnök: A szobafütés elmélete. Magyar Mérn. és Épit.-Egylet Közlönye 1875-ik évfolyam, 405. l.

[1]) Arkosi Benkő József, kolozsvári orvos leánya, meghalt vizkórban, 44 éves korában 1821-ben szept. 19-én s vitetett Domáldra temetni az anyakönyvi bejegyzés szerint.

[2]) Bolyai János született 1802-ben decz. 15-én Kolozsvártt, meghalt 1860. Marosvásárhelytt, mint nyugdijas genie kapitány. Lásd rövid életrajzát Szily Kálmán előbb emlitett értekezésében 32—36. l.

[3]) Nagy Therézia, somorjai Nagy István, marosvásárhelyi vaskereskedőnek Lakatos Sárától 1797-ben február 11-én született leánya; nőül vette 1824. decz. 31-én; meghalt 1833-ban április 2-án szárazbetegségben.

[4]) „Második feleségének leány korában gyógyithatlannak hitt lábsebe lévén, a mit csak otthon tudtak, a leány azt tökélte el magában, hogy soha férjhez nem megy s szépségénél fogva még hajlott korában is számos kérőnek adott kosarat. Ezt történetesen fiutestvérétől, a ki tanitványa volt, megtudván, a közönségest tulhaladó ily jellem oly hodolatra gerjesztette, hogy nem nyugodott mig végre nőül meg nem nyerte a kezét 1824-ben.“ Honnan vette és irta Bod Péter ezen adatot Bolyai nejéről? holott sem fia Bolyai Gergely, sem testvére Nagy Károly, rajztanár a nagyenyedi Bethlen főiskolában, semmit sem tudnak s nem is hallottak erről. Hogy több kérőjének kosarat adott, az bizonyos; de nem saját baja vagy lábbetegsége, hanem a kérők szellem hiánya miatt, kiknél ő emelkedettebben tudott gondolkozni és érezni. Atyja Szebenben neveltette és kitünő miveltséggel, magasztos erkölcsi elvekkel birt. Erélyes és e mellett gyöngéd, szeretetteljes; szépen hárfázott és énekelt, szabályos, szép alakkal és termettel birt, testben, lélekben ép volt. — Nem csoda tehát, ha Bolyait, s Bolyai őt megnyerte. Kora hajlottságát illetőleg annyit jegyezhetünk meg, hogy 28 éves volt egy hó hiján, tehát nem gyermek, de nem is hajlott koru.

[5]) Gergely, született 1826. május 13-án.

el ne perselődjék, máshoz közelednék, de csak annyira, hogy a két bűbáj egymás erejét elvegye — azonban a czélra intézett munkásság védangyalát állitva a kisértetek legiói ellen őrnek minden várnyilásra.

Mindenik feleségemtől egy lyánkám meghalt:[1]) akkor erősen fájt, most örvendek, hogy a sáros földtől meg nem mocskolva tisztább uton vitettek tovább. De egy szomoru vallomást kell tennem: ugy gondolkodván, hogy csak annyi gyermek atyjának van lenni jogom, a hányat felnevelhetek s nem szabad nehány édes pillanatot nyomorultak végetlen soraival fizettetni; s szerencsétlen körülményeim közt olyan melancholiai hurozatra esvén, hogy a szülöttet könnyel kereszteltem s a holtnak tömlöczből szabadulásán örvendettem; még most is álmatlan éjjeimben néha azoknak, kik általam lehettek volna s nem lettek, minden maradékaik számtalan népe, a lehetség országából tündökölve repeső angyali sereg, hálákat adva mint egy Istennek, a ki a mindenható Természet Legyen! szavának ellene szegzetten Ne Légyen-t mondott s nem lett. De a mint minden öröm, ugy ez az áldozat is sokba kerül.

Ily állásban munkálkodásomban különösen akadályoztak maig is.

1. Olyan halálos seb, melynek bekötését nem rejthetem el, de a nap szine előtt fel nem fedhetem.

2. Már régi álmatlanságom miatt későn kelve, dolgozó kevés időmet ritka nap, a mikor el nem veszik; nem panaszlom, a mikor segithetek, sőt sokáig fáj, mikor kérést kell megtagadnom s általán legnagyobb szenvedésem a sok nyomor látása segithetés nélkül; de kétszeresen vénülök, mikor minden oknélkül olyannak kell adnom kevés időmet, s kinek igen sok van s a másénak, mivel nem fogható pénz, semmi becset nem ad.

3. Elébb ha valaki nálam vélte lenni jószágát, de kétsége volt, magam mutatva meg leveleimet, hoztam világosságra; végre megrontó per sok kedvetlenséget okozott s éveimet vette el.[2])

4. Akkora szegénység nyomott, midőn a legroszabb pénz idején négyszáz rosz bankó magyar forint fizetéssel kellett nehéz házat tartani, hogyha B. Kemény Simon nem lett volna, semmivé kellett

---

[1]) Az elsőtől Anna, a másodiktól Berta.

[2]) „Élete módja, vagy életbeli esze, philosophiája részint ugyan idétlen, s boszus, pl. mikor a székelynek a fáját akaratosan kétszer fizette ki (neje kifizette a faárát mig ő a táblán krétával számitgatta a faárát, s akkor ő ujra kifizette, hasztalan erősitette neje, hogy már ki van fizetve.) Azonban másfelől törvényes dolgokban is, a hol akar, rendkivül ügyes s előrelátó, ugy hogy a mennyi ügyvéd, összesen sem volna képes kiforgatni, vagy rászedni.“ B. János.

volna lennem. Gazdag ugyan soha se lehettem volna, annyi szegényt tudva; mint egy darab só meg nem maradhatna egy édes vizü tengerben.

5. Nem fekvő beteg, de mindig beteges voltam ezen okokból. Együtt indulva fel B. Kemény Simonnal, betegség miatt maradtam el; ugyanis Zilahon valami változásom esvén, hánytatót adtak s estve egy jó öreg asszony szép szőlővel kinált; és én a theologiai systema kiterjedt eltanulása után, azt feleltem, hogy nem tudom, nem árt-e hánytatóra? s az asszony is csak annyit tudva erősitvén, hogy még megfrisiti a belső részeket, ettem — semmi remény nem volt hozzám s csak holtigi gyomorgyengeséggel maradtam meg. Igy félévvel maradtam el B. Kemény Simontól. Felmenet egy oláh kuptát vittem, a ki is Saxoniában meglátván 3 szegü kalap, kaput, strimfi, papucscsal a sertés pásztort, egyik kezében pálczával, könyvvel a másikban, igy kiáltott fel: Vai f u t u - i mortiei lui, un professor la porci!

A másik gyengeségemet őszi véletlen hideg, havas essőben könnyen öltözve úton lett általfázás és ázás okozta, mely miatt fónáthán kivül sok bajom volt a köhögéssel.

Ennek felette még ifjan elől ormos nyergen rázó lovan, társaságban, hegyen-völgyen nyargalva, fattyu sérvést kaptam.

Fennebbi okból a szemem is gyenge volt, mindazonáltal sok hadi, de időt vevő mesterséggel a gyenge várat is mindeddig oltalmaztam, midőn már a feladás zászlója emelkedik.

6. Több meg nem irható okokból sok gonddal élek napról-napra s csak az az egy csendességem van, hogy feleségem nincsen.

Mit lehessen tehát várni ily állásban, láthatni; valamint azt is, a miket kiadtam is, mennyivel különben jöhettek volna ki kedvező körülményekben s mennyi maradott el.

Jellemző vonàsok albisi Bod Pétertől[1]) és másoktól.

1. Saját házánál rendesen növény táplálékkal élt inkább füszer nélkül.

2. Szalmán hált, (később még életében megkészittetett koporsójában.) Idegen háznál, ha a vendégszobában nem volt szalmazsák, igen szerény lévén kérni, kirakta az ágynemüt s a deszkán hált.

3. Ősszel a kertjében saját kezével szedett szilvát kenyérrel reggelizett. Egykor ott egy idegen kutyát addig türt, mig az otthonosodva, az ajtó nyilásához közel kölykezett s a benyitóra méltatlankodólag morgott; ezen állapotában háboritani sajnálván, lemon-

[1]) Bod Péter igen kedves és bizalmas tanitványa Bolyainak s levelezésben is állott vele stb.

dott azon évi szilvaterméséről s veszni hagyta inkább a fákon, mintsem bántsa a bizalommal folyamodót.

4. Minden jövedelmét, a mint kapta, kiosztotta a hozzá folyamodóknak.

5. Domáldi szász jobbágyai, a mit allodiumain termesztettek, elkérve, maguk költötték el. Egy évi bortermése Marosvásárhelyre vitelét rendelvén, emberei jelentették, hogy nem végezvén el még vetésüket, nagy hátramaradást okozna a vectura; azután, hogy nagyon rosz az ut a mély sár miatt; azután, hogy nagy sikság miatt vagy egy marha elkárosul; végre tavaszszal, hogy nincs szénájuk s nagyon beállott a dologidő; mindig meghagyta, hogy ily esetekben teljességgel ne vigyék be a bort, nehogy károk történjék.

Ily okok miatt stoicusi nélkülözni tudása mellett örökös szükségben volt.

6. Első felesége szolgálóját gyümölcs árulni a piaczra küldvén, történetből arra menve s kérdve a körülálló gyermekcsoporttól, miért csak nézik s nem veszik, azok panaszos hangon „nincs pénzünk“ felelvén, azonnal mind kiosztotta köztük az almát.

Bod Péter jegyzeteit Bolyai Farkasról, melyek az emlékbeszédben megjelentek, kellő mértékre kell leszállitanunk s megirni a valót azok felvilágositása alapján, — kik hozzá közelebb állottak, vele gyakrabban s folytonosabb érintkezésben voltak, mint fia G. és sógora Nagy Károly.

Az 1. pontra, hogy növénytáplálékkal élt s inkább füszer nélkül, azt jegyzi meg B. G., hogy neje életében (+ 1833.) s azután is mig gazdasszonyt tartott, rendesen főzetett s mindennap husos étel volt a házánál; sőt a marhahus tokány, a mit 'guláshusnak nevezett, egy nap sem hiányozhatott; tavaszszal a bárány sült saláta zöldséggel egy nap sem maradott ki; a faolajas salátát, ugorka salátát sülttel nagyon szerette. A negyvenes években kitünő kosztot hordatott — négyfélét — 1848-ig. Megtörtént, hogy ősszel egy-két nap mintegy böjtöt tartott, a mi annyiból állott, hogy rendes ebédet nem kivánt, hanem vett egy darab kenyeret és egy fertály bort, kiment kertjébe és ott szedett szilvát, azt ette kenyérrel s reá megitta a fertály bort, ekkor bement szobájába s mondá „nó én már ebédeltem“ s nevetett ő is comicus ebédjén. A szilvát nagyon szerette, ebéd és vacsora végével nehány szemet mindig evett s a fertály borát is mindig elköltötte ebéd és vacsora alkalmával. Reggelije rendesen szélkemenczében maga készitette erős kávé volt s azt még neje életében is maga főzte. — Természetes, hogy vagy a kávé, vagy a seprő gyakran kifutott, mig egyebet csinálva, arról megfeledkezett és ilyenkor a sok „üsse meg a menydörgős mennykő“ szokásos szavaival sietett a szélkemenczéhez; a mig ujból felforrott,

valamihez hozzá fogott megint, elfeledte a kávét s az ujból kifutott, s volt ujból zsémb és zsőrtölés. Végre sikerült mégis a jó erős kávé elkészitése.

A 2. pontra. Azt irja Bod, hogy szalmán hált. — Lehetséges, hogy ifju korában azon hált, de a harminczas és negyvenes években derekalyon s később mátráczon is. Idegen ágynemüben s főként derekalyon nem igen hált s idegen helyen inkább szalmazsákra feküdt, mint derekalyra; de ha hosszabb időre távozott el házától, ágynemüt vitt magával párnazsákban. Koporsóban pedig soha sem hált. Az ugyan áll, hogy első koporsóját még a harminczas években megvette minthogy már akkor kezdett a halálra készülni és Gergely fiát fél évig abban hálatta; de 1837-ben, mikor Göldner Dániel igen jó embere meghalt, oda ajándékozta, s abban temették el jó barátját.

A 3. pontra. A kölykes kutya története is egészen ellenkezőleg történt, mint Bod irta. Az nem a Bolyai ajtajában, hanem egészen a kert végében volt szénaboglya alá kölykezett s a mint Bolyai egyszer Molnár Sámuel kartársával ott sétált, a kutya kölykeit féltve, megtámadta őket. És Bolyai ott sem szenvedte meg a kutyát, hanem szekeresével, Kis István urammal meglövette. B. Gergely, mint gyermek, tanuja volt ezen kutya historiának s tudja, tisztán emlékezik reá, hogy azon őszi szilvatermést nem hagyta veszni a vehemens canisért, hanem egy sereg tanuló gyereket lehivatott a kollegiumból, lerázatta és felszedette s hordók- és kádakba rakatta s kifőzette a kisutczában lakott Izsó Mányival.

4. Domáldi jószága jövedelmével is máskép áll a dolog. Bort, törökbuza s alma termést is beszállitották jobbágyai Vásárhelyre. Birája és jobbágyai a hol és mennyiben lehetett, hogy meg ne röviditették volna távol lakó urokat, gazdájokat, nem lehetetlen; de hogy minden jövedelmét oda ajándékozta, vagy nagylelküen kiosztotta volna a hozzá folyamodóknak akkor, midőn maga is mindig szükséget szenvedett, nem hihető. Második neje halála után B. János költözött a Domáldi jószágba. Ő csak az alma termésben részesitette atyját, annak felét beküldötte, egyebet nem adott. 1847-ben atyai osztályt tett maga és fiai közt, mely szerint a Domáldi rész jószágot és a Kabosné adósságát magának megtartotta, tehát nem az irt okból adta haszonbérbe, hanem mint maga osztályrészével rendelkezett.

1853-ban őszszel Groisz kerületi főnökhöz indult látogatást tenni. Utközben puncs essentiát vett, zsebébe tette s a mint a Groisz szállása lépcsőzetén ment fel, elesett s a hosszu kék kabátja zsebébe tett üveg eltört s magát megütötte. Fájdalma miatt való elkeseredésében hozzá bejáró s bizalmasabb tanitványait unszolta, sür-

gette, hogy ásassanak sirt neki, s midőn e szándékától elállani semmi áron nem akart, tanitványa Keresztes Nándor tudván, hogy soha sincs pénze, igy szól: „Professor ur, a sirásókat megfogadtam, pálinka és étel kell nekik s egy kis előpénz, addig nem fognak hozzá a sirásáshoz.“ „Üsse meg a menykő“ szokott szavajárásával hagyott fel sürgetésével. (Keresztes Nándor elbeszélése után.)

Müvei:

Az élet majdnem mindennapi szükségeivel küzdő s ezen kivül családi, házi tüzhelyénél is folytonosan zavart, zaklatott tanár lángszellemét az élet viharos, zivataros hullámai nem zsibbasztották el, nem törték meg, sőt mondhatni erejét edzették, fokozták. A szél a kis lángot eloltja, a nagyot éleszti. Ha ez nem áll: ugy nem születik meg a Tentamen, nem lát napvilágot az „Öt szomorujáték“ s több más különböző irányu eredeti s csak kevés forditott müve Bolyainak, melyeket itt egyszerüen elősorolunk.

A) **Mathematikai müvei:**

1. Az arithmetica eleje.
(Az előszóban irt módon.)
B. B. F.
Mathesist és physicát tanitó P. által.
M.Vásarhelyt, 1830.

8r. 1—162 l. Elől: czim és előszó 10 levél. I—XVI. lap és két levél lapszám nélkül; hátul egy élőfa (tábla), melynek alján ez áll:

A deákba két élőfa vagyon: egyik az Idbe másik az Ürbe gyökerezve, egybefolyó koronáikkal. Az örökkévalóságra nyiló győzedelem kapuja az igazságnak.

A kinyomatási engedély 1829. okt. 12-én költ.

Az előszóban eléadja mentségét előbb ezen munkácskára, azután a május 4-én 1829-ben kihirdetett deák munkájára, illetőleg a Tentamen előfizetési felhivására nézve.

1830. máj. 26. Bod Péternek irt levelében panaszol, hogy e müvét helytelenül itélték meg a nem szakavatottak: „A magyart már megitélték, prokátorok s prokátorai a gonosz ügynek, pedig egyik sem olvasta; elhallgatnak, mikor azok szólnak, a kik megolvasták lessz, s reménylem győzni fog az igazság.“

2. Tentamen. Erre az előfizetési fölhivást, mint előbbi müve előszavában is emlité, 1829. május 4-én irta és küldötte szét. A kiadást az előfizetés utján begyülendő összegtől tette függővé. Az aláirás idejét két és fél hónapra julius közepéig terjesztette ki, s minthogy ily rövid idő alatt majd semmi sem gyült — a lassu köz-

lekedés miatt a felszólitások az ország távol fekvő részeibe el sem juthatván: az előfizetés határidejét egy évvel — 1830. julius 1-ig — meghosszabbitotta, ha addig elegendő pénz gyülne szándéka valósithatására. „De ha lehetetlen lesz 1-ma julii 1830-ig is — irja az Arithmetika Eleje előszavában: — nem kiáltva többé a pusztába, vissza ereszkedem a közalvásba, a Dacia halmaira (hol hazánk hajdani óriássai feküsznek) sütő holdvilágon.“

Ugyanitt okát adja annak is, miért késik a nyomtatás s miért nem adta vissza az eddig bejött kevés pénzt: „A remény utolsó szikrájáig lemondani nem akarván, ezen munkácskából (Arithm. eleje) jöhető kicsi nyereséggel is a kevés előfizetést kivántam pótolni, hogy a midőn egyfelől épiteni igyekezem, ne rontsam házamat másfelől le.“ 1830. május havában is még igen kevés volt a praenumeratio. „A Deákhoz (Tentamen) fognék — panaszkodik Bod Péternek máj. 26. irt levelében — de a Magyarra tett költségnek is csak hatoda jött ki s igen kevés a deákra való praenumeratio; a mi van, kérem gyüjtse bé s ha lehet szaporitsák, hogy a károgó világ ellenére is jöjjön ki.“

A „Tentamen“ kiadását illetőleg a szerző okát, czélját és reménységét feltüntető előfizetési felhivás, miután összevágva három darabban került elő a lomtárból, lásson itt ujra napvilágot egész terjedelmében.

Kollégyomunk typographiája jobb lábra állván, következő munkát szándékozom ezen most érkezett betükkel, mellyekkel ezen jelentés nyomtatva van, itt adni ki:

Tentamen Systematis elementorum MATHESEOS purae (elementaris, ac sublimioris) demonstratae, cum Appendice triplici. In usum studii proprii accomodatum.

OKOM az itt lejendő kiadásra az, hogy tulajdon vigyázatom alatt hibátlanabb legyen.

CZÉLOM egy olyan Compendiumot adni az ifjaknak, a milyent magam kivántam volna: melyben

1-o. Az axiomák előre nyilván kitétetvén, minden egyéb, a mi a tudomány menetelére szükséges, szorosan meglegyen mutatva.

2-o. A képzetek a legegyszerübbeken kezdődve, ugy rakattassanak egybe, a mint születnek, egésszen addig a sféraig, mellyet a dolog természete kiván.

3-o. Hogy minden a lehetségig egyszerüen, röviden s kézzelfoghatólag adassék elé: ugy mindazáltal, hogy egyfelől a felsőbbeknek is (a milyen a calculus differentialis, integralis, variationum) természetes utja találtatván, a nehezek megkönnyüljenek, mind a tiszta igazság szoros megmutatására, mind azoknak (p o. a geometriára, mechanicara való) alkalmaztatására nézve; de másfelől

az alsóbbak nehézsége se lépettessék könnyüséggel által. — A mi a systema valóságához tartozik, mind egyaránt fontos; nincs kicsi ott, nincs nagy, egy jussok van a figyelemre.

4-o. Az alkotvány a legalsóbb fundamentomokról láthatólag emelkedjék fel, mig az ég tüzkoszorui között a feneketlenbe elmerül: hogy látván az ifju, az ész akármikor és hol s akármely név alatt lett légyen (az emberi nemé az), miként lépett a legmagassabbakra is, ne csudálkozzék vakan.

REMÉNYSÉGEM hogy jollehet ez koránt sem olyan, a milyent kedvezöbb környül állások között magam is hozhattam volna elé, az ifju ez által is sok idő és erő megnyeréssel mind az alsóbb mind a felsőbb mathesisbe fundamentomoson vezettethetik be, s annálfogva, résszerént ha mathematicus nem lesz is, azon lélekkel járva mindenütt a lehetségig tiszta, meghatározott képzeteket keres s nem maradva a dolog héjján, bénéz, s fundamentommal itél — résszerént pedig valahára vissza is adhat azon külső világosságból, mellyel még csak, mint félholdak, szürkületesen világitunk ebbe a virradástól messze lévő éjszakába.

Az Appendix áll azokból, melyeket az ugynevezett Applicata Mathesis és physica esztendejében tanitani idő nem jutván, a mathesis esztendejére tettem: ezek a perspectiva, gnomonica és chronologia, az holott némely nem legkönnyebb dolgok szoros megmutatásából könnyü közönséges regulák adattatnak.

Példa csak annyi van, a mennyi a megértésre szükséges; azt lehet kapni mindenütt: igy is a sok tárgynak két darabba kell köttetni, a tábla is sok s jegyeket kell hozatni, sőt ujjakat is öntetni, melyre nézve az árra előrefizetve 2 rhfrt 30 kr ezüstben.

Mihelyt elég előfizetés gyül — a nyomtatás azonnal megindul s egymásután foly; és kiki nemsokára a magáét az előfizetést bevevő urtól hiba nélkül kezéhez kapja.

Ha pedig oskolai esztendőnk bevégződéséig (mely julius közepére esik) nem gyül elég pénz: ugy kiki a magáét a kinek adta, attól vissza kapja.

Sajnálom, hogy ezen munkát magyarul nem adhatom ki, részszerént azért, mivel a dolog természetét igazán és minden más nyelven bévetteknél jobban kifejező mesterszókat lehetne behozni — résszerént pedig azért, hogy a mathesis (ez az ég leánya) nyelvünkön szólva, inkább megkedveltetnék; de ezen munka nagyrészint már régen deakul levén megirva s forditására most időm teljességgel nem lévén, ezen hazafiui kötelességemnek ezután másként szándékozom eleget tenni.

Minden olyas helységekben méltoztatik valamely professor ur (vagy más buzgó Hazafi) az előfizetést bevenni s engem annak ide-

jében tudósitani és háládatosságom jeléül minden kilencz példányra egyet elfogadni.

Irtam M.Vásárhelyt, 1829-ben Májusnak 4-dikén.

BOLYAI FARKAS
Mathesist és physikát tanitó professor.

A mü teljes czime és terjedelme.

Tentamen juventutem studiosam in elementa matheseos purae elementaris ac sublimioris, methodo intuitiva, evidentiaque huic propria, introducendi. Cum appendice triplici.

Auctore professore matheseos et physices chemiaeque publ. ordinario. Tomus primus. Maros-Vásárhelyini. 1832. Typis collegii reformatorum per Josephum et Simeonem Kali de felső Vist.

8r. 1—502. lap: elől 1 levél, czimlap és a 2. lapon a nyomtatási engedély 1829. okt. 12. Az olvasóhoz 1 számozatlan levél.

Explicatio signorum és arbor arithmeticae geometriaeque. 1 ív 2r.

Index rerum in tomo primo contentarum . . I—XXXII. lap.
Errata . . . . . XXXIII—XXXVII.
Pro tyronibus prima vice legentibus notanda sequentia. . . . . XXXVIII—LII.
Errores tomi primi (praeter eos, qui in ejus indice erratisque correcti sunt.) . . . . . LIII—LVIII.
Errores praeter supra annotatos . . . . . LIX—LXVI.
Scholion . . . . . LXVII—LXXIV.
Plurium errorum haud animadversorum numerus minutiur. . . . . LXXV—LXXVI.
Recensio per auctorem ipsum facta . . LXXVII—LXXVIII.
Errores recentius detecti. LXXV. (hibásan, LXXIX. helyett.)—XCVIII-ig).

Folytatólag következik az 502. lap után:

Appendix. Scientiam spatii absolute veram exhibens: a veritate aut falsitate Axiomatis XI. Euclidei (a priori haud unquam decidenda) independentem; adjecta ad casum falsitatis, quadratura circuli geometrica. Auctore Johanne BOLYAI de eadem, geometrarum in exercitu caesareo regio austriaco castrensium capitaneo. 8r. 1—26. lap. Elől czim lap és explicatio signorum; végül: errata 1 levél.

Egy kis toldalék a deák első kötethez I—XVI. lap. Itt elősorolja a 70 előfizető névjegyzékét, kik összesen 130 példányt rendeltek meg; továbbá, a kik segédkeztek a munka kiadásában és végre 1—6. pont alatt jelentés a közönségnek.

Két tábla, mértani alakokkal.

Tentamen. Tomus Secundus. Ugyanazon czimmel, mint az első Tomus. 1833. 8r. 1—402 lap.

Elől: czim, ad lectorem, explicatio signorum 3 számozatlan levél. Index rerum I—XVI. lap. Végül 10 tábla, mértani alakokkal. Ezen 2. Tomus kiadását illetőleg azt irja, hogy „Magyarul akartam kiadni; egyfelől azért, mivel az első darab szinte minden költséget elnyelvén, nem láttam más módját a 2-diknak, hanem, hogy megröviditve, olcsóbb papirosra csak 300-at nyomtattassak (nem 500-at, mint az elsőből), mathesisből ennyi is felesleg lévén nálunk; másfelől igy hazámnak egy közhasznu könyvet adni reménlettem, melyhez az első darabot is ugyan magyarul hozzá alkalmaztam volna; de az előfizetők közül többen, a kiknek tanácsokat meg nem vethettem, azt kivánták, hogy ha az első deák, a második is ugy legyen.“

1834. január elején még nem volt készen: „a második is nem sokára elvégződvén, kézbe menyen“ irja Bodnak január 8-án.

E munkát kézikönyvül készitette a tanuló ifjuság számára, de biz azt igen édeskevesen értették meg, ugy hogy a tanárok is tanitványokká válhattak mellette. Brassai S. universalis tudósunk nyilvánitott véleménye a Tentamenről ez:

„A Tentamen egy bámulatos encyclopaediája — nem, hanem codexe az elméleti mathesisnek, egy tömör, szilárd épület, mely széles és biztos alapra van fektetve és a melynek minden darabja oly szorosan van egymáshoz illesztve, hogy egy téglát is belőle elvenni, vagy egyet is hozzá tenni az épület biztonsága és symmetriája csökkentése nélkül nem lehet, szóval alkalmazva megtestesült philosophiája a mathesisnek, a mely a maga nemében egyetlen egy... Az előadott tanok, theoremák és problemák között kevés van, a melyet ő ne birna inkább vagy kevésbé uj oldaláról mutatni be, ugy hogy munkája a szakértő és a tudományban jártas férfiaknak is érdekes olvasmányul kinálkozik...“

„A kész tudós pedig az ilyen könyvben kettőt keres: 1) Uj fogásokat, melyek az eddigelé oldatlan problémákat megoldják, vagy a megoldás bajos és hosszadalmas eljárásait egyszerüsitsék. 2) A tudomány terén e mai napig függőben maradt egy vagy több kérdés mindeneket kielégitő eldöntését. Ily ügyek: a) A negativ mennyiségeké és mekkoraságoké, melyeket a rólok irt, mondhatni könyvtár sem hozott tisztába. Azt a követ, melyet Carnot gördített az utba, még senki sem morzsolta teljesen el. B. F. egyfelől a positivet és negativet az addendustól és subtrahendustól nem csak fogalmilag, de symbolice is megkülönbözteti; Dumas a negativ szám absolut fogalmát képtelennek állitja. Az

ügyet egyik sem végezte be, mert ime a tanár és akademita König Gy. nem régiben kiadott algebrájában nehány lapot tölt be az ellentétes mennyiségek fogalma fejtegetésére. b) Az imaginaria quantitások elmélete Cauchy, Kerekes, Bolyai F. fejtegetései s Gauss „keresztben álló“ (transversalis) müszava után is, melylyel ő a mathesisi bogot, mint Alexander a gordiusit, elvágottnak vélte, ma is oldatlan. c) Annak az állitásnak, melyszerint a numericus egyenletnek annyi számu gyöke van, a hányadik a foka, minden ujabb bizonyitása egész a Riemannsche Flächeig, csak azt tanusitja, hogy a korábbiakkal nincs teljesen megelégedve a mathematicus világ. d) A differentiale igazi mivoltát sem magyarázta ki sem Newton fluxioja, sem Leibnitz véghetetlen kicsinnye, sem az Euler „semmi és mégis valami“-je, sem Lagrange derivatumai, sem a születő vagy az enyésző arány, sem a *határ* eszméje. e) Végre az egyközüek elmélete sincs mai napig is tisztába hozva. Már pedig a két rovatbeli fennforgó vagy függő kérdésekre vár felvilágositásokat vagy éppen a vita eldöntését a tudós világ; de a Tentamen az elsőbeliekre keveset,[1]) a másodikbeliekre semmit sem nyujt.“

A magy. tud. Akademia elhatározta a „Tentamen“ uj kiadását s König Gyula müegyetemi tanárt megbizta a sajtó alá rendezéssel. Brassai Sámuel tiszteleti akad. tag felszólalt az akademia ezen határozata ellen azon okból, hogy a Tentamennek még feles eladó példányai vannak. Ezen feles példányok kollégiumunk könyvtárában vannak letéve s a szerző végrendelete értelmében a kollegium tulajdona. Van az I. Tomusból 30 példány, a II-ból 7.

3. Az arithmetikának, geometriának és physikának eleje a m.-vásárhelyi kollegyombéli alsóbb tanulók számára a helybeli professor által. Első kötet. Maros-Vásárhelyen, 1834. 8r. 1—90 lap; elől czim, előszó, utasitás sat. 5 levél = I—X. lap.

4. A Marosvásárhelyt 1829-be(n)[2]) nyomtatott Arithmetika elejének részint röviditett, részint bővitett, általán jobbitott, s tisztáltabb kiadása. A szerző által. MVásárhelyt, 1843. 8r. 1—386 lap. — Elől czim és előszó I—VIII. lap; bevezetés IX—XXXIX lap; észrevett hibák igazitása XXXIX—XLIV lap. Végül két tábla.

5. Arithmetica eleje kezdőnek. Hely, év és név nélkül. (MVásárhely, 1850.) 40 lap.

[1]) Én kettőt tudok. Egyik a Bezout képlet általános érvényessége bebizonyitása. A másik a sorok convergentiája criteriuma, melyet későbbre Abel is feltalált. Köztudomásuvá az utóbbi hátrahagyott munkái által lett. [2]) Helyesen 1830.

6. Ürtan elemei kezdőknek. Hely, évszám és név nélkül. (MVásárhely, 1850—51.) 48 lap.

7. Kurzer Grundriss eines Versuchs die Arithmetik darzustellen. Marosvásárhely, 1851. 8r. 1—88 lap.

Kéziratban is maradtak számtani dolgozatai s azokat a m. tud. akademia megtalálására a kollegium előljárósága felküldötte Budapestre átvizsgálás végett, a mint ezt az 1868. junius 25-én tartott kollegiumi előljárósági gyülés jegyzőkönyve 143. pontja világosan mutatja, hol ez áll:

„Olvastatik a magyar tudományos akademia idei 426. sz. a. átirata az iránt, hogy a néhai Bolyai Farkas és János főtanodánk birtokában levő összes kéziratos hagyományait kölcsönözze ki előljáróságunk átvizsgálás végett az akademiának s biztos kéz által juttassa az akademia kézirattárába.

Az akademia kérése örömmel teljesittetik, miután előbb az elküldendő darabok számoztatni és summáztatni fognak. Addig legyen az akademia várakozásban. A kiválogatást és rendezést Mentovich Ferencz és Székely József vállalták magukra. A felküldés felől annak idejében az egyházi főtanács értesittetni határoztatott.“ 1869. decz. 4-i gyülésben 224. sz. a. olvastatott B. Eötves Józsefnek ugyanazon év nov. 8-án Budán költ levele, melyben biztositja a kolleg. előljáróságot affelől, hogy ha ezen (Bolyai-féle) tudományos iratokból valami anyagi haszon háromolna bárki részére, az előljáróság kikötése szerint (az iskola, mint végrendeleti hagyományos, fenntartván jogát ezen anyagi haszon méltányos részét elnyerni) az előljáróságot értesitni fogja.[1])

Magyar mathesis tervezete és pályamüve az imaginaria quantitásokról.

Mennyire szivén feküdt egy alapos magyar mathesis tervezetének magyar szakférfiak által leendő megvitatása és készitése s mennyire buzgolkodott ezen már csak nemzetiségi szempontból is igen fontos czél megvalósitásán: világosan mutatja 1837. jun. 20-án és aug. végén Bod Péterhez Bécsbe küldött e két levele, melyekben érzékenyen panaszol a honfiak közönyösségeés részvétlenségéről ily szent ügyben is:

„Ide mellékelt irásomat kérem küldje le Pestre a Tudós Társaság Titoknokjához dr. Schedel Ferencz urhoz az Athenaeum Figyelmezőjébe lejendő kinyomtatás végett, legalól subscriptio he-

[1]) Ezen tárgyról szólanak még e jegyzőkönyvi pontok: 1869. szept. 8. 172. sz., nov. 8. 216. sz., decz. 4. 224. sz. Az erre vonatkozó okmányok 3088. és 3139. levéltári számok alatt láthatók.

lyett ω van. Többet irtam volt, de a többit elhagytam; ennyit pedig, mindent kimélni kivánó természetem mellett is, kinyilatkoztatni kötelesnek éreztem magamat, hogy ha lehet, az uralkodni kezdett fattyu fény ne hátráltassa még tovább is hazánkban a kimivelődés tekenősbékai késöségét.

Tavaly irtam volt Schedelnek kétszer is, hogy ha a T. T. (Tudós Társaság) kinyomatná s szélyel küldözné, küldenék nehány ívet az alsó s felső mathesis magyarul lejendő alapos kiadásáról oly czéllal, hogy az minden templom fertéztető guny sat. félretételével az igazsághoz és hazához való tiszta hivséggel, ha lehet mig élek még, vitatódnék meg, mind a terminologiára, mind a dologra nézve, hogy aztán ugy készüljön egy alapos magyar mathesis; de még feleletet se vettem, melyen nem is csudálkozom ott, a hol a Nagy Károly arithmeticáját megkoszoruzták.[1]) Igy már kéntelen vagyok (akármely szegényen is meggyőződésbeli áldozatot téve) magam költségemen nyomatni ki s szélyel küldözni, meghiva egész szerény s tiszta czélu szivvel minden ahozértőt, a publice nyomtatásban (in specie az Athenaeumban) lejendő megvitatásra. Nehány munkám volna még kinyomatni, de nincs pénz s idő, kedv sincs."

Az elébbi levél után csak hamar aug. vége felé ujból igy ir Bodnak: „Köszönöm a — nak áthuzását: a leiró is tudta volna, de exameni bajok közt irta.

Hogy ki nem nyomtatták, hiba; nem képzeltem volna: azok a magok tonusát erőszakkal tartják fenn.

Kétszer irtam az 1836-iki Canicula előtt D. Schedelnek, hogy küldenék fel a T. Társasághoz egy tervet ezután készülendő alapos magyar mathesisre, ha kinyomatnák s szélyel küldenék az ahoz értőkhez, bizonyos folyóiratban, az igazsághoz s hazai czél szentségéhez illő szerénységgel lejendő megvitatás végett; de nem válaszolt, s én már itt áldozattal, (mert a deákból még egy se ment pénzen az előfizetőken kivül; csak az ajándékok kötése is sok.) fogok hozzá, a T. Társaságnak ajánlom s ajándékba küldök oda ötvent az elküldözés végett; de félvén, hogy azt is elrejtik, ta-

[1]) „Magyarországon 200 cs. aranyat nyert a Nagy Károly mathesise: itt a tavaszszal tanitványim ugyan másként itéltek; tudositson, ha valami eredetit s csak valamit tisztába hozva talált benne, vagy ha valamely jó uj műszó van benne. A nyomtatás szép, az igaz, s correct s elég nagy; de részemről egy lapot többre becsülök, a melyben valami tisztába van hozva, mint csak összerakott tiz foliantot." (1836. okt. 1. Bodhoz irt levelében.)

E levelében B. Jánosról irja Bodnak: „A fiam azt mondja, hogy a 5-ti gradus aequatiot generaliter resolvalta, megmutatván az impossibilitas demonstratioja hibáit; sőt kiterjesztette a még felsőbbekre is. Még nem küldötte el hozzám, de igérte, hogy elküldi, várom, talán holnap."

lám gr. Teleki Józsefhez küldöm. Hoztam több helyeken elé, de senki sem ajánlott segitséget.

Küldők k. öcsém uramnak is, megkérvén a haza nevében, hogy szóljon hozzá, maga itélete szerint, mind a terminologiához, mind a dologhoz. Mind az eddigi uton, rövidebben, könnyebben s praecisebb van holmi.

1-ma septembrisre csengetnek mindjárt — ezer a baj stb.“

Pályamüvéről is ugyanazon 1837. év okt. 1-én és nov. 7-én Bodnak irt két levele nyujt felvilágositást, s ezek utolsójában keserüen érinti, mennyire csalódott fijában:

„Egy dologra kérem teljes bizalommal: Katona Eleknek irtam iránta, de azon esetre, ha czélja szerint elutazott volna, vagy beteg volna, avagy nem érkezhetnék: Brandecker urral (kit barátságos szivességgel köszöntök) hajtsák haladék nélkül végre.

Az Allgemeine Zeitung Intelligenzblatt pag. 111-dikén Sept. vége felé közlötte prof. collega Dosa ur velem az Imaginariumoknak vagy természetes evidens képzet alá hozattatásáról, vagy ha a dolog természete nem engedi, valamely bevehető képzet alkotás által lejendő megalapitásáról. — Nem is tudnám hirtelen leirni, megnézheti Allgm. Zeitung Intelligenzblatt pag. 111. Gauss is meg van emlitve benne.

Mihelyt vettem, elküldöttem a fiamhoz s sürgettem, hogy irjon, én pedig azonnal irtam. — Mind a kettő menyen Katona Miklóshoz,(?) hogy bérmentesen haladék nélkül küldje meg Lipsiába bizodalmas módon. Mindeniket felbontottam — bepecsételtem volt előbb, postán akarván küldeni. Most pedig alkalommal küldvén, semmi pecsétléssel bajt okozni nem akarván, felbontottam, a fiamét az ő hirével teszem meg mindjárt. Egyikünk se látta még a másikét. Öcsém uram mindeniket megnézheti, azért elkésni reménylem nem fog.

A mottos leveleket meg nem cserélve, kell elébb bepecsételni s mindeniket a maga couvertje alá téve, azt is bepecsételve haladék nélkül bérmentesen elküldeni. Vagyok a már naponként sebesen közeledő végig szives tisztelettel sat.

U. I. Éppen most tudám meg, hogy gr. Teleki Sámuel elment; éppen holnap akarék kimenni (Sáromberkére): azért recepisse mellett küldöm azzal együtt postán Katona Elekhez: kérem atyafiságosan adja tudtára; ha tetszik öcsém uramnak, felolvaszthatja az én pecsétemet s elolvashatja, csak a dolog ne késsék; a fiam nem engedi meg (t. i. az övének elolvasását.) Katona Elek urfitól (irja nov. 7.) rég eljött a postára levelem vételéről az aláirás, de Lipsiába meg ment-e dissertatiom vagy nem, nem tudom, s. félek, hogy ezen kifejezés *Die Zeit der Einsendung en-*

det mit dem Monath November ugy értetik, hogy november kezdetével szünik meg. Minden esetre teljes bizalommal kérem, hogy ha még el nem ment, tösténi küldjék el, de bérmentesen; nincs mód, hogy Katona, Brandecker urak (ez utóbbi per Megyaszai) meg ne tehetnék; csak absolute nyugtatvány kell professor Kühntől vételéről, hogy bizonyosodnám meg. A másik, a kiről irtam, rutul megcsala[1]) az enyimet elolvasta s azt mondotta, már ö absolute nem ir; s a minap a postára menvén, ott látom Lipsiából, az övének, mely egy ivből állott, vételéről a professor Kühn aláirását. Hát még ha egyebeket tudna, a miket Jóbi lélekkel türnem kell, sokszor alig birom." A levél végén utóiratban ezt jegyzi: „Ha öcsém uram elolvassa a dissertatiot, a mint irtam volt, itéletében kérem semmi kedvezéssel ne legyen: ha bár accessitet nyer, a mint meg igértem, még küldenék hozzá valami nem kevéssé fontos tárgyat."[2])

B) Szépirodalmi müvei.

Mig legtöbben a költészet virágos mezején kezdik fiatalabb korokban müködésöket: Bolyai megforditva komoly, tudományos térre lépett már kezdetben s csak miután a parallelák megmutatására tett próbáival nem volt megelégedve s kezdett lankadozni mathesisi tüze, forditotta irányát a költészet felé.

Igen, mert hatalmas lángesze is ragadta arra, mit egy mindennapi közönséges és csak a vert uton járó ész nem bátorkodott volna tenni. Non fit poéta, sed nascitur, bár mennyire szerénykedett Bolyai Farkas.

Az Öt szomorujáték irására — belső hivatottság mellett a Bethlen Adám és György, Kendeffy Ádám és Wesselényi Miklós sat. által a kolozsvári nemzeti szinház reménylett — de csak később 1821-ben valósult — megnyitása alkalmából 1814-ben 1000 rfrt jutalomra kitüzött drámai pályakérdés inditotta. 1815. szept. végéig 10 dráma érkezett be a kiadóhoz, ezek között Bolyaitól 3: Pausanias, Mohamed és Kemény Simon. Hárman jelentették, hogy el nem készülhetvén, tartják magokat a hirdetéshez, mely a hosszabb határidő kérését is megengedte. 1816. végéig még kettő küldetett be, a harmadik (Berzsényi „Kupa

[1]) Fija B. János.

[2]) Bod Péter ezen pályamü felől tudakozódott s ifj. Zeyk Miklós Berlinből 1838. jul. 22-én Bodnak ezt illetőleg igy válaszol: „Az imaginaria quantitásokat illetőleg még maig sem tudtam végire járni, hogy ki nyerte a jutalmat, pedig a jutalmat nyert munkát, azon esetben, ha ki jő, már rég megrendeltem."

támadása") elkésett. Bolyai, ki képes volt minden hóban egy drámát irni, be sem várva a pályamüvek megbirálásának eredményét, az előbbi három darabot még kettővel: „A virtus győzedelme a szerelmen" és „A szerelem győzedelme a virtuson" megtoldotta s 1817-ben kiadta. A müveket rendre olvasták el a birálók, azután a gyülés előtt. „A magát nagy gondolatokban festő talentum becsére nézve, igy szól a birálat, legközelebb járt a jutalomhoz a „Pártosság tüze" s az alább bővebben emlitendő „Öt szomoru játék" irója, s talán ez még elsőbb a mondott tulajdonságban amannál, de a gondolatokat, legtöbb dramaturgiához a Pártosság tüze irója tudta kötni. Ha a helyett, hogy csak egy felvonás találtassék ebben jónak, csak egy nézettethetett volna az öt között hijánosnak: ugy az első jutalmat ennek itélhettük volna, azt gyanitván, hogy az egyben csak költői humora hagyta el, de azt egykor ismét jól helyre hozná. A sok helytt fellobbanó genialis tüz minden fogyatkozások mellett is pedig az Öt szomoru játék irója részére hajlitotta volna a jutalmat azon feltétellel, hogy ő is több drámai müvészséggel dolgozza ujra darabjait. De igy a többiek is némi just formálhattak volna, hogyha másnak jutalom adatik az igazitás sikerének még ki tudja milyen kimenetelével, tehát azt ők is megkivánhatják, mert hasonlóképen jobbitanának.

Ennél fogva még hosszabb uj terminust kellett volna adnunk, azt pedig környülállásaink nem engedték. Legigazságosabbnak találtuk hát azt, a mi következik" stb. Ez pedig ebből áll: 1817. jul. 8-án az „Erdélyi Muzeum" kiadójához a beküldött szomoru játékok átnézésére egybegyült társaság üléséből levelet intéznek a „Pártosság tüze" irójának Tokody János, Biharvármegye szolgabirájának, s értesitik, hogy az ő munkája „érdemelt minden fogyatkozásai mellett is leginkább figyelmet, mivel legtöbb dramaturgia abban mutatta magát" és fölkérik, hogy dolgozza ki ujra munkáját és küldje be, akkor meglátják, mely jutalomra találtatik érdemesnek. — Tokody nem dolgozta ujra munkáját s igy a pályadij nem adatott ki.

A Bolyai darabjairól általánosságban röviden igy nyilatkozik a biráló bizottság: „A drámák már nyomtatásban levén, nem szükség minden darabnak egészét jelenésenként eléadnunk. A közönségnek nagyrésze maga is megitélte különben is mindeniknek érdemeit s hijánosságait s kérdés ha az iró megtenné-e a mit ohajtunk — az egésznek uj formába öntését. Karaktere ezen munkáknak: a bennek levő váratlan gondolatok nagysága, szelid meleg érzés, merészséggel elegyült olvadó képzelés. Poétai nyelve egynek sincs a beküldők között olyan, mint az övé, csak kár, hogy néhol felette buja növésü, nem tisztált, nem szoros. Ezen iróról sok ter-

mészeti erejénél fogva azt kell hinnünk, hogy bizonyosan csak kritikáink nem léte s a más nyelven irottaknak általa elmulasztott olvasása, a mint maga vallja előbeszédjében, okozza drámai müvészsége hijánosságait. Állanak ezek ebben: nem gondolkodott a drámai bog megkötéséről, mely az olvasó figyelmét nyughatlan vágyásba ragadná, annálfogva nincs a bognak közepe, nincs feloldása s igy munkája mindenütt csak sima. Nem váltják fel egymást sebesen a várakozást, megelégedést vagy fájdalmat okozó tettek; e helyett személyei majd mindenütt hosszasan dialogizálnak Hanem egyedül a gondolatok nagyságára nézve nem ismer az itélő jobb munkát drámai literaturánkban, mint ezeket és Kisfaludy[1]) Hunyadi Jánosát, mindeniket külön értelembe véve. Kisfaludy Hőse büszkén nemes, fegyver zörögve csap elé, egy uj Epaminondás; ezen ismeretlen iró (Bolyai) Hunyadija pedig „Kemény Simon"-ban Virgili pius Aeneas. Kétségen kivül az elsőbb jobban eltalálta Hunyadi karakterét. — A mi vélekedésünk szerint ezen játékok füzetlen orientál gyöngyök."[2])

A biráló bizottság tehát ingadozott a jutalom oda itélésében „A pártosság" és „Öt szomoru játék" között. De ha már az elsőnek vissza adta ujra dolgozás végett munkáját, megtehette volna ezt az utolsóval is. — És kérdésnek marad, vajjon a mellőzés által magát sértve érzett nemes büszkeség egy kis buzditó bátoritás után[3]) nem alakitotta volna-e át hevenyében irt darabjait ugy, hogy azok a késő kornak is mintául szolgáljanak, a mint ezt a több pályázó közül Katona J. minden biztató buzditás nélkül tette ugyanezen sorsban részesült Bánk-Bánjával. Ezt sejtetik velünk ajánló levele ezen első sorai is: „Édes Hazám! mint az anya a gyügyögésen kezdődő beszédet, vedd kedvesen ezen próbát! De ha látod, hogy azon a nyelven szólani nem fogok, ints meg merészségemért s azonnal megnémulva más nyelven próbálom megnyerni szeretetedet. Csak kérlek, bár annyiban kedvezz, hogy az idő reszelője ezeken igen kevéssé volt .... csak kostoltatni bátorkodom az uj bort, hogy tudjam, jó lesz-e s a Nonus annusig miveljem-e a szőlőt, vagy a mostoha klimához képest egyebet neveljek." A buzditó bátoritás elmaradt és Bolyai, bár egy évvel ké-

---

[1]) Kisfaludy Sándor. Kisfaludy Károly két müvéhez nem csak tárgyat és lelkesedést vett, miként Toldy mondja, hanem gondolatokat, helyzeteket kölcsönzött Bolyaitól. Lásd az összehasonlitást „Otthon" 2. évf. februári füzetében 1875. Bolyai Farkas. Irodalmi tanulmány. Irta Névy László.

[2]) Erdélyi Muzeum, 10. füzet, kiadta Döbrentei Gábor. Pest, 1818.

[3]) Excitat auditor studium, laudataque virtus crescit, et immensum gloria calcar habet. Ovid, Elegiae de Ponto, lib. IV. eleg. 2.

sőbb kiadta még „Párisi per“ czimü drámáját, visszalépett a költészettől s beváltotta szavát, más nyelven próbálta megnyerni hazája szeretetét. Mennyiben érte el czélját: tanusitja „Tentamen“-je. Brassai Sámuel azt irja a Párisi perről, hogy az előbbiek előnyeiben és hátrányaiban osztozik, de azért általában ki meri mondani mindnyájokról, „hogy magyar földön született akármely drámai müvel versenyezhetnek s a szinpadon sem vesztik el hatásukat.“

Ha Kisfaludi Károly tárgyat és lelkesedést tudott venni Bolyai darabjaiból: ugyanezen darabok nyitva állanak mások előtt is és pirulás nélkül követhetik Kisfaludy Károly példáját.

E müveinek teljes czime és terjedelme:

1. Öt szomoru játék. Irta egy hazafi. Szeben, 1817. 8r. Elől czim, ajánlás és jelentés az olvasóhoz I—XII lap.
I. Pausanias, vagy a nagyravágyás áldozatja. 5 felv. 1—70 lap. II. Mohamed, vagy a dicsőség győzedelme a szerelmen. 3 felv. 1—76 lap. IH. Kemény Simon, vagy a hazaszeretet áldozatja. 3 felv. 1—60 lap. IV. A virtus győzelme a szerelmen. 5 felv. 1—84 lap. V. A szerelem győzelme a virtuson. 5 felv. 1—72 lap. Végül: Hibák és igazitások, némely jegyzések 73—93 lap. (Helyesen 94). Az előfizetők száma 64, kik összesen 147 példányt rendeltek meg. Ezen nevek között van a Bolyai Farkasé is, leplezni akarván ezzel a müvek iróját.

2. A párisi per. Egy érzékeny játék. 5 felvonásban. Maros-Vásárhelyen, a ref. Kolégyom betüivel, Fiedler Gottfrid által 1818. 8r. Czim és ajánlás I—X lap, a mü 11—156 lap; jegyzés 1 lap.

3. Az ősz lantos hattyudalai három nyelven: *Szivhangok*, üdvözletül Ferencz József ő cs. k. apostoli Felségének Marosvásárhelyt julius 31-én 1852-ben. Mély hódolattal fölajálva a helybeli tanintézet által.

Az egek áldják meg! hogy oly emléket emeljen,
Melyet boldog idők uj számlálása jeleljen.

Marosvásárhely 1852. 4r. 6 levél 12 lap. Latin, német és magyar versek. Ezen versekről akkor a Pesti Hirlapban pár sor közlés jelent meg, melyet Bolyai saját kezüleg lejegyzett: „Pesti Hirlapban jött (nem tudom ki irta) h. h. czim alatt üdvözlő versek nyomattak latin, magyar és német költemény füzérben, melyeket jeles mathematicus B. F. irt. Ez üdvözletek ő Felségének diszes bársony kötésben nyujtattak át, mit is legkegyesebben fogadni méltoztatott, számos példányok pedig az örvendő közönség között osztattak ki e nap emlékeül. Emlitést érdemlő s méltó hogy tudja, láthassa a magyar olvasó világ, miszerént egy 70

éven felül levő tisztes férfiu kezében még ifju tüzzel zeng Apolló lantja.“

Ugyanazon kis darabka papir másik lapjára lejegyezte saját kezüleg azon pár sorból álló beszédet, melylyel a füzetet átnyujtotta ő Felségének:

„Csak nehány pillanatért könyörgök, többet venni el, templomi lopás volna. — Uj tavasz napfényt a vénség teléből köszöntve, a jelenet nagyságától is elnémulva csak nehány szót mondhatok a Haydin Schöpfungjéből: Gott Sprach s azt, hogy a teremtésnek Felségedre bizott részében oskolánkra nézve mi is engedelmes munkások leéndünk — egyszersmind alázatos hódolatunkat ezen kis nyomtatványban alázatosan nyujtva be s oskolánkat Felséges atyai kegyébe alázatosan ajálva.“

C) **Forditott müvei**:

Pope próbatétele az emberről. Anglusból forditva. Más poétákból való toldalékkal. M.-Vásárhely, 1818. 8r.

Pope próbatétele . . . . . 1—69 lap.
Milton hymnusa . . . . . }
Thomson „ . . . . . }
Gray. A tavasz . . . . . }
„ Az Etoni kollégyom . . . . . }
„ Schakespear és Milton . . . . . }
Thomson tavasza bevégzése . . . . . 70—132 lap.
„ tele „ . . . . . }
Schiller. Az örömhez . . . . . }
„ Az Ideálok . . . . . }
„ A harang . . . . . }
„ Resignatio . . . . . }

Pope e müvét leforditották még Bessenyei Sándor és Héczei Pál is; az megjelent Bécsben 1772-ben, ez 1829-ben.

D) **Elegyes kisebb müvei: az erdészetről, nevelésről stb.**

a) Minden roszban van valami jó. Annak tulajdonitható az erdészetről irt tanulmány is A pénzváltozás (devalvatió) által 1811-ben az addig is csekély tanári fizetés még kevesebb mennyiségre szállott alá. Pár évvel később 1816—17-ben rá következett a kedvezőtlen időjárás okozta terméketlenség miatt a szükidő. Ép ez időpontra esett Bolyai szépirodalmi müveinek kiadása is. Bajra baj jött, csapás után csapás érte Bolyait; neje megőrült s ily állapotban négy évig zavarta, nyugtalanitotta férjét, csendet, pihenést kivánó foglal-

kozásában,[1]) s hozzá még beteg nejének öreg anyja is nyakán volt s fiát Jánost a katonai intézetben ugyan ekkor tanittatta. Ezen össze csoportosult kedvezőtlen anyagi viszonyok nyomasztó hatása alatt pálya változtatás állal kivánt magán segiteni; egy akkor üresedésben levő állami főerdészi állomás elnyeréséért pályázott 1820-ban Felsőfehérmegyétől és a kollegiumi előljáróságtól akkor kivett s ma is meglévő bizonyitványai szerint. E czélból saját nyilatkozata után 40 drb könyvet tanult át és irta 5—6 tömött ivre terjedhetett, igen érdekes és e szakmában talán első magyar kis munkáját az *erdészetről*. Három inpurum iv került elő még eddig ezen műből, Bolyai saját kézirása, eleje és vége hiányzik. Három osztálya van, melyek körül a leirás csoportosul és pedig az ő saját beosztása szerint:

1-ben *a meglevő erdőkről*. Az erdők használásáról, feltáblázásáról; melyik fa mire használható.

2-or *a lejendőkről*, v. az erdők szaporitásáról, plántálásáról, ültetéséről, melyik fa minő talajt kiván, hogyan kell a magot ültetni, melyik mennyi idő alatt kél ki.

3-or. *A mindenkori fakimélésről*. Ezzel kapcsolatban a fütésről, erdei vad bogyók felhasználásáról szeszkészitésre; kertek, gyepük, korlátok készitéséről stb.[2])

A keresett hivatalt más nyerte el s Bolyai maradott, uszott nyakig az adósságban, mig idővel lassanként e bajait eloszlatták a nagylelkü áldozatkész Mecaenasok: báró Kemény Simon és gróf Teleki Domokos, a magyar Aristides gyermekei. Ezen utolsók ugyanis Teleki Anna, b. Kemény Simonné, Rákhel, b. Kemény Pálné, Póli, b. Kemény Miklósné, Krisztina, Zeyk Jánosné és Teleki Elek 1824-ben elhunyt édes atyjuk temetése alkalmával a fölöslegesnek vélt hiu fényüzési temetési költség egyszerüsitése által 2000 vmfrtot takaritottak meg s törlesztették azzal Bolyai tartozasainak egy részét. Báró Kemény Simon pedig, mint B. maga is elismerte, „ha b. Kemény Simon nem lett volna, semmivé kellett volna lennem“, folytonosan segitette pénzzel, de aztán elis engedte; halála évében, 1826-ban neje 6 drb adosságlevelét e sorok kisérete mellett adta vissza: „Néhai kedves Simonunk rendelete szerint küldöm a megkapott 6 darab contractust, s ha még kapok azt is elküldöm“. Ime a költői tollra méltó nemes tettek! Ime Bolyai költeményeinek tulajdonképi kiadói!

A roszból ujra jó jött ki. Bolyai nem nyerte el az erdészi hivatalt s igy maradnia kellett eddig folytatott jövedelmetlen tanári pá-

[1]. Carmina secessum scribentis et otia quaerunt. Ovid.

[2]) E műnek rövid idő alatt leendő kiadását és ismertetését várjuk Kálnoki Bedő Albert ministeri tanácsos és országos főerdőmester ur szakavatott tollából.

lyáján s tartozásai törlesztése után szabadabban lélekzelvén, hozzá kezdhetett „aere perennius monumentuma“ fölállitásához. — Ime ujból a Tentamen megszületésének észrevétlen rugói: a Telekiek és Kemények.

b) *Tan- és nevelésügyi munkája.* Az 1829-iki generalis synodus felterjesztést tett a főkonsistoriumhoz, miként lehetne a latin literatura hanyatlását gátolni s másfelől mi helyesebb: az-e, hogy a theologia latin- vagy az, hogy magyar nyelven tanittassék? Erre a főkonsistorium egy bizottságot nevez ki 1830-ban január 7-én gr. Rhedei Ádám elnöksége alatt, hogy a theologiának s a többi tudományok nagyrészének magyarnyelven való előadását illetőleg tervet készitsen. E bizottság jegyzője Szász Károly volt, s tagjai a négy főiskola igazgatóin kivül, még nehány egyházi és világi tag. Ezen tanügyi bizottság 1832. május 15-én beadott munkálatjában négy magyar osztály fölállitását is ajálja többek között stb. Ez alkalommal tette papirra Bolyai is kartársai megbizásából, a tanári pályán 30 év alatt a tanitás és nevelés terén szerzett elveit. Nevezetes, hogy mindazok az elvek, eszmék, melyek ma, mint a legujabb kor vivmányai szerepelnek, ebben már több, mint félszázad előtt le voltak rakva s talán még eredetibb alakban és czélszerübben, mint ma foganatositva vannak. A községi iskola s a tanfelügyelőség eszméje már benne van, a reál-iskola fölemlitve. (Ezen igen érdekes és költői zamattal irt kis művet hátrább egész terjedelmében közre adjuk mi is.

c) Egy második ily tartalmu még rövidebb műve 1852-ből van, midőn az absolutismus tabula rasat csinált nem csak a politikai kormányzás, hanem a nevelés terén is és a tanügyünket vezető egyházi főtanácsnak valami oly pontokat kellett terjeszteni be, melyek a kormány kivánságával is egyezzenek.[1])

d) Jelentése (bucsúja, végrendelete) 8 r. 8 l. Irta és kiadta 1855-ben. Másodszor kiadta a kollegium előljárósága 1856. B. halálakor. Harmadszor Brassai S. az emlékbeszédben.

e) Sirversek, gyászjelentések és nekrologok irását illetőleg annyit jegyezhetünk meg, hogy a város nevezetesebb egyénei halála alkalmával, ilyek irására rendesen őt kérték fel a keservesek. Ugyan ő szüntette meg a negyvenes évekig gyakorlatban volt *Gyászjelentés* v. *Szomorujelentés* czim felirásokat az ilyeneken, példával világositván fel annak helytelensége felől Kali Simeon nyomdász uramat: a csizmára miért nem irják rá *csizma*, a székre *szék?* Mert mindenki látja és tudja, hogy mi.

f) Marosszéki lakadalmi szertartások. 1834. Tudománytár II. kötet 221—222 l.

[1]) A *b* és *c* pont alattiakat közölte Szily K. idézett értekezése 20—30. lapjain.

E) Cursusai kéziratban, melyeket részint deák korában hallgatott és tanult Kolozsvártt, részint mint professor tanitott Marosvásárhelytt.

1. Philosophiae practicae brevis sciagraphia 4 r. 1—158 lap. Rájegyezte később saját kezüleg: Ezt néhai prof. Méhestől hallgattam a mult században(n) ($8150^{m}/_{1}$ k. sz. a.)

2. Sciagraphia brevis Historiae Ecclesiasticae 4 r. 1—186 lap. (a 179—184. lapok kiszakadva). Elől ráirta nevét és symbolumát, mind a két cursusra:

Volfgangi Bollyai mpr.

Symb. Nihil affirmo, nihilque alios ullos credere velim, nisi quod ipsis evidens et invicta ratio persvadebit. Cartes.

Anno Christi Domini MDCCXCIII.

Az egyház historia végén: Finis hist. Veteris Testamenti és tovább a következő lapon: Historia ecclesiastica Novi Testamenti, de ez hiányzik. (9344 k. sz.)

3. Sciagraphia antiquitatum romanarum. 4 r. 59 levél.

Erre ugyan nincs rá irva neve, de a két elsővel szakértői megvizsgálás és összehasonlitás után is az irás egy és ugyanannak találtatott.

Papirosa is ugyanaz, mint a két elsőnek.

Megjegyzendő, hogy sem elől, sem hátul a végén nem volt tiszta papir, melyre nevét és symbolumát leirja.

4) Physica, ujabb és más kézirás, melyben igen sok jegyzést és igazitást tett és irt Bolyai saját kezüleg.

Ez saját cursusa, melyet tanitott s egy jóiró tanitványával tisztáztatott le. 4 r. 83 levél fractára irva ($8024^{a}/_{7}{}^{a}/_{1}$) Vannak még physicai, chemiai és astronomiai kézirati cursusai, hiányosak és szakadozottak.

F) Hiányzó művei:

1. Tanári beköszöntő beszédje.
2. 1836-ban elégetett szépirodalmi művei, melyeknek hamvát egy kis fapohárba tette s rá jegyezte saját kezüleg Horatius Arspoéticajából: Poesis, si paulum a summo decessit, vergit ad imum.
3. Zenészetről, muzsika theoriajáról.
4. Kemenczék, kémények rakásáról.
5. Mathematika geographiáról.
6. Többféle, nagyobbára mathesisi miscellaneák.
7. Az imaginaria quantitásokról irt pálya-műve.
8. Erdészeti munkájának eleje és vége.

Előadási és társalgási modora, barátai s természete.

Tantárgyát rendkivüli élénkséggel adta elő leczkeóráin, s habár az Arithmetika eleje előszavában igen helyes tanácsot adott az oktatásról, hogy „az okos nevelő a természet fejlődését szemérmes tisztelettel kisérje s annak jeladására figyelmezve, gyengéd, vigyázó kezekkel közelitsen segitségére sat.: Ő maga követni és megtartani nem tudta az önalkotta szabályt. Lángesze korlátokat nem ismerve a földről egyszerre a Siriusig emelkedett, hová közepes észtehetségü tanitványai, kiket mindannyi Vegaknak tekintett, kisérni éppen nem voltak képesek s a jelesebbek közül is csak azon kevesek, kikre az ég születésükkor kedvezően mosolygott. Egyszer a többek közt, midőn a táblán egy problemát kidolgozott s tanitványai a legfeszültebb figyelemmel kisérve sem értették meg: fija — Gergely — bátorságot vett magának a nem értés kifejezésére s kérte, hogy még egyszer magyarázza el. Mintha a csillagos égből a föld sarába rántották volna le, oly megütközéssel vetette fiára s többi tanitványaira villám szemeit, mondván, hogyan lehetséges, hogy azt ép és józan eszü ember ne értse? Másodszor is előadta, de illusioja oda volt egészen. Egy oly teremtő észnek, mély itélő s rendkivüli emlékező tehetségnek, minő az övé, fogalma sem volt a középszerü s még kevésbbé az azon is alól álló tehetségről. Igy a legmagasabb eszmék és gondolatok, mint ismeretlen meteorkő-eső, hullottak el.

Előadás közben néha eltért tárgyától s fellengős filozofiai eszméit ragyogó költői nyelven adta elé. Az ily szellemi pihenések nagyszerüek voltak; az ifjuság mintegy elbüvölve órákig hallgatta volna, ha a más leczkére szóló csengetyü hangja félbe nem szakitja az igen-igen érdekes előadásokat.

Tanitványait holdvilágos tiszta estvéken elvitte a vártemplom előtt levő magaslatra s ott tanitotta csillagászatra, nem csak tanitványait, hanem az oda mintegy csudálkozásra csoportosan tódult nagy tömeget.

Csak éjfél felé ért véget ilyenkor az érdekes tanitás — a földről tanitásával az égbe felszállott tanár kisérő tömegét is magával ragadta s nehezen birt megválni kedves tantárgyától s leszállani fényes csillagaitól a föld porához. Magas röptü szelleme ilyenkor csapongott, rajzolta Isten mindenhatóságát, bölcs alkotásait, az örökéletet, a lélek halhatatlanságát, festette élénk képzelő tehetsége a tulvilág képeit.

Minő kár, hogy gyorsirók nem örökithették meg az ajkiról elhangzott magasztos eszméket. Egy eszmetár (repertorium) lett

volna azokból mathematicusok, természetbuvárok, költők, lelkészek sat. számára.

Az ifjuságnak melegkeblü barátja volt. Ha egyik-másik botlott is fiatal könnyelmüségből, ő nem tört pálczát rögtön felette s mig jóval fiatalabb kartársai Catoi szigorral mondottak itéletet a vádlott fölött: neki mindig volt reménye annak megjavulásához, pártolására állott s reménye a legtöbb esetben teljesült. E mellett a kisebbekkel szemben igen humanus, leereszkedő és bizalmat keltő magaviselete volt s ép ezért népszerü. A nagyobbak iránt tisztelettel viseltetett. Azt azonban szorosan megvizsgálta, hogy bizalmas barátságával kit tiszteljen meg. A sok jó barát — széles értelemben véve e szót — és tisztelői között alig volt 6—8, a kiket a bizalmas „te“ szóval megtisztelt. Baráti körét azok képezték, kik a társadalomban vagy szellemi tehetségök, vagy szeplőtlen jellemök által kimagasló férfiak voltak. — Ilyenek a hazaiak között: br. Kemény Simon, gyermek- és fiatalkori tanulótársa, kivel együtt töltötte a göttingai örökre emlékezetes egyetemi életét, br. Kemény Pál főgondnok, Zeyk Dániel, Marosszék egykori fő királybirája s kormányszéki tanácsos és 1818—1845-ig a kollegium egyik főgondnoka, id. Zeyk Miklós, az 1842-ben végzetes véget ért Barcsai János itélőmester — Barcsai Ákos erdélyi fejedelem testvérének Sándornak negyedunokája, özv. gr. Lázár Mórné és Barcsai János édes atyjuk, Hegedüs Samuel n.-enyedi tanár, azután tordosi s utoljára szászvárosi pap s Erdély egyik nagyhirü egyházi szónoka, id. Szász Károly szintén nagyenyedi előbb jog-, később mathesis tanár, nagy szónok s Erdély egyik kiváló államférfia, Dósa Elek, Vajda Dániel, a br. Kemény Simon fiainak volt nevelője. Külföldi barátai közül elég megemlitenünk a mathematikusok fejedelmének Gausnak nevét. A vele fiatalkorában kötött s fél századon át folytonos levelezéssel[1]) fönntartott s kölcsönösen melegen ápolt barátsági köteléket csak a halál metszette el.

[1]) Gauss halálakor Bolyainak küldött leveleit fölkérte a göttingai tudós társaság s Bolyai szives készséggel teljesitette e kérését, a mint 1855. nov. 15-én gr. Teleki Ferenczhez intézett levelében emliti, felküldötte következő 6 hexameterrel:

Summa et ima simul penetrans vix exstitit alter,
Utraque digna etiam promovit acumine eodem.
Mens ingens, fulgore carens, sed lumine pollens,
Quod mors frangendo fracta ipsa extingvere nequit.
Atque Deo, ut Newton gaudentes pectore puri
Aetherei coelos pervadunt ulteriores.

Ugyanez ponori Thewrewk Émil akademiai r. tag szabad fordításában:

Társalgása fesztelen, kedves és mulattató volt férfiak és nők körében egyformán. Az az óriási szellem, melylyel ő birt, a mély gondolatokba merülés és komoly tudományos foglalkozás után is képes volt egyszerre kiragadni magát s minden gondját szegre akasztva, búját-baját otthon hagyva, könnyü társalgással mulatott és mulattatott ugy, hogy néha még a testi táplálékról ismegfeledkezett, ha szelleme kellő szellemi tápanyagra talált, a mint ez 1846-ban N.-Enyeden Szász Károly 25 éves tanári jubéliumán is történt, a hol összegyült és egymást régen nem látott tudós barátaival oly elragadtatva s élénken társalgott, hogy egy fogás ételből sem vett s csak az ebéd vége felé a házi gazda ezen szavaira: „hiszen te semmit sem ettél“ vette észre, hogy étlen maradott. — Recte — szól az öreg — főzzenek két tojást higan, mi meg is történt s lőn kedélyes nevetés.

Az eszes és kedves társalgásu nők iránt, kivált ha még szépek is voltak, öreg korában is rokonszenvvel viseltetett — idealis szerelmes tudott lenni mindvégig. Magas miveltségü nők körében elragadtatva társalgott. Gr. Teleki Józsefné, Báró Kemény Pálné, Simonné és Miklósné, Toldalagi Ferenczné, Barcsai Jánosné s még mások is mind kiváló tisztelete tárgyai voltak s azok is különösen kedvelték, szerették társaságát és tisztelték a fiatal lelkü öreg Bolyait. Oly élénken társalgott sokszor, hogy mikor haza ment zsémbelve mondotta: *ellobogtam*, s még akkor is lángoltak villogó szemei. Különben semmi baja sem volt, csak hitte hogy ellobogott, pedig a gyuanyagból annyi maradott, hogy ha akkor érkezik egy kedves embere, hasonló elragadtatással tudott volna társalogni.[1])

Mindennek velejébe hatott, mint senki se jobban:
Földeritette a legmélyebbet s legmagasabbat.
Ritka nagy ész, nem villámló, de világot özönlő:
Bár elhunyt, a halál nem birta eloltani fényét,
S Isten szine előtt, mint Newton, ugy ő is a tiszta
Lelkek közt örvend s ott jár a boldog egekben.

És minő kölcsönös viszonzást tanusitottak a göttingai tudós társaság tagjai a Bolyai felküldött leveleit illetőleg? Sem egyes szakembereknek, sem a Magy. akadémiának megkeresésére ki nem adták és igy azokat sem életrajza alaposabb megirásánál, sem müvei tanulmányozásánál, sem „Tentamen“-je 2. kiadásánál még eddig fölhasználni nem lehetett.

[1]) Oly mulatságos, irja B. J., s csaknem mindenütt, hol irigység, vagy megsértett hiuság nem furja be magát, oly kedvelt társaságu s mindenféle emberrel ugy tud bánni, hogy maguk a hiu ifjak megvallják, hogy az öreg Bolyai az uri asszonyok vagy dámák körül is ugy tud járni, hogy sokszor egész sornak teszi a szépet; pillangó módra egyiktől másikhoz repdesve, különbnél-különb elmés gondolatokkal elragadva, bolonditva őket s gyors visszatérésre várakoztatva s egyszers-

Életre tartozó eszélyességgel is birt, s ha a közügy érdeke kivánta, igen tapintatosan tudott elbánni még az ellenséggel is, a mint a következő példa mutatja: Az ötvenes években a kormány egy iskolatanácsost (Schulrath) küldött Vásárhelyre, hogy a kollegiumi rendszert megvizsgálja, mennyiben felel meg az a kiadott Entwurfnak, teljesedésbe vétettek-e a kiadott kormányrendeletek? milyen a tanárok szelleme, s általában az egész hangulat? A német iskolatanácsos rendre vette a tanárokat s elment Bolyaihoz is. Az öreg, tudván kivel van dolga, a legszivesebb előzékenységgel fogadta, elragadtatással adta elő fiatalkori németországi élményeit, ebédre marasztotta; ettek-ittak, mulattak, mint két Bursch, a kollegium érdeke ugy kivánván még tegeződtek is. És hogy még környezetében se lásson a Tanácsos rebellis, reactionarius arczot, alakot, fiával Bolyai Gergelylyel is levágatta szép fekete szakállát. A fiu örömmel hozta meg ez áldozatot atyja kedvéért és az öregnek meg volt a nagy diadala: a német tanácsos ur a kollegium felé se ment.

Buskomorságra hajlandó volt természete. Igen gyakran panaszkodott álmatlanságáról. Ezt azonban élénk képzelődése többnyire nagyitotta s majd mindennap lehetett tőle hallani, kivált a későbbi éveiben: „nem aludtam," „nem aludtam." Egy alkalommal Török Jánosné, a szép tanárné azon elmés megjegyzést tette Bolyai „nem aludtam" szavára: Professor ur! Miolta Vásárhelytt vagyok, mindig csak azt hallottam a professor urtól „nem aludtam;" lehetetlen, hogy évekig ne aludjék valaki. — Vajjon nem csak álmában látja-e, hogy nem alszik? Bolyai jót nevetett rá s kedélyesen beszélte el, mint leélczelte Törökné. Egyszer fija is — Gergely — ily formán tett vele: Mikor igen jól nézett ki atyja, mintegy megütődve kérdezte, mi baja van, hogy oly rosszul néz ki? „Tudtam, nem aludtam az éjszaka, üsse meg a menykő" volt a felelet. Ekkor nevetve mondá Gergely, hogy nagyon jól néz ki, csak próbára akarta tenni. Erre az atya annyira megleczkézte fiát e tettéért, hogy az nem tudta sirjon-e, vagy nevessen.

Hamar szerelemre gyult, de fellobbanó lángja hamar is elhamvadott. A szerelemről ugy nyilatkozott, hogy a mit az ember

---

mind egész sereg udvarló ifjat, kik elélten csak unalmasan, szellemmeddőn ásitoznak s kinyujtott lábaikkal a dámák körül resten hátra eresztett derékkal ásitoznak, könnyüszerüleg kihányva a nyeregből.

A halála előtti napon, mint felügyelő juratus mellette voltam. Professor Dósa Elekné meglátogatta az embereket már nem ismerő haldoklót s e szavakkal igyekezett magát megismertetni: Ismer-e professor ur? Én vagyok a *fulánknyelvü* Dósáné! Nem ismerte meg. (K. J.)

Venustól megkimél, azt a léleknek tartotta meg. A házasságot illetőleg Pál apostollal tartott: Jó megházasodni és jó meg nem házasodni. I. Kor. VII. „Kétszer bolondultam meg életemben — mikor megházasodtam, de harmadszor nem vesztettem el eszemet.“ „A menyasszony ágy a szerelem koporsója.“ „A férfi ha megnősül, levágott szárnyu sas. — Ha házasodik az ember, vagyon nélkül ne házasodjék, mert a rózsa elhull s csak tövisei maradnak; de ha vagyon van, legalább a gyermekek sorsa biztositva van. A házasságban a *nincs* szó sokszor a pokolnak kezdete.“

A solid alapon nyugvó házasságot, ha látott ilyet, nagyrabecsülte. 1851. B.. Zsigmondnak szerencsét kivánt házasságához, hogy *mézes hetei sokáig tartsanak, a hatot multiplicalja tizzel, az is csak 60 hét s az is eltelik; akárhogy multiplical — csak a divisiot kerülje el, mig a halál teszi meg.*

Politikai nézete. Kossuth lángeszét, gyönyörü nyelvezetét, irályát s elragadó szónoklatait nagyra becsülte, s bár a nemzetnek tespedéséből fölrázását s önérzetére ébresztését helyeselte és szükségesnek tartotta: a szenvedélyek árjától mindig tartott s ezért Széchenyi fokozatosan haladó, csendes irányu politikáját inkább pártolta. 1848-ban az első magyar független felelős ministerium kinevezésekor igy nyilatkozott: „Nagyon szép, örvendenék rajta, ha igy maradna; de nem állandó, mert vér fog folyni; az orosz be jő és absolutismus következik, Erdélynek pedig a jövője — Galiczia sorsa és zsidó ország.“ A szabadságharcz bevégződése után már-már hitte, hogy jóslata teljesülni fog; tehát orosz nyelvtant szerzett s kezdette tanulni azon nyelvet a már nyugalomra készülő aggastyán.

Bolyai nyugalmazása.

A közel ötven évig hiven sáfárkodott szolga látván, hogy már pihenésre van szüksége, 1851. október 8-án e folyamodványnyal járul a kollegiumi előljárósághoz:

„Méltóságos Curatoratus!

Alázatos tisztelettel jelentve, hogy harmadfél év hiján nyolczvan évvel betegesen, ugyanannyi hiján félszázados hivatalomat erélylyel folytatni elégtelennek érzem magamat: esedezni bátorkodom, hogy a Mlgs Főconsistoriumnak oly nyugdíj megnyerése végett ajánlani méltóztassék, hogy a midőn kevés fizetésből félre nem tehettem s kis jószágom merőbe kiraboltatott s elpusztelőh semmivé lett, utolsó beteges napjaimban inségre ne jussak.“ sé

Fogyaték időmet s erőmet sem fogom hiába tölteni: nyon zept. tatásaimat mig lehet folytatva, s különösen tanulni kivánókat i gyen tanitva s az igazságnak utolsó órámig hiv apostola marad

Sok jó tanitványim hosszu sorára örömmel nézve vissza, búcsuzom, azzal a reménynyel: hogy ha egy gyertya nem hozhatta fel a köznapot, az egymást gyujtottak sora hozza fel, hogy az a tan, mely az egeket vezeti, közérdekü legyen.

Hálával tapasztalt kegyességébe ajánlván gyámtalan öregségemet, maradok holtig mély tisztelettel

A Méltóságos Curatoratusnak

Maros-Vásárhelytt, 1851. okt. 8-án.

alázatos szolgája

BOLYAI FARKAS mtk,

Mathesis és Physika tanára.

Bolyai F. ezen folyamodványát a kollegiumi előljáróság teljes méltánylással és elismeréssel magáévá tette s október hó 9-én tartott gyüléséből pártolólag meleg ajánlással fölterjesztette az egyházi főtanácshoz, kifejezést adván egyszersmind azon kivánságának is, hogy a Bolyai nyugalomba bocsátása által ürességbe jött mathesis és physika tanszék betöltéséről a mltgs egyházi főtanács atyailag gondoskodni kegyeskedjék. — Ajánlatba hozza ez alkalommal az egyházi főtanácsnak az üres tanszék betöltését illető javaslatát is az isk. előljáróság ily módon: Minthogy a vásárhelyi kollegium anyagilag nincs azon helyzetben, hogy egy ujon választandó v. kinevezendő tanár fizetését fedezhesse, avagy csak szállással is elláthassa, tehát addig is, mig az iskolák rendezésével a tanszékek betöltethetnének, az enyedi kollegiumnál már három év óta ürességben álló physika és mathesis tanszékére egy alkalmas egyén lenne kinevezendő ideiglenesen és ezen egyént addig is, mig a körülmények másként parancsolnák, a vásárhelyi kollegiumhoz az emlitett tudományok tanitására átbocsátani méltóztatnék az egyházi főtanács. Az ideiglenesen kinevezendő tánárt is javaslatba hozza az előljáróság id. Szász Károly személyében, ki ugyanazon tantárgyakat hosszu időn át dicséretes sikerrel tanitotta a nagyenyedi Bethlen kollegiumban s jelenleg éppen M.-Vásárhelytt is lakik.

Ugyanekkor (okt. 10.) B. Kemény Pál koll. főgondnok is megtalálja az egyházi főtanácsot azon az előljáróságéhoz hasonló kérésével, hogy ha sem idejét, sem sürgető szükségét nem látja az enyedi kollegiumhoz való tanárválasztásnak vagy kinevezésnek, vásárhelyi kollegiumunkról gondoskodólag, az enyedi ezen ere[illegible] óta ürességben levő professori fizetést az iskolák uj rende[illegible]ig, mi egy-két évnél tovább nem haladhat, annyival inkább [illegible]rendelni méltoztassék, mivel az enyedi kollegium tanuló ifjusá[illegible]nak nagy része tanulását most itt Vásárhelytt folytatja. A szelyt illetőleg ő is, mint az előljáróság többi tagjai, Szász Ká-

rolyt kivánja és kéri, mint a kinek ugy a tanitás-, mint az ifjakkal való bánásmódban tapasztalt kitünő képessége és helyes tapintata eléggé ismeretes és nyilvános.

Ezen kérelmek értelmében az egyházi főtanács Bolyai Farkast $47\frac{1}{2}$ évre terjedett hosszas és munkás szolgálata után egész fizetése és szállása meghagyásával tevékeny és hosszas szolgálatjával való megelégedésének kifejezése mellett nyugalomba bocsátotta.

A kérés másik ágát — az ideiglenes tanár beállitását illetőleg hasonlóan helyesli az egyházi főtanács és az előljáróság ajánlása következtében Szász Károlyt, mint a ki ezen tantárgyakat az egyházi főtanács teljes megelégedésével huzamos ideig kitünő sikerrel tanitotta, ezen pótló tanitói hivatalra kinevezte azon megszoritással, hogy kötelessége csak a mathesis és physika tanitása, közpróbatétel adása s tanitványainak osztályozására terjed, a kollegium igazgatásába való befolyással terhelni nem akarván.

A javadalmazásra vonatkozó javaslatot is — tekintve kollegiumunk pénztára szükös állapotját helyesli és elfogadja az egyházi főtanács és az enyedi Bethlen kollegium előljáróságának véleménye és beleegyezése alapján az enyedi tanári fizetésből évenként 800 frt jutalom- és 100 frt szálláspénzt rendelt (nov. 16.) évnegyedenkénti részletekben kifizetendőleg, mint a többi enyedi tanároknak.

Tanári szállása.[1])

1804-ben a mely tanári szállásba beköltözött, ugyanabból szállittatott ki 1856-ban az örökös szállásra is. Állott pedig ez akkor egy annyira gyenge és roskadt fa házból, hogy már a megelőző évben 1803. szept. 4-én a kollegiumi előljáróság a helyett egy uj tanári laknak épitését elhatározta. Az épités csak lassan haladhatott, minthogy a kollegium nagy épülete még alig volt bevégezve s ugyanakkor egy másik tanári lak épitése is, a Baromvásár-utcza szegletén folyamatban volt. 1806-ra végre készen volt az egyszerü hajlék. Egy $7\frac{1}{2}$ m. hosszu és 4 m. széles keskeny szoba, továbbá alig 6 m. hosszu és $5\frac{1}{2}$ m. széles négyszögü s végre egy 3 m. 55 cm. hosszu és 2 m. 66 cm. széles kis boltozott szoba képezték alkatrészeit; a két első menynyezetes. Ezek mellett konyha, kamara és kettős pincze. Az előbb leirt keskeny szoba két részre volt osztva egy 33 cm. szélességü

[1]) Rajzban „Magyarország és a Nagyvilág“ 1884. évfolyam szept. Nemes Ödön tanártól.

kőfallal s ezek egyike tanuló-, a másik lakószobája volt Bolyainak. 1808. jul. 12-én arra kéri B. az előljáróságot, hogy a maga lakó és tanuló háza igen kicsiny lévén, a két kis ház (szoba) közt levő kőfal szedessék le. Az előljáróság beleegyezett, a közfal leszedetett. E keskeny egy ablak és kertre nyiló üveges ajtó világitotta hosszu szoba volt mindvégig lakó-, háló- és dolgozó szobája;[1]) ennek barna falain voltak: Gauss, a német észóriás, Shakespeare, a természet gyermeke, a mint ő nevezte és Schiller, a természet unokája képeik és hegedüje; itt állott palladiuma is, — a fekete tábla. A ház többi részét családja használta.[2]) Az uj tanárilak elkészitése után a régi faház nyomdahelyiségnek használtatott: 1806. szept. 4. M. doctor Sós Márton admonealtatta a kollegiumot, hogy a typographia házát épittesse meg, különben a vinculumot toties-quoties megveszi. Határozat: readmonealtassék törvényesen. 1803-ban a házépités elhatározásakor engedte meg az előljáróság Borosnyai tanárnak, ki akkor itt lakott, a kut épitést is ráforditandó költsége megtéritése mel-

[1]) 1867-ben bővittetett meg ezen tanárilak egy kettős (alcove) szobával.

[2]) 1841. szept. 18. Bolyai nyilvánitja azon szándékát, hogy Bodola Sámuel volt szállására kiván költözni azon esetben, ha megnyerheti az előljáróságtól azt, hogy addig, mig uj professor választatnék, a nevezett szállás bérbe adassék s azon bér Bolyai rendelkezése szerinti módon a szükséges javitások költségei fedezésére forditassék, késznek nyilatkoztatván magát azon esetre, ha közelebbről uj professor választatik, mostani lakát annak számára átengedni, maga szállásáról akkoron maga gondoskodván s az emlitett telek bérét sajátja gyanánt használhatván.

Hat. Kivánsága teljesittetik. Pénztárnokra bizatik az üresen álló professori lakháznak kiadása egy iskolai évre ugy: 1. hogy a bér előre fizettessék be s az menjen a Bolyai kezébe. 2. hogy a lehető tüzkár ellen biztositás történjék szokott módon. 3. hogy a mennyiben lehet, az iskolai előljáróságtól függő személyeknek adassék ki részletes inventarium mellett.

1842. junius 19. Bolyai kérelmében nyilvánitja, hogy a fennebbi határozat értelmében választott szállást magára nézve lakhatóvá nem tehetvén, kéri, hogy régi szállásán meghagyassék, és hogy az, a mit a nevezett szállásra a magáéból költött, valami részben bonificaltassék.

Fontolóra vétetvén, hogy Bolyai költségei nagy mértékben a kollegium professori lakja hasznára és kényelmesitésére is forditattak: ezen költségei megtéritésére 250 vrfrt határoztatott oly formán, hogy a kollegium pénztárának ezen terhe ugy fedeztessék, hogy azon professor, a ki a Bodola volt szállására költözik, azon esetben, ha szállókat tart, a szálláspénz kétharmadát mindaddig a kollegium pénztárába szolgáltassa, mig ezen 250 vrfrt kifizettetik.

Ezen tanári szállás Szász István uj tanárnak adatván át, azon ajánlatát, hogy a 250 vrfrtot 3 év alatt fizetéséből bennhagyandólag törleszthesse, elfogadta az előljáróság.

lett. Ez 1843. tavaszán beomlott s annak cserfa deszkával, jó móddal való kirakása elhatároztatott s később a hatvanas években téglával rakatott ki a régi gémes- és 1885. óta kerekeskút. A régi és uj lak között levő téren, hol a kút is van, akácz-, borostyán-, nyir- és nyárfák állottak; hátul a 70 öl hosszu és 16 öl széles terjedelmü kert, részint a vad természetet, részint a cultur kertet képviselte virágágyaival, konyhazöldségével, szilva- és pojnik alma fáival egyesitve a kedves és kellemest a hasznossal. E kert közepén végig hosszan nyult a nagyrészint vadfákból állott sürü setét keskeny lugas. E lombok közt fogamzottak az Öt szomoru játék és Párisi per magasztos eszméi. Itt született a Tentamen, a szem s világtól elrejtve állott kicsinyke házban, mely az utczának alig nevezhetett ronda s majdnem járhatatlan keskeny, de 1872-ben kiszélesitett s 1884-ben az emlékkő és tábla leleplezésekor „Bolyai-utczá"-nak keresztelt Nagyközre nyilt.[1])

Termete, alakja, öltözete, életrendszere.

Termete nem magas, szikár, arcza kissé hosszukás és nyájas, megnyerő, élénk villogó szemekkel, kétfelé választott, vállaira leomló hosszu hajjal; impozans és megjelenésével tiszteletet gerjesztő alak. Báró Kemény György nyugalmazott főispán ur nyilatkozata szerint, azon arczkép után itélve, melyet barátja b. Kemény Simon 1825-ben festetett róla,[2]) ifjukori képe nagyban hasonlit a Schilleréhez.

Jó rajzoló lévén, fiatalkorában tükörből maga is levette magát pasztellel, még pedig — a mint utóbb mondotta — jól eltalálva. Hetven éves korából is van hü kivitelü olajfestésü arczképe, melyről az akademia az 1885-i meghatározás szerint, képes termébe leendő kifüggesztés végett most vétet éppen másolatot.[3]) Legutolsó fotograf-képe a már ravatalon nyugvó tudós halvány vonásait mutatja.

Öltözete fekete, nem finom nadrág és kopott, kékes szinü hosszu köpeny, házánál fehér flanel ujjas, fehér nyakkendő, hosszu száru csizma, széles konyadt karimáju kalap. Zöld szemernyőt viselt.

Rendesen élt, mértékletesen étkezett, hideg vizzel mosdott, télben házi zuhanyfürdőt is használt. Első neje betegsége előtt

[1]) Ezen telek szerzéséről az 55. l. Muzsnai Kiss Miklós életrajzában.

[2]) Ez báró Kemény Kálmán főispán ur birtokában van Vécsen.

[3]) Trefort minister ur őnagyméltósága festeti Roskovics Ignácz jeles fiatal festővel.

korán feküdt le s korán kelt fel; de felesége négy évig tartott betegsége alatt a folytonos éjszakázás e rendjét megváltoztatta. 11 órakor feküdt s télben 8, nyárban 7 órakor kelt. Fiatal korában rendkivül nagy pipás volt, de rosz hatását érezve, elhagyta és ritkán csak vacsora után élvezett egy-két pipa dohányt, felváltva a Gausstól és b. Kemény Simontól emlékben birt pipáiból. Nagyon jól tudván magára vigyázni, beteg ritkán volt; orvoshoz maga személyére nézve csak egyszer folyamodott s az is égy kedélyes jelenetre adott alkalmat. T. i. Szotyori József orvos barátja eredménytelen kisérletei után mindennapi lovaglás által kisértette meg sok ülés okozta betegségén (aranyér) segiteni, s ezen próba nem is maradt kedvező eredmény nélkül.

Egyszer lovaglásból hazatértében találkozik Dr Szotyorival az utczán s igy szól hozzá: „Vedd le a kalapod lovam előtt; ez kigyógyitott, a mire te nem voltál képes.“ Lőpor lobbanásból eredett szemgyengeségét önkészitette szemvizzel[1]) erősitette annyira, hogy látó ereje szemüveg használása mellett mindvégig megmaradott. Több recipeje van: hályog, fülzugás, fogfájás, borkő, kiütések sat. ellen s hajnövelésre is. — Fogairól ezeket irta: 60 évig meg volt mind a fogam s nem fájt. Odvas csak egy volt s az is fél századig tartott fájdalom nélkül, minden evés után kitisztitva zsebben hordott sárga viasszal töltöttem; plombirozást hasztalannak tapasztaltam. A szomszédját se rontotta el; Göttingában rizskásában volt kőre harapás rontotta el. Azután más kezdett 72 éves koromban oldalról odvasodni; a borkő volt főbb oka az ingásnak, rendre ingva fájtak, mig kihullottak. A mi még van erősen dilualt acid. sulfurissal tartom kefe által, mindjárt kiöblintve.

---

[1]) Szemspiritus (fülnek is hasznos.)

Rp.	Ol. foeniculi	20	csepp.
	Neroli	12	„
	De cedro	16	„
	Rosmarini	12	„
	Semen cardamomi minoris	1	lót.
	Kamfor	fél	„
	Benzoe	egész	„
	Anismag egy marok.		

Fél kupa spiritus vinibe téve s jól bedugva gyenge melegen álljon, hogy érjék bár két hétig. Egy csepp lenkendőn, reá töltött vizzel, behunyt szemen átvive s letörölve, látást elevenit; de homlokon s vakszemeken kell kezdeni, s végre a szemeken s a füleken is átvinni, hallást is elevenit.

Utolsó éve, halála, emlékköve és táblája, utolsó jótékony tette.

Végre az emésztő és mindent elsorvasztó idő az egykor erős és oly sok drága kincset őrzött várat annyira meggyengitette, hogy az, az ellenségnek két gyengébb rohama után a harmadikkal elesett. 1856. juniusban szélhüdés érte s ez munka erejét s kedvét is megcsökkentette. Augusztus havában ismétlődött a roham, miről Gergely fiát e sorokkal értesitette: „Már a harmadik következik, mint a törvényben az *executio* a harmadik lépés. A halál most a kórón megszégyenült kaszáját jobban feni ki a 3-ikra.“ A juniusi megintés (admonitio) és augusztusi értesités (certificatio) után három hóval, november 20-án estvéli fél tiz órakor kérlelhetlenül jött a végrehajtás (executio.) A sárhajléknak csak ideiglenesen kölcsönzött kincset visszakövetelte, visszavette a hitelező: a nagy szellem fölszállott a tiszta légbe s az egykor élénken villogó szemeket e tollvezető ujjak fogták be az örök álomra.

Temetése — Jelentésében kifejezett akaratja szerint — egyszerü volt, 72 frtba került; fehér fenyő koporsóban, a kollegium csengettyüinek bús hangja mellett kisérték kartársai, az ifjuság és a város értelmisége örök nyughelyére. A következő év tavaszán egy másik kivánságát is teljesitete Dicső Lajos, egykori hálás tanitványa: pojnik almafát ültetett sirjához. E kis élő fa jelezte sirdombját 23 évig. — Az előljáróság szentül kivánta megtartani a nagy szellem végakaratát; de 1879. nov. 15-én Lázár Ádám, az intézet volt ügyvéde Bolyai Farkas sirjának emlékkővel jelölésére fölhiván figyelmét, megváltoztatja eddigi nézetét s nagynevü tanárának halhatatlan szelleme iránt tartozó tisztelete jeléül örömmel ragadja kezébe a kegyeletes ügy vezetését és az idvezült porait jelző feliratos emlékkő állithatására vezető intézkedések megtétele végett bizottságot küld ki kebeléből. A bizottság e kegyeletes czél megvalósithatása végett önkéntes adakozásra fölhivást bocsátott ki.

A fekete syenit emlékkövet és tanári szállása jelölésére a fehér márvány emléktáblát[1]) 1884-re elkészitette Jablonszky Vincze. Az ezek elkészitésére és fölállitására begyült 582 frtból ki-

---

[1]) A két meter magas emlékkövön e felirat van: Bolyai Bolyai Farkas, a marosvásárhelyi ev. ref. kollegiumban 1804—1856. mennyiség és természettan tanára. Sz. 1775. † 1856. Közadakozásból a kollegium előljárósága. 1884.

A 71 cm. széles és 53 cm. magas emléktáblán: Itt lakott Bolyai Bolyai Farkas 1804—1856.

adatott 531 frt. A megmaradott 50 frt és Horváth G.-nál a Bolyai alapra — nem az emlékkőre — gyült 49 frt, összesen 100 frt „Bolyai alap“ czimen tőkésittetett, hogy annak kamatja évenként adassék ki jutalmul a 4 felső g. osztályban a mathesisből legkitünőbb tanulónak.

Az előljáróság a néhainak 47 évig folytatott tanári hivatalában tanusitott s mindvégig lelkesült buzgósága, becsületessége s tudományossága által szerzett érdemeinek tiszteletteljes elismerését jegyzőkönyvbe igtatás által is megörökitette.

Az augusztusban történt 2. szélhüdés után érezte — mint fiának is irta — hogy kevés ideje van még hátra s a kollegium iránt hálaját pénzalapja öregbitése által is tanusitani akarván, a Gauss emlékére vert — egy ezüst- és egy bronz érem — két példányának, ugy könyvtárának és müvei meglevő példányainak átadása mellett adományozta s által is adta néhai Türi Klára, özv. Kabós Istvánnénak — kedves öcscse Bolyai Antal halálával reá törvényes örökösödés rendén szállott 9445 v. cz. rfrtról szóló két adóslevelét, aug. 25. irt ezen levele kiséretében:

„Midőn az oskoláink ablakairól századokra nézett idő a régi napot estpirulat harmatjával kisérvén le, a megavult alkotvány is után indult; — sötétül a láthatár — s alig égő nehány mécsek közt segitségért nyög az enyészet szele; a kövek is mintegy megelevenedve nemcsak kőszirti hanggal felelnek — hanem keblök aranypor szemeit is keresik napfényre hozni; — s csak azon holttakra nem hat a kelet angyal-szava, kik a földalatti sárkány kincsét őrzik, mindenre siketen az oda bémenő pengésen kivül: mit tegyen akkor egy Calvinistailag szegénységre praedestinált elaggult tanár? kinek az azelőtti oly csekély (s az is pontatlan) fizetés, hogy krétára elment egy évi, az évekkel csak adósságát nevelhette, hogy legalább a Tan' templomi szent tüze ki ne alugyék.

Azt, hogy vigasztalva magát azon belső nyomtatványnyal, melyet felsőbb számitás nem a külső, hanem a belső számszerént ad; adja az oskolának egészen oda azon contractust minden hozzá tartozókkal együtt, melyet ezelőtt felibe ajánlott volt.

Adja Isten! hogy sok kevesebb s több egyesülete, alig álló oskolánkat legalább állitsa meg, s a szegénységet, annak megesmerésiből származó szerénységgel s külfénye hiányát valóval pótolja; vezérelvül tartva *Non fumum ex fulgore, sed ex fumo dare lucem.*“ (2111. levéltári szám.)

Ezen ajándéknak kitüzött czélja volt intézetünk anyagi segélyezésén kivül a mathesis virágzásának előmozditása kollegiumunkban és a mathematicusok princepsének nevezett *Gauss* és

annak sirig tartó barátságát a tudományos világ tudtával kiérdemlett *Bolyai Farkas* emlékezetöknek megörökitése hazánkban.[1])

A véghagyományozó nemes intentiójának megfelelőleg az előljáróság a hosszas per utján bejött 750 o. ért. forintot a mathesis virágzása előmozditására 1874-ben fölállitott *második mathematikai tanszék* alapja gyarapitására forditotta; a *Bolyai-Gauss emlék* alapjának megvetését pedig az előbb emlitett emlékkő állitása alkalmával fönnmaradott 100 frttal 1885-ben megkezdette.

Elegyes följegyzések.

Bolyai egyetemi pályája, a családi levelek után számitva, 1796—1800-ig terjedő időre esik. Pávai Vajna Miklós, Bolyai F. anyai nagyatyja 1796. április 2-án irt levelet unokájának B. Farkasnak Vécsre. 1800. április 10-én Bolyai Gáspár Kolozsvárra irt levelet fiának, már 1801-ben Domáldra, mint házas embernek. 1796. ápr. 2—1800. április 10-ig nincs levél azon egynek kivételével, melyet B. Gáspár fiának Göttingába indulásakor irt, de azon nincs évszám.

Bolyai mint korcsolyás (csáklyás) Jénában egy német Burschot megment a vizbefulástól. Mig a német barátai kiabáltak, jajveszékeltek barátjok veszedelmén, de segiteni nem tudtak: Bolyai föltalálja magát, leoldatja korcsolyájokat s azok szíjait összetoldozva, egyik végét a sülyedezőhez dobja, melyet a szerencsétlen megragadva, kihuzták a vizből.

Az önhajtotta szekeret — draisine — már 60 év előtt föltalálta. A harminczas években pedig volt kocsijának darabjaiból egy sajátságos szekeret készitett előbb 3 kerékkel; de az czélszerütlen lévén, 4 kereküvé alakitotta át. Kerekei a tengelyekkel együtt forogtak. Alakja négyszögü volt, 4 oldallal, mint egy kis filegoria, zsendelylyel fedve, ajtaja hátul, hogy elragadás esetében veszély nélkül lehessen kiszállani belőle. Volt benne asztal, szék, és hives időkre kis kemencze kéménynyel. Ezzel ment fürdeni, s tavaszi estvéken a város nagyerdejére s mig kifogott lovai legeltek, boldognak érezte magát, ha egy-egy eltévedt csalogány késő dalát hallhatta. Ilyenkor költői magasztos eszmék merültek fel mindig fiatal lelkében s azokat ő kis asztalkáján hold-, vagy gyertyafénynél azonnal lejegyezte. Egy alkalommal hazatértekor a hives tavaszi éjszakán befütött szekérszobájának kéménye a vá-

[1]) Előljárósági gyülés jkönyv. 1857. 43. sz. b. pont,

ros utczáján kigyult. A „tüz“ kiáltás merengéséből fölriasztván, kiugrott szekérlakából s az oda gyült emberek segélyével eloltotta a kigyult kéményt s nyugodtan hajtatott haza.

Egyszer N. ur inasát elküldötte a „Nagyköz“ végén lakó csizmadia czéhmesterhez sarujáért. Az inas be megy a Nagyköz felső végén lakott Bolyaihoz s kérdi: itt lakik a csizmadia czéhmester? Bolyai ráveti szemeit komolyan az inasra, kapja krétáját s leirja a fekete táblára: A B C és igy szól: Nó fiam! te vagy ez az A (asinus), én vagyok a B. (Bolyai) s te keresed C-t (Céhmester); de minthogy B nem C, tehát nem én vagyok az, a kit te keressz, hanem a C.

Kissé talán indiscrét eljárás a családi ügyek érintése, de minthogy már előbb mások világ elibe bocsátották, nem hagyhatjuk mi is érintetlen a két hires magyar mathematikus -- apa és fiu egymásközt meghasonlott viszonyát. Suum cuique. Ezen „csudaszülött fiu“ Dosa E. kifejezése szerint, idvezült atyja iránt csupa mathematikai rivalitásból halála óráját meg nem szünt példátlan irigységgel és hálátlansággal viseltetni. Okozta pedig ezen engesztelhetlen gyülölséget azon alaptalan gyanu, mintha atyja elárulta volna Gaussnak azon eszméket, melyek az ő kis munkájában, az Appendixben előfordulnak, és igy atyja és Gauss őt az uj eszmék dicsőségének elsőségétől meg akarták volna fosztani. Ezért nevezi atyját *fösvénynek, üldözőnek, hiúnak, diktatornak.* A fiu ezen állitásai mellett vagy ellen szóljanak az atya tettei. A ki az önfenntartására is alig elégséges igen csekély tanári fizetéséből 10 darab fokos könyvet adott ki; a ki a pályamüveiből reménylett pályadíjat az inségesek könyei letörlésére ajánlotta fel alapul; a ki 9400 vrfrt követelését s munkái példányait közczél előmozditására szánta: *fösvény-e?* A ki a tévedett és botlott ifjak fölemelésére és javulására segégkezet nyujt atyailag: *üldöző-e?* A kinek 10 darab munkáján nevét sem lehet látni; az, a ki id. és ifj. Szász Károly 1853-ban megjelent számtanjok dedicatioját, bár a baráti és kartársi gyöngéd viszony e nyilvánulásának örvendett, nagyobb örömmel fogadta volna nevének elhallgatása mellett; a ki pénzzel is igyekezett megszerezni a hivatalmentességet:[1]) *hiú-e?* És megforditva: B. Jánosnak önmagáról tett kifejezései: „*Rajtam kivül* legnagyobb elmé-

[1]) 1816. jan. 17. Bolyai F. az electrica maschinába fektetett pénzét a kollegiumnak ajálja azért, hogy kiméltessék meg a rektori és paedagárchai hivatalok viselésétől.

leti philosoph nevet érdemel a földön“ t. i. atyja. „Nekem volt fenntartva az isteni gondviseléstől, hogy tökélyesitsem a tant s boldogitsam az emberi nemet“ minő czimet érdemelnek?

Pascitur in vivis livor, post fata quiescit.

A Bolyai család eredete okmányokkal kimutatva a XIII-ik század utolsó feléig felvihető. Azon ág, melynek Farkas is sarjadéka, az oldalágakat kihagyva, a fi- és leánytestvéreket is mellőzve itt az egyenes ágon egészen Farkasig, 14 izen keresztül egyenes rendben igy következik:

I. Ákos. II. Ákos. III. Tamás 1378. III. Ákos. V. Tamás 1509. II. György, neje mikeszászi Horváth Orsolya. IV. János 1580. IV. György, neje kalotaszegi Tötöri Erzsébet. V. János 1628—1650. 10 évig török fogoly, neje hidalmási Almási Ilona. I. Gábor, neje osgyáni Nagy Erzsébet. II. Gábor, neje mihályfalvi Debreczeni Julia. I. Gáspár sz. 1732. †. 1804. neje Pávai Vajna Krisztina; ezek gyermekei: *Farkas* és Antal főjegyző. Farkas gyermekei első nejétől: János és Anna †; második nejétől: Gergely és Berta †. János gyermekei kibédi Orbán Rózától: Dénezs kir. törv. széki irodatiszt Nagykanizsán és Ámáli. Gergely gyermekei torboszlói Bereczki Károlinától: Farkas †, Berta † és Gáspár, kinek neje kadicsfalvi Török Irma.

Ezen egykor gazdag és nagy kiterjedésü, most azonban kevésre olvadott nemzetség történetét hiteles okmányok alapján Bolyai Gergely kidolgozta és felküldötte Budapestre a Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaságnak kiadás végett. Reméljük, hogy az közlönyében — Turul — helyet fog adni e gonddal s fáradságos utánjárással kidolgozott kis munkának és ezen régi nemzetség történetét meg fogja menteni a feledékenység homályától. — Bolyai János azon állitására, hogy e családban, „lyán ritka volt,“ megjegyezzük, a mint a nemzedékrendi kimutatásból láttuk, hogy igen is sok volt és épen ennek tulajdonithatni azt, hogy ezen családnak a Bolya völgyén kivül is több helyen volt birtokai s részjószágai házasság által, a Bolyában még meglevő kis birtokon kivül, mind más családok kezei közé jutottak.

A keskeny kies Bolyavölgyben napvilágot látott költő és mathematikus születéshelye fölött nem vitatkoznak és nem versengenek ugyan városok, mint a költők királya, Homerosé fölött; de a magyar névnek elég dicsőséget szerzett az, hogy Tentamenje a külföldi mathematikusok figyelmét magára vonta s Európa kontinensén keresetté vált.

Bolyai emlékek.

Bolyai Gergely folyó 1887-ik év május havában hozta be Bolyából azon kis ládát, melylyel atyját, Bolyai Farkast szülői az enyedi kollegiumba küldötték és adta át a kollegiumnak ereklye gyanánt megőrzés végett a következő emléktárgyakkal:

1. Két darab aquarel ifjukori festvénye.
2. A 300. lapon érintett hiányos physikai, chemiai és ástronomiai cursusai a többi ott emlitett cursusaival.
3. Szem és más különböző receptjei.
4. Elefántcsont burnotos kerek szelenczéje.
5. 20 darab foga, ezekre vonatkozólag irt kis jegyzékkel.
6. Egy beretvája és ennek fenőszíja.
7. Egy fél, jobb kézre való hosszu glace női keztyü, melyre saját kezüleg irta rá: „Édes anyám Pávai Krisztina keztyüje.“
8. Egy réz scala linea.
9. Réz körzője.

Ezekhez tétettek még:

10. Zöld szemernyője.
11. A Gauss emlékére a hannoverai király készittette s Bolyainak küldött 2 emlékérem.
12. A fapohár, 1836-ban elégetett költeményei hamvával.
13. Eredeti levelei, nekrologja Kemény Pálról, Jelentésének egy más impurum töredéke, nevelésről és erdészetről irt eredeti kézirati müvei; isk. év elején előadást megkezdő két kis beszéde, egyik 1835-ből; gr. Toldalagi Viktorhoz névnapi köszöntő levele. 1853-ból; vigasztaló levele Gergely fiához 1854. okt. 25. impurum. — Ezeket szintén Bolyai Gergely adta át a kollegiumnak 1884-ben.
14. Bolyai Gergely azon 37 darab levele, melyeket boldogemlékü atyjára vonatkozólag 1882—1887. junius 28-ig e sorok irójával váltott.
15. Ugyan Bolyai Gergelytől atyjáról és testvéréről irt életrajzi adatok $3^1/_2$ iv.
16. Bolyai Gáspár atyai intései fiához Farkashoz Göttingába indulásakor, évszám nélkül, másolatban.
17. Bizonyitványa a kolleg. előljáróságtól. 1820. másolat.
18. Nyugalmazására vonatkozó levelek a főkonsistoriumtól és a kolleg. előljáróságtól, másolatban.
19. Nyomtatott müvei.

NB. Ide ohajtottuk volna tenni autobiographiáját is, melyet 1840. okt. 5-én felküldött Pestre az akademia levéltárába; de Deák Farkas akad. tag többszöri kutatása után sem találta meg

ott. Brassai S. ur pedig Szabó Károly kolozsvári egyetemi tanár által hozzá intézett kérdésemre folyó év márcz. 1-én ugy nyilatkozott, hogy Bolyai önéletirata nem eredetiben, hanem másolatban volt nála, az eredeti az akademia kézirattárában van. — Hogy a másolatot kitől kapta, arra nem emlékezik. Nála most már semmiféle Bolyaira vonatkozó irás nincs, mert czikke megirása után a másolatot és jegyzeteket, mint ránézve szükségtelen irka-firkákat megsemmisitette.

Ezen kis láda 59 cm. hosszu, 26 cm. széles és 21 cm. magas. Belől a láda fedelére kreonnal sajátkezüleg ezt irta: Bolyai Gergelyé e láda, melylyel hetedfél éves koromban Enyedre küldöttek volt kedves emlékezetü szüleim s nem csak a láda, hanem a benne levők is övéi. Bolyai Farkas m. t. k.

Források.

Adatok Bolyai Farkas életrajzához a már elől emlitetteken kivül:

1. Erdélyi Museum 1818. 10. füzet.
2. Magy. Tud. Társaság névkönyve. 1839.
3. Erdélyi Naptár II. 1855.
4. W. Sartorius v. Waltershausen „Gauss zum Gedächtniss“ Leipzig, 1856.
5. Kővári László a Pesti Naplóban 1856. 495. sz.
6. Magy. Tud Akad. Almanach. 1863. 282. l.
7. Réthi Lajos tanfelügyelő a) az ország tükrében 1863. 27. sz. b) Ugyan ő Uj korszak 1865. 12. sz. c) Ugyan ő „Vasarnapi Ujság“ 1870. 28. sz.
8. Családi kör VI. évf. 1865.
9. Deák Farkas Fogságom története 1869.
10. Schmidt Ferencz épitész előbb Temesvártt, később Pesten: Jegyzetek a két magyar mathematicus: Bolyai Farkas és János életök és munkáikról, németül, Szabó Sámuel tanár jegyzetei után (Grunnert Archiv Theil XLVIII.)
11. Ugyanezt francziára forditva kiadta Hoüel, Paris, 1868, Bolyai János kis munkájával.
12. Névy László. Bolyai Farkas. Irodalmi tanulmány. Otthon, 1875. febr., márcz. füzetek.
13. Dr. Dux Adolf. La Tombe du savant (Extrait du Pester Lloyd du février 1880.) Extrait des Mémoires de la Société des Sciences physiques et naturelles de Bordeaux. t. V. (2-e Serie) 1-er cahier.
14. Nemes Ödön. Magyarország és a Nagyvilág 1884. Bolyai tanári szállása rajzban.

Toldalék.

Fejezzék be a csak nem „minden muzsával polygamiában állott“ lángeszü ősz tudós nagygyában összeszedett életrajzi adatait:

a) A tan és nevelés ügybarátait és vezetőit érdeklő két kis müve és

b) Iskolaév elején előadásai megkezdésekor tanitványaihoz intézett két rövid beszéde. Továbbá:

c) Gr. Toldalagi Viktorhoz névnapjára irt köszöntő levele (1853.)

d) Nekrolog B. Kemény Pál halálára (1854.)

e) Vigasztaló levele fiához Gergelyhez 1854. okt. 25. És utoljára

f) Jelentése és ennek egy más impurum töredéke.

a) Tan- és nevelésügyi elvei.

Nem azon rosszról van szó, mely az érő gyümölcs keserüsége — sem földi neveltetésünk szükséges viszontagságairól, ha szintén ezek közül sokszor vágyódunk haza: hanem azokról a rosszakról, melyekkel ezen kis életet tulajdon magunk annyiképen megkeseritjük egymásnak.

Mikor értjük meg, hogy mindnyájan elesünk ebben a tulajdon magunk ellen dühösködő háboruban? — s mikor záródik be Jánusnak az első Kaintól fogva mind nyitva álló ajtaja? hogy a mennyé nyiljék a földön meg. Egymást szaggató fenevadak orditó pusztája ez, a honnan az égnek az Isten képeivel kellene visszaragyogni; elszakadt a szeretet odakötő szent láncza, s az elsetétült csillag jajgatva számkivetve bujdosik — azon kevesek, kik keresik egymást, sem találhatják fel, a legmelegebb szivek is magánosan fájdalommal vernek a mindenfelől kizáró jégfalak között, egy zivataros éjszakában külön lámpásoknál fut kiki haza, félve mindentől s leginkább egymástól, s a maga magát emésztő minden felé rivó setét zürzavarban csak erre a szóra lehet világosság *Van Isten*, atyja a világnak.

De mikor hozza fel a szeretet angyala az ezredek elpiruló hajnalán azt a napot, melynek sütésén leolvadnak a kevélység és gyülölség jégvárai, s feltámadván kiki, mint megannyi senyvedő halott, külön kriptájából, mind az örömben, mind a fájdalomban lévő örökségünkre nézve testvéreknek ismerjük meg egymást, s a köztemplom kiderülő égboltja alatt minden szivből kivettetvén az Én bálvány, mindenik egy véghetetlen Atyával s egy világgal telvén meg, azon Mi atyánkkal zendül meg az ég, boldogsággal mosolyog vissza a véghetetlen, az örökkévalóság szeretet gyürüje tündöklik a föld körül, a belső teremtés első örömkönnyeket gyöngyözik, — s az angyalok dicséretet énekelnek. Ekkor lesznek egybegyülve az örökösök az uj testamentum teljesitésére — arra az osztályra, a hol csak mindennek juthat minden egészen — a testvéri közszeretet kincse ez. Nincs addig örökség, mig Atyát nem vallunk, s nem vallhatunk atyát, mig egymást, annak gyermekeit megtagadjuk. De miképen tétessenek a most szinte megesmerhetetlen testvérek olyanokká, hogy azokat önként megismerjük; ez a kérdés: a legelső lépés az Isten képét a tudatlanság s miveletlen vadság homályából s szennyéből kivenni; a többi önként következik. Sokrates a vétket a tudatlanság leányának mondotta.

Tanitani kell, de jól tanitani — mindent, azon nagyobb részt is, mely eddig a nappalnak közepette is éjszakában hevert. Első itélet az, a mit a Schlötzer előtt volt Professor után sokan szeretnek: Zeige dem Bauer Ochsen ja nicht, dass er Hörner habe; épen azt kell vinni végh ez, hogy ne legyen szarvok, legyenek emberek — s ne is legyen miért döfjenek — ha csak egy részben van is a fene, az egészre terjed.

Az igaz mind elmebeli, mind szóbeli kimivelődés szüli egyedül az igaz mind földi, mind mennyei polgárokat és az állandó bátorságot.

Az első kezdet a falusi és városi polgári oskolák; ott mosolyog a magvak elfogadására nyiló tavasz, s itt zöldellik a jövendő csirája a napfény s eső és reményszivárvány kedves változásai közt s még itt válhatnék el, ki mire való, hogy azután kit-kit a maga helyére neveljenek, erre int Gray a falusi temetőben: „*Itt, a hol a falu tisztes ősei alusznak, ki tudja, melyik halom egy Miltont fedhet el?*“

Fontos dolog a vetés, mert az aratás csak burjánnal adhat egyebet a vetésnél, sok függ a jó kezdettől; jobb épen nem, mint rosszul tanulni annak, a kinek tovább is tanulni kell; a rosszat még el kell rontani elébb; mely annyi, mint egy keresztül-kasul beirt papirosra irni, legalább egy régi fák gyökereivel által szőtt-font helyre új kertet épiteni.

Dicséret a mostani időnek, hogy a városok világitása módjára mindenfelé lámpásokat kivánnak gyujtani az éjszakában.

De épen ez a kérdés: miképpen kell ezt elrendelni és honnan kell az olajat venni? s egyátaljában ezen szent gondolat miképpen testesülhet meg?

Ezen nem könnyü kérdésre kivánván felelni valamit, nem megfelelni: elébb egy közönséges fő regulát teszek fel; azután a tanuló-intézetekre nézve való regulákat közönségesen véve adom elé, s végre azokat az itt lévő különös czélra alkalmaztatom.

I. Fő regula: minden erőt ugy használni, hogy minél kevesebb vesztéssel, legnagyobb nyereséget hozzon; azaz, kit-kit oda tenni, a hol az ő maximuma mind magára, mind az egészre nézve leginkább kijön — minden valami érez az Isten véghetetlen világában, eszköz az egészre, czél magára nézve — ez a nagy mindenség oeconomiája; nincs az egész boldogságának értelme, ha a részek, melyekből áll, boldogtalanok, hogy a jaj dissonantiák csupa kotahangok legyenek a nagy harmónia szépitésére, s a világok felett hallgatók gyönyörüségére, képtelen gondolat! A haza atyjainak bölcsen vizsgáló szemére bizta a gondviselés — kinézni, kit hova kell helyeztetni a concertbe; hogy minden játszó és hallgató is egyszersmind megelégedve legyen, s nem a helyet megcserélve, mindenik csupa unalmak között, ok nélkül fáradjon el, mint az eke eleibe fogott Schiller Pegasussa, vagy a barázda végén mosolygó legelőről Parnassusra repitett ló — minden a maga elementumában él, a levegő és a viz, mind a két élő tenger megcserélt lakossival egy puszta temetővé válik.

II. A tanuló-intézetekre nézve való regulák közönségesen véve:

1-mo. *Az egyszerités.*

α) a tanitásban: minden, a mi tanittatik, valóság (azaz a lélek épületére tartozó) legyen; maradjon el, a mi a lelket vagy nem formálja, s csupán elfelejteni való, vagy egyébnek, a mi könnyebben és inkább formálná, helyét veszi el; a tudományt is le kell a lehetségig minden szükségtelenből vetkeztetni, magában is elég nagy, s mind nő; mire emelni haszontalan terhet, melyet a módi vagy a hiu büszkeség teszen reá a való contojára; nem azt teszi ugyan ez, hogy a tudomány könnyüszerüvé tétessék: alaposan kell a legalsóbb oskolában is tanitani, és ugy, hogy a legfelsőbben tanitandókkal megegyezzék; sok függ a kezdettől, hogy a folytatás, ha szükséges lesz, egy planum szerint menjen, mint a Philadelphia épitése.

De a valóság is a korhoz s tanuló eszenyilásához legyen mérve: (p. o.) a poesis nem a serdülő korhoz való, melytől, mint a puskaporos

tonnától minden szikrával messze kell járni; a verscsinálással sincs miért kinozni; kevés lesz poeta, s nem is kell sok, s ha valamelyik annak született, a forrás megkapja a kifolyását.

b) A fenyitékre nézve: kevés, világos, s mind a boldogság valóságára tartozó törvények legyenek; és azokat kivétel nélkül kell szorosan megtartani, az indifferens törvény, vagy a melyet előre lehet látni, hogy meg nem tartanak, a többinek is elveszi szentségét. Mózes elébb csak két táblát hozott a Sinai hegyről — Rómának, mig Róma volt, kevés törvénye volt; nem az volt többé, mikor sok lett.

2-do. Divide et vinces: tudva van a Horatiusok s Curiatiusok példája, s a Scylurus nyilai. Sokfélének egyszerre való tanulása zavart főt csinál, s nagy veszteséggel későn juthat valamire; többnyire az élet legszebb része végén a summa *ex omnibus aliquid, ex toto nihil*, az eltikkadt tűznek (vagy sokszor egy csupa szemét dombnak) füstjével.

Ha (p. o.) a deákot mint nyelvet azok tanulnák, a kik az alább irandó reáloskolákba arra váltak ki, 3 Classisban, a hol csupa a volna a czél, könnyebben s többet tanulnának — az egy ember erejéhez igen sok fach közül egyet kell kinek-kinek különösebben kiválasztani.

3-o. Az időben való okos gazdálkodás: még pedig

α) meg kell kimélni: kicsi az élet, ha mind valóságra fordittatik is; s még abból is sokat veszen el a legnagyobb tyrannus a szokás criminalis codexe, mely kisebb-nagyobb mértékben mindennek, a parancsolóknak is parancsol, egy megnyirbált, kifeszitett vegetatio lessz az emberi nem, ha ennek nem rövidebb, hanem bővebb kiadásán gondolkozunk. Annyi hamis levélre tette a világ a kötelesség szent pecsétjét, hogy azt mind teljesiteni lehetetlen: tehát vagy szinül teljesittetnek, vagy némelyek elmaradnak; a valóságosakat választanók, ha a többi erőszakos testvérek (mint a fattyu-gyermekek szerencsésebbeknek tartatnak) az időt ugy fel nem osztanák, hogy az igaz örökösöknek keveset hagynak.

Vajha az idő becse esmertetnék meg és adattatnék vissza az emberi nemnek az élet: mert a mennyiben elvétetik az idő, annyiban élet sincs.

Különösen pedig a tanitók idejét a haza szent tulajdonának kellene nézni, melyben a jelen való és jövendő világossága teremtetik, templom meglopása azt vele elvesztegettetni, minden erő és idő, melyet jobban lehetne forditani, annyiban elveszett; — felső országon bizonyos órák vannak az egész hétre határozva, a melyeken lehet Professorhoz menni; itt a hol minden egyéb tulajdon el van zárva, nem csuda, ha az idő, melynek becsét még oly kevesen ismerik, szabadon maradott, mint az országut.

Ez az egyik oka (az élet lenyomó gondjain kivül), hogy itt csak fogyaték hold világol az éjben, és innen semmi világosság ki nem süt, holott senki sem elfoglaltabb, mint az erdélyi ember — *occupatus in otio* — itt van azon mechanikai problema megfejtve, hogy kellessék sok erőt elfárasztani kevés resultatummal; mindennek annyi baja, s oly kevés ideje van, hogy bételik, a mit Seneca mond: *A homine occupato nihil agitur.*

Oh ti, a kikre bizta a gondviselés, hogy az Isten országát közelittessétek: egyengessétek az Úrnak útait, háritsátok el az akadályokat, a melyekkel szaporitás nélkül is tele vannak: önként fog úgy menni minden, és az Isten országa jőni fog, azaz haladunk feléje; az erkölcsi

nehézkedés viszen mindent, mihelyt az akadály kevesül, minden külső ösztön addig hiába való.

β) Az időből okosan veszteni is kell: a ki mindent meg akar nyerni, legtöbbet veszt — *cito rumpes arcum.*

A henyeség nem rosszabb a szünetlen való tanulásnál: kimeriti ez a testet és lelket, s azután vagy dolgozni nem tudó komor lételt, vagy lélektelen munkásságot — mozgó halottakat csinál — nem regula de tri szerint menyen a tanulás, valamint a természet sem hozza meg a második aratást az esztendő második részében.

A vacatiók olyan szükségesek, mint a diligentiák: soha se költeni fel a gyermeket az ebédtől, hogy hamarább nőjjön, s időt nem adni az emésztésre, s mindig tanitani mindegy; a tanitó is akkor készülhet huzamosabban. A külső országok példája nem illik ide: nem csak egy oldalt kell kivenni,az egészet kell nézni; 1 az egyik factorral 1000-et, a másikkal $^1/_{1000}$-et tehet; s a tokaji szőlőtőt nem magára, hanem hegyével, climájával együtt kellene elvinni, hogy Szibériában is tokajit teremjen.

Mind az által a vacatiókat is okosan ugy intézni, hogy minden ugy el legyen önkéntesen foglalva, hogy a láthatatlanul hintett burján mag ürességet ne találjon — szükséges.

4-o. A tanitók választassanak meg mindenek felett; ez a fő dolog: legyenek fachjokra termettek, és abban annyira legalább, a menynyit tanitani kell alapos ismerettel birók; és annak világos előadására alkalmatosak; ennek felette igaz vallásos lelküek, kinyilt, szelid, mást kimélő s alázatos szivük legyenek: a füstösség, durvaság, kevélység, hidegség, haragtartás és tettetés a fejlődő Isten képe első kezdetében kitörölhetetlen mocskot ejtenek, mert a rosszat könnyebben fogadja el a földi természet, s elvétetni bajosabban engedi.

Hiában mondja a tanitó a jót, ha benne nincs, s lelkéből ki nem süt, téli nap az, mely csak jégkristályokat csinál; nem nyitja ki az a vallás mennyei virágát, a kinek az élet nappala vakitó kortinája soha fel nem emelődött, a belső véghetetlennek dicső szent éjszakája elől s nem tud reá adni égi harmatot.

A durva tanitó durva szivet formál, a kegyetlen nevelő egy szörnyeteg; példás büntetésre méltó az ilyen; nagy vétek a kis Ádámokat azon édenből, melyet az ő ártatlanságuk ad nekiek, még az eset előtt (minekelőtte Éva teremtetnék) erőszakosan kiüzni — mennyi van azután, a mit szenvedjenek! ha mikor az ég (Gray szerint) az ő kedvelt gyermekét a virtust lebocsátván a földre, a viszontagságot adta nem kedvező dajkának; nem az eldurvitott, hanem a szelid lélek az, a mely békességesen tud türni, és a melyet a szenvedés nem vadabbá, hanem még szebbé teszen, a kegyes életü tanitó szelid lelke napsütésén jó szivek nyilnak; az ilyen, ha igazán hibázik is valamelyik, (p. o.) a gyermek hazud, állatot kinoz, mást bánt.... nem teszi a rosszaság pecsétjét reá, s a világ birája kezéből kiragadva az itélő serpenyőt, nem kárhoztatja el, s nem haraggal, hanem azzal a búval, mely az ő ábrázatjáról mint egy felleg árnyéka a többit is elfutja, viszi arra, hogy magába tekintvén, a megjobbulás könnyeivel térjen vissza számkivetéséből, s alkalmatosság szerint találva a jobbulásra intézett büntetéseit, csak minden szelid módok elpróbálása után szorul a verésre, s akkor is nem maga ver, s nem mások előtt, a természet csak egy szemérmetesség fátyolát ad, ha egyszer letépik, többé nincsen.

5-o. Mindent el kell távoztatni, a mi a tanitónak s a tanitványnak lelkét megköti s lenyomja: a szabad áeren s jó klimában nyilik a szép természet, csak jól kell rendelni a körülményeket, s a zelus önként gyulad, a parancsolat hideg szava soha se gyujtja meg, a hol nincs, sőt a mi van is, inkább kiolthatja.

Párisban a kereskedők, mikor planumot kértek fel a kereskedés virágoztatására, azt felelték: Laissez nous faire!

Ide tartozik az akármi névvel nevezhető mendikálás is: a szemérmetesség mennyei pirulatját veszi el az, s a ki kénytelen igen megalázni magát, kevélyebb lesz, ha felhághat. Ezt egyszeri áldozattal kellene egészen eltörleni; mindennek tartozik adni a haza koldulás nélkül is, ha megérdemli s a méltatlant a koldulás még méltatlanabbá teszi.

6-to. Kit-kit az életre nézve és olyan állapotba kell helyeztetni, hogy elhivatásának megfelelhessen, segiteni kellene a szegényebbeket, s kit-kit ahhoz képest, a mint egy vagy más tehetséget mutat.

A tanitó fizetése olyan legyen, hogy azon időt, mely a haza szent tulajdona, ne legyen kénytelen kenyérkeresésre forditani, s még ennek felette mindeniket pensio institutumba állittatni, hogy mikor a jövendőre néz, szegénységre maradó özvegye s árvái könnyeibe a másokat vezető lámpás meg ne homályosodjék.

7-mo. A tanitványok testi és lelki egészségekre vigyázni kell: tisztaságot tartani mindenütt, füstet, kemenczegőzt nem szenvedni meg sehol, még a (szemnek és mejjnek ártalmas) dohányfüstet is kevesiteni, s a mi van az embergőzzel együtt okosan a kéményre vinni, friss aert hozva helyébe (télben a tüzen által.) Tanitani kell, miképen tartsák meg fogokat, szemeket s a többi, miként mossák, s egy más olyas bajokban hogy segitsenek magukon s másokon.

Mennyivel inkább kell vigyázni a lélekre! ennek szemét is sokképen lehet megbetegiteni s vakitani, legtöbbet tehet a tanitó mindennapi példája, s Jézusnak tisztán mutatott képe. A nap sugára (Pope szerint) az eczetet csipősebbé teszi, inkább maradjanak tudatlanok jó szívvel — *boldogok az együgyüek* — legyenek igazak, a más fájdalmát és örömét együtt érzők, kimélők és alázatosak, mindent ugy nézzenek, mint a mit a gondviselés a közczélra ad, a melyre kicsi, nagy egyaránt szükséges, semmit se nézzenek olyan tulajdonoknak, a melylyel egyik a másikra le- vagy felnézzen, s egyedül azt nézze nagynak minden, ha ki-ki azt teszi, a mit a gondviselés reá bizott.

A tanulásra való ösztönre nézve is legjobb volna a dolgot magát szerettetni meg; a tudás kivánása eredeti vágy a lélekben, csak fel kell serkenteni. Vajha ne vétetnék a tudatlanságnál rosszabb ambitio rugónak fel! annyi ez, mint egy pokoli végig ki nem oltható (a testtel együtt elmaradó vétkeket is felülélhető) tüzet vetni az emberi nem mejjébe. Micsoda égre kiáltó gonosztevő volna az, a ki megtenné, ha felserkenthetné a fübe, hogy ő csipkebokor kivánjon lenni, s ebben, hogy ő nem az erős tölgyfa... hogy az egész szép természet jajgasson? fejteni kell azt, a mi van, s önként fejlődik a mag, csak napfény s eső legyen, s ugy kell nevelni mindent, hogy ki-ki azzal, a mire teremtetett, megelégedve legyen.

III. Alkalmaztatása a fennirtaknak a felállitandó falusi és városi polgári oskolákra.

Hogy a megirtak szerint czélarányos lenne ezen szent intézet: a legelső kérdés, honnan lehet a megirt tulajdonságokkal biró tanitókat

venni? a 2-ik miből lehessen azokat ugy tartani, a mint megiratott? a 3-ik kérdésre, hogy kik, mikor, mit és mi módon tanuljanak? a felelet könnyü lesz, ha a két főkérdés feleletet kap. A mi az elsőt illeti, annyi olyan tanitó most nincs; de hovatovább mindinkább lesz, ha 1-o nem ugy nézetnek, mint bérbe fogadott szolgák s udvarok regiussai; hanem mint az emberiség templomának épitői és az élet gondjai alól felszabadittatnak, hogy magukat egészen a szent czélra áldozhassák fel.

2-o. Ha az ezután kimenendő papok és mesterek ugy készittetnének s csak ugy bocsáttatnának ki, ha erre valóknak találtatnak. 3-o. Ha a papságra menendők, még az uj academiták is elébb falusi iskolákba érdemesitenék magukat. 4-o. Az öreg professorok közül, a melyiknek tetszenék, kimenne egész fizetéssel több oskolák directorának. 5-o. Ha a falusi templomok félig oskolákká, s a praedikálók félig a kicsik és nagyok tanitóivá válnának: sok hasznos tanitás épithetne, a legfeljebb gyönyörködtető declamatio helyett, a declamatióval való visszaélés a templomot játszó szinné, a buzgóságot mulatsággá változtatja, s a Jézus ügyét a pap dicséretévé — a tükör minél láthatatlanabb maga, annál tökéletesebben mutatja a tárgyat — még azt a rossz irányt is kapja azzal az ész, hogy azt tartja igaznak, a mi szép, tehát a valóságról a szinre forduljon. 6-o. Sokan az inkább érkező, bajoktól szabadabb kimivelt lelkü birtokosok közül is találkoznának, a kik nem szégyenlve ezen szent kötelességet, magokra vállalnák.

7-mo. Azon tanitványokat is, a kik már megértették, felosztva, igen jól lehetne mind a többi tanitásra, mind a rendre nézve használni, alkalmaztatva a tudva levő Lancaster módját, a gyermekek esze járása egymáshoz közelebb lévén, inkább megértik egymást. A mi a másodikat illeti: a ki épiteni akar, szükség, hogy a pénzét számlálja meg, s a szerint tegye a delineatiót, vagy a rajzolathoz képest szükséges költséget szerezze meg. Ez a nagy kérdés: micsoda csodatévő Mózes vesszejével lehessen a kősziklákból forrásokat fakasztani a pusztában?

Oh! ha annyira mehetnénk, hogy minden faluban, minden nemzet, vallás egy oskolában egy köznyelven tanulna, egy költségen; micsoda hajókat vivő folyóvá nem gyülnének össze a cseppek mindenfelől?

Az ország főügye ez: de a mig ez lehetne, egy nap jön elé az esztendőben, a melyen minden keresztyénnek nagyobb szive a századokon által egészen a keresztfáig vér, ki az, a ki midőn a tövis koszoru alól folyó véres verejtékkel haldoklót az ő ellenségeiért imádkozni hallja, midőn elhallgat a menny s az örök atya könnye a napra borul és az elsetétült föld gyászban marad nagy halottjával, ki az, a ki akkor valamely áldozatról nem gondolkozik? melyet a virtusnak és az emberiségnek vigyen arra a czélra, melyért a Jézus feláldozta magát. Ez az igaz inneplése ezen nagy napnak, erről kellene, mikor legelébb elé jövend, prédikálni minden templomban, hogy kiki számot vetve magával, mondjon le bár esztendeig az őtet magát s együtt a hazát semmivé tevő vesztegetésekről, hiu fényről, vendégeskedésről, kártyáról s több ártalmas hiábavalóságoknak bár fél légiójáról és a mit ez által megtart, annak bár felét adja ezen czélra. Az igy elhomályosuló fény, a közégés alvása és az Istenországa szürkülete volna.

Nem lehetnek ugyan nálunk épen Széchéniek, a midőn Erdély mintegy 5-öde lévén a testvér hazának, erre 1 nem is juthat; de valamit tehet minden, a kinek gyermeke van tulajdon hasznáért is, a kinek nincs, a maradékot téve ez által magáévá s akkor megválik, mennyi

gyül, s ahhoz képest lehet kezdeni az intézetet. Még egy más forrás is volna, egy uj neme az (apáknak és anyáknak rebegő félelmére módiba jövő) duellumnak: ha a helyett, hogy többnyire semmiért és csupán ifjui fellobbanásból (nem is megért emberek csendes itéletéből) koczkáztatnák testek épségét, melyet a hazának valóságra tartoznának megtartani, a fegyvert annak ellenségei nem fiai ellen forditván; azt tennék fel, a kik duellálni akarnak, hogy melyik győzi meg a másikat a sokba kerülő hiú fényről, minden pusztitó kisérő sergével együtt való lemondásban és az irt czélra (állapotjához képest) való áldozattételben? ezzel nemcsak testeknek, hanem lelkeknek is épségét megtartva, pénzeket a legbizonyosabb haszonra, bátorságba helyeztetnék az elvesztegetéstől és a haza is megbékélt, s háládatosan megtért gyermekeit örömmel ölelné meg, vajha ez a duellálás jönne minden rendü, nemü és koruak között módiba! ugy minden szép elérődnék, s a tetsző vesztés, mint a gazdag aratásra elvetett mag, közboldogság kincsévé válna.

Következik már az: hogy kik tanulnának? mikor és mi módon?

1-o. Minden tanulna 8 esztendőn felül korukhoz képest.

2-o. Nem lehet, nem is volna jó, hogy a falusi gyermek mindennap tanuljon: szükségök van a szegény szüléknek reájok, s nem is kell őket kivenni abból az életből, mely hihetőleg várja; de az időjárása, s elé jövő munka, s körülmények szerint meg lehet határozni, mikor s mennyit tanuljanak, egyetértve a falu öregeivel is, télben leghuzamosabban tanulhatnak; de nyárban is közbe-közbe az esős napokon kivül is lehet időt találni, csak igen hosszason egymásután ne tanuljanak.

3-o. Mit tanuljanak? geometriai formákon s az olvasáson kell kezdeni. A tanitó ir a táblára lineákat különböző állásokba s egyéb formákat rendre, azokat megnevezi, a gyermekekkel elébb lineázóval, czirkalommal kirajzoltatja, azután szabadkézzel próbálja kiki a maga kis táblájára.

Azután a vocalisokat kell rendre leirni, s előttök kimondani, velek kimondatni s le is iratni; azután rendre a consonansokat egy vocalisnak eleibe (azután hátul) téve a táblán kell kimondani, s mondatni; mikor jól tudják, kitaláltatni, hogy kell kimondani, ha más vocalis tétetik helyébe, s igy tovább, a nélkül, hogy még a consonans neve megmondatnék, mely mód az olvasás megtanulását késlelteti; több van a consonansok közül, a melyeket ki is lehet mondani, mindeniket is ki lehet valamennyire, csak egy kissé erőltetett, s könnyen lehet nevetséges; noha ez volna a legrövidebb ut, tapasztalásból tudom.

A geometriai formákkal mindinkább kell ezután esmertetni meg: (egy Marosvásárhelytt 1830-ban kijött arithmetika előszava szerint) ki kell a lapból is menni, de mindent jól ki csinálva, világosan kell kimutatni; ennek akár miféle ember legyen, hasznát veszi.

Ezután tovább gyakoroltatnak az irásban, kimért és szabad kézi rajzolásban. Eljön az idő, hogy a muzsika is ide számlálódik.

Ezután a feljebbi értelemben tanulhatnának arithmetikát (egész szám, fractio, proportio) azután földmérést nemcsak a táblán, hanem a mezőn is.

Azután kis physikát kell tanitani, s végre a földnek a nap körül való forgásának kézzel fogható kiábrázolását, s abból az esztendő szakainak s éj és nappal változásainak okát. Azután következik egy golyóbisra a száraznak, főbb országoknak, folyóknak, s hegyek ágazatainak szabad

kézzel való lerajzolása, mindenik éghajlat terméseinek ismeretével, a természet historiája eleivel, az olyasok hasznait s ártalmait megemlitve.

Eljöhet az idő, mikor egy kis chemiáról is lehet nehány olyas experimentumokkal képzetet adni, hogy egy kis technologiai esméretnek alapja megvettettessék.

A gazdaság mind a mezőre, mind a marhatartásra, mind az épitésre nézve egyik fő dolog: legyen egy kertjek, melyet magok miveljenek, ültessenek, óltsanak, a magoktól rajzolt épületet kicsi téglákból vagy egybetömött földből épitsék fel, s fedjék eléghetetlen szalmazsindelylyel, Habáni módon. Tanuljanak eleven gyepüt csinálni, tanulják az erdő kimélést, nevelést s okos használását, sőt a faragásban is gyakorolják magokat, a kik arra valók.

Csak mindenkor ki kell mindent, a mit lehet mutatni, s kézzelfoghatóvá kell tenni, a mennyire lehet, s az egyesről kell menni a közönségesre és a mig egyet jócskán meg nem értenek, többre menni nem kell. A mechanikában minél több modellát (Kis, más Pethe) kell mutatni s velek kicsináltatni; (p. o.) hordó-véső, fürészlő, sajtoló, szőlőrücskölő, szecskavágó ... machinákat, szekereket.

A physikának alkalmaztatását minden szükségesebbekre nézve mutatni kell: ide tartozik a tüznek mindenféle czélra való, minél kevesebb vesztéssel, minél többet nyerő használása, csináltatni kell velek mindenféle kemenczéket, legalább kicsiben.

Mindezek között pedig korukhoz képest mindig kell egy kis egészség tudományt tanitni, mind lelkekre, mind testekre nézve: a vallás igaz lelkéről rövid és tiszta képzetet adni igaz érzéssel és előljáró kegyesség élő tanitásával, olvasni előttök az evangeliumot, kevés ahhoz illő egyszerü nem meg homályositó világositásokkal, más szivet javitó történeteket is olvastatni kell velek, egygyel egyet, mással mást, melyeket egymásnak elbeszéljenek.

Testi egészségekre is miként vigyázzanak (a mint feljebb is meg volt emlitve) fő dolog megtanitani; s miként segitsenek magokon vagy másokon az olyas hirtelen való esetekben, kézvágás, lábütés, törés, vizbe, kutba fulladás, megfagyás, széngőz ártalma, dühött eb marása, menykő ütés, s a többi praeservativák, a milyen a tehén himlő.

Még a marhák olyas nyavalyáiban is mit csináljanak, tanitani kell.

A hazai alkotmányról és törvényről is a mi legszükségesebb.

Következik az, hogy mi módon tanuljanak: ez megint egy fő dolog; a Lancaster esmeretes módját, a mennyiben lehet, alkalmaztatni (a mint feljebb is emlitve volt) kell, de mégis egy nehéz kérdés az előtt, a ki már sokat látott, hogy lehet olyan kézikönyveket állitani elé, hogy azokban (ha több van is annál) mind az kijegyezve meglegyen, a mi épen kell, az láthatólag és foghatólag legyen meg és ugy, hogy akár mely legfeljebb menő systemával is megegyezzék? Erre a mód az volna, hogy mindenik collégium typographiaján legalább egy sajtó lenne mindig a professoroknak akár magok, akár a falusi oskolák cursussaira határozva, olyan feltétel alatt, hogy a professor maga adja a papirossat, de csak a typographus fizesse és csak ugy vegyék be másutt, ha szeretni fogják, akár raphus ... om mindent, s a professoré legyen a fáradság, csak azzal költsen a Kollégyom közjóra áldozott. Igy a munka-kiadó is meggondolkoznék (mind két esetben) s a több közül jók is válnának; a ki egészen maga költségén ad ki, az hazá[illegible] népét áldozza fel.

Megjegyzés! Ezen tanterv impurum elejének egy kis része a Tentamen 1-sö darabja utóbeszédjében meg van.

a_2) Az okos épitő elébb pénzét számlálja meg, azután az abból megvalósitható legczélszerübb rajzon gondolkozik, s végre arra nézve a mi a kormány körébe tartozik, arra engedelmet kér.

I. A mi az elsőt illeti: tudni kell, mennyi együtt az enyedi, kolozsvári, m.-vásárhelyi s udvarhelyi valósággal termő tőke? és abból hány alkalmas és milyen tanuló intézeteket lehetne tartani? azután a helyeiket kellene meghatározni.

A b. e. alapitók czélja a vallás erősödése s a kimivelődés lévén, nem a felszinen, sem a Jézustól eltörölt particularismus sir-falai közt határzodván; azzal bántodhatnának inkább meg a szent porok, ha midőn azt a mit hagytak, czéljukra fordithatnók, a *litera occidit* magyarázatnak, elvesztegetnők.

II. Hihetőleg 3 alkalmas kollegyomnál több mind a négy öszvegéből ki nem telik: és ezeknek helyeik, Kolozsvár, Vásárhely s Udvarhely lehetnének; kihagyva Enyedet, a hol Román nemzet tüzpontjában örökös surlódás lenne s körül bé a magyarság le is van ölve — s a mi kevés van a helyett, hogy magyarositson, hamarább veszi fel a nagyobb folyam szinét. Átalán át kellene cserélni a mit lehet, hogy minden nemzet külön legyen.

A kisebb oskolák is nemcsak maradhatnának bizonyos határok közt; sőt ha mód volna, minden faluban a pap lenne a jó fizetés mellett (kevesebbet prédikálva) a főtanitó, jól készült segéddel: hogy ott legyen az emberiség első mag-iskolája, melyből a kiváltakat nemesebb ággal kellene megoltani; olvasni s irni s kevés számot vetni minden megtanulhat — s a kiváltakat előre kellene készíteni, ha a tanitók tudnának annyit, hogy ne csak olyant tegyenek, a mit a további épités előtt le kell rontani. — A kezdet nagy fontosságu, melyre nézve — papoknak s segédeiknek ezen köztiszteletet igénylő hivatalra, csak a legkiváltabb eszüek, erkölcsi jellemüek s tudományi alapos készületü ifjak bocsáttassanak ki: hogy az a nagy hiány is, melylyel eddig (különösen a Mathesisre s Physikára nézve) mentek ki kevés kivétellel pótlódjék, mert nem világithatásnál is rosszabb a homályvetés arra a mit nem tudnak, olyan becs-mérőt készitvén, melyen alá ne essenek.

Mind Magyarországra mind a Teleki thekára nézve MVásárhely látszik, ily népnevelő intézet alapitására legalkalmasabbnak.

A mi a tanitókat illeti: 1. mindenütt (a Classisokat is oda értve) szaktanitóknak kell lenni; s még a Classisokban is állandóknak kellene lenni, ha annyi fizetésök lehetne, hogy házat tarthassanak, s az életgond kedvöket el ne vegye.

2. Igen sok órát ne tanitson egyik is; hogy a meg nem hamvasodó gyertya jobban világitson.

3. Legnagyobb baj az állandó tanitók választása: mert tulajdonképen csak a szakot tudónak lehetne voxa.

A tanulókra nézve. 1. Ne tanuljanak szüntelen: legyenek elfoglalva, de több egyéb is van, az egészségen kivül különben is hasznos, a mesterséges ugrándozások nélkül is lehet ásni, kapálni, kertet [illegible], fürészelni, kis téglákat vetni s rajz szerint kicsibe épiteni [illegible].

2. Ne tanuljanak sok félét egyszerre.

3. Csak azt tanulják könyv nélkül, — a mi [illegible] méltó, vagy nélkülözhetlen. A hanyag tanitók kénye-kedve szerinti módrai leczke tanultatás a tanulók elméjét úgy [illegible] szokják, úgy elrestitik,

hogy azt, a mit ugy nem lehet tanulni, csupán a tanitótól várják, hogy vastüréssel beléjek rágja.

4. A régi deák nyelv helyett, köz beszéd a gyermekek közt a német lehetne.[1])

5. A kiválttakat kinézett czélra kell segiteni: a kiknek vagy eszök vagy akaratjok nincs; mesterségre, vagy földmivelésre sat. kell igazitani: hogy a többit ne huzzák vissza.

A mi a gyermekekre szükséges vigyázatot illeti: az eddigi mód se jó: mert a praeceptor maga is még igen ifju, s nem is lévén mindenkinek készülete, a mit ő nem tud, a tanitványa se fogja tudni.

Ha palotákká vágatnának a szobák: egy Classis elférne kettőbe s mindenikbe lehetne alkalmas felvigyázó; egyikbe a Classis Praeceptor is lehetne, s a másikba olyan, a ki mikor a rendes beteg, pótolhatná.

III. Ő Felségét alázatosan kérni kellene: hogy kegyelmes igérete szerint, (1852 julius 31-én járt ő Felsége I. Ferencz József M.-Vásárhelyt, s ekkor vagy ezután kevéssel irta Bolyai Farkas e tervet) intézetünket méltóztassou kegyesen helybe hagyni, s mint eddig közelebbről, a fő Consistoriumunktól függőleg, az ő Felsége által fel állitandó status-oskolákat mustrául nézve, időről-időre igyekezünk azon szent czélt, melyre Isten ő Felségét tovább is segilje! megközelitni.

b) Iskolaév elején előadásai megkezdésekor tanitványaihoz intézett két rövid beszéde.

Végtelen könyv áll előttünk — már itt elkezdendő: vajha az ábéczéjébe vezethetne a haldokló mécs világ!

Kitudja honnan hozatva, itt ébredezik fel: kérdés, hol vagyunk? s mit kell tennünk? környünket közelebb s távolabb ismerendők, vizsgálódunk s az itt találtaktól tudakozódunk.

A mielőbb szemünkbe ötlik: a zöld mezők felett tágas kék boltu templom, csengő erdős hegyeken s kőszikla boltozaton — hol majd zugó szélvész menydörgésekkel olvassa ki a villámirásokat — vagy magas csupokat aranyaz a reggel, s liget fülemiléje a zsoltár, mig a Sion teteje gyulad, mint egy oltár, s ezüstesedő kristályvizek mosogatják szent lábait, vagy a virágos Flora jön — a kalászkoszorus Ceres, a gyümölcs ontó Pomion, s végre a fehérbe öltözött áldozó pap égő tüz előtt hálál amazok ajándékaiért.

De mindez csak előlapja a könyvnek: ha nem menne le a nap, nem esmernők a világ végtelen dicsőségét s biztosan hasonlót lehet várni az élet lemenő napjától is — a leeresztett kortina ujat von fel a nevezhetlen Felség szent éje örök innepi gyertyáira s még ez is csak messze a fővárostól egy utcza kivilágitása, csak pitvara a mind belsőbb meg belsőbb templomok sorának a szentek szente felé.

De egy gondolat minden tejutakon fölül repülni s hátra hagyva a napok tengereit, vagy elsülyedve a mélységbe keresni a temérdek ke-

[1]) A negyvenes évekig gyakorlatban volt azon szokás, hogy a latin nyelv elsajátitása tekintetéből a tanulóknak egymás közöt latinul kellett beszélni. A kezdő tanulónak „quid est"-tel kellett beszélni, mig bele jött a gyakorlatba: quid est mit csinálsz, quid est hol voltál, quid est adj egy kis kenyeret sat. és ha a quid est-et nem mondotta, sygnumot kapott s megbüntették. Erre czélzott Bolyai e kifejezésével, nem pedig arra, hogy a tannyelv német legyen.

rekség középpontját s a mindenség fővárosát — s mindent központozva kérdeni: mi van? mi volt? mi leend? s minek kell lennie? tehát a jelent, ennek anyját, leányát s azon törvényt, melyet követni kell, hogy az a leány (a jövendő) minél épebben és szebben szülessék.

A legfelsőbb angyaloknak mind tovább fejlett feladata. Erre indulva mi is kezdjük el ezen algebrai problemára kivántató első betüket.

b_2) 1835. 7ber (szeptember) közepe.

Hiába várom tovább is a repülve menő s mászva jövő erőt; az élő fa egyszerre esik el, későn nő fel — mennyivel kevésbé tér az az erő vissza, melylyel most maguk birnak; miután a hajdani világok minden hatalma s szépsége düledékein elzug a vissza folyni nem tudó idő. Használják hát, miglen meg van s fussák állhatatos igyekezettel azon pályát, melyet ma kezdünk s az egész örökkévalóságon által folytatnunk kell.

Csak két lapu könyvet nyitunk fel; de az egyik a föld, a másik az ég, az hol Newton is csak syllabizáló gyermek a Serafimok olvassák.

Tanuljuk meg mi is, a mit az időben kell, hogy tudjunk az örökkévalóságban.

Fogjunk tehát előbb a *Bevezetéshez.*

c) Gróf Toldalagi Viktor nevenapjára köszöntő levél 25. febr. (1853.)

A lajtorjának a végbetlen felé 79-dik s a vég felé közel utolsó fokáról üdvözlöm a 24 év[1]) sokakat elnyomorékitott harczaiból ép kiérkeztét! Adjon hálát az Istennek s továbbra is kérje hogy ne vigye a kisértetbe! két védangyalt (a mértékletességet és munkásságot) elválhatlanul tartva meg. Az ember soha se hidje el magát: egy vigyázatlan pillanat — rés a váron, melyen a mindig vigyázó ördög (onnan van az ör neve) belopodzik, mikor legközelebb érzi a mennyet — minden erejével fusson el, hogy a születéséhez közeli Viktor[2]) nevet megérdemelje, a ki szembe menyen, elébb hátrább elesik — One day must the warrior fall. Ossian. (Egy napon a harczosnak el kell esni.)

24 év 24 órája egy ephemerai napnak. 24-dik junii elnémul a csalogány s hév nap jegei közt omló tüzek mennydörögnek. 24 betüje azon könyvnek, melynek a gyermeki kor s vénség két érdektelen tábláji közt külső czime a sirirat: adja Isten, hogy az eddigi ritka szép reménynek feleljen meg! s csak Kali[3]) erratáji legyenek.

Vajha csak annyiért pirulna az estve el! A vénség az a purgatorium, mely a salakról leolvasztja a tisztát, vagy könyekkel csepegteti le a seprőről a spiritust.

Itt a bölcsőtől a koporsóig nincs — de lesz túl végnélkül tökélyesülő boldogság. *Hidj és idvezülsz!* Isten nélkül irtoznám a végbetlen világban egyedül, s ha nem látná az, hogy minden jelen rosz közjóra fejlik ki, a jaj-sohajok közt vivó örök folyamot látó halhatatlanságnál boldogabb volna a minden nyomorát bevégző halandó — s az egész jelenből is kimenve a historiában se találnék, a kinek életével megkináltatva, elfogadnám, oda gondolva minden kuliszán *belőlicket* s a véget.

[1]) Gr. Toldalagi Viktor születésének 24. évfordulója febr. 4, 1853-ban volt.
[2]) Viktor febr. 25. [3]) A kollegium nyomdásza.

Köszönöm, hogy megadta Kreilnak[1]) a levelet: válaszolt felesége és irt igen szépen. A kis leány szép szemei boszorkány bimbó: biztosabb jövendője volna, ha az anyaföld virágul tenné a kebelébe.

Dosa azt mondja, hogy a....

d) Nekrolog B. Kemény Pál halálára (1854.)

Néhai boldog emlékezetü Gróf Teleki Mihály, Gróf Kemény Miklós, M. Zeyk Dániel s gróf Toldalagi Sigmond, ezen század Fő Curatorainak, a lefolyt idők partján maradott nemes szobraikhoz jött B. Kemény Pál.

Sok viszontagságok közt is megtartá a gondviselés ezek és a mult század szép lelkei által a szegény Collegiumot, mely S.-Patakról számüzetve, tanárostól gyalog, gyász-dobbal s zászlóval indulván hont keresni, a siket hangok közt felmenő sohajok az erdélyi égre hatottak. Áldott legyen ez a város, mely a bujdosót befogadta! s az ebből folyó áldás szálljon maradékaikra! Áldottak az ezutáni jóltevők is, kik továbbra erősitették! a teli kút-fő folyhatván ki, az uri Rendnek köszönhetni legtöbbet.

Megtartották azok, azon köt-lességet hagyva reánk, hogy nemcsak el ne veszessük, hanem lehetségig gyarapitsuk: az igaz kimivelődést mozditva a lehetségig elé; a főt a szívvel a házaspári czivakodás helyett egyeztetve, az égés kül-fénye ellen a belső tüzet oly mérséklettel táplálni, hogy körében égetés nélkül melegitsen s vakitás nélkül világitson; — azoknak példáján, a kik az élet minden lenyomó gondjai alatt a kevés gabona fizetés mellett alig száz ezüst huszast érő pénz-fizetéssel se hagyták ki aluuni a tan iránti templomi mécset. — Néhai Gróf Teleki Sámuel, Gróf Kemény Sámuel, Gróf Teleki Domokos, s a többiek, s később Gróf Butler János nevelték bár most is legkisebb a többiek közt — s még messze van attól, hogy a kül-nemzetek tudósaival menni engedje az élet-gond.

Gróf Toldalagi Sigmond holtig minden Tanárnak évenként husz véka tiszta buzát, s B. Kemény Pál nagy szőlőjének dézmáját a nemesi birtok elromlásáig oly igénytelenül adták, hogy csak a kenyér és bor kül-jegyek alatti áldozat-érti belső hála-érzet fizette.

Ime a mindenek elmulásában nemcsak a kútfő állandó, melyből szüntelen fakadnak az új hullámok: az egész mindenség minden külön egyéneivel csak leendetben van; de mind az, a mi azt elé viszi, maradó a nagy mivben.

De oh! mely kevesen vannak azon sokak ellen, kik rontani kivánják.

Jézus egy egész nemzetből 12 tanitványt talált, s azok közül is egyik áruló lett, — hátha ma alig maradna egy nem áruló. Mikor lesz a minden nemzetekből s minden nemzetek feletti nemzet, melyről Jézus azt mondaná: Ezek az én Atyámfiai?

Hány nagypénteken kell még ismétlődni, mennyi hangnak: Atyám! bocsás meg nékiek, hogy az ezredekig fagyban álló szivek kiengedjenek? Csak nehány nap volt a pálma-hintéstől s azon nem értett szóktól: *Az én országom nem e világból való* a *Feszitsd meg!* kiáltásig.

Még most is minden év első napja mintegy vezéroszlopul áll Ábel felett, de mintegy szégyennel elhallgatott névvel.

[1]) 1853-ban a gróf Bécsben volt s gyanithatólag ez a Kreil is bécsi professor v. tudós.

Sokáig kell még a pusztán bujdosnunk, mig a sok bálványimádó közt az egy istenre mutathat Socrates méreg-pohár nélkül.

Minden ugyan magából indul ki; de hogy mennyire mehet a középpont a körébe ki, mutatják a régi világ csodái: Lucretia, kinek az égre panaszra kijött véréből nött a világhodoló Róma borostyánja, — az első Brutus tulajdon fiát, a második természeti atyját, Leonidás 3 száz társaival, s Regulus, Cato, a Deciusok, s nálunk is Kemény Simon magukat áldozták fel.

A spártai anya az ütközet után jött Helottól, kérdvén *Győzött-e Spárta?* Mind az öt fiad elesett (ugymond). Gyáva! azt kérdeztem-é? Győzött-e Spárta? Igen (ugymond); s azonnal a templomba ment hálákat adni. Pausanias anyja 80 éves korában a templomba menekült áruló fijának befalazása végett maga vitte a templom ajtaja berakására az első követ.

Pædaret ugyan Spártában a három százak közé vágyván, mikor nem érte el, örvendett, hogy annyi méltóbb van nállanál.

A később Róma fényét meglátni képzelt Fabriciusnak ilyen szókat ad Rousseau:

Hol vannak azok a szalmás kunyhók, a hol a mértékletesség s erény lakoztak? Micsoda vész-fény váltotta fel a római nemes egyszerüséget? a férjfiuság igy el asszonyosodott — a tiszta erkölcs igy el fajult, — s az erény kunyhói vétkek palotáivá emelkedtek. — Hát azért öntöztük vérünkkel Asiát, hogy a tettek s szilárd valóság helyét költők, képirók, komédiások foglalják el — s a világhodolók, szónokok széljátékaivá legyetek? Nem látott semmi külfényt Cyneas, sem czifra szónoklatot nem hallott, mikor a római tanácsot két száz király gyülekezetének nézte, kik közül mindenik méltó volt a világot hódoltatni meg, s benne az erényt uralkodtatni.

De mindezeknél felsőbb fokozat az, a hová Jézus kivánta emelni az emberi nemet: minden köröket azon egy középpontra vive s minden elválasztó jégfalakat a köznap melegén leolvasztva, minden nemzetből egy felsőbb egyedül nemes nemzetet gyüjteni, melylyel végnélkül terjedjen az isten országa.

Csak fájdalom! hogy kevés érez igy, s a régi nagyság fokozatáról leesve, s ide fel nem emelkedve, változó szelek közt hányodunk, — hiába fenyegettetve az Irás szavaival, *kiviszem a városból a véneket s elvesztek.* — XV. Lajos egy még a másik századi véntől kérdezte: *mi különbség a két század között? az (ugymond), hogy akkor az ifjak a vénektől tanultak s most a véneknek kell az ifjaktól tanulni. Horatius* ma az ifjuról mondhatná *Censor castigatorque majorum.*

Igy midőn az oly kevesek közül is esnek el, sokan esnek egygyel el, — mint midőn a halál egy jó orvosra lőtt nyillal mindazokat ejti el, kiket az megtartott volna.

Ily kevesek közül esett el, mintegy fél évvel ezelőtt (1853. okt. 25.) a vásárhelyi kollegyom mellől az erősen ritka talentumu tanár Szász Károly, — s most (1854. ápril 15.) hajdani kedves tanulótársa n. B. K. P. úr, mintha felsöbb iskolában is együtt tanulni vitetett volna utána; miután évekig a közjó utáni változatlan buzgóságával, a kollegyomnak okos, mérséklő s igénytelen Fő Curatora volt, s sajátságos feltaláló elméjével sok szövevényeken nyitott utat; — s mind a mellett természetévé vált régi úri nemes-szivüsége akkora volt, hogy még nehezebb időkben is hajó-törést szenvedett barátjainak kedvesen fogadott kikötő helye volt, — kikkel

most a szélvészes tengerről egyedül biztos kikötő helyen háboritatlan békét élveznek együtt.

Akármely véghetetlen s mindenek feletti a sors országa; minden külön egyénre nézve egy kis határdombnál végződik.

Nyugalom legyen az ő poraiknak! s végnélkül dicsőülő élet az ő felsőbb világosságba vitt lelkeiknek.

De ime! a búcsu végpillanásán megvilágosodik a nemes temető — elevenülnek a szobrok, feltámadni az újakban, hogy az ő sziveik megszünt földi verését folytassák, mig ők is másoknak adván át, az örökkévalóság képtárában maradnak.

e) Vigasztaló levele fiához Gergelyhez 1854. okt. 25-én.

Nem mult egy nap is el a kis Bertám[1]) nélkül s leveledet a haldokló természet elfogyott ábrázatja végsohajai s a virághavazás után, a télnek előpostája, sárga levelek hullása között olvastam el, — s együtt haldokolván a természettel, én is adtam egy sohajt az övéihez esti harmattal; s látva a mulás örök törvényét, arra igyekszem erősülni, hogy minden elveszhetőt csak addig nézzek magaménak, a meddig adatott, s egyedül ahoz fogozván, a mi a mulandóság árjában változatlan.

De estve a mint pipázva sétáltam sötétben a kertben, egy repeső kis angyal járt körülöttem, azt mondva: *én a nagyapám kicsi Borzija voltam*, s könnyel kiáradt szemmel feleltem: *s nemsokára megint enyém lész.* Szegény öreg! 80 évvel is könyforrása tele szakad a tengerbe. Ha a házamba jöttem: *A nagyapám házába menyek* szavával jöve be, mind itt rakosgat most is.

Észrevévén, hogy az érzés csak mind mélyebben sülyeszt, az okossághoz folyamodtam: a kivel az ember egynek érzi magát, mint egy tag-elszakadás — fájó sebeket hagy; különben akármely kedves gyermeknek a földi nyomoroktól lett megszabadulásában vigaszt nem lelni (kivált a szembe jövő borulatnál) hozzávaló szeretetlenség és csupán — még pedig rosszul számító — önzés. Az a mi benne kedves volt, ha élne is, csak volt, a mennyiben kitudja miként változván el? s már semmi jövendő által el nem ronthatva, tisztán marad meg mindig; ha a további remény elveszett, száz annyi félelem is enyészett el — s oh! mily szép, hogy ártatlanul, minden mocsoktól tisztán repült egyenesen a föld sárjai felett az angyalok közé, s a testvére mutogatja neki az újvilág szépségeit és sajnálnak minket, hogy busulunk, mikor ők boldogok s látják, hogy kevés idő mulva mi is velek együtt boldogak leendünk, s engem nemsokára hárman fogadnak a másik Bertával[2]), — már könnyebben is halok meg.

Meg kell nyugodni a változhatatlan végzéseken: ki tudja mi elől vette el az isten s mitől mentett meg titeket is (a szembe álló boru alatt). Nagy korában hala meg Farczádi Anikó is (typhusban) — s mennyivel szerencsétlenebb apa volna János olyan koporsó mellett, melyben első gyermekei vannak, ha érezne.

---

[1]) A kis 3 éves Berta, Gergely leánya, B. Farkasnál volt anyjával 3 évig s ekkor Bolyába mentek, hol meghalt s a szőlőhegy tetejére temették. A nagyatya nagyon szerette kis unokáját s göndör hajáért Borzi-nak hivta.

[2]) B. Farkasnak két kis leánya volt: egyik Anna, Gergelynél előbb született a másik Berta, Gergely után, mindkettő kiskorában halt meg; a harmadik Gergely leánya, Berta.

Tehát a seb gyógyitáshoz kell fogni: nem kell hinni, hogy a jelen érzés maradó; az is elmuló s naponta változó, s hova-tovább gyengülő. A friss seb után jön a Wundfieber (sebláz), de az is elmulik, ha az okosságnak engedve, a roszhoz nagyobbat nem adva, fenébe menni nem hagyjuk.

Tiétek maradt ő most is, anélkül, hogy féltsétek, s ha az üres helyére ritkábban néztek, mosolyogva jelenik meg egy édes fájdalom tiszta könyben; de a sirás zavaros folyása csak fellegbe tér vissza — s ugyan ha az Isten hatalmunkba adná visszahozhatni, volnátok-e olyan kegyetlenek a megszabadultat visszahozni? Anyád is a másik Berta koporsójánál tett ezen kérdésemre *nem*-mel felelt (még más időkben is).

Az orvost sem kell annyira vádolni . . .

Két fő orvossága van a búnak: egyik rendszerint a nagyobb bú, vagy egymásra jövő bú sora; másik a dolog. Természete úgyan a szerelem s bú nyavalyáinak, hogy minden dologhoz elvegye a kedvet; erőszakkal is tenni kell valamit, lassanként meg jő, mint az étvágy, elveszésekor néha kicsiből jő meg.

Hová temettétek, a szőlőbe? Ha a volna felibe irva: *Én a nagyapám kicsi Borzija voltam*, könnyel áradó szemmel azt irnám alája: *s nemsokára megint az lész kicsi kedvesem!*

Nem a ti örömetek elhervadt virága felett viritnak az ültetett rózsák s zöldelik a szomoru nyirfa-koszoru: az ment már az elhervadástól s a lehajló ágakon a ti könnyeitekkel hulló égi esőn nefelejts virágzik abban a kis földi cserépben, melyből felsőbb kertbe ültettetett az oda való virág.

Kedves volt az ő élete, fellegetlen napja, s estve elaludt; a reggeli nap sugára a tetőn az ő virágos ágyát találja legelébb; de ő nem kél fel a nyomorult napszámra — felsőbb napfényen éden élő fáin repdes szabadon a véghetetlen égben, nem lánczolva egy sár-globushoz.

Mennél inkább szeretem, annál inkább örvendek, hogy megszabadult; a szerető halála is jobb a megunás előtt, legalább kedves emlékezetet hagy, s a legszebb örömvirág is, ki tudja, milyen mérges gyümölcsöt hoz.

f) Jelentés.[1])

A következő életre megért csecsemő, 9-dik hónapban (1-*re* tiz évet számitva) megszületvén; a nyolcz X alatt sok *x*-et irt tanár, azon felsőbb táblához, melyen az előbbin ismeretlen maradott *x*-ek megfejtetnek, örömmel megyen tanulónak.

A dombról látszik: visszanézve, mily kicsi fárasztott el —; s elé mily véghetetlen mező s kék hegyek nyilnak új életre.

Búcsuja. Isten veled a földön is égi szép természet! légy mindig menedéke a bús szivnek, a sokaságból kivitt sebek fájdalmát enyhitve magányod bájaival —; s vigasztald minden csüggedő gyermekeidet!

A tavasz fergetegeinél, mikor láthatlan kéz a fekete fellegre villámmal ir, s az ég a földre dörgéssel szól: mutasd fenn a szivárványt, s alatt annak szineivel nyiló megöntözött mezőt —; s hallattasd estve, mikor a hold bús sugaraival a sirkereszteken s dült kövek mohán múlat, számtalan jajok utáni csendben, az éj lantosának túlvilági hangjait, mig a halál az új sirokat járja a rothadás mühelyét szorgatni.

[1]) „Halálom jelentését osszák ki" ezt irta egy kis papirra.

Mikor a nyári nap éget: mutasd az aranyalló hullámokon jőni a a tél reményét — s a még éretlen gyümölcsnél ints az öszre.

S ősszel mutasd: mily nemes ágak gyümölcsével kedveskednek a hajdan megsebesitett csemeték; s mily szép gerezdek nevetnek a szabadon nem hagyott megkötözött venyikékről.

Télen pedig mutasd a megannyi oltárokról égre menő füsteket, hol minden gazda mint egy házi pap a hálával szentelt évi áldást osztja az övéi között —; s mutasd a jövő tavasz rügyeit

S öleld be végre az egész év körébe gyermekeidet! s mutasd meg, hogy minden tél után az örök körben tavasz következik —; segitsd is a leváló formából a benne alakult szelleminek kiszabadulását! s a megnőtt szárnyakat repitsd a fészekről felsőbb kör tavaszára! az utolsó fájdalmat enyhitve részint azzal, hogy az anyai csecstől elválhatásra meg kell azt keseriteni — részint azon túl az örök atyához vivő feljebbi körök véghetlen sorával —, melyen halál angyala viszen a következő emeletbe.

Örökkévalóság felséges utja! innen, hol a szeretetkereső majd mind jeget, s az igazságkereső sok kemény héjtöréssel kevés belet lel — s a hol valami szép van, mind kivül tétetik, bérejteni minden rútat s a ritka nyilt kebel csak lőczélt mutat —; a csalódások s kisértetek éjszakái s számtalan jajgató s jajatlan csak könnyezni tudó sebek közül, azon kedvezőbb egek alá, hol mind édenibb vidékeken újabb meg újabb mennyei kútfők várják az igazság s szeretet szomjával érkező útast.

Isten veled egyike a Muzsák hegye aljáni halmoknak! melyen félszáznál többször láttam a földi természet köre irását: s emberiség mivelésére szentelt falaidat, a viharok után visszatért napok és holdak fényén, messziről köszöntse mindig a jövő Maros! s azon ablakok világa, melyen belől a jövendő virágzik, mind azoknak, kik által fennállnak, esti illuminatioja legyen!

Nem messze ezen a halmon egy nemes temető van; hol a szörnyü kicsi tudásunk s véghetlen nem tudásunk isméret-fája alatt, mutatják a Newton — s Archimedi nevek, kik nyugosznak (a szó értelmében). — Századok s ezredek tisztes koporsója! ezt látogassák az ifjak: rövid a vándorút, de belső készületet kiván, melylyel feltámasszák a porból az óriási halottakat —; s oly napokat ismerjenek, melyeknek világa lementök után is fennmarad — s oly világosságot, mely a halált, mindannak a mit kiolthatott, hamvairól megszégyeniti. — Felhat ennek sugára az örök zöld fa koronájára; s az egy-egy levelen rágodó tudosok legiója között az ágaknak véghetlenbe hágó sorára mútat; melyen minden új élettel felsőbb ágazatra emeltetve, biztos az örökkévalóság útazója soha el nem fogyó tápja iránt — kivált azon halhatatlanok társaságában, kik a velök ismerkedni kivánóval lelköket közlik.

S igy kicsi helyt megutazhatni a földnek s időknek távjait: s még ezen az emberi nem feltámadt diszeivel megvilágosuló halmon, a kicsi tudás s véghetetlen nem tudás ismeret-fája alatt *Urániának* is egy kápolnája emelkedhetik: csak a helyett bálványokat ne emeljen a hiuság, s fényen nem vakuló ifju a kicsinségünket értő véneket hallgassa meg, hogy az utána következőtől meghallgattatni méltó legyen. — Ma *Horatz* az ifju leirásához tenné *Censor castigatorque majorum.*

Paschál azt kérdőnek: *ki a legjobb tanácsadó? Az idő* (úgy mond): de nem az, mely zuzmarás fővel az ifjuság bolondsága elviselt rabszijját

foltozza — s a jégcsapok is nemcsak templom vagy bibliotheka, több *K*-kal tele korcsma fedélről is jöhetnek —; hanem az az idő, melynek még Májussában leérkezett a felsőbb tavaszi ezüst tetőkről intés. — S az ily vénülés a körét lejárt természet: midőn estve levetkezik, hogy hólepel s kődszemfátyol alatt pihenve új Májusra öltözzék — S im! az örök ifjuság kulcsa.

Példát hagyott az ezen halmon nevekedett elfelejthetetlen püspök fia[1]) az Anyának: nézzen fel az ifju az évek grádicsán, melyen mintegy Jákob-lajtorján, a vénség ékes koronájával, minden fokozatról visszszanézve, nem maradt-e valamely hálával adós? oda hágott, a hová angyal szállott le, az örökkévalóság virágát a földi porból átültetni.

De oh ifjak! mig ezen grádicshoz érnétek, azon hév aequator alatt kell elmennetek, hol az oriást legyőzött Dávid is elesett. — Sok örömökkel fog kinálni a csalárd piacz, contora is; de az elrepülő pillanat holtigi adóssággal hágy — jobb a nevekedő örömet szülő elmuló fájdalom: sebesitsétek meg az ázsiai vadtőkét, s oltsátok meg európai nemes ággal, mely a müveltség egére terüljen; ezen örökzöld fa alatt találjátok meg azt a szépséget, mely vénülve szépül.

De mikor a hajnal megkettőztetett csillaggal, s az ég kristályvizein gyuladó rózsaarczokkal jön — s azt vélnétek, most nyilik az örök nappal virága, s most van az a szó *Légyen világosság!* olyan sötétség lesz, melyben akkor lesz világosság, mikor Delila, kezében a Sámson hajával, s szemével annak szeme tolatásán fehér fogakkal nevet.

Ez a Szt.-György éjszakáján fattyu kinesre vivő boszorkány, még a Szt.-Mihály, Szt.-Márton, s téli Szenteknek az okosságnak elalvási éjszakáiban is megjelenik ugyan; de a tavaszban tudja s szereti megnyomorékitani az esztendőt.

Megfordulás a taktika itt: csak hát pais itt a nyill ellen: átalán pedig, hogy minden ellenség ellen erős vár őrizzen, *szünetlen imádkozzatok!* az az 1-ben. El nem maradó útitársatok legyen annak eleven érzete, hogy a Fő-atya előtt vagytok, ki a legbelsőbbeket is mint a földi Atya a külsőket, úgy látja.

2-szor. A planéta nem tudja s nem érzi, s nem is nevelheti azon vonzódást, melylyel a nap pályában tartja: a lélek a belnap sugárán testesülve, mintegy elfogva, eredeti kútfejéhez érez vissza, s érezvén közeledik, s közeledvén arra a bizalomra ragadtatik, hogy szótlan vagy szót alig találó sohajt bocsásson, köre sugára kimérésére világosságért, s betöltésére erélyért! — s a bizalmas fohászra le is száll mindenik — Holt része az egésznek az, melynek útja annak szivéhez nincs.

3-szor. Azt a kört, melyet a felsőbb nap mutat ki, hiven töltsétek: ki nem csapongva; hogy a pokoli búrjánmagokkal lesbe álló ördög ürességet ne találjon.

De hogy a körre nézve meg ne csalodjatok, tudjátok meg; hogy a Poézis a szerelem és halálhoz csaknem 3-dik kivételetlen adó: ugyanis a testi fogságból természetes a hazarepesés, különösen azon a fényen, melyen az ifjuság virágzik —; csak hogy ezen repesés kéje a teendőket könnyen elfelejtetve, szint annyi nyomorékot csinál mint a szerelem; — legioja az ifjaknak, kik ezen olcsóbb koszorú reményében megvetik az igaz tant, s álmodott tündérvárból inkább készülnek a fellegek meg-

[1]) Érti Antal János püspököt, ki igónytelen, szegény sorsu anyját s testvéreit fényes és nagyuri vendégei között is tanári és püspöki asztalához ültette mindig, — anyját épen első helyre.

aranyzására, mint az aranynak a mélyből kihozására; s az álom s vár eltünvén, az aranyos felhők sárjában ébrednek fel — sok milliókból van 1 hiva poétának, s a többitől erőszakot szenvedő muzsa nyomorékot szül — *Si paulum a summo discessit, vergit ad imum.*

4-szer. A mi Atyánkban minden kérés, fogadással feltételeztetvén: mikor azt kérjük, *ne vigy a kisértetbe*, fogadjuk, hogy messze kerüljük, s nem maradunk a bübájos lángba sodrodó bogárnak. Mikor a kenyeret kérjük, mind a külső, mind a belső megszerzésére részünket megtenni igérjük, s arra csak az áldást várjuk — s a megszerzettel úgy élünk, hogy elrendeltetésünknek feleljünk meg.

Igy a külső és belső *munkásság*, s annak szerzeményével visszaélés nélküli élés, azaz a *mértékletesség*, két olyan védangyalatuk lesz; melyhez csak azon úti lámpa, hogy mind külső, mind belső meneteletők a Fő-atya előtt foly, ki ne alugyék áldottak lésztek, s legyetek is! — Isten véletek!

Én tavaszomból akkori barátim temetőjén egyedül a halál kertében egy idős fa, melynek havas feje a lement nap után hajlott, s udvából bagoly húhog a hajdón fülemüle-hangok közt virágzott remények korói felett —, midőn Szt.-Mihály, Szt.-Márton nyaraik után, az újévigi szolgák is hagynak el, s a földi élet fagyó folyamán a kerék is akadoz —, a 8 Trója-időn védett gyenge várat, kitett fehér zászlóval adom fel. S ámbár sok jeles tanitványaim szép sorára nézve vissza hunyok el: hogy betegesen s az élet gondjaitól s sok más keresztektől elnyomottan, sokfelé oszlott egyre sem elég erővel, még a tan alaposságа iránti szenvedélyért is sokaktól megfeszittetve, többet nem tehettem, bocsánat mindenfelől!! Adjon isten mind jobbakat nálamnál! hogy midőn kevesünket is mind külföldről vettük, adhassunk vissza is valaha valamit! — Erre segélje Isten, mind az Előljárókat! mind a tanárokat! mind a tanitványokat! S mindnyájokat áldja meg!

Testálása. Pénze soha se volt; de adhat olyant, a mije nincs már, s drágább a pénznél: mikor a kevés (bár későre, de szenvedéssel megkamatolt) por visszaadatik; mindennek, a ki elmenne, testál két órát, azon szives kéréssel, hogy akkor otthon való dolgához lásson — Ő úgy se lesz ott: ha vagy egyszer egypohárral vidámitja szivét, megláthat szakadozó fellegei közt egy volt aggot, ki a mennyiben rosz volt, a föld szabadult tőle meg, s a mennyiben jó volt, ő szabadult meg a földtől.

Meghagyás. A havasi téli zöld fenyvesből lejött hason korú nymphától átölelt új házas vitessék párjával szekeren az új házba, disonans consonantia nélkül házasságra: se pap az összeesketésre, sem egyéb cérémonia, még harang se legyen; az oskola csengettyüje szólhatna, részint új diligentiára a felsőbb oskolában tanitványnyá vált tanárnak; részint a lakodalmi vendégeknek, sovány, de szivesen hagyott vacsorára; de a vendégek hivatlan is eljönnek — s a leczke előtt még annak a felső templomba keresztelésre hivó harangnak kell szólani, melyet nem az élők, hanem a halottak hallanak.

Kéretnek a Keresztények! hogy csak annyi jöjjön, a hány szükséges, hogy a házat a lakadalmi gőz ki nem jöhetésére jól bécsinálják. A künn rágoknak is jó étvágyat! mig az ő vendégeik is megérkeznek.

Emlék se legyen: hanem ha valaki egy pojnik almafát ültet a ház eleibe; a gyümölcsét szedőktől vagy róla oltóktól vegye köszönetét! azon 3 nevezetes almára emlékeztetve, melyekből az első anyánké s a

Párisé által pokol darabontjává lett földet, a Newtoné az ég csillagai társaságába emelte.

Sőt ezen ültetés is elmaradhat: elég az a köz takaró, melyet az Anya alvó gyermekeire az égről a földre vont fellegszálak közt búkáló nappal sző, s naponta hulló könnyek zölden tartanak.

Az alá jönek rövid idő mulva a most itt maradók is; s együtt nyugszunk a köz Anya kebelén, azt sem irigyelve, a kinek tarkább darab jutott a takaróból.

Addig is áldja meg Isten! nem csak azokat, a kik hozzám jók voltak, hanem mindnyájokat! mind a muló testben, mind és mindenek felett a maradó lélekben! Mert a jó lelkiismeret az a kőszikla, melyen a szélvészes tenger hullámai széttörnek: a szerencse legmosolygóbb fényére a legfeketébb felhő borulhat, s senki se tudhatja, mikor e csodálatos vendéglőből indulni kell, mennyi jajjal pengőben kell fizetni.

A csupán ezzel is drága életet a legfőbb jóság csak szebb jövőért adhatta: a mint ezelőttire sok mutat, ezutáni is lehet és lesz —; örök forrásból jön az örömmel s búval osztozó könyfolyam, az életbe be s onnan kimenetnél vizeséssel elevenitve az érzés kerekét; mikor a keresztviz az új csemetét foganásra öntözi, az ezelőtti életben elhervadottra hullhat a könnyeső hiába —; s az itt temetesi sirás túl keresztelési öröm lehet—. Az egy helyt jövő másutt lemenő napnak köszöntési s búcsui harmatja—. Oh! de a miénk mikor visszanéz, elpirulva hullatja: mert hányszor nem oltja ki a dühös szélvész szárnyain rohanó felhő, tűzzel s jéggel szakadva le a földön menedéket nem találó vándorra? Egen és földön egyetlen menedék az, ki a tiszta szívnek a halál árnyékait is megvilágositja, szebb jövő életrei kinézéssel. Irta *Bolyai Farkas*, tanár. MVásárhelyt nyomtatta Kali Simon 1855.

Gyász-jelentés.[1])

A helybeli ev. ref. főtanoda előljársága tisztelettel és szomorúan tudatja, hogy a gondja alatti tanintézet mellett 47 évig hiven és lankadatlanul szolgált, 5 év óta nyugalomba helyezett tanár s a magyar académia l. tagja

BOLYAI FARKAS

folyó hó 20-án estéli féltiz órakor megszünt élni, midőn szinte 82 évet töltene.

Földi részei folyó hó 23-án délutáni 2 órakor fognak egyszerü ünnepélylyel eltakarittatni — tiszteletben tartatván a néhainak a fentebbi jelentese szerint temetési szertartására nézt előre megirott s élőszóval is meghagyott rendelkezése.

Maros-Vásárhelytt November 22-én 1856.

f_2) Jelentésének egy más impurum töredéke.

Horatzius szabálya: *neu quinto sit productior actu*, a 6-dik felvonásban csak a Hamlet sirásói beszélnek hányva a koponyát, melynek üregében villámlott valaha s kaczaj dörgött rá. Azzal vége is a tragoediá-

[1]) Ezen jelentést a koll. előljáróság Bolyai halálakor újból kinyomatta ezen megtoldással.

nak: de mikor az élet kortinája leesik, a bel-ég nyilik fel; mint a lemenő nappal csak szoba gyertyája aluva ki, véghetlen templom boltozatán számtalan gyul. A határhalomnál az esti pirulat reggelivel találkozik, két arcza az öröklétnek, egyik a multra pirul, másik a jövő örömre gyulad s amannak könnyei ennek gyöngyeivé válnak. 80 év tája a polus körébe esik, hol az éjt csak északi fény világitja: de nem verhetne a roncsolt sziv melegen a jegek közt, ha ezen téllel nem egy felsőbb tavasz jőne szembe, hol az elveszett paradicsom életfája virágain mint méhek ugy repesnek a sárt nem ért mosolyogva érkező kisdedek s a salakot letetteket rokon lelkek fogadják az aeol lanti szótlan sohajokra örömmel zengő ligetekben — s tul azon még szebb édeneket mutató kristály-hegyeken tanitó serafimokat bámulva hallgatják a Newtonok. Egy kékellő halmon térdel Kain Abel előtt bocsánatért, s a midőn ez kétszeres szeretettel hajolva hozzá egybeölelkezve imádkoznak s Kainnak minden utodai követik; első szüléink, majd hálára emelik, majd gyermekeik ölelésére hajtják karjaikat s velek együtt sir az ég, s a mennyei essön a hajdani szivárvány mássa vérözön után a visszanyert éden győzelemkapuját festi s a láthatlant fedező szent felleg is örömkönyet hullat az ujon született testvérek keresztségére.

Csak ezen tavaszt várhatom én s várom is; az örökre elmulttal ha megkináltatnám ugy a mint volt is, azt mondanám: *Muljék el a pohár!*

1804-ben május 4-dikén köszöntettem itt be; a virágos élőfa fülemiléje rég elnémult udvából halál bagoly huhog, a virágok zuzmarává váltak s gyümölcs helyett hóval hajlanak az ágak — nem virágzik s nem terem többé a földön, csak a télre eltettből vehetni még valamit elő.

Igen sokfélével volt oltva s mostoha időjárással keveset termett: egyik fele a Newton almájáról volt oltva, igyekeztem szaporitani, de az Édent s Troját elpusztitott könnyebben foganik. Csakugyan sok jó tanitványok szép sorára nézhetek vissza s valamely mag kelhet is még ki. Sirva kerestem az igazságot s a mennyiben szomjan maradtam, a kutfőhez közelitek; a mennyiben megtaláltam azon sohajjal türtem a feszitést, hogy vagy én jó lelkiismerettel tévedek igen, vagy a feszitők nem tudják mit tesznek.

Elhangzott már sok előttem volt tanárok szavai után az enyém is: de mikor a most szólók elnémultak lesz(nek) is, pusztában kiáltó szó helyett ugy hangozzanak ezen falak, hogy az ifjuság vénsége alkotmányába(n) is kedvesen zengjenek vissza! Századokig maradjanak a Hon brilliantok feletti drágasága befogadásául! s gondos kertészek öntözzék a tavaszi reményt az igazság s szeretet tiszta kutfejéből. S a helyett, hogy némely bibliotheca sirkő-sor itt nyugszik a porban Newton Archimedes — ezen falak kövei hozzák életbe az idők geniussait s mutassanak az isten képeiről az eredetire! S támasszák fel a halottakat külön fagyos sirjaikból, hogy az egymás ellen emelt rövid karok szeretet által véghetlenülve öleljék be a világot, miképen isten öleli azt.

Ifjak! becsüljétek meg ezen falakat, melyeken kül az élet zivataros nappalán nem tanáltok menedéket a koporsó fedélig. Ezek között épitsétek azon belső falakat, melyek a villámokat levezetik: *Hic murus aheneus esto, nil conscire sibi, nulla pallescere culpa.* De erre kimért rajz szerinti állhatatos munkásság kell, s erre pedig erőt és tüzet a mértékletesség és a hit ád.

Állatból emberre az a pillanat az átmenet, mikor az Isten megjelenik a lélekben: első szivverése egy uj angyalnak; nem lehet az többé

véges, kiben a végtelen van — s csak az donatios nemes a belvilágban, a ki annak központi napja vonzó erejét érzi s azokhoz tartozik, kikről Jézus mondja: *Boldogok, a kiknek szivök tiszta, mert azok meglátják az Istent.* Gyilkosa az emberi nemnek, ki a világ világát ki akarja oltani: hogy a menő éggel minden, egy koporsó fedélre csillagbetükkel szegzett atya nevét árván vigasz nélkül hulló könnyekkel kisérje.

A nem hivés is hitre vinne: a midőn inkább fájván a más vigasztalhatlan fájdalma, ez testvéri egyességre és ez egyesitő atyára mutatna.

Bámulva hódolunk valahol megértjük, s értsük meg azt, hogy a végtelen számitást nem érthetjük. — Mily későn tudatott ki, hogy a plánéta mikor vissza menni láttatik is, mind elé menyen? Az egész mindenség s minden egyén csak leéndetben van — s minden előmenet az egész örökkévalóságba — a halál is csak felsőbb életre vitel; s a lélek ezen virágcserép földében finomabbul testesülve azonnal a rokon lelkek lakához vonódik; a belvilágban is plánéták napja s ennek más meg más napja van az utolsó legfőbbig — s mint a külvilágban a plánéták távjaikat, úgy a rokon lelkek is helyeiket megkapják.

S az esmeretben és szeretetben végnélkül tökélyesülünk: az itti ábéczén tul a mindenség könyvét olvasva, s minden *Én*-nek egymáshoz s a minden *Én*-ek *Én*-jéhez nevekedő elragadtatással közeledve. — A megérkezés sirkő lenne. Minden minél jobb, annál szebb belső lénnyé fejlődve születik a halál által; a gonosz nyomorék lesz, mig javulva uj halál által éppé nem lesz: mert a halál örökös szolgája az életnek, viszen az élet felsőbb fokozataira, min . . .

22. **Molnár Sámuel** (alsócsernátoni) theol. tanár 1817. szeptember 1—1832. decz. 20.

Mig a mult század utolsó tizedében s a jelennek elején 1794-től 1804-ig beállitott hat fiatal tanerővel a tanárikar megujhodott: 13 év mulva Tompának Enyedre a Kerekes István helyére 1816. decz. 29-én történt áthelyezésével vált ujra szükségessé uj tanárválasztás a theol. tanszékre. És erre a főkonsistorium a következő év julius 20-án Molnár Sámuelt, a gr. Teleki Domokos gyermekei nevelőjét nevezte ki a szavazatok többsége szerint s ajánlja a gondnoki és tanári karnak, hogy szokott módon meghiván ezen uj hivatalába annak idejében igtassa be. Décsei János kontra scriba és Magyarósi Szőke József szept. hó 8-án ünnepélyesen meghivták.

Született 1787. nov. 1-én K.-Küküllőmegyében Héderfája tiszta magyar és ref. községben. Édes atyja Molnár György alsócsernátoni ős székely primipilus családból eredett. Ennek atyja Molnár Zsigmond, nagyatyja Molnár Gábor, ki a 18. század elején jött ki Marosszékre s telepedett meg Marosvásárhelytt. György tehát tanulását itt kezdette és végezte is be. A héderfái ref. egyházközség innen választotta meg és vitte papjának, a k.-küküllői tractus pedig, mint kormányzásra termett, igen pontos és lelkiismeretes tagját a papi társaságnak, az esperesi hivatal folytatásával tisztelte meg. Egyházmegyéjének egyik legkimagaslóbb alakja volt s az ottani gyámintézet is az ő messze jövőbe néző lelkének s nemes szivének alkotása.

CSERNÁTONA BALÁZS 1)

Gl 2)
n. Kata.

Sá 3)
n. Cára.

PÉTER 4) | JÁNOS 5) | ÉVA 6) | RACHEL 7) | JUDIT 8)

SÁMUEL 9) n. Incze Zsuzsa. | PÁL. | KRISZTINA 10)

SÁRA 11)
1. férje Máthé Pál.
2. férje Molnár György

KLÁRA 12) | ERZ 13)

MOLNÁR SÁMUEL 14)
Antal Biri.

MÁTHÉ RÁCHEL 15)
Sámuel.

L 20)

MOLNÁR GYÖRGY 16) | M. JÁNOS 17) | ZSIGMOND 18) | MÁRIA 19)

MOLNÁR ALBERT 21) | GÁBOR 22) szolgabiró. | GIZA

1) Vajda Balázs esperes, 2) György, zabolai pap, 3) V. Sámuel, paalva, Dálnok, A.-Csernáton, Kézdi-Vásárhely és Márkosfalva községekben; Ikafalván kétszer.

4) Péter dézsi pap és 1774—1781-ig püspök, 5) V. János enyedi 6) V. Éva Deák Péter sepsii esperes neje, 7) V. Rachel Szász István erdőszentgyörgyi s később lukafalvi pap neje, 8) V. Judit, Cseh János neje, kinkája Cseh, Kriska Tompa János előbb vásárhelyi később enyedi tanár neje.

9) V. Sámuel m.-vásárhelyi tanár, 10) V. Krisztina, Abacs János neje, 11) V. Sára először Máthé Pál ó-tordai pap, másodszor Molnár György héderfáji pap és esperes neje; Molnár György első neje Szász Zsuzsa, ettől ion, 12) V. Klára Farczádi Gábor generalis notarius neje, 13) V. Erzsébet, első férje Galambos Mihály enyedi professor, második férje Pápai István sz s enyedi pap (Pápai István leánya Mária első férje Nagy György, a hires pap, második férje Hegedüs Lajos m.-vásárhelyi pap), V. Erzsébet harmadik Incze István décsi pap, kinek szintén két pap fia volt (lásd a 199. lapon).

14. Molnár Sámuel m.-vásárhelyi professor, 15. Máthé Ráchel, Kis Sá ogáti pap neje.

16) Molnár György, héderfáji pap és jegyző, 17) M. János m.-vásárhel essor, 18) M. Zsigmond a Gecse emberszereteti intézet ügyvéde és pénztárosa, 19) Mária, Incze János szászvárosi pap neje. 20) Kis Pál bodoni pap

21) Molnár Albert m.-vásárhelyi pap, 22) Molnár Gábor szolgabiró.

UNIVERSITATEA DE MEDICINĂ, FARMACIE, ŞTIINŢE ŞI TEHNOLOGIE - TÂRGU MUREŞ
19 25
GEORGE EMIL PALADE

Édes anyja Vajda Sára, Vajda János[1]) enyedi pap leánya. Az egyházra és közmüvelődésügyre nézve egy figyelmet érdemlő dolgot nem mellőzhetünk itt hallgatással. — A Molnárokkal ugy is rokon Csernátoni Vajda család a 17. századtól fogva mostanig, folytonosan papokat, espereseket, püspököt, tanárokat adott, leányágon is, nemcsak a fiakban, hanem az unokák- és másod unokákban is, a mint ezt a mellékelt tábla csak nagyában föltünteti.

Sámuel, mind atyai, mind anyai ágon papi szüléktől eredvén, egyike lett kora legalaposabb és képzettebb theologusainak s igy a főkonsistorium választása a legilletékesebb és méltó egyénre esett. Mélyen járó gondolkodás, világos, erőteljes itélő tehetség tették őt tudóssá; széles ismeretkörénél fogva, mely átölelte az akkori tudás különböző mezőit, „universalis genie“ hirében állott. Mint a theologia professora kora philosophiai és theologiai fejlettségének európai szinvonalán állott és kathedrai előadásaiban a valódi tudós önálló egyénisége is érvényesült. Tanulását itt a m.-vásárhelyi ref. kollegiumban kezdette, folytatta és fejezte is be „s azzal a különös belátó észszel, melylyel az isten megáldotta volt, egész végig minden tudományokat a legnagyobb dicsérettel tanulván, itt szerzett szép ismereteit, külső országokon megöregbitve, ugyan ide gazdagon adta vissza, mintegy azon földre, mely felnevelte, gyümölcsös ágaival vissza hajlott élőfa“[2]) 1804. jul. 3-án irt alá az iskolai törvényeknek — deák lett. 1807. jul. 16-án a tudvágyó, komoly fiatalt az intézet könyvtárának kezelésével bizta meg a tanárikar. És Molnár ezen hivatalt 4 évig 1811. jul. 24-ig dicséretesen és a megbizó tanári kar teljes megelégedésére viselte. Itt igen kedvező alkalma nyilt az önképzésre, keze és rendelkezése alatt állván a néma, szótlan és mégis a tanulni vágyakozóknak készségesen szolgálatjokra álló könyvek. És ő a kinálkozó alkalom fölhasználását nem is mulasztotta el. 1811-ben az ellenőri (contra scriba) hivatallal tisztelte meg a tanári kar. 1812. körül külföldi egyetemek látogatására szándékozott menni. A háborus idők miatt azonban csak kevés ideig maradott külföldön, Göttingában; vissza kellett térnie Bécsbe, hol 3 évet töltött folytonos tanulással, különböző tanokat hallgatván az egyetemen. — Hazajövetele után gr. Teleki Domokos hivta meg nevelőnek Elek fia mellé. Egy évig képezte tanitványát Zeyk János egykoru tanulótársával együtt.

1817-ben, midőn ujból Bécsbe fölmenni szándékozott mérnöki szigorlatot tenni, mely iránt kiváló vonzalommal és előszé-

[1]) E család lassanként elhagyta a Vajda nevet és a Csernátonit használta gyakrabban.

[2]) Magyar Kurir. 1833. I. 2. sz.

retettel viseltetett: julius 20-án megválasztatott, szeptember 1-én meghivatott s nov. 22-én székét elfoglalta.

Tantárgyát alaposan és teljesen ismervén, értvén és átérezvén a különben száraznak tetsző dogmát is egyszerü, de azért méltóságteljes előadási módorával vonzóvá és kedveltté tudta tenni tanitványai és mások előtt is annyira, hogy előadásáról elmaradni: önmaguk ellen elbövetett véteknek tartották volna tanitványai. Kidolgozott kézirati cursusai halála után is keresettek voltak és igy az ő eszméit, érveit és igazságait elfogadva használták s irányadóul, forrásul tekintették utódai az erdélyi ref. theologiai tanszékeken.

A papi hivatal folytatására ünnepélyesen kibocsátandó uj lelkészek megvizsgálására háromszor nevezte ki a püspök közel egymásután: 1825. Magyar-Régenben, 1827. M.-Vásárhelytt és 1828. Bonyhán tartott synodusokra, s az akkori szokásos közbeszólókat, kik nem a tárgy érdekessége és tisztázása s felvilágositása, hanem hiuság, elméneség és elmésségök mutogatása végett tettek kérdések, ellenvetéseket a felelő procedenseknek (ugy nevezték a felszentelendő papokat): élezes és a tudomány mélyébe ható kérdései, észrevételei és megjegyzései által rendre s önismeretre utasitotta. Igy tett az iskolai nyilvános vizsgálatokon is az alaptalanul objiciáló egyénekkel.

Haláláról az „Erdélyi Hiradó"-ba (1832. II. 52. sz.) beküldött tudósitás ekép jellemzi: „Az idvezült *tudós* és a szónak valódi jelentésében *jó tanitó* is volt, mely két oly ritkán párositott tulajdonságoknak becsét egy harmadik s tanitószékeink rendeltetésénél fogva csaknem legelső tekintetre méltó tulajdonság nevelte, az *az okos kiméléssel párositott törvényesség*, t. i. az a józan és a dolog állása által feltételesitett egyenes itélettétel, melylyel a több esztendőtől fogva kormánya alatt volt tanuló ifjuság szabad munkásságát, a törvény és egy erkölcsi nevelő-intézet czélja által meghatározott határok között mérsékelte a nélkül, hogy az oktalan, s ritkán menthető keménység, vagy a felelet alá jöhető engedékenység egyaránt kárhoztatható hibáiba esett volna." Hasonló vonásokkal jellemezte őt — tanára, s később kartársa Bolyai Farkas is emlékkövére készitett siriratában.[1]) A tudós férfiu, kinek lelke a tudomány legmagasb regióiban is oly bámulatos biztossággal szárnyalt, igazság és emberszeretete által va-

[1]) Mint egy déli nap fogytára elsötétül a vidék: alapos s épületes tudományu, tiszta lelkü s okos, csendes kormányu theol. professor a. cs. (alsócsernatoni) Molnár Sámuelnek a marosvásárhelyi Kollegium ifjai, megannyi élő emlékek, a jövő időkre emelték 1833-ban, azt az áldást kivánva az itt porló szivre, mely atyai érzéssel befogadott félezerrel vert, hogy az ő 5 árvái is bár egy-egy atyai szivre találjanak.

lódi áldás volt pályakörében, s midőn az alig 45 éves férfiu oly váratlanul elhalálozott, az ifjuság emlékkő állitásával fejezte ki vonzalmát s tiszteletteljes szeretetét munkabiró férfi korában elhunyt kedves tanára — atyja iránt.[1])

Halálát jeles, kitünő észtehetségü Sámuel nevü fija halála fölött való bánata okozta, kinek sirjához gyakran kiment, meghült s egy hétig tartott tüdőgyuladás 1832. decz. 20-án estve véget vetett 45 évre terjedett áldásdus életének, vagy a mint gyászjelentésében Bolyai igen meghatóan irja: „Ott van ő már azon minden világosság eredeti kutfejénél, melynek sugarait ezen földi setét kamarában mutogatta, s bontogatta — s ott van az ő kedves első szülött 12 esztendős Sámuel fijával, kiben a haza, ha nem többet, az atyját ugyanezen esztendőben még egyszer vesztette el. Nagy sebet ejtett ez az atyai szivbe, s ha nem egyedül ez tette a koporsóba, vonta abba a szép világba, a hol a mi innen elment kedveseink vannak — nincsen vonzódás vonzó nélkül s a kiket elvesztettünk, vannak valahol, a hozá mi is nemsokára elmegyünk. Az ő kedves fiához ment ő is, bár pályája közepéről, az élet koszorujával — megharczolta ő a maga részét, s boldog ő már. De keseregnek az ő munkástársai s részszerint volt tanitóji; a kollegyom egy gyászbaborult anya, némák a kedves tanitó szavával ekhozott falak, zokog az 5 árva, kik közül a legnagyobb sincs tiz esztendős, a legkisebb nincs tiz hónapos s a keserves özvegy: Antal Borbára,[2]) kivel 1818-ban október 14-én lépett vala házassági életre — törli könyeiket, a magáéi letörlésére a mindenek atyját hiva.“ Molnár Sámuelt a legbensőbb, csaknem példátlan barátság köté mindvégig egybe fiscalis director Fülöp Józseffel, e nagytudományu és nagytekintélyü férfiuval.

Molnár Sámuel halálakor gazdag könyvtárt is hagyott hátra, mely azonban családja javára eladatott. Nagykort ért gyermekei: Molnár *György*, héderfái ref. lelkész s egyházmegyei főjegyző; *János*, volt marosvásárhelyi professor; *Zsigmond*, ügyvéd és a „Gecse-intézet“ pénztárosa; *Mari*, Incze János szászvárosi első pap neje. Fájdalmat okoz mindig egy tehetséges ember halála, mert az ilyenre nagyobb szüksége van a világnak, mint az égnek.[3])

---

[1]) Albert Márton, hálás tanitványa, a sirkőnek 1834. május hóban történt felállitása ünnepélyén elszavalt „Nefelejts koszoruban“ (két pásztor dalban) kivánta megörökiteni jeles tanára és hasonnevü fija emléköket. (Ez kollegiumunk okmánytárában van.)

[2]) Neje Antal Borbára — Antal János püspök leánya — meghalt 1881-ben jun. 27-én 81 éves korában.

[3]) Lichtenberg.

23. **Péterfi Károly** (kibédi) 1818. junius 29—1837. junius 28. philosophia professora.

A nagyenyedi Bethlen-kollegium kezdette más testvérintézetek gyakorlott és kipróbált tanitóit magához vonni. 1817-ben Tompát vitte el, 1818-ban Kötelestől fosztotta meg a vásárhelyi filos. tanszéket. És erre a főkonsistorium márcz. 8-án votumok többsége által Péterfi Károlyt, a helyi ref. egyházközség fiatal papját nevezi ki s beigtatását elrendeli. Ezen konsistorialis rendelet alapján a kolleg. előljárósága utasitja Dósa Gergely rektor-professort, hogy meghivása iránt intézkedjék. A rektor az ifjuság nevében leendő meghivásra kirendeli Décsei János contra-scribát és ilenczfalvi Szász Józsefet, s ezek április 30-án meghivták.

Junius 7-én tartotta búcsubeszédét a vártemplomban Esaias VI. 8. v. alapigéből indulván ki. Ugyanazon hó 29-én a kollegium nagytermében az intézetnek épen első száz éves fordulópontján köszöntött be ünnepélyesen „Az igaz filozofus kharaktere“ czimü székfoglaló beszédével.[1]) Megelőző nap jun. 28-án az intézet ünnepelte a nevezetes és emlékezetes napot a vártemplomban, melyet ugyanazon ünnepély közepette fogamzott nagy és századokra kiható eszme: a Gecse emberszereteti intézet alapjának megvetése még nevezetesebbé tett.

Péterfi Károly, Péterfi László[2]) sáromberki pap és görgényi tractus esperesének unokája, s Péterfi László sóváradi academicus papnak kovásznai Csorja Juliánától 1790. április 17-én született fija. E székely nemzetség, mely eredetét Kibédről irja, a 18. században kezdve az egyháznak adott 14 papot; a megelőző századokban fegyverrel védte a hazát. Ősei közé sorozza 1419-ben az osmánok vezérét Ikachot saját kezével levágó Péterfi Miklóst.[3]) P. Mihály, a sáromberki pap atyja, Holdvilágnál esett el 1704. jan. 28-án; ennek az atyja László Lengyelországban a Rákóczi-féle szerencsétlen expeditio áldozatja lett.

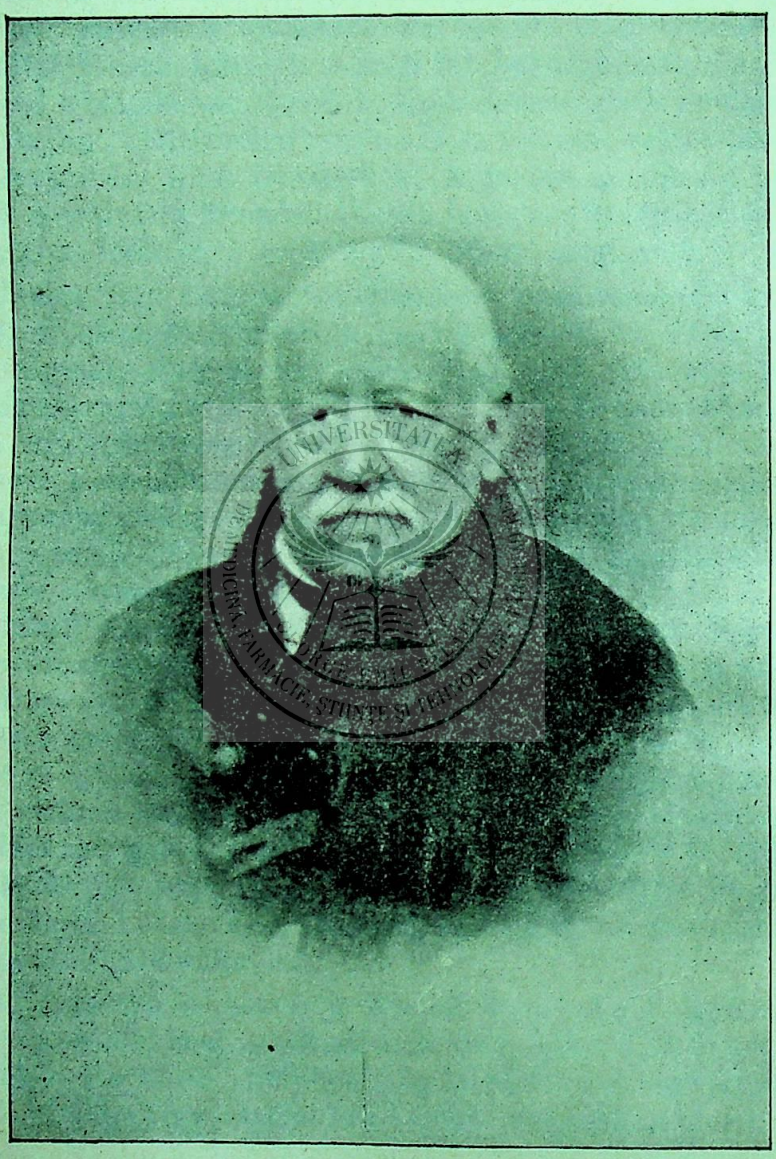
Az egyszerü és csekély jövedelmü sóváradi ref. egyházközség nem nyujtott alkalmat papjának arra, hogy kilencz fiu és két leánygyermekét, kik közül 1840-ben még kilencz[4]) életben volt, nevelőintézetbe küldje s igy a szülői ház képezte nemcsak az elemi, hanem

---

[1]) Mindkét beszéd megjelent. Az első Sárospatakon 1820: „A tanitónak ujabbi elküldetése“ 8r. 1—34 lap. A másik Debreczenben ugyanazon évben: „Az igaz filozofus kharaktere.“ 8r. 1—38 lap.

[2]) Lásd 247. lap. [3]) Péczely J. „Magyarok történetei“. II. kötet 159—160. l.

[4]) A 9 fiu közül *Mózes* a legnagyobb ügyvéd; *László* a második tanár, előbb Sáros-Patakon, később Nagy-Enyeden; *Pál* orvostanár S.-Patakon, s azután Marosvásárhely hires orvosa; *József* marosvásárhelyi

Péterfi Károly.

a gymnasiumnak is 4 alsó osztályát s a tanitói szerepet az atya vitte s az igazgatói s felügyelői tisztet hasonlóan az édes atya erélyes, élénk és munkás nejével megosztva teljesitette. Mig az atya könyvekből és elméletileg oktatta gyermekeit: a fennmaradott szabad időt a fáradhatlan, tevékeny anya testgyakorlatra forditotta — házi és mezei teendők folytatására szoritotta. E kettős vezetésnek meg volt azon áldásos következése, hogy a tanulás mellett hozzászokva a házi és családi élet sokféle kisebb és nagyobb ügyes-bajos dolgaihoz s azok intézéséhez: midőn önállóságra jutottak, kész és gazdaságos háztartók, családfők tudtak lenni.

Gyermekeit a házi nevelés után páronként vitte a legközelebb fekvő marosvásárhelyi kollegiumba 1801-, 1803-ban a rhetorika-osztályba, s mindenik a legjelesebbek közé soroztatott. Az isk. szünidőt otthon töltötték rendesen és ezen otium negotium is volt egyszersmind a tanulás mellett.

Minden szünidő végével, midőn fiait beküldötte a kollegiumba, a falu határáig elkisérte mindig, s ezen rövid idő alatt is folytonosan bölcs atyai tanácsokat adott és csepegtetett a gyermeki fogékony szivekbe, hogy az istent féljék, az embereket szeressék, előljáróikat tiszteljék, tanitóiknak engedelmeskedjenek, mindenkit megbecsüljenek, senkit meg ne bántsanak, a rosz társaságot kerüljék sat.

Károly 1803-ban lépett nyilvános tanintézetbe, a marosvásárhelyi kollegiumba, a rhetorikába s három év mulva, 1806-ban mint 16 éves ifju subscribált, — 54 tanulótársa között 2. Dósa Gergely, Antal János, Köteles Sámuel, Tompa és Bolyai tanárok vezetése mellett, 6 év alatt végezte azon kor szokásai szerint a deáki cursusokat. Való ugyan, hogy emlitett tanárai a legjelesebb és képzettebb tanférfiak voltak, s hálás elismeréssel emlékezett rólok még késő éveiben is: de hogy egy ember két év alatt alaposan és teljesen kimeritőleg elő adjon akár jogot, akár filozofiát, akár theologiát, a lehetetlenséggel határos. És ha hozzá veszszük még azt is, hogy kézikönyvek hiánya miatt a professorok száz meg száz ivre menő cursusait a szegény studiosusok kénytelenek voltak leirni, ha csak tanulni és tudni akartak: könnyen elképzelhetni, hogy a hiányok kiegészitése, a hézagok betöltése az ifju szorgalmas igyekezetének és kitartó munkásságának maradott fenn. Igy Péterfinek is, ki ezek mellett még a német és franczia nyelvet is önerején tanulta. Magán tanitványa kevés volt, s azok is

---

pap s korának egyik igen nevezetes szónoka s a marosmegyei tractus esperese; *Albert* a legkisebb fiu nagy nyelvész, theologus, aesthetieus, enyedi tanár s végre bukaresti pap. Kettő iparos volt, s azok is jelesek szakmájokban. Egy kiskorában meghalt.

szolgák vagy rokonai gyermekei, kiktől 30—40 frt évi jövedelme alig volt. 1810-ben b. Bánffi Pál gyermekei, Miklós és Pál mellett nyert magántanitói állomást egy évig, akkor a kolozsvári kóllegiumba vitetvén tanitványai. Antal Imre 1848—49-ben országgyülési képviselő is tanitványa volt egy ideig.

1811-ben a sok tanulás és tanitásban kimerült, s meggyengült egészségének mozgás által leendő helyreállithatása és anyagi segélynyerés végett is julius és aug. havakban megbizta az iskolai előljáróság segélypénz gyüjtéssel az intézet szükségei pótlására. Ezen kiküldés hármas czélja el volt érve: gyüjtött 1200 frtot váltó czédulában, ide nem véve az őtet illető részt, egészsége erősödött, tapasztalata s ismeretsége széles körben gyarapogott.

1812-ben már mint leczkevégzett deák a legfelső v. philologika classisban alkalmaztatott köztanitónak. E tisztet azonban nem folytatta, mert Degenfeld Miksa gróf magánnevelőnek hivta és vitte fia — Ottó mellé, — hol a német és franczia nyelveket gyakorlatilag is sajátjává tette. Bő alkalma nyilt itt nem csak addig szerzett ismerete és tudománya bővitésére a gróf gazdag könyvtárában, hanem a megasabb társasági és társalgási finom modor elsajátitására is, mit az iskola rideg falai között majdnem barátmódra élt ifjak meg nem szerezhettek, sem könyvekből meg nem tanulhattak.

Két év mulva 1814. nyarán véget ért magánnevelői pályája. A gróf előbbi nevelője, Péterfi László — kinek helyét foglalta volt el — visszaérkezvén a külföldi egyetemekről, átvette megint a fiatal gróf képzésének tovább folytatását.

Kielégithetlen tudományvágya most a külföldre vonzotta: a német egyetemek gazdag forrásaiból is kivánta lelki szomját kielégiteni. De a politikai és háborus idők miatt Bécsnél tovább nem mehetett. Itt az egyetemen hallgatott és tanult Prohaskától physiologiát, Hartmanntól psychologiát, Hermantól népszerü orvostant, Zemantschektől physikát, Jacquintől chemiát; fennmaradt szabad idejét Bécs nevezetességei és gyüjteményei megfigyelésére forditotta — s a könyvtárakban tantárgyára tartozó müveket olvasgatott.[1])

[1]) Ekkor tartatott Bécsben a hires congressus, melyben Európa uralkodói a szent szövetséget kötötték s a Napoleoni hóditások után Európának új alakot adtak. Fölemliti életrajzában, hogy a farsang alkalmával a congressus nevezetesebb és főbb tagjai 46 aranyozott udvari szánon hogyan szánkáztak ki Schönbrunba és vissza. — Továbbá, hogy az azt követő vasárnapon Cleyman Károly, bécsi reformatus pap, hatalmas beszédet tartott a templomban nagy és fényes közönség előtt (maga a porosz király is több főherczeggel jelen volt) a hatalmasak pompájáról s vesztegető fényüzéséről, a szegények elnyomásáról és inségéről egész apostoli bátorsággal mondván: *Ihr fahret in goldenen Wagen und nur*

Bécsben tartozkodása alatt a szülőktől kapott vékony segély mellett testvére László támogatta, s midőn a kétes jövő fölött aggódva töprengett bizonytalan sorsán s már-már anyagi forrása is kimerülvén, hazatérésen forgatta elméjét: Mátyus György orvostan hallgató ugyanott, nyujtja át a hazulról érkezett levelet, mely a vásárhelyi papságra történt megválasztásáról értesiti s örvendezteti meg a busungó ifju csüggedező lelkét. Gyorsan utrakészült, még gyorsabban utazott, julius elejére leérkezett s kevés idő mulva be is köszöntött a vártemplomban nagy és fényes közönség előtt, prédikálván I. Tim. IV. 16. a papi hivatal terhes, fontos, szükséges és méltóságos voltáról.

Ugyanezen 1815. év augusztusában tétetett le a ref. 2-ik vagy kistemplomnak alapköve. És az épitési költség fedezésére a fiatal, lelkes és buzgó új pap két szindarabot forditott: „Oktaviát“ Kotzebue-tól és „Miss Sara Sampsont“ Lessingtől s az 1817-ben Maros-Vásárhelytt működött erdélyi nemzeti játszótársaság „Oktaviát“ [1]) elő is adta junius 15-én, vasárnap délután;

den Schnee und Koth spritzet ihr in die Augen der armen Leute. És az ezt követő vasárnap a porosz király urvacsorát vett a templomban Cleyman kezéből még pedig a közönséges polgárokkal egy sorban kiállva.

[1]) Ezen előadás szinlapját érdekesnek tartjuk ide igtatni:

„M.-Vásárhely. Felsőbbek engedelmével abonnement suspendu. Ma vasárnap juniusnak 15. napján 1817. az erdélyi nemzeti játszó társaság által fog eléadodni az ezen város új ref. templomának számára egy egészen új, nagy pompás historiai szomoru darab 5 felvonásban ezen nevezett alatt: O K T A V I A. Irta Kotzebue, forditotta tiszteletes Péterfi Károly úr m.-vásárhelyi ref. pap.

Játszó személyek.

Oktavianus Cesar,) Triumvirek	Székely.
Antonius)	Celestin.
Oktavia, Cesar testvére és Antonius felesége	Székelyné.
Marcellus és Antonia, az Antonius	Orbai Titi.
Oktavia gyermekei	Sz. Amália.
Kleopatra, Egyptom királynéja	Keményné.
Charmion, az első barátnéja	Susánna.
Ventidius, római hadi vezér	Kemény.
Egy jövendőmondó	Láng.
Eros, Antonius öreg sklávja	Németi.
Seleukusnak özvegye	Theresia.
Geminius	Ifj. Székely.
Glaukus, Kleopatra orvosa	Cseh.
Egy Centurio (kapitány)	Ifj. Láng.
Két Strázsa a Cesar sátra előtt	Idegenek.

Sok római és egyptomi katona.

Itt következik egy hosszu buzditó felhivás és azután:

Bé menetel árra

Zárt szék, az Uraságok gratiajokra bizatik, különben 1 frt. Első hely 40 kr. Második hely 20 kr. Kezdődik 7 órakor, vége lészen 9 után.

vasárnap délelőtt e tárgyra vonatkozó alkalmi buzditó beszédet tartott a templomban; a játékot megelőző napon pedig a tekintélyesebb és vagyonosabb családokhoz maga személyesen vitte el a szinlapot. A tiszta jövedelem 1100 rhváltó forint az irt czélra fordittatott.

Három évig mivelte az úr szőlőjét s akkor 1818. juniusában, mint emlitők, búcsut vett az egyháztól s beköszöntött a kollegiumba.

A filosofiára tartozó cursusait, valamint az anthropologiát és politikát is előbb latinul dolgozta ki azon kor szokása szerint; de nemsokára az idő szelleme lengését — a mint irja — mintegy messziről érezvén, magyarra forditotta. — Az egyházi főtanács a latinnyelvnek egyéb okokból esett leesésén kivánván segiteni az egész iskolában latinul tanitást és latin cursusokat rendelt; de az idő még hatósban fuvó szellemének nemsokára engedett és igy rövid időn cursusai megint magyarba öltöztek. Azok között, kik a filosofiát magyarul kezdették tanitani,[1]) ha első nem is, de utolsó sem volt. — A filos. műszavak alkotása sok küzdelmébe került.

Tanársága két utolsó évében a filosofiai tantárgyakan kivül az egyházi főtanács rendeléséből latin irodalmat is tanitott, forditotta és magyarázta Horatius satirait és leveleit, Ars poeticáját. Ez utolsóról úgy nyilatkozott, hogy ha minden nyomtatott példánya és kézirása elveszne, ő szóról-szóra lediktálná. A latin irodalmat rendkivüli órákon tanitotta, mert a filosofia előadására kiszabott órákból egy perczet sem akart elvenni, vagy egyébre forditani.

Ezen lankadatlan munkásságáért a magyar Nemzeti Tudós Társaság a magyar nyelv és literatura elősegitése tekintetéből levelező tagjává választotta 1834 november 8-án.

Szigoru pontosságát jellemzi az, hogy 19 évi tanársága alatt alig mulasztott el 19 órát, s ezeket is inkább a körülmények miatt. — Tanitványai mulasztását sem türte: a leczkemulasztókat megjegyezte és óra után magához hivatta, ha csak betegek nem voltak és szorgalmasabb leczkejárásra serkentette. És ezen figyelemmel kisérésnek és megintéseknek jó sikere ki nem maradott. Az egy órán tanitottat a másik óra elején, az egyik félhétben tanitottat a másik félhét elején s végre az egész tudományt a közvizsgálat előtt mindig elkérdezte.

A sok helyt ülés, a folytonos tanulási és tanitási feszült figyelem és gond, ha néha idéztek is elő testi gyengélkedést nála, a tan-

[1]) Köteles Sámuel, Márton István

ügy buzgó szeretete és a magas czél iránt való szent gerjedelem annyira ellensulyozta azt mindig, hogy a tanitást félbe nem hagyta: a kötelességszeretet, a tanitási benső vágy nem engedte, hogy szorgidőn betegeskedjék, és a mi különös, nagyobb betegsége szünidőre esett. A tanvezetői tisztet 6 évig, az igazgatóit 3 évig viselte. Az ifjusági kölcsönpénztár alapját ő vetette meg 1830-ban kinyomatott kis munkájából befolyt csekély jövedelemből 40 conv. vrftot tévén le alapul.

A szorosan vett tanári teendők mellett más megbizásai is voltak: A Teleki-könyvtár megvizsgálására, az alapitó rendelete értelmében minden nyáron meg kelletvén vizsgálni, az egyházi főtanács őt nevezte ki Antal János kartársával. 1827-ben a m.-vásárhelyi synodusra nevezte ki a püspök egyházi beszéd tartására; 1829-ben a bonyhai synoduson egyik tagja volt azon hármas bizottságnak, mely a végett küldetett ki, hogy a theol. irodalomból a papi vizsgálatokra szükséges kézikönyvet kijelölje. A választás Somosi János s.-pataki theol. tanár munkájára esett.

A tanári hivataltól elválhatlan bokros teendők miatt a lelkiismeretes tanitó nem fordithatván irodalmi munkásságra annyi időt, hogy tudományszomját kielégithesse: nyugalmasabb állomást keresett, — a tordosi, jövedelemre nézve egyik elsőrendü ekklézsiába választatott meg és ment papnak 1837-ben. Itt már volt ideje több, de eszköze kevesebb, mint Vásárhelyt: nem volt könyvtár, hiányzott a tudományos közlekedés, a szellemi érintkezés. E mellett még anyagilag, szellemileg s erkölcsileg is alászállott egyházközsége felemelésének és rendbehozásának munkája várt reá. Mert mig egyfelől hirneves elődei: Sipós Pál, Hegedüs Sámuel sat. inkább a tudománynak éltek s annak mivelésére szentelték idejüket; másfelől a szász püspökség, melynek hatósága alá tartozott, keveset törődött ezen magyar egyházközség sorsával: észrevétlenül alásülyedett. Templom, harangláb, czinterem leomolva, vagy omladozó állapotban, a papi telek lakható ház és melléképületek nélkül, a pénztár üres, iskola, sőt még iskolaház sem volt; a lelki-élet kihalva, a nemzeti szellem a túlnyomólag oláh községben annyira kihülve, sőt aluva, hogy 5—6 személy kivételével, kik féligmeddig törték a magyar nyelvet, a többi azt még nem is értette, s annálkevésbé beszélte.

E magyar egyházközséget tehát tespedő állapotjából kivenni, új életre ébreszteni, az új lelkész kötelessége volt. — De miből, mivel és kiknek segélyével és támogatásával?

A pénztár üres volt, a nélkül, hogy az ekklézsiai ügyek és dolgok javitásán a pénz elkezelésének legkisebb nyoma látszott volna; a község közös erdejének használásától a papot elrekesz-

tették az unitus és disunitus vallásu oláhok; a papi tizedet, melyből állott mind a papi, mind az ekklézsiai jövedelem, megnyirbálták, félbeszerbe adták. És Péterfi hasztalan folyamodott orvoslásért a szász forumhoz, a szászvárosi tisztviselők is dézmások lévén, mint a tordosiak, nem szolgáltattak igazságot. Siker nélkül zörgetett most a lutheranus, majd a reformatus püspökségnél, végre a főkormányszéknél — kérése egy magyar nemzeti iskola fölállitásáért siket fülekre talált. Ezen sikertelen zörgetések és kedvezőtlen kilátások nem csüggesztették el, sőt inkább élesztették az úr szolgájának buzgóságát. — Bizott istenben, hogy megsegiti a jó ügy vállalatában; bizott magában, hogy ha jó példával megy elől a pásztor, követni fogja a nyáj is, és végre bizott abban, hogy van jó szív az emberekben. Nem is csalódott. Hozzá kezdett, először a kisebb igazitásokhoz. — Templomot, haranglábot, czintermet, papi telek keritéseit és melléképületeit, hogy az összeomlástól, a rohamos pusztulástól megóvja, a község, az ekklézsia, és a maga költségén is kijavitotta, helyreállitotta. Most következett a népiskola épitése. Ezt részben gyüjtés, részben maga költsége, de egészen saját fáradozása által épitette kő- és téglából. A mint készen volt a kas, nem hiányzott a raj is. Ötvenhatvan gyermek magyar, oláh és czigány nyert benne oktatást. Egyéb szükséges tárgyakon kivül, kiváló gond és figyelem volt itt forditva a magyarnyelvre. Két-három év alatt, 1848-ig, oly virágzásnak indult a népiskola, hogy a gyermekek magyarul beszélni, olvasni és irni is kezdettek. És a szülők, s hallgatók, kik előbb értetlenségökben szidták, átkozták a papot, hogy az iskolaépitéssel nekik is, kik minden iskola nélkül fel tudtak nőni, bajt és költséget okozott, most gyermekeik előmenetelét látva, örvendettek és áldották igyekezetét.

A tanitó állását és fizetését úgy szervezte és rendezte, hogy az évnek minden részében, a meghatározott szünidők kivételével, télben, nyárban tanithasson, és még is tisztességesen élhessen. Gróf Csáki Györgyöt, kinek a népnevelés iránti buzgósága a nagyalmási birtokán állitott népiskoláról már ismeretes volt, az egyházi főtanács által megválasztatta az iskola főgondnokának, ki aztán az iskola belső felszerelését végrehajtotta, ellátván azt képekkel, könyvekkel, földabroszokkal és gömbbel. Az istenháza helyreállitása és az iskolaház megépitése után utoljára a maga háza vagy a papilak[1]) épitésére került a sor. — Ezt is, mint az iskolát, kő- és téglából rakatta befoglalván abba a régi háznak is használható részét. És a szászvárosi capitulum a tordosi ekklé-

[1]) A régi papilak gyengesége mellett még szük is volt annyira, hogy mikor Péterfi tanuló fiai a szászvárosi és enyedi kollegiumokból szünidőre hazamentek, a faluban kellett őket elszállásolnia.

zsiának adott dézma-kárpótlásból a papilak épitésére forditott költségének egy tized részét alig téritette meg.

A ház készen volt, de a költő szavait szájába vehette ő is:

Mi haszna, új házat kőből épitettem?
Más költözik bele ma-holnap helyettem.[1])

Ott kellett hagynia házát, templomát, iskoláját — tiz évi fáradtságos munkájának szép emlékeit. Az 1848-i viharos napok bekövetkeztek. Az elámitott, félrevezetett nép már szeptember havában nem csinált titkot abból, mi vár a magyarokra. Nyiltan mondották, hogy Enyed romba döl, s kő követ nem marad. A lázitott nép mindinkább vérszemre kapott. Előbb kevesebben, később többen, végre tömegesen mentek Péterfire, követelvén ételt, italt magoknak. Végre meggyőződött arról a filosofus is, hogy többet nem maradhat e fékvesztett dühöngő nép között: családját beszállitotta a közelfekvő Szászvárosba s pár nap mulva, midőn már a biztos és veszély nélküli helyben maradhatás reményének legkisebb sugára is eltünt, maga is az egyház anyaés jegyzőkönyveit, szentedényeit magához vette s mintegy szökve életveszély közt bevonult családjához. Utána következett az özönviz: a ref. templomot oláhtemplommá alakitották át, a magyarokat oláh vallásra állani kényszeritették stb.

Szászvároson sem volt nyugalma a menekült családnak: a mit megmentett amott, elvesztette itt, megrohanta az oláh tábor a magyarokat, 20—30 fölkelő lándzsást kellett tartania a már mindenéből kifosztott papnak. Sokszor nem tudta hol lesz éjjele, hol nappala. Februárban a hideg téli időben egy éjet egy széna kazalban töltött nejével s kilencz gyermekével.

Jöttek ezután a rendesebb sergek, most magyar, majd császári. Péterfi is beadta négy gyenge fiatal, inkább gyermek fiát Lászlót, Károlyt, Albertet és Pált honvédnek. Dénezs a legkisebb 6 éves volt; Dániel még 48 októberében beállott volt. — Megtörtént a piskii csata február 9-én s Dániel sebet kapva, hiányos ápolás miatt elhalt.

Gyulafehérvár ostrománál tehát csak négy fija vett részt. A szászsebesi csatában Károlyt elfogták a muszkák, Szebenbe vitték, az atya utána ment s csak nagy utánjárással tudta kieszközölni ideiglenes elbocsátását.

Szászvároson a magyar kormánybiztos megkinálta büntető törvényszéki hivatallal. El is fogadta; de észrevevén, hogy büntetni, még pedig rablókat és gyilkosokat halállal is büntetni, papi személyénél fogva sincs arra hivatva s természete sem ahoz

[1]) Gyöngyösi János (96. l.)

való: 14 nap mulva lemondott, s mint béke embere, a békebirósági hivatalban kivánt inkább szolgálni s szolgált is másfél hóig, az oroszok bejöveteléig.

A büntető törvényszéki hivatal elfogadásáért 1850. szept. 15-én Szebenbe idéztetett és vitetett és ott volt vizsgálati fogságban, mig ártatlansága kiderült s november végén elbocsáttatott. Jó kedve itt sem hagyta el; csüggedező fogolytársait vigasztalta, biztatta, bátoritotta egy szebb és jobb jövő reményével. A „nil conscire sibi nulla pallescere culpa“ és „justum et tenacem propositi virum“ Horatiusi elveknek igazságát és hatását itt tapasztalta valósággal. Horatius volt második bibliája.

A mindenéből kifosztott papot a hadjáratok miatt elszegényedett s tagjai számában megritkult dévai egyházközség választotta és hivta meg papjának 1850. aprilis havában. — Egyházi beszédeinek nagyrészét itt irta, a régieket ujra dolgozta, javitotta.

Dévai papsága alatt, mint a vajdahunyad-zarándi egyházvidék képviselője három synoduson jelent meg: 1850-ben Marosvásárhelytt, 1851-ben Kolozsvártt, 1852-ben Székelyudvarhelytt.

Dévai állomása, hová kényszerüségből menekült, sem anyagi szükségei fedezésére, népes családja fönntartását és gyermekei növelését illetőleg nem volt elégséges, sem szellemi müködésének kellő tért nem nyujtott és nyitott. Vissza vágyott tehát Vásárhelyre, gyermek- és fiatalkori tanuló és tanitó helyére, hol mint pap három évig müködött az ur szőlőjében, s mint professor 19 évet szentelt a tudomány és szellemi világosság terjesztésére. Nyilt is alkalom: a filozofiai tanszéken utódja Ercsei Jánosnak 1852. szeptember 22-én bekövetkezett végzetes halálával. De előhaladott kora miatt kivánságát nem teljesitette a tanárválasztó főkonsistorium. Két évvel később ugyanezen város ref. egyházközsége, mely az életbe kilépő ifju papnak diszes állást nyujtott volt, megemlékezett régi hü szolgájáról, meghivta másodszor is papjának. Vágya teljesült. 1855. február 4-én köszöntött be s foglalta el uj állomását és folytatta papi hivatalát 12 évig. 1867-ben 52 évi sáfárkodás után nyugalomba lépett, 1873. január 23-án pedig a halál örök nyugalomra szólitotta a 83 éves aggastyánt. Dr Péterfi Pál kedves testvérével egy sirban pihen Antal János, Dosa Gergely és Bodola Sámuel előbb elhunyt kartársai sirjaik szomszédságában a ref. temető szinben.

Neje Böszörményi Mária, született 1799. szept., meghalt 1850. jan. 28. typhusban 15 napig tartó szenvedés után, s igy az 1817. nov. 2-án kötött házassági frigy megszünt.

Gyermekei: László, alvinczi pap; Julia, Solymosi József nyugalmazott pénzügyi hivatalnok neje; Károly, rajztanár; Dani,

meghalt 1849-ben; Pál, a városi tanácsnál irnok; Albert, gazdatiszt; Dénezs, kir. tábl. biró; Károlina, Koncz József tanár neje; Viktoria, Jakab Károlyné, meghalt 1879.

A) **Filozofiai müvei, részint nyomtatásban, nagyobb része kéziratban.**

1. Filozofusok és a filozofia historiája. I. rész, régi filozofusok és filozofia historiája; kezdődik Kr. sz. e. mintegy 1250 esztendővel Orpheuson, végződik Kr. sz. u. 550 eszt. Simpliciuson. Maros-Vásárhelytt 1833. 8r. 484. l.

2. II. rész. Középkori filozofusok és filozofia historiája. 800—1650-ig. Kr. sz. u. kézirat, 41 iv 4r.

3. III. rész. Az uj idő filozofiai historiája. Kezdődik Kr. u. 15 századdal és megyen a jelen való ideig. 1832. 74—130=36 iv, eredeti kézirat. „Péterfi azon irókat akarta csak fölvenni, kik a filoz. tudomány müvelésére szembetünő befolyást gyakoroltak s ellenben mellőzni akart mindent, a mi a historiai összefüggést és átnézetet zavarná. Ez azonban neki nem sikerült; már az maga, hogy első szándéka ellenére nem Kr. e. 600 évvel, de 1250-el Orpheuson kezdte a historiát, mutatja mit hibázott. Inkább ismerettári pontossággal, mint historiai kritikával járt el. Tárgyalási módja eleintén ethnographiai s a görög philos. világban, beleértve egész a jelenig, biographicus. Platot p. o. igy tárgyalja: kezdi vele az akademikusokat, elmondja elég részletességgel Plato életrajzát, a Ciceronál és Diogenes Laërtiusnál talált mythosokkal; áttér philosophiájára s azt nagy részletességgel és szabatossággal jellemzi s végre közöl egy csomó anekdotát Plátoról való emlékezetességek czime alatt. A mint megy ez az első részen, ép ugy folyik a kézirati második részben is, csak hogy ez már tárgyánál fogva sem oly élvezetes, mint a görög és római filozofusokat tárgyaló I. rész.

A III. részben 3 időszak foglaltatik. Az 1. időszak még mindig a scholastica s a régi rendszerek megdöntésére irányzott harczokkal foglalkozik s megy a 17. század közepéig; a 2. szakasz a 18. század végéig, Bacontól Carttesig tart s ebben a scepticismus és dogmatismus „uj önmegállási próbáit“ adja elő; a 3. szakasz a criticismus által kezdett uj filoz. korral kezdődik. A magy. filoz. irodalomról Péterfinél még nincs szó. Általában elmondhatjuk, hogy csak sajnálnunk lehet, hogy e nagy munkának csak az első kötete jelent meg nyomtatásban. Teljességre még mai fordításainkkal sincs felül mulva, bőven és értelmesen

magyaráz, s csak a müszavakkal való küzködés javít sokat értelmén.[1])

4. Alapfilozofia. N.-Enyed, 1841. 8r. 256 l. Alapfilozofia és az alapitott filozofia cz. müveit Krug szerint dolgozta, s nyilván való a rokonság köztük. „Krug a mester — irja Kiss — s Péterfi a tanitvány, de eszes, világos fejü, szép nyelvü tanitvány, kinek a filoz. e rendszerének terjesztésében kétségtelen érdemei vannak.“

5. Logika, v. a gondolás törvényei tudománya. 4r. 18 iv, eredeti kézirat.

6. Metaphysika, v. esmérettudománya. MVásárhely, 1830. 4r. $18^1/_2$ iv, eredeti kézirat.

7. Izléstudomány, v. aesthetika. 8r. eredeti kézirat. Ugyanez latinul is. 12 iv.

8. Természet törvénye (jus naturae.) MVásárhely, 1829. 4r. 17 iv, eredeti kézirat.

9. Erkölcs, v. virtustudomány. 8r. eredeti kézirat.

10. Vallás, v. kegyesség tudománya 8r. eredeti kézirat.

11. Népszerü filozofia, v. filozofiai vizsgálódás az emberről és emberi társaságról, annak lakhelyéről — a földről; a testi és lelki világról. 84 iv. 4r. eredeti kézirat. E népszerü bölcsészeti munka a bevezetésben tárgyalja a filozofia eredetét, kifejlődését; az I. részben beszél az emberről, mint természeti lényről, megkülönbözteti azt a többi állatoktól, beszél az emberi testről és lélekről, a vallásalakokról, a társadalmi alakokról, müvelődési intézetekről; a 2. részben a földről; a 3-ban a testi világról; a 4-ben a lelki világról. A mit Péterfi eddigi összes müveiben irt és tanulmányozása alatt tanult, azt irta le s beszélte el e művében röviden összefogva a miveltebb társadalmi körök számára.

12. Tapasztalási embertan. Physiologia és anthropologia.

13. Psychologia empirica, v. tapasztaláson épült lélektudomány. MVásárhely, 1819. 8r. 9 iv, eredeti kézirat.

14. Introductio universalis in philosophiam. 1826. 8r. 10 iv, eredeti kézirat. Mindezen filoz. kézirati müvei a kollegium könyvtárában 8025—8036. k. sz. alatt vannak.

B) **Egyházi és alkalmi beszédei.**

a) *Nyomtatásban*, időrendszerint:

1. Bucsubeszéd. 1818. Lásd életrajza elején jegyzésben.
2. Tanári beköszöntő. 1818. Lásd ugyanott.

---

[1]) Dr. Kiss Áron.

3. Synodusi predikaczio. Az istennek országa, nem a setétségnek, hanem a világosságnak, nem a hazugságnak, hanem az igazságnak stb. országa, melynek fényes napja Jézus. Irta és elmondotta 1827. junius 24-én a marosvásárhelyi várbeli nagytemplomban. Nagy-Enyed, 1830. 8r. 1—68 l.

4. Az emberi élet valósága és hiábavalósága, báró Naláczi István koporsója felett. Irta és elmondotta aprilis 2-án 1844-ben Bábolnán. Kolozsvártt, 1844. 4r. 1—16 lap. E beszédet egy névtelen megbirálta és az „Erdélyi Hiradó“ ugyanezen évi 36. számában nem halotti, hanem gunybeszédnek nevezte. Ezt illetőleg Szálbek Jakab, az elhunytnak rokona következő nyilatkozatot tett közzé: Megczáfolásul többet nem tehetek, mint az egész birodalomban ezen gyönyörüséggel és lelket emelő tanitással gazdag munkát a tordosi ev. ref. magyar oskola felsegélésére közre bocsátani. Legyen tanuságul azoknak, a kik egyoldalu feladásra, a más felet meghallgatatlanul elég szerénytelenek erkölcsileg megölni akarni. Bábolnán, 1844. május 29-én. Szalbek Jakab.

5. Egyháztól búcsuzó beszéd, vagy lelkész végszavai, intései, kérései, érzései és kivánságai az elválás örömében és fájdalmában. Irta és elmondotta Péterfi Károly a várbeli templomban MVásárhelytt, május 26-án 1867. MVásárhelytt, 1867. 8r. 1—27 lap.

6. Közönséges és alkalmi egyházi beszédek. MVásárhely, 1871. 8r. 1—485 lap. Elől: czim, előszó és kiadatlan egyházi, filozofiai és egyéb müvei jegyzéke. I—XIII l; végül egy lap: nagyobb sajtóhibák.

7. Egyesség állam- és egyházban (örökbéke — egy akol és egy pásztor.) Irta mvásárhelyi nyugalmazott s nemsokára a természettől is nyugalmazandó 81 éves ev. ref. lelkész: Kibédi Péterfi Károly. Pest, 1871. 8r. 1—62 lap.

8. Gyermekeim kegyeletes emlékeztetése néhai édes anyjok: Böszörményi Máriára. MVásárhely, 1871. 8r. 1—11 lap.

b) *Kéziratban.* Innepi beszéd 25, évszaki 10, közönséges 12, temetési 2, synodusi 1, beköszöntő 1, kibucsuzó 1, népiskola állitása, fönntartása és czéljára nézve tartott beszéd 3, confirmatioi 2, házassági esketö 2, király születése s első gyermeke születése ünnepére irt beszédek és imák 4, Calvin élete és történetei 1. Összesen 64.

Péterfi egyházi müveit általánosságban igy jellemzi dr Kiss Áron[1]): Péterfi nem tartozhatott a közönséges predikatorok közé.

[1]) Magy. philosophiai Szemle I. évfolyam, 3. füzet. Budapest, 1882.

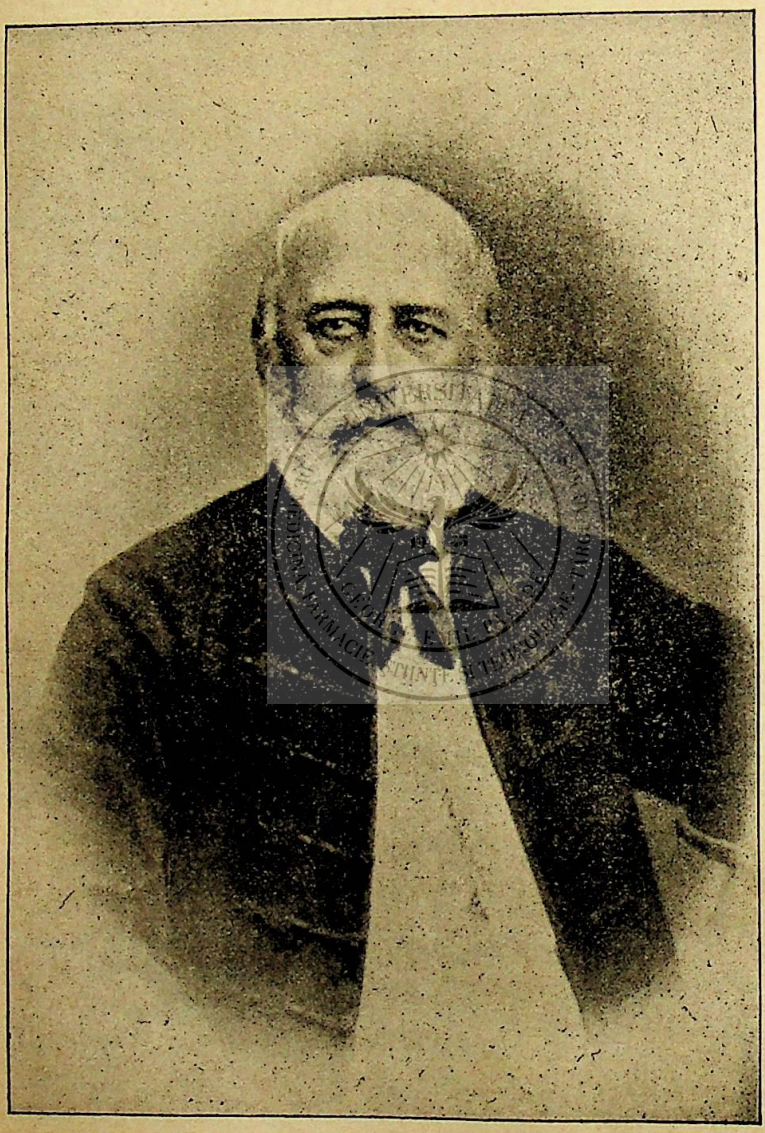
Beszédei oratori szépségekkel, hévvel, tüzzel s csinnal vannak fogalmazva. E mellett van bennök gondolat és eszme. Beszédeiben első sorban a tartalom hivja fel figyelmünket. Önkénytelenül is az a kérdés tolul előnkbe, hogy a filozofiával oly kiválóan foglalkozó Péterfi mint bánt el a dogmatikai nehézségekkel? Átsiklott-e, kitért-e azok előtt, vagy érvényesitette filozofiai criticismusát ott is? Ez utóbbit tette, de minthogy nagyon ismerte a papi s tanári szószék közti különbséget, a józan tapintat soha sem hagyta el. Dogmatikai iránya jellemzésére álljon itt a következő idézés: „A csodák találgatása és szörszálhasogató fejtegetése nem tartozik a keresztyén vallás valóságára. Ugyanis a szentirásnak nem betüjét kell venni, mert a betü megöl, hanem a lelkét, mely elevenit. Mint a dió, vagy gesztenye jóizü, édes és olajos bele a zöld és kemény héj alatt rejlik: igy az igazság erkölcsi magvai a szentirásban sokszor mielőttünk szokatlan kifejezésekben, hasonlatok és példázatok köntösében s többnyire ismeretlen körülmények és napkeleti szólásmódok boritéka alatt rejlenek. A honnan a héjakat fel kell törni, bontani, mind itt, mind amott, hogy a magvakat vagy belet ki lehessen venni.“ És ismét: „Még a tiszta buza is sok polyvával terem, de azért a polyvát még sem esszük meg.“

A dogmatikus szempont mellett feltünik a politikai. Az „Én ember vagyok,“ „A szabadságról“ stb. czimü beszédek az emberi élet legszebb attributumainak nevezik az önelhatározást. A szabadságot — szerinte — nem adhatják s el nem vehetik, az az emberrel vele született; az önkény az ördögtől van. És e szellem átvonul mindegyik beszédjén. Kivált a szabadságharcz utáni beszédei telvék keserü tanulsággal. Mint Izrael prófétái, hirdeti ő is, hogy bünei miatt verte meg Isten az ő népét; de más oldalról hirdeti a szabadulást, a szebb jövőt. Hangot ád reményeinek s természetadta jogainkhoz való ragaszkodásának a király előtt tartott beszédében is.

A politikai tartalom legélesebben van kialakulva az „Egyesség állam és egyházban“ czimü munkájában, hol az örök béke eszméjét fejtegetvén, az agg filozofus az állam alakulásáról a kiváltságos osztályok, papság s főnemességről stb. majdnem az 1793-iki franczia forradalom szellemében beszél. Még halotti beszédeiben sem fogta el a hizelgés, mint hajdan az egyiptomi halottbirák, ugy ő is itéletet tartott s a rideg igazságot nyilvánitotta a koporsók felett. (Lásd a B. Naláczy feletti beszédet.)

Beszédei alaki oldalát tekintve: rendszeres egyházi beszédeiben szigoru logikai felosztás uralkodik; elmélkedéseiben a felosztásokat mellőzi. A görög mythologiát, az ó kori irodalom ter-

Dósa Elek.

mékeit, egyes filozofusok mondásait gyakran szereti idézni. E czélból szemelvényt szokott volt készíteni olvasmányaiból is. — Irálya lendületteljes, emelkedett. Sehol sem ir oly szépen, mint egyházi beszédeiben.

C) Elegyes müvei.

1. Egyház, állományhozi viszonyban, okosság jogtani szempontból szemlélve. 4r. $13^1/_2$ iv. eredeti kézirat. 3886.$^a/_{72}$ sz. a. 2. Országlattan. 3. Erdély statistikai előterjesztése. 4. Jegyzetek a politikai praelectiókra. 5. Jegyzetek a lélektanhoz. 6. Elegyes jegyzetek. 7. Politikai geographia. 8. Synopsis ethices brevissima. 9. Közönséges historia. 10. Időszámlálási rövid történelem. 11. A római birodalom historiája. 12. Római régiség. 13. Régi görögország. 14. Önéletirás.

D) Forditások, kivonatok.

1. Kampe Erkölcsi könyvecskéje, forditotta 1813-ban. 2. Kampe okos magaviselet tudománya, forditotta 1813-ban. 3. Horatius: a) Satyrák I. k. 1. és 6. satyra. b) Levelek I. k. 1—14. és 16—18. c) Arspoeticaja felbonczolása. 4. Excerpta et flosculi de melioribus auctoribus.

E) Nyelvészet.

1. Filozofiai mesterszók 3 iv. 2. Magyarra forditni való terminusok 2 levél 8r. 3. Uj magyar szók jegyzéke 1 levél 4r.

Megjegyezzük még itt, hogy bevételei és kiadásairól naplót vezetett pontosan 1816. januártól kezdve 1872. október 19-ig, a mikor fekvő beteg lett s többé föl sem kelt.

24. Dósa Elek (makfalvi), jogtanár 1826. máj. 7—1867. nov. 19.

Az intézet első jogtanára Dósa Gergely 32 évi hű szolgálatja után 1826-ban febr. 11-én bekövetkezett halálakor a kolleg. előljáróság ápril 7-én a főkonsistoriumhoz intézett felterjesztésében kéri, hogy néhai Dósa Gergely helyére ennek jó reménységü s most a kir. táblánál cancellistáskodó fiát, Dósa Eleket nevezze ki, s ennek a maga további tökéletesitésére elegendő időt engedjen és addig is, hogy a tanuló-ifjuság hátramaradást ne szenvedjen, egy ideiglenes póttanárt rendeljen. Ezen folyamodványra egy hó mulva, máj. 7-én válaszolja a főkonsistorium, hogy a királyi táblánál feles számmal jelen lévő atyánkfiai közül is többek a megnevezett Dósa Elekről mind személyes tulajdonsá-

gaira, mind pedig szelid magaviseletére nézve igen dicséretes ajánlást tevén: erre nézve főkosistoriumunk Dósa Eleket az üresedésbe jött juris professori statiora mai napon kinevezte, ugy mindazonáltal, hogy minekelőtte professori functiójához kezdene, három esztendeig magát a juris kathedrával egybekötött tudományokban tökéletesitse és gyakorolja és ezen időből különösen egy esztendőt Pesten a magyarországi törvény és törvényes praxissal való szélesebb megismerkedésre fordítson és arról, hogy a Pesten töltendő egy esztendő alatt minémü progressust tett, magát főkonsistoriumunk előtt hiteles testimoniummal legitimálja; az alatt pedig a curatoratus és professoratus egy interimalis juris professorról gondoskodjék.

Hogy pedig mind Dósa Eleknek maga további tökéletesitése, mind pedig az interimalis juris professornak beállása czélszerint elősegitessék: meghagyatott mai napon kassánk administratorának, hogy az azon főiskolánk juris professorának a főkonsistorium kassájából eddig járt fizetését, azon főiskolánk perceptorának quietantiajára további rendelésig ezentul is szolgáltassa ki, mely fizetést a curatoratus és professoratus, részint a Dósa Elek további készületében való segedelmezésre, részint pedig az interimalis juris professor remuneratiójára a czélszerint használjon.[1])

Született Marosvásárhelyt 1803. márczius 15-én, a mint mondani szokta: „Julius Caesar halála, az 1811-iki devalvatio s az 1848-iki örökre emlékezetes események napján.“ Szülőiről már volt emlités a 237—239. lapokon. Hét éves korában, 1810. febr. 10. a helyi kollegium első latin osztályába lépett.[2]) Kilencz év alatt dicséretes eredménynyel végezte itt az alsóbb osztályokat és 1819-ben julius 3-án a felsőbb tudományokat hallgató ifjak — deákok közé fölvétetett s osztályában, mint első jegyezte be nevét a subscriptionalis jegyjőkönyvbe.[3]) Hat év alatt ugyanitt végezte a történeti, bölcsészeti, jogi és theologiai kursusokat. Még mint leczkejáró deák az 1—2 éves deákoknak a latin irodalomban elnöke volt és az 1824/25. iskolai év utolsó felében a philologia vagy legfelső osztályban köztanitó.

1825. év julius 1-én kilépett a kollegiumból és az erdélyi kir. tábla irnokává esküdt fel. Alig töltött félévet a kir. táblán, a 23 éves fiatalt a főkonsistorium, a mint látók, megválasztotta atyja helyére jogtanárnak, 3 évet engedvén önképzésére. Ezen engedélyezett 3 évből négynél is több lett.

---

[1]) Május 7. 1826. 922. levéltári szám a.
[2]) 10,214. sz. a. anyakönyv 123. l.
[3]) 512. sz. a. anyakönyv 35. l.

1826. jan. 25-ről már bizonyitványa van a kir. táblától, hogy az üléseket szorgalmason gyakorolta. — 1827. február 1. kelt bizonyitványa szerint január 30-án derék vizsgát tett a hazai jog, törvényszéki gyakorlat és hazai történelemből a vizsgáló bizottság előtt. Ugyanezen évben Bárczay Pál, pestmegyei első alispán nov. 13-iki bizonyitványa szerint D. E. áprilistől fogva mellette gyakornokoskodott és fennmaradott idejét jogi ismeretei gyarapitására forditotta. Nov. 11-től fogva Hubai József ügyvéd mellett gyakorolta magát — 1828. szept. 2-án kelt bizonyitvány szerint — serényen, semmi munkától vissza nem rettenve. 1828. máj. 19. a büntető jogból, julius 14. a római jogból, 1829. január 8-án az egyházi jogból adott jeles vizsgáiról költ egyetemi bizonyitványai tanuskodnak. Ügyvédi oklevelet 1828-ban szept 24-én nyert.[1])

A jogtudori első szigorlatot (rigorosum graduale) 1829. jan. 9-én, a másodikat a római büntető jogból febr. 20-án, a harmadikat és utolsót a hazai jogból, politikai, kereskedelmi és pénzügyi tudományokból április 24-én tette. Junius 16-án nyerte a pesti egyetemtől jogtudori oklevelét.[2]) s ezzel Erdélyben első jogtudor lett. Pesten $2^1/_2$ évet töltött — 1827. szept. és október kivételével, mely két hó alatt Kövy Sándor országos hirü jogtanárt hallgatta S.-Patakon, mert e nélkül akkor jogtudos senki sem lehetett. Ezen $2^1/_2$ év alatt mily szorgalommal tanult, készült vizsgáira, készitett és irt sajátkezüleg kivonatokat a jogi cursusokból, (1827. máj. 10—1828. decz. 5-ig 139 ömött 4r. ív latinul;) mutatják eléggé a kiállott vizsgák fényes eredményéről szóló bizonyitványok. Kövy Sándor kézirati egyházi jog tanával is megajándékozta.[3])

Pestről siker nélkül folyamodott engedélyért,[4]) hogy tanulása folytatása végett németországi egyetemekre mehessen: Metternich herczeg kormánya a szellemi világosságot minden áron elnyomni igyekezvén, a magyar ifjaknak semmi szin alatt meg nem engedte a tanulást külföldi egyetemen s igy D. E. is, csak I. Ferencz királytól magán kihallgatás után kivételkép nyert összesen

---

[1]) Procurator fori per regnum Hungariae utriusque factus.

[2]) Ad gradum juris universi doctoratus promotus.

[3]) Hoc manuscriptum dono Dno perillusri Dósa, designato professori juris in oollegio Marosvásárhelyiensi in tesseram amicitiae et memoriae. S.-Patak, 23. sept. 1827. Alex. Kővy.

[4]) Folyamodványát 1829. decz. 12-én az erdélyi udvari cancellaria át tette az állam cancellariához és ez 1830. jan. 23-án adta ki a választ; az utlevél jan. 29-én kelt: gültig auf sechs Monate, gratia; Lipcse, Göttinga, Cassel, Berlin, Hamburg, München sat. láttamozások láthatók rajta.

is csak félévi külföldön tartozkodásra engedélyt, utlevelet sem az erdélyi, hanem az állam kanczelláriától kapott 1830. tavaszán és nyarán Szentkirályi Mórral Németország egyrészét beutazta, több-kevesebb időt töltvén mindazon egyetemeken,[1]) melyeket a szigoru rendszabályok mellett meglehetett látogatni, vas szorgalommal pótolván az idő hiányát. Ugyanozan év szept. 28-án V. Ferdinándnak magyar királylyá (rex junior) koronázásakor Pozsonyban, s november hó közepén már Marosvásárhelytt volt.

Dósa Elek távolléte alatt 1826—1830. deczemberig a jogtan előadására, a főkonsistorium rendelete értelmében, a kolleg. előljárósága több jeles ügyvéd és jogtudós közül a bölcsészeti, jogi és theologiai tanfolyamokat kollegiumunkban 1814—1820. kitünően végezett s azután pár évig gr. Teleki Mihály, marosszéki főkirálybiró fiai mellett nevelői tisztet teljesitett s két évig (1823—1824.) Kolozsvártt a főkormányszéknél irnokoskodott, végre 1825-ben Marosvásárhelytt az ügyvédi szigorlatot kitünő dicsérettel kiállott köpeczi Deák Ferenczet[2]) szemelte ki. A választás méltó egyénre esett: Deák az előljáróság teljes megelégedésére oldotta meg feladatát. Vizsgái igen látogatottak voltak, a szász ifjak is tömegesen hallgatták nyilvános előadásait, többen magán órákat is vettek tőle.

1830. aug. 27-én mielőtt Dósa haza érkezett volna, hogy a juridicus cursus tanitásában az ifjuságra nézve fogyatkozás ne legyen, az előljáróság ujra megkérte Deák Ferenczet, hogy tanitását tovább is folytassa, különösen pedig tanitson juris historiát.

---

[1]) 1830. aug. 27-én a curatoralis gyülösben Péterfi Károly paedagogarchahoz Marburgból irt levele olvastatik, melyben az ottani beneficium visszanyerhetése végett tesz javaslatot.

[2]) Francisco Deák, jurato fori utriusque advocato, vices ejusdem interea provisorie subeunte. Deák Ferencz atyja hasonlóan Ferencz, anyja Dósa Zsuzsánna, Dósa Gergely nővére; neje Miske Anna, kitől ma is élő gyermekei: Farkas, miniszteri osztály tanácsos és a magy. tud. akademia rendes tagja; Lajos, marostordamegyei tanfelügyelő; Berta; Ida, Csiki Zsigmond árvaszéki ülnök neje. 1831—1848-ig ügyvédséget folytatott; az önvédelmi harcz alatt nemzetőr tiszt volt. Azután gr. Teleki Domokos számára készitett a Teleki könyvtárban czimmásokat a kartofilaciumok és miscellaneákból, nem akarván a zsarnok kormány alatt hivatalt vállalni. 1861-ben a provisorium alatt derékszék birónak választatott. Vidám, jókedélyü, vallásos ember volt; a latin remek irók ismetében és magyarázatában annyira jártas, hogy a kétes és homályos helyek és kifejezések tisztázásában ő tartatott az ujabb időben Vásárhelytt egyik tekintélynek. Meghalt 1868-ban a 72 éves, családját példás gyöngédséggel szerető ősz pátriarka.

1830. decz. 22. tartott gondnoki gyülésben már jelenti Molnár Sámuel rektor, hogy Deák Ferencz hivatalát bezégezte és az utolsó exament is már megadta s kéri, hogy az akademiai pályájából haza érkezett jur. prof. Dósa Elek beiktatásáról intézkedjék a gyülés. Ennek alapján határoztatott: „Dósa Elek a főkonsistoriumnál minél hamarább eligazitván azon dolgokat, melyek beiktatására megkivántatnak, azonnal legottan minden késedelem nélkül formaliter beiktattassék. Csakugyan, ha dolgainak eligazitása késnék a főkonsistoriumnál, addig is, hogy az ifjuságnak á szükséges tanulásban hátramaradása ne legyen, rendes tanitását már elkezdheti.“ [1]) — Ezen határozat értelmében D. E. gyorsan elintézte ügyeit a főkonsistoriumnál, beszámolt s mennyiben teljesitette az elibe szabott föltételeket, kitünik a főkonsistorium 1831. január 9. leiratából: „Az odavaló főiskolánkhoz kinevezett juris professor Dósa Elek afia főkonsistoriumunkhoz beadott irásában azt jelentvén, hogy főkonsistoriumunknak 1826. 72. sz. a. kinyilatkoztatott megbizása következésében igyekezett elkésziteni magát azon főiskolánkban fenn álló juris kathedrára, mely végre be is adván eredeti valóságokban hiteles bizonyitásait arról, hogy valamint a haza, ugy a nemes Magyarország törvényei és törvényes szokásai bővebb esmeretére és a római, természeti és egyházi törvények esmeretére is feles szorgalmat forditott és ezekből szószólói és rész szerint doctori diplomákat nyert; s megjegyezvén azt is, hogy északi és déli Németország nevezetesebb helyein való utazásával is tapasztalását nevelni törekedett, beiktatása iránt rendelést tétetni és az ezen utja felsegélésére kölcsön adott 1200 mfrtot a könnyebb lefizethetésért 5 részre felosztva külön-külön kötelező levélbe foglaltatni, megengedtetni kéri.

A mi azért ezen kérés első ágát nézi: teljes megelégedéssel fogadván (f. cons) kérelmes afiának mind fundamentomos esmeretéről, mind pedig szelid és erkölcsös magaviseletéről szóló bizonyságtevő leveleit; ajánlja a curatoratusnak és professoratusnak, hogy a nevezett afiát juris professori hivatalába késedelem nélkül igtassák be s ezáltal nyissák meg előtte azon utat, melyen maga fáradozásainak gyümölcseit szemlélhesse.“

Ezen majdnem 5 évi távolléte, tanulása és utazása alatt 1200 frtot adott a főkonsistorium D. Eleknek visszatérités mellett. És most ennek törlesztésére 10 évet engedett évenkénti 120 frt törlesztéssel a törvényes kamaton kivül, s ezen törlés a konsistorium pénztárából járó fizetéséből vonatott le.[2])

[1]) Ugyan ezen előljárósági gyülés jegyzőkönyvének folytatását már átvette D. E. és a 12. ponton kezdve ő fogalmazta és irta.

[2]) 1068. levéltári szám.

A tanfolyam bevégzése után megnyilt a tér a gyüjtött szellemi kincsek értékesitésére — 1831. január 22-én megtörtént ünnepélyes beiktatása és beköszöntése s megkezdette a két éves tanfolyamot s tanitotta a honi köz- és magán jogtant, pertant, büntető törvényt, római magán jogtant és a helvéthitüek magán jogtanát 1848. májusig. Előadásai nagyszerüek voltak. A mint a csengetyü délelőtt 9 és délután 3 órakor hangzott a 10 perczre, már lépett ki kapuján, ment egyenesen fel a nagy tanterembe, állott a szószékbe, meghajtotta magát a termet mindég zsufolásig megtöltő hallgatói előtt, leült és adta elő tantárgyát tüzzel, lelkesedéssel szónoki hangon ugy, hogy a lelkesültség tüze sugárzott hallgatói arczain is. Mint egykor Kövy és Kelemen hallgatására Magyarországon, Erdély megyéiből is osztály-, nyelv- és vallás különbség nélkül csoportosan tódult a tudvágyó ifjuság D. E. előadásaira, kiket nyilvános és magán órákon is a szükséghez képest egyforma könnyüséggel tanitott magyar, német vagy latin nyelven. Egymagának kellett előadni az összes jog tudományokat; a munka tömérdek, a jutalom pedig említésre alig érdemes csekélység, csak a hiven és páratlan pontossággal teljesitett kötelesség megnyugtató önérzete, s az országos tisztelet nyujtott kárpótlást fáradozásaiért. Hire áthatott a királyhágón is és azon megtiszteltetésben részesült, hogy Bars és Zemplénmegye táblabirájává választotta.

1830-ban a franczia forradalom hullámai a szabad eszméket élénkebb mozgásba hozván, az akkor megindult politikai és egyházi vitatkozások küzdelmeiben a jog alapján nyugvó s mérsékelt szabadelvüség zászlója alatt tevékeny részt vett, mint a korszellemével egyenlépést tartó alkotmányosság bajnoka, s Széchenyi hive a politikai téren. Báró Wesselényi Miklósnak 1833-ban, midőn a szabad eszmék terjesztése végett megyegyülésről-megyegyülésre járt nehányad magával, Marosvásárhelytt és Marosszékben D. E. volt egyik tevékeny támogatója. Ezen szabadelvü müködésének köszönheti a makfalvi nemzeti iskola is keletkezését. 1833. nov. végén és deczember elején b. Nopcsa Elek kormánybiztos elnöksége alatt Marosszék marchális gyülést tartott Maros-Vásárhelytt. A székelyek előtt ismeretes volt, hogy csak a birtokosok vehetnek részt a gyülésen. A makfalvi eredetü Dósa E. tanácsa és utasitása szerint tehát egy telket vásárolnak Makfalván és Wesselényinek ajándékozzák, hogy ezáltal alkalmat nyujtsanak a „Vándor patriota"-nak, a mint nevezni szokták, a gyülésen szereplésre, a szabad eszmék terjesztésére. A gyülés a kistemplomban tartatott a Szentmiklósutczában és Wesselényi mennydörgő, falrázkodtató hangja szorta a szabad eszmék gyujtó villámszikráit.

Wesselényi szabadság- és nemzetiségért hőn dobogó szive nem volt hálátlan a székelyek tényleg tanusitott nemes tettökért: az anyagi ajándékot szellemivel viszonozta — a ma is virágzó makfalvi nemzeti iskola alapját 4000 frttal[1]) megvetette.[2]) 1835. január 19-én már megnyilt az iskola, melynek éltető lelke, egyik buzgó felügyelő gondnoka Dósa Elek volt.[3]) 1836. márcz. 20-án véleményt irt az iskola elrendeléséről.[4]) 1842. nov. 27-én Wesselényinek Freywaldauba küldött válaszában is fölhivja figyelmét: „Legyen végre szabad méltóságodat azon gyermekére[5]) is emlékeztetni, mely apja nevének s érdemeinek örök emlékezetben tartására született — a makfalvi iskolára t. i. Ez él — s csak is él, mert financzialis erejének csekélysége meg nem engedi azt, hogy rendeltetésének megfelelőleg virágozhassék is, a mit már avagy csak az által is segedelmezni lehetne, ha létesülne azon hat székely gyermek iránti kegyes intézkedés, melyet az alapkő letétele alkalmával ünnepélyesen hirdete méltóságod alapitványi levele és a melyre felszólittatásim következésében tkts Kelemen urat figyelmeztetni többször kelle kötelességemnek ismerni.“

1838. elején nőül vette Gyarmati Terézt, Incze ágon távoli rokonát. Bod Pétert, igen kedves barátját, ki akkor Bécsben tanult, márcz. 9-én költ levelében e pár sorral értesiti házasságá-

---

[1]) 1866-ig 6468 frt összegre nőtt s a nagy alapitó utódai 6% kamatját fizetik. Más kisebb-nagyobb adakozásokkal együtt az alap most 17,000 frt. A makfalvi egyházközség 2000 frttal, báró Buthler János 5000 frttal járult az alaphoz, a birtokosság pedig 5 évre elvállalta a kezdetben csak egy tanitó fizetését.

[2]) Két tanitó vezetése alatt 80—100, s néha még több gyermek nyer benne oktatást vallás és nemzetiség különbség nélkül és ezek jelesebbjei rendesen kollegiumunk 1 gymn. osztályába lépnek. Áll 4 tágas, tiszta világos tanteremből és 2 szobából egyik tanitó számára; szépen, izlés teljesen rendezett virágos és gyümölcsfás kerttel. Az épület homlokára illesztett márványkő nem aranyos, de aranynál többet jelentő betüi tudtul adják az ismeretlen utazónak a többi székely házak között kiváló telek és hajlék keletkezését és czélját:

Adták a székelyek
Wesselényinek hazafiságáért.
Szenteli
Hazafiság kifejtéséért
A székely nemzetnek
Wesselényi.

[3]) Most e tisztet hasonló fáradhatlan odaadással mtgs kebelei Nagy Sámuel kir. tábl. biró ur teljesiti. Ifj. Dósa Elek, Marostordamegye főjegyzője és Antal János, marosvásárhelyi törvényszéki biró, mint algondnokok, hasonlóan buzgólkodnak a kis nevelő intézet fölvirágzásán.

[4]) Másolatban Koncznál; eredeti impurumban özv. Dósa Miklósnénál.

[5]) Weselényi fiát Károlyt Dósára bizta jogtanulási pályáján.

ról: „Én is tevék egy nagy lépést — megházasodtam. Már tovább halasztani nem lehete s kár is lett volna, mert nagyon jól találom magamat ezen uj állapotban, mely, akármint okoskodjanak is, rendeltetésünkkel szoros kapcsolatban áll.“

Mint Széchenyi elveit valló és követő mérsékelt ellenzék ezen irányát megtartotta még 1848. izgalmasabb napjaiban is. Wesselényi közkereset alá vettetett, elitéltetett, szemvilágát elvesztette, s midőn később a negyvenes években visszatért Erdélybe, politika halottnak nevezte magát. — A Dósával való viszonyáról 1848. jul. 12-ig egyetlen levele van Dósához, 1842. okt. 9. Freywaldauból, s ebben a marosszéki urbarium felett való elégületlenségének ad kifejezést. Dósa ezen tárgyban tartott beszédét némelyek ellenkezően magyarázták, mintha ő ellenezte volna az urbariumot. Erre D. nyilatkozatot adott ki a „Hiradó“-ban és ez, bár a nyilatkozat előtt sem tulajdonitott D. szavainak „szükkeblü értelmet s czélzatot,“ teljesen megnyugtatta Wesselényit. 1848. elején gr. Teleki József Erdély kormányzója megbizta Dósát, „hogy szerkesszen mentől rövidebb idő alatt egy oly munkát, mely az erdélyi érvényes, irott és szokásos törvényekben gyökerező jogviszonyokat s azok értelmezését ismertesse és hogy a kész müvet azonnal küldje fel a magar igazságügyi miniszterhez.“[1]) Dósa gyorsan elkészitette a munkát és felküldötte Deák Ferencz igazságügyministerhez Pestre, s ugyan ekkor ezen munka czélját és kiadását illetőleg Wesselényit következő levéllel találta meg:

„Méltóságos Báró Főispán ur!

Az 1847. 7. czikk 5. §-ában tett azon igéret teljesithetésének könnyitése végett, melyszerint „Magyarhon Erdély mindazon törvényeit és szabadságait, melyek a mellett hogy a teljes egyesülést nem akadályozzák, a nemzeti szabadság és jogegyenlőségnek kedvezők, elfogadni kész,“ tudva azt, hogy volt hazánk törvényei ismeretére törvénytárunk tömkelegébeni buvárkodás utján szert tenni nekem is 18 évi fáradozásba került; s tudva azt is, hogy oly kézikönyv, melyet avégre használni lehetne, volt kormányrendszerünk zsarnoki mostohasága miatt meg nem jelenhetett: Erdélynek törvényei rendbe szedett foglalatja megesmertetésére használható munkámat kézirati 4 darabban igazságügyi minister Deák Ferencz urnak felküldöttem.

Esmeretes lévén előttem a méltóságos báró s főispán urnak a tisztelt minister urral való szorosabb egybenköttetése s főleg volt külön hazánk jövendője elintézésérei hatalmas befolyása, a

[1]) „Erdélyhoni jogtudomány“ előszó.

személyem iránt régolta érdemem felett tanusitott kegyesség eleven emlékezete által élesztett bátorsággal kérem a méltóságos báró urat méltoztatnék:

1-ör munkámat a tisztelt minister ur és azok figyelmébe ajánlani, kikre leend bizatva az erdélyiek jogi viszonyai szabályozása.

2-or közölni velem az ottani nézetekhez képesti véleményét aziránt, hogy mennyiben volna tanácsos megkisérteni kérdés alatti munkámnak kinyomatását, akár azért, hogy multunk jövendőben felmerülhető jogi kérdései megfejtését könnyitő kézikönyv gyanánt használtathassék; akár azért, hogy a volt külön hazánk jogi viszonyait tolmácsolandó történészetnek adatul szolgálhasson valaha.[1])

A közbejött események rohama azonban nemcsak a kitüzött czélt hiusitá meg, hanem a kézirat nyomait is betemeté annyira, — mint előszavában irja — hogy napfényre hozatala az 1851. év végével Pesten és Bécsben megkisértett s buzgó honfiak által támogatott kutatásai után sem sikerült.

Jöttek rohamosan a borusnál borusabb napok. A megtámadott haza veszélyben volt, védelmet hü fiaitól kért és várt. És Dósa, bár a szabadelvü párt azon árnyalatához tartozott, kik megdöbbenve, aggódva szemlélték a viharos események gyors fejlését, de nem azok közé, kik a veszély perczében gyáván félre szoktak vonulni — teljesitette hazafi kötelességét.

1849. febr. 12-én Csányi László, akkor kormánybiztos Erdélyben, később közlekedés s közmunkák ministere, Dósát Marosszék kormánybiztosává nevezte ki; de ő nem fogadta el e kinevezést, mert mint irá: „a közigazgatási kör gyakorlati feladatainak megoldására, mint a ki eddig elméleti tárgyakkal foglalkozott, alkalmasnak nem érezte magát s e mellett ideglázas kolera betegségből is csak akkor üdült fel, főként pedig, mert több év óta ellentétben áll a hivatalok nagyobb részét biró azon párttal, mely magának népszerüséget a tömegek rendbentartására elannyira nélkülözhetlen kegyeletek megdöntése utján eszközölt.“ Csányi ismételt sürgetéseire csakugyan a függetlenség kimondása után, április 19-én elvállalta a kormánybiztosságot a Királyföld részére s Brassóba küldetett. A törvényes rend helyreállitására, az ártatlanok védelmére, az igazság kiszolgáltatásának törvényes folyamába inditására s a polgárok kebléből számüzött nyugalom visszaállitására hivatván fel, megbizatásának mily törhetlen becsületességgel, igazsággal felelt meg: eléggé bizonyitja a brassói választott polgárság Dósa „mérsékletét, szelidségét és igazságos-

[1]) Történelmi lapok II. évfolyam 1875. 44. sz.

ságát kiemelő fölterjesztése," mely által a reá kimondott itélet sulyát enyhiteni igyekezett. Állomását — a mig csak lehetséges volt — megtartotta az utolsó perczig: mikor a muszkák már Brassó egyik külvárosában voltak, ő akkor vonult ki a másikon s távozásakor is rendtartásra intette a polgárságot.

Végre, mikor árulás és idegen beavatkozó fegyveres erő véget vetett a szabadságharcznak: a leverteknek nem volt többé szabadulásuk — a boszuszomjas hatalom Brennus módjára járt el: „jaj a legyőzötteknek,"[1]) Dósát Vásárhelyre internálta, javait zár alá tétette.

1850. szeptemberben a kollegiumi előljáróság Dósa Elekre ruházza a paedagogarchai hivatalt addig, mig a jogtudományok folyama is megnyiland, hogy hivatali alkalmazás nélkül ne maradjon. Kéz alatt többször felszólitották hivatal vállalásra s 1851-ben a székelyföld polgári kormánybiztosságával kinálták meg, de nem fogadta el, „mert, mint mondá, a vásárhelyi kollegiumot őseitől reá szállt hitbizománynak tekintette, a mennyiben apja, nagyapja és szüle apja ezen iskola mellett tanárkodtak,[2]) mert hivatalt vállalni elveivel ellenkezik."

Tagadó válaszának legközelebbi következménye gyanánt 1851. okt. 15. napjára a pesti hadi törvényszék elé idéztetett s a szokott kihallgatás után deczemberben hazabocsáttatott oly fenhagyással, hogy az itélet meghallgatására ismét fel fog hivatni. 1852. május 5-én 4 évi várfogságra itéltetett, május 9-én reggel Vásárhelytt elfogatott, Szebenbe s onnan Józsefstadtba vitetett. A kollegiumi előljáróság megdöbbenve e váratlan szomoru eseten, azonnal gyülést tart és felir a főkonsistoriumhoz Dósa Elek szabadon bocsátása eszközlése végett, s tantárgyát a német és latinnyelv s irodalom tanitását a 7. és 8. osztályokban Szász Károlyra bizza.

Jellemzi a kormány következetességét azon eljárása, hogy a kit egy év előtt tekintélyes hivatallal kinált meg kéz alatt, azt most 4 évi várfogságra itélteti el. A vádpontok akkor nem tartattak oly terhelőknek, hogy hivatalvállalás esetében azokra szemet hunyni ne lehessen: egy év mulva felségárulási bünné minősültek, a mint ezt a hadi törvényszéki itélet mutatja:

1. 2. . . . . 10. Dósa Elek marosvásárhelyi—erdélyi sz. 48 éves, reform., nős, két gyermek atyja, jogtudor és tanár, a a marosvásárhelyi jogtanintézetben, ki a zavarok kezdetével 1848. évben a nemzetőrség fölállitása végett választott bizott-

[1]) Vae victis esse. Livius Hist. v. k. 48. f.
[2]) Lásd Baczoni Incze István életrajzában. 199. l.

mány tagjává választatott, 1849. április 19-én forradalmi kormánybiztos Csányi által magát a brassói járásban kormánybiztossá neveztette ki s e minőségben 1849. julius hónapban történt bevonulásáig a cs. orosz csapatoknak a forradalmi pártnak oly hévvel szolgált, hogy ez idő alatt nem csak saját nevében adott ki parancsokat, hanem egyszermind Kossuth s a többi forradalmi organumok kibocsátványait, a Magyarország közjövedelmeire kiadott cs. kir. ausztriai utalványok el nem fogadását, a rögtönitéleti eljárással fenyegettetését azoknak, kik merészelnek az esküvel pecsételt hüséget a magyar kormány iránt az orosz segély érkezése s az ausztriai hadsereg visszajövetele iránti hirekkel megingatni, a magyar hadsereg számára ruházat s anyagszerek szolgáltatása iránti felszólitást, a fölavatandó ujonczok összeirásának gyorsitása végett több bizottmányok fölállitását, a nyomtatott függetlenségi nyilatkozatoknak a járásban és helységekben, sőt a házakban leendő kiosztását és a forradalmi cultusminister fölszólitásának a papsághoz elterjesztését illetőleg, a népnek böjtölés és imádkozásra leendő felhivása, továbbá lázitó szónoklatok tartása s a népnek általános fölkelés iránti felszólitása végett, saját pótlékokkal közzé tette és a brassói tanácshoz intézett bucsú iratában kinyilatkoztatá, mikép fájdalommal szakad el egy pályától, melyen hazája és kerülete jólétének áldozta fel magát, melyben végül a tanácsnak ajánlá, hogy az esküvel pecsételt hüségtől, csak az ellenállhatlan hatalom által térittesse el magát s ne felejtse, hogy az idők változók.

11. . . . . 41.

Miután valamennyi kihallgatottak az előadott ténysorozatban minden egyes egyénnél fölhozott cselekvényeket, törvényesen megállapitott tényállás mellett, vagy törvényesen bevallák, vagy azok jogérvényes tanubizonyságok által rájok bizonyultak, ennélfogva a föllöttük tartott hadi törvényszékben szótöbbséggel itéltetett: hogy mindnyájan felségárulási bünösök és igy az 5. hadi törvényczik értelmében, egybehangzólag az 1849-ik julius 1-én kelt proclamatioval, vagyonuk elvesztése mellett, a forradalom által okozott károk megtéritésére; Blaskó Antal, egyszersmind az általa viselt tiszti rangból letétetvén, gróf Esterházi Mihály a cs. kir. kamarási méltóságnak és a Leopold-rendnek és Ulm Károly a cs. kir. altizedesi megkülönböztető jelnek elvesztése mellett kötél általi halállal büntetendők.

Ő cs. kir. Apostoli Felsége azonban f. évi márczius 27-én kelt legfelsőbb határozata által minden elitélteknek a rájok hadi törvényszékileg kimondott halál büntetést legkegyelmesebben elengedni és az időleges büntetés kiszabását az illető cs. kir. 3-ik

hadsereg parancsnokságra bizni méltóztatott; ennek következtében a magas 3-ik hadsereg parancsnokság, a haditörvényszékileg kimondott vagyon elkobzás[1]) fenntartása mellett, az elitéltekre minden egyes bünének arányához mért várfogság büntetést szabott, melybe a kiállott vizsgálati fogság, a kinél előfordult, beszámitandó és pedig . . . . . .

Dósa Elekre négy évig tartó várfogságot.[2]) . . . . . .

Félév mulva császári kegyelem utján fogságából kiszabadulván, nov. 25-én haza érkezett, a hideg, nedves börtön egészségén, kedélyén ejtett nyomaival. A hadi törvényszék itéletében láthatólag se jogtudóri, se tanári rangjától megfosztva nem lévén, decz. 6-án kéri az előljáróságtól más tantárgyra alkalmazását, minthogy a jogtanári hivatalt folytatni nem lehet (1989. sz.). Ezen kérelmét fölterjeszti az előljáróság decz. 17-én az egyház főtanácshoz a cs. kir. vidéki parancsnokságtól 1851-ben nyert azon kedvező válaszszal együtt, hogy t. i. hadi törvényszék előtt állása ideje alatt is a kormány nem csak elnézte, hanem helyeselte is Dósa rehabilitátioját. A főkonsistoriumnak decz. 29-én a kormányhoz tett ezen felterjesztésére 1853. február 6-án azon válasz érkezett, hogy Dósa Elek rehabilitatio nyerhetés végett egyenesen a Felséghez járuljon kérelmével. A hatalom — ismeretes levén Dósa legérzékenyebben sebezhető Achillesi sarka, szabad szellemben nevelése az ifjuságnak, mely a despotismus fegyverein akkora csorbát ejtett s annak kérlelhetlen ellensége — utját állotta a legfelsőbb kegyelemnek is, törpe lelkü s vakon engedelmeskedő szolgákká s lelketlen hivatalnokokká kivánta satnyitani az ifjuságot.

Válaszul nyerte: „minden közhivatalra rehabilitaltatik a tanitói hivatalon kivül". Ime ujra az erőszakos kényszerités a hivatal vállalásra.

A tanári állásnak megfelelő más állásról kellett tehát gondoskodni azon intézet mellett, melynek szolgálatjára szentelte életét, hogy hajlék és kenyér nélkül ne maradjon Erdély orakuluma. És az intézet nem is volt hálátlan iránta. 1853. nov. 13-án az előljáróság azon ajánlatot terjesztette fel az egyházi főtanácshoz, hogy a jog- és vagyonügyi igazgatói állomás fölállitását kollegiumunknál ideiglenesen engedélyezze és ezen hivatalban Dósa Eleket erősitse

[1]) 1854. febr. 6-án elárverezett javait jó barátai: Tompa Ádám, Nagy János, Gáti Gábor, Ujvárosi Lajos vették meg 413 frton, s a pénz megtéritése mellett visszaadták a tulajdonosnak. 453 kötet és füzetből álló s 500 frtra becsült könyveit Szász István tanár vette meg 18 frton a kolleg. könyvtárának. D. E. maga irta erről a jegyzőkönyvet 1855. jan. 28. és ápril 18-án tartott gondnoki gyülésben.

[2]) Magyar Hirlap 1852. május 6. 759. sz.

meg. Az engedély megadatott és igy D. E. az intézet mellett maradott, jogköre és kötelessége hat pont alatt szabalyoztatván.[1]) Ugyan nov. 20-án az egyh. főtanács a Gecse emberszeretetü intézet bizottsági tagjává nevezte ki az elgyengült Keresztes Zsigmod helyére.

Mig 1853-ban D. E. a császári kegyelemtől várta a tanithatási engedélyt és ennek megtagadása után a jurium és bonorum directori hivatala szerveztetett; gr. Teleki József volt kormányzó megbizásából 1848-ban eltévedt munkája helyrepótlásául az egyetemes magyar történelem számára, erdély jogviszonyait emlékezetben tartandó munkáján dolgozott; de csak ugy, miként azt egy várfogságból menekült, hivatalától, jövedelem forrásaitól s főleg könyvtárától is megfosztott családatyának lelkülete s elsötétedett körülményei engedék. Ezenkivül a munka bevégzésével és elhelyezésével is sietni kelle; egyfelől, mivel az élet napi szükségei hosszas fontolgatásra s eszmélődésre időt nem engedének; másfelől, mivel multunk szent ereklyéi dugárus czikké vállván, attól is lehete tartani, hogy a szabályszerü rendezéshez megkivántató hosszasabb idő alatt az elkoboztatás veszélyeinek lesznek kitéve. — Ezen munkája kéziratát s benne a hatalom által bezárt jogtanári pályája sirkövét is 1856. márczius 6-án gróf Mikó Imre birálata alá bocsátotta azon kéréssel, hogyha azt multunk történelme érdekében használhatónak itéli, annak fenntartása módjáról gondoskodjék. A gróf hazafias készséggel fogadta a Dósa által honi régiségeink raktárába szánt letétményt.

Ezen sietve készitett munkája s annak bevégzése után a kollegium jog- és vagyon ügyei vezetése mellett nagyszámu magánosok jogügyeinek folytatása is igénybe vette minden perczét. Háza, mint a delfi josda, ritkán volt vendég nélkül: a tanácskérők egymásnak adták a jogtudós ajtaja kilincsét.[2])

---

[1]) Ezen pontok: 1., hogy a fizetetlen kamatok tetemes összegét a pénztárnok ur által haladék nélkül fölvétesse; 2. hogy a jog ellenesen, megszüntetett dézmák folyamatba hozatalát, vagy megváltását mentől erélyesebben eszközölje; 3. hogy a rendezett és rendezetlen pénzbeli kiadásokat utalványozólag és ellenőrködőleg is kezeltesse a főiskola egyetemes gazdászata vezetése mellett; 4. hogy mint a gondnoki gyülésnek rendes tollvivője, ennek jegyzőkönyvét s hivatalos levelezéseit vezessse s egyszermind, 5. hogy mint a levéltárnak egyik őrje, annak félbe szakadott laistromzását folyamatba hozassa s tartsa is; 6. Ezen *jurium és bonorum directori* ideiglenes külön hivatalnak folytatásáért 1018 váltó magyar forint, 60 véka tiszta buza, 60 véka elegy buza vagy ezeknek piaczi ára és szabad szállás honorarium adatott, hivatalos költségeinek megtéritése mellett.

[2]) Est enim sine dubio domus jurisconsulti totius oraculum civitatis. Ciceró, de oratore Lib I. c. 45.

Az improbus labor kimeritette erejét. 1856-ban terhes betegség és szemfájás érte: „mult évi terhes betegségem után helyre sem állhatva — irja Bod Péternek 1857. jan. 24-én — szemfájdalmak által lepetém meg. E nagy baj; mert napszámosi munkáimat akadályozzák s a hátramaradás fájdalma lelkemre nehezedik s a betegségnél is kinosabb bajt szül".

1857. decz. 6-án az egyházi főtanács a marosi ref. egyházmegye algondnokává s pár évvel később, 1865. jun. 19-én főgondnokává választotta.

1860. decz. 30-án a fehérvári értekezletre hivatott meg a székelynemzet részéről. Bár ha e gyülés tartását nem helyeselte, a meghivást elfogadta; komoly betegsége azonban meggátolta az elmenetelben.

1861. junius 25-én az erdélyi királyi tábla itélőmesteri hivatalával kinálták meg. Nem fogadta el, csak az egyszerü tanári székre vágyott vissza lépni, melyről az erőszak leszoritotta. „Föltétlen engedelmességet igénylő kötelesség parancsolja azt nekem — igy szól indokai közt — mint hazánk egyetlen jelenlegi jogtanárának, hogy alkotmányos életünk tanitás utjáni fenntartására alapitott állomásomat el ne hagyjam, sőt a mennyiben korom hajlottsága s folytonos gyengélkedésem engedi, minden erőmet, már csaknem historiai reminiscentiákká homályosulni kezdett alkotmányos törvényeinknek, nemzetünknek azon fiaival való megismertetésére s kedveltetésére szenteljem, kiknek alkotmányos életünk sajátságaival és becsességével megismerkedni s ennélfogva azoknak jövendőben való fönntartását feltételesitő valódi hazafiság lelkesültsége elemeit elsajátitani nem vala módjuk, sem az életben, sem az iskolában."

Ugyanezen 1861. év julus 11-én az egyházi főtanács, hogy a jogi tanszéknek haladékot nem szenvedhető felállitása tárgyában magát tájékozhassa: kollegiumunk pénztára tevőleges és szenvedőleges állásának részletes kimutatását és a julius 28-iki közgyülésre felküldését rendeli; jul 31-én pedig a jogi tanszéknek helyreállitását és hogy Dósa Elek a jövő tanév kezdetével tanitását kezdje meg. Dósa buzgalmának köszönhető legnagyobb részt a m.-vásárhelyi jogtanfolyam ujra szervezése s később — bár hamar elmuló — akademiává fejlesztése, mely régi alakjában nem felelhetett meg többé a kor igényeinek. — Dósa rendkivüli munkásságot fejtett ki. Ekkor adta ki már előbb érintett három kötetes munkáját: „Erdélyhoni jogtudomány." Tervbe vétetett egy 2. jogi tanszék fölállitása kollegiumunknál és ennek alapjáról való gondoskodás az egyházi főtanácsra bizatott. A kolleg. előljáróság örömmel üdvözli ezen intézkedéseket, Dósát utasitja

előadásai megkezdésére az uj tanterv értelmében, a honi köz-, magánjog- és pertan tanitására; az észjogtan és magyar államisme tanitását Molnár János és Bihari Sándor tanárokra bizta. Továbbá, hogy a 13 évig szünetelt jogtanitás pótoltassék és ezen idő alatt közpályára nem képezhetett nemzedéken utólagosan némileg segitve legyen, ezen hézag betöltése és áthidalása tekintetéből következő rendkivüli intézkedéseket tett az előljáróság: „Előre látható lévén az, hogy a midőn a közelebbről lefolyt 13 év alatt nem lehete módja honunk ifjainak magukat a honi törvények tanulása által közszolgálatra képesiteni, számosan fognak jelentkezhetni a jövő isk. évben tanitandó jogtudományok hallgathatása végett olyanok, a kik a megállitott uj tanterv szerint a jogtani osztály rendes tagjai közé fel nem vétethetnek: a kérdés alatti körülmény rendkivüliségénél fogva határoztatott, hogy hazánk ifjai a közszolgálati képesség megszerezhetésétől maguk hibáján kivül el ne rekesztessenek, a főiskolánkban 1848. évig fennállott gyakorlattal is összehangzólag megengedtethetik mindazon ifjaknak, a kik hiteles bizonyitványnyal tanusitandják azt, hogy valamelyik főiskolában tanultak s magukat az iskolából való kilépésök után mostanig becsületesen viselték, hogy a jogi tudományok hallgatására rendkivüli hallgatók gyanánt, előmenetelükhöz képesti bizonyitvány nyerése reménysége mellett felvétethessenek, azon feltétel alatt, ha magukat szabályszerü magaviseletre az iskolai törvények tiszteletben tartására s kellő szorgalmatosságra kötelezik és a megállitott 10 frt 50 kr tandijt beiratásuk alkalmával lefizetik.“

A jogtani folyam megnyitását hirlapok utján tudatta a közönséggel az előljáróság.

Az uj korszak beköszöntése minden hazafit buzgó lelkesültséggel töltött be s különösen a jogászokat. Igy *Szentgyörgyi Imre* akkor kir. tábl. itélőmester, most kuriai tanácselnök és *Bodola János* sz. f. k. t. ülnök az 1862. isk. évben a 2. jogtanári állomásnak életbeléptetése és annak helyettesités utján leendő betöltésével némely tantárgyak[1]) előadásában való részvétre segédkező készségöket nyilvánitották.[2])

Szept. 9-én a 13 évig jogot nem hallgathatott azon férfiak, kik mint serdülő ifjak az önvédelmi harczban el nem hullottak és az azután felnőtt fiatalok zsufolásig megtöltötték a tágas nagy tantermet, Dósa megjelent s ifju lélekkel foglalta el tanszékét,

[1]) Szentgyörgyi ur: váltó, kereskedelmi- és bányajog; Bodola ur: fenyitő jog előadására.

[2]) Körülményeik akadályozták igéretök beváltásában.

hogy, a mint beköszöntőjében elérzékenyedve s majdnem könyezve, magát kifejezé, honvédeket képezzen a jog fegyverével.

Jogtudományi munkáját, mint előbb emlitők, ezen évben adta ki, a nélkül, hogy betegsége miatt kellőleg átnézhette s kijavithatta volna.[1]) A magyar tudományos akadémia decz. 20-án tartott nagygyülésében e művet „önálló, jeles és szakját előbbre vivőnek tekintvén", szerzőjét irodalmi érdemeinek elismeréseül a törvénytudományi osztályba levelező-, később 1865. decz. 10-én tiszteleti taggá választotta, munkáját pedig, midőn a nagy jutalom sora a jogtudományi művekre került, ugyanennek itélte a 200 arany dijat. 1863. január 19-én olvastatott fel akadémiai székfoglaló értekezése, mely mutatvány volt az „Erdélyhoni evangelico reformatusok egyházi jogtana" czimü s akkor épen sajtó alá bocsátott munkájából.

Ezen munkája 1863. január 5-én irt előszavában elmondja az igen érdekes okokat, melyek annak irása- és kiadására inditották: „hogy az egyház is, mint az állam, csak akkor felelhet meg rendeltetésének, ha törvényei végrehajtatnak, ez pedig föltételezi azoknak ismeretét; hogy az állami és egyházi hatalom bitorlói az illető törvények ismeretének nehezitését és gátlását egyik leghatalmasabb eszköz gyanánt használták hatalmuk erősbitésére, s ezt annál könnyebben tehették, mivel még a miveltebb népek is több gondot forditottak törvények alkotására, mint arra, hogy az alkotott törvényeket a feledékenységbe merüléstől s az elferditő magyarázatoktól megóvják." Elhallgatva itt egyebeket, igy fejezi be: „A két magyar protestans egyház szervezésének szükségessége, — az egyetemes keresztyén egyház ujabb s nagyobbszerü reformatiójának előérzete által is fokoztatva — már csaknem életkérdéssé növén ki magát; midőn az a protestantismus szelleme szerint is, csak történelmi jogalapon s a meglevő törvények tökélyesbitése utján történhetik meg: a kiindulási pontokul szolgálandó erdélyi reformált egyház törvényei ismertetését szükséges közremunkálásnak tartottam a szervezés nagy munkájának megkezdhetésére, s keresztülvitelének könnyitésére . . . Az érdek egyuttal nemzeti is; mert ha hitsorsosaink buzgó ohajtása értelmében, az ugyanazon hitczikkeken s közös történelmi jogokon nyugvó két testvéregyház alkotmányát egyenlősitjük, ezáltal azoknak egygyé olvaszthatását is előkészitjük s végeredményben a nemzeti erő gyarapodását eszközöljük."

Ezen rendkivüli és nagy erőfeszitést igénylő munkássága mellett tanitói kötelességeit is, mintha semmi egyéb teendője nem volna, oly lelkiismeretes és buzgó pontossággal teljesitette, mint

[1]) A „Pesti Napló" 1861. 105. és a „Donau Zeitung" 1862. 13 számjában ismertette felületesen.

egy egészséges, ép és erőteljes fiatal tanár. — Pedig gyengeségét érezte s ki is fejezte 1863. julius 4-én Bod Péternek irt levelében:

„Állapotomról is tudósitani baráti kötelességemnek ismervén, tudatom, hogy várfogságom olta csaknem folytonos gyengélkedés és szemfájdalmak miatt elannyira megrokkantam, mind testileg, mind szellemileg, hogy alig vagyok képes hivatásom s hivatalom kötelességeit betölteni, naponta inkább érezve a *solve senescentem mature sanus equum sat.* intés érvényesittetésének szükségességét. Lelkem erejét s némi vidorságát azonban fenntartja még a jó Isten kegyelme, családi boldogságom háboritatlansága, s azon apai örömök által, melyekkel egyetlen, derék s jelenleg pesti jogász fijam, Miklós és egyetlen kedves leányom, Katinka[1]) reményeimet táplálólag örvendeztetnek. Ki lévén igy egyenlitve emberi sorsom árny és fényoldala, panaszra méltó csak is azon bajnak sulyát érzem, melyet multam túlzott reputatiója alapján emelt követelések izetlen tüntetések kiséretében boszantólag is okoznak". stb.

Ezen utolsó mondata abban találja magyarázatát egyfelől, hogy jogász tanitványai vizsga után fáklyás zenével tisztelték meg; ő pedig az ily szerü látványos tüntetésnek nem volt barátja; másfelől pedig, hogy akkor adta ki egyházjogtanát, majdnem kényszeritve, nem akarván régi, latinos és a magyar nyelv újabb fejlődése kivánalmának meg nem felelő irásmódorával nyilvánosság elé lépni.

Ezt megelőzőleg Szereda község és a szóvátai járás a Bach-Schmerling-féle új divatu megyei képviselőbizottságok választásakor képviselőjükké választották, de nem fogadta el.

1865. szept. 25-re egybehivott marosszéki értelmiség tanácskozásában és a 100 tagu új képviselő bizottság okt. 2-án tartott gyülésében mondott alapos, terjedelmes és az ő lelke mélyéből eredő szabad és nemzeti eszmékkel teljes beszédeket az unió érdekében.[2])

---

[1]) Dósa Katinka, dr. Nagy József, Kolozsmegye főorvosa, neje.

[2]) E beszédek főbb pontjait lejegyezte a gyülések szinén Szabó Samu, s ezekből egy részt mutatványul ide igtatunk:

$^{27}/_{9}$ Régebben a kormány szemben állott velünk, most a kormány áll elé s ő maga tüzi ki, hogy ilyen és ilyen feltételek alatt az unio létesülhetni fog: beállott rám nézve azon legelső alkalom, hogy felajánljam magamat feltétlenül ezen ügy megoldására önmagam és ezen értekezlet előtt. Véteknek tekinteném s hazafiui érzelmeim megtagadásának, ha igy nem cselekedném. — Ugy érzem, mintha egy kedves betegem mellett állanék, s az orvos ezt mondaná: „beteged meghal, ha ezt meg ezt nem teszed," a kormány kivánatát teljesiteni és pedig mentől hamarább teljesiteni kell. Elfojtom szivem fájdalmas érzéseinek a multban sokszorosan sértett jogérzetemnek előtörő hangjait: kész vagyok tanáccsal, cselekedettel a kormány kivánatait előmozditni.

$^{2}/_{10}$-én „A testvérek elkülönözhetnek, események által elszakittathatnak, de a testvéri érzelem azért nem szünik meg; akaratlanul ujra

Ezen 1865. év végén és a következő két év alatt is lehete látni újból a politikai küzdtéren a már rokkant, de azért még mindig edzett, kipróbált honvédet.

1865. október 15-én két kéréssel járul az előljárósághoz:

1. Hogy jogtanári hivatalának halála által üresedésbe jövése esetében fiának, Miklósnak, utódává választását eszközölje. Ezen hivatalát, mint egy családi szent örökségnek tekintvén, — azon

---

egyesülésre tör. Erdély, Magyarországnak a legrégibb magyar királyok óta része volt, attól soha el nem szakadt, csak elvált. Az elválásnak legfőbb oka volt, hogy az egymással küzdő német és török hatalmak végenyészettel fenyegették a király szabad választásának, nemzetiségének, lelkiismeret-szabadságának kincseit; ezeket kelle megmenteni s ezek ide Erdélybe menekültek. Nem különválás volt ez, hanem közérdek védelme: Erdély szent kötelességének ismerte ama kincsek fenntartását a magyar nemzet számára. Ezután jöttek körülmények, melyek ujra közelebb vezettek testvérünkhöz s egyesülésünket többszöri szerződések biztositották. Oly vágy volt ez, mely minden lehető alkalommal nyilatkozott. Közeledtünk lépésről-lépésre s 48-ban végre az egyesülést törvény biztositta.

„Elszakasztattunk legujabban s ennélfogva elszakadtunk; ki szent koronánk értelmét felfogni képes, annak fényét, dicsőségét érezni eléggé magyar: ezt mélyen kellett hogy fájlalja. Oly intézkedések, gyökeres átalakitások czéloztattak, melyek századokra számitottaknak látszottak s ekkor érzett mély elkeseredésemben is találtam egy mentő reménység horgonyt, hogy mindezek daczára az uniónak valamikor meg kell történni, mert Erdélynek nincs elég értelmi, jellemi és financzialis ereje önállóságra. Hittem, hogy miként a sorhajó árja a kis csolnakokat magával sodorja, ugy Magyarország is midőn elfoglalandja az európai népek családai közt az őt megillető helyet: minket is magával révbe vezet.

„Midőn 48-ban az unió törvénye megkészült, azóta az ezen egyesitést alapitó törvény többé nem külön erdélyi, hanem magyarhon törvénye. E kérdés most dynastiát, monarchiát mentő, Európa békéjét biztositó eszköz gyanánt előtérbe lépett s nem Erdély uniójának, hanem Magyarország integritásának kérdése. Mihelyt a kormány igazságos akar lenni Magyarország iránt: szent koronája épségét ténylegesen vissza kell hogy állitsa, mert jogosan megszüntetve soha sem volt.

„Az uralkodó alkotmányos fogalmaink szerint soha sem hibázhat, felelősség alá nem jőhet, csak tanácsosai. A lélek lehet ép, de ha az organumok hibásak, a külbenyomásokat helytelenül vezetik bele s a lélek itéletei hiányosak lesznek. Császárunk szerencsés volt jelenleg jó tanácsosokra szert tenni, mert egy uralkodóra nézve mindig szerencse, ha népei javáról felvilágosulást szerezhet magának.

„Uralkodónk a választandó lépés iránt annyira tisztába akar jőni, hogy egy uj rendszert alapithasson rá. Rendkivüli körülmények közt valaki capacitáltatni akarja magát, tiszteletben tartom az eszközt, melyet e czélra választ annélkül, hogy birálni akarnám, pedig hosszas birálatot mondhatnék róla.

„A jelenleg egybehivott erdélyi országgyülés ily rendkivüli körülmények szüleménye s bár törvényesség szempontjából nem vagyok ba-

csaknem példanélküli körülménynél fogva, hogy a főiskola mellett szülő apja — *Incze István* által megkezdett, róla — nagyapjára *Basa Istvánra*, s erről *Dósa Gergelyre*, édes apjára szállott tanári szolgálatot Isten kegyelméből már 34 (a tanárságra készülő idejét nem számitotta) év óta folytatva, tolmácsolhatlan boldogságot talál annak remélhetésében, hogy egyetlen fija ezen családi szent örökségének is örököse lehetend.

2. Hogy azon esetben, ha fijának utódává választását eszközölhetné, őtet (fiját) jelen tanári szállása használhatásával szerencséltesse, melyet szülő apja Incze István többnyire kéregetés utján gyüjtött pénzzel épitett, melyben nagy- és édes atyja is tanári hivataluk folyama alatt halálokig laktak; melyben üdvezült anyja, ő és fia is születtek, s melyet ő, az iskolai pénztár kiméléséval, saját tetemes költségével javitott s kényelmesitett.

„Erős meggyőződéssel lévén egyfelől — igy végzi kérő s egyuttal búcsu levelét — hogy a midőn jelen kérésemmel apai szivem megnyugtatása végett folyamodtam a tisztelt előljáróság kegyességéhez: nem felejtkeztem el hazám, nemzetem, szent vallásom s főiskolánk érdekeiről, sőt ezeket éltem folytában hiven megőrzött kötelességem mély érzete szerint ezeknek alája is rendelem: nyugodt lélekkel kérek s remélek is bocsánatot bizalom szülte bátorságomért; elérzékenyült szivvel intézve búcsu köszönetet mélyen tisztelt előljáróimhoz, velem elannyira éreztetetni méltóztatott kegyességökért, s kedves tanártársaimhoz engem elannyira boldogitott barátságokért — örökölvén a jó Isten áldásainak mindnyájunkra, s főiskolánkra könyörgése mellett.“ stb. (3057. lvtári sz.)

---

rátja, de ő felségének alkalmat akarok nyujtani, hogy meggyőződjék arról, miszerint elválásunk megkisértetett, kemény próbára volt téve ugyan, de a testvéri kötelék soha el nem szakadt. Magamat e czélért teljesen feláldozom magam előtt s minden eszközt és módot, mely által mentől hamarább oda juthatunk, előmozditni törekszem.“

Ily értelemben és egyedül ezen egy czélra jelentem itt meg, világért sem, hogy minden törvényes megyei jogokat gyakoroljak. Hogy az egyéniségek jelleme a közelebb mult években mennyi kisértetnek volt kitéve, mindnyájan tudjuk, egy van, a mi jellemét el nem vesztheti s nem szabad hogy soha elveszitse: a megyei rendszer. Ezt megvesztegetni nem szabad; vagy alvólag kell hogy védje alkotmányunk életét, vagy ébren, korlátoltatás nélkül kell hogy gyakorolja teljes jogait. Egy megyegyülés nem kezdheti azzal müködését, hogy jogai egy részét ne élvezhesse s az ellen egész erővel ne tiltakozzék. Kitaláltuk egy tanártársammal együtt, hogy melyik előbb, nem tudom, bizonyosan nem irigyeljük egymástól a dicsőséget, (czélzás Kerkápoly pápai tanárnak Veszprémmegye értekezletén tartott beszédére) miszerint nagy hálával és köszönettel tartozunk a gondviselésnek s ha ily czélból történt a jelen kormánynak a megyék helyre nem állitásáért; törvénytelen, csonka megyék oly tisztviselőkkel, kik öntudatosan sértenék a törvényeket megszeplősitené alkotmányos intézeteinket. Mitől Isten minket oltalmazzon!“

Ezen levele 1867. november 30-án olvastatott fel az előljárósági gyülésben (197. pont) és az előljáróság a legnagyobb méltánylással fogadta, a mennyiben Dósa Miklósnak atyja helyébe való megválasztása az előljáróság ohajtásával teljesen talál, s minden hatalmában álló eszközt felhasznál a közös ohajtás megvalósitására. Megválasztása esetére az ősei által birt szállás felől is biztositják, az idősebb helyi tanárok szállás választási jogukkal élni nem akarván, néhai tanártársuk iránti kegyeletből ezen alkalommal.

A nagy jogász ezen végső kivánsága 1868. augusztus havában valósult: az atyjához méltó fiu megválasztatott a jogi tanszékre rendes tanárnak, — s az ősei által birt tanári szállásban is meghagyatott.

November 12-én kéri a kollegiumi előljáróságot, hogy kötelessége alól az egyházi főtanács beleegyezése és helybenhagyása mellett ideiglenesen mentse fel; mert a m.-vásárhelyi választók által a 19-én megnyilandó kolozsvári országgyülésre követté választatván, ennek elfogadását kora hajlottsága s ereje rokkantsága mellett is, a haza, nemzet és egyház irányában való szent kötelességének tekintette. Kéri továbbá, hogy távolléte alatt Hildebrand József marosszéki államügyészre, volt jeles tanitványára bizhassa tantárgyai előadásának folytatását.[1])

1866-ban a pesti országgyülésre választá képviselőjéül szülővárosa. Kéri tehát november 1-én az előljáróságot megint az egyházi főtanács engedélyének kieszközlésére, hogy távollétének meg nem határozható ideje alatt Vályi Gábor, végzett s két államvizsgát letett jogász, tantárgyait helyettesi minőségben tanithassa.

Kérése teljesittetett. Felment Pestre a hongyülésre. „Ott nem tartozott azok közé, kik szeretnek beszédeket mondani, de a legbuzgóbb, munkásabb tagok egyike volt, s roppant jogi ismereteinek, mély belátásának gyakran hasznát vették a bizottmányokban. Erdély jogait és viszonyait senki sem ismeri úgy, mint ő ismerte, s a helyet, melyet elfoglalt, alig pótolhatta valaki.

Függetlenségét mindvégig megőrizte, bár a ministerium alakitásakor (1867) államtitkársággal kinálták meg. A képviselőház, mely benne egyik kiválóbb tagját becsülte, alelnökévé választotta Zeyk Károlynak államhivatalba lépése után, a törvénykezési bizottmány pedig elnökévé. Szorgalmasan eljárt a bizottmány üléseire még az utóbbi hetekben is, bár lábbaja, mely szept. végén a városligetben véletlen ütésből támadt, mind inkább súlyosabbá és veszé-

[1]) Az intézet pénzes szekrényének őrzését és az utalványozást Bihari Sándor igazgató tanárra, a jegyzőséget a levéltár és az adóssághelyek ládájának nálla állott kulcsát Mentovich Ferencz kartársára bizta az előljáróság beleegyezésével. (2872. levéltári sz.)

lyesebbé vált. És mégis egyre járta, tartotta a gyüléseket; a seb terjedt, mérgesebbé vált. Nem birta tovább, lefeküdt, s november 19-én déli 11—12 óra közt megszünt a fájdalom: délután az akadémia épületén, országházán és a nemzeti muzeumon lengő gyászlobogók, s a főváros összes egyházainak bús harangzúgása hirdették, hogy a nemzetnek halottja van.

Elhunyta mélyen meghatott mindenkit, s temése a képviselőház gyászához méltó, fényes volt. 22-én temették. Holtteste kora reggel átszállittatott szállásáról a muzeum kerek termébe, mely egészen gyászba volt burkolva. Ott déli 12 óráig tiszteletőrséget állottak mellette a képviselőház hivatalnokai.

A temetésre kitüzött időben déli 12 órakor megjelentek az országos hatóságok: a képviselőház lehető teljes számban, a felsőház tagjai, a magyar tudományos akadémia, az egyetem tanári kara, a protestans egyházak hivatalnokai és számos közönség ezeken kivül. A gyászszertartás elkezdődvén, Török Pál reformatus superintendens tartott imát és egyházi beszédet, szive megindultságából emlékezvén mindkettőben a haza és egyház nagy veszteségéről, az elhunyt jeles férfiuról. Utána Gajzágó Salamon országgyülési képviselő tartott megható beszédet.

Roppant közönség követte a halottas kocsi után a fekete gyászzászlót, melyet egyik országházi tiszt vitt, s mely alatt mentek az alsó- és felsőház tagjai, az akadémia és egyház küldöttei. Mindenki érezte, hogy a halott, kit gyászolunk, nem egy párt, hanem az ország halottja.“ [1]) A menet megállott a Calvin-téren; a képviselők levették a hatos fogatu halotti diszkocsiról a koporsót, s a ref. egyház alatti sirboltba vitték, hol a vasutra szállitásig maradt. — Másnap november 23-án reggeli 6 órakor inditották országos kiséret mellett haza, hová annyira vágyódott — 27-én délután 1 órakor érkezett Marosvásárhelyre a halotti kiséret és a városnak Deák Ferencz-utczai végétől egész a vártemplomig kiállott czéhok és testületek sorfala között vitetett a nagy hazafi hullája a vártemplomba s onnan gyász isteni tisztelet[2]) után a reformatusok czintermébe, a családi sirba. — Itt pihen 1864. márczius 24-én elhunyt forrón szeretett neje hamvai mellett.[3]) — a jogtudor, 41 évig

[1]) „Magyarország és Nagyvilág“ 1867. évf. 48. sz. két képpel; egyik D. E. gyászravatala a „Nemzeti muzeum“-ban; — a másik D. E. arczképe.

[2]) Péterfi József esperes gyászimát, Szász Béla, D. E. fiatal kartársa, most kolozsvári egyetemi tanár emlékbeszédet tartott fölötte: „Az élet a halálban“. Kiadta a kollegium előljárósága, Marosvásárhelyt, 1868-ban. E mű összes bevétele egy „Dósa Elek alap“ nevet viselő iskolai jótékonyczélra határoztatott.

[3]) A 2 meter és 50 cm. magas egyszerü mészkőre vésett betük

a marosvásárhelyi kollegium tanára, a makfalvi ev. ref. egyház és nemzeti iskola, s a marosi ev. ref. egyházmegye főgondnoka, Marosvásárhely sz. kir. város képviselője, az országgyülés egyik alelnöke, a magyar tudományos akadémia tiszteleti tagja és a legtudósabbak között a legékesebb szóló, s a legékesebb szólók között a legtudósabb férfi;[1]) a haza, nemzet és vallás szabadságának és függetlenségének mindvégig fáradhatatlan, buzgó apostola.

A marosi reformált egyházmegye 1868. ápril 26-án adta meg főgondnokának a végtisztességet emlékbeszédek tartása által hasonlóan a vártemplomban.[2])

Légy büszke, székely főváros, hogy ily gyermeket szültél és őrizd szent kegyelettel nagy fiad kedves emlékét, drága porait.

Művei.

I. Nyomtatásban:

1. Erdélyhoni jogtudomány, az alkotmányos Erdélyhonban az 1000-dik év óta törvényszerüen költ s az 1849-dik évig érvényességgel birt törvények és szokások szerint szerkesztve. Három könyvben. I. könyv: Közjogtan; II. könyv: Magán jogtan; III. könyv: Pertan. Kolozsvártt, 1861.

2. Az erdélyhoni evangelico reformatusok egyházi jogtana. — Pest, 1863.

3. Hirlapi értekezések:

a) A három politikai rendszerről, honi tapasztalások szerint. E három rendszer: reactio, revolutio és reformatio. — Megjelent a „Nemzeti Társalkodó"-ban 18., 19. sz. 1832-ben november 3. és 10-én, Rupertus név alatt. Ennek irására Méhes Sámuelnek Pölitz szerint szabadon irt és szeptember 8-án ugyanott megjelent czikke buzditotta.

b) A szokásról törvényes értelemben. Megjelent 1834. januáriusban a „N. T." 1—2. számjaiban. R. aláirással. 1—25. l. Erre május havában F. aláirással „Felelet" jött 313—335. és 339—348. lapokon. Ezen feleletre felelt Dósa szeptemberben a „N. T." 10—12. számjaiban 145—194. lapokon.

---

jelzik sirjokat: „Itt nyugosznak porai Dósa Elekné Gyarmathi V. Theréziának, született 1816. nov. 25-én, meghalt 1864. márczius 24-én és férjének makfalvi Dósa Elek jogtudor és tanárnak, született 1803. márczius 15-én, meghalt 1867. november 19-én."

[1]) Inter doctissimos eloquentissimus, inter eloquentissimos doctissimus. Quintilian.

[2]) Péterfi József esperes és marosvásárhelyi pap imádságot, Pap Elek lőrinczfalvi pap és jegyző emlékbeszédet tartott.

c) Az erdélyi ref. egyházban az egyházi jegyzők successiója nem abusus. Megjelent 1845. az „Erdélyi Hiradó“ Társalkodója 63-ik számjában. Erre birálat „Szó nélkül hagyni nem lehet“ czimen a „Mult és jelen“ 485—486. és 492. lapjain juniusban.

II. Kéziratban:

1. A nemtelen jószágot nem birhat?! 1 iv 4r.

2. Értekezés a törvénykezési bizonylatokról, melyet Bentham Jeremiás angol jogtudós kéziratiból szerkesztett Dumont István genevai képviselő. Francziából magyarositott D. E. jogtudor a 2. kiadás után, Józsefvárosi fogságában 1852. junius 23-án kezdve. 57 iv, 2r.

3. A jogbiztonság feltételéről. Valószinüleg akadémiai székfoglaló értekezés Pest, 1866. jul. 9.

4. Kivonatok a jogi tudományokból latinul 1827—1828. 139 iv. 4r.[1])

5. Versirási próbagyakorlatok magyarul és latinul 1816—17. isk. évben, Magyarósi Sz. József osztálytanitó vezetése alatt e tárgyakról: szüret, hajnal, szomoruság, táncz, békesség, somnus, fösvény, hó, éhség, poesis, játszó szin, fortuna, vetustas, funus, musica, kevély, finis bachanaliorum, a napfény februárban, ebrius, in honorem praeceptoris, tempus, tavasz, vere tempestas turbida, ver aetatis, a reggel; Idillium: Coridon és Thyrsis. 2. Damon, Menalcas és Palemon. Valedictio musis.[2])

Források élétrajzi adataihoz.

1. Vasárnapi Ujság 1863. 7. sz. és 1867. 47. sz. 2. Hazánk és küldföld 1865. 50. sz.

3. „Kolozsvári Nagy Naptár“. 1866. Dósa Elek életrajza Szabó Samutól.

4. „Pesti Napló“ 1867. 268. sz. 5. „Budapesti Közlöny“ 1867. 21. sz.

6. „Magyarország és a Nagyvilág“ 1867. 48. sz. Vezérczikk és két kép: egyik arczképe, a másik ravatala a n. muzeumban.

7. „Székely Közlöny“ 1867. 35. sz. D. E. gyászjelentése és életrajza Szabó Samutól. Ugyanezen szám tárczájában álnév alatt ifjabb Borsos Sebestyéntől (=Sz . . . S . . .) Dósa Elek, és D. P. (Dósa Pál?)-tól nov. 22-ről pesti levél.

8. Levelei Bód Péterhez, 1823—1863-ig 18 darab a kollegium könyvtárában.

9. Bizonyitványai, levélfogalmazványai, kézirati művei, a jogakadémiára vonatkozó sat. okmányok, özv. Dósa Miklósné, Vályi Róza ő nagysága birtokában.

---

[1]) Koll. könyvtár 7210—7217. sz. a.

[2]) 6963. k. sz. a. 38. és 39. pont.

A marosvásárhelyi jogakademia.

A jogakademia létrehozásában oroszlán része volt Dósának, miként fönnebb emlitők. Helyén valónak találjuk tehát annak keletkezését, fönnállását és megszünését itt kapcsolatosan megemliteni.

1861. julius 3-án a jogi tanfolyam megkezdését és egy 2. jogi tanszék fölállitását is kollegiumunknál tervbe vette az egyházi főtanács.

1862. szept. 1-én Petri Ádám, kollegiumunk egykori növeltje a politika, policzia és államgazdászat tanitását elvállalta 300 frt o. ért. évi fizetés mellett. Minthogy pedig Szentgyörgyi Imre a váltó, kereskedelmi és bányajog és Bodola János a fenyitőjog előadására tett igéretök beváltásában gátoltattak: ezek tanitása is Petri Ádám vállaira nehezült 200 frt fizetéspótlás mellett. És Petri Ádám ezen segéd jogtanári állomásban volt 1869. márczius 31-ig.

1864. májusban Marosvásárhelyt tartott tanári értekezlet a négy éves jogtani folyam életbeléptetését véleményezi, oly formán, hogy annak két első évi folyama mind a négy ref. főiskolánál: Enyed, Kolozsvár, Vásárhely, és Udvarhelyen is megmaradjon; a 3. és 4. tanfolyam Vásárhelyt 4 uj tanári szék fölállitásával egészittessék ki egy teljes jogakademiai tanfolyammá.

A tanári értekezlet ezen ajánlatát 1864. jun. 6-án helybenhagyja az egyházi főtanács és a Szebenben székelt cs. k. kormányszék ez ügyben aug. 22-én kedvező felterjesztést tett Ő Felségéhez. A nov. 2-án kelt válaszban a nyilvánosság nem adatik meg, a tanitói erőknek képességére s a tanulmányoknak évfolyamkénti sorozására nézve ürügyül keresett kifogások miatt.[1]) Nov. 20-án az egyházi főtanács átteszi véleményezés végett ez ügyet egy bizottsághoz és ennek véleménye alapján decz. 31-én felelő feliratot készit a Felséghez. A bécsi nevelésügyi tanács 1866. máj. 23. vette tárgyalás alá s ekkor is vissza vettette. Ezen késedelmes ellátásnak oka volt: Szebenben szándékoztak universitást állitani.[2]) julius 2-án Ő Felsége megadta a nyilvánossági engélyt. Gr. Teleki Miklós már 3-án értesiti Dósát: „Csak magában örvendjen, mert hivatalosan még nem tudatik"; Szentgyörgyi Imre sürgönyileg tudósitja s 4-én levél által. Most már gyorsan haladott az ügy.

[1]) Erdélyi Hirlap 12. sz. Szeben, decz. 15.

[2]) Igen érdekes levelek vannak Bécsből bizalmas és befolyásos egyéntől, ki tanácsot, utasitásokat adott a teendő lépések és követendő eljárások felől.

Jul. 10-én kél az udvari cancellária leirata a kormányszékhez; ez 26-án értesiti az egyházi főtanácsot és királyi táblát; 29-én Dósát Kolozsvárra hivja az egyházi főtanács aug. 20-ra bizottságba, két ideiglenes segéd jogtanári állásra pályázatot hirdet és a szeptember 20-án tartott választás eredményéről értesiti az elöljáróságot, hogy Dósa Miklós és Székely József urakat ideiglenes tanároknak megválasztotta, a 3. évi jogtanfolyamot folyó évi okt. 1-től kezdve megnyitottnak nyilvánitván, az előintézkedések megtételére felszólitja.

Székely József okt. 2-án Marosvásárhelytt kelt válaszában nyilatkozik a tanári hivatal elfogadása iránt; Dósa Miklós okt. 10. Pestről irt válaszában hasonlóan nyilatkozik azon megjegyzéssel, hogy okt. 24-re levén kitüzve tudóri szigorlata, nov. 1-én állomását elfogja foglalni s a mennyire tehetségei engedik, atyja s nagyatyjához megközelitőleg bár, megfelelni s méltólag tölteni be helyét, nem csak mint tanár, de ugyis, mint a ki a m.-vásárhelyi főiskolát, mint egy családi hit bizománynak tekintvén, legfőbb erkölcsi kötelességének ismerendi e szent hagyomány fenntartását, s virágzásáért mindent elkövetni.

A segéd jogtanárok fizetése 700—700 frt o. ért. állittatott meg, melyet az egyesek adományozása mellett a négy főiskola hordozott.

Ily előzmények után nov. 1-én megnyilt a jog-akademia 3. éve. Dósa Elek akkor, mint már emlitők, hongyülési képviselői hivatásának folytathatása véget Pestre menvén jogtanári helyettesül Vályi Gábort hagyta.

A kir. főkormányszék 1867 február 6-án kelt közlése nyomán 3029. sz. a. közhirré is tétetett a jogakademiának a nyilvánosok sorába felvétele a kolozsvári-, enyedi- és udvarhelyi kollegiumok két éves folyamáról szóló bizonyitványok jogérvényessége végett a szükséges lépések megtétetvén.

1867. juliusban a 4. évi folyamra ideiglenes állásu segédtanároknak megválasztatnak *Vályi Gábor* és *Kökösi Endre.*

1867. aug. 9-én Dósa Elek Pestről a jogakademiát illetőleg ir az elöljáróságnak: Nem levén reménye, hogy haza jöhessen, a jövő isk. év kezdetére, elmondja nézeteit a jogakadémiára nézve, melynek meggyökereztetésére s fölvirágoztatására is szentelte élte még hátra lehető napjait még csábitólag is kitünő állami hivatalok el nem fogadásával is.

A közelebb történt két segéd jogtanár választása által ki levén már egészitve a jogakademia tanitói ereje, a 4. évi tanfolyamnak

jövő isk. év kezdetéveli megnyitását meg kell előzni a tantárgyak fel- és beosztásának.[1])

A 2. pontban kéri, hogy a honi jogtannak jövő évre eső tanitását személyesen nem vezethetvén, engedtessék meg: magát *Miklós* fija által helyettesithetni, az ő szakmája pedig vagy osztassék fel, vagy egy általa (D. E.) fizetendő helyettes által tanittassék hazaszállásáig.

Ugyan ezen év szeptemberében jogász segélyző egylet alakul. Decz. 9-én Dósa Miklós állam vizsgai bizottság kinevezésének kérését inditványozza a ministeriumtól az e. f. tanács közvetitésével. E kérés a következő év májusában ismételtetik. Ennek folytán a kultus minister megengedi, hogy az ez évben végzett ifjak jul. 19-én kezdve a nagyszebeni és kolozsvári királyi jogakademiáknál vizsgát tehessenek 1868. aug. a Dósa Elek halálával ürességbe jött rendes jogi tanszékre Dósa Miklós, eddig ideiglenes jogtanár megválasztatván, helyére a 3. évi folyamhoz

---

[1]) *I. és II. év. Téli félév.*

Honi köz- és magánjog	het.	10	óra előadja .	Dósa Miklós.
Alkotmányi politika	„	4	„ „ . .	Petri Ádám.
Észvallástan	„	3	„ „ . .	Szász Béla.
Latinnyelv	„	2	„ „ . .	Vályi Gábor.
Hellennyelv	„	2	„ „ . .	Urr György.

Nyári félév.

Nemzet gazdászat	„	8	„ „ . .	Petri.
Közrendészet	„	2	„ „ . .	Petri.
Növelés és Oktatástan	„	5	„ „ . .	Szász.
Latinnyely	„	2	„ „ . .	Vályi.
Hellennyelv	„	2	„ „ . .	Urr.

III. év. Téli félév.

Ausztriai polg. törvény	„	10	„ „ . .	Székely.
Általános állam isme	„	5	„ „ . .	Kökösi.
Hübérjog	„	2	„ „ . .	Szély.

Nyárifélév

Perrendtartás	„	10	„ „ . .	Székely.
Büntető jog és eljárás	„	10	„ „ . .	Dósa Miklós.

IV. év. Téli félév.

Általános pénzügytan	„	5	„ „ . .	Vályi.
Auszt. és magy. statisztika	„	5	„ „ . .	Vályi.
Váltójog	„	5	„ „ . .	Kökösi
Bányajog	„	5	„ „ . .	Petri.

Nyári félév.

Tételes pénzügytan	„	5	„ „ . .	Vályi.
Kathólikus egyházi jog	„	5	„ „ . .	Vályi.
Perenkivüli eljárás, csőd,	„	5	„ „ . .	Kökösy.
Közigazgatás	„	5	„ „ . .	Kökösy.

szükségelt ideiglenes tanári állomásra *Horváth Mózest* választja meg az e. f. tanács.

1869. februárban az államvizsgáló bizottságba a jogtanárok részéről Dósa Miklóst és Vályi Gábort kinevezi az e. f. tanács; juniusban a kultus ministerium is az államvizsgáló bizottság kinevezéséről értesiti az e. f. tanács utján az előljáróságot.

Márcziusban a város részéről képviselővé választatván Petri Ádám, lemondott segéd jogtanári hivataláról s egyszersmind kollegiumi ügyvédségéről is és Székely József s. j. tanárt ajánlja ügyvédnek. Az előljáróság elfogadja ajánlatát s a peres ügyek folytatását, Petri távolléte alatt Székelyre bizza s szükség esetében uj perek megkezdésére is felhatalmazza. Petri tantárgyai előadását pedig a hátralevő isk. évben Horváth Mózesre bizza.

Pár hó mulva az igazságügy miniszter Székely Józsefet kir. ügyészszé nevezvén ki, báró Apór Károly kir. tábl. elnök átiratában, mellékelvén a miniszteri kinevező rendeletet is, kéri az előljáróságot, hogy Székely Józsefet jelenlegi tiszte alól mentse föl. Székely is beadja lemondását azon kéréssel, hogy eddig folytatott tanári működéséről állitson ki számára bizonyitványt. Ez fájdalmasan veszi tudásul a lemondást, Székely fölmentése tárgyában felir az egyh. f. tanácshoz felküldvén a lemondó iratot is s kérvén a üres tanszék betöltése iránt a szükséges intézkedések megtételét.

Az e. f. tanács fölmenti Székelyt hivatala folytatása alól[1]) pályázatot hirdet aug. 20-ig terjedőleg Sz. tanszéke betöltésére s kérdést intéz az iránt is az előljárósághoz, hogy a 4 éves jogtanfolyam tanárainak állandósitását s tisztességes fizetéssel való ellátását miként gondolná kivihetőnek. Erre az előljáróság julius 13-án e javaslatot terjeszté föl:

1. Ha az enyedi-, kolozsvári- és sz.-udvarhelyi kollegiumoknál létező jogi tanszékek alapjai a helyi jogi tanszékhez csatoltatván 4 rendes katedra rendszeresittetik a vásárhelyi rendes tanári fizetéssel és a még azonfelül megkivántató két rendes jogtanári katedra fenntartására állami segély eszközöltitik. Vagy

2. A négy kollegium együttesen tartja fenn ezeket az eddigi módozat szerint. Ha ezen módozat keresztül nem vitetik, vagy az e. f. tanács más hasonló terjedelmü alapot szerezni nem képes: a 4 éves jogtanfolyam megszüntetését ajánlja.

---

[1]) A kollegium peres ügyei vezetésével Molnár Zsigmond bizatik meg; Vályi, Kökösi és Horváth kineveztetnek az akták átvétele és jegyzék mellett az uj ügyvédnek átadására 1869. jun. 7-én tartott gyülés jkönyv szerint.

Ily viszonyok között nov. 8-án, minthogy a jogakademia fönnállása bizonytalanná vált, az alkalmazott jogtanárok, jövőjükről gondoskodandók, kénytelenek más pálya után nézni s ez okból tanári működésökről szóló bizonyitványaik kiadását kérik.

1870. junius 12. az e. f. tanács ideiglenesen megszünteti a vásárhelyi jogakademiát egyfelől alaphiány miatt, másfelől pedig, mert a Kolozsvártt felállitandó egyetem által ezen jogakademia fenntartásának feltétlen szükségessége megszünt. — Az előljáróság sajnálattal értesül a nyolcz év előtt uj életre hozott jogtanfolyam kényszerüség okozta megszüntetéséről, méltányló elismeréssel emlékezik meg annak tanárairól, kiknek lelkes vezetésök alatt ez intézet szellemi tekintetben növekedő virágzásnak örvendett, s számokra végkielégitésül egy-egy félévi fizetés kiadását utalványozza.

Ezzel a jog és igazság terjesztésére alapitott és fölállitott intézet ajtai Kollegiumunknál 76 évi virágzó működés után, habár ideiglenesen, a kor viszonyok miatt bezárattak.

Tanárai is az intézet megszünése után rövidebb-hossszabb idővel megszüntek (négyen) e földi életben működni. Dósa E. Petri Ádám, Dósa M. és Horváth Mózes; Kökösi Endre ügyvédiséget folytat Sepsiszentgyörgyön; Vályi Gábor a kolozsvári egyetemhez neveztetett ki jogtanárrá; a magát önerején felküzdött Székely J. államügyészi hivatalából a budapesti királyi táblához neveztetett ki rendes birónak, most pedig, mint magy. királyi pénzügyi közigazgatási biró folytatja fontos szerepét s teljesiti kötelességét a nála megszokott pontossággal, s emellett szakjába vágó művek irása- és kiadásával is foglalkozik.[1])

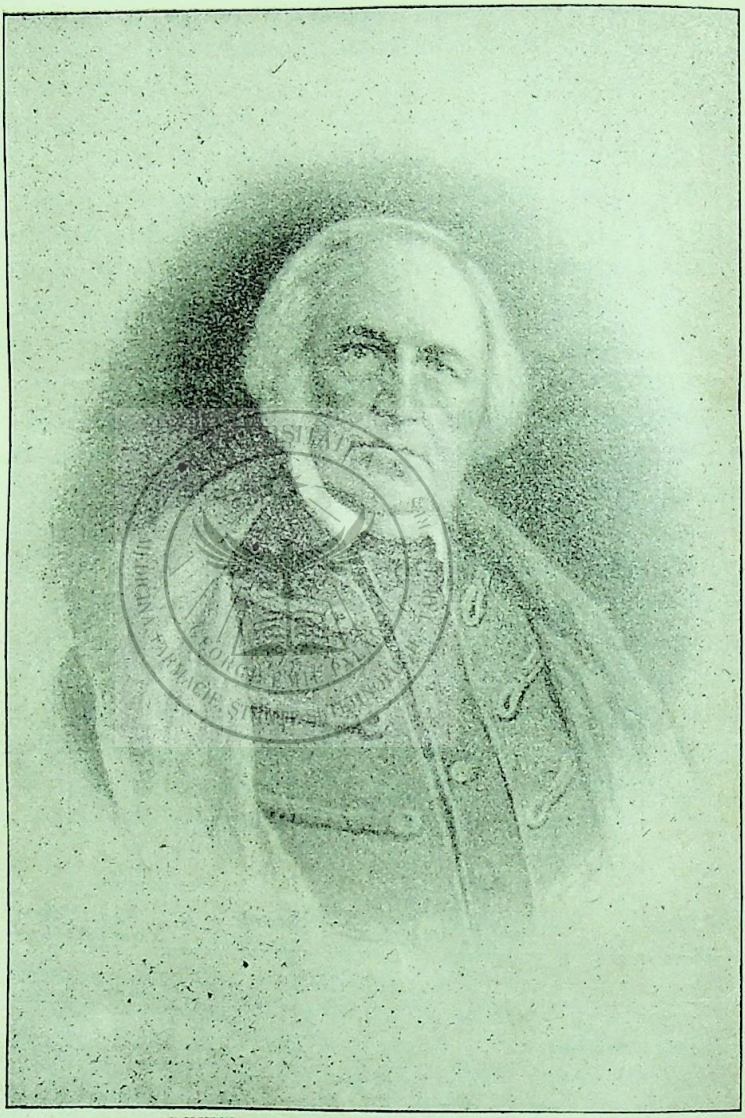
[1]) Eddig megjelent művei:

1. Vélemény a marosvásárhelyi jogász egylet által kitüzött ezen kérdésre: az irhoni börtönrendszer minő föltételek mellett volna hazánkban alkalmazható stb. Marosvásárhelytt, 1874.

2. Reductio és Epuratio Marosvásárhely, 1875.

3. Milyen legyen az uj bünvádi eljárás? Vélemény és inditvány a marosvásárhelyi jogász egylet által kitüzött azon kérdésre: A tiszta vádrendszer kivánatosabb volna-e nálunk a jelenleg alkalmazott vegyes rendszernél sat. Ugyanott, 1875. és másodszor 1876.

4. Büntető eljárás a jövedéki kihágások tárgyában. 1878. és a második kiadás 1887. Pest.

Bodola Sámuel.

25. Bodola Sámuel (zágoni), theol. tanár 1833. április 15—1841 junius 17. és 1850. julius 19—1854. szept.

Az 1832-ik év végén elhunyt alapos tudományu theol. professor Molnár Sámuel helyét ujból derék theologussal töltötte be a főkonsistorium, s a választási aktusról április 15-én 1833. Kolozsvártt költ leiratában ekép értesiti a kolleg. előljáróságot: „Székelyudvarhelyi theologiae professor Bodola Sámuel afia a marosvásárhelyi főiskolánkban megüresült theol. katedrára magát általtétetni kérvén, ennek alkalmatosságával az 1830-beli 463. szám alatti rendszabás értelméhez képest felbontatván főkonsistoriumunk gyülésében a 4 főiskola és 2 gymnásium kurátorainak és professorainak az érintett professori hivatal betöltésire felküldött ajánlásai, ezekszerint a hármas számba bementek: Bodola Sámuel, Ercsei János és Péterfi József afiai, kik közül Péterfi József afia a kandidátioból való kimaradhatását szóval kérvén, a más kettőre pedig titkos szózatolás esvén, ez úton 37 szózattal 26 ellen theol. tanárnak *Bodola Sámuel* afia választatott meg".

Május 20-án a kuratoratus levelet és követeket küld Bodola S. meghivására és annak is megtudására, hogy mikor szándékozik átköltözni és hivatalát ünnepélyesen elfoglalni; julius 16-án pedig 80 frtot utalványoz átköltözési költsége födözésére. Ünnepélyes beigtatása szept. 9-én d. e. történt meg. Első vizsgát tartott tanitványaival 1834. február 5-én d. e. a ker. erkölcs vallástanból és egyház történelemből.

Született 1790-ben deczember 10-én, Székelyudvarhelytt. Édes atyja Bodola Sámuel, előbb buni pap, 1787-től 1796-ig bölcsészet tanára Sz.-Udvarhelytt; édes anyja Huszár Ágnes, Huszár Mihály[1]) hévizi pap leánya, ki kis árva gyermekét 1803-ig[2]) Udvarhelytt neveltette a ref. kollegiumban. Ez időponton tul nagybátyja Bodola János, akkor enyedi theol. tanár, később 1815—1836-ig erdélyi ref. püspök vette át a kis árva Sámuel nevelésügyét, Enyedre vitette magához és itt tanitotta, és tanittatta, mig tanulmányait bevégezte.

A felsőbb tudományok — filozofia, jog és theologia bevégzése után, mint végzett jeles deákot osztálytanitósággal bizta meg a tanárikar, az 1813—14. iskolai évben. Köztanitó társai voltak:

---

[1]) Huszár Mihály papihivatalát 1750-ben kezdette meg gr. Bethlen Katánál Fogarasban január 1-én, mint udvari pap, s ugyan azon év márczius 22-én már Hévizre ment és ott mivelte az ur szőlőjét félszázadon át.

[2]) Kis Ferencz szerint a rhetorika klasszisból (IV. g. o.) ment át Enyedre.

Körözsi Csoma Sándor, a keleti utazó, Salamon József, kolozsvári tanár, és unoka-testvére Bodola Károly, Bodola János püspök fia, szászvárosi pap, ki 1836-ban a nagybaczoni zsinaton versenyzett Sámuellel a főjegyzői hivatal elnyeréséért. Ezen iskolai év végefelé Salamonnal és Bodola Károlylyal együt állotta ki az akademiai szigorlatot a theologiai és philosophiai tudományokból s a debreczeni augusztusi vásáron egybetalálkozva együtt is utazott velök a göttingai egyetemre, hol az ángol-pénz kamataiból 1816-ban némi segély-alap tétetett volt le. [1])

Tizenketten voltak akkor együtt és egyszerre magyarok, mint a ref. magyar-egyház későbbi 12 apostola, Göttingában, „ezen kicsiny, de tudománynyal tele városban" irja Salamon önéletrajzába: [2]) Magyar honból hárman: Somossi János sárospataki, Péczeli József debreczeni és Tóth János komáromi tanár; Erdélyből kilenczen: Király Mihály egerbegyi pap, esperes és generalis direktor; Incze József kovásznai pap és orbaiszéki esperes; Csorja Ferencz enyedi tanár; Sebestyén István fejérdi pap; Ferenczi János dálnoki pap és esperes; Hegedüs Lajos marosvásárhelyi pap; Salamon és a két Bodola.

Salamon és Hegedüs Lajos 1815. tavaszán vissza tértek, tartván attól, hogy ujra europai háboru tör ki, minthogy I. Napoleon Elba szigetéről kijött. A többi magyar ifjak is követték kevéssel azután az előbbiek példáját s igy Bodola S. is alig másfél évet tölthetett Göttingában Eichorn, Stäudlin és Sulze nagyhirü theologusok mellett, s 1816. tavaszán már Kolozsvártt találjuk, mint udvari papot, a megelőző év szeptemberében zilai tanárrá választott Salamon József helyén, özvegy b. Dániel Istvánné sz. gr. Mikes Anna és gr. Toldalagi Lászlóné udvarokban. Salamon leirja önéletrajzában 4 hóig tartott udvari papi foglalkozását: „A tisztelt kegyes bárónénak testi szemei elvalának homályosulva, de annál tisztábbak maradtak lelki szemei. Két jeles nővel szaporodott volt anyaszentegyházunk szinte egy időben: *Cserei Helena* b. Wesselényi Miklosné és gróf *Mikes Anna* özvegy b. Bornemisza Jánosné, később b. Dániel Istvánné asszonyságokkal, kik mindketten II. József alatt állották ki a hat heti tanitást s még hosszabb vexáltatást. Ezen udvari papságom alatt szinte mindennap voltam együtt az ismeretes költőnő *Molnár Borbárával*, ki a világtalan bárónénak hiv őre, gondviselője s olvasással és beszélgetéssel folytonos időtöltője volt. Naponta olvastam én is a kezembe adott német könyvből magya-

[1]) P. Szathmári Károly „Bethlen Főtanoda története" 302. lap.
[2]) Erdélyi prot. Közlöny. 1877. 7. évfolyam. 39—46. sz.

rul 12 órától 1-ig a bárónénak, s akkor a szomszéd palotában gyermekei, unokái s néha vendégeivel együtt ebédeltem. Vacsorám rendszerént özvegy gróf Toldalagi Lászlóné gr. Korda Anna urasszonynál volt, kinek egyszersmind vasárnapi papja voltam". Ugyanezen állomásban, ugyanezen kötelessége és javadalmazása volt következőjének Bodola Sámuelnek is fél esztendeig. 1816. november 17-én Héderfájára vitetett papnak az ugyanezen év julius 11-én 33 évi szolgálatja után meghalt alsó csernátoni Molnár György helyére.[1]) A fiatal, erélyes uj lelkész szivvel-lélekkel buzgolkodott kis egyházközségének szellemi és anyagi emelésén egyaránt. Az egyház vagyonügyeit ujra rendezte, az adósokkal adósságaikat elismertette s a meglevő vagyont egy összegbe kifejezve könyvelte; az egyház dézmás szőlőjét az akkor élt utódok között ujonnan felosztotta, a felosztást hiteles jegyzőkönyvi alakban állitotta ki; a papi és tanitói díjleveleket az egyházközség pátronusa iktári gróf Bethlen Sámuel által megerősitetve szabályozta s jegyzőkönyvbe igtatta. Hivei közszeretetét mennyire birta, eléggé bizonyitja azon egy eset is, hogy azok lelkében félszázad sem hamvasztotta el a szeretet lángját egykori kedvelt papjok iránt: 1861-ben a bonyhai zsinatra átutaztában Héderfáján melegkebellel üdvözölték, a kegyelet és hálás megemlékezés legszivélyesebb jeleivel fogadták a már akkor 70 éves, de testben, lélekben még mindig erös főpásztort.

1817-ben a dévai zsinaton ünnepélyesen fölavattatott a papi hivatal folytatására.

A ki egyszerü, falusi egyháza ügyének fölvirágzására alig másfél év alatt annyit tudott tenni s oly kétségbe vonhatlan eredményeket mutatott fel, az magára vonta gazdagabb és fényesebb egyházközségek figyelmét is; a Kisküküllő és Maros folyók vizválasztó hegyén átsugárzott a héderfáji fiatal lelkész buzgóságának lángja: Bodolát a marosvásárhelyi népes egyházközség választotta meg lelkészének a filos. tanárrá választott Péterfi Károly helyére, a falusiból városi pap lett 1818. junius 21-én[2]). A távozásával üresen maradott héderfáji papiszéket ugyanezen év szept. 6-án Dulló Istvánnal töltötte be az egyház.

Uj állomásán két évet sem töltött egészen[3]) s a lelkes néptanitó néptanitók — papok képezésére választatott és vitetett a

[1]) Bodola S. saját feljegyzése a héderfáji ref. egyházközség egyik anyakönyve 92. lapján.

[2]) Saját bejegyzése a marosvásárhelyi ref. egyház anyakönyvében.

[3]) 1820. január 22-én keresztelt utóljára.

székelyudvarhelyi ref. kollegiumba theol. tanárnak. — Egy év mulva 1821. vezette oltárhoz Marosvásárhelytt Antal János tanár, később püspök, fiatal leányát Zsuzsánnát épen szép menyasszonya nevenapján február 19-én hétfőn. Az esküvő, a mint az anyakönyvbe is (58. lap) bejegyeztetett, népes gyülekezet előtt tartatott [1]).

Udvarhelyi tanári működését tanitványa Kis Ferencz, 1845-től fogva udvarhelyi tanár, ekép jellemzi: „1820-ban foglalta el hivatalát és 13 éven át egész erélylyel folytatta azt iskolánk nagy előmenetelére. Ő csupa vallástani (theologiai) tudományokat tanitott, u. m.: keresztyén hit- és erkölcstant, ker. egyházi történelmet, zsidó régiségeket, biblia magyarázatot, homiletikát s ottan-ottan zsidó nyelvet és mindeniket szép sikerrel. Volt több izben igazgató (rector) és tanvezető (paedagogarcha). Különösön, mint tanvezető éber figyelmet forditott az ugynevezett osztályosok szorgalom és tudománybeli előhaladására, főleg a vallás tárgyának épületesebb kezelésére. Evégre ev. ref. anyaszentegyházunk symbolicus könyvei értelmében készitett is egy katechismust, melyet elsőbben kéziratból tanultunk, később nyomtatva is több izben megjelent, mindig javitott kiadásban. A tanulók confirmálását egy nehány alkalommal maga hajtotta végre apostoli buzgósággal (én is általa confirmaltattam). Ekkor és más körülmények alkalmával tartott kenetteljes egyházi beszédei s mindenben és mindenütt tanusitott tekintélyes papi magatartása megannyi előjelei gyanánt tekintettek főpapságra való hivatásának. Innen Marosvásárhelyre ment ugyancsak hittanárnak“ [2]).

Tanszékét, mint emlitők, elfoglalta szept. 9-én. Tantárgyai ugyanazok voltak, mint Udvarhelytt s azokat tanitotta a nála megszokott pontossággal és erélylyel. Tanitványai szeretve tisztelték s hálás szivvel emlékeztek mindig nagymesterökről s emlékeznek ma is igen számosan a még életben levők és áldják emlékét. A tanitványi hálás kegyelet érzelme tettekben is nyilvánult. Néhai tiszteletes Losonczi József b.-madarasi ev. ref. pap Bodola

[1]) Kezünknél van a fiatal tanárnénak egy hó mulva márcz. 30-án Sz.-Udvarhelyről édes atyjának irt levele, melyben szépen kéri édes atyját, hogy a saláta magot küldje el és a viola magot is, ha eddig elővetődött valahonnét, „mert amikor eljöttem nem kaptam meg.“ E levél ad felvilágositást affelől is, hogy Bodola Sámuel édes anyja akkor még élt és fiánál lakott: „Édes anyám édes apámot, Doktor bácsiékot (érti Dr. Szotyori Józsefet) urammal együtt tiszteli alázatosan“ Édes anyján anyósát érti, mert édesanyja meghalt 1813-ban s azon időtől fogva Szotyoriéknál volt és lakott Antal Zsuzsánna.

[2]) A székelyudvarhelyi ev. ref. Collegium történelme. Összeállitotta Kis Ferencz. Székely-Udvarhely. 1873.

Sámuel erdélyi ref. püspök és Dósa Elek marosvásárhelyi jogtanár emlékökre tanitványi hálából 1869. julius hó elsőjén 200 frt alapitványt tett a marosvásárhelyi ev. ref. kollegiumnál, hogy annak 6% kamatjából két jó tanuló szegény gyermek jutalom könyvet nyerjen, oly könyvek vásároltatván mindig, melyeket a következő évben használhassanak.

Tanári pályáján 16 éven át buzgó lelki ismeretessége és sikerdús tanitásával szerzett érdemei elismeréseül és méltányló jutalmazásául a ref. anyaszentegyház 1836-ban a nagybaczoni zsinaton főjegyzővé választotta a successio utján ugyanezen év május 27-én a püspöki hivatalba beigtatott elődje Antal János helyébe. Ezen választás által Bodola előtt a püspöki székbe jutás útja is megnyilt. Az egyház két főtestülete a fökonsistorium és a zsinat, mint máskor is gyakran, ugy most is eltérő nézetben volt a személyekre nézve. A főkonsistorium április 11-én tartott ülésében a szavazatok eredménye a főjegyzőségre: *Méhes Sámuel*, ki a kolozsvári kollegiumban physika tanára volt és vegyesházasságban élt, kapott 58 szavazatot; *Bodola Károly*, Bodola János püspök fia, szászvárosi pap 49-et; *Bodola Sámuel*, Antal János püspök veje 42 szavazatot. A baczoni zsinat elfogadta ezen jelölést 22 szavazattal 18 ellen és a válsztáskor Méhes nyert 2 szavazatot, Bodola Károly 15 és Bodola Sámuel 26-ot.

A successiot, a választás rendes útjáról eltérő ezen abnormis állapotot a szükség idézte elő. A Rákóczy Ferencz-féle mozgalom után következett nehéz idők oly elővigyázó eljárást parancsoltak, hogy a kormány „sic volo, sic jubeo“ önkényes eljárása a legfőbb egyházi hivatal betöltését, a püspökválasztást ne akadályozhassa. Evégett a fökonsistorium követei által azon javaslatot tette 1726-ban a Maros-Vásárhelytt összegyült zsinatnak, hogy a tiszántuli superintendentia példájára, ezután oly főjegyzőt válaszszanak azon igen nehéz időkben, aki minden további választás nélkül következzék az üressen maradó püspöki székbe. A zsinat elfogadta a fökonsistorium ezen ajánlatát azon hozzáadással, „ha Isten jobb időket ad érni, akkor a régi mód és szokás a püspökválasztásban helyreállittassék és megtartassék“.[1]) És a „jobb idők“ másfélszázad elviharzása után érkeztek meg. Bonyhai Simon Györgytől Nagy Péterig 17 successios (20—36) püspöke volt

[1]) Bod Péter. Polikarpus 169—171. l. és Salamon József „De Statu Ecclesiae evangelico reformatae in Transsilvania Commentatio“ 62. l. Makkai Domokos és Dr. Bartók György „Antal János és Bodola Sámuel püspökök“ életrajzában terjedelmesen és részletesen leirják ezen küzdelmeket. Lásd „Theol. könyvtár“ IX. kötet Budapest 1877. Nagy papok életrajza.

az egyháznak Marosvásárhelyi Istvántól fogva (19) Szász Domokosig (37), ki 1885. május 29-én választatott meg a törvények szerint. Vajha a nehéz idők ne kényszeritsék többé az egyházat a successio ujból való alkalmazására, melynek eltörléséért Salamon József, — Péterfi Józset és a Rikán belőli kommunitás támogatása mellett — 30 éven át annyi szó és tollharczot folytatott Méhes, Bodola, Dósa Elek és Herepei Gergelylyel szemben.

Bodola a főjegyzőséget elnyervén azt tanári hivatalával együtt folytatta Marosvásárhelytt 1841-ig. Ekkor Enyedre a Herepei Károly helyére választatott meg theol. tanárnak és erről a főkonsistorium május 3-án költ leiratában azon megjegyzéssel értesité Bodolát, hogy az iskolai évet Vásárhelytt bevégezheti, mert Herepei is bevégzi Enyeden. Junius 17-én tartotta utolsó vizsgáját s egyszersmind kibúcsuzóját is a vizsgarend sorai szerént: „délelőtti 8 órától 11-ig a k. hittudománynak a váltságról és utolsó dolgokról szóló részeiből; a k. egyház történeteiből a harmincz esztendős háborutól az ujabbi időkig, az első osztálybeli [1]) és délután 3 órától 5-ig a népszerü vallástudományból a harmadik osztálybeli deákokat[2]) kérdezvén, ekkor e főiskola mellett eddig folytatott hivatalából ki fog búcsuzni Z. Bodola Sámuel r. t.“ Eszerint a vizsga bevégzése után tartotta búcsuzó-beszédét, melyre a kartársak részéről Török János professor intézett viszont a távozóhoz 1 ivnél nagyobb terjedelmü búcsu beszédet.[3])

Hét év mulva Enyeden lepte meg a forradalom vihara, mely minden ingóságát elseperte s a maga és családja életét is csak az által mentette meg az agyagfalvi székely népgyülésen okt. 16-án felsőbb megbizásból történt megjelenéseért reá különösen ingerült és boszus oláh néptömegtől, hogy november 17-én (1848.) ipjával, tanártársaival a város első bevétele előtt alig pár órával kivonult és Kolozsvárra ment; innen 1849-ben Marosvásárhelyre.

Silent musae inter arma, a theologia tanitása is szünetelt 1848. tavaszszától 1850. szeptemberig. Enyed romban hevert, lakóssága legyilkolva; a muzsák templomának füstfogta falai tetőzet nélkül néztek égfelé, a keblében őrzött, meg nem becsülhető, tudományos műkincsek széthordva, zuzva, égetve — oda voltak; a nyáj és pásztorai elszéledve, megölve vagy elhullva a csaták mezején, szóval: Enyed, Erdély Athaenéje, csak névben élt. Bodolán ezen állomás nélküli állapotjában a főkonsistorium segitett. 1850. julius 19-én a marosvásárhelyi kollegium theol. professora mellé rendeli azon

[1]) Theologus deákokat.
[2]) Historiausokat.
[3]) A kollegium könyvtárának kézirat gyüjteményében.

utasitással, hogy a theol. tantárgyakat egymás között oszszák fel. A kolleg. előljáróság jul 28-án tartott ülésében tárgyalja a főkonsistorium leiratát s Bolyai Farkas helyettes rektorra bizza, hogy Bodolát értesitse a rendelet felől s egyszersmind fejezze ki azt is, miként az előljáróság örömmel üdvözli tanárai körében s utasitja,hogy a rendelet értelmében ő és Török János hittanár oszszák fel egymás közt a tanitandó tárgyakat s annak idejében arról tegyenek jelentést az előljáróságnak.

Ezen másodszori tanársága Marosvásárhelyen 4 évig tartott s hit- és erkölcstant tanitott, predikacio irásban gyakorolta tanitványait; az egyházi történelmet, biblia magyarázatot, görögnyelvet s egyéb apróbb tantárgyakat előbb Török János és az ő elfogatása után (1852. január 24.) Molnár János tanitotta.

1854-ben valósitotta meg az egyház a vallástudományok tanitása Nagy-Enyedre központositásának s ugyanott népiskola tanitóképezde fölállitásának még 1847. szeptember elején készitett s vélemény adás végett a kollegiumokhoz kiküldött tervét, az idő parancsolta azon ideiglenes változtatással, hogy a theol. seminarium „nagyenyedi theol. papnövelde“ czimen Kolozsvártt székeljen 4 tanár vezetése alatt, függetlenül a kolozsvári kollegiumtól, mig kedvezőbb idők beálltával Enyedre átköltözhetik.

Bodola ezen intézkedés következtében, mint a theol. tanárok egyike (a más 3 Salamon J. Incze D. és Nagy Ferencz s később Nagy Péter volt) 1854-ben átköltözött Kolozsvárra, hol a theol. seminarium november elején megnyilt.

1852. február havában a főkonsistorium a 86 éves aggastyán püspök Antal János kérésére a püspöki kötelességek folytatását is az azzal járó felelet terhével együtt „helyettes“ czimmel (vices gerens superintendentis) Bodola Sámuelre ruházta. Kilencz évig folytatta ezen helyettesi minőségben a püspöki hivatalt a legkénysebb, veszélyesebb időben, mikor megsemmisitő veszélylyel fenyegető viharok csapdosták folytonosan az egyházhajóját. Egy Bodola Sámuel erős karjai vezethették Scylla és Charybdis között azt biztos révpartra.

Végre 1861-ben az Uralkodó felség máj. 22-én kelt adomány-levelében megerősitette püspöki hivatalában s egyszersmind királyi tanácsosi czimmel is felruházta a kipróbált kormányost, ki ugyanazon évben a Sepsi-Szent-Györgyön tartott zsinaton egyháza kezébe letette a püspöki esküt és szept. 15-én a kolozsvári kollegium nagy tantermében a hódolati és királyi tanácsosi hitet is.

Csak 5 évet szentelhetett még a legterhesebb viharok elzugása után, mint már a Felség által is elismert és megerősitett szilárd jellemü, szigoru becsületességü, világos eszü püspök anya-

szentegyháza ügyeinek tapintatos vezetésére. 1866. év tavaszán épen szétküldendő vala lelkésztársaihoz a meghivást, melyben az azon évi közzsinaton lelkészi hivatala 50-dik esztendeje betelésének örömünnepére kérte fel; de az Urnak máskép tetszett: a hü szolgát magához szólitotta, alig három napig tartott betegség után april hó 22-én reggeli 2 $^1/_2$ órakor élete 76. évében. Az örömünnep gyászszá változott. Marosvásárhely, a székely főváros, mely mint papot, s kétszer mint tanárt fogadta vendégszerető falai közé ifju-, férfi- és hajlott korában, most negyedszer hamvainak adott nyugvóhelyet.

Itt pihen Péterfi Károly és József paptársai s Antal János és Borosnyai János püspök elődjei sirjaik között. Kolozsvártt április 24-én d. u. 5 órakor a belvárosi ref. templomban Nagy Péter, akkor főjegyző, tartott gyászimát hült tetemei felett, melyek ugyanakkor indittattak Szász Domokos kolozsvári pap s jelenleg püspök felügyelete alatt Marosvásárhelyre, hol a gyászszertartás a vártemplomban vitetett véghez; könyörgést mondott Szász Domokos és gyászbeszédet Péterfi József esperes és városi pap. A sirnál Kovács Áron, vásárhelyi pap, intézett bucsú szavakat a nagy pap hamvaihoz. A marosmegyei traktus külön tartott ünnepélyt Bodola S. emlékére, 4 hóval később szeptember 9-én, hasonlóan a vártemplomban. A szokásos invocatio után a kollegiumi énnekkar Woczelka Ede vezetése alatt szép öszhangzattal énekelt, melyet a jeles vezető kisért orgonán. Éneklés alatt Péterfi József esperes lépett szószékbe és könyörgött buzgósággal. Ezután ujból énekelt a kollégiumi ifjuság, miközben Rákosi Lajos, lukailenczfalvi pap, lépett szószékbe s alkalmi beszéde alapjául vevén Dániel XII. 3. v. [1]) tartotta nagy gonddal kidolgozott beszédét, mely hosszusága daczára is lekötötte a hallgatóság figyelmét. Most már az egyházkerületen volt a sor, hogy elhunyt püspöke emlékét megörökitse. Elhatározta tehát, hogy az egyházkerületben gyüjtést rendez s igy a boldogult hamvai fölé egy diszes emlékoszlopot állit. A pénz összegyüjtetett az anyaszentegyház közadakozásából; a 3 méter 34 cméter szép szürke gránit obeliszk elkészittetett és leleplezése 1869. junius 27-én, vasárnap megtörtént. Reggeli istenitisztelettel kezdődött a vártemplomban. A tágas egyház már jóval a harangozás előtt megtelt ugy, hogy harangozáskor a még tömegesen áramló mindenrangu fényes közönség csak bajjal tudott helyhez jutni. Imposans volt a papok menete — mintegy hatvanan lehettek hét

[1]) És a bölcsek fénylenek, mint az égnek fényessége, és akik sokakat az igazságra visznek, miként a csillagok, örökkön és örökké fénylenek.

különböző vármegyéből — melyet Elekes Károly közjegyző és Basa Mihály közügyigazgató vezettek. Az alkalmi egyházi beszédet ez utolsó tartá a „főpásztori hivatal nagy és szép voltáról.“ A 70 éves egyházi szónok ifjui erővel és tüzzel előadott eszmegazdag és mély életbölcseséggel dús beszédét a hallgatóság folytonos feszült figyelemmel kisérte. Innen az egész gyülekezet a ref. temetőbe vonult, hol a czinteremben álló sirkőnél foglalt — amennyire lehetett — helyet. Itt a sir mellett egyik egyházmegyei gondnok, gr. Tholdalagi Viktor mondott csengő hangon egy kis emelvényről alkalmi beszédet, rövid, találó vonásokban vázolván az ünnepelt életét, ez eszmét vonván le belőle: Az igaznak emlékezete áldott. Ezzel lehullott az oszlopot fedő lepel. Most a fehérbe öltözött iskolás leánykák kezéből az esperesek és lelkészek átvevén a zöld koszorukat, azokat az oszlop talapzatára rakták, mire a közjegyző Elekes Károly mondott egy rövid áldó imát. A kollegium énekkara és a városi dalárda müködött közre váltogatva mind a templomban, mind a sirkertben.

A kő felirata:

Az igaznak emlékezete áldott!

Harminczötödik püspökének,
Zágoni BODOLA SAMUEL-nek,
Az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház.

Született decz. 10-én, 1790-ben.
Meghalt april 22-én, 1866-ban.

Neje Antal Zsuzsánna a kedves férje halálakor felvett és azután koronként gyermekei haláluk alkalmával meg-megujult gyászfátyolt 23 év óta ma is viseli (1888), elvesztett férje s kedves gyermekei fölött való fájdalmában, szépreményü unokái fejlődésükben keresvén és találván, hü leánya Ágnes gyöngéd gondozása mellett, enyhitő vigaszát.

Gyermekeik: két fiu: János és Dénezs; három leány: Ágnes, Mari és Johanka.

János[1]) kir. táblai biró s később ügyvéd, meghalt 1884. május 11-én.

Dénezs[2]) fejérdi pap, meghalt 1888. január 1-én.

---

[1]) Jánosnak gyermekei Gáti Teréztől: *Samu*, meghalt Bécsben, 1879. junius 12. *Gábor*, jogtudor, kir. táblai fogalmozó. *Béla*, jogtudor, joggyakornok a kir. táblán. *Ferencz*, jogász. *Katinka*, Horváth Miklosné.

[2]) Dénesnek gyermekei Szakács Idától: *Samu*, *István*, *Viktor* és *Ida*.

Mária [1]) Kacziáni Ferdinánd neje, meghalt 1870. juliusban.
Johanka [2]) Garda Jóasef enyedi tanár neje.

A zágoni székely nemes Bodola családot illetőleg, a mely két püspököt adott erdélyrészi ref. anyaszentegyházunknak a történelmi igazság kideritése és fönntartása czéljából a kezeim között levő eredeti okmányok alapján szükségesnek tartom a következőket följegyezni és ide igtatni.

1) Első Apafi Mihály erdélyi fejedelem 1676. november 26-án Gyulafehérvárt költ és ugyanazon év deczember 17-én a Gyulafehérvárt tartott országgyülésen kihirdetett armalis levelében nemesi rangra emeli zágoni Bodola Ferenczet és három fiát; Andrást, I. Jánost és ifj. Ferenczet s ezeknek mindkét nemen levő örököseit és utódait.

2) Ezen ifj Bodola Ferenczcznek, ki Zágonból Fel-Dobolyba költözött át lakni, 1723. november 29-én Kovásznai István zágoni pap és Vajna Ferencz esküdt által kiállitott hiteles bizonyitvány szerént két fia volt: I. *György* és *II. János.*[3]) Ezeknek pedig gyermekeik:

a) I. Györgynek fia István, és ezen Istvánnak *Elek;*

b) II. Jánosnak fia hasonlóan *János III.*

3) Ezen III. János és I. Györgynek unokája Elek 1784- és 1785-ben produkálták nemességüket, armalis levelöket Maros-Vásárhelytt a királyi táblán, kimutatták hiteles bizonyitványokkal családi, származási összeköttetésüket ifj. Ferenczczel és ennek atyjával, idősb Ferenczczel, ki az armálist nyerte. Ennek alapján a tábla 1785-ben a producenseket III. Bodola Jánost és Bodola Eleket, mint a kik akkor Fel-Dobolyban laktak és elégséges jobbágyokkal birtak. február 5-én gr. Bethlen Pál elnöksége alatt hozott végzésében igaz és törvény szerint adómentes armalis nemeseknek elismerte és megerősitette (Producentes Joannem et Alexium Bodola pro veris legeque immunibus nobilibus armalistis judicando decrevimus.)

4) Hogy ezen III. János az erdélyi ref. püspök volt, anyakönyvek hiánya miatt (Fel-Dobolyban a ref. egyház anyakönyv-

---

[1]) Mária gyermekei: *Kacziáni Ödön*, állami főreáliskolai rajztanár Szegeden. *Géza*, német nyelvtanár a budapesti ev. ref. gymnasiumnál. *Oszkár*, körjegyző segéd.

[2]) Johanka gyermekei: *Garda Dezső*, okleveles gépészmérnök és müszaki gyakornok a magy. kir. államvasutaknál Budapesten. *Samu*, segédtanár a nagyenyedi Bethlen főiskolánál. *Kálmán* jogász.

[3]) Szájhagyomány szerint ifjabb v. II. Ferenczcznek még fia volt III. Ferencz, szathmárnémeti pap; ennek ujból IV. Ferencz, márkosfalvi pap és ennek Sámuel, jelenleg hasonlóan márkosfalvi pap.

vezetése 1797-ben kezdődik) nem tudjuk hiteles okmányokkal ugyan kimutatni még most, de következtetjük ezekből:

Bodola János püspök születet 1754-ben február 24-én Fel-Dobolyban; tanult Kézdi-Vásárhelyen 5 évig, Enyeden 14 évig, Leidában 3 évig. 1784-dik év végével Enyedre hivatott papnak és 3 év mulva ugyanott theol. és historia tanár lett; 1806-ban egyházi főjegyző; 1815-ben Abacs János halálával püspök[1]) meghalt 1836-ben. — A productiokor tehát 30 éves volt és bár mint leendő pap számithatott arra, hogy személyét illetőleg nemesi jogot fog élvezni, de családja, testvérei és a György ága részére biztositani, felujitani a nemességet szükségesnek tartotta. És ezt annyival inkább föltehetni róla, minthogy tanult, képzett ember volt s gyanithatólag a családi levelek is kezénél voltak, szóval: literarum conservator volt.

5) III. Jánosnak testvérei voltak: *Sámuel*, udvarhelyi professor, meghalt 1796-ban, neje Huszár Ágnes; *Antal*, neje Izsák Anna és II. *György*, neje Kenderesi Klára. Tanusitja ezt Bodola Antal özvegyének, *Izsák Annának* 1855. okt. 5-én Feldobolyban Jakó Antal és Benedek Áron n.-borosnyói pap, tanuk előtt költ végrendelete, melyben elmondja végrendelkező „mikép néhai boldog emlékezetü férje *Bodola Antal* néhai testvérei *János*, *Sámuel* és II. *György* azon időben, mikor ezen lakházat egy szenvedett terhes égés után épitették, minden kitelhetőkben nagy segélylyel és befolyással voltak, jelesen az emlitett három testvérek külön-külön 100—100, azaz egyszáz forintokat adtak, mint kölcsönt, kamatnélkül; köztudomásban van egész Fel-Dobolyban, hogy azon csürt, mely is van Nagyutcza lak-jószágomon, melynek is szomszédja északról Tegző János hagyománya, délrül főtisztelendő püspöki helyettes Bodola Sámuel ur épületnélküli telke, 1849-ben egy történt tüzvész után saját költségemen épitettem, mely került 350 frtba, hagyom ezen végrendeletemben a nevezett három testvérek utódainak, jelesen kétrészét főtisztelendő helyettes (püspök kihagyva) Bodola Sámuel urnak, mint aki a György részét megvásárlás utján elörökölte, egy harmadrészt hagyom a néhai püspök Bodola János utódainak.“

III. János, erdélyi 33. ev. ref. püspöknek gyermekei Deák Teréztől: I. Károly, előbb enyedi később szászvárosi pap, I. Mihály, birtokos Vörösmarton.; Klára, Imre Miklósné; Anna Lázár Farkasné; Bálint és Imre meghaltak tanuló korukban külföldön.

[1]) Salamon József „Erdélyi predikatoritár“ I. Kötet. 1833.

A nemeslevélben ötször fordul elő a Bodola név, 3-szor egy *l*-el és kétszer *ll*-el irva. A régiek rendesen egy *l*-el irták nevöket; az ujabb időben B. Sámuel püspök fia János kezdett két *ll*-et használni.

I. Károlynak fiai Veres Klárától: IV. János, magányzó Szászváros on, leánya Bodola Kornelia, Vida Sámuel földbirtokos neje; II. Károly, pénzügyminiszteri I. oszt. számtiszt, meghalt, 1881. jun. 27-én, leánya: B. Lenke, gróf Wartensleben Césárné, Ida és Irma; I. Mihálynak Eperjesi Teréztől fia: Imre, Alsófehérmegyében hivatalnok.

Müvei.

A kettős hivatal, tanárság és főjegyzőség s később püspökség — együttes folytatása nem engedett időt a fáradhatlan és tevékeny embernek nagyobb müvek dolgozására és kiadására. Kisebb müvei:

Katechismus, melyet többször kiadott, javitott és zsinati beszédek, melyek gyüjteményes füzetekben jelentek meg. Katechismusát még Udvarhelytt 1829-ben dolgozta ki ugyanazon év aug. hó 18-án ipjához irt levele értesitése szerént: „Magam az unalomig dolgoztam és ma is dolgozom a felsőbb classisok számára készitendő vallással, melyet leiratván idehátrább, ki fogok küldeni T. Ipam uramnak is, reflexioit instalván reája, mert hamarább-későbbre kinyomatnám.“

1) Első kiadása a Katechismusnak, az 1831. decz. 30-án irt előszóból következtetve, 1832-ben jelent meg Kolozsvártt;

második javitott kiadása, Marosvásárhely 1840. 8r. 192 l.

harmadik „ „ „ 1843. „ 128 l.

negyedik javitott kiadás „keresztyén hittan“ czim alatt 1848-ban N.-Enyeden és Marosvásárhelytt;

ötödik kiadás 1861. (Kolozsvár?)

2. Gr. Teleki Sámuel felett oratió. 1822.

3. Kik az igaz keresztények? egy rövid beszédbe foglalta és a székelyudvarhelyi evang reformatum kollegyom számos tanuló ifjai confirmáltatása innepén a ref. templomban el is mondotta Z. Bodola Sámuel theologiae professor 1831-ben április 24. Kinyomatott a tanulóifjuság költségén. Brassó, 1831. 8r. 9 levél és a czimlap.

4. *Könyvismertetés.* Névnélkül (irta egy ref. pap.) Marosvásárhely, 1840. 4r.12 lap. Ez Salamon József könyvének birálata, melynek czime: De statu Ecclesiae evangelico reformatae in Transsilvania commentatio theologico-historica. Kolozsvár, 1840 8r. 196 lap. Ezen munkájával nyerte Salamon J. a *theologiae doctor* czimet a göttingai egyetemtől.

5. Bod Péter „Smirnai Polikarpusának, vagy az erdélyi ref. püspökök életrajzának folytatása. Közölve az erdélyi ref. anyaszentegyház Névkönyvében 1860- és 61-ben.

Négy püspök életrajzát irja meg: Zágoni Aranka György,

Dézsi Lázár György, Csernátoni Vajda Péter és az Eperjesi Zsigmondét.

6. Képviselet, successio és más teendők anyaszentegyházunkban. Értekezés, 15 levél, az 1862-dik évi Névkönyvben.

7. Zsinati és papszentelőbeszédek:

a) A keresztyén anyaszentegyház négy oszlopa. Nagy-Enyed, 1845.

b) Papok fölszentelése alkalmával tartott beszéd. Kolozsvártt 1855.

c) Az élő egyház és annak ismertető jegyeiről. Kolozsvártt, 1856.

d) Közzsinatot megnyitó beszéd. Kolozsvártt, 1863.

e) Ima, zsinatnyitó és papszentelő beszédek(Kolozsvártt, 1864.

Ha még megemlitjük, hogy a kibocsátandó uj papok megvizsgálásával négyszer bizta meg a püspök, illetőleg 4-szer volt vizsgáló elnök: 1822. Zabolán, 1824-ben Sz.-Udvarhelytt, 1829. Sepsiszentgyörgyön és végre 1836-ban N.-Baczonban tartott zsinatokon: ugy hisszük, hogy főbb pontjait érintettük azon férfi tevékeny életének, ki mint közönséges pap 3 évig, mint tanár a főjegyzőség és helyettes püspöki hivatal mellett a négy ref. kollegiumban 42 évig és mint rendes megerősitett püspök 5 évig hiven és buzgó odaadással szolgálta erdélyrészi ref. anyaszentegyházunkat.

E nagy papnak teljesebb és kimeritőbb képét nyujtja a „Nagy Papok életrajzában“ dr. Bartók György nagyenyedi ref. lelkész. Budapest, 1877. Röviden, de melegen emlékeztek meg még róla: Mentovich Ferencz a protestans képes naptárban 1863; P. Szathmári Károly a Bethlen főtanoda történetében 1868; Kis Ferencz a székelyudvarhelyi kollegium történetében, 1873; a Vasárnapi Ujság 1861. 26-ik számjában; Hazánk és külföld 1866. 20-ik számjában.

Vajha az egyház figyelmét kiterjesztené arra, hogy jelesei emlékének fönntartását a fölöttök tartott és tartandó beszédek összegyüjtése és megőrzése által is az utókor számára biztositsa.[1])

(26) **Török János** (bágyi) 1836. nov. 14—1854. marczius 10-ig. Előbb tört. később 1841-től kezdve theol. tanár.

1836-ban Antal Jánosnak a püspöki székbe lépése és N.-Enyedre, a püspökség székhelyére történt átköltözésével megüresült phi-

[1]) Nehéz volt csak azt is megtudni, kik tartottak B. S. felett beszédeket; hát a beszédek hol lappangnak?

lologiai és történelmi tanszék betöltésére az egyházi-főtanács november 14-én tartott ülésében Rhédei Ádám elnök javaslatára az 1830-ban 463. p. a. hozott rendszabály értelme szerént a candidatiot az ülés szinén végbevitetvén a hármas számba bement s szavazat többséget nyertek közül *Török Jánost* 48 szavazattal professornak megválasztotta és kinevezte. A kolleg. előljáróság értesitetvén a választás eredménye felől ugyanezen hó 23-án meghivja és fölkéri az ujon választott tanárt, hogy állomását minél előbb foglalja el, felköltöztetését Enyedről a rektor professorra bizván. Török megköszöni s elfogadja a meghivást nov. 30-án költ levelében, mely az 1837. január 15-én tartott előljárósági gyülésben olvastatott fel, a hol már maga is jelen volt és megelőző nap beköszöntőjét „A historia haszna“ czimü értekezésével megtartotta, s Toldalagi Zsigmond főgondnok beigtatta volt.

Született 1806. jun. 21-én Udvarhelymegyében, Bágy községben. Atyja Török István, anyja Török Zsuzsa [1]). Tiz éves korában 1816-ban az udvarhelyi ref. kollegiumba vitték szülői, hol októberben az elem osztályban kezdette tanulását. Végezvén az alsóbb osztályok tanulmányait, 1824. junius hó 27-én felvétetett a felsőbb tudományokat hallgató ifjak közé, mint deák subscribált 24 között a 2. helyen. Hat év alatt kitartó vasszorgalommal végezte azon kor rendszere szerint a bölcsészeti, jogi és theologiai tantárgyakat. 1828/9 és 1829/30 isk. években az intézet könyvtárnoki hivatalával bizta meg az előljáróság, még mint leczkejáró deákot, később literaturae praeses- és osztálytanitói kitüntetéssel tisztelte meg a törekvő ifjut. Ez utolsó hivatalt két évig folytatta a legfelső otztályban, a logica classisban.

1833-ban szigorlatot tett az erdélyi 4 ref. kollegiumban, hogy külföldi egyetemre mehetés végett segélyt nyerhessen. (Examen academicum.)

Nélkülözés, szükség, nyomor levén kisérő társai tanuló pályája alatt, classista korában szolgasággal, mint deák magántanitósággal tartotta fenn magát. Előbb tehát az anyagiak megszerzéseért kellett fáradoznia, hogy a szellemi kincsek gyüjthetésének

---

[1]) Török J. nagyanyja Béncze Mária, kinek — férje Baczó Mózes halála után született — fia volt István. Ezen Bencze István, mint katona Baczó István név alatt szolgált 12 évig. Kiszabadulásakor nőül vette Török Zsuzsát, egy özvegy birtokos nőt Bágyban és ezen időtől fogva Török néven jött forgalomba s mikor fia Török János 1806-ban született, az anyakönyvbe is Török Istvánnak iratott.

Török professor neje martonosi Gálfi Róza, a kivégzett Gálfi Mihály nővére.

feltételeit biztositsa. Nappal a tanórákon kivül szolgai kötelességet teljesitett, tanitott, éjnekidején tanult. Lakó-szobája falai tanuskodhatnának, hányszor és hány óráig virasztott éjente, éjfélután asztala mellett belemerülve cursusai tanulásába. Versenytársa nyilatkozata is bizonyitja azt. Egy Pálffi nevü ember, ki akkor tanult Udvarhelytt, a kath. gymnasiumban, mikor Török a ref. kollegiumban, az ötvenes évek elején, a mikor Török már fogoly volt, beszélte, mikép boszankodott ő azon, hogy Török mindig későbbre oltja el gyertyáját és nem tudja kiállani vele a versenyt. Csak igy sikerült a szegény szolga tanulónak az, hogy osztályában tanuló társai között az első helyet magának megszerezze és folytonosan megtartsa.

1834-ben már a berlini egyetemen találjuk, hová a megelőző év végefelé indult el. Megelőzőleg bucsu-beszédet tartott az intézetből kilépése alkalmával, latinnyelven a tanárokhoz s közben az ifjusághoz magyarul. És az ifjuság ünnepélyesen kikisérte az intézetből, melynek falai között 16 évet szentelt tanulásnak a tudomány szomjas ifju. Egyetemi pályája alatt több utazást tett Németországon; végére járt az oderai frankfurti egyetemen tanult erdélyi ev. ref. ifjak stipendiumának s meg is találta azt Berlinben és arról ministeri választ is küldött. Wilhelm György brandenburgi választó fejedelem alapitotta s 80 rfrtot kaptak évenként az ott tanuló magyar-ifjak.[1]) 1836. év nyarán Vásárhelytt, mint püspöki titkár, Antal János oldala mellett dolgozik és foglalkozik az egyházi ügyekkel és ezen minőségben találja őt Nagy-Enyeden a professorrá választásáról szóló meghivó örvendetes levél..

Beigtatása után 1837. január havában megkezdette azonnal tantárgyai előadását s nagybuzgalommal és odaadással tanitotta az egyetemes és magyartörténelmet, latin-, görög- és zsidónyelvet és az ezekre vonatkozó régiségeket; dolgozott és sajtó alá rendezett kézi-könyveket, közönséges historiát a gyermekek, római régiséget a deákok számára. A kibocsátandó fiatal v. uj papok kikérdezésére háromszor nevezte ki a püspök censornak: 1839-ben a Gernyeszegen, 1841-ben a Marosvásárhelytt és 1842-ben a K.-Gálfalván tartott synodusokra.

1841. jul. 4-én az előljáróság, hogy theol. tanár Bodola Sámuel Enyedre történt átköltözésével a theol. professori hivatalnak üresség be jötte miatt a tanuló ifjak hátramaradást ne

---

[1]) Lásd 1304 és 1473. lvtári számok alatt.

szenvedjenek, Török Jánosra bizza a theologus diákok tanitását is, addig, mig a tanár választás megejtetik, az azon időre járó theol. professori fizetést is Török számára utalványozván.

1842. február havában a főkonsistorium Török Jánost megválasztja a theologiai tanszékre s ugyanekkor a már üresség be jött történelmi tanszék betöltésére a candidatiót elrendeli. A mig azonban ezen választás megejtetnék, a kollegiumi előljáróság április 2-án ismét Törököt bizza meg, hogy a történeti tudományok tanitását is, mint eddig, a theologiával folytassa, a mind két hivatalhoz kötött fizetés megtartása mellett. Április 18-án megválasztatott Szász István a történelmi tanszékre, de helyét csak junius 18-án foglalta el és igy Török egy évig két professori teendőt végzett.

Ezen időponton tul 6 évig folytatta tanári hivatalát nyugodtan s viselte a tanársággal felváltva járni szokot mellékes hivatalokat is.

1842. junius 19-én az előljárósági gyülések jegyzőjévé választatott és ezen tisztet folytatta 1848. julius 11-ig és másodszor 1851. okt. 9-től 1852. január 24-ig, elfogatása napjáig. Ugyanezen 1842. év deczemberében a könyvvizsgálói segéd-hivatalnál levő egyik hely betöltésére, melyet előbb Bodola S. viselt, a királyi főkormányszék Török Jánost nevezte ki.

1843. februárban a nyomdafelügyelet is Törökre bizatott, s minthogy eddig könyvtár telügyelő volt, ezen felügyelőség most Szász Istvánra ruháztatott, mint az irodalom tanárára.

1844. junius 30-án a tanvezetői (paedagogarcha) hivatal folytatása alól Dósa Eleket fölmenti az előljáróság és azt Török Jánosra ruházza s a 3 évig tartó ciclus eltelése után 1847. junius 27-én ujból megbizza annak folytatásával, nem tartván szükségesnek a változtatást, annyit azonban könnyitett rajta, hogy a nyomda felügyelőség alól augusztus havában fölmentette.

Bekövetkeztek egy év mulva a nemzetet szunyadásából fölrázó mozgalmas idők. A franczia országból indult szabad eszmék villámgyorsan terjedtek, s áthatottak a kárpátok bérczein is és a pezsgő-vérü fiatalság fogékony keblében szendergő tüzet lángra lobbantották. A szellemi,- nemzeti és polgári szabadság és egyenlőség akadálytalan terjedhetésének utjából el kellett háritani mindazt, a mi eddig hosszu időn át a szellem szabad és könnyü röptét nyügözte és az istentől az ő képére egyenlőnek teremtett polgárok, hazafiak között annyi különböző válaszfalat emelt. És a tüzlelkü fiatalság szent lelkesültséggel sietett, repült, mint fiatal sas, rohant mint ifju heves orászlán a békok szétrombolására, a válaszfalak ledöntésére.

Márcziusban már a tantermek gyüléstermekké váltak, a tanszékeket, katedrákat, a komoly, tudós tanárok helyeit, az eddig szerényen ülő és csendesen hallgató tanitványok foglalták el s tüzes nyelvü apostolok tartottak buzditó, lelkesitő beszédeket, könyvhelyett fegyvert vettek kezökbe, őrsereggé alakultak. A muzsák csendes hajlékának ajtai május közepén már bezárultak.

Az ifjuság ezen mozgalmait szükségesnek tartjuk röviden megemliteni ugy, a mint azokat az előljárósági gyülések jegyzőkönyveinek lapjai fönntartották.

Márczius 4-én 1848. A kir. kormányszék 1847. decz. 2-án megkezdette magyarnyelven levelezését, s meghagyta az egyházi főtanácsnak is, hogy előre intézkedjék aziránt, hogy kebelében a kezelést és levelezéseket 1848. boldogasszony hava (január) 11-én kezdve magyarnyelven folytassa.

Márczius 27. olvastatik az ifjuság kérelem-levele (34. sz.), melyben a Habsburg uralkodó-ház iránt való hüséges ragaszkodása mellett, az uniot magyarországgal ohajtja és esedezve sürgősen kéri. Az előljáróság fölküldi Kolozsvárra az egyházi főtanácshoz a kérelem-levelet. (45—46. sz.)

Ápril 2. az ifjuság feliratot küld a kormányzóhoz, gr. Teleki Józsefhez is Erdélynek magyarországgal leendő egyesitésének óhajtását fejezvén ki abban. (1773. levéltári szám.)

Ápril 26. az ifjuság következő petitiot terjeszti az előljáróság elé:

a) hogy a törvényrendelte, de gyakorlatból kiment disputatiok, discussiok szerdán és szombaton délután az illető tanárok vezetése alatt ujra állittasanak fel és kezdessenek meg;

b) az ének és zenekar rendeztessék, állittassék gymnastica, a gradus töröltessék el;

c) a cursusok kézi-könyvekkel cseréltessenek fel;

d) az alsó osztályokban a kényszeritett latin-könyv nélkülözés szüntettessék meg. (57. sz.)

Május 9. az ifjuság kéri, hogy mentessék föl a közvizsgálat alól és bocsátassék el (dimissio) az országgyülés megnyitása előtt. A kérelem-levelet aláirta mindenik osztályból (értve a deákokat) az első, mint megbizott: Böjthe János [1]) és Vajna Sándor, mint theologusok; Horváth Farkas és Deézsi Domokos,

[1]) Böjthe János, köbölkuti pap, Vajna Sándor előbb a sepsiszentgyörgyi algymnásium igazgatója, majd tanfelügyelő Háromszéken, jelenleg a szászvárosi leányiskola igazgatója. Horváth Farkas mérnök Budapesten, Deézsi Domokos meghalt. Szalai Pál meghalt, Kis Pál elesett a szabadságharczban Sepsiszentgyörgynél jul. 27-én.

mint jogászok; Szalai Pál és Kis Pál, mint historicusok (1779. lvtári szám.)

Erre az előljáróság máj. 11-én ezeket határozza: a leczkék megszüntetnek; az eltanitott tantárgyakból calculust adnak, a mint azt részletes kikérdezés következtében megérdemlik a deákok; az alsóbb osztályok vizsgái 16-án megkezdetnek és az iskolai év az eddig szokásos ünnepélyes szertartás nélkül berekesztetik.

Az ifjuság őrsereget kivánván alakitani maga-magából, megengedtetik. (60. sz.)

A muzsák fiai Mars fiaivá lettek és tanáraik vezetőkké: Török J. százados, Szász István főhadnagy; a kollegium játszóhelye hadgyakorlati térnek használtatott. Május végéig tartott a kiképzés, ekkor a század szétoszlott.

Magyarországnak derülni látszott ege fölött vészt sejtető és rejtő felhők kezdettek mutatkozni, s azokból már juliusban véres zivatarok keletkeztek. —

Ily körülmények között a kolleg. előljáróság az iskola megnyitását aug. 23-án elhónapolta szept. 1-ről november 1-re és a főkonsistorium ezen intézkedést helyeslő tudomásul vette. A két havi elhalasztásból két esztendő lett; mert azon két hónapot — április — május, mely alatt a városi és közel fekvő falvakból begyült elem osztályosokat 1849. tavaszán 2—3 tanitó a királyi tábla épületében oktatta, valamint az 1850. év tavaszán is hasonlóan történt alsóbb osztályosok egy negyed évig tartott tanitását iskolai évnek venni és számitani nem lehet.

1848. november 5-én vasárnap d. u. Gedeon császári tábornok Vásárhelyt bevette és Török professort éjnek idején szállásáról fegyveres katonákkal a helybeli várba, s innen szárhegyi gróf Lázár Józseffel, báró Kemény Pállal, gróf Teleki Elek, Gyárfás Domokos, Kemény Pál veje, Berzenczei Ferencz és Csernát Józseffel együtt kezes gyanánt Szebenbe kisértette. Az előljáróság mindent elkövetet kiszabaditására: kérte szóval a fővezért, folyamodott a főhadparancsnoksághoz — sikernélkül. Szeben bevételekor márczius 11-én vasárnap éjszaka a honvédek nyitották meg a börtön ajtaját Töröknek és Lázárnak, a többiek február hóban elbocsáttattak volt.

Elzugott a szabadság leigázására a szolgalelkűek és sötétség emberei által támasztott lázadás vihara.

1850. január 3-án Török János, 1848. julius 11-től fogva igazgató tanár, jelenti az előljáróságnak, miként a körülmények által felhiva és kényszeritve érzi magát igazgatói hivataláról időközben is lemondani. Jelentése értelmében fölmentetik. Szeptember hó elején megnyilnak az intézet termeinek ajtai, de fáj-

dalom, a tanárok tele teremhez szokott szemei könnyezve tekintettek az üres padokra: az ifjuság szine-java, virága elhullott a szabadságharcz alatt. Vajha a sors beérte volna ennyi áldozattal! De a vihar utó moraja még tartott. „Megverem a pásztort és elszeledeznek a nyájnak juhai.“ (Mát. 26. 31) Az udvarhelyi cs. kir. katonai vidéki parancsnokság (Militär Distrikt Commando) okt. 10-én költ kormányzói rendelet következtében, nov. 1-én rendeli a kollegiumi előljáróságnak, hogy Török János professort tanszékétől azonnal eltávolitsa — von der Lehrkanzel *allso gleich zu entfernen* (aláhuzva.) A rendelet aláirva Heutetól (1841. l. t.) 1851. elején visszahelyezése engedélyezésiért folyamodás tétetett a főkonsistorium közvetitésével a cs. kir. kormányzósághoz: válaszul jött, hogy csak purificatio után folytathatja hivatalát. Julius 17-én a tanitás megengedtetett azon figyelmeztetéssel, hogy correctül viselje magát. (1896. sz.) Nov. 26-án ujra figyelmeztetés jött, hogy Török János a magas kormány feltett kivánatainak megfelelő magaviseletet tanusitani ismerje szoros kötelességének.

Mi volt oka ezen figyelmeztetésnek? hogyan viselte magát T. a figyelmeztetés után?! 1852. január 24-én elfogták. Az előljáróság szabadon bocsátását kéri a vidéki parancsnokságtól, hogy szabadlábon védhesse magát, mig vizsgálata lejár, mint a ki felmentése óta az előljáróság tudomása szerint semmi kormány elleni bünbe nem elegyedett. Az egyházi főtanácshoz is feliratot intéz, hogy ez ügyben tegyen lépéseket. A Török szabadon bocsátását illető kérvényre válaszol a parancsnokság fébruárban: nem teljesittethetik; az egyházi főtanács is leküldi a Kolozsvár vidéki katonai parancsnokság válaszát, hogy Török János pere a hadi-törvényszék itéletétől függvén, addig a fogságból ki nem szabadulhat. (1936. lvtári szám.) Az előljáróság szomoru tudásul veszi mind két leverő választ. Török irományai birói zár alá tétettek, ő maga Szebenbe szállitatott, honnan csak 1854. márcziusában hozatott vissza még egyszer és utoljára a végzetes ítélet végrehajtása végett.

Fogsága és kivégzése okáról nyujtson felvilágositást a cs. kir. haditörvényszék német-, román- és magyarnyelven kiadott itéletének szó szerint ide igtatott magyar szövege:

„Hirdetmény.

1. Török János Erdélyben Udvarhely kerületben keblezett bágyi születésü, 47 éves, reformatus, nős, gyermekei nincsenek, hittani tanár a marosvásárhelyi reformatum kollegiumban.

2. Nagyváradi Horváth Károly, teleki háromszéki születésü, 25 éves, református, nőtlen földbirtokos.

3. Gálfi Mihály martonosi Udvarhely kerületi születésü, 37 éves, unitárius, nős, három gyermek atyja, országos ügyvéd és volt szolgabiró.

Mind hármak ellen törvényesen megállapitott tény állás mellett törvény előtt tett vallomásoknál fogva bebizonyosodott, hogy ők az erdélyi nagyfejedelemségben felfedezett azon összeesküvésben, melyet szökött felségáruló Kossuth Lajos Londonból titkos ügynökök által ujabban felelevenitett, és a melynek főczélja volt a császári országlásnak Magyarországon és Erdélyben megbuktatásával és ezen korona-országoknak az összves Monarchia kötelékétöli elszaggatásával egy fennebb irt Kossuth Lajos alatt működendő szabad uralkodást állapitani meg, mint vezénylő társulati tagok részt vettek.

Ezen felségárulási czélzatból Török János még juliusban 1851-ben Kossuth ügynökével Ruziczkával Teleken összejöveteleket tartott, az utolsótól a társulati szabályokat és más erre vonatkozó irományokat átvette, melyek szerint a fegyveres felkelésben helyezendő koronaországok egyelőre tizenkét vidékre lettek volna felosztandók, és a melyek közül Török János egy vidéki főnöki állomást azon kötelezettséggel vett által, hogy a felkelés további szervezetét és vezetését ő igazitandja.

Ennekutána Török János a reá bizott vidéket egyuttal kerületekre felosztván, ezekbe a főnököket kinevezte, ezeket a társulati munkásságra kötelezte és ezenkivül rendelkezett ugy a forradalmi haderőnek képzése, mint a forradalom kivitelére szükségelt pénzösszegnek megszerzése aránt.

Megvallotta különösön Török János, hogy ő szeptemberben 1851-ben Kossuth elhiresztelt ügynökétől Makktól, ki akkoron Törökországban mulatott, tudósittatott, mikép a forradalom mindenik vidékben már elintéztetett, az ideiglenes kormány kineveztetett, Makk hadi-vezérnek tétetett; miképpen kellessék továbbá a székelyföldnek katonai szervezését a katonai főnökök kinevezésével és a fegyveres erőnek képzésével siettetni; miképpen kellessék végre a társulati levelezéseket titkos levélhordók által fenntartani és minden kerületi főnökhöz eljuttatni; hogy továbbá ő ezen utasitásoknak megfelelt és ön álláspontja szerént működött; hogy ő október végén 1851-ben egy pesti küldött által értesittetett, miképpen fognak jövendőben a társulati rendeletek magyarország fővárosából Kolozsváron keresztül küldetni; hogy ő ez úton utasitást nyert, miképpen kellessék nékiek a Kolozsvárott létező társulati tagokkal az összeköttetést felállitandó titkos posták utján fenntartani és a társu-

lati jelentéseket Pestre megtenni; hogy ő mint vidéki főnök alárendelt kerületi főnökeivel szóval és irásban érintkezett, a szervezést névszerént a harmadik kerületben, ennek főnöke Gálfi Mihály különös tevékenysége által sikerrel előmozditotta, Gálfitól müködésének eredményéről forma szerénti tárgy kimutatásokat fogadott el, sőt saját előmeneteleiről is a pesti küldöttnek szóval, s miután a magyarországon létező társulati comite czimét megkapta irásban is tudósitásokat tett, hogy ő utoljára januáriusban 1852-ben a Tordán felállitandó titkos posta tárgyában az e végre kijelölt társulati taggal érintkezett és hasonló irányban a társulati jelentéseknek Marosvásárhelyig leendő eljuttatása körül a szükséges intézkedéseket önmaga megtette.

Horváth Károlyra bebizonyult, hogy ő már 1851-ben emissarius Ruziczkát, kinek minősége, és rendeltetése előtte ismeretes volt, saját lakában lappangtatta, és néki alkalmat szolgáltatott, nálla t: i: Horváthnál a' felkelés szervezésére szükséges irományokat megkészithetni; hogy ő maga is ezen munkálatokban résztvett, ezenkívül Kossuth megnevezett ügynöke forradalmi merényeit az által is előmozditotta, hogy annak t. i. Ruziczkának Törökkeli egybenjövetelét saját házánál eszközölte, és ez utolsónak saját uti alkalmatosságát rendelkezése alá adta; hogy ő Töröknek a' székely földön vidéki főnöknek lett kineveztetését egész bizonysággal tudta, 's általa, a' társulati szabályok' alapján Három és Miklosvárszéki kerületi főnökké neveztetett, később Makk által Erdélyben küldött szervezési utasitásokat Töröktől megkapta, és ezek' tartalma kivitele körül közremunkált.

Horváth Károly továbbá bevallotta, hogy a' már felhozott pesti küldöttet magánál szállásoltatta, vele az öszveesküvés érdekében érintkezett, ez után a' titkos posták' felállitásáról, és a levelezés módjáról tudomást szerzett, Török Jánosnak a' pesti emissariustól átvett titkos kulcsot kézbesitette, saját társulati állomásában hét járást állitott fel, ezeket különbféle községekre felosztotta, és elfogatásáig vidéki főnök Törökkel szóval és irásban közlekedett, általánosan élénk buzgalmat, és munkásságot fejtett ki társulati állásában.

Gálfy Mihályt illetőleg saját vallomásából bizonyos, hogy ő sogora Török János által a' megirt forradalmi törekvésekről, és sogorának a' székely földön vidéki főnökké lett kineveztetéséről tudomást nyervén, az öszveesküvésbeni részvétre magát késznek nyilvánitotta, a' harmadik kerületi főnökségre, mely Udvarhely és Bardocz-széket foglalja magában, lett kineveztetését elfogadta, ezen minőségében tovább müködött, kerületét 8 járásra osztotta, ezeket községekre külömböztette, a' járási főnökeket megkiván-

tató számban kinevezte, és béállitotta, magát a' kezéhez vett társulati szabályokhoz alkalmazta, a' szervezést siettette, és erre az alárendelt társulati tagokot is ösztönözte.

Nyomozott bevallotta továbbá, hogy ő az alája rendelt járási és községi főnökök müködése eredményéről az elsőbbek által irásbéli tárgy kimutatásokat fogadott el és az öszveesküvés előmeneteléről, mely a' 4-dik járásban tetemes eredményü volt, saját körében vidéki főnök Török Jánosnak jelentéseket tett, általán pedig bekövetkezett letartoztatásáig mind az alárendelt organumaival, mind' a vidéki főnökkel az egyesülés czéljára szóbeli és irásbeli értekezést folytatott.

A dolog ezen állásában a törvényesen lejártatott hadi törvényszéki nyomozás alapján 1853-ban október 11-én hozott egyhangu itélet által Török János, Horváth Károly és Gálfi Mihály felségárulási bünért az V. hadi törvényczikk alapján és ennek a katonai büntető törvénykönyv 61-dik czikkével kapcsolatában, valamint az 1849-dik évi julius 1-sö napján az országban közönségesen kihirdetett proclamatio 1. §. értelmében kötél általi halálra itéltettek, mely büntetés folyó évi február 18-ról költ legfelsőbb leirat és folyó évi márczius 3-ról költ birói felsőbbségi megerősités következésében az itéletnek szabályszerü kihirdetése után a megnevezett három törvényesen nyomozott egyéneken a mai napon végrehajtatott.

Közhirré tétetett Marosvásárhelytt, márczius 10-én 1854.

A nagyszebeni cs. kir. hadi törvényszék nevében a M.-Vásárhelytt létező cs. kir. katonai vidéki parancsnokság által.“

Ismerkedjünk meg röviden azon két egyénnel is, kikre az itéletben hivatkozás van és a kik miatt a szerencsétlenek életöket vesztették, mig ők magok bár elfogattak, de el nem itéltettek, sőt menekültek. Ezek: Ruzicska Mátyás, ki később Rozsafy álnevet vett fel, és Makk József

Ruzicska Mátyás született Komáromban, hol szülőinek dohány és tobák üzletök volt. Komáromban tanult kitünően s ezért kis termete daczára is bevették a bécsi Pazmaneumba. A szabadságharcz alatt letette a reverendát, polgári ruhát öltött. Előbb tollal szolgálta a hazát, lelkesitő czikkeivel sokat hatott a közérzületre, midőn a „Komáromi Értesitő“-ben vezérczikkezett, mint a lap egyik alapitója és szerkesztője; később pedig mint futár is müködött. Journalistikai pályájáról Kossuth is elismerőleg nyilatkozott, midőn hozzá intézett levelében, melyet Bem, Brussában személyesen adott át neki, ezeket irta hozzá: „. . . Barátja Makk vezér tevékenysége oldalán, ön lelkesitő tolla volt, mi Komárom városa s várának hős véd-

szellemét lángra gyujtá s a lángot később a bátor, majdnem vértanui kitartás nagy tüzévé gyujtotta fel. Isten áldja s emelje ki romjaiból Komáromat!...“ A szabadságharcz után Törökországba és Kiutahiába menekült és Kossuth mellett maradt. Innen 1851-ben Pest, Bécs és Párison át Londonba sietett. Ezen utjában betért egy éjszakára Komáromba is, mint ő irja, „csókot nyomandó — a halálra itélt bujdosónak fiui búcsúcsókját — hőn szeretett öreg szülőim s kedves nővéreim remegő ajkaira — s e búcsúcsók, melyért az éjszaka a halállal szálltam szembe, még ma is ég homlokomon; igen, Komáromtóli végelválásom e szent emléke volt, mi mindeddig vezércsillagul járt előttem, a nagyvilág kényszeritett befutása rögös pályáján.“ *Mint emissarius többször bejárta Erdélyt és Magyarországot*, fogva is volt, de megszökött börtönéből. 1854-ben megnősült Londonban s nejével Amerikában Peekskillben telepedett le, hol mint bérlő élt családja körében. 1884. aug. 8. Washingtonban kelt levelében a messze távolból esdekelve arra kéri volt polgártársait, hogy viselnék gondját nevében — az elüzött nevében — amaz igénytelen két sirnak, melyek drága szülői hamvait takarják.

Makk József tüzér-ezredes, született Budán 1810. körül. Fiatalabb korában mint tüzmester az uj épületben tanitotta a tüzéreket. Később Galicziába került, hol a lembergi lengyel zavargások alkalmával megtagadta az engedelmességet és nem akart ágyujából a népre lőni, ezért őt a tüzmesterségnek 18 évig való viselésére itélték, azaz addig a tisztségben nem mehetett előbbre. A márcziusi napok Pesten találták, hol mint tüzmester a mathematikai szakban oktatta a tüzéreket. A német szellem nem birta kiölni belőle a magyar hazafiságot. Hazaszeretet, vállalkozási szellem és vágy kitüntetésre ösztönzék őt, hogy testestől lelkestől a magyarügynek szentelje magát. A független magyar tüzérség eszméje villant meg agyában és az enthusiasta, szenvedélyes ember nem nyugodott, mig tervét keresztül nem vitte. Csak most vették észre az osztrákok, mily hasznos egyént vesztettek benne s mily erélyes embert nyertek a magyarok. Az osztrák tüzérséget ő szoritotta ki szeptember 24-én 1848-ban a budai várból. 1849. január 1-én, mint tüzérőrnagy Komáromba ment és itt április havában, midőn az osztrákok ostrommal fenyegették Komáromot, a haditanács az Uj-Szőny irányában fekvő sziget fölfegyverzésével megbizta Makkot. És Makk 3 nap alatt sem tett lépést megbizatásában. Ezért a hadi tanács árulási szándék gyanuja miatt egyértelemmel fogságba tétette a különben is iszákos, rendetlen életü Makkot és ott tartotta Kossuth sürgetései daczára is itélet nélkül. Fogságából aug. 23-án bocsáttatott ki. A kapitulatio után *Erdélyben akart*

összeesküvést szöni s az országot föllázitani, [1]) *de elfogatott, majd kiszabadulván* 1851-ben Kiutáhiában Kossuthtól „Felhatalmazást“ nyer, melylyel ismét Erdélybe jött, de csak nehány emberre hozott szerencsétlenséget. Később Londonba, majd Amerikába költözött, hol New-Yorkban irta naplóját, melyet Kertbeny rendezett sajtó alá, de ez történelmünk nagy kárára elveszett. 370, 324 és 416 lap terjedelmü volt a 3 kötet kézirat. 1868-ban megvette Baensch a kéziratot, ki Kertbeny állitása szerint, midőn az osztrák kormánytól kitüntetést kért, folyamodványához Makk kéziratát is csatolta. Baensch megkapta a Ferencz József-lovagrendet, de Makk müve nem látott napvilágot. Makk meghalt Észak-Amérikában North Carolinában 1868. aug. 27-én. A Makk emlékirata legnevezetesebb okmányának, Kossuth „Felhatalmazásának, eredetije New-Yorkban van, melynek fotografiáját Rozsafy, Makk barátja, megküldötte id. Szinnyei Józsefnek, ki azt szóhiven közölte „Komárom 1848—49-ben“ czimü igen becses munkájában, melyből vettük mi is ezen adatokat s közreadjuk itt az igen nevezetes történeti okmányt:

„Szabadság! Egyenlőség! Testvériség!

Felhatalmazás.

Megszabaditás után sovárgó Nemzetem bizalmából tisztemhez tartozó kormányzói kötelességem szerint tekintetbe vevén azt, hogy Hazánk szabadságának, s függetlenségének vissza szerzése végett a nemzeti erőknek rendelkezése szükséges; s tekintetben vevén azt is, hogy a solidaris európai szabadságharcz előkészületei immár annyira értek, miszerint e mozgalmak egyetemes összevágásánál fogva Hazánk jövendőjének koczkáztatása nélkül, a nemzeti erők rendelkezésének s számba vett, harcz-kész állapotba tételének tovább halasztatni nem lehet:

Ezennel Makk József magyar honvédtüzér Ezredest mindazoknak intézésére, rendezésére s eszközlésbe vételére, szóval mindazon előkészületekre megbizom és felhatalmazom, melyek szükségesek és hasznosok avégett, hogy hazatérhetésem közelgő idején mindent akkép rendezve s előkészitve találjak, miszerint a Haza megszabaditása végetti általános nemzeti felkelést azonnal meg-

[1]) Lásd az évszaki rendszert Deák Farkas „Fogságom története“ 1869. 7—10 l. B. Orbán Balázs „Székelyföld“ 4. kötet és „Honvéd Album“ Szerk. Toth Kálmán. „Olyan egészséges vagyok, mint a Makk“ volt a jelmondat.

indithassam s Isten, nemzetem s szövetséges népek segedelmével biztos győzelemre vezérelhessem.

Mely felhatalmazásom erejénél fogva tehát Makk József honvédtüzér Ezredes a magyar szabadsági hadsereg reorganisatioját, az ahoz tartozók egybegyüjtését s minden harczias eröknek számba és hüségbe vételét, rendezését, tisztekkeli ellátását, s első intésemre harczkészen tartását, fegyverek s mindennemü hadszer-készletek egybeszerzését: a Magyar hazát lakó népségek testvéries egyesitését, a magyar pénzjegyeknek kamatostól vissza fizetendő status kölcsön gyanánt, nyugtatványaimra begyüjtését, s számadásos gondviseltetését, azonkivül is az előkészületi kiadások fedezhetése végett elkerülhetlenül szükséges nemzeti pénztár előteremtését és számadás melletti kezeltetését, szóval a nemzetnek harczkész állapotba helyezését, s mindazt a mi ehez és a közelgő szabadságharcz sikerének előleges biztositásához tartozik, az evégett szükséges hivatalnokok alkalmazásával egyetemben, a két testvér magyar-haza egész területén, nevemben és megbizásomból munkába veendi és intézendi és eszközöltetendi vett és veendő utasitásaim szerint, melyeknek pontos megtartásáért, a nemzet szentügye iránti tántorithatatlan hüségért s rendeleteim iránti engedelmességért őt irányomban s általam a Nemzet irányában a legszigorubban felelőssé is teszem.

Meghagyván, s honárulási bűn sulya alatt a nemzet nevében parancsolván egyszersmint, hogy az Erdélylyel egyesült magyar-haza minden polgára, bár mi rendü s állapotu legyen is, neki fenntirt megbizatása körében akként engedelmeskedjék, intéseit akként kövesse s megbizásait azon hüséggel, pontossággal, s önfeláldozó készséggel teljesitse, mint a mely hüséggel minden hazafi Nemzetnek, s engedelmességgel a nemzet választotta kormányzó rendeleteinek, s megbizottjának tartozik.

A nemzet él, és él az igazságnak Istene. Elkövetkezik a hazafias hüség elismerésének, s el egy legyilkolt nemzet örök átkával kisérendő hütlenség megtorlásának dija.

Azért mindenki e rendelet szerint cselekedjék, senki ellen a legszigorubb beszámitás alatt, cselekedni ne merészeljen.

Éljen a nemzet! Szülessen ujra a szabad független magyar haza! Le az idegen járommal.

Kelt Kiutahiában, junius 25-én 1851. esztendőben.

A magyar nemzet nevében:
Kossuth Lajos,
kormányzó.

Kormányzó úr rendeletéből:
Ihász,
alezredes.

Az okirat hátlapja:

„Alólirt Kiutahiában 25. juniusban 1851. kelt a Magyar Álladalom kormányzó Elnöke hivatalos pecséte alatt érvényesitett és erősitett felhatalmazást eredetiben, mainap, azaz junius 25-én 1851. személyes Kiutahiábani jelenlétem alkalmával a kormányzó elnök úr kezéből kezemhez, hogy vettem, ezennel bizonyitom és hogy a felhatalmazás (következtében?) mindent elkövetendek, hogy terhes vállalatomnak megfelelhessek egész terjedelmébe azt a kezembe adott eszközök megengedik, ime a mindenható élő istenre a Magyar Álladalmi Kormányzó Elnök ur kezében letett eskü által szentül fogadtam. A fenirt helyen, napon és időben.

Makk József, tüzér-ezredes.“

Az elmondottakat már figyelembe véve: Makk rendetlen élete, merész vállalkozó szelleme, árulás gyanuja miatt történt komáromi fogsága, ki szabadulása az osztrák fogságból büntetlenül [1]) és végre azon körülmény, hogy naplóját, mely az összeesküvési ügyre világot vetett volna, az osztrák kormány kezéhez keritette s igy az napvilágot nem láthatott, mindezek arra engednek következtetnünk, legalább azt sejtetik, hogy ezen összeesküvési tervet Makk a még mindig boszus és vérszomjas rémkormány tudtával készitette a leigázott nemzetnek még nagyobb foku megrémitésére és a rém uralom eljárásainak a külföld előtt való némi igazolására. Igy aztán könnyen tudhatták a kormány emberei, hivatalnokai már előre Makknak minden utját, lépését;

[1]) Szemtanu elbeszélése szerint Ruzicska és Makk (ki Péterfi álnevet használt) Csiksomlyón a megyeháznál voltak több politikai fogolylyal letartoztatva, de oly formán, hogy csak a nem mehetett be hozzájok és nem beszélhetett velök, a ki nem akart. Férfiak és nők engedélykérés és nyerés nélkül jártak be hozzájok, mulattak együtt, mintha nem is voltak volna foglyok, tartozkodás nélkül beszéltek a forradalomról, Ruzicska verseket irt: „Megdördülnek Albion ágyui a székely bérczeken“ stb. Somlyóról egy éjszaka megszöktek Ruzicska és Makk, hogy különböző irányban haladva Zsögödnél találkozzanak. Makkot ujból elfogták és Marosvásárhelyre szállitották s itt a várban volt több politikai fogolylyal együtt. De mig a többiek nehéz vasba verettek, Makk vas nélkül volt és megszökött. A mely kormány egy külföldi emissáriussal ily könnyedén bánik, az tiszta tudatával bir annak, hogy nincs komoly baj; és a mely kormánynak hivatalnokai magok beszélték, hogy a kormány már előre tudta az összeesküvési tervet, mielőtt az kezdetét vette volna, az hagyta, engedte szándékosan annak terjedését, hogy minél többen jussanak kelepczébe, kerüljenek a kivetett hálóba.

tudhatták, mikor és hová megy, kihez és melyik vendéglőbe száll, kikkel beszél és találkozik? És ennek valóságáról nem egy ember tanuskodik még ma is. Kossuthtól megbizást, felhatalmazást nyerni, nem volt nehéz feladat. A Mazzini összeesküvési és Olaszországot föllázitó szándéka ismeretes volt. Itt benn a hazában a nép hegyen, völgyön, erdőn, mezőn munkája közben hosszu időn át ágyu dörgést vélt hallani, lefeküve földre tartotta fülét, hogy annál tisztábban kivehesse az ágyu hangját, mert hitte szentül, hogy Kossuth külső segitséggel vissza fogtérni és esengve várta a szabaditás és szabadulás óráját. A nép ezen hitét és meggyőződését élesztette, fokozta a Kossuth neve alatt, de az ő tudtán és beleegyezésén kivül [1]) költött és a kapitulatio után hamar elterjesztett, „Kossuth bucsuja a magyaroktól," a hol kilátásba volt helyezve az ő vissza térése is: „Fölötted 15 nemzet ásta a sirhantot, de azt levonni rólad, nemzetem, eljövök én a 16-ik szabad nemzet százezreitől kisértetve." Ily ámitások után, nem csuda, ha a nép várta a szabaditót. Makk elbeszélte Kossuthnak, mennyire kész a nép a fegyver-fogásra, csak az ő megbizása kivántatik, hogy fegyvert ragadjon s elüzze a gyülölt kormány zsoldosait. E mellett Kossuth is ismerte Makknak majdnem a hihetetlenséggel határos, merész vállalkozó képességét. Töröknek és társainak pedig elég hitelt nyujtott Kossuth nevének látása Makk felhatalmazását illetőleg.

Actum est. Török és társai, mert meggyőződésök szerint szent czél valósitásán fáradoztak, dicsőn pihennek egy sirban [2]) a posta réten, azon helyen, melynek környékén 147 év előtt épen márczius havában Rákóczi F. fejedelemmé választatott.

Adjuk itt a 3 vértanu rövid leirását is Deák Farkas után, ki mindhármat személyesen ismerte.

Török tanár sovány testalktau, magas, barna, nyugodt járásu ember volt, fejét mindig fenn hordozta. Arcza szabályos, orra

---

[1]) 1860 nyarán Kossuth egész családjával Badenben volt fürdőn, Svájczban. Én ugyanakkor a zürichi egyetemen. Haza indulásom előtt aug. 2-án fölmentem hozzá s többek között a nép között elterjedt „bucsu"-ját is kérdeztem. Határozottan állitotta, hogy az nincs az ő tudtával és megegyezésével, mert ő nem irt ilyféle bucsukat. K. J.

[2]) Török mellett Péterfi József esperes volt utolsó óráiban, Horváth mellett Kovács Áron és Gálfi mellett a sztkirályi unitárius pap. Sirjokat csendőrök őrizték és mégis majd mindennap friss koszoruk diszitették a sirt. 1860-tól fogva a nép mindig kivonult sirjokhoz a végzetes nap évfordulóján.

nagy, homloka szögletes, bajusza vékony, szakálla gyér, beszéde kellemes, hangja, modora megnyerő, mindenkivel tudott a maga nyelvén beszélni, sokat tanult és tudott is szakmájában a theologiában és történelemben; de nagy eszü embernek vagy államférfiunak legjobb barátai sem tartották. Általában véve jellemes, kedves, szeretetre méltó és népszerü ember volt, elmondhatni róla, hogy őt polgártársai szivéről tépték le, midőn elfogták. Sok szegény székely fiu megkönyezte, meggyászolta, kiknek ő atyja volt; nem egy özvegy nő kereste fel és öntözte könnyeivel sirját, kiknek gyermekeit ő atyai gyámsága alá vette és embert csinált belőlük.

Gálffi Mihály, egyike a legszebb férfiaknak, erőteljes középtermet, arányos tagokkal, aczél izmokkal, nőies pirosságu arcz, villogó szemek, világos gesztenye-szin göndör haj; kissé büszke járás, nyilt, őszinte szó hangzott piros ajkairól, mely felett kis bajusz, s mely alatt tömött szakál diszlett. Ügyvédi diplomával s publicistai ismeretekkel biró, jó nevü székely nemes ember volt.

Horváth Károly a 3 közt legfiatalabb, jól nevelt szép modoru, csinos fiatal ember, ki iskoláit 1848-ik évi tavaszszal végezte, s akkor a szabadságharcz árjától elragadtatva nem akart lemondani a megkezdett tevékenységről. Talán mind hármuk között legszélesebb látköre s legtöbb oldalu ismerete volt.

20 év mulva közadakozás utján emlékkő állittatott sirjok jelölésére ily felirattal:

Szobor fölirat:

Bágyi Török János 47, martonosi Gálffi Mihály 37, nagyváradi Horváth Károly 25 éves korukban magyarország alkotmányos szabadságáért Marosvásárhelytt, 1854. márczius 10-én együtt kivégzett székely vértanuk emlékének szentelte a kegyeletes nemzedék.

Szent hely ez, oh vándor! egy nemzet tette e jelt itt
Leghűbb gyermekei végzetes sirja fölé.
Élni szabadságban, vagy azért meghalni merészen:
Ezt hitték, vallák s haltak érette hiven.
Törvényes, szabad és független nemzeti állás
Intő szobra legyen, honfi, e drága jel itt! [1])

1874.

[1]) A porosz szürke gránitból készült szobor 6 meter magas, a kétlépcsőn kivül, 5 meter és 70 cmt. négyszögben körül keritve vasrács-

A marosvásárhelyi Egyenlőségi kör 1870-ben julius 24-én rendkivüli közgyülést tart a Török, Gálffi, Horváth székely vértanuk emlékügyében, szobor ügyi bizottságot választ Lázár Ádám képviselő elnöksége alatt. Lázár Ádám elnök és Orbán József jegyző által szeptember 4-én kiadott és szét küldött felhivás utján a magyar birodalom minden rendü honfiai és honleányai lelkes adakozásaiból begyült pénznek a 2000 frtba került [1]) szobor felállitása után megmaradott részét, 500 frt osztrák értékben, a szobor-ügyi bizottság alapitványul a marosvásárhelyi ev. ref. kollegium történelmi (7. és 8. két felső) osztálybeli ifjuságának vallás-különbség nélkül való ösztöndijazására nemzeti közmivelődésünk érdekében maradandóbb emlékül „Török, Gálffi, Horváth Székely Vértanuk“ czimen örök időkre letette. Az alapitó levél kelt 1875. junius 13-án és a kollegium előljársága elfogadta és átvette ugyan azon hó 17-én.

Ugyan ezen év tavaszán „Horváth Károly“ emlékére egyik testvére Horváth Mihály, most Fogarasmegye főispánja, külön alapitványt is tett 1875. márczius 9-én Szászrégenben költ következő levele szerint:

„Ezen levelem alapján magam és nőm Lázár Antonia nevében a néhai boldogult testvérem Horváth Károly emlékezetére ezennel egy 200, azaz kétszáz forint urbéri obligatiokba foglalt alapitványt létesitek a marosvásárhelyi ev. ref. főtanodánál az 1875-ik év junius hó 1-ső napján kezdődőleg olyformán, hogy az irt összeg 5 % kamatját ez évben junius 6-ik napján befizetem, mely kamat ez évben szeretett testvérem Horváth Károly neve alatt a letett nyári nagy vizsgák után adassék ki a fennirt főtanoda tanári kara által a hazai történelemben és magyar-

---

csal; 351 mázsa sulyu, melynek talpkövén egy domboru müvü jelkép, egy átnyilazott fekvő oroszlánt ábrázol, mely bár sebezve, de mégis nyilt szemekkel ébren őrzi a lábai közt tartott nemzeti lobogót, mintha kész lenne eltépni, ki azt sértené. Alatta keresztbe tett két kardra támasztott magyar czimer áll.

A szobrot Jablonszky Vince, majdnem félárban készitette el kegyeletből, mint más szobrászok vállalkozni akartak annak elkészitésére.

A leleplezés 1875. junius 27-én volt, vasárnap d. u. 3 órakor: imát mondot Vass Tamás, ref. pap; leleplezési beszédet Lázár Ádám képviselő; emlékbeszédet Orbán Balázs; dics-költeményt irt Jókai Mór, elszavalta Lénárt József pap jelölt; záró beszédet Bereczki Sándor országgyülési képviselő mondott. A két dalárda énekelte a hymnust és szózatot, közbe-közbe gyász dalokat. A szobor rajzát hozta a Vasárnapi Ujság 31-ik számja, 1875. aug. 1. Deák Farkas czikke kiséretében.

[1]) Később a szobor rácsozat ujabb adakozás utján, megint pár száz forintba került.

nyelvtanban legjelesebbnek itélt 6-ik osztálybeli ev. ref. tanulónak; a jövő 1876-ik éven kezdődőleg pedig a fennirt összeg kamatja, mit jövőben mindig február hóban fogok befizetni, addig, mig a tőkét is a főtanoda igazgatósága gondozása alá befizethetném, osztassék ki ugyan fenn irt osztálybeli, fenn irt qualificatióval biró fiatal tanulónak, csak hogy mindig a végzetes napon, márczius 10-én; fenn tartom magamnak azon jogot jövőre nézve, hogyha netalán, a kiosztás miként je felett szándékom változnék, abban határozhassak, mig másfelől kérem a főtanoda előljárósàgát, sziveskedjék engemet minden évben értesitni affelől, hogy ki nyerte el ezen általam kitüzött jutalmat.

Ezen levelem által, midőn a fenn irt alapitványomat visszavonhatlanul megteszem, felkérem egyszersmind tek. tanár urat, sziveskedjen ez ügyben a szükségeltető lépéseket a főtanoda igazgatóságánál is megtenni, hogy mint alapitvány jegyeztessék be " [1]) Ezen összeg nem fizettetett be ugyan még, de a nemes keblü alapitó igérete szerint mindig beküldi a legpontosabban az irt időre a 200 irt 5 % kamatját.

Török János müvei.

I. Nyomtatásban:

1. A historia haszna, egy rövid beszédben. Marosvásárhely, 1838. 8r. 30 l. kinyomatta az ifjuság.

2. Római régiségtan. Marosvásárhely, 1840. 8r. 159 lap.

3. Közönséges historia, gyermekek számára. Marosvásárhely, 1840. 8r. 105 l. Ismertetése Nyárádmentitől (Szász István) a „Nemzeti Társalkodóban." 1841. I. 134. 151.

Második kiadása. Marosvásárhely, 1845. 8r. 105 l.

4. Geographia, gyermekek számára. Marosvásárhely, 1844. 8r. 1—206 l. I—VI. folyamat.

1-ső folyamat: Erdélyország.
2-ik „ Magyarország s az ahoz kapcsolt országok.
3-ik „ Ausztria és Olaszország.
4-ik „ Németország, Poroszország, Hollandia, Belgium, és Schweicz.

5-ik folyamat: Francziaország, Spanyolország, Portugallia, Brittbirodalom, Dánia, Svéd és Norvégország.

6-ik folyamat: Muszka birodalom, Krakó köztársaság, Török birodalom, Görögország és a joniai köztársaság.

[1]) Ezen két alapitó levél valamint a szoborügyi minden okmány 3498—3499. levéltári számok alatt a kollegium levéltárában őriztetnek.

Ugyanezen Geographia első folyamának második jobbitott. kiadása „Elemi földrajzi előismertetés és Erdélyország földrajza“ czimmel. Marosvásárhely, 1846. 8r. 1–46 lap.

5. Hetedik folyam. Azsia, Áfrika, Amerika és Ausztralia földrajza. Marosvásárhelytt, 1847. 8r. 54 lap, hibásan 52 helyett.

II. Kéziratban maradt művei:

1. Zsidó régiségtan. 7 iv. 4r. két példány, egyik eredeti kézirat. 8 iv.

2. A historia haszna. Eredeti kézirat. (megjelent nyomtatásban.)

3. Iskolai évnyitó beszéd 1839/40. és isk. évzáró beszédek. 1837/8, 1838/9, 1839/40, 1840/1. (csonka.) 4r.

4. Bodola Sámuel kibúcsúzásakor, búcsúra viszonzás. 1841, junius 17-én.

5. Búcsú a székelyudvarhelyi tanodától tanpályája bevégzésekor, latinul s közben az ifjakhoz magyarul is.

6. Iskolai elegyes jegyzetei, gyakorlatai, öntisztázása stb. Halálos büntetés, liturgica. stb.

7. A közönséges levelek — cath. epistólae — magyarázatja, néhány hozzá mellékelt homiliai jegyzettel, kezdve 1847/8-ban eredeti kézirat. 10 iv. 4r.

8. Pál apostolnak Rómába küldött levele magyarázatja; eredeti kézirat 15 iv 4r. 1846/7.

9. Practika theologia, 2-or kiadva 1846. 40 iv. 4r. eredeti kézirat.

10. Keresztyén erkölcstan. 1843. 43 iv. 4r. er. kézirat.

11. Exegetica theologia, mint bevezetés a biblia magyarázásába az exegesisre. 1842. 4r. 9 iv; eredeti kézirat.

12. Biblia magyarázat. 5–32 iv. 4r. eredeti kézirat 1843. ujból átnézte 1850-ben.

13. Egyháztörténelem:

a) A ker. ekklesiának, annak történet historiájának képzete. 6 iv. 4r.

b) A ker. ekklésia történeteinek rövid vázlata 8 iv. 4r.

c) II-ik időszak 306—800-ig. 9—18 iv. 4r.

d) IV-ik időszak. 1517-től a jelenig 9—12 iv. 4r. a többi hiányzik.

14. Jegyzetek a morálhoz. 1850. 4r. 1—10 iv. a 7-ik hiányzik.

III. Az udvarhelyi kollegiumban használt cursusai:

1. Dogmatica, latinul.
2. Moral, alkalmazott rész.
3. Aesthetica.
4. Varga István zsidó-régiségéből kérdések, némely világositó jegyzetekkel.
5. Introductio in philosophiam.
6. Metaphysica.
7. Philosophia theoretica.
8. Theologiae dogmaticae brevis conspectus.
9. Theologia dogmatica, magyarul.
10. Historia ecclesiastica. Incipit a pagina 111.
11. Virtus tudománya, aretologia. 1829.
12. Ó testamentum könyveibe bevezetés.
13. Vallás tudomány, Eusebiologia.
14. Historia ecclesiastica in epitomen redacta.

IV. Egyetemen tett jegyzetei:

1. Römer Brief.
2. Evangelium Johannis.
3. Practische Theologie im Vintersemester 1834/5. vorgetragen von prof. Marheineke.
4. Moral, von Marheineke.
5. Introductio in neues Testament.

V. Predikacioi.

1854. május 21-én a Török János halálával megüresült theol. tanszék betöltésére jelölést rendel az egyházi főtanács (2137. l. t. sz.). De a theologiai tanszékeknek összpontositása még 1847-ben 223 consistorialis sz. a. elhatároztatott volt s csak a hely eldöntése maradott akkor függőben, hogy Enyeden vagy Kolozsvártt állittassék föl a papnövelde. Most tehát 1854-ben a Zilahon tartott közzsinat elhatározta annak Kolozsvártt leendő fölállitását és még ugyanazon évben való megnyitását. Ezáltal a theologia tanitása Székely-Udvarhelytt és Marosvásárhelytt is megszünvén, ezzel a Török kivégzése után üresség be jött theol. tanszék betöltésének szükségessége is elenyészett.

A kollegiumi előljáróság fájdalmasan veszi tudomásul a papi tudományoknak — Erdély legtömegesebb magyarajku protestánsok által lakott vidékén levő — főiskolánkban tanitását megszüntető in-

tézkedést, az ez által okozott sérelem orvoslásának megkisértését kedvezőbb idők s körülmények beköszöntéséig halasztván.

1864. május 22-én az előljáróság a megváltozott viszonyok miatt a theol. tanszéknek egy második klasszika literaturai tanszékké átalakitásának engedélyezéséért folyamodott a főkonsistoriumhoz (2792.) Az engedély megadatott és ezzel a theologia tanitása, papok képezése és kibocsátása M.-Vásárhelytt 136 évig (1718—1854.) tartott fönnállása és virágzása után véget ért.

27. Ercsei János (téglási) bölcsészettanár 1837. julius 10—1852. szept. 22.

Péterfi Károlynak Tordosra, papi hivatal folytatása végett történt eltávozásával a főkonsistorium candidatio és szavazatok többségével Ercsei János udvarhelyi theol. tanárt választotta meg a bölcsészeti tanszékre 1837. jul. 10-én Nagyszebenben és beigtatását rendeli. De ezen consistorialis rendelet két hó mulva, szeptember 8-án kelt s igy a koll. előljárósága csak 12-én hivhatta meg Ercseit, ki ugyanazon nap válaszol is, hogy elfogadja a tanárságot.

A konsistorium ily későre történt meghivásának kideritésére el kell holmi apróságot mondanunk, amiket Ercsei tanulótársai és bizalmas barátai leveleikből tudunk.

1833. január 4. Dósa Elek professor irja Bod Péternek Bethlenbe: „A Molnár professor helye hihetőleg Ercsei által fog betöltetni; most csakugyan theol. praeses fog tanitani.“ Ercsei vásárhelyi professorsága már ekkor kilátásba volt helyezve.

Incze Dániel, előbb udvarhelyi, később enyedi tanár 1836. szept. 29-én hazaérkezett a külföldi egyetemekről és az Antal János Enyedre távozásával ürességbe jött történelmi tanszék betöltését illetőleg decz. 17-én ezt irja Bod Péternek: „A vásárhelyi professorságra *fiscalis actios* Ercseit nem promoveálhatták, azért Török János nyerte meg. Az Ercsei dolgát minden református urak szivekre vévén munkások, hogy ügye minélelébb felvétessék ellátás végett; maga is két cancellistát kért ki, kik részére investigáljanak, esketése jó.“ Ezen fiscalis actiot a kormány akasztotta Ercsei nyakába a Wesselényi-féle szabad mozgalomban való tevékeny müködéseért. Tudnunk kell ugyanis, hogy a harminczas évek elején megindult szabad reform mozgalmak nagy hullámot vetettek Erdélyben is. Báró Wesselényi Miklóst, e mozgalmak vezérférfiát, épen Udvarhelyszék választotta követévé az 1834. országgyülésre és itt tágas tere nyilt a szabadságért rajongó fiatal tanárnak Ercseinek, hogy zászlót ragadva kezébe buzditsa, tettre lelkesitse a fiatalságot is. 1835. február 6-án a kormány bezá-

ratta az országgyülést, Esztei Ferdinánd főherczeget katonai és polgári kormányzóvá nevezte ki, Erdélyt ostrom állapotba helyezte s hozzáfogott az ellenzéki szellem megtöréséhez, közkeresetet inditott a szereplők ellen. Ebben találja megfejtését Ercsei fiscalis actioja is.

1837. szept. 2-án Dósa Elek ismét ezt irja Bodnak Bécsbe: „Ercseit még nem hivhattuk meg, mert a consistoriális decret a választásáról még nem érkezett meg, aligha nem ujabb cabale.“ Ezek fejtik meg, miért értesitette oly későre az akkor Szebenben székelő főkonsistorium Ercsei megválasztásáról a kollegium előljáróságát.

Szept. 25-én megtartja $2^1/_2$ ivre terjedő remek bucsuzóbeszédét Udvarhelytt: „A nevelésről közönségesen, különösön pedig a köznevelők s nevendékek megkivántató tulajdonaikról a köznevelés sükerességére nézve“. Mennyire kedvelt tanár volt ott, mutatja az, hogy eljövetelekor kocsikkal kisérték ki egészen Bikafalváig.

29-én megérkezett Vásárhelyre és október 11-én szerdán délelőtt 9 órakor kezdetét vette az ünnepélyes beigtatás.

Az elfogadó beszédek hosszason tartottak s már-már unni kezdette a hallgatóság; de amint Ercsei fölállott a szószékbe és szólani kezdett, felüdült és oly figyelemmel hallgatta az uj tanár beköszöntőjét, mintha csak most kezdődött volna az ünnepély. Beköszöntő beszéde: „A filosofia ellen felhozatni szokott némely vádak elháritását tárgyazó értekeződés“. $4^1/_2$ iv. Az ifjuság örömében, hogy Ercseit megnyerte tanárának, estve a kollegium ablakait kivilágitotta, tanári szállása előtt zenével és harmoniával tisztelte meg.

Született 1800-ban, Marosszékben, Somosdon, hol atyja Ercsei Elek falusi iskola tanitó volt, később levita Kis-Görgényben; anyja marosvásárhelyi születésü Tőkés Juliánna.

Tanulását Vásárhelytt kezdette. 1811. junius 25-én iratott anyakönyvbe, mint cellista, s akkor magántanitója Ercsei József volt. Kitünő sikerrel folytatta tanulását mind itt, mind később a marburgi egyetemen is. 1815/6. iskolai évben a rhetorika klassisban járt (4. g. o.). Az osztály két részre volt osztva: egyikben Toldalagi Ferencz, Földvári Pál, Dósa Elek; a másikban Bod Péter, Ercsei János voltak az elsők. Vizsgájok junius 28-án volt, tanitójuk Viski István; tantárgyaik: Keresztyén vallás, a rhetorika Ernestius szerint, M. T. Cicero oratioi közül a L. S. Catilina ellen mondott első oratio, a német chrestomathiából az erkölcsi mondatok, magyarország historiájából III. Andrástól fogva Nagy Lajos királyig, a görögnyelv kezdetei, a törtszámok a magok fun-

damentomaikkal, Méhes szerint.[1]) 1816/17-ben a poetikában Magyarosi Szőke József volt osztálytanitója. 1819. julius 3-án subscribalt 43 között 2. Dosa Elek volt 1-ső, Toldalagi Ferencz gróf 3.

Mint kitünő tanuló és szegény fiu magántanitósággal tartotta fönn magát; de igen keményen bánván tanitványaival, ezért 1824. decz. 8-án „severe megpirongattatott és a priváttanitóságtól amovealtatott."

1824/25-re a gr. Teleki Sámuel legatumából jutalomra kineveztetett, s tekintetbe vétetvén jó erkölcse, tanulása és irásgyakorlásbeli előmenetele és szorgalma, 50 nfrt és 50 kr premiumot kapott. Ugyanezen esztendőre alumnusnak neveztetett ki Ercsei Tollas Károlylyal és a következő évre is Fogarasi Sámuellel. Ekkor végezvén kursusait, a nyári szünidőre kivitte Zeyk Dániel Diódra és innen 1825. aug. 29. levelet ir Bod Péternek Vásárhelyre s minthogy az osztálytanitók kinevezése alkalmával azt igérte volt Antal János professor, hogy a mathesisből praesesnek megteszi, kérdezi, hogyan áll az ügy? mit tud róla? vajjon megteszik-e s nem rejiciálják-e távolléte miatt? Diodra kellett mennie Zeyk Dániel parancsára két kisebb fiához instructornak november 11-ig. „Szerettem volna én is — igy folytatja — a kollégium szent épületéhez bár egy fövényszemet vinni, de ha oly alá néznek, hogy még napszámosnak sem fogadnak be, nem tehetek róla; megtettem én is amit tehettem; de hát a cyprus oka-e annak, hogy nem nő akkorát, mint a magas cedrusfa, hogy bár valamennyire kiláttassék az erdőből. Aki annyit tett, a mennyi kitelt tőle — tette kötelességét, s ha a világ vádolja is — nem fáj benn. Nem tanulhatok itt annyit, amennyit akarnék, de ez áldozatot meg kellett tennem, hogy ottlétemmel vagy egy *fekete vonást letöröljek.* (Cela etait ecrit. Volney)." Mi lehetett ezen fekete vonás? A jegyzőkönyvekből olyformán tünik ki, hogy egynémely tanárával feszült viszonya volt.

1826/27. iskolai évre megvizsgáltatás után megválasztattak osztálytanitóknak: a philologiába Ercsei János, a poetikába Fogarasi Sámuel.

1827. szept. 6. A literaturában való fogyatkozásért állandó praesidium fölállitása határoztatott, matheseos praeses is, literaturae praeses is legyen együtt ugy, hogy mindenik csak 3 órát adjon egy hé-

[1]) A névsor elején e kis jegyzés van előre bocsátva: „Érdemes hallgató! Itt egy kicsiny serget látsz, amely kiván gyenge tehetségéhez képest iskolai félesztendei pályájában való fáradozásának bemutatásával neked kedveskedni. Nem ajánlhat pompás rhetorikai virágokat, mert nem Görög, sem Olaszország honja, hanem havasos Daczia dombos öle".

ten és exament egyszer egy évben. Tétessék most literaturae praesesnek Fogarasi Sámuel, matheseos praesesnek pedig Ercsei János, ha vállalja, ha nem vállalja, ugy Herczeg János. Az aláhuzott szavak ki vannak huzva a jegyzőkönyvben, miből azt következtethetni, hogy nem fogadta el.

Ekkor „midőn már szinte egészen letettem volna szándékomat- irja uti jegyzéseiben- a belső hivatalról és törvényt kezdettem volna tanulni s azt már 6 hónapig tanultam volna, némely jó embereimnek unszolására s különösen azért, hogy ne compromittáljam magamat a status előtt, minek utána 1829. junius 27-től fogva, a mikor a rigorosum exámént a 3 főiskolában megadtam, várakoztam s ezalatt két izben, de hamar beleunva, minden haszon nélkül peregrináltam.“ A szigorlat letétele után a főkonsistorium jul. 12-én adja beleegyezését arra, hogy a kollegium előljárósága Ercseinek Erdélyben leendő peregrinalásra szabadságot adjon. Szigorlatát kitünően tette le. Jakab Lajos Bécsből október 16-ikán irja Bod Péternek Marosvásárhelyre: „Ha Ercsei ott van, különösen tisztelje szómmal, *nagy örömmel hallottam többfelől dicséretes rigorosumait*, s ugyan várom, hogy mentől előbb ölelhessem.“ Egy év bele telt Erdélyben két izben tett peregrinalásába; mert a kollegiumi előljáróság 1830. október 8-án állitja ki Ercsei János és Bárdi István számára az ajánló levelet a marburgi egyetem rektorához és vezetőihez. Hogy azonban minden haszon nélkül peregrinált volna, a mint az ő szavaival előbb emlitők, ellentétben látszik állani egy másik jegyzékével: „Költség lista. Kiindulásomkor Vásárhelytt volt 1050 frtom bankó-cedulában s még egy ennyi, melylyel a szekeres-béren kivül kiérhettem Bécsig; emellett 52 császári arany. Bécsig szekérbér 50 frt, Prágáig 16 frt, Töplicztől Drezdáig 6 frt, a többi (ut?) gyalog. Lipsiában volt még 838 frt, melyért kaptam 236 prussus tallért és 8 garast. Egy ezüst huszast 5 garas 6 fenningben váltottak be. Lipsiától Marburgig költség 6 tallér. A honnan 230 tallérral kezdék pályámhoz s 52 császári aranynyal.“

Október 10-én indult el Marosvásárhelyről, miután Zeyk Miklós urnál Zeyk Károly, László és Gyárfás Domokos urfiakkal együtt ebédelt és Z. Miklós jó tanácsokkal, Z. Károly 3 palaczk jó asszuszőlő borral, Z. László és Gyárfás D. pedig úti pipaszerrel és dohánynyal elkészitették a hosszu útra. Issekutz Márton vásárhelyi ifju kereskedővel ment, uti társai voltak Pestig: udvarhelyi juris professornak designált és akkor Pestre az universitásra menő Silvester Dénes és Kovács Julius, ki hasonlólag a pesti universitásra ment tanulni. „Délután 1 órakor

az öreg Issekutz a városvégén a kapu mellett levő vendégfogadójából egy kupa jó bort kihozván, mindnyájunkat, kik fiával Mártonnal menénk, megtraktált s jó utazás és szerencse kivánata mellett útnak bocsátott. Milyen érzések között tüne utoljára el szemeim elől a vidrádszegi fogadón túl levő kis domb tetején alól Marosvásárhely.!!" Itt idézi eredetiben Gray angol költő „Az Etoni kollegium" czimü költeményéből e pár sort: „Ah szerencsés halmok! ah kedves árnyak! ah, már hiában kedvelt mezők! melyeken valaha, a gond nélkül tiszta ártatlan kor mulatott. Érzem azon szellőt, mely arról édesen fu, mintha boldogitana egy rövid pillanatig s könnyü szárnyaival enyhitné nehéz, bus lelkemet, második tavaszt lehelve."

Uti jegyzeteiből [1]) mutatványul keveset ide iktatunk, valamint Márburgból Bod Péternek küldött két leveléből azon részeket, melyekben a német egyetemeket, tudósokat sat. jellemzőleg leirja. „Fugi Vásárhelytt Novák Antal örmény-kereskedő, a maga természetén erőt vévén mindnyájunkat — principálisunk (érti Issekutz Mártont) relatioján pompásan megtractált ingyen, nagyon kimutatván, s ki is akarván mutatni a magyaroktól látott hospitálitást.

Váradon Bolyai professor commissióját eligazitottam.

Kisujszálláson, Karczagon és itt Magyarország ezen részében igen szép, földből készült kemény-falu házak vannak; jó volna ezen épités módját Erdélybe a Mezőségre bevinni, s Kis-Ujszálláson legjobban kilehetne ezen mesterséget tanulni.

Szolnoknál a roppant térségek a legnagyobb horizont mutatták mindazok között, melyeket valaha láttam. Itt láttam legelsőbben akkora circulust, a mekkorát szemem felfoghatott, melynek centrumában én állék s a peripheriát imitt-amott a csalóka délibábok keritették folyó viz vagy tó formában.

Czegléden voltam a pápista templomban — a reformátusok már kijöttek volt; itt láttam együtt legtöbb magyarországi földmivelőt, nagy, földigérő, zsiros, kereken prémes juhbőr bundában, letérdepelve, mint meganyi juhok; a temjén tusakodott a juhbőr szaggal; nagy karimáju kerek kalapok, leeresztett vagy czofba kötött zsiros hajok a férfiaknak, kik többnyire jó kinézésü, kemény complexioju embereknek tetszettek; az elcsigázódás épen nem látszott rajtok. Az asszonyok szük, bőr mellre valóban, szoknyában, hegyesen felpupozott fejkötőben, karmantyus kézzel voltak a templomban. Ez a vasárnapi öltözetek.

[1]) Utijegyzetei Vásárhelytől Marburgig 6 iv 4r. Kasseli kirándulása egy nagy iv 4r. Rajnai utja szept. 17-től október 6-ig. (Zeyk, Bánffi és Bárdival) 2 és fél iv 8r.

Neszmélyen, hol a Csokonai Lillája ma, mint papné lakik, de a kinek minden kivánságom mellett sem adhaték visitát a sietség miatt, minden experientiám csak egy pecsét alatt árultatott és 24 kron megvett, mint egy másfél fertályos fein, echt neszmélyi bornak megivásában állott. Ennek accentusa nagyon hasonlitott a czelnai jó ó-borhoz, de annál több szeszét vettem észre."

Bécsben 10 napot töltött el, okt. 21—31. Itt, valamint Pesten és Budán is, hol két napig maradott, mindent megnézett futólag: de „esztendők kellenének arra, ha az ember resonirozni akarna a tárgyakról; itt az ember csak néz s bámul azon, hogy mire mehet az ember. Az ilyen hirtelen való látásban nem is igen sok haszon van, hogy ne mondjam, hogy épen semmi sincs."

Prágán, Drezdán, Lipcsén, Jénán, Weimaron, Eisenachon át, hol mindenütt megnézte a történeti nevezetességü helyeket, lejegyezte a feliratokat, november 30-án megérkezett Marburgba. Innen két kirándulást tett: 1831. máj. 20—26-ig a pünkösdi szünidőn Kasselbe és Wilhelmshöhere és ugyanazon évben az őszi ferián a Rajna-vidékén.

Kasselben találkozott több erdélyi magyarral, u. m. Zeyk József, b. Bánffi János, Katona István, Hiri Ferencz, Székely Mózes (unitarius professor), Herepei Gergely (deési káplán,) kik hasonlóan azon nap érkeztek Göttingából a wilhelmshöhei pünkösdi innepélyre. Kasselben fölkereste a Lyceumban a conrector Mathias fiát, kivel Marburgban ismerkedett meg; a derék Hassus másnapra reggelire hivta az egész magyar társaságot, s német mód szerint vajaskenyérrel, kalácscsal, szalámival s rajnai borral tractálta, a mappán kikereste s meghuzta a lakhelyét mindeniknek. Volt oly német barátja, ki félszázad után is megemlékezett róla s érdeklődött: 1885-ben Márburgból Scipio consistorialrath Teutsch D. G. erdélyi ágostai hitv. püspöktől tudakozza, él-e még Ercsei vagy nem? ha él, hol van és mi czime? ha nem él, hol mikor és minő viszonyok között halt meg? Bolyai Farkastól is többször tudakozodtak Ercsei felől márburgi régi barátai.

„Utamban annyi jót, szépet és érdekest láttam és hallottam — irja Bodnak 1831. maj. 1-én — hogyha egyéb hasznot semmit sem látnék is csak azt, mégsem adnám a reá tett költségért és fáradtságért; de ha az ember az utazásban meglevő minden különbféle utában az emberre befolyó hasznokat és gyönyörüségeket akar élvezni, legtanácsosabbnak tartom a gyalog való utazást, Horatiusnak azon mondását tevén fel utazási elvének:

„qui cupit optatam“ etc. Német országot egészen ugy lehet nézni, mint egy nagy akademiát, melyben a legalsó földmivelőtől fogva a legnagyobb philosophusig, mindentől lehet tanulni valamit. A mi pedig a benne levő ugynevezett universitasokat illeti, azok valóságos mühelyei a tudományok és mesterségeknek. A tudományt a tudós ugy árulja a maga katedrájából, mint a mesterember vagy a boltos a maga boltjából portékáit, szintoly formán dicsérvén, sőt némelyik dicsekedvén portékáival, mint amazok. Lehet is vásárolni olcsóbban, drágábban akármit, csakhogy ne akarjon az ember mindent megvenni, mert sem pénze fel nem éri, sem koponyája be nem foghatja. Itt azt az elvet jól tudják, mert bezzeg nincs képzete az universalis embernek, a polyhistornak, mint nálunk. A theologussal, ha politikát tárgyazó materiáról, vagy physikáról, chemiáról, historiáról stb. beszél az ember, mindjárt felakad a discursus, s igy akármelyik fachbelit vegye fel az ember. Ellenben a maga fachjában mindenik ugy áll, mint a kőszikla. A mi a tanitás módját illeti, a nem egyforma, hanem a mint observáltam Lipsiában, Jenában és itt (Marburgban) röviden ide megy ki. A professor az óra elütése után rendszerint 10 perczczel fel áll katedrájába s a szerint, a mint vénebb vagy ifjabb, füstösebb vagy kevésbé füstös papirosról, melyet ők Heft-nek neveznek, elolvassa, a mit azelőtt kevesebb vagy több esztendővel irt oda, rendszerint másunnan, a mellé helyen-helyen tészen egy-egy elmés vagy elmétlen megjegyzést, melyeket a gymnasiumokból akkor kibujt ifjancz németek nagy aviditással s bámulással leirnak. (Ezek közt én is rapialék vagy 60 ivet a télen, nem tudom az észnek-e, vagy a kéznek adnak itt több dolgot?) Azután otthon vagy elolvassák vagy nem. Igy eltöltvén rendszerint 3 esztendőt vagy kevesebbet, kiki a maga fachja szerint egy gyengébb vagy jobb exament ad s azzal megnyerte, hogy egy más examen után, melyet kiki a maga hazájában teszen és a melytől rendszerint nem félnek ugy, mint az akadémiaitól, anstellirozodnak és igy az időtt felvéve az idevaló tanulók bizonyosan nem tanulnak $^1/_3$-ad részinél többet, mint a mi ifjaink. S mi az oka mégis, hogy ők később, mint már status emberei, akármiféle statusbelit vegyünk fel, s mérjük a mieinkhez, a tudományokban annyira felül állanak rajtunk? Én ennek több okát látom, de a melyek annyira össze vannak kötve még derekabb hazánkfiainak is előitéleteivel s egész statusunk alkottatásával, hogy azoknak mostanság való megváltozása csak pium desideriumnak marad. Annyi igaz, hogy valameddig azok az okok el nem töröltetnek, mind addig hiában hozzák a sok törvényt trivialis és főiskolákról,

professorok tétele módjáról, tanitásról, papok, mesterek stb. rendbeszedésiről. Ehez képest minden tekintetben igaznak marad az, hogy a tudományoknak valóságos hazája itt van, s ha az ember már egyszer erdélyi embernek születvén nem is lehet idevaló s annálfogva nem élhet a lélek valóságos elementomában, csakugyan mégis megérdemli a költséget és fáradtságot,. hogy az ember egy-két esztendeig közöttek lakjon, kivált ha aztán mikor visszatér, nem kell attól tartania, hogy ide ki elköltvén pénzét, otthon, mivel nem tud ugy ámitani, mint sok nagy száju ember, kénytelen lesz vagy más életneméhez fogni, melyre épen nincs készülete, vagy magát megalacsonyitva máson élődni, mint a smarozer állatok és plánták. A világ drága, esztendőre 1000 bankó forint kell, az uti-költség még többre megy, mint a helytt ülés. Physikát, chemiát, naturalis historiát, nyelveket s valóságos philosophiát valójában itt lehet tanulni — theologiát, historiát stb. otthon is ugy, mint itt.“

1832. márczius 23. Bodnak a stipendiumról irván terjedelmesen, igy folytatja levele végefelé: „A stipendiátusok minden héten megexaminaltatnak a hallgatott Vorlesungokból, ezenkivül minden semester végén megexaminaltatnak a philosophica és theologica facultástól a „hallgatott Vorlesungokból; de ezektől a magyarok, mint már rendszerint nem gyerekek, dispensaltatni szoktak egyáltalában. Furcsa is lenne, ha ez reánk is kiterjedne; mert barátom „parva sapientia regitur mundus“ Németországon is, én ezt propria experientia mondom, mert magam is kiállván két exament, vala módom tapasztalni. Itt se fonják tudományból a kertet, pauci, quos aequus amavit Jupiter! A németországi nagy embereket, a milyenek a szónak igazi értelmében vannak, együtt sehol se lehet feltalálni. Itt is több a Pfuser, mint a Meister, ámbár szeretik magokat eleven könyveknek nevezni, de sok nyomdai hibákat találhat bennek a figyelmes olvasó nagyobb részíben. Mind a mellett is vannak valóságos tudós emberek is imitt-amott, de a mégis furcsa dolog, hogy mindenik magát tartja elsőnek s a maga tudományát infragabilisnek. Csakugyan nem lehet csudálkozni rajta, ha meggondolja az ember, hogy Németországon a tudomány olyan, mint a portéka, melyet a professor katedrájából ugy árul jó drágán, mint nállunk a kufárné az almát a piaczon s abból él nagyobbrészint, amit eladhat. Innen vannak a különbféle nevek alatt kitrombitált leczkék; innen a különbféle, gyakran excentris basisra épitett systemák; innen a sok szerencsétlen munka. Auri sacra fames, quid non mortalia pectora cogis! Ezért neki kezd a német még pelyhetlen korában egy ideának s azt addig furja-faragja, mig jól-rosszul keresztül viszi, ebből szár-

maznak a sok képtelen állitások, az annyiféle különböző formában előjövő systemák. Hej barátom! Sok német válik rövid látásuvá, a meddig egy jó könyvet kap a világ; sok munka zápon marad, a meddig egy kikél." etc.

Két évet töltött a márburgi egyetemen és a theologia mellett, melynek tanulásához volt kötve a stipendium, a tudományok minden ágában képezte magát; tanult filosofiát mennyiségtant, csillagászatot, vegytant, természetrajzot, természettant és mindezen tudományokra tartozó legjelesebb német, franczia és angol müveket szerzett magának. Innen hazatérve 1833. aug. 25-én a főkonsistorium a székelyudvarhelyi kollegiumhoz választotta theol. tanárnak a Vásárhelyre átjött Bodola Sámuel helyére. Székfoglaló beszédjét november 2-án tartotta „A vallás s annak az emberre való befolyása a vallásosság vagy kegyesség" czimü 1835-ben nyomtatásban is megjelent éztekezésével. Négy évet töltött itt a szép képzettségü, tiszta, világos eszü philosophus és theologus és innen, a mint már emlitettük, 1837-ben Vásárhelyre választatott és hozatott át, hová annyira vágyott s annyi gyermek- és fiatalkori emlék kötötte. Üressen maradott tanszékét a főkonsistorium ilenczfalvi Incze Dániellel [1]) töltötte be.

1836-ban censor volt Bodola Sámuellel a nagybaczoni zsinaton.

1837. nov. 10—1838. junius 23-ig az előljárósági gyülések jegyzője. Egészségi gyengélkedésének jelei már ekkor mutatkoztak: „Ercsei olykor-olykor betegeskedik" irja Dósa Elek Bodnak Bécsbe 1838. márcz. 9-én.

1838. julius 1—1843. január 31-ig és 1847. aug. 19-től [2]) 1850. junius 30-ig, végre 1850. nov. 1—1851-ig nyomdafelügyelő (Typographiae inspector) volt.

1840-ben kiadta „Gondolkodástan" czimü munkáját.

1841 szept. 1—1844. junius 30-ig tartó ciclusra a rektori hivatalt ruházta rá az előljáróság.

1842. decz. 14-én tartott gyülésben azon javaslatot teszi az előljáróságnak, hogy a főiskola, pecsétjén *gymnasiumnak* neveztetik, közönségesen pedig *kollégyomnak*, mi is visszásnak látszik, ezért jónak látná a pecsétre is a gymnasium szó helyébe Collegium szót tétetni s a pecséten levő képet is némileg változtatni, szebbé tétetni. Az előljáróság megbizta őt, hogy a főiskola pecsétjére a gymnasium szó helyébe Collegium szót tétessen s a képet is a pecséten szebbé tétesse, heraldikai változtatás nélkül.

[1]) Incze volt Erdélyben az utolsó peregrinans (kéregetve vándorló) theol. candidatus.

[2]) Ugyanakkor azt határozta az előljáróság, hogy a kollegium lássa el a nyomdát papirral s azt kezelje a könyvtárnok bizonyos percentért.

Tanvezetői hivatala a mozgalmas évekre esett. 1848. julius 11-től 1850. jan. 3-ig, amikor gyenge egészsége miatt kénytelen volt lemondani hivataláról, amely tényleg csak 3 hónapból állott: 1849. áprilitól junius végéig, amikor Szabó Elek, Simonfi Samu és Urr György két elem osztályt tanitottak a királyi táblai épületben, és Moré Károly éneket.

Gyenge teste s beteges egészségi állapota miatt nem vehetett részt a szabadságharczban, csak mint nemzetőr kötött kardot s itt a városon töltötte idejét ezen minőségben.

1850. szeptemberben megkezdette ugyan ő is előadásait, de nem az iskola tantermében, hanem tanári szállásán: szélhüdés érte s emiatt nem járhatott fel az előadásokra. Ezen időtől fogva mindinkább gyengült s végre 1852. február 25-én folytonos betegeskedési állapotja miatt a bölcsészeti tudományok tanitását az előljáróság Varga Sámuel tanársegédre bizta. E fölmentés a kötelesség teljesitése alól nem könnyitett betegségén; élet-ege mind borultabbá lett, szép lelke vesziteni kezdette erejét, rugékonyságát s „oly tétlen kedélyü gyengeségre jutott, hogy midőn a nap épen a mértékbe lépett, fontba tette a *lenni* vagy *nem lenni?* nagy kérdést s ez utóbbi lehajolván, az őszi sárga levél az élet fájáról lehullott — őmaga pedig a tél elől örök tavaszi napfényen a földi boruból az Igazság tiszta kutfejéhez ment, földi életének 52-ik évében 1852. szeptember 22-ére virradólag. Vajha gyermekkorától fogva huzamos szorgalmával szerzett sok ismeretét testálhatta volna el olyannak, aki hiven igyekezve nem mehet elé. A honába ment lélek elhagyta itt volt lakását; az ég elvette a magáét s az anyaföldnek is visszaadatott az övé.“ [1]) Visszaadatott szeptember 23-án d. u. 3 órakor. A szép lélek porsátora ott pihen a ref. temetőkert magaslatán, Barthos Mihály és neje Görög Lidia közös sirjok végénél uthosszában levő, még eddig jeltelen sirjában.

Neje Tötöri Anna, harasztosi Tötöri János leánya, kivel 1840. május 31-én kelt egybe. Gyermekök egy leány: Lilla [2]) Született 1849. nov. 28. és kereszteltetett 1850 februárban. Keresztatyja Bolyai Farkas, keresztanyja Török Jánosné. Első férje Miklós Lajos, ügyvéd Déván, második férje Varga György járásbiró M.-Láposon.

---

[1]) Gyászjelentése szavai.

[2]) Ercsei Lilla gyakran bement azon szobába, hol atyja tanitott és atyja elmondotta nekünk, tanitványainak, miért kereszteltette e névre: t. i. ha kisasszony lesz, akkor hivják *Lillának*; ha pedig szegény leánynak marad, akkor *Juliskának*.

Tötöri Anna második férje Leitschaft Károly, előbb törvényszéki tanácsos M.-Vásárhelytt, később járásbiró Déván.

Művei.

I. *Nyomtatásban.*

1. Gondolkodástan vagy logica, kézikönyvül tanitványai számára. Marosvásárhely, 1840. 8r. 229 l.

2. Végtiszteleti és beköszöntő beszédek:

a) I. Ferencz császár végtiszteletére halotti beszéd: A népek atyjának testamentuma. 1835. ápril 5-én.

b) Beköszöntő beszéd, melylyel a theologiai tudományokban közoktatói hivatalát a székelyudvarhelyi ev. ref. kollegiumban nov. 2-ik napján 1833-ban elkezdette. Kolozsvártt, 1835. 8r. 112 l.

II. *Kéziratban.*

1. A filozofiának az emberi élet vezérének kell lenni. 1834. 4r. 7 levél. Beköszöntő beszéd, de hol? talán iskolai év elején előadásai megkezdésekor tartotta.

2. Kibúcsúzó beszéd a székelyudvarhelyi ref. anya iskolából, 1837. szept. 25-én, 4r. $2^1/_2$ iv.

3. Beköszöntő beszéd a marosvásárhelyi ev. ref. anya iskola melletti filosofiai hivatalra. 1837. október 11. 4r. $4^1/_2$ iv.

4. Iskolai évnyitó beszéd, kettő; év záró beszéd is kettő, 1841. és 1842-ben.

5. Szász István tanárt beigtató beszéd 1842. junius 18. 4r. 2 iv és 1 levél.

6. Esketö beszéd, Zeyk Domokos és báró Kemény Juliánna házasságok alkalmával. Malomfalván, 1845. szept. 11. 4r. 1 iv.

7. Értekeződés: „Lehet-e a vallásos igazság veszedelmes, a tévelygés pedig hasznos?“ Magyaráztatott Brettschneider után. Lásd Allgemeine kirchen Zeitung 1. január. 1835. 4r. 3 iv és 1 levél. Végén ez áll: Homorodon január 27. 1836. unalom üzésből.

8. Bevezetés egy könnyen felfogható fizikára. 1., 6., 7., iv, a 2—5. iv hiányzik.

9. Jegyzetek akademiai utazásairól.

10. Vers-irási próba gyakorlatok Magyarósi Szőke József osztálytanitó vezetése alatt az 1816/17. isk. évben, magyarul és latinul a következő tárgyakról: vacatio, temetés, harag szomoruság, békesség, fösvény, de creatione hominis, hó, éhség, pöésis, farsang,

fortuna, mors, morsus conscientiae, obtrectatio, aurora, vetustas, funus, in natalem regis diem, musica, kevély, pictura, exilium, ebrius, fames, in honorem praeceptoris, tempus, tavasz, pastor, vere turbida tempestas, invidia, ebrius, ver aetatis, pluvia, senectus, az asszonyi méreg, caedes, ingenio et arti nihil est arduum, reggel; Idyllium: 1. Palemon, Lycidas és Moelibeus. 2. Coridon és Thyrsis. Valedictio musis. [1])

Az Ercsei család, mely a XVII. század első felében Hajdumegyéből, Téglásról jött Erdélybe, 14 papot, két tanárt és két iskolai tanitót adott a ref. egyháznak s ezek mellett egy sereg ügyvédet, jegyzőt, senatort sat. Eredeti neve e családnak Szőke.

1620-ban Szöke János Erdélybe jött Téglásról és udvari szolgálatban volt Nagy-Ercsében, Marostordamegyében, hol ma is vannak ezen néven.

Ezen Szőke Jánosnak egyik fia Zsigmond, Kolozsvártt tanult a ref. kollegiumban s születése helyéről azon kor szokása szerint *Ercsei* nevet vett föl. Kolozsvárról Felső-Bányára vitetett iskola tanitónak és innen két év mulva Nagy-Ölvesre papnak; Ölvesen 5 évig szolgált, azután Gernyeszegen 15 évig s végre Erdő-Csinádon szolgált s a görgényi tractus esperestjévé választatott.

Ezen Ercsei Zsigmondnak neje volt Técsi Éva, Técsi János [2]) görgényszentimrei pap s ugyanazon traktus esperesének leánya, kivel 25 évig élt. Ettől 3 fia volt: *E. Sámuel*, erdőcsinádi pap és esperes; *E. János*, [3]) mezőujlaki pap és *II. Zsigmond*, érkeserüi pap.

Sámuelnek, Áron nevü fia után, unokája József Homokon, Szathmármegyében folytatott papi hivatalt.

II. Zsigmond érkeserüi papnak 3 fia volt: Sámuel szalontai pap, Dániel mezőturi pap és Gábor ügyvéd Váradon. Sámuel szalontai papnak — Sándor nevü ügyvéd fia után — unokája Ercsei Julia, Arany János koszorus költőnk neje. Dániel mezőturi papnak két gyermeke volt: Dániel, debreczeni tanár és Klára, Budai Ézsaiás debreczeni tanár neje.

I. János, mezőujlaki papnak Kádár Szabó Katától 4 fia volt: József székesi pap. II. János pokai pap, III. Zsigmond bonczidai pap és Dávid iskola tanitó. Józsefnek 3 fia és 3 leánya:

---

[1]) 6963. k. sz. a. 38—39. pont. Lásd Dósa Eleknél is 377. lap.

[2]) Técsi János meghalt 1696-ban aug. 28-án, 72 éves korában; leánya Éva Ercseiné, meghalt 1710-ben.

[3]) Ercsei János Kolozsvártt tanult és kedves tanitványa volt 7 évig Szathmár-Németi Sámuel tanárnak s halálos ágyánál is mellette virasztott 1717-ben és a haldokló tanár az Ercsei tollába mondotta latin sirversét. Lásd Bod „Athenas“ 193. lap.

Béniam; székesi pap. IV. Zsigmond [1]) és Elek iskola tanitó. Ezen Eleknek 4 fia: József erdész [2]), János vásárhelyi tanár. János pókai pap gyermekei: Pál somosdi s később udvarfalvi pap; János radnóti pap; Sámuel orvos és ennek unokája Sámuel sárkereszturi pap.

28. Szász István (ilenczfalvi) történelem, és klasszika literatura tanára 1842. április 18—1859. julius 22.

Török János áttétetvén a theologiai tanszékbe 1841-ben, helyére a történelmi tanszékre 1842. április 18-án a főkonsistorium ilenczfalvi Sász Istvánt választotta meg, s május 22-én költ leiratában értesiti a választás eredményéről az előljáróságot és rendeli, hogy szokott módon mielőbb hivja meg tanszéke elfoglalására. Szász junius 12-én irt válaszában elfogadja a meghivást és ugyanazon hó 18-án megtartja székfoglaló beszédét „A tanitói irányról a historia előadásában és még valamiről“ [3]) czimü, 5 iv terjedelmü (kéziratban.) értekezésével. Másnap az előljárósági gyülés utasitja Ercsei János rektort, hogy tegyen rendelést a pénztárnoknak „beigtatása napjától illető fizetése szokott módonni kiadása iránt.“

Született 1799-ben május 5-én Szász-Csávason, Küküllőmegyében, hol atyja István pap volt. Tanulását a szülői háznál atyja vezetése alatt kezdette s 8 éves korában 1807-ben ment nyilvános intézetbe, a marosvásárhelyi ref kollegiumba.

„Mint gyermek, tanulótársai között fogékonysága, éles esze, ügyes felfogása, szelid magaviselete és vele született kötelességérzete által tünt ki; mig más oldalról tanulótársainak gyermekies mulatságaiban is örömest vett részt.

A klasszikus nyelvek iránti érdekeltség már korán felébredt benne s az akkori pöetika klassisban Moós István derék tanitója alatt Horatius ódái mély benyomást tettek rá s azokat kitünő szorgalommal emlézte. Horatius későbbi éveiben is kedvencz költője maradt. 1814-ben, 15 éves korában a felsőbb tudományok hallgatására felvétetett. S már akkor magát kedély vonzalmánál fogva egyenesen a papi pályára szánta. A deáki kursust 6 év alatt kitünőleg végezte, mely idő alatt legnagyobb érdekeltséggel Köteles Sámuel bölcsészeti előadásait hallgatta, kinek feltünőbb mondatait és idézeteit nagy szorgalommal jegyezgette.

---

[1]) IV. Zsigmond fia Károly, kir. tábl. irnok, meghalt 1886-ban.

[2]) József, ifjabb korában pap, majd bölcsész, öregségében költő; megpróbálta a mérnökséget; vármegyei s végre kamarai erdész Tordán. Meghalt 1868-ban. Könyveit (182 mű) ásvány gyüjteményét kollegiumunknak hagyta, valamint házát is Tordán; de ezt utódai nem engedték át intézetünknek végrendelete alaki hiánya miatt.

[3]) A klasszikai nyelveket érti.

Mint másod éves theologus a legjobb egyházi beszéd irásáért járó Teleki-féle jutalmat több vetélytársa közt ő nyerte el. Kursusait végezvén 6 év alatt, 1820. május 6-án a rhetorika osztály köztanitójává nezezte ki a tanárikar az 1820—21. isk. évre. Nyári vagy második vizsgáját osztályával julius 3-án tartotta a vizsgálati rend (series) szavai szerént: „die julü 3-tia ante meridiem, ab hora 9-na usquead 12-am classem rhetoricam censebit Stephanus Szász praeceptor publicus.“ Ugyanezen évben volt a poétikában osztálytanitó a most elhunyt Deák Farkas édes atyja Deák Ferencz, ki ugyanezen napon julius 3-án d. u. tartott vizsgálatot osztályával.

A tanitás és nevelésügy iránti érdekeltségének már akkor feltünő bizonyitványát adta azon „Szónoklattan“ készitése által, melyet tanitványai számára dolgozott s tanitó utódai is hosszasan vezérkönyvül használtak.

1822-ben Antal János tanár ajánlatára gróf Degenfeld Pálhoz ment magánnevelőnek Erdőszádára (Szathmármegye), mely állomásban a család megelégedésére 4 évet töltött. „Itt tanulta — tanitványa tudósitása szerint — elméletileg a franczianyelvet Péterfi Lászlótól, ki hasonlólag házi nevelő volt, gyakorlatilag pedig egy franczia nevelőtől ugyanott annyira elsajátitá, hogy eltávozásakor nem csak szabályosan irni, de a társalgásban is helyesen és könnyüséggel tudta gondolatait kifejezni. Ezenkivül a német és franczia irodalom klassikusait olvasta nagy szorgalommal.“

1826. év őszén kilépett ezen állomásból és Bécsbe ment a prot. theologiai kursusra, honnan egy év mulva lejöve, mint pályázó lépett fel a m.-madarasi népes és tekintélyes jövedelmü egyház megürült papi állomása megnyerése végett. Egyszerü, tiszta előadásával, megnyerő maga alkalmazásával közkedvességet nyert ugyan, de minthogy egy azelőtt honesta vacantiaba helyezett öreg lelkészt kellett állomásba helyezni, itt czélját nem érhetve a papi pályáról végkép lemondott és az előtte különben is kedves nevelői pályára szánta magát.

Gróf Toldalagi Zsigmond Mihály fiának növelését bizta rá, kit a syntaktika (3 g. o.) osztályon kezdve a felsőbb tudományok végeztéig tapintatosan vezetett. Akkor a családdal kötött szerződése szerint 3 évet az ifju gróf mellett külföldön kelletvén töltenie, 1834—1836-ig Bécsben, 1837-ben Olaszországban volt utazni [1]) tanitványával, s Paduában egy hires történészt hallgatott. Itt tanulta meg az olasz-nyelvet is.

---

[1]) Uti jegyzetei, napi kiadásai jegyzéke a gr. Toldalagi család levéltárában. Radnótfáján.

Mig a Toldalagi családnál volt, mint marosszéki birtokost a közbizalom vice szék-birónak is kijelelte; 1831-ben april 21-én s egy bünvádi ügyben lélektani ismeretének fényes bizonyitványát mutatta, mit a bünös maga kiállott büntetése után bevallott.

Ezen idő alatt volt a marosvásárhelyi kasinónak is egyik alapitó tagja és több évig jegyzője.

A tanári pálya volt azon tér, melyen nagy szorgalom- és gonddal gyüjtött alapos ismereteit hasznosithatta. Testi és lelki erejét és képességét egész odaadással szentelte uj pályájának. Mint tanár, tanitványai bizalmát és szeretetét tiszta és átérzett előadása által nyerte meg. Azon kevés, de szerencsés tanitók közé tartozott, kik tanitványaikban a tárgy iránt érdekeltséget ébreszteni, azt éleszteni és kielégiteni képesek. Mennyire érezte ő maga is azt, a mit előadott, eléggé bizonyitja az, hogy történelmi előadásai közben az érzékenyebb helyeken gyakran könyekre fakadott.“ [1])

1844. junius 30-án Ercsei János lemondása után a rektori hivatal folytatásával bizta meg az előljáróság és ezen tisztet ekkor 4 évig viselte. 1850. januártól kezdve ujból 1854. szeptemberig és pedig a legkényesebb időben, a mikor — mondhatni — egyedül az ő vállaira nehezedett gyakran az intézet összes ügyei vezetésének terhe; [2]) mert Bolyai már öreg és nyugalomban volt, Ercseit gyengesége gátolta, Dósa Elek és Török János fogva voltak, Hegedüs János fiatal kezdő tanár a tanügyet vezette 1850-től fogva. 1854. szeptember 14-én a rektori hivatal folytatása alól fölmentését kéri s ezen kérésének vissza vevésére méltánylást érdemlett indokaival szembe állitott ellen okok által se biratván rá, irt hivatalában a legmostohább körülmények között is folytonosan tanusitott lelkes buzgóságáért, s hivségeért a kollegium nevében a kiérdemlett köszönetet emlékezetben maradandólag is kifejezi az előljáróság.

Rektori hivatalának eszélyes, tapintatos folytatását illetőleg szolgáljon bizonyságul a többek között egy eset: 1854. nyarán

---

[1]) Soós Antal, előbb b.-hunyadi rektor, később iglói, majd dévai, jelenleg pedig zilahi képezdei tanár, Szász István tanárnál lakott és az ő gondozása mellett végezte tanulmányait intézetünkben, jóltevője iránti hálából össze állitotta s közzé tette életrajzi adatait a „Székely Néplap“-ban (1866. 17. sz.) honnan vettük mi is ezen életrajzi adatoknak egy részét.

[2]) 1848. szept. — 1850. január 3-ig az előljárósági gyülések jegyzője volt; 1850. és 1851-ben id. Jenei József kollegiumi pénztáros helyett két évnél tovább volt az intézet pénzkezelője s ezek mellett a könyvtár felügyelője egész tanársága alatt.

a keleti háboru alkalmával a kollégium épületét kaszárnyának el akarták foglalni; Biánki tábornok hozzá megy, mint egyedül honn volt tanárhoz és felszólitja, hogy a kollegiumot mutassa meg. A tábornokot addig késlelteti magánál, mig a seniornak tudtul adja, hogy a kollegium udvarát hintesse be szalmával, gazzal, szeméttel, az első szobát pedig, mely a kaputól jobbra esik a bennelevő ágyak-, asztalok-, székek- és ládákkal hozza a legnagyobb rendetlenségbe Ez meglévén, felvezeti a tábornokot, kire már az udvaron volt szemét is rosz benyomást tett, felnyittatja a nevezett szobát s a tábornok az akadályok miatt csak lassan hatolhatott az ablakig, mialatt fehér nadrága fekete lett a balháktól. Csak kijövetkor kezdette érezni alkalmatlan vendégeit, mire oly ingerültségbe jött, hogy e nyilatkozattal hagyta el a kollégiumot; „Inkább disznóólnak, mint kaszárnyának való hely.“ Kartársainak, midőn később hazakerültek, örömmel beszélte el e mulatságos eseményt egy estve azon megjegyzéssel, hogy „soha semmi nagyobb szolgálatot nem tett neki, mint a balhák, mert csak azoknak köszönheti, hogy most nem polákok könyökölnek ki a kollegium ablakain.“ [1])

Az intézet érdekében oly sok küzdelmet kiállott, ismeretekben, élettapasztalatban gazdag, jellemes és igazságszerető tanár az uj korszak beköszöntését nem érhette meg: 1859. elején a halál sorvasztó angyala megtámadá tüdőjét s julius hó 22-én estve 9 órakor félévi szenvedés után, 60 éves korában csendes örök álomra zárá szemeit. Az előljáróság méltán irhatta róla gyászjelentésében: „Kidölt intézetünknek egyik régi, erős oszlopa s aggodva, szorult kebellel kérdjük: „Ki lép az elhunytnak nyomába“? Megszünt dobogni a törhetlen becsületességü sziv, mely oly lelkesülten hordozá a közügy és nevelés érdekeit. Fájdalmas dicsekvéssel alkalmazzuk rá kedvencz költőjének szavait: „Justum et tenacem propositi virum ...! jól esik elmondhatnunk: ő a mienk volt, érettünk élt, de annál inkább érezzük veszteségünk sulyát. Iskolánk és az országos Teleki könyvtár kulcsait lehetett volna-e biztosabb kezekbe adni?.. Nem őrködhetik többé

---

[1]) Soós Antal igy irja le s 1854-re teszi ezen eseményt; de ennek máskor kellett történnie; mert az előljárósági gyülések jegyzőkönyve szerint jul. 23. (65. sz.) a kollegiumot jul. 22-én a katonaság minden értesités nélkül tettleg elfoglalta s tábori korodának használta.

Szeptember 3-án Hegedüs János tanvezető tanár kéri, hogy a katonai parancsnokság az elfoglalt kollegium helyett 254 tanulónak elhelyezésére és 8 tanterem kimutatására helyet jelöljön ki a városon.

Szept 14-én jelenti Szász István az előljáróságnak, hogy a nagy tantermet is ki kellett üritetnie a katonaság számára.

felettök! Szorosb családi kört nem alkotott magának, annál több jutott szeretetéből intézetünknek, az ifjuságnak, barátainak."

Julius 24-én d. u. 5 órakor temettetett el rövid imával a ref. temetőkert czintermében, Bolyai Farkas tanára s kartársa sirja szomszédságában. Rokonai emlékkővel jelölték sirját [1])

Végrendeletében 420 osztr. ért. forint alapitványt tett az intézet madárgyüjteményének gyarapitására; ugyanennyit adományozott 1856. május 21-én a kollegium segélyezésére olyformán, hogy annak 6% kamatját fizeti, mig az egészet törleszti. Könyveit, 548 darab, melyek tulnyomólag történelmi tartalmuak, hasonlóan a kollégium könyvtárának hagyományozta.

Irodalmi müködése és müvei.

Nyilvánosan nem lépett fel az irodalmi téren, mit részint szerény magába vonultságának, részint egyébb körülményeknek lehet tulajdonitani.

Növendéke Toldalagi Mihály édesanyjának temetése alkalmával irt és mondott egy gyászbeszédet 1831. julius 30-án, mely az Antal János ugyan ekkor tartott oraciojával s Vályi Pál szentbenedeki és Nagy Sándor n.-ercsei lelkészek könyörgéseikkel együtt egy füzetben kinyomatott. *Czime: Anyai intések, melyeket. . . . nagyvajai. . . Vay Kata asszonynak. . gr. Toldalagi Zsigmond ur. . . hitvesének életéből gyüjtött s koporsója felett a nagyercsei boltos sir ajtajánál gyermekei szivében megujitani kivánt Sz. I.*" 27—49. lap. 8r.

1836-ban kiadta ilenczfalvi Szász József [2]) mezőcsávási pap *katedrai beszédeit.* Marosvásárhely 1836. 8r. 120 lap; ugyanezt 1839-ben Szász József *papi beszédei* [3]) czimmel és módositott előszóval. Marosvásárhely, 1839. 8r. 120 l. és utószó egy lap.

Török János közönséges historiájának ismertetése „Nyárádmentitől" állnév alatt. (Szász István). Nemzetí Társalkodó. 1841. I. 134. 151.

Leforditotta gr. Teleki Domokos felszólitására Bástának Rudolf császárhoz az erdélyi nemesség ellen olasz nyelven irt s a

---

[1]) Az egy öl magas egyszerü mészkő 3 oldalán e sir-irat áll: A jó hazafinak; az átellenes oldalon: A hü rokonnak; és a sirral szemben levő oldalon: Ilenczfalvi Szász Istvánnak, a marosvásárhelyi ev. ref. főtanoda buzgó tanárának. Sz. május 5-én 1799. † julius 22-én 1859.

[2]) Szász József emléke és hátramaradt versei, Döbrentei Gábortól. Erdélyi muzeum 1815. II. 102. l. és mint magyarköltő. Honmüvész 1836. 91.

[3]) Három beszéd van az egészben: 1. beköszöntő; 2. a gondviselésről és 3. Antal László koporsója felett.

Teleki könyvtárban eredetileg talált kéziratát; valamint „Don Pascuale„ dalmü szövegét, melyet e forditás szerént Gocs szintársulata Marosvásárhelytt előadott.

Világhistoria. Eredeti kézirat. 2r. 64 iv.

Magyarország történeteinek vázlata III. Károly haláláig. 1740. Eredeti kézirat. 64 iv.

Iskolai elegyes jegyzetei, gyakorlatai stb. és végre beköszöntő beszéde.

Az erdélyi reform. egyházkerület története érdekében ki terjeszkedünk itt, mint az Incze, Csernátoni, Bodola és Ercsei családoknál is tettük, a Szász család nemzedék rendjére, mint a mely hasonlóan 15 papot adott az egyháznak s azok között két költőt. Itt csak a papi ágat érintjük inkább.

Szász Márton 1678. október 12-én nemességet nyer Apafi Mihály erdélyi fejedelemtől. Mártonnak fia volt *I. István*, kinek több gyermeke között *I. Péter*, *II. István* erdőszentgyörgyi- és lukafalvi pap és *I. György*, 3 fiától ágazik szét terjedelmesen a Szász nemzetség.

I. Péternek fia *II. György* dedrád-széplaki és pókai pap. Ezen II. Györgynek 3 fia és 2 leánya: *III. Péter* kollegiumunk pénztárnoka [1]); *Pál* ákosfalvi levita [2]); *I. József* [3]) költő, a Telekikönyvtár őre; két leánya közül egyik Bajnócziné, kinek férje tekintélyes alapitványt tett intézetünknek; a másik leánya Jakab Imréné Pókában.

II. István erdőszentgyörgyi és lukafalvi papnak Vajda Rákheltől volt 3 fia és 4 leánya: *III. István* szászcsávási pap; *I. Sámuel* ny.-szent-annai akadémikus pap és *Pál;* leányai: *Sára*, Técsi Dávidné; *Zsuzsa*, Molnár György héderfáji pap neje; *Kata*, Kakasi Gergelyné és *Rakhel*, Törökné.

III. István szászcsávási papnak fiai: *IV. István* tanár és *Pál*; leánya: *Zsuzsa*, Kinizsi Pálné.

I. Sámuel szentannai papnak Szabó Biritől 3 fia és egy leánya: *II. József* [4]), *IV. György* [5]) tancsi pap, *I. János* [6]) kibédi pap.

---

[1]) 1808—1834-ig. III. Péternek fiai: Pál és Károly.

[2]) Pálnak fia III. József, ernyei pap, előbb mezőcsávási, ennek beszédeit adta ki Szász István.

[3]) I. József sz. 1782. meghalt 1812. május 19-én.

[4]) II. Józsefnek Soós Biritől 2 leánya és 2 fia, kik közül egyik I. *Károly* nyárádszeredai pap jelenleg.

[5]) IV. György, tancsi papnak Nagy Esztertől fiai: *Sámuel*, *V. István* m.-régeni pap és II. *Károly*, k.-szentmiklósi pap.

[6]) I. János, kibédi papnak Fogarasi Juliától 5 leánya és két fia; egyik fia II. János n.-sajói pap.

I. Györgynek két fia: *III. György* és *II. Péter*.
III. Györgynek: *Mihály* és *I. Zsigmond* [1]).
II. Péternek 4 fia: *Pál*, *IV. Péter* [2]), *II. Gergely* [3]), ördögkereszturi pap; *Ferencz*.

29. Kelemen József, 1844. julius 21- 1845. márczius 22-ig természetrajz, földrajz, német- és franczianyelv tanára.

Borosnyai Lukács Jánosnak 46 évi szolgálata után nyugalomba bocsátására és az általa tanitott tudományágnak a kor szelleme szerinti előadását illetőleg uj tanár-választására az előljáróság 1844. február 28. és április 25-én kelt föliratiban, előzetes lépéseket tesz. A főkonsistorium április 29. leiratában helybenhagyja az előljáróság fölterjesztése értelmében Borosnyai nyugalmazását elaggott kora tekintetéből s hosszas szolgálatját sem kivánván jutalom nélkül hagyni, meghatározza, hogy pénzfizetése egészben, u. m. 334 ezüst mforintban, gabona fizetése pedig félrészben, u. m. 60 véka mennyiségben, (30 véka tiszta és 30 véka elegy buza) ezután is kiadassék; a tanári szállás, minthogy az különben sem tartozik a nyugalmazási fizetéshez és a gabona fizetés félrészben, u. m. 60 véka mennyiségben, a helyébe választandó tanár fizetésére lévén forditandó. Ugyanazért rendeli, hogy a nyugpénz alapjául fordithatő gróf Buttler János és báró Kemény Pál által tett két rendbéli alapitvány, 12000 vmfrt, kamatjaiból évenként bejövő 600 vrforinton felüli mennyiség a tanári rendes fizetésből a Borosnyai nyugalmazási pénzilletőségére pótoltassék ki; a felülmaradó 600 vrfrt, ugy a tanári szállás és 60 véka gabona fordittassék a választandó ujtanár ideiglenes fizetésére a Borosnyai haláláig s akkor az ezen tanszékhez kötött rendes fizetés állittassék helyre. Ezen leirat értelmében junius 30-án az előljáróság útasitja a kollegium pénztárosát, hogy julius hónapon kezdve fizesse Borosnyainak az eddig is vett 1000 vmfrt évi pénzfizetését és a 60 véka gabonát s egyuttal szólitsa is fel, hogy 10 nap alatt üritse ki a szállást a szükséges javitások megtehetése végett.

Ugyanezen április 29-én tartott népes egyházi főtanácsi gyülés, Marosvásárhelytt a Borosnyai nyugalmazásával és Székely-Udvarhelytt a Karácson Sámuel halálával üresség be jött két tanszék betöltésére a jelölést elrendelte s a választás megejtésére, hogy a rendes időben tartatni szokott közgyülésig, tehát

[1]) I. Zsigmondnak fiai: *Miklós*, *Samu*, *Pál* és II. *Zsigmond*.
[2]) IV. Péternek fia: Lajos
[3]) II. Gergely fia: III. *Gergely*, kolozsvári pap és esperes, egyházkerületi főjegyző, költő.

félévnél tovább, az ifjuság tanulásában tanárhiány miatt hátramaradást ne szenvedjen, julius 21-re rendkivüli népesgyülés összehivását és tartását meghatározta.

Julius 21-én megis tartotta a rendkivüli népesgyülést a főkonsistorium és *Kelemen Józsefet* megválasztotta a természetrajzi tanszékre s a választás eredményéről szóló leiratában a legközelebbi iskolai év kezdetén leendő beigtatását megrendeli az előljáróságnak.

Igy Kelemen elfoglalta székét s előadásait megkezdette szept. 7-én és egy félév mulva be is végezte mind tanári, mind élet pályályát.

Született Szilágy-Cseh mezővárosban s tanulását is ott kezdette. Atyja György háromszéki eredetü, anyja Átyim Fülöp Sára szilágycsehi születésü. Atyja később átjött Maros-Tordamegyébe, Abafájára s itt előbb a Bornemisza József udvarában volt gazdatiszt, később Bornemisza Pál havasfelügyelő tisztje; utoljára B. Ignácznál volt szolgálatban Detrehemben, hol 1849-ben az oláh felkelők megölték.

Testvérei: Ferencz, Károly, Kati, Zöldi Jánosné, Anna özv. Blecha Venczelné, Szászrégenben és Lázár. József legnagyobb volt.

Gróf Toldalagi Viktornak nevelője volt s az ő érdeme az is, hogy mint jeles mathematikus annyira vitte növendékét, a fiatal grófot, hogy deák korában Bolyai előadásait megtudta érteni.

1831. nov. hó 6-án subscribált, mint osztályában 7-ik. 1838-ban osztálytanitó volt a pöetica classisban. 1839. márczius 2-án az előljárósághoz beadott kérvényében jelenti, hogy a berlini universitásba szándékozik menni, s kéri, hogy az egyházi főtanácsnak múlt évi 339. szám alatti rendelete értelmében a berlini stipendium megnyerhetése végett ajánltassék. Az egyházi főtanács beleegyezett abba, hogy az előljáróság a berlini stipendium megnyerésére Kelement ajánlja, minthogy más nincs most ott. November 17-én az utlevél is megadatott számára. 1841. szept. 5-én már Erdélyben volt s ugyanezen nap Kolozsvártt irt levelében jelentést tesz a berlini stipendium állásáról az egyházi főtanácsnak:

„Bátor vagyok alázatosan jelenteni, hogy a berlini egyetemi tanács az oderai frankfurti egyetemnél alapitott, de ennek eltörlésével a berlini egyetemhez áttétetett, erdélyi ev. ref. theologusokat illető két stipendiumokkal eredetileg összeköttetett, de az áttétel után ottlétemig gyakoroltatni nem engedtetett, ingyen leczkézhetést méltóztatott adni többszöri kérésemre mindenik facultasnál minden erdélyi ev. ref. theologusoknak, kik az emlitett stipendiumokat kapandják, elrekesztvén ezen jótétben való részesüléstől minden más tartománybelieket, ha szintén Erdélyiek-

nek nemlétével idegeneknek vagy poroszoknak adatnának is ama stipendiumok, mi eddigelő gyakorlatban volt, az egyetem rectora nyilatkozása szerint. Én is részesültem e kettős jótétben Berlinben tartozkodásom második félévétől kezdve. Maga az egyetem rektora igérte, hogy az egyetemi tanácsnak az emlitett tárgykörülti határozatát másolatban az erdélyi mltsgs főegyházi tanácsnak beküldendi. Kötelességemnek tartám ezen jelentést tennem, hogy ezen jótét is egy inditó okul és segédül szolgáljon ifju honfiaimnak amaz egyetemet meglátogatniok és ott tartozkodniok, hol a leczkéket drágán kell fizetni. [1])

Kelemen József s. k.,
theol. candidatus."

Ezen stipendiumokról tudás és az illetőknek igénybevétel végett följegyezzük a kollegiumunk levéltárában levő adatokból a következőket:

1834. október 17-én Török János vásárhelyi és Vajna Antal enyedi tanárok kezdették ezen stipendiumok ügyét föleleveniteni, s kérvényökre 1834. decz. 13-án a lelkész-, nevelés- és orvosügyek ministeriumától azon választ nyerték, hogy a Brandenburgi Vilmos György választó fejedelemtől két erdélyi ref. theologus számára 1626-ban alapitott 80—80 [2]) tallér évnegyedes részletekben utólagosan kiveendőleg utalványoztatott s az október 1-től deczember utolsóig járó 20—20 tallér részletet január 2-án kivehetik. [3])

1842. októberben Jánosi Ferencz folyamodik Berlinben a Montis Pietatis királyi igazgatósághoz a szabad asztal és dijmentesség megnyerésiért és nov. 3-án válaszul nyeri, hogy a szabadasztal és dijmentesség csak a kolozsvári és vásárhelyi ref. kollegiumok theologusait illetik; az enyedieket pedig a 80— 80 tallér pénzstipendium, melyet most Takács és Gáspár János élveznek 1843 Szentmihály napjáig, s ha azután ott leend, az akkor üresedésbe jövő pénzstipendiumot megnyerheti. [4])

Az erdélyi stipendiátusok ily gyakori föllépése és kérése arra inditotta a berlini oktatás és nevelésügyi ministeriumot, hogy az erdélyiek számára alapitott stipendiumok ügyét tisztáztassa és ezt a montis pietatis királyi igazgatóság meg is tette 1842. január 22. és Eichorn minister február 5-én megerősitette. Czimje: *Reglement über die collation des Siebenbürgischen Sti-*

[1]) 337—1841.
[2]) 80 tallér = 240 mark = 120 frt o. ért. aranyban = 300 franc.
[3]) 1304—1837. lvtári szám.
[4]) 1511. levéltári sz. consistorialis leirat 98—1844.

pendii. Ezen szabályzat 9 §-át röviden forditásban és a 9. §. után következő s az erdélyi stipendiumokat szabályozó befejező részét eredeti szövegében adni, szükségesnek találjuk.

1. §. 1626-ban Brandenburgi György Vilmos választó fejedelem, növérének Katalin herczegnőnek Bethlen Gábor erdélyi fejedelemhez nőül menetele alkalmával, évi 160 tallér alapitványt tesz két theologus számára egyenlő arányban gyulafehérvári, illetőleg az enyedi kollegium két növendékének.

2. §. Ha nincsenek erdélyi folyamodók, porosz alattvalók fiainak is megadható az alapitvány, de csakis addig, mig ilyenek jelentkeznek és az alapitvány elnyerésére képeseknek találtatnak. Ezért az adományozási patensben ezt mindig meg kell jegyezni.

3. § Az alapitvány kezelése az oktatás- és orvosügyi ministeriumtól áttétetett a Montis Pietatis igazgatóságához.

4. §. Az igénykeresőknek tanusitani kell:

1. hogy a ref. vallás hive, és ha esetleg porosz alattvaló, hogy vagy a ref. vallás követője, vagy az egyesült két vallástétel szerént él az urvacsorával;

2. hogy a theologia tanulására szánta magát és az erdélyi folyamodó, hogy az enyedi kollegiumnak volt növendéke;

3. hogy egyetemre érettnek találtatott és szorgalom s jó magaviseletben kitünő;

4. hogy valóban szüksége van az alapitványra.

Az erdélyi folyamodók az enyedi ref. kollegium előljáróságának bizonyitványával tanusitják ezeket.

Porosz egyetemen élvezhető az alapitvány, de külföldre nem adatik.

5. §. A bizonyitványokkal felszerelt kérvény a Montis pietatis igazgatóságához nyujtatik be.

Az alapitvány utalványozásáról folyamodó azon kötelezettséggel értesittetik, hogy magaviseletéről és a theologia szorgalmas tanulásáról egyetemi bizonyitványt kell félévenként beadnia. A frankfurti egyetemen levő szabad alapitvány élvezői az egyetem igazgatósága által bejelentendők.

6. §. Ezen czikk a porosz alattvalókra vonatkozik.

7. §. Az alapitvány a folyamodónak valamely porosz egyetemen tanulása idejére adatik, de két évnél több időre nem, negyedévenként előre fizettetik.

8. §. Az uj félév kezdete előtti alapitvány-fizetés eszközlése végett a 4. §-ban érintett bizonyitványt az alapitványos köteles beadni és kötelessége az igazgatóság egyházi tagjának, hogy az alapitványos tanulásáról és magaviseletéről meggyőződést szerezzen még hivatalos megkeresés utján is, ha az alapitványos **nem Berlinben tanulna.**

9. §. Időközben is elvesztheti illetékes az alapitványt, hogyha a 4. §-ban érintett lényeges feltételek valamelyikét alapitványos nem igazolhatja, különösen pedig rossz magaviselet vagy szorgalom hiány miatt.

Da sich bei einer wiederholten Prüfung der vorhandenen Actenstücke ergeben hat, dasz den ursprünglichen Stiftungsbedingungen gemäsz zwei in sich verschiedene Stipendien für je zwei ref. siebenbürgische Theologen bestehen, nähmlich:

1. Ein von dem Churfürsten Georg Wilhelm im Jahre 1626. für zwei Theologen aus dem Collegium zu Enyed gestiftetes Geldstipendium von 80 Thlr jährlich für jeden Stipendiaten.

2. Ein von dem Könige Friedrich Wilhelm I. gestiftetes Stipendium für zwei Zöglinge der Collegien zu Klausenburg und Vásárhely in Siebenbürgen bestehend in freiem Tisch und freiem Honorar.

So wird auf Grund dieser Ermittelungen hiedurch zusätzlich festgesetzt:

1. Dasz die Conferirung des Geldstipendiums auf 2 Zöglinge des Collegiums zu Enyed, oder an dessen Ermangelung auf zwei inländische Studirende der ewangelischen Theologie nicht schon von selbst die Befreiung von Honorar zur Folge hat, vielmehr die Ansprüche der Stipendiaten auf Erlasz des Honorars nach den darüber bestehenden allgemeinen Vorschriften zu beurtheilen sind.

2. Dasz das Directorium montis pietatis als Collationsbehörde befugt ist zweien siebenbürgischen Theologen, welche in den Collegien zu Klausenburg oder zu Vásárhely ihre vorbereitende Bildung genossen und sich durch ein Zeugnisz der Vorsteher dieser Collegien über diese Thatsache, so wie über ihre Bedürftigkeit, ihren Fleisz und ihr Wohlverhalten auszuweisen im Stande sind, die Freiheit von Honorar und den Genusz eines königlichen Freitisches auf den hiesigen Landesuniversitäten zu bewilligen. Berlin, den 22-ten Januar 1842. königliches Directorium Montis Pietatis gez. Marot. Crede. Scholtz.

Das beigeheftete Reglement mit dem beigehefteten Zusatze wird hierdurch bestätiget. Berlin 5-en Februar, 1842. L. S.

Der Minister der Geistlichen- Unterrichts und Medicinal Angelegenheiten gezeichnet Eichorn.

Vorstehende Abschriften sind mit den Urschriften gleichlautend. Berlin den 8-en Oktober, 1844. Fatke, Geheimer Kanzelei-Secretair.

Ezen okmányt az e. f. tanács 1845. marczius 9-én kelt e leiratában küldi meg a kollegiumi előljáróságnak: „A tavalyi deczember 24-ről 5036 udvari szám alatt költ rendeletnél fogva a királyi kormányhoz leküldött, onnan pedig idei 1417. szám alatt egyházi főtanácsunkkal közlött rend-zabály, mely a porosz kormány által megállittatott, az erdélyi helvét hitvallásu ifjaink számokra a berlini egyetemnél, a segedelem pénznek mikénti megadása tárgyában, megküldetik az előljárósághoz tudás és az illető ifjak utasitása végett. [1])

1845. márcz. 22-én, mikor a természet virulásnak kezdett indulni, a szép reményekre jogositó fiatal tanár élete elhervadott. A kollegium előljársága kiadott gyászjelentésében igy jellemzi:

„Az alattomban emésztő tüdővész — mint ártalmas féreg a zöldelő növényt — életének gyökereit lassanként el emésztvén, folyó hó 22-én délutáni 3 órakor vete véget rövid, de munkás életének! Közoktatói hivatalát, melyet a közelebbről mult szeptemberben oly buzgóan és sikert nemcsak igérőleg, de tanusitólag is kezdett vala, — főiskolánk nagy vesztésire csak fél évig folytathatá! Igazságszomj, tudásvágy, belső vonzalom a tudományokhoz, azoknak velejökig hatolni törekedés, a szerzett ismeretek másokkali közléséből meritett élvezés, vasszorgalom, emberbecsülés, szelidség és jellemszilárditás valának főbb vonásai az üdvezültnek. Ezen alapvonásokban egy közhasznu szép életnek körrajza le vala téve, a beléfestendő kép bevégezve minden bizonnyal még sokkal szebb leendett, ha a könyörületlen halál a derék férfit polgári pályájának kezdetén életének 32-dik évében annak kivitelében meg nem gátolja. De ily bizonytalan az emberi élet! Az ember csak élni készül és tervez, Isten pedig végez.“

Temetése 24-én d. u. 3 órakor rövid halotti beszéddel vitetett végbe egyszerüen. Oly szükségben halt el, hogy még annyit sem hagyott maga után, amennyiből tisztességesen eltemethették volna. Ezért az előljáróság az idvezültet illethetett egy negyed évi tanári fizetést a temetési költség fedezésére kiadatta márczius 30-án, haláláról pedig jelentést tett az egyházi főtanácsnak.

Augusztusban gr. Toldalagi Ferencz átküld bizonyos szabadban telelhető növény-magvakat, melyeket Kelemen megrendelése következtében Dieffenbach, bécsi cs. kir. főkertész, küldött a kollegium számára botanicus kert készitése végett. Az előljáróság a tanári kart meg bizza, hogy a magvak czélirányos használatáról készitsen és terjeszszen véleményes jelentést a gyülés elibe s egyszersmind a főkertésznek is irjón köszönő levelet.

---

[1]) Konsistorialis leirat 72—1845. kolleg. levéltári szám 1611.

Hamvai a ref. temetőben pihennek, a Molnár Sámuel tanár sirjával át ellenben az út jobb szélén, jeltelen sirjában.

A természetrajzi tanszék Kelemen halála után.

Bod Péter (albisi) 1845. okt. 1-én megválasztott, de székét el nem foglalt tanár.

Az előljáróság 1845. május 6-án ezen tanszék betöltésének elhalasztását kéri addig, mig a teljes tanári fizetés rendbe jő, minthogy a nevelés és tanitás tanainak elméleti és gyakorlati tanitására is kötelezteti az uj tanár; addig pedig gondoskodni fog arról, hogy az ifjuság hiányt ne szenvedjen. Az egyházi főtanács azonban nem akarván helyettesités és félszeg intézkedések által a tanszék betöltését bizonytalan időre elhalasztani; október 1-re jelölést rendel s addig is, hogy az ifjuság rövidséget ne szenvedjen, az üres tanszék betöltésére gondoskodást parancsol.

A kitüzött időben megválasztja a közgyülés *albisi Bod Pétert*, miről október 2-án az egyházi főtanács azon meghagyással értesiti az előljáróságot, hogy a legközelebbi isk. félévkor igtassa be hivatalába, addig is helyettesitéséről gondoskodjék. Erre november 23-án azt veszi jegyzőkönyvre az előljáróság: „hogyha körülményei gátolnák a kitüzött időben széke elfoglalását, az hibául nem tudatik fel.“

Tan- és nevelésügyi viszonyaink állása érdekében egy kis kitérést kell itt tennünk.

Bod Péter, minthogy nem fogadta el a tanári hivatalt, nem tartozik ugyan kollegiumunk tanárai sorába, de mivel tanulótársai- s később barátai- és tanáraival folytatott levelezései s azoknak általa hiven megőrzött levelei sok tekintetben világot deritenek 1832-től 1846-ig nemcsak a vásárhelyi, hanem az enyedi kollegium tan- és nevelés- ügye mikénti állására is: szükségesnek tartottuk ezen — irójukat [1]) is jellemző — levelek fontosabbjai közül nehányat, legalább részben, a kitünő készültségü és tulszerény Bod ismertetése végett is e keretbe beilleszteni.

E levelek tartalmazzák Bod Péternek:

a) marosvásárhelyi tanárrá előre szándékolt megválasztását 1832—1834. években;

b) enyedi tanárrá választását 1837. május 19—1838. márczius 9-ig;

c) vásárhelyi tanárrá választását 1845. október—1846. február 4-ig.

a) Bod Péter ohajtott volna — mint derék tanulótársai és ba-

[1]) Antal János, Molnár Sámuel. Bolyai Farkas, Szász Károly, Dósa Elek és Ercsei János tanárok.

rátai Dósa Elek és Ercsei János — tanári pályára lépni; időközben azonban kir. táblai irnok (cancellista) lett.

1832. február 13-án irja Dósa Elek Bodnak M.-Madarasra, — hol akkor gróf Bethlen Gergely mellett volt nevelő — hogy Ercsei még Marburgban van a stipendiumon és azt irta Bolyainak: „jó lenne, ha innen (Vásárhelyről) valaki helyébe fölmenne a stipendiumra s ezáltal kollegiumunk jussát monutenealná.“ A tanári-kar Bod Péterre gondolt már ekkor. Bod megtalálta időközben a többi tanárokat is leveleivel s ezek igy válaszolnak: „Ugy beszélettünk vala, (az elöljárósági gyülésben) hogy Bod ur ajánlása a professorságra a generale consistoriumban a censura feltétele alatt hozassék elé.“ (Molnár Sámuel 1832. jun. 9.)

Antal János jul. 28-ról: „Ha mindenek ugy ismernék kedves Bod ur virtussait, mint mi közelvalói, s ha mindenek részrehajlás nélkül, csak a közjó s az isten országa erősödését, virágzását néznék, semmi akadály nem lenne a dologban. De ha nehezen megyen is ki a jó dolog, még se csüggedjünk el. Én, mint elébb is irám, semmit el nem fogok mulatni; de engemet is tanácsosabb Hilfelőnek tartani, mint Főjátszónak. A szegény legényt hamar leültetik az urak, s néha bajos vitatni valamit a sok jussu emberekkel annak, akinek a becsületesség és jóravaló törekedés egyetlenegy gyökere a statusban.“

Ugyanazon év decz. 20-án Molnár Sámuel theol. tanár meghalván a 23-án tartott elöljárósági gyülésben szönyegre kerül Bod ügye is: „Előfordulván, hogy a professori megüresülendő hivatalokra nézve előre jó volna azokra jókor készült ifjakról gondoskodni, határoztatik: A netalán megüresülendő professori hivatalokra affidáltassék Bod Péter, hogyha a 3 kollegiumban censurázván magát ugy megismerteti a többi kollegiumokkal, hogy választását remélni lehet: ajánltatni fog előre a generale főkonsistoriumnak, hogy előre választassék meg egy oly professori hivatalra, melyre előre készülhessen.“ A gyülés megbizza Péterfi Károly rektor-professort, hogy ezen határozatról értesitse Bodot.

1833. január 4-én Dósa Elek is értesiti Bodot: „Szegény professor Molnár meghalt! mind házára, mind oskolánkra nézve nagy csapás! Sulyos voltát valóban érzem s érzed te is, azt hiszem. Nyugodjanak porai csendesen!

Tiszta emlékezet tétették egy szivvel-szájjal, hogy tégedet, ha csak lehetséges lenne, kollegiumunk szolgálatjára minden módon nyerjünk meg s protocolláltatott az, hogyha a 3 kollegiumban cenzurázván magad megesmerteted annyira, hogy a kollegiumok votuma megnyerésére számot tarthatni: a magát előadható vacantia előtt is professorrá leendő praenotaltatásodat és

választatásodat a curatoratus főkonsistoriumunk előtt kieszközölni oskolánk iránt viseltető kötelességének fogja ismerni. Péter! Vajha el nem késtünk volna!![1]) Ha lehet engedj belsőd intésének s jó barátod felszólításának — nekünk reád nagy, igen nagy szükségünk van és lesz. Levelemre postán töstént válaszolj, még minekelőtte hivatalos declaratiot tennél a Péterfi levelére."

Bod azonban január hó 9-én gr. Bethlen Ferenczczel szerződésre lépett, melynek tartalma szerint 12 évig a gróf szolgálatjára kötelezte magát.[2]) Egy év eltelt és még ekkor is sürgetik Bodot. Bolyai Farkas 1834. január 8. unszolja, hogy cenzurázzon, kétségen kivül professor lesz, csak valamely olyas szótörés essék a másik féltől (Bethlentől), a felbontás karakter sérelme nélkül lehet meg. Január 16-án Bolyai és Dósa ujbol kérik Bodot, hogy egy barátságos tanácskozásra jöjjön be (Maros-Vásárhelyre.) „Ez a kérés — igy folytatja Bolyai levelét — a haza nevében van. A végesnek csak végeshez kell mérettetnie s ugy nemcsak egy tégla, egy fövényszem is valami az egyik világ csudája Nagy Péter templomában (akár a Nagy Pétertől alapitott Europa tömlöczében). *Et ego Carthaginem delendam esse censeo*

[1]) Elkéstek, mert április havában Bodola Sámuel áttétetett Udvarhelyről a Molnár helyére.

[2]) Bod Péter gr. Bethlen Ferenczczel 1833. január 9-én kötött szerződésének pontjai:

1. Ezen folyó esztendő junius hónapja első napján, az addig általam mulhatatlanul előfizetendő egy ezer conventios r. forintokat az emlitett albisi Bod Péter ur kezéhez vévén, és az utazáshoz legottan hozzá kezdvén, legalább egy egész esztendőt, ha a birodalomból kimenetel meg nem engedtetnék, töltsön Keszthelyen, Selmeczen, Bécsben, Trieszben és más czélarányos helyeken, hól magát czéljaim kivihetésére a lehető tökéletességgel elkésziteni igyekezzen.

2. Utazása bevégzéseig egészen független maradjon; de mihelyt azt egy vagy legfeljebb két esztendők alatt bevégzendi, felügyelői hivatalához haladék nélkül hozzá kezdeni, és azt hivséggel s szorgalommal folytatni törvényes felelés terhe alatt tartozzék.

3. Mely szolgálatja jutalmául ezennel megmásolhatatlanul birtokába engedem nemes Hunyadvármegyében Al-Gyógyon levő tizenhatszolgáló emberekből álló részjószágomat minden hozzá tartozandókkal együtt négy ezer conventios r. forintok erejéig, oly móddal, hogy a jövő junius holnapja első napjától számlálva tizenkét esztendők mulva, vagy ha valamely véletlen a szolgálatra egészen tehetetlenné tevő szerencsétlennség érné, ugy elébb is akár mikor az emlitett algyogyi részjószágot minden kifogás nélkül kezéhez vehesse.

4. Az esztendönkénti fizetése négy száz conventios r. forint, szabad asztal és lakás lészen.

5. Az előfizetendő egy ezer conventios r. forint akár az esztendőnkénti fizetéséből részenként levonodik, akár a visszaváltáskor kifizetendő négy ezer conventios r. forintnyi birtokba engedési summába fel tudatik

én mindig amellett maradok; nem rontására, hanem a haza építésére czélozva s azt hiszem, hogy áldozattal is tartozik kedves öcsém uram a beállott 1834-ben magát a hazának ujesztendei ajándékba adni. Sok társakat kapunk, a kik a haza nevibe elfogadják és minden lehetőt elkövetünk mindazokra nézve, a melyek a czélra tartoznak. Van akkora hihetőség, mint akármiben. Ha a haza csakugyan meg nem becsülné az áldozatot: ugy nagyobb ok volna az egyes szerencsétlenségnél a sirásra. A cenzurára nézve könnyit minden kisebbités nélkül, ha kérdéseket ir s azokat beadja, ez még a cenzurának becset fog adni.“

b) Bodola Sámuel megválasztásával Bod alkalmazása kollegiumunknál ez alkalommal annyiban maradott. Három év mulva 1837-ben a nagyenyedi kollegiumnál a természetrajzi tanszéket akarták Boddal betölteni s a mozgalom ezen ügyben keményen megindult mind Vásárhelytt, mind Enyeden, mind a főkonsistoriumnál Szebenben, miről Dósa Elek máj. 19-én Szebenben költ következő levelében értesiti a szerződés szerint időközben Bécsbe ment Bodot:

„Dr Baricz urnak protomedikussá lett kineveztetése által ürességbe jövén Enyeden a természet historiát és chemiát tanitó professori hivatal: ennek betöltése felett mai napon tartott előleges értekezés következésében barátságos bizodalommal azon kérdést kivánom elődbe terjeszteni, hogyha gr. Bethlen Ferencz maga önkéntesen tégedet vele kötött egyezése alól feloldoz s te azon professori hivatalra a mltgs főconsistorium által megválasztatol: felvállalod-e?

Az enyedi kollegiumnak csak szóval közölhető állapotja, statusunk azzal szorosan kapcsolatban álló érdekei s azon körülmény, hogy az én s velem rokon érzésüek vélekedése szerint azon tanitói hivatal czélarányosan csupán te általad betölthető: birtak arra, hogy ezen kérdést elődbe terjeszszem s abban minden jó barátid, jó akaróid óhajtásait, több — statusunk javát lelköken hordozó hazafiak kivánságait tolmácsoljam. Kérlek azért, kedves barátom, vedd fontolóra, hogy a midőn a közjó kivánja, áldozatokra is készeknek kell lennünk, és azt is, hogy azon áldozat, melyet tőled a jelen esetben statusunk kiván, — igazságosan meggondolva, önnön érdeked által is ajánlva van, kivált midőn kitüzött pályád még azon reményekkel sem kecsegtethet, melyeket hibetőknek véltem. A mint irám gr. Bethlennel minden közbejöveteled nélkül mások el fogják igazitani, — ugy, hogy te sem magad — sem ő, sem mások előtt e részben imputatio alá nem fogsz jöni. Válaszodat Vásárhelytt feszült várakozással várom s éppen azért annak küldésében ne késsél, hogy a szükséges lépések ahoz képest megtétethessenek.

Az irt. professori hivataltól a medicinae doctorság el fog választatni, a kollegium számára külön orvos lévén fogadandó.“

Junius 20-án irja Bolyai Bodnak, hogy a Baricz helye betöltésére azok is, a kik Zeyk Miklóst akarták, mind változtatták gondolatjokat s mind Bodot akarják s summa cum probabilitate 9. julii meg fog választatni, noha kevés votumot Molnár József [1]) is fog kapni. Ugy értette, hogy Bethlen Ferencz maga önként által adja a statusnak (Bodot) s lesznek, a kik költségét refundálják. „Én ugyan — igy folytatja Bolyai — inkább szerettem volna öcsém-uramot a mathesisben: mert a nat. historia-chemiára sok holmi kell, mely nélkül a publicum hozzá való kedvét reményleni nem lehet, valamint azok soknak megszerzésére kinézés nincs. De azonkivül is a mathesisben is nagy szükség volna arra való emberre, a ki alapos tanulása izlését behózná hazánkba. Enyeden már Szász Károlynak kellene lenni s lesz is, ha felülről egyéb nem jő, ezután lehet is reményleni, hogy formálodnak. Szász Károlynak szeretném tudni, hogy áll a dolga Bécsben!!....

Zeyk Miklósról sokat gondolkodtam: tanithatna kollégyomonként járva extraordinarie csupa generositásból!“

Ugyanezen év nyarán Bethlen Ferenczet következő levelével igyekezik Bolyai rábirni a Bod Péter elbocsátására: „Előre engedelmet instálok ezen levélért, melyre senki más nem inditott, csupán a hazához való kötelesség bátorit.

Bod Péter nagyságodé s a Haza kéri nagyságodtól. Ő szava mellett maradó karakterével s hálás szivével a lehetségig meg is tejend mindent; de sas létére elhagyva tiszta egét, nem a maga elementomába száll.

Nevelőnek s tanulónak teremve s rendeltetve a Gondviseléstől, ugy nyerődnék meg mind nságodtól mind a hazától, ha nságod hozzá, mint enyedi professorhoz méltoztatnék adni urfiait. Abban az állapotban a kölcsönözött pénzt is bizonyosan lefizetné s nságod a hazának fejedelmi ajándékot adna, napfényt a jövő idők reménye viràgzására. De ez csak ugy eshetik meg, ha nságod neki tisztán kinyilatkoztatni méltoztatik, hogy a hazának nagyobb szükségit látván, le mond róla s által adja.

Ezen levélről Bod Péter semmit sem tud, sem eszközül fel nem vett, csupán a kötelesség bátoritott rá: méltoztassék nságod megengedni nekem, midőn a hazáért merészlettem.“

„Eddig Zeyk Miklós urfi — igy szól tovább Bodnak irt levele — Berlinben van: erősen kivánnám őtet is megnyerni

[1]) Szászvárosi tanár.

a hazának, de sokan, a kiket nem is gondolna, nem szeretik ezen jövendőben lehető káros következésü utat megnyitni. Én azt szeretném, hogy majd egyik, majd másik kollegyom mellett tanitana s járná a kinek tetszik, még urak is járnák s olyan hire terjedne, hogy önként érődnék a czél el; mert igy egy mágnás se lenne professor, hanem ha különös passiója volna a tanulásra.

Még egy kötelességem megirni: ne könnyen mondjon le a ritka jó statióról: mert én mind félek, hogy occasio a tergo calva lévén s hihetőleg B. F. el (Bethlen Ferenczczel) ki nem jöhetvén, öcsém-uram el lesz mind magára, mind a hazára nézve veszve. Lesz ugyan még itt (Vásárhelytt) az én helyem s talán a Borosnyaié, én most is jó szivvel által adnám, ha félfizetést adnának nekem, mert semmit se szereztem: de félfizetéssel ki élne meg itt, bár nem sokáig volna is hihetőleg s tudom egészszel is szükön lehet kijöni. Az enyedi professorság uraság. Bethlen Ferencznek irt levelemben elébb áldozatot akarván tenni a hazának, magammal akartam öcsém-uramot megváltani, mint ugy is már professornak elerőtlenülő: de jobbnak láttam kihagyni".

A mint Bolyai irá, julius 9-én megválasztotta Bodot a főconsistorium s 10-én a választás eredményéről, azon megjegyzéssel tudósitja, hogy a következő iskolai év elején székét foglalja el. A főiskola szeptember 10-én hivja meg a természeti historia, chemia, technologia és németnyelv tanitására.

Szept. 2-án Dósa Elek a választásról és a consistorium azon intézkedéséről, hogy Bethlentől kinyerhesse, ekép értesiti Bodot: „Megválasztatásod óta, (mely kettőn kivül minden consistorialis tagok szavazatával történt) mind akarék irni; de vártam azon biztos urak értesitése után, kik a consistoriumtól a végre valának Bethlen Ferenczhez küldve, hogy téged tőle a haza, s különösen statusunk számára megnyerjenek. Mivel jártak ezen biztos urak (u. m. volt principalisod Bethlen Pál és Kemény György) minden tudakozodásaim mellett sem tudom; annyit hallottam, hogy nekem is irt volna B. F. e tárgyban levelet, de én azt nem vettem; valamint azt is, hogy B. F. kinyilatkoztatásának summája a lenne, hogy *a választást merőben reád bizza!* Én igen röviden csak azt jegyzem meg a tárgyra, hogy mind reád, mind az enyedi kollegiumra, mind statusunkra, mind végre hazánkra nézve felettébb nagy vesztés lenne, ha te az ajánlott professori hivatalt el nem fogadhatnád — ez az én — ez sokak s minden jók vélekedése. Azt hallom B. F. maga nincs tisztában választott pályádra nézve; ő ugy beszél rólad, mint gyermekei jövendőbeli nevelőjéről; azonban ezt csak hallomásból irom — csakugyan hitelességgel birható forrásból meritve. Legjobb lenne

az, ha minél elébb haza érnél ugy is utazási szomjad bajosan elégitödhetik ki.“

Ezen levelezések és a választás után Bod levelet ir Bécsből Bethlen Ferenczcznek, hogy a tanárság el- vagy nem fogadhatását illetőleg a gróf véleménye és nézete szerint tájékozhassa magát. A gróf szept. 11-én kapta Bod levelét s ugyanazon hóban válaszolt, mely okt. 9-én érkezett Bécsbe. E keletnélküli levél kikeresett mesterkéltséggel, gunyorosan s Bod Achillesi sarka ellen van irányozva, mint ha azt a legfurfangosabb ügyvédek, jogászok e consilio készitették volna. Álljon itt ez is a gróf közügy iránti érdeklődésének jellemzésére, s hogy részlehajlással ne vádoltathassunk: audiatur et altera pars: „Kedves Bod ur! Ha olyas valakinek irnék, ki egy garasnál kettőt „bármi uton“ jobb szeret egybe kuporni — hosszasan elősorolnám azon nyereségeket, melyek egyezésünk következéseül leérkezése s hivatalába lépte perczén kezdve önkét folynak zsebébe; előhoznám azt is, hogy az enyedi kollegium alig fog egy pár évi tanitás után nyugpénzt rendelni, avagy csak annyit, mennyit én adok — ha nem évek — ha holnapok teltével vállalatjának megfelelni tehetetlen leend; megemlitnék sok figyelemre veendőt erszényi tekintetben.

Ha olyas valakihez intézném rendeimet, ki az adott szó megtartásnak külformáit igen, de belbecsét nem érti: útra adott pénzt svinculumot emlegetnék. Ha gyermekhez — kitörülni igyekezném azon homályt, melyet a Vásárhelyen tanultnak enyedi tanitói székbeni meghivatása vont szemeire.

Ha ahoz, ki engemet nem esmér, figyelmeztetném arra, hogy választásával elkötelezettet csapnak le kezéről annak, ki a ref. statusnak elkötelezettje nem.

De nekem Bod urat esmerni szerencsém van — tudom, hogy egy fillérnek se vágyhatna, semmi esetben — igazságtalan birtokába jutni; tudom, hogy adott szavát „ha szintén szive vérzene is,“ megtartani elég erős; tudom azt is, hogy dolgait el tudja rendelni, az arra kellő belátással birván.

S éppen ez okon, nem kevés gondot adott e f. h. 11-ikén vett levelére válaszolni.

Én Bod urat — „főkép egyezésünk miatt sinlő gazdaságom átvételére“ mint házam mentőjét, ugy vártam; szemeim előtt tartva azon erkölcsi hasznot is, mely „ha mezeim helyett gyermekeimet mivelni inkább akarná“ árad vala házamra, szóval: én Bod urnak sok, sok hasznát tudtam volna venni. De minden szép kinézetekről le kell mondanom (mert fiaimnak enyedeni neveltetésök sem bizonyos)!

Bod ur vágyik. Én kötelezése alól ezennel feloldozom, annyit kérve csak, hogy ide hozzám érkezzen — nem akarnám szegény hazánkfiait „a mindenben elmaradtakat“ jelesb, tehetetlen ifjaink költségeköni, bizonyos kitüzött czélra való utaztatásától elrettenteni.

Csak rövid időig tartó itt mulatása után, én fogom Enyedre elküldeni, de nem azért, hogy egy évben két professort tegyek. Magasbra Barátom! magasbra emelkedettek vágyai őszinte barátjának Bethlen Ferencznek.“

Szept. 23-án Szász Károly is ir Bodnak s minden szentekre a közügy szentségére kéri, ha csak van mód s lehetség, vállalja fel e szép hivatalt, s ha végre is egy szomoru nem-et kellene válaszolnia, tegye azt minél később, hogy az alatt a jobbra változás reménye fennmaradjon, melynek egy sugara már meg is villant Bethlen felől. Kéri továbbá, hogy elhatározó válaszait az illető helyekre (főkonsistorium és főiskolai előljárósághoz) beadás végett hozzá, (Szászhoz) küldje, mint a főkonsistorium is hozzá küldötte a kinevező rendelést.

Október 1-én Bolyai ismét buzditólag ir, hogy fogadja el az enyedi tanárságot, s ha Bethlen nem lenne hajlandó elbocsátani, szakitson vele: „Levelemre, melynek mását közlöttem öcsém-urammal, gr. Bethlen Ferencz nem válaszolt még: de onnét jöttektől ugy értettem, hogy nem siker nélkül volt és a dolog oda fog kimenni, hogy öcsém-uramhoz adandja fiait Enyedre. Neki közönségesen beszélték s az volt a gyanuja, hogy a főkonsistorium reá való boszuból [1]) tette az öcsém-uram választását s csak erre nézve is kötelességemnek láttam neki irni.

Denique positó, hogy nem declaralná is ugy, a mint én irtam, gordiai csög — ketté kell vágni. Én éppen olyan kényes érzésü voltam: de ha — miután mátkámnak szavamat adtam és által láttam volna, hogy vele együtt pokolba menyek, ezer könyek közt lemondottam volna; mert a mennyország könnyen megürülhet a leeső angyalokkal s az ürességet készen áll az egész pokol betölteni. Sapienti satis“ November 7-én már szerencsét kiván Bodnak uj hivatalához: „Sokáig világoljon az ujon gyult gyertya s sokakat gyujtson, melyek sirja felett tündökölve maradjanak, hogy a világló sor végetlen fényljen hazánkban.“

Szász Károly Bod tagadó válaszára 1838. febr. 22-én ujból ir: „Én látván azt, mily sokan és mennyire óhajtjuk Ön tudományos munkásságát s ritka karakterét a közjó hasznára egy tágasabb kört nyitó pályán tenni áldást hozóvá s jelesen az enyedi kollegiumnak mily szükséges szerencse egy Önhöz hasonló

[1]) Vallását változtatta, reformatusból unitárius lett.

férfiu; tudván továbbá a lépéseket, melyek valóban sok és különbféle részről annak eszközölhetésére tétettek: bátor valék mindig jobbat remélve Ön válaszát az illető helyekre mind e mai napig be nem adni. De közelebbről kuratorainktól fel szólittatván, kénytelen vagyok a minden jóknak szomoru válaszokat csakugyan kezökbe küldeni, mit csakugyan oly bizodalmas, s mint nem kétlem, megnyerendő kéréssel fogok tenni, hogy a főkonsistorium referaltatását még addig függeszsze fel, mig Öntől ujabb tudósitást veendünk Minden jóra s szentre, miért keblünk magasabban dobog, kérem és esdeklem, ne vonja el magát körünktől, mely bizonyosan Önt mind személyileg, mind a közügy érdekében nyilt karokkal s meleg kebellel várja. . . . Berekesztem levelem azon kéréssel, hogy engem továbbra is kedvező indulatjával megtisztelni s barátjai sorába számlálni sziveskedjék, a ki hasonló érzéssel vagyok igaz tisztelője s barátja."

Bod nem fogadta el a tanárságot s Dósa még most sem hagy fel azon reménynyel, hogy ha lejő Bécsből a Bethlen Ferenczczel való viszonya más fordulatot vehet, a mint ezt marcz. 9. 1838. levelében kifejezi: „Fáj, kedves barátom, mélyen fáj mindnyájunknak, hogy az enyedi szép tanitói pályát nem áll hatalmadban elfogadni s fájdalmunkat csupán az enyhithetné, ha a jó szerencse oly hiv leendne hozzád, a milyen hiv te valál a kötelesség magasabb érzetében (hez?) Már abban nyilatkoztatom baráti javallatomat, hogy jöjj mentől hamarább le, mert mentől későbbre halasztod, annál bajosabb szokni ahoz, a mi csakugyan szokást kiván. Aztán attól a reménységtől még most sem tudom megfosztani magamot, hogy személyes értekezés utján könnyen vehetnek gr. B. Ferenczczeli viszonyaid szives óhajtásink szerinti fordulást. Nekünk husvét után harmadik vasárnap consistorialis gyülésünk leend, a mikoron az enyedi professorság függőben levő dolgának el kell dölni. Azelőtt ha leérkezhetnél, ugyan jó lenne.

c) Hét év mulva 1845-ben a Kelemen halála után Bod régi barátai ujból minden követ megmozditanak, hogy a derék embert megnyerjék a közügy szolgálatának: a természetrajzi tanszék betöltésére. Megválasztásáról Dósa Elek október 5-én költ következő szép levelével értesiti s hivja meg előzetesen barátilag:

„A miután elannyira esengék — teljesüle. Collegánkká választatásodoni örömem leirhatatlan s neveli becsét az, hogy abba collegáim, curatoraink, az egész ifjuság sőt még a reánk s főoskolánkra nézve idegenek is és pedig példa nélküli szives önkéntességgel osztoznak, mintha mindeniknek régen táplált ohajtása s reménye teljesült volna. — A közvéleménynek ilye-

tén össze hangzása mentől ritkább, annál mélyebb jelentésü is; én abban a főoskolánk felett atyailag örködő Istenség szavát tisztelem. Csak egy hibázik még örömünk teljességéből, annak bizonyos tudása: hogy te kész vagy ezen örömünket állandósitani. Nyilatkozz, kedves barátom és pedig előttünk, jó barátaid előtt minél előbb. Szolgálatodnak ki nem teltsége akadály nem lehet, mert mi készek vagyunk annak teljes beteléseig is várakozni, s meg vagyunk győződve affelől, hogy a főconsistoriumtól is megnyerjük azt, hogy utánad várakozhassunk — addig az üresülésbe jött tanszék supplealásáról gondoskodni készek lévén, ha másként nem lehetne, a tárgyak köztünki felosztása által is. Ez minden baj s akadály nélkül megtörténhetik, mint azt tekintélyesebb embereink megválasztásodkori nyilatkozataiból is következtethetni. Egy szóval, elannyira ohajt statusunk s főiskolánk téged birni, hogy a várakozást nem annyira kegyelemnek, mint a magasabb érdekek aránti kötelességnek esmeri. Egy ily ritka helyzet nemde méltányoltatást igényelhet? Az én barátságos kérésem ennélfogva hozzád, a mit magam, collegaim s főoskolánk nevében intézek az, hogy a mltgs főconsistorium megválasztatásodat tudató rendeletére válaszold azt, hogy a meghivást elfogadod — elkötelezett szolgálati időd kitelésekor — ezen időpontot meghatározván, a többi a mi dolgunk leend. Mielőtt azonban a főconsistoriumnak válaszolnál, közöld velem nézeteidet, környülményeidet s azt, hogy szolgálatodból még mennyi idő van hátra, hogy ezekhez képest közölhessem én is észrevételeimet, addig is barátságunk jogánál fogva arra kérvén, hogy mig e tárgy köztünk meg nem vitattatik, senki előtt se nyilatkozz határozottan.... Levelem azon kéréssel végzem, hogy szép reményeinket — a mennyiben hatalmadban áll, biztositsd, mert azoktól megfosztatni — valóban fájdalmas lenne. Főoskolánk véd-angyala őrködjék feletted, mig férfias lélekkel eloszlatva a dubietások centuriajit barátja személyében collegáját is ölelheti Dósa Elek."

Ugyanekkor, okt. 5. Ercsei János is egyebek között saját sorait olvassa Bodra: „Barátom! emlékeztetlek 1844 $^1/_6$ irt, most is meglevő leveledben tett ezen nyilatkozatodra: „Jogszorossan itt még csak 1 $^1/_2$ évem, tág magyarázattal pedig legfeljebb negyedfél van .... addig legyek előttetek teljességgel nem létező lény: másfél év mulva hihetőleg megjelenek Maros-Vásárhelytt tanácsot kérdeni jövendőmről s mig gazdai, haszonbérlői, magános tanitói s hol legfeljebb 1 vagy 2 tanitvány lenne, talán közoktatói állomás nyilna, Bécsbe rándulók stb." Barátom! e szerint az első magyarázatot véve, szabad és miénk vagy s reméllem jó grófod sem ellenzendi. Az egyházi főtanács-

nak 1842. kiküldött rendeletében a paedagogia tanitása is ezen tanszékhez van a mi iskolánkban csatolva a hosszasabban tanitandó terjedelmes természet historia helyett, melyről a rendeltetik, hogy csak röviden s főbb elveiben tanittassék ezután."

November 16-án Ercsei, Dósa és Bólyai egyszerre külön levelekben igyekeznek rá birni Bodot a tanári hivatal elfogadására.

„. . . Hiddel barátom — irja Ercsei — felhivásoddal nem roszadat, sőt javadat czéloztuk és czélozzuk, valamint neked, ugy tanodánknak s álladalmunknak is veled. A mi meggyőződésünk az, hogy rád nézve benső hivatásodnál fogva legczélszerübb a közoktatói állomás, s már rég ebbe a barázdába kell vala állanod; hadd azért a gazdaságot másoknak, kik arra vannak s egyébre nem teremtve, kik ugy is felesebben szoktak lenni a benső világba vonulni tudóknál.

A magán tanitóság rád nézve igen keskeny kör; kötelesség, midőn lehet, inkább többeknek, mint keveseknek használni." Itt Bodnak felhozott okait, a tul feszitett foglalkozástól való óvakodást s a városon kétszeresen terhes szükségtőli aggodalmát czáfolva igy folytatja tovább levelét: „A fenn forgó tan, a mint tudod, eddig nálunk parlagban hevervén, a mennyire ismeretem terjed, arra csak oly kirekesztőleg sem készült senki a concurrensek közül, mint te, s azért reád szükség van; hogy ne uralkodjék a veszedelmes „Fac talem" elv és ezt ne csak az én egyéni, de a közvélemény nyilatkozata gyanánt vedd. Azért barátom félre a cunctálódással, ne hogy tulzott szerénykedésed a hon iránt tartozó kötelesség alóli magad vonogatása terhes gyanuját vonja maga után! Aztán még egyet: a fennforgó hivatal nem varatik gallérodhoz (engedelem az inurbanus kifejezésért.) Müködj e mezőn, mig kedved tartja s unni kezded, (mert megvalva az igazat, miolta a régi — időnkbeli — pietas kihalt, a közoktatói hivatalnak is meg vannak a maga kedvetlen és unalmas oldalai,) miután magad helyett nehány év alatt hozzád méltó következőt formáltál, ha ugy fog tetszeni, felmondhatsz a teréhvel s igy nézetem szerint hon iránti kötelességed teljesitése után nyugodtabban éldelhetnéd azon magán-életnek örömeit, melyért talán most e hivatalt felvállalni vonakodni látszol. Indokaim felhozását s tanácsadás forma nyilatkozataimot ne vedd rosz neven. Tudom én azt, hogy te képes vagy másnak jó tanácsot adni; de tudod te is, hogy a szem az igen közel eső tárgyakat tisztán nem láthatja stb."

Dósa E. levele: „Ohajtva s feszülten várt leveled megnyugtata. Éppen annyi biztositásra számoltam, s örvendek, felettébb örvendek, hogy meg nem csalatkoztam.

Igen — Péter! mert főiskolánk jövendője, gondjaim legfőbb tárgya s annak biztositásában veled fáradozhatni, régen szomjuhozott szerencsém.

Aggodalmaid természetesek s mind megannyi kezességei annak, hogy te még most is az vagy, a kinek ismertelek. . . . (kéri tudassa, meddig nem jöhet).

Legyen szabad barátodnak, figyelmeztetni arra, hogy egyházunk bizalmi szózatának ismételtetése a milyen ritka, éppen olyan méltánylásra méltó, és hogy az aziránti kötelességnek csak akkor tettél eleget, a midőn teljesitetted készséggel azt, a mi hatalmadban áll.

Nyugodtan nézve szembe feszülten várt válaszoddal sat."

Bolyai F. levele: „A választás után mindjárt megkell vala a b. Kemény Pál főcurator ur parancsára irnom, hogy a szabadulásig is jó szivvel elvárunk: de akkor (azt mondván Dósa, hogy irt Ő s Ercsei is irt) elmaradott; most pedig mind a hárman egyszerre Breschet lövünk, a tulzott szerénység várát megveendők, s a privát szolgaság leverő gőzéből a félelemig elnyomott léleknek szabad eget nyitandók — rést rontva, hogy az egészen épitsük. — Elerőtlenült anya folyamodik segitségért legjobb korbeli s oly lelkületü fiához, ki idegenekért is akkora áldozatokat tett.

Nem tudós ember kell nekünk, sőt éppen olyan kell, a ki tudja, mi keveset tud: hogy nefoglalja tudós a helyet el, s az addigi szüznek szemérmi kellemét önhitség vegye el.

Ellenvetései: 1. Kicsi fizetés: tudja Dósa, hogy nemsokára fizetésért se vágyik Enyedre a vásárhelyi professor; s a jelen fizetése is nemsokára megnő s addig is egyedül jól megélhet. Továbbá a Bernádi jószág, a kivehető Domáldi sat.

2. Hogy nem tud eleget: biz én sem; de többet tud bizonyosan az ide vágyó eleget tudók közül mindeniknél.

3. Hogy a világ sokat vár: azt meg is kapja, mert a titulus rég meg van s a könyvet ugy sem olvassák.

Csak legyen velünk: akkor ébred fel s érezni fogja, hogy most nem él, s mint némely legvitézebb katona, csak az első ágyulövésig fél.

Szörnyü kicsit is lehet itt most tanitani, hogy ezután többet lehessen, még akarni s tervezni se kell sokat.

Én igazán lelkiismeretet csinálva az anyának mással most kinem pótolható szükségéből, nem tudnám még nagy áldozattal is a kérést megtagadni; a kollegium olyan pondust kapna a tudatlanokkal, hogy a tudósok serpenyője se billentené fel. Én is majd 71 éves leszek s két okból nem mondhatok le: első, hogy

nincs miből éljek; másik, hogy nem nyughatom meg, mig olyan tudatlan successort nem látok, mint Öcsém uram.

S ki tudja vajon nem teljesednék be, a mit rég chajtattam volt.

Elvárva a szomszédomba, a hol Ercsei lakott, teljes bizalommal maradok végig tiszta szeretettel s barátságos tisztelettel igaz atyafi szolgája s barátja Bolyai Farkas."

Ennyi előleges buzditó lépések megtétele után az előljáróság is november 29-én megirja hivatalosan a meghivó levelet Bodnak, s kifejezi abban, hogy „az egyházi főtanács előtt bizvást elvállalja annak kieszközlését, hogy a beigtatási határidő a kitüzöttnél tovább is haladhasson".

Ugyanezen alkalmat megragadja ujra Bolyai s igy ir Bodnak decz. 2-án: „Kedves Öcsém és Barátom! „Most estve tudám meg, hogy reggel indulnak meghivni két jó reményü becsületes tanitványaink s miután vendégeim késöcskén menének el, nem tehetem, hogy nehány rendet ne irjak.

Az Istenért kérem! hogy negativát ne adjon: az anyának van szüksége a fiára s a legszebb ujévi ajándék, ha magát szentkötelességből áldozatul adja, nem pénzért, a melyet Enyedre nagyobb prózai számitással tehette volna.

B. Kemény Pál ur, csak azon kilátásból, hogyha Enyedre nem ment, ide se jön, pártolt mást is; de különben a statuum praesidensnél legelső emberek azt mondották, hogyha Bod Péter eljön, két évet is várnak s addig a többi professor pótolja, a mint lehet. Ezt a báró mondotta, hogy megirjam s azt is, hogy rendkivüli öröme leend, ha Öcsém uramat itt látja s még azt is emlitette, hogy Öcsém uram csak egyetlen votumot nem kapott, azaz egy hiján mind választották. S higyje el, hogy a báró s a ritka jó báróné oly igazán fogják szeretni, hogy kárpótlásul leend a gróf és kedves grófnéra nézve annyira, hogy a többit a hon és az anya iránti kötelesség teljesitése bizonyosan kipótolja.

A szomszédomban közel leszünk egymáshoz s megkimélve egymás idejét, annyit lehetünk együtt, a mennyit szivünk, lelkünk s elhivattatásunk kiván és engedi s mindenikünk két lelket nyer.

A kertjét pedig, mihelyt biztos leszek jövetele iránt, ugy beültetem, hogy kész zöldelésbe jöjjön

Sőt megvallom, hogy már majd 71 éves koromban az volna kivánságom, hogy (a mint a bárónak is kijelentettem) ne egy 2-szer 2 négy legyen successorom, a ki fenntartsa önhitten a setétséget, hogy a kis bogár fényljék, hanem legyen olyan szerény, a ki látja a megmérhetlen mélységet, csak a szélét lábolva: az én kivánságom az, hogy Öcsém uram legyen successorom s

ha eljőn, ez megeshetik, ugy hogy egyenesen mathesisre menjen által. Akkor erről többet beszélünk: addig pedig az ujévi ajándékot elvárva maradok sat. 1845. decz. 2 M.-V. barátja Bolyai Farkas.

Ne fárassza magát még nekem is válaszszal, legyen majd maga eleven válasz."

Az előljáróságnak, a mint Dósa következő levele mutatja, tagadó választ adott. De Dósa Elek azért még most sem hagyott fel a reménnyel, hogy Bodot megfogja nyerni a kollegiumnak. „Követeink által küldött leveleidet — irja decz. 14-én — vettem. Az előljáróséghoz czimzettet nem adtam be s nem is fogom beadni, mig arra nem kényszeritesz, azaz oly okokkal meg nem győzsz tagadó válaszod helyessége felől, melyeknek hodolni kéntelenittetem. Mivel pedig kecsegtetem magamat azzal, hogy ily okokat találhatnod nem sikerülend, hogy az okok kereshetésére használandó időnek rövidségét önmagad előtt se használhasd mentségül: kinyilatkoztatom, miként nem csak egy pár hétig, mint irád, hanem négy pár hétig is szives örömest készek vagyunk mind én, mind az előljáróság várakozni, meglevén affelől győződve, hogy mentől több ideig fontolgatod jelen kétségeskedésednek okait, annál kedvezőbb válaszszal fogsz megvigasztalni".

1846. jan. 7-én irt levelében még egyszer kisérletet tesz Dósa: „Elannyira ohajtunk mind mi, mind előljáróságunk téged főiskolánknak megnyerhetni, hogy csak nem tetszésedre bizottnak vélheted jöveteled ideje meghatározását. Ha azt nyilvánitod, hogy 1847. szeptember 1-ső napjáig be nem köszönthetsz, előljáróságunk kész leend a mltgos főkonsistorium előtt kérni az iránt, hogy addig utánad várakozhassunk, a tanszék helyettesitéséről gondoskodandók.

Paedagogia legyen a főtárgy s annak tanitója paedagogarcha is legyen, különben is az erdélyi főiskolákban a természet tudományokból nyert calculus, sem az orvosi, sem a bányászi pályán tekintetbe nem vétetvén.

Szolgálatod ideje isteni s emberi törvények értelmében eltölt. . . az ifju gróf Bethlen Sándortól tudom, miként kész Bethlen Ferencz gróf, ha te akarod, szolgálatodat bevégzettnek tekinteni, ugy pedig, hogy az inscribált jószágot is kiadja.

Ezeket igy baráti bizalommal közölve arra kérlek:

1. Hogy a most és ezelőtt általam használt inditó okokat ne tekintsd olyanoknak, mintha én ohajtásunk teljesitésére erőszakolni akarnálak. Ettől Isten mentsen! Mert ha részedről az ajánlott hivatal csak is bár erkölcsi kénytelenségből és lelked sugallata ellenére fogadtatnék el: akkor tanácsosabb most és határozottan visszalépni.

2. Mindenesetre jöjj hozzánk, hogy barátaid körében ezen reád és főiskolánk jövendőjére nézve egyaránt fontos tárgyat gondolataink kicserélése utján juttathassuk ön nyugalmadat is biztositandólag mentől hamarább határozott álláspontra sat".

Végre január 19-én az egyházi főtanácsnak is megküldi Bod tagadó válaszát.

Cuncta tentata: az annyi oldalról s oly kemény ütegekkel ostromlott vár be nem vétethetett.

1846. febr. 4. Bod ultimatumára Dósa Elek érzékeny végnyilatkozata:

„Leveled az előljárósághoz intézettel együtt pontosan megérkezék. Fájdalommal nyujtandom be, mert édes vala mind eddig remélhetni, hogy pályám terheit s örömeit veled oszthatándom. Az égnek másként tetszék, s meg kell nyugodnunk végzésén! Élj kedves barátom boldogul s megelégedetten, (és ne feledd) szeretve-szerető s a régi barátság változhatatlan indulatával ölelő barátodat, Dósa Eleket".

Adománya és alapitványai.

1857-ben a marosvásárhelyi kollegium segélyezésére 500 frt értékü állam kötelezvényt adott.

1861. febr. 19-én Bethlenben irt végrendeletében tett hagyományai:

1. A sz.-bonyhai ev. ref. iskola kezelése alá 400 frt o. értékben, hogy ezen összeg kamatja fele évenként egyszer, a legjobb tanuló, jó iró és jó jellemü fiunak; a más fele hasonló tulajdonu leánynak adassék Bod-Csolnakosi név alatt.

2. Ugyan az irt iskola kezelése alá egy száz forintot, hogy annak évi kamatjából a sz.-bonyhai temetőben azon helyre, hol szülői s több testvérei nyugosznak, körül korlátozva ültessenek és ápoljanak egy fenyő-, egy nyir- és egy szomorú fűzfát.

3. A bethleni ref. iskolának 400 frtot o. értékben az 1-ső pont alatti feltételek alatt.

Minden egyéb vagyonát szülői emlékeül *Bod-Csolnakosi alapitvány* czim alatt bizza a vásárhelyi kollegium előljáróira oly czéllal, hogy:

a) annak kamatjából neveltessék és tanittassék a Bod vagy Csolnakosi családból egy vagy két ép, egészséges, jó tanuló s jó jellemü fiu;

b) mig ilyen nem találtatnék, a kamat tőkésittessék;

c) ha mind két család kihalna, ugy akármely 3 fennirt tulajdonu tanuló közül a sors határozzon egyet; vagy ha a kamat elegendő leend, kettőt;

d) ha rosz magaviselet által érdemetlenné nem lesz az egyszer választott, ugy vég kiképeztetéséig huzza a kamatot.

10—12000 ezer frtra ment vagyona. Azonban annak csak fele jött be, ki lévén adva zsidóknak nem lehetett fölvenni.

Könyveit — 427 mü — kollegiumunk könyvtárának hagyta.

1823. okt. 5—1825. május 20-ig könyvtáros és ezután 1825—1826-ban, két évig, osztály tanitó volt a poetika klassisban.

Született 1801-ben, meghalt 1868. novemberben. Hamvai Szolnok-Doboka megyében Bethlen község „Jéruzsálem" nevü erdős hegyének tetején pihennek még eddig jeltelen sirjában.

Atyja Sámuel, sz.-bonyhai pap; anyja Csolnakosi Klára; nagyatyja Zsigmond gegesi és nyárádszeredai pap volt.

Ezen albisi Bod Péter rokon-utóda az éppen egy századdal előbb — 1769. elején — elhunyt hires irónak, tudós papnak, felsőcsernátoni Bod Péternek.

30. Hegedüs János, természetrajz tanára 1846. aug. 25—1857.

Bod Péter nem fogadván el a tanári hivatalt, egyfelől nem kedvező anyagi körülmények és a tanitásra megkivántató eszközök meg nem szerezhetése, másfelől pedig hajlott kora miatt: az e. főtanács az aug. 25-én tartandó gyülésre beküldendőleg jelölést rendel az üres tanszékre junius havában.

Megelőzőleg február 7-én a tánári kar az üres tanszék tantárgyai előadását következőleg osztotta be:

Bolyai F. tanit mathematika és physika geographiát; Dósa E. német nyelvet; Ercsei J. botanikát; Török J. neveléstant és Szász I. franczia nyelvet.

Szept. 5-én jelenti az igazgató, hogy a közelebbről tartott (aug. 25.) e főtanács közgyülésében megválasztott professor szállása az e. főtanács határozata értelmében még egy egész évre kiadható. Ki is adatott száz pgő forintért 1846. szeptember 29-től 1847. szept. 29-ig és ezen összeg a prof. özvegyi alap nevelésére fordittatott.

November 14-ig még nem kapott az előljáróság hivatalos értesitést a tanár választásról, ezért föliratot intéz az e. főtanácshoz. Végre megérkezett s decz. 19-én fölolvastatott az e. f. tanács aug. 26-án kelt, de ide csak folyó decz. hó 5-én küldött rendelete, melyben az előljáróságnak kötelességévé tétetik, hogy a Kelemen József halálával ürességbe jött tanári székre, zoologia, botanica, mineralogia, geographia, paedagogia, német- és franczia nyelvek tanitására 669 vmfrt, só-pénz és szállás adás mellett (mig Borosnyai él) megválasztott *Hegedüs Jánost* a tanulása folytatására engedett egy évi idő kitelése után igtassa be s az

ezen tanitószékhez 1844. 138. sz. alatt kiküldött rendeletben meghatározott módon elintézett fizetést a kineveztetés napjától kezdve tanulási ideje alatt is kiadassa.

Az előljáróság ezen rendelet értelmében meghivását tanszéke elfoglalására meghatározza, a pénztárnokot pedig utasitja, hogy a Buttler és Kemény Pál-féle 2000 frt alapitvány kamatját, 60 véka gabonát és sóbeli illetőségét folyó évi szept. 1-ső napjától kezdve fizesse.

1847. márczius 6-diki jegyzőköny (29. p.) szerint Hegedüs szabadságának még egy semesterrel való megnyujtását kéri 1848. áprilisig, hogy jobban kiképezhesse magát és az e. f. tanács megengedi, hogy a kért időig a berlini egyetemen maradjon.

Szabadság idejének kitelése össze esik a 48-diki mozgalmak kezdetével. 1848—1849. évekről két jegyzőkönyvi adatunk van: 1848. julius 11-én tartott előljárósági gyülésben olvastatik az e. f. tanács 35. sz. rendelete, melyben megiratván, ,miként Hegedüs János tanárnak, az Ő Felségénél külföldre utazás végett szorgalmazott utlevele, mihelyt ő maga vagy személyesse magát jelenti, ki fog adatni. [1]) Hegedüs Jánosnak tudtul adatni határoztatott. 1849. május 16-án tartott ülésből számadás vizsgáló egyik biztosnak Hegedüs János neveztetik ki, de a gyülés tagjai között nincs ott a Hegedüs neve. Egy hóval később, junius 17-én már jelen van a gyülésben. [2])

1850. január 3-án tanvezető tanárnak neveztetik ki a beteges Ercsei János helyett. Ugyanezen év április 11-iki ülésben olvastatik Hegedüs J. jelentése, melyben előadván, miként a fogarasi ekklézsia papjává választatott és ő ezt el is fogadta, búcsúját nyilvánitja s az addig iránta tanusitott jóságért hálás köszönetet mond az előljáróságnak. Hegedüs búcsúját nem fogadja el az előljáróság, sőt a következő határozatot hozza: 1. Terjesztessék fel irt afia jelentése az e. f. tanácsnak utasitást kérőleg azon okból, mivel jövendőbeli szolgálat reménye alatt tetemes összeget — 3000 vmfrtnál többet — fogadott el, melyért, kivéve a folyó év január elejétől fogva folytatott paedagogarchai hivatalt, még semmi szolgálatot sem tett, és mivel jelenleg nem volna tanácsos tanszék üresülésre alkalmat nyujtani s végre mivel könnyebb a fogarasi, mint a kérdésben forgó tanári hivatalra alkalmas egyént találni a jelenben. 2. Szólittassék fel a főtisz-

---

[1]) Jó részt a Párizsba utazhatás végett kért külön utlevelet jelenti.

[2]) Hibás eszerint a P. Szathmári Károly följegyzése — Bethlen főtanoda története 343. lap, hogy Hegedüs J. 1848. szept. 4-én foglalta el székét, akkor nem is volt begyülve a kollegium.

teletü püspök ur, hogy az e. f. tanács további rendeléseig nevezett afia irányában consensusát függeszsze fel. 3. Irassék meg H. J. afiának, hogy felterjesztetvén jelentése, várja be az egyházi főtanács rendeletét.

Szept. 7-én olvastatik H. Jánosnak az előbbi határozat következtében még f. é. májushó 9-én irt felelete, melyben jelenti, hogy lemondván a fogarasi igénybe venni szándékozott papságról, tanári hivatalába maradand. E jelentés tudásul vétetik.

1852. január 26-án a Török elfogatása után gondnoki gyülés jegyzője 1853. nov. 1-ig és nyomdafelügyelő volt 1852. január 1-től 1857. jul. 31-ig.

1852. decz. 17-én az ideiglenesen Ercsei helyére állitott Varga Sámuel kormányrendelete következtében történt elmozditásával a filosofia folytatólagos tanitása következő félév kezdetéig és abból vizsgálat tartása is Hegedüsre bizatott.

Született 1821. okt. 24-én Marosvásárhelytt. Tanulását itt kezdette s folytatta másod éves deák koráig (1838.), ekkor átment Enyedre s a jogi és theologiai tanfolyamokat ott fejezte be. 1843/4-ben a logica osztálynak volt köztanitója, a következő évben pedig senior ugyanazon főiskolánál. Letevén a szokásos lelkészi szigorlatot 1845. szeptemberében, akademiákra indult s itt találta 1846-ban lett megválasztása a berlini egyetemen [1]). 1848-ban a párizsi forradalom éppen Párizsban találta. Ugyanezen évben nőül vette bágyoni Szabó Katalint († 1881. aug. 8.), kitől gyermekei: *Ilona*, Kovács Ödön enyedi theol. tanár neje; *Gyula*, mérnök, neje Winkler Mari; *Klára*, Kovács Gyula enyedi polgármester neje; *Katinka*, Fülöp Géza szászvárosi ref. pap neje; *Kálmán*.

Hegedüs János nagyatyja H. György, tordamegyei fiscalis ügyvéd, sz. 1741. április 11. Marosvásárhelytt, meghalt 1801. márcz. 16; neje Fodor Zsuzsa, sz. Tordán 1763. okt. 14. m. h. 1844. jan. 30. Marosvásárhelytt. Házasságban töltött életök 22 év. Gyermekeik: 3 fiu:

a) *Sámuel*, a hires pap, tanár és költő, m. tud. társaság levelező tagja, sz. 1781. aug. 26. 1809. január 1. enyedi pap; 1809. szept. 17-én nőül vette Abacs Teréziát; 1810. junius 10. kolozsvári pap; 1812. szept. 1. kolozsvári theol tanár; 1815. január 7. enyedi tört. tanár; 1830. ujból kolozsvári theol. tanár; 1830. jul. tordosi és 1836. okt. 1. szászvárosi pap. 1843. márcz.

[1]) Berlinben tartozkodása alatt megbizta az előljáróság, hogy 50 vmfrtra szakjára tartozó könyveket vásároljon és hozzon a kollegium könyvtára számára (1662. lvtári szám).

26. eltemette nejét. 1844. április 29-én meghalt. [1]) Jeles képzettségü fia Ferencz, (sz. 1827.) ki Szász Károly halála után rövid ideig kollegiumunknál is segéd tanár volt, meghalt 1856; valamint Lajos fia is 1847-ben 30 éves korában vizbefult.

b) Lajos, Jánosnak atyja, sz. 1788. aug. 24. 1813. szept. 19-től 1864-ig Marosvásárhely buzgó papja; 1816. junius 6-án nőül vette Antal Máriát, († 1844. január 27.) kitől Jánoson kivül, gyermekei: Lajos, gerendi lelkész és esperes (sz. 1823. decz. 31.) és 3 léány: Zsuzsa, Julia és Ágnes. Második neje Pápai Mária volt [2]) Meghalt 1864. szept. 25-én, nyugalmaztatása után éppen egy évvel [3]).

c) József ügyvéd, sz. 1792. márcz. 24., nőtlen, meghalt 1836. aug. 29.

1857-ben a kolozsvár—nagyenyedi papnöveldéhez, az elhalt Incze Dániel theol. tanár helyére, az egyháztörténelem, egyházjog, symbolica és dogmák története tanitására megválasztatván, átköltözött Kolozsvárra, innen pedig 1862-ben, az Enyedre visszahelyezett papnöveldével ő is át ment Enyedre, hol ezen időtől fogva 26 éven át folytatja theol. tanári hivatalát.

Ha még megemlitjük, hogy a püspök négyszer nevezte ki a felszentelendő uj papok végkikérdezésére vizsgálónak: 1857. Vajdaszentiván, 1858. Nagy-Enyed, 1862. Déva és 1865. Szék egyházközségekben tartott zsinatokra; és végre, hogy Hase Károly jénai egyetemi tanár „Polemika“ czimü könyvét magyarra leforditotta: közel 40 évig folytatott tanárságának részrehajlatlan jellemzését s elfogulatlan megbirálását bizvást bizhatjuk későbbi, bevégzett életének megirójára.

31. **Molnár János** (alcsernátoni) 1852. szeptembertől kezdve segédtanár egy évig, 1853. októbertől — 1863. szept. 1-ig rendes bölcsészettanár.

Az Ercsei János betegsége s később halála után ideiglenesen Varga Sámuel segédtanárral pótolt helye ujból üresedésbe jött az 1853. év végén, minthogy a kormány eltiltotta Vargát a tanitástól. És ezen szomoru időkben a rémkormány leste, sőt keresve kereste az alkalmat, hogy a magyar tanintézetekben

---

[1]) Nekrologját lásd: Pesti Hirlap, 1844. 252. Mult és Jelen. 1844. 37. Szilágyi Ferencztől. Nemzeti Társalkodó. 1844. 313, 321. életrajza Hegedüs Lajostól. M. Akad. Értesitő. 1843—44. 76. gyászbeszéd és Magy t. t. Névkönyve. 1845. 86. életrajz. M. tud. társ. Névk. 1841. II. 55. munkálatai. Vasárnapi Ujság. 1865. 27. arczképe.

[2]) Lásd a 339. laphoz illesztett táblán a 13. sz. a.

[3]) Nekrologját lásd. Protestáns Képes Naptár XII. 1866. 48.

minél inkább megbénithassa a tanitás menetét s minél több gátot gördithessen annak elébe. Ily körülmények között, midőn a gyülések tartása is tiltva volt, mind az előljáróság, mind az e. főtanács csak rendkivüli eszközökkel segithettek az elodázhatlan nehézségeken. — 1852-ben kéri az előljáróság az e. f. tanácstól, hogy „Molnár János segédtanárt ruházza fel azon joggal, hogy az előljárósági és tanári gyülésekben részt vehessen s az iskola dolgainak igazithatását, főleg a rector, vagy gymn. director történhető betegségök alkalmával, vagy szükségelt távollétök alatt az iskolai előljáróság ideiglenesen reá is ruházhassa.“ Ezen kérés szükségességét az 1853. évben még inkább összecsoportosult s csak két tanár vállaira nehezedett terhek annyira fokozták, hogy az előljáróság most már Molnár Jánosnak, mint a ki az előljáróság megelégedését nem csak teljesleg megnyerte, hanem egyszersmind a rendes tanári állomásra méltó igényt tartható egyéniségnek is ismertetett, a filozofiai tanszékre rendes tanárrá kinevezését kéri 1853. aug. 29-én az e. főtanácstól. A rendkivüli idők rendkivüli eljárást parancsoltak: „Az egyházi főtanács figyelembe vette a kollegium körülményeit, s annálfogva, az ürességben levő tanszéknek betöltését tovább halasztani nem lehetvén, *Molnár Jánost*, ki mint tanári segéd az iskolai előljáróság jelentése szerént ezen állomásban a tanitást sikerrel, a tanulóifjuság előmentére folytatta, és hogy a tanitói képzettségnek megkivánt tulajdonaival bir s azt tanusitotta is, a *megüresült bölcsészeti tanszékre* Ercsei János helyébe a mellékötött rendes fizetés megrendelése mellett, *kinevezte*. [1]) Az eddig kijelölés és választás utján alkotmányosan megejtetni szokott tanárválasztási rendes eljárás alól — szerencsénkre ezen egyetlen eset képezett kivételt a körülmények vasszigora miatt. A választott tanárok nyilvános beköszöntése, beigtatása, székfoglaló beszédtartása azonban, mely eddig nagy innepélyességgel szokott végbemenni s emlékezetes nap volt az iskolai életben, most egészen elmaradott s a beigtatás csak annyiból állott, hogy az előljárósági ülésbe először meghivott uj tanárt az elnöklő gondnok köszöntötte, üdvözölte s szerencsét kivánt uj hivatalához. 1862—63-ban szelidültek annyira a viszonyok, hogy az e. főtanács ezen iskolai ünnepélyesség nyilvános megtartásának fölelevenitését s ujra gyakorlatba hozatalát elrendelhette.

Az előljáróság nem csalódott a Molnár ajánlásában, sem az e. főtanács az ő kinevezésében. Azon rövid 10 év, melyet a nevelésügynek egész odaadással szentelhetett, egyszerre röppent

[1]) 1853. október 2-án kelt 390. sz. leirat. 2049. lvtári szám.

el. Nem csak leczkét adott, nemcsak tanitott: tanult folytonosan, hogy annál sikeresebben tanithasson; haladott a korral és a tanári szék elnyerésével nem tartotta bevégzettnek a tanulást és önképzést. Szakmája mellett kiváló vonzalma lévén az egyházi, papi tudományok iránt, ezekben is képezte s alkalmilag gyakorolta is magát. S bár kitünő lelkészei voltak a vásárhelyi ref. egyházközségnek: gyakran fölkéretett ünnepélyek alkalmával szónoklat vagy imádság tartására, s előkelő szülők gyermekei confirmálására. „Est in iuvencis, est in equis patrum virtus“: Molnár Jánoson is meglátszott, hogy atyja Sámuel papi ember, theol. tanár s nagyatyja Antal János éppen főpap—püspök volt. Finum, gyöngéd módora, atyai érzéssel párosult, de a hibáztatható lágyság határáig sohasem terjedő szelid bánásmódjával tanitványai szeretetét mindig megnyerte; a tulzott szigor és engedékenység határain belől a biztos középutat el tudta találni. Ily tulajdonokkal nemcsak tanitó: nevelő is volt.

Az előljáróság október 30-án 1853. tartott ülésében beigtatja s számára a rendes tanári fizetést nov. 1-én kezdődőleg folyóvá teszi s a jegyzőkönyv vezetésével is megbizza.

1854. szeptember 14-én Szász István helyett igazgatónak választatik és ezen tisztet 8 évig folytatta megszakitás nélkül.

1857. Hegedüs János eltávozásával szeptembertől kezdve 1861. augusztusig nyomda-felügyelő volt.

Született 1825. február 6-án M.-Vásárhelytt, hol atyja Sámuel theol. tanár volt; édesanyja Molnár Borbára. Tanulását itt kezdette s Nagyenyeden folytatta, s ott, miután a deáki szigorlatot kitünő eredménynyel letette, báró Kemény János — országgyülési képviselő s Horvát Sámuel — főmérnök, tanulótársaival az elsőség felett versenyezve győztes lett s az elsőséget deáki pályája alatt mindvégig megtartotta. Élvezte a Naláczi-féle beneficiumot; osztálytanitó volt a legfelső osztályban, 3 évig könyvtárnok.

1847-ben Bécsbe ment orvosi pályára; de 1848-ban az ott is kiütött mozgalom miatt haza jött és 1850-ben, mint püspöki titkár M.-Vásárhelytt Incze Jánossal, püspöki titkár utódával együtt letette a papi szigorlatot, kitünő osztályzattal. Innen szólitotta fel és hivta meg a kollegium előljárósága 1852. év elején Török elfogatása után az általa tanitott theologiai tantárgyak folytatólagos előadására és a görögnyelv tanitására.

1855. decz. 29. vette nőül Jakab Rebekát, bögözi Jakab György leányát; de egy év mulva 1857. jan 1-én az ujév angyala, midőn másoknak szives ajándékokkal kedveskedék, Molnártól legdrágább kincsét ragadá el. Egy évig viselte a gyászfátyolt:

1858. január 9-én kezdve Szilágyi Anna, Szilágyi Dániel városi tanácsosnak Borosnyai Zsuzsától született leánya, osztotta meg vele az élet búját és örömét. s örvendeztette meg két fiuval:

Gábor, főispáni titkárral és Jánossal, ki meghalt 1882. márczius 27-én, 19 éves korában.

1859. és 1860-ban vizsgáló elnök volt a Marosvásárhelytt és Bonyhán tartott zsinatokon s az elsőn fölszenteltette magát pappá. Három évvel később az Ur magához szólitotta hű szolgáját. 1863. nyarán Kászon-Jakabfalvára ment, hogy gyógyforrásából életet és egészséget meritve, újult erővel kezdhessen, előtte oly szent tanári pályája folytatásához. Szeptember 1-én megkezdette az uj iskolai évet: de nem a vásárhelyi kollegiumban — ama felsőbb, tulvilági iskolában; szép lelkének porhüvelye koporsóban érkezett vissza Vásárhelyre szeptember 4-én és 5-én édesatyja és kedves első neje hamvaikhoz helyeztetett.

A tanárikar által kiadott gyászjelentésben igen szépen és találóan jellemezte őt kartársa és melegkeblü barátja, Mentovich Ferencz: „Oh drága, felette drága hamvakat rejt e koporsó. Fájdalomtól lesujtott édesanyja visszakéri tőle örömeinek élőfáját, melyen reményei a valósulás édes gyümölcseivé fejlődtek; szerető hitestársa visszakéri napjai támaszát, kihez élete repkény gyanánt fonódott vala; pályatársai, rokonai visszakérik a meleg keblü, őszinte érzésü barátot és atyafit; a tanulóifjuság visszakéri atyai érzéssel tündöklő vezetőjét; ártatlan gyermekei. . . . ők mosolyogva játszanak. . . csak későbbre tudandják meg, menynyit veszitettek: mindhasztalan, hiszen

„Azt a kis patakot, mely a szivet hajtja
Ha kiapadt, semmi meg nem indithatja.“

Mindannyian könyeket hulllatunk s nem tudjuk, melyikünk vesztesége nagyobb. Hagyjuk, ne mérlegeljük veszteségünket: legtöbbet vesztett a Haza, melynek ily tiszta keblü, nemes érzésü világos eszü és alapos tudományu fiára igen nagy szüksége lett volna.“

Irodalmi működése.

A folytonos tanitás, tanulás és iskolai hivatalok folytatása annyira igénybe vették különben is rövid idejét, hogy abból az irodalommal foglalkozásra nem jutott. Egy értekezése jelent meg nyomtatásban: „Hazaszeretet növelési szempontból.“ Dieszterweg után viszonyainkra alkalmazva. Marosvásárhelyi füzetek I. k. 58—87. és 148—162. ll.

Kéziratban: Gyászbeszédek, gr. Teleki László, Moós István ügyvéd, Szász István tanár felett; a Kazinczy innepen tartott

jeles beszéde; temetési és más templomi imák; iskolai évnyitó és évzáró beszédek.

Kasza Dániel, mennyiség- és természettan tanára 1854. nov.—1855. julius.

A Bolyai Farkas helyét még mindig csak ideiglenes tanárokkal pótolta az előljáróság. A Szász Károly halála után alkalmazott Hegedüs Ferenczet sem állandósithatta beteges, gyenge egészsége miatt. 1854. novemberében tehát megválasztja az e. főtanács *Kasza Dánielt*, az előljáróság meghivja s ő decz. 28-án Tordán költ levelében elfogadja a meghivást és igéri, hogy a folyó iskolai félév bevégződése előtt meg fog érkezni s tanitását megkezdi. Szavát beváltotta, megérkezett s február 28-án rövid uton meghivatik az előljárósági gyülésbe tanári hivatalába beigtatás végett. Kasza megjelenik s az egyházi főtanácsnak 366. sz. a. kelt rendelete felolvastatván, ennek értelmében tanári hivatalába beigtatottnak nyilvánittatik.

Márczius 18-án az egyházi főtanács 33. sz. a. leiratában tudatja, hogy Kasza Dániel tanárrá neveztetése tekintetében a K. Helytartóság leirata szerint semmi akadály nincs. Tanitását megkezdette márczius elején s bevégezte junius végén.

Julius elején a főkonsistorium 250. sz. a. leiratában tudatja, hogy Kasza Dániel és Szabó György az enyedi gymnasiumhoz kineveztettek és 201. sz. a. rendeli, hogy ezen tanárok kinevezése által üresség̀be jött tanári állomások betöltése végett a kijelölések julius hó 20-ra az egyházi főtanácshoz küldessenek be. A kollegium előljárósága Kaszának alig félévi müködése után az enyedi gymnasiumhoz történt megválasztását illetőleg kérelemmel találja meg báró Kemény Ferenczet, az egyházi főtanács elnökét, mint akinek ajánlása következtében választatott volt meg Kasza Vásárhelyre, hogy — ily rövid határidő alatt nem lehetvén reménye alkalmas oly tanári egyén után tekintésre, a ki a Kasza Dánielben vallott vesztést kipótolhatná s emellett képes lenne, ha a szükség ugy hozza magával, a direktori hivatalt is folytatni, — befolyásánál fogva eszközölje ki az egyházi főtanács előtt kollegiumonkhoz a tanári választás mostanról való elhalasztását és Kasza Dánielnek Vásárhelytt maradását addig, mig enyedi tanári hivatalát nagyobb szükség igénybe nem veszi, vagy legalább még egy évig.

Ezen kérelemre válaszolja az egyházi főtanács augusztusban, hogy az enyedi kollegium előljárósága Kasza Dánielt nem nélkülözheti; a jelölést megsürgeti, addig pedig időközileg is a tanitás pótlásáról gondoskodjék az előljáróság, följelentvén a pót-

lás módját. E pótlást *Korondi Mózes*[1]) szaktanitó beállitásával eszközölte az előljáróság, miről értesiti is az egyházi főtanácsot s annak alapján a jelölés elhalasztásának kérését meugjitja.

Szept. elején elküldi Kasza Dániel is búcsúlevelét, melyben hálás köszönetet nyilvánit az őtet boldogitott szives bizalomért s elnézést kér, ha nehéz megbizatását nem mindenekben teljesithette a követelés szerint Fájdalmas tudásul veszi Kasza búcsúját s távozását az előljáróság s tanári hivatalában tanusitott buzgóságával való megelégedését nyilvánitja. Az e. főtanács ujra megrendeli a jelölést, az előljáróság belenyugszik s deczember 2-án felküldi.

Enyedi tanársága 17 évre terjedett. Meghalt 1873. január 20-án.

Született Tordán, 1822. február 14-én. Tanulását kezdette 1829-ben Enyeden s ott is fejezte be, miközben b. Kemény Dénes fiainak Gábornak és Gézának volt nevelője. 1850-ben gr. Degenfeld Imre fia (Gusztáv) mellé ment nevelőnek s ezzel 1853-ban a berlini egyetemen volt. 1854-ben pedig Német-, Franczia- és Olaszországot utazták be együtt.

Az ötvenes évek elején ideiglenesen alkalmazott helyettes és segéd tanárok.

Bolyai F. aggkora miatt nyugalomban és Ercsei János betegsége miatt fölmentve nem tanitanak. Török János és Dósa Elek fogságban, szintén, nem tanitanak. A rendes 6 tanár közül csak Szász István és Hegedüs János folytathatták előadásaikat.

Bodola Sámuel is ideiglenesen volt alkalmazva.

A Bolyai helyét *Szász Károly* pótolta és az ő halála után *Hegedüs Ferencz*; az Ercsei helyét *Varga Sámuel* és az ő elmozditása után *Molnár János*. A tanároknak tisztázni kellett magokat, hogy minő mértékben vettek részt a szabadságharczban. És a tanitást csak azok folytathatták, kiket a kormány fölmentett. Bolyai, Ercsei, Szász István és Hegedüs megnyerték a fölmentést. Szász Károlynak is megadatott. Ellenben Varga Sámuel politikailag compromissus levén, a tanitói hivatalból elmozdittatott.

Szász Károly nyugodtan folytatta hivatalát 1853. okt. 25-ig. Ekkor „a csaknem minden Muzsák egyesült lángja kialudt.“ Helyét az előljáróság *Hegedüs Ferenczczel* pótolta, ki beteges ember levén, 1855. márcz. 3-án beadja lemondó levelét. Az előljáróság sajnálattal veszi tudomásul. Meghalt 1856.

---

[1]) Korondit 1854. juniusban hivta meg az előljáróság segédtanárnak 400 frt évi fizetés és 80 pfrt szállásbér mellett. Tanitott szám- és természettant s németnyelvet a IV. és V. osztályban. 1856-ban Udvarhelyre választatott rendes tanárnak ugyanezen szakmára.

33. Mentovich Ferencz, mennyiség- és természettan tanára 1856. junius 22— 1879. decz. 15.

Kasza Dánielnek Enyedre távozása után 1856. junius 22-én az e. f. tanács *Mentovich Ferencz* nagykőrösi tanárt választotta meg a mennyiség- és természettani tanszékre; az előljáróság meghivja, s ő augusztus 3-án irt válaszában elfogadja, s szeptember 6-án székét elfoglalja.

Született 1819-ben Szolnok-Dobokavármegye Nagy-Debrek községében, hol atyja — a háromszéki származású, Mihály — a gróf Bethlen-család birtokában gazdatiszt volt. Elemi tanulmányait a szülőföldétől egyenlő távolságra eső deési magyar és naszódi (határőrvidéki) német elemi iskolákban tette; gymnasiumi tanulmányait a nagyenyedi Bethlen-kollegiumban kezdette, folytatta s az alsóbb osztályokat végezvén, deák lett 1837-ben s még négy évet töltött itt, mig a bölcsészeti s jogi tanfolyamokat végezte. A nagy tudományú, hires szónok és kitünő tanár id. Szász Károly, a szelid, nyájas modoru, nyilt és világos eszü fiatal deákot, Mentovichot, megkedvelte; házához vette 1837-ben és akkor cseperedő 8 éves nagyobb fia Károly — dunamelléki egyházkerület mostani derék püspökének — nevelését reá bizta. Ő vezette be növendéktanitványát a versirás titkaiba is a kötelezett tantárgyak sikeres tanitása mellett. Ezen ismeretsége Szász Károlylyal és családjával tovább terjedett épen Szászék által: a szentimrei hős Kemény Simon s később a Kemény János erdélyi fejedelem mindig hazafias szellemü utódainak bizalmát nyerte meg, valamint a Vajda Dánielét is, ki az özvegy Kemény Simonné Teleki Anna derék fiainak: Domokos, István és Györgynek mentora, nevelője volt. Itt és ekkor fejlődött ki a költői szellemü Mentovich és Vajda Dániel serdülő szép leánya Anna között azon gyöngéd viszony, mely pár évvel később szilárd kapocscsal füzte egybe a fiatal párt. Előbb azonban, még be kellett tetőznie Mentovichnak eddigi tanulmányait.

1841-ben bevégezvén a két évi jogi tanfolyamot is, külföldi egyetemek látogatására indult Gáspár János és Jancsó Ádám barátaival; de megelőzőleg Magyarországon tett utazást. Bécsben Ettingshausen természettani előadásait hallgatta félévig; Berlinben ugyanezen tantárgyat hallgatta Dove- és Magnustól, mennyiségtant Ohmtól, vegytant Mitscherlichtől, földismét és ásványtant a két Rosetól. Két évet szentelt az emlitett tudományok tanulására, s a közbeeső szünidőket utazásra forditotta; bejárta déli németországot, Rajna vidékét és Svájczot. 1843. őszén hazajött és Gáldon — a történeti nevezetességü Szent-Imre vidékén — a báró Kemény Albert fia, László, nevelését átvette, s jegyesét is — Vajda Annát — oltárhoz vezette a ref. vallásra már Berlinben áttért Mentovich.

A szabadságharcz kezdetéig tartott itt magán nevelői és idilli család élete. „A haza veszélyben“ volt s gyermekeitől oltalmat, védelmet kivánt és várt. Mentovich is elhagyta nevelői állását s tudományát a haza védelmi eszközeinek előállitásában érvényesitendő, barátjával Jánosi Ferenczczel együtt a lőpor- és gyutacsgyártáshoz állott — gyár-munkás lett.

1849-ben két nagyhatalom egyesitett óriás erejével szemben a lelkes és csodával határos küzdelmet vivó — de csak maroknyi — honvéd sereg nem mentheté meg a szabadság szent ügyét. Ekkor Mentovich is Pestre vonult neje- és két gyermekével, s ipjával és napájával együtt megvonulva, tanórák adásával s hirlapi dolgozatokkal tartotta fenn magát és családját; egyideig Nyitra-Ujlakon a kivégzett báró Jeszenák János fiait is tanitotta.

1850-ben N.-Kőrösre, az akkor ujra alakitott gymnasiumba hivatott meg tanárnak Jánosi Ferenczczel együtt; egy év mulva mind a 8 osztály megnyilt és akkor Arany János, Szász Károly, Kiss Lajos, Csikay és Ács Zsigmond választattak és vitettek ugyan oda tanárokká; később Szilágyi Sándor, Szabó Károly, Salamon Ferencz, Tomori Anasztáz, Lengyel Dani, Losonczi László. Ezen fiatal, lelkes tanári kar, ezen kis tudós társaság egy szükebb körü magyar akademiát képezett már akkor Kőrösön. S mikor Pesten, a fővárosban, a magyar tudományosság legfőbb intézete a zsarnok kormány vas szigora alatt és miatt szünetelt: e kis társaság vidéken tevékenyen működött. És milyen élet volt az? Olvassuk ezt és Mentovichnak is igen találó jellemzését a kis társaság egyik működő tagjának: Szász Károly dunamelléki püspöknek költői tollából: „Az állunkat kiborotváltatta ugyan a Thun Leo reglement-je s a Schulrath minden negyedévben jelentéseket tett rólunk, mint valami rendőri fegyelem alatt álló internáltakról, de azért mi szabad emberek voltunk, szabadon hirdettük nemcsak a tudományt, hanem a hazafiságot is, s olyan vig életet éltünk, mint soha sem azelőtt, sem azután. Őszinte barátok s vig pajtások voltunk együtt. Szerettük hivatalunkat s az ifjuságot; az ifjuság is szeretett minket; de egyikünket sem jobban, mint Mentovichot, kinek a tanitásra rendkivül világos előadása a nehéz dolgot is könnyüvé tette s a mellett tréfás, vidám kedélye, megnyerő modora soha felhőt nem engedett homlokára ülni. A városon is őt szerették legjobban. A kaszinóban nem volt kedvesebb ember nála. Mindenkivel tréfált, élczelt, gunyolódott is; Losonczit uszitotta Szilágyira, Tomorira, Lengyelre torzképeket rajzolt, Aranynyal évődött, a kaszinói hősöket kifigurázta; de soha sem sértett meg senkit, s nem is hallottam, hogy valaki sértődve érezte volna magát általa. Szerette a csöndes mulatságot; mindig voltak komoly arcza mellett jóizü tréfái, ki-ki

kapott rajtunk, de tőlünk soha sem, mert rá haragudni nem lehetett. Azok közé az igen ritka férfiak közé tartozott, a kik jó Istennek a mosolyából születnek.“ [1]) E kis tudóstársaság nem sokáig sátorozott az alföldi városban: előnyösebb, fényesebb állomások elfoglalására, betöltésére választattak és mentek szét minden irányban az ország különböző részeibe; Mentovich a székelyfővárosba, Maros-Vásárhelyre. 1856. julius 29-én az érettségi vizsga végével a tanári kar, Báthori Gábor h. superintendens és Mikulás cs. kir. iskola-tanácsos együtt vacsoráltak s az ott mondott kedélyes, tréfás pohárköszöntések is jellemzik a tanárok társas életét, a mint ezt Földi V. akkor följegyezte és 33 év után 1888. a „Nagy-Kőrös“ 40. és 41. számjai tárczájában fölujitotta. Ezen vacsorán Szilágyi Sándor és Ádám G. tréfás köszöntőkkel bucsuznak Mentovichtól. Amaz igy szól: „Te is elmégy tőlünk, mint a hajad lemászott fejedről sarkadig“; ez: „Sok arczot ismertem, de lelkemben éltem fogytáig él a te czifferblattod; blattod pedig tuléli az időt s enyészetet. Élj te is sokáig ismert vidámságodban.“

Uj működési helyén 23 évet töltött ugyanazon sikerdús eredménynyel, mint Kőrösön; mindenki szeretve tisztelte és tisztelve szerette itt is ugy, mint ott, 1879. deczember 15-ig, élete utolsó perczéig; azóta kedves emléke kitörülhetlenül él tanitványai, kartársai, barátai és ismerősei szivében.

1857. julius 7-én, Hegedüs János theolog. tanszékre választatván meg az akkor ideiglenesen Kolozsvártt állott papnöveldéhez, helyébe tanvezető tanárrá — gymn. director — nevezi ki a kollegiumi előljáróság és ezen iskolai hivatalba szerencséltető üdvözlet kifejezése mellett be is igtatja a gyülés szine előtt. Ezen tisztet három évig folytatta tanári hivatala mellett. 1865. november 14-től 1866. november 28-ig az előljárósági gyülések jegyzője volt.

Irodalmi működése, bár kevés terjedelemben, több irányu volt. Legtöbb költői, kevesebb természettani és elegyes tárgyu apróbb művek.

1. Legelső verseit a nagyenyedi Bethlen-főiskola falai közt kezdette irogatni s a „Virágkosár“ czimü ifjusági zsebkönyvbe, azután a Szentiványi Mihály által Kolozsvártt szerkesztett „Remény“ czimübe küldögette *Alpár* álnév alatt. Nem sokára a Vörösmarty, Bajza és Schedel (Toldi) „Athenaeumá“-ba is beillettek a fiatal enyedi deák versei.

2. 1841. nyarán a lomniczi csucs tetején irt szép költeménye jelent meg először saját neve alatt a Garai János „Regélő“-jében.

3. 1844-ben „Naplótöredékek“: Berlin, Hamburg, Helgoland,

[1]) Erdélyi Protestans Közlöny 1879. 52. szám.

Göttinga. Megjelent a „Nemzeti Társalkodó“ 94., 100., 129., 180., 273.

4. 1847-ben irt „Unió-dalok“-at s kiadta 1848-ban.

5. 1848—49-ben Szász Károly és Gyulai Pál barátaival „Nemzeti szinek“ czimü költemény-füzért bocsátott közre, melybe ő — Szász Károly megjegyzése szerint — mintegy tiz darabot, a füzet legcsinosabbjait irta.

6. 1849. végén a pesti lapokba dolgozott.

1850—1856-ig nagykörösi tanársága alatt:

7. Jánosi Ferencz és Szász Károly barátai- és kartársaival együtt leforditotta és kiadta dr. Schoedler Frigyes „Természet könyvét“, melyben Mentovich a természet- és állattant dolgozta (1—148 és 571—684 lap). Pest, 1852. 8r.

8. Dél-Amerika pusztái. Humboldt után. Divat csarnok 1853. 44-ik szám.

9. Száraz lombok. Természet, szerelem, élet és haza. Pest, 1854. 8r. 1—158. lap.

10. Halotti búcsú-hangok. Alkalom szerint irta fölkérésre és összeszedve kiadta. Kecskemét, 1856. 8r. 1—192 lap. Élet-ősz, élet-nyár, élet-tavasz részekre osztva s Báthory Gábor helyettes superintendensnek ajánlva.

11. Az „Idegen“. Husz arany pályadijat nyert költői elbeszélés. Vasárnapi Ujság. 1856.

12. A Jánosi Ferencz által szerkesztett „Népiskolák könyvé“-be irt czikkeket, tudósitásokat a n.-kőrösi helv. hitv. tanitóképezde és népiskolák állásáról.

1856—1879-ig Maros-Vásárhelyt:

13. 1858—1860-ig szerkesztette a „Marosvásárhelyi füzetek“ czimü tudományos és szépirodalmi folyóiratot; I—II. kötet. Ezáltal fölébresztette ujból a székelyfővárosban a „Magyar nyelvmüvelő társaság“ működésének félbeszakadása óta 50 évig szunyadozott irodalmi mozgalmat.

14. Brassai Sámuel „Ismerettyü“-jére felelet. Szépirodalmi Figyelő. 1861—62. I. 6—9. sz.

15. Uj világnézlet. A Moleschott-, Vogt- és Büchner-féle materiálismus tanairól. Maros-Vásárhely, 1870. 8r. 1—150 lap.

16. Természettan elemei. Maros-Vásárhely, 1877. 2. kiadás.

17. Emlék-beszéd gróf Teleki Domokos fölött. 1876. Erdélyi Protestans Közlöny. 41—42. sz. és Pesti Napló 1876. 101. sz.

1864-ben a Magyar orvosok és természettudósok Maros-Vásárhelytt tartott közgyülése alkalmával szerkesztette a „Napi Közlöny“-t, 1—7. sz.

1867—68-ban a „Székely Közlöny“ szépirodalmi és ismeretterjesztő heti lapnak főmunkatársa volt.

1873—74-ben a „Székely Hirlap“ politikai és vegyes tartalmu lapnak, mint a Jogász-egylet közlönyének szerkesztője volt.

A Fővárosi Lapokba s egyebüvé is költeményeket küldött. Ezek mellett igen keresett „Gyászjelentés“ iró volt.

Tréfás versei is forognak kéziratban: az utolsó iktári gróf Bethlen a mennyben (fresco legenda). Szeretnék gróf lenni, gr. Teleki Domokosnak ajánlva.

Adomái, élczei köznyelven forognak.

Családja: Neje: *Vajda Anna.*
Gyermekei: *Gyula*, kolozsvár-városi kir. járásbiró.
Elek, az erdélyi kereskedelmi és hitelbank könyvvezetője M.-Vásárhelytt.
Ferencz, tanár a n.-körösi gymnasiumnál.
Julcsa, Dr. Szász Béla kolozsvári egyetemi tanár neje.

Életrajzi adatok.

Meleg sorokat szentelt emlékének s hű rajzát adta életének kartársa s barátja Horváth Gáspár a kollegium 1879—80. iskolaévi Értesítőjében.

Az Erdélyi Prot. Közlöny 1879. 52. számjában Szász Károly költői tollal tüntette föl költő barátjának s egykori tanitójának képét.

A Fővárosi Lapok 1879. 289—290.; a Vasárnapi Ujság 1880. 2. számában emlékezik meg Mentovichról. Az Ország Tükre 1863. 20. számában ismertette. Magyar Irók Névtára 449. l. röviden emliti meg Mentovichot is, mint a többi irókat.

Hamvai nyugvóhelyét barátja, H. G. által ültetett szomoru szilfa jelzi lehajló ágaival a ref. temetőben, hol nagyhirü elődei: Bolyai Farkas és id. Szász Károly is pihennek.

34. **Szabó Sámuel**, természetrajz tanára, megválasztatott 1857. junius 10-én; székét elfoglalta 1858. szeptember elején; működött 1868. juliusig.

Hegedüs Jánosnak a kolozsvár—nagyenyedi papnöveldéhez 1857. április havában történt megválasztásával üresen maradott természetrajzi tanszékre ugyanazon év junius 10-én megválasztja az e. főtanács F. Szabó Sámuelt. Az előljáróság a kinevezési okiratot meghivó levél kiséretében elküldi Szabónak és ő aug. 7-ikén Heidelbergben kelt levelében elfogadja a meghivást és egy évi

szabad időt kér teljesebb önkiképzése végett. Az előljáróság ajánlattal terjeszti föl a Szabó kérését az egyházi főtanácshoz engedélyezés végett s miután az megadatott, 300 frt segélypénzt is utalványozott számára, kollegiumunk érdekében is történő tudományos kiképzése fedezésére.

1858. szeptember elején megkezdette előadásait, az előljáróság pedig szeptember 30-án tartott ülésében megkezdett tanári pályáján üdvözli s ez által tanári hivatalába beigtatottnak nyilvánitja.

Szász István halála után 1859. könyvtárfelügyelő volt 1868-ig. 1860-ba a tanvezetői hivatal vezetésével bizta meg az előljáróság, s ezen tisztet 4 évig folytatta.

1868. május hó 24-én a kolozsvári kollegiumhoz választatván meg tanárrá, julius 13-án beadta lemondását s búcsút vett tiz évig folytatott vásárhelyi tanári pályájától.

Született Székely-Földvártt 1829-ben. A szabadságharcz alatt mint tüzér szolgálta a hazát.

Irodalmi működése.

A magyar korona országainak rövid földrajza. Népiskolák s elemi osztályok használatára. 8r. 1—46. lap. Maros-Vásárhely, 1861.

Az erdélyi ev. ref. fő- és közép tanodák I. és II. tanári értekezleteinek ismertetése. 8r. 1—67. l. Pest, 1864.

A kolozsvári ev. ref. főtanoda régibb[1]) *és legujabb története*, s egyszersmind „Értesitő“ az 1874—75. tanodai évről. 8r. 1—170 lap. Kolozsvártt, 1876.

Lapok- és folyóiratokban megjelent dolgozatai:

Három nap Stuttgartban. Magyar Sajtó. 1857. 272.

Apáczai Csere János életrajza. „Budapesti Szemle“ XVII. 1863. 491.

Gecse Dániel emlékezete. Erdélyi Protestans Közlöny 1871. 2—4. sz.

A ref. egyházi főtanács népes gyülése 1871. ápril 16—20. Ugyanott 1871. 16—19.

Kéziratban:

A marosvásárhelyi kollegium története. Felolvasta 1864. májusban a Maros-Vásárhelytt tartott tanári értekezleten. Ezt illetőleg az Előljáróság ugyanazon hó 22-én tartott ülése jegyzőkönyvének 39. pontja alatt e följegyzés áll: „Előterjesztetvén, kmiént Szabó

[1]) Ezen műnek első részét, a kollegium régibb történetét 1—40 lapig terjedőleg, a mint Szabó maga is megjegyezte, Fekete Mihály irta és felolvasta Kolozsvártt, 1868. májusban tartott tanári értekezleten.

Sámuel atyánkfiának a tanári értekezlet előtt felolvasott azon értekezését, melyben főiskolánk eredetét, viszontagságait s fejlődését hiteles adatok alapján ismertette meg, nemcsak főiskolánk, hanem a honi történelem érdekében is kivánatos volna kinyomatás utján köztudat tárgyává tenni s ezen általános helyeslésre méltatott inditvány sikeresitésére nevezett atyánkfia felkéretve készségét is nyilvánitván, határoztatott: Szabó Sámuel atyánkfia kérdésben forgó értekezésének kinyomatására szükségeltetendő költség fedeztessék annak idejében a főiskolai pénztárból.“ [1])

1867-ben a „Székely Közlöny“ szépirodalmi és ismeretterjesztő heti lapnak egyik főmunkatársa és 1868. ugyanezen lapnak szerkesztője januártól—juliusig.

35. Biharí Sándor, (rőődi) történelem és klasszika literatura tanára 1860. február 5.

A Szász István halálával 1859. nyarán üresség be jött történelmi és klasszika literaturai tanszékre 1860. február 5-én Bihari Sándort választotta meg az e. főtanács. Ugyanezen hó 28-án az előljáróság meghivására irt válaszában hálás köszönettel elfogadja a meghivást s április 14-én az előljárósági gyülés szine előtt tanári hivatalába beigtattatik.

1862. julius 12-én igazgatónak választatik; 1861. augusztus 1-én nyomda-felügyelőnek. Az igazgatói hivatalt 17 évig folytatta; nyomda-felügyelő volt először 6 évig és másodszor 1870. junius 1-től fogva. 1884. augusztus 26-án az uj rendszer szerint gazdasági felügyelővé (inspector professor) választatik; 1872-ben az egyházkerületi közgyülés az egyetemes tanügyi bizottság és az egyházkerületi közfőtörvényszék tagjává, 1885-ben pedig az állandó igazgatótanács tagjává választotta meg. Ezek mellett a „Gecse emberszereteti intézet“ (philantropicum institutum) bizottságának 1862. évtől kezdve rendes tagja és 1865-től fogva jegyzője [2])

---

[1]) Talán a Dósa Elek tanár szerénysége akadályozta ezen mű megjelenését az ő életében; halála után pedig Szabó Kolozsvárra költözött Vásárhelyről. És ha már ki nem adatott, szerző szivességet tanusitana, ha ezen kézirati művét oda ajándékozná azon intézetnek, mely egykor szintén szivességet tanusitott iránta.

[2]) 1870. decz. 29-én a „Gecse emberszereteti intézet“ az alapitó végrendelete 56. §. értelmében id. gróf Teleki Domokos elnöklete alatt nagy gyülést tartott és ezen gyülés jegyzőkönyvét Bihari vezette s a gyülés megbizásából az 1840-ben kiadott „Gecse Dániel életrajza, emberszereteti intézetének alapszabályai“-t a nagy nagygyülés jegyzőkönyvével megtoldva, sajtó alá rendezte.

jelenben is, mint az igazgatótanács által ezen bizottságba kinevezett képviselő.

A marosvásárhelyi „Stefánia“ kisdedovó intézetnek 1863-tól fogva igazgatója s felügyelő bizottságának elnöke.

Tagja a marosvásárhelyi ref. egyházi és városi képviselő testületeknek és azok iskolaszékeinek; a marosmegyei ref. egyházmegye közgyülésének, mint a kelementelki egyházközség képviselője, a „Filep Péter jótékony alapitvány“ bizottságának; a „Történelmi Társulat“ és „Székely Egylet“-nek stb. tagja.

A marosvásárhelyi „Társalgó egyletnek“ (Cassino), továbbá a marostordamegyei és marosvásárhelyi „Veres kereszt“ egyletnek stb. alelnöke.

Született 1823. február 6-án Rőődön Kolozsmegyében.

Tanulását Kolozsvártt a ref. kollegiumban kezdette 1829-ben ugyanott folytatta és végezte is be mind a jogi, mind a theologiai kursusokat 1846. kitünő eredménynyel.

Osztálytanitó volt ugyanott a VI. osztályban (logica classis) 1844—45. és 1845—46. iskolai években s egyszersmind contra és seniori hivatalt viselt. Tanulmányai végeztével felesküdött Kolozsmegye táblabirói és a marosvásárhelyi királyi tábla cancellistái közé. 1846—1848-ig és 1850—1856-ig magán nevelő volt gróf Bethlen Gábornál. Időközben 1848—9. részt vett a szabadságharczban. 1856. és 1857-ben ismét a kolozsvári ref. kollegiumban tanitott mint póttanár latin nyelvet a VI., VII. és VIII. osztályokban.

1858. és 1859-ben másfélévig a lipcsei és giesseni egyetemeken hallgatott philosophiát, történelmet, latin irodalmat, neveléstant és politikát.

36. **Urr György**, 1857. novembertől kezdve segédtanár, 1864. junius 6-tól 1883. deczember 29-ig a régi nyelvek és történelem rendes tanára.

A történelmi és klasszika literaturai tanszék, a mint látók, betöltetett 1860. február 5-én Bihari Sándorral. Azonban az e. főtanács a borus napok hanyatlásával, midőn már kissé szebb, szabadabb idők kezdettek derülni, az eddig ránk erőszakolt német-tanrendszer (Entwurf) helyett iskoláink rendezésére kiküldött bizottság által 1861. szervezeti javaslatot készittetett. Ezen tervezet szerint a klasszika literatura és história körébe tartozó tudományoknak kiszabott 27 óra, a VI. osztály hellen órájával hetenként 33-ra, s a jogi osztály 4 órájával pedig 37 órára emelkedett és igy ezen megszaporodott óraszám egy második tanszék felállitását tette szükségessé. Ily értelemben kéri május

22-én az előljáróság egy második, főleg a hellennyelvben és irodalomban való jártasságot igénylő régi nyelvek — klasszika literatura — és történelmi tanszék felállitásának engedélyezését és ezen uj tanszék betöltése végett a junius 6-án tartandó egyházfőtanácsi gyülésre a pályázat kihirdetését, kimutatván alapul a theologiai tanszékek összpontositásával intézetünknél is megszüntetett theologiai tanszék javadalmait. Junius 6-án (1864.) a gyülés megtartatott és a klasszika liturátura és történelem uj vagy második tanszékére megválasztatott *Urr György*, ki eddig segédtanári minőségben működött az intézetnél 1857. óta. Ezen alkalommal szükségesnek itélvén az előljárósági gyülés a rendes tanárok beigtatása ünnepélyességének ősi szokását föleleveniteni, Urr Györgynek a következő iskolai év megnyitása alkalmával rendes tanári hivatalába ünnepélyes beigtatását elhatározta, s ennek alapján 1864/65. iskolai év kezdetén szeptember hó elején székfoglaló beszédet tartott s ünnepélyesen beigtattatott.

Született M.-Vásárhelyt 1830. junius 24-én. [1]) Tanulását ugyanitt kezdette, 1837-ban szeptember 7-én iratott be a kollegium anyakönyvébe. Az alsóbb osztályok tantárgyait 8 év alatt bevégezvén, 1845. junius 30-án felvétetett a felsőbb tudományokat hallgató ifjak sorába — subscribált. Bevégezvén a bölcsészeti és theologiai cursusokat is, ugyanitt az 1852. iskolai év második felében alkalmaztatott a III. gymn. osztályban rendes osztálytanitónak; 1854. és 1855-ben a IV. és V. gymn. osztályban volt tanitó s ezen utolsó évben viselte az ellenőri (contra scriba) hivatalt is. 1855. szeptemberben a marburgi egyetemre ment s itt, mint filozofus és theologus november 27-én jegyeztetett anyakönyvbe. Két év alatt hallgatott theologiát, történelmet, astronomiát, állat-, növény-, ásvány- és vegytant, tanárainak teljes elismerést tanusitó bizonyitványai szerint. 1857. szeptember 17-én vett búcsut Marburgtól s hazajőve ugyanazon év novemberében alkalmaztatott segédtanárnak és ezen minőségben szolgált az intézetnél 1864. junius 6-ig, rendes tanárrá választása idejéig.

1864—65. iskolai éven kezdve tanvezető volt az 1878—79. iskolai év végéig.

1866-ban Göldner Nándorral együtt lajstromozta a kollegium levéltárának rendezetlen részét (1841—1866.).

Meghalt 1883. deczember 29-én, s hagyott özvegyet és hat neveletlen árva gyermeket maga után.

---

[1]) Urr György szülői: atyja Urr György, született 1804. márczius 26. R. Uj-Fehértón Szabolcsmegyében, anyja Német N., nagyatyja Urr István, nagyanyja Deme Borbára.

Életrajzát lásd 1883—84. iskolai évi Értesitőnkben Horváth Gáspártól.

37. Szász Béla, bölcsészet tanár, megválasztatott 1865. október 8-án és székét elfoglalta 1866. szept. 5-én, működött 1871. februárig.

Molnár János halála után a bölcsészeti tanszék pár évig nem töltetett be rendes tanárral és ezen idő alatt ezen tanszék tárgyainak előadását Urr György és Koncz József segédtanárokra bizta az előljáróság s 1865. julius 3-án kéri az egyházi főtanácstól, hogy e tanszék betöltésére a jelölést rendelje el a többi kollegiumoknál.[1]) Az egyházi főtanács azt megtette, s a beérkezett jelölések alapján október 8-án tartott népes gyülésben megválasztotta Szász Bélát. Szász Béla akkor külföldi egyetemen volt s haladékot kér, hogy még egy évig, 1866. szeptember 1-ig künn maradhasson. Az engedély megadatott és segélyezésére leendő tanári szállásának házbére — 200 frt — felküldetett. 1866-ban haza jött külföldről és szeptember elején elfoglalta székét a „Tudalom kérdése" cz. értekezésével. A filozofiai tantárgyak mellett a Szabó Sámuel Kolozsvárra távozása után 1868—69. isk. éven kezdve a magyar irodalom tanitását is reá bizta az előljáróság. 1867. julius 20-tól 1870. május 31-ig nyomdafelügyelő volt és 1869-től fogva könyvtár-felügyelő. 1870. deczember 10-én szabadságot kér a téli vizsgálatokig, hogy átmehessen Kolozsvárra egy Deák-párti lap szerkesztése végett és ennek megadása esetében arra kér engedélyt, hogy Mentovich Ferencz és Horváth Gáspár kérdezhessék ki tanitványait a generalis revocatiokon, a vizsgálatokra ő maga vissza fog jőni. Mindkét kérése teljesittetett, s a téli vizsgák bevégezésével bevégezte intézetünknél tanári működését s átköltözött Kolozsvárra. Tanszékét az előljáróság ideiglenesen Dr. Vályi Gáborral töltötte be s ezen intézkedést a főkonzistorium helybenhagyó tudomásul vette.

1871. őszén kezdve 1872. őszéig a kolozsvári református kollegiumnál helyettesitette Nagy-Ferencz filozof. tanárt s 1872-ben ugyanide és ezen tanszékre rendes tanárrá választatott az egyházkerületi közgyülés által. Csak rövid ideig maradott e tanszéken, magasabb tér nyilt meg előtte: a kolozsvári egyetem bölcsészeti

[1]) A jelölés módja ez volt: Mindenik ref. kollegium rendes tanárai külön-külön 3 egyént jelöltek ki a betöltendő tanszékre és a jelöltek neveit pecsét alatt beküldötte mindenik kollegium Kolozsvárra az egyházi főtanácshoz. Ez felbontotta az egyes tanárok jelölő levélkéit s a három legtöbb jelölést kapott egyén közül szavazás utján választotta meg a tanárt az illető tanszékre.

tanszékére neveztetett ki még ez évi szeptember elején; október hó végén elfoglalta székét, a kollegiuméról lemondván; ideiglenesen azonban 1873. februárjáig, mint h. tanár működött még itt is.

Született 1840. április 24-én Nagy-Enyeden. Algymnasiumot végzett Maros-Vásárhelytt, felsőt Nagy-Enyeden; érettségi vizsgálatot is ugyanott állott 1859-ben. Theologiát végzett Pesten 1863-ban. Egyetemen volt Jenában 1863—64-ben, Utrechtben 1864—65-ben; 1866-ban utazott Német- és Angolországban, Svájczban.

Irodalmi működése.

Esmond Henrik, Thackeraytól, forditották: Szász Károly és Szász Béla 1862—63. IV kötet. Pest.

Fischer Kunó emlékbeszéde Fichte János T. százados ünnepén 1865. S.-pataki füzetek 1865, 107—161. l. Külön lenyomatban is.

A négy György, Thackeraytól. Pest, 1867.

Az inductiv és deductiv logica rendszere Mill J. St.-től. Pest, 1873.

Magyar László utazása Nyugat- és Dél-Afrikában. Idegen források után. Magyar ember könyvtára. IV. kötet. 1863. 143—201. lap.

Fischer Kunó Göthe Faustjáról. Nyilt levelek Szász Károlyhoz. 1865. Budapesti Szemle. Uj folyam, VIII. f.

Jénai élet. Fővárosi Lapok. 1865. 19—21. szám.

Séta Utrechtben. Fővárosi Lapok. 1865. 271. szám.

London utczáiról. „ „ 1866. 114., 116., 118., 119., 121.

A tudalom kérdése, tanári beköszöntő beszéd. 1866. Kolozsvár.

Dósa Elek fölött emlékbeszéd. Maros-Vásárhely, 1868.

A szabadelvüek, Satira. Kisfaludy-Társasági székfoglaló. Pest, 1869.

Kandalló előtt. Költői elbeszélések. Kolozsvár, 1875.

Deák Ferencz emlékezete. Kolozsvár, 1876.

Szász Béla költeményei. Kolozsvár, 1883.

„A reflexiv és vallás-erkölcsi elem a költészetben s Longfellow", akadémiai székfoglaló. (Akadémiai értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XII. k. III. sz. 1884.)

„Az erkölcs metaphysikájának megalapitása". Irta Kant Emmanuel, forditotta és bevezetéssel ellátta Sz. B. (Erdélyi Muzeum-egylet bölcselet-, nyelv- és történelem-tudományi szakosztályainak kiadványai II. kötetében s külön lenyomatban).

Anglia története korunkban. Irta Mc Carthy Justus. Fordítás III kötet 1885—67. Budapest.

„A philosophiai facultásról" rectori értekezése az 1886—87. egyetemi ünnepélyen. (A kolozsvári m. k. F. J. tudomány egyetem azon évi Acta-ban és a Magyar philosophiai szemle 1887. évi folyamának II. füzetében).

Maccabaeus Júdás, Longfellow tragoediája, bemutatva a Kisfaludy-Társaság ban 1886-ban. (Budapesti Szemle 1888. LIV. k. 27—53. l.)

„A philosophia mint büntárs" Dr. Öreg János „Erkölcsiség szabadakarat nélkül" czimü művének birálata. (Erd. Muzeum-egylet kiadványai VI. k. I. füzetében és külön lenyomatban)

Pandora, Longfellow drámai költeménye, bemutatva az Erdélyi irodalmi társaság 1889. februári ülésében. (Keleti virágok II. füzet).

Gróf Mikó Imre emlékezete, a muzeum-egyleti szobor leleplező ünnepén. (Megjelent az ünnepély emlék-füzetében és a lapokban).

Költemények a Budapesti Szemlében: Léptek. 1886. 46. kötetben; Exeelsior, a leány és a szélkakas, a mi félben maradt, a hid. Longfellow után 1887—1888. 50., 51., 52. és 54. kötetekben.

Szépirodalmi és ismeretterjesztő folyóiratokban 1860-tól kezdve sok verse; egy eredeti, néhány forditott beszélye és czikke jelent meg.

A „Vasárnapi Ujság" csaknem minden évfolyamába adott 1863-tól fogva egy vagy több dolgozatot, lirai s kisebb elbeszélő költeményeket többnyire, néha nagyobb prózai elbeszélést is. Az Erdélyi Protestans Közlönyben pedig egyház-iskolai kérdéseket többször fejtegetett és fejteget.

1867. és 1868-ban a Maros-Vásárhelytt megjelent „Székely Közlöny"-nek főmunkatársa. 1869. és 1870. márczius végéig ugyanitt a „Székely Hirlap" politikai, vegyes-tartalmu közlönynek tulajdonosa és szerkesztője volt.

1871—1874-ig Kolozsvárt szerkesztette a „Kelet"-et.

38. **Elekes Károly**, vegytan és természetrajz tanára, megválasztatott 1869. szeptember 26-án; megkezdette a tanitást 1870. márczius 4-én; működött 1874. február 6-ig.

Szabó Sámuelnek Kolozsvárra távozása után az általa előadott tantárgyak tanitását az 1868—69. iskolai évben ideiglenesen Urr György és Szász Béla tanárokra bizza az előljáróság és az első félév eltelése után 1869. márczius 30-án fölir az e. főtanácshoz és kéri, — minthogy még eddig nem talált a természetrajzi tanszékre

tanárnak való alkalmas egyént — engedtessék meg, hogy egy évre 700 frt évi fizetéssel rendkivüli tanárral töltse be. Ezen szokatlan és eddig nem gyakorolt módot nem fogadta el az e. főtanács s május havában utasitotta az előljáróságot, hogy e tanszéket rendes uton minél előbb töltse be. Ezen utasitás következtében junius hó 20-án jelölést kér az előljáróság és szeptember 26-án megválasztja az e. főtanács *Elekes Károlyt* rendes tanárnak. A választás eredményéről értesiti az előljáróság s egyszersmind meghivja Elekest, ki november 14-én Heidelbergben kelt válaszában a 2-ik iskolai félévre — 1870. márczius elejére — igéri lejövetelét és tanszéke elfoglalását.

Szavát beváltotta: lejött, tanitását megkezdette márcz. 4-én, a gyüjteményeket átvette; ünnepélyes beigtatását a következő 1870—71. iskolai év elejére határozta az előljáróság s ugyanakkor szeptember elején tartotta a „Természeti erők egysége“ czimü beköszöntő beszédét is. Négy évet alig szentelt intézetünknek: 1873 november 4-én a nagyenyedi Bethlen főiskolához választatott meg ugyanezen tanszékre, tanárnak, s 1874. február 6-án az I. bölcselmi osztálylyal a vegytanból itt utolsó vizsgát adván, búcsut vett intézetünktől.

Született Gyula-Fehérvárt 1844. márcz. 22-én. Tanulását is ott kezdette 1850. s onnan 1852. márcziusban Enyedre ment a 2. elemi osztályba. 1853. szept. 1-én kezdette meg a gymn. tantolyamot és azt bevégezve tett érettségi vizsgát is 1861-ben. Ugyanott végezte a III éves bölcsészeti tanfolyamot is 1862-ben; 2 évi jogi tanfolyamot 1864-ben; 2 évi theol. tanfolyamot 1866-ban; papi vizsgát tett ugyan ezen évben november 2—3. napjain. Az 1866—67-ik tanévet Kolozsvárt töltötte a ref. kollegiumban mint az V. gymn. osztály tanitója. 1867. októbertől 1870. februárig németországi egyetemeken volt, és pedig: egy félévet Berlinben, egy félévet Jénában és másfélévet Heidelbergben töltött, foglalkozván ezen két és fél év alatt a természetrajz, vegytan és bölcsészet tanulmányozásával s ezek mellett Heidelbergben Bunsen vegytan tanára laboratoriumában és Pagenstecher zoologiai intézetében gyakorlati tanulmányokat is végzett.

39. **Dósa Miklós** (makfalvi) 1866. szeptember 20-án megválasztatott ideiglenes segéd-jogtanárnak és 1868. augusztusban rendes jogtanárnak. 1871. márczius havában beadja lemondását.

A mint Dósa Elek életrajzában már láttuk (374., 379. és 380. lap) a Maros-Vásárhelyt 1866-ban fölállitott jogakademiához megválasztatott ideiglenes segéd-jogtanárnak Székely Józseffel együtt

és székét november 1-én elfoglalta; édes atyja, Dósa Elek, halála után pedig az üresen maradott rendes jogi tanszékre az atyjához méltó fiu választatott meg. A fiatal lelkes tanár azonban alig működhetett két évig e téren: a jogakademia az 1869—70. tanév végével véget ért. Még csak félévig maradott Dósa az intézetnél és ezen idő alatt az 1870—71. iskolai év első felében történelmet, földrajzot tanitott a gymnasium IV. és V. osztályaiban s a helyi kir. táblához kineveztetvén birónak, márczius 18-án elbucsuzik az előljárósági gyülésben. Az általa tanitott történelem, földrajz folytatását Horváth Gáspár és Koncz József s.-tanárokra s Dezső Béla VIII. gymn o. tanulóra bizta az előljáróság.

1866. november 28— 1870. julius 7-ig az előljárósági gyülések jegyzője volt.

Álljanak itt a fiatal jogtudós életrajzi adatai röviden életrajzirója tollából[1]):

„Makfalvi Dósa Miklós dr. kir. táblai rendes biró s kollegiumunk áldott emlékü gondnoka, kit másfélszázados emlék füzött iskolánkhoz, született 1841. julius 8-án. A gyenge testalkatu, beteges gyermeket csak 8 éves korában fogható betüre; de gyors felfogása s nem közönséges emlékező tehetsége által segitve, a vele egykoruakat csakhamar utólérte, többeket el is hagyott, ugy, hogy 1858-ban, 17 éves korában, az érettségi vizsgálatot kitünő eredménynyel tette le. Az ifju jogra vágyott. Atyja, Elek, a maga idejében Erdély első juristája, nem ellenezte fia szándékát. De azon időben, többekkel együtt, abban a meggyőződésben élvén, hogy a theologiában való alapos jártasság minden müvelt református emberre nézve elengedhetetlen kellék, fiát az akkor Kolozsvártt létezett theologiai seminariumba küldötte, hol a theologiai cursust két év alatt kitünően végezte. 1861-ben ismét ide tért vissza s atyjától a jogot kezdette hallgatni s mint joghallgató szaktanitóságra is alkalmaztatott. Egy év mulva Budapesten folytatta s végezte is egyetemi tanulmányait, mely idő alatt ernyedetlen szorgalma s kitünő tehetsége következtében tanárainak ritka megelégedését érdemelte meg.

. . . Ilyen tanulásának természetes következménye volt, hogy 1866. okt. 24-én a jog- és államtudományok doktorává „summa cum laude“ avattatott föl.

1866—67. iskolai évben kollegiumunknál mint jogtanár nyert alkalmazást, helyesebben kollegiumunk nyerte meg a szép tehetségü fiatal jogtudóst . . . 1871-ben a királyi táblához pót-, 1879-

[1]) Dósa Miklós emlékezete. Irta Horváth Gáspár. 1883—4. isk. évi Értesitő 7—12. lap.

ben rendes bírává neveztetett ki. Mint ilyent bámulatos emlékező tehetsége, éles itélete, rendithetetlen igazságszeretete, széles tudománya nemes szivvel párosulva, egyikévé tették a legkiválóbb biráknak. Munka szeretete a „nobile officiumok körül is, meleg érdeklődése a közügyek iránt, az egyházban sem maradtak ismeretlenül: 1878-ban egyházkerületi képviselővé, 1879-ben kollegiumunk gondnokává választatott s ugyanez évben a „Gecse emberszereteti intézet“ igazgató bizottságának tagjává neveztetett ki.“

E drága élet, mielőtt az emberi élet közepére eljutott volna, 1883 október 17-én kialudt. A drága kincsekkel gazdagon terhelt hajó elsülyedett az élet Oceánja közepén. A család, mely 1749-től fogva 1883-ig 134 éven keresztül Incze István, Basa István, Dósa Gergely, Dósa Elek és Miklósban hatalmas támaszokat adott folytonoson intézetünknek a tanügy terén, ez utolsóban, akarjuk hinni, nem halt ki intézetünkre nézve is, zöldelő fiatal ágai reményre jogositanak. Isten adja reményünk valósulását.

40. Horváth Gáspár, 1861. szeptemberen kezdve segédtanitó; 1867. szept. segédtanár; 1872. aug. 18. bölcsészet, magyar-nyelv és irodalom rendes tanára.

Szász Béla 1871-ben Kolozsvárra menvén, az üresedésbe jött bölcsészeti tanszékre Horváth Gáspárt választja meg az egyház-kerületi közgyülés 1872. aug. 18-án.

Született 1829. Vajában, Maros-Tordamegyében. 10 éves koráig a szülői háznál atyja vezetése alatt tanult; 1838. szept. 13-án Kollegiumunkba hozták szülői, s a „Conjunctica“ osztályba (4. elem) vétetett fel. Hét év alatt végezte az alsóbb osztályok tantárgyait s 1845. juinus 30-án fölvétetett a — felsőbb tudományokat hallgatók sorába — s 49 között mint 8-ik irt alá az iskolai törvényeknek

A deáki tanfolyam 6 évre terjedett 3 osztályzattal: alsó, közép és felső osztály. Az alsó osztály főtantárgyát a történelem képezte s innen ezen osztály hallgatói *historikusoknak* neveztettek; a közép osztály főtantárgya volt a jog, hallgatói: *juristák*, jogászok; a felső osztály főtantárgya theologia volt. Mellék tantárgyak: az alsó osztályban számtan, latin irodalom és régiség; a közép osztályban bölcsészet és természettan; a felső osztályban hellenyelv és zsidó régiség. Két-két év alatt végezte mindenik osztály tantárgyait. Első- és másodéves historikus, első- és másodéves jurista, első- és másodéves theologus nevek jelentése és értelme innen van.

Horváth alig végezte el a felsőbb tudományoknak felét, 1848. tavaszán kezdődött mozgalmak félbeszakitották tanulását,

fölcsapott önkéntesnek s szolgált a XII. honvéd-zászlóaljban, mig 1849. julius 23-án Szász-Régennél a muszkákkal folyt csatában sebet kapott.

1850. szeptemberben — két év mulva folytatni kezdette ujra tanulását — a theologiát, minthogy a jogtanitás nem engedtetett meg. Midőn ezt épen bevégezné, 1852. junius 13-ikán vasárnap, korán reggeli négy órakor az egész kollegiumot körülfogó, elzárva tartó s késő estig ez intézetben kutató, motozó katonaság Horváthot s rajta kivül még kilencz diákot [1]) elfogott s börtönbe kisértetett. Ezen kutatás- és elfogatásra az osztrák rémkormány megbuktatására Mack által szervezett összeesküvésbe való elegyedés gyanuja szolgáltatott okot. Az elfogott ifjak közül egy párt elbocsátottak hamar, a többit Szebenbe vitték, szigoru őrizet alatt tartották, vallatták s végre 4-et Muzsnait, Nagy D., Deákot és Horváthot 5 évi lánczczal sulyosbitott várfogságra itélték, Josefstadtba szállitották 1854-ben, honnan 3 év mulva 1857-ben büntetés idejök még hátralevő részének kegyelem utján történt elengedésével szabadultak ki és jöttek haza. Horváth előbb segéd-könyvtárnoknak alkalmaztatott a Teleki-könyvtárnál; azután magántanitói állást foglalt el, mig 1859. augusztusában gróf Teleki Ferencz a Teleki-könyvtár felügyelésével bizta meg s ezen tisztet ma is teljesiti. Még magántanitósága alatt elkészült volt a papi szigorlatra is és azt kitünő eredménynyel tette le 1858. szeptember 11-én.

1861. szeptembertől fogva folytonoson alkalmazásban volt intézetünk mellett. Ezen évben, mint segédtanitó tanitott a VI. és. I. bölcsészeti osztályban latinnyelvet és ezen évi segédkezésért 100 frttal honoráltatott, 1862—3. iskolai évben 120 frt, 1865—6. 200 frt utalványoztatik számára a szaktanitóságért. 1867 szeptemberben Bodola Dénes segédtanár eltávozásával az ő helyére Horváth alkalmaztatik 420 frt segédtanári fizetéssel és 60 frt szálláspénzzel. 1871. szeptemberben Szász Béla után — a Vályi Gábor félévi ideiglenes tanársága is lejárván — a bölcsészeti és irodalmi tantárgyak tanitása Horváthra bizatott s a következő

---

[1]) A többi elfogottak: Muzsnai Pál végzett theologus, osztálytanitó, most m.-paniti pap és a marostordamegyei ref. egyházmegye egyik jegyzője. Nagy Dániel theologus és osztálytanitó, később tanitó Kolozsvártt, meghalt; Deák Farkas theologus, később ministeri titkár, meghalt; Koós Ferencz theologus, most tanfelügyelő Brassómegyében; Orbán József theologus, később balavásári pap, meghalt; Szász Károly és László Ignácz theologusok, amaz nyárádszeredai pap, ez farczádi nyugalomba lépett pap; Garda József 8. gymn. osztályos, most a nagyenyedi Bethlen főiskolánál theol. akadémiai tanár; és Albert Márton I. b. osztályos.

év augusztusa 23-án ezen tantárgyak rendes tanárává megválasztatott s székét szeptember 5-én „Nehány lélektani jelenség megvilágitása“ czimü értekezésével elfoglalta. Ugyanekkor az előljáróságí gyülések jegyzőkönyvének vezetése is reábizatott, s a jegyzői tollat két évig vezette. 1874. februáron kezdve Elekes Károly helyett növénytant tanitott félévig a III. és VIII. g. osztályokban. 1879. jun. 30-án igazgatónak választja az előljáróság két évre s ennek eltelése után 1881. julius 4-én ujból megválasztatik két évi tartamra s ennek is lejárta után ismételten megválasztatott még kétszer s igy 8 évig viselte az igazgatói hivatalt. Ezen hivatali ideje alatt tartott iskolai évnyitó- és záróbeszédei, s azokban két tanár: Mentovich Ferencz és Urr György, s két gondnok: Dósa Miklós és Antal László emlékezetöknek szentelt sorai, melyek az illető „Értesitők“-ben olvashatók, mind alaki, mind tartalmi tekintetben figyelmet érdemlők. 1868. jul. 8. szeptember 26-ig ideiglenesen szerkesztette a „Székely Közlöny“-t; 1870. áprilistől deczemberig a „Székely Hirlap“-ot és 1871. márczius végéig a „Székely Hirlap“-ot, mint a „Jogász egylet“ közlönyét.

41. **Koncz József**, 1860. szeptembertől fogva segédtanár, 1874. ápril 15-től kezdve a latin literatura rendes tanára.

A történelem és klasszika literatura nagyobb terjedelemben kezdetvén tanittatni, Bihari Sándor, ki a történelem és klasszika literatura előadására volt megválasztva, tulságosan terheltetett még akkor is, midőn a hellennyelv és régiségek tanitására Urr György megválasztatott. Az előljáróság szükségesnek látta azért egy második klasszika literaturai tanszéknek fölállitását és erre az egyházkerületi közgyülés Koncz Józsefet választotta meg 1874. ápril. 15.

Született 1829. nov. 11-én Bözödön, Udvarhelymegyében; tanulását ott kezdette a községi iskolában. 10 éves korában 1839. április 28-án özvegy anyja Makfalvára vitte a báró Wesselényi Miklós által alapitott s 1835-ben megnyilt nemzeti iskolába s ott tanult két évig; azután egy évig a székelykereszturi unitárius gymnasiumban folytatta tanulását. 1843. január 12-én a marosvásárhelyi kollegiumba vitte édesanyja, hol a „Német osztály“-ba (I. gymn. osztály) vétetett föl. Hat év alatt végezte az alsóbb osztályok [1]) tantárgyait s 1848. május 21-én deák lett, 36 tanulótárs között mint második irt alá az iskola törvényeinek, a rohamosan jött mozgalmas idők miatt a rendesnél másfél hóval előbb bezáratván az iskolai év. A szabadságért folytatott nem-

[1]) A mai VI gymn. osztály akkori elnevezés szerint: német, grammatica, syntactica, rhetorica, poetica és philologica classis.

zeti harczban, mint honvéd szolgált a XI. zászlóaljban s két évi szünetelés után 1850. szeptemberében ujra fölvette félbeszakitott tanulásának fonalát s 1854. szeptember 20-án érettségi vizsgát tett; két év alatt a theologiai tanfolyamot a kolozsvár-nagyenyedi papnöveldében végezte s a papi szigorlatot 1856. szeptember 5. és 6. napjain kiállotta; két évig mint osztálytanitó alkalmaztatott intézetünknél a IV. g. osztályban s ezen idő alatt mint könyvtárnok 1857. julius 5—1858. szept. 5-ig az intézet könyvtárát rendezte. Ekkor külföldi egyetemek látogatására ment s Marburgban töltött két semestert, Baselben egyet és Zürichben is egyet, s hallgatott amott theologiát Henke-, Mangold-, Scheffer- és Heppetől; filozofiát Zeller- és Waitztól; Baselben ugyanezen tanokat Hagenbach-, Riggenbach-, Auberlen- és Steffensentől, történelmet Burchardttól, gyakorlati természettant Wiedemantól; Zürichben theologiát, Hitzig- és Schweizer Sándortól. 1860. augusztusban hazatérve, szeptemberben segédtanárnak alkalmaztatott s ezen minőségben működött 1874-ig, rendes tanárrá választása idejéig, tanszékét ugyanazon év szeptember 5-én foglalta el „Szükséges-e az ó-klasszikus nyelvek tudása és ismerete“ czimü értekezésével. 1867- és 68-ban tanári hivatala mellett a helyi ref. egyháznál papi teendőket is teljesitett püspöki fölhatalmazásnál fogva s tanitott az irt egyházközség leányiskolájában vallást. 1862—1867-ig a tanitókari gyülések (Sedria, Conferentia) jegyzője, 1871—1878-ig a tanári és 1880—1881-ig az előljárósági gyülések jegyzője. 1871-től fogva ujból könyvtárnok, 1872- és 73-ban a könyvtár 14 év alatt gyült könyveit rendezte, czimtározta; 1875-ben a levéltár 10 évig (1865—1875) felgyült okmányait Páll Károly kartársával rendezte, idő- és tárgyrendi s betüsoros lajstromokba vezette. 1865—1879-ig mint segédpénzkezelő az iskolai fizetendőségek — tandij — beszedésével bizatott meg. 1881. jul. 5-én tanvezetőnek választotta az előljárság két évre s ezen tisztet többszöri lemondása s ujból megválasztása után 8 éven át folytatja.

Irodalmi munkássága:

1. A marosvásárhelyi evang. reform. Kollegium könyvtárának és nyomdájának rövid ismertetése. 8r. 1—64 l. Megjelent az 1876—77. iskolaévi „Értesitő“-ben és másodszor 1879. a „Magyar könyvszemlében“.

2. Bethlen Gábor fejedelem végrendelete, történeti bevezetéssel és jegyzetekkel kisérve. Külön lenyomat a Maros-Vásárhelytt megjelent „Erdélyi Hiradó“-ból 1878. 8r. 1—79 l.

3. A Kollegium könyvtára többes példányainak czimjegyzéke 1881. 8r. 1—57. l.

4. Ugyanaz 1884. 8r. 1—58. l.

5. A Kollegium könyvnyomdája termékeinek jegyzéke 1786—1867-ig. Maros-Vásárhely, 1882. 8r. 1—24. l.

6. A kollegium könyvnyomdájának száz éves története. 8r. 1—94. l. Hozzájárul toldalékul 95—134. l. Imreh Sándor nyomdavezető dolgozata a betüszedés gyorsitásáról, betüszedő szekrényekről és a sajtóhibák terjedése meggátlásáról. M.-Vásárhely, 1887.

7. A Kollegium története 1557-től a jelenig. Megjelent a Kollegium 1883—1889. iskolaévi „Értesitő"-iben és külön lenyomatban is. 8r.

Folyóiratok- és lapokban megjelent dolgozatai s egyházi, politikai, irodalom és mivelödés történeti levelek, okmányok kiadásai.

Szenczi Molnár Albert naplója 1573—1617-ig. Történeti Lapok III. 1876. 41—47. sz.

A Protestans Közlönyben 1875—1889-ig. Levelek erdélyi ref. püspököktől: Gelei Katona István-, Kovásznai Péter-, Tiszabecsi Gáspár-, Tofaeus Mihály-, Horti Istvántól, Bethlen Gábor-, János- és Miklóstól, Apafitól. Papok- és tanároktól: Tolnai István-, Pataki István-, Dési Márton-, Kolozsvári István-, Sélyei Balogh István-, k.-vásárhelyi Matkó Istvántól, Tótfalusi Kis Miklóstól. Az enyedi Kollegiumról, egyházközségekről stb.

A magyar protestans egyházi és iskolai figyelöben 1879—1887-ig. Levelek Rákóczi György-, Lorántfi Zsuzsánna-, Báthori Zsófia-, Apafi Mihály-, Bethlen Miklós-, Csúzi Cseh Jakab-, Görgei Pál-, Soti János-, Szönyi Nagy István-, Komáromi István-, Kaposi Sámuel-, Vitnyédi István- és a „Bujdosó Magyarok"-tól stb.

A protestans eggházi és iskolai lapban: Pécsi Simon biblia forditása, Czeglédi István levelei.

A ker. Magvetöben 1880—1889-ig. Pécsi Simon levelei és reá vonatkozó okmányok, a Szombatosokról; református és unitárius ekklezsiák villongásaikról templomok, iskolák és egyházi javak felett stb.

Az Erdélyi Figyelöben 1879—1880-ban, Zrinyi Miklós levele 1663. Zrinyi Ilona levele 1685. Teleki Sámuel gyermekkori élete. Terentius „Fivérek", forditás.

A „Figyelő" irodalom történeti közlönyben 1884-től fogva. Pécsi Simon kéziratban lappangott művei, Janus Pannonius utolsó kiadása, Sásvári Gergely, Csáktornyai Mátyás és Marosvásárhelyi Gergely irók életrajzaihoz adatok, Fogarasi Nagy Pál szinmüiró. M.-Vásárhelytt.

A Történelmi Tárban 1881-től fogva, A Telekiek levéltára,

Zrinyi Miklós levele 1564. Zrinyi Ádám levele 1690. Bethlen Gábor- és Miklós-, Kemény János-, Apafi Mihály-, Sennyei István-, Csepregi T. Mihály és Rozsnyai Dávidtól stb. levelek; a gyulafehérvári Kollegium articulusai 1630. Barcsai Ákosné lefoglalt javai, Rákoczi György konyhai rendtartása, Mindszenti Krisztina javai elfoglalása, Erdély és a bécsi udvar diplomatiájához adalék 1685—6. Haller József elitéltetése 1686. Basirius Izsák 1658.

A „Századok"-ban levéltárakról; a „Magyar könyvszemlé"-ben Lupuj vajdáról eddig ismeretlen magyar énektöredék; a „Typographiá"-ban: Tótfalusi Kis Miklós nyomdája és Böthi András nyomdász 1674.; a „Nyomdászok évkönyvé"-ben: Tótfalusi Kis Miklós és Telegdi Pap Sámuel nyomdászok; a „Turul"-ban: a Rozsnyai család nemzedék rendje.

42. Páll Károly, 1874. április 15. a mennyiségtan tanára.

A jogi tanfolyam megszüntetésével és dr. Dósa Miklós jogtanár lemondásával üresség be jött jogi tanszék egy uj, második számtani tanszékké alakitását az előljáróság kérésére 1871-ben engedélyezi az e. főtanács és ezen tanszékre 1874. április 15-én megválasztja Páll Károlyt, ki ezen iskolai évben októbertől fogva mint segédtanár működött intézetünknél.

Született 1848. február 12-én Kőrispatakon, Udvarhely-megyében. Tanulását ugyanott kezdette s atyja vezetése alatt annyira vitte, hogy 1857. szeptember elején Kollegiumunk I. gymn. osztályába vétetett föl. Hat év alatt végezte a gymnasium első hat osztályát és a régi iskolai rendszerből még fönnálló gyakorlat szerint deák lett 1863. julius 5-én, 21 tanulótárs között mint első jegyezte be nevét a felsőbb tudományokat hallgató ifjak anyakönyvébe (liber subscriptionalis). 1865-ben julius 5-én érettségi vizsgát tett s két év alatt végezte a két éves jogi tanfolyamot 1867. julius elején. Ekkor Nagy-Enyedre a Bethlen főiskolába ment s itt is két év alatt végezte a még akkor csak két éves theologiai tanfolyamot s kiállotta a papi szigorlatot. 1869—70. iskolai évre intézetünk hivta meg és alkalmazta osztálytanitónak az V. gymn. osztályban két évig. 1871. aug. 8-án külföldi egyetemek látogatására indult, szept. 16-án Utrechtbe érkezett és 1872. október végéig hallgatott mennyiség- és természettant a theologiai tantárgyak mellett, mint a melyeknek hallgatásához volt kötve a Bernhardinum Stipendium — 600 holland forint — élvezhetése. Utrechtből átjött a lipcsei egyetemre és egy egyetemi évet töltött itt is, hallgatta a mennyiségtani tudományokat és astronomiát, a csillagdában gyakorlatilag tanulva. A szünidőket utazásra forditotta: a Rajna vidéke, Dél-

Németország, Belgium, Svájcz, Páris, London, Berlin sat. voltak utazásának főbb pontjai. Utazása mellett 1872. aug. és szept. hónapok alatt a zürichi egyetemen és polytechnicumon s a tübingai egyetemen mint vendég hallgatott előadásokat. 1873. julius 10-én még az egyetemi év bevégződése előtt a kiütött kolera miatt búcsut vett Lipcsétől, haza érkezett azon hó végén s a járvány miatt csak október 1-én kezdhette meg előadásait mint segédtanár, a mely állomásra még juniusban meghivta volt az előljáróság. Ugyanazon iskolai év második felén kezdve rendes tantárgyai mellett 2 és félévig Elekes Károly eltávozása után természettant is tanitott a IV. gymn. osztályban. 1874. április 15-én megválasztatott rendes tanárnak. Tanszékét elfoglalta szept. 5-ikén „A meteorok helyzete naprendszerünkben" czimü értekezésével. 1874. januártól szeptemberig a tanitókari gyülések és október 2-tól 1878. augusztus végéig az előljárósági gyülések jegyzője; 1886. szepterén kezdve ujból a tanitókari gyülések jegyzői tollát vezeti. 1875-ben az előljáróság megbizásából ő és Koncz az intézet levéltárának 10 évi (1865—1875,) rendezetlen részét rendezték, lajstromozták. 1879. junius 3-án két évig tartó cyclusra tanvezetőnek, 1887-ben pedig segéd-könyvtárnoknak választja meg az előljáróság.

Irodalmi működése.

Levelek München-, Brüssel-, London- Utrecht- és Jénából 1871. („Erdély" cz. szépirodalmi heti közlönyben.)

Szini referádák u. o.

Ruha teszi az embert. Rabener satyrája. (U. o. 1872.)

A fogyatkozásokról. Emlékeztetésül a május 22. holdfogyatkozásra (u. o.).

Rajzok és beszélyek forditásban: „Kip-kop" vagy a fatalista. Turgenew után. (U. o.)

Természettudományi czikkek: A naptár történetéből; a gyümölcsök eltartása és az alsórendü gombák. (Term. Tud. Közlöny 1883. 166. f., 1886. 203. f.)

A meteorok helyzete naprendszerünkben. Tanári székfoglaló. (Kelet 1874. szeptember.)

Maros-Vásárhely forrásai. A keleti villámvonat (Marosvidék, 1885. február 26. sz. és 1889. február 24. sz.)

Az erdélyi ref. tanárok értekezletei. (Magy. Tanügy, 1873.)

Könyvismertetések és birálatok. (Földrajzi közlemények.)

Humoros közlemények a budapesti élczlapokban, névnélkül.

43. Molnár Albert 1876. februártól szeptemberig a vegytan és természetrajz tanára.

A vegytan és természetrajz tanszékére Elekes Károly eltávozása után 1875. május 28-án megválasztja az egyházkerületi közgyülés Molnár Albertet, az intézet egykori jeles theolog. tanárának Molnár Sámuelnek unokáját.[1]) A választás eredményéről értesiti s egyszersmind meghivja az előljáróság tanszéke elfoglalására. Molnár julius 24-én Lipcséből válaszol, köszönettel fogadja a meghivást s engedélyt kér még egy félévnek külföldön tölthetésére, igérvén, hogy az 1875—76. iskolai év második felében székét elfoglalja. Kérése megadatott, s azon félévi fizetésének az őtet addig helyettesitő tanárok honorariumából megmaradó része, ugyszintén félévi házbér illetősége segélyezésképen számára felküldetni határoztatott. Igérete szerint megérkezett s 1876. február 22-én megjelenvén az előljárósági gyülésben, szivélyes üdvözlés után hivatala megkezdésére fölhivatik, fizetése azon hó 15-től kezdve folyóvá tétetik, tanári szállásául a Bolyai-féle ház kijelöltetik, s utasittatik, hogy tanári székfoglaló beszédét azon évi szeptember 5-én az iskolai év megnyitásakor tartsa meg. Szeptember megérkezett és Molnár beköszöntő helyett búcsuzó — tanári állásáról lemondó — beszéddel lepi meg az intézetet. Az előljáróság elfogadja lemondását és följelenti az igazgató tanácsnak.

Született Héderfáján 1849. deczember 21. Tanulását kezdette s folytatta intézetünkben, hol 1865. julius 2-án deákká fölavató (subscriptio), 1867-ben érettségi vizsgát tett; azután két évig jogot hallgatott. 1869-ben Nagy-Enyedre ment át a theol. tanfolyamra s ezt is két év alatt végezvén, 1871-ben papi szigorlatot tett. 1871—72. isk. évben Vásárhelytt volt köztanitó a IV. gymn. osztályban. 1872. október 22-től 1874. augusztus 8-ig a marburgi egyetemen hallgatott theologiai, történelmi, filozofiai és természetrajzi előadásokat. 1874-ben a lipcsei egyetemre ment át s ott három semestert töltött s az előbb emlitett tanokon kivül hallgatott és tanult vegytant is. 1876-ban hazatért és, a mint már érintők, félévig intézetünknél tanitott természetrajzot. Két évig ezután Budapesten a Szőnyi-féle intézetben tanitott magyarnyelvet és irodalmat. 1879-ben m.-sámsondi pappá választatott s azon év november 2-án Kolozsvártt pappá fölszenteltetett 1885. tavaszán a m.-vásárhelyi ref. egyházközség választotta meg papjának.

Budapesten a szépirodalmi lapokba (Fővárosi Lapok, Ország-Világ) adott aesthetikai dolgozatokat, mint papnak a predikátori tárban jelentek és jelennek meg papi dolgozatai.

---

[1]) Lásd 341. lap.

44. Dr. Demeter Károly, 1877—78. segédtanár. 1878. juniusán kezdve a vegytan és természetrajz rendes tanára.

Molnár Albert lemondása után 1877. április 7-én Demeter Károlyt hivja meg az előljáróság a vegytani és természetrajzi tárgyak tanitására segédtanárnak 800 frt évi fizetés mellett. Demeter ugyanazon hó 27-én irt válaszában elfogadja a meghivást s 1877/8. iskolai év elején megkezdi előadásait. 1878. junius 19. megválasztatik rendes tanárnak. Az előljáróság aug. 31-én tartott ülésében fizetését julius 1-től kezdve kiutalja s székfoglaló beszéde megtartásának idejét a 2-ik félév kezdetére halasztja. E szerint beköszöntő beszédét, illetőleg székfoglaló értekezését „Miben áll a vegytannak, mint természet tudománynak feladata“ [1] 1879. február 16-án tartotta meg. 1878. szept 14-től 1880. szeptemberig az előljárósági gyülések jegyzője volt. 1880. junius 3-án a következő tanévre további tudományos képzése céljából szabadságot kér s helyettesül *Tömösváry Ödön* tanárjelöltet ajálja. Az előljáróság szabadságolja, elvárván tőle, hogy szerzendő ismereteit legalább is 5 évig iskolánk mellett fogja érvényesiteni és gyümölcsöztetni. Ezen egy évi szabadidő alatt a kolozsvári egyetemen állat-, növény- és ásvány-földtani előadásokat hallgatott s e tárgyakban tudományos buvárlatokat végzett, a melyeknek befejeztével, 1881. jun. hóban, ugyanott ugyan e tárgyakból tett tudori szigorlat után, philosophiae doctorrá promoveáltatott Ugyanezen év szept. 10-én beszámol az előljáróságnak szabadságideje felhasználásáról, bemutatja az „Urticaceák szövettanához“ czimü kinyomott munkáját, leczke-könyvét és tudori oklevelét.

Született 1852-ben Kolozsvártt s a középiskolai tanfolyamot is ott végezte a ref. kollegiumban s tett érettségi vizsgát 1870-ben. 1870—75-ig a bécsi tudomány egyetemen hallgatott természetrajzot, vegytant, boncz-, élet- és szövettant s a szorosabb értelemben vett orvosi tudományokat s ugyanott 1873—75-ig a vegytani tanszék mellett mint „Demonstrator“ működött.

Irodalmi munkássága:

„Bécsi levelek.“ (*Kelet* czimü polit. és társadalmi napilap 1871. évfolyamában.)

Miben áll a vegytannak, mint természettudománynak feladata. Székfoglaló beszéd.

Rosanoff-féle kristálycsoportok az Urticaceakban. (Magy. Növényt. Lapok, 1881· 51. 52. sz.)

---

[1]) Megjelent ugyanezen évi iskolai Értesitőben.

Az Urticaceák szövettanához. Tanulmány, két fénynyomatu táblával. Kolozsvár, 1881. 8r. 1—43 l.

Bryologiai jegyzetek Erdélyből. (Erd. Muzeum-Egylet Orvos-Természet-tudományi Értesitő. 1884.)

Entodon transsylvanicus spec. nov. Hedwigia (red, Winter, Leipzig) 1884. Nr. 6.)

Chalubinski, Grimmicae Tatrenses. Birálati könyvismertetés. (Erd. Muz. Egyl. Orv. Term. tud Értesitő 1885.)

Bryologiai újság Erdélyből. i. h. 1885

Entodon cladorrh., Schleicheri etc. (Franczia kivonata az előbbi közleménynek.) Revue Bryologique (réd. Husnot, Cahan,) 1885. Nr. 6.

Rabenhorst, Kryptogamen-Flora v. Deutschland etc. (Magy. Növényt. Lapok. 1885. 102. sz.)

Puccinia Helianthi Schwein. Erd. Muz. Egyl. Orv. Term. tud. Értesitő 1886.

A magyar birodalom Mohflorája (Magy. Növényt. Lapok. 1886. 108—110. sz.)

Az épületfagombáról. Természettudományi Közlöny 1885.

Adatok a Székelyföld Mohflorájához — a Tud. Akademiához benyujtva.

45. Bedőházi János, természet- és mennyiségtan tanára, 1879—1880. tanévtől 1881-ig helyettes, 1881. juniustól kezdve rendes tanár.

Mentovich Ferencz halála után Bedőházi János alkalmaztatik a mennyiség- és természettani tárgyak előadására, mint helyettes tanár ideiglenes minőségben 1880. február 4-étől kezdve másfél évig 800 frt évi dij mellett és 1881. junius 14-én megválasztatik rendes tanárnak.

Született 1853-ban Szász-Vesszősön, Kis-Küküllőmegyében. A közép iskolai tanfolyamot végezte a kolozsvári ref. kollegiumban s ugyanott tett érettségi vizsgát is 1870-ben. 1870—1873-ig a budapesti József-műegyetemen tanult a vegytani szakosztályban. 1875—1877-ig a kolozsvári tudomány-egyetemen vegytant, magyar irodalmat és növeléstant hallgatott; tanári vizsgát tett ugyanott a vegytan-természettani szakcsoportból és később 1881. május hó 23-ikán a mennyiség-természettani szakcsoportból s ugyanazon évben szeptember hó 5-én a tanév megnyitása alkalmával a „Természettudományok módszeréről“ czimü értekezésével székét elfoglalta. Ugyanakkor megválasztatott az előljárósági gyülések jegyzőjévé s vezette a jegyzői tollat 1885. szeptemberig. 1887-ben igazgatóvá választotta az előljáróság három évig terjedő időszakra.

Az irodalommal ugy van, mint Phaedrus, dum nihil majus habet, calamo ludit:

Anekreoni dalok, forditás. M.-Vásárhely, 1886. 8r. 1—80 l.

46. Lakatos Sámuel, a magyarnyelv és irodalom tanára 1876—1877. isk. éven kezdve segéd- és 1885. május 30-tól kezdve rendes tanár.

Az 1883. XXX. törvényczikk 32. §-ban megszabja a rendes tanárok számát e szavakban: „A rendes tanárok száma (az igazgatón kivül) bármely közép iskolában nem lehet kisebb az abban fennálló osztályok számánál.“

Ezen törvény értelmében az előbb csak hat rendes tanár száma kiegészitéséről gondoskodnia kellett az előljáróságnak. Igy választatott meg a magyarnyelv és irodalom tanárává az 1885. május 28. s következő napjain tartott egyházkerületi közgyülés által Lakatos Sámuel, ki megelőzőleg már mint segédtanár 9 évig működött intézetünknél.

Született 1843. julius 4-én Selyében, Maros-Tordamegyében. Első elemi oktatását is ott nyerte a község felekezeti iskolájában. 1856—57. iskolai évet Makfalván a báró Wesselényi Miklós által alapitott nemzeti iskolában töltötte. 1858-tól fogva kollegiumunkban folytatta tanulását s a hat gymn. osztály tantárgyait végezve, 1864. julius 6-án subscribált mint harmadik 24 tanulótársa között. 1866-ban érettségi vizsgát tett s azután két évig jogi tudományokat hallgatott ugyanitt az akkor felállitott jogakademián. 1869—1870-ben két évi theologiai tanfolyamot végzett Nagy-Enyeden s ugyanott 1871. áprilisben papi szigorlatot tett. 1870—71. iskolai éven kezdve két és félévig 1873. február 10-ig osztálytanitó volt ismét kollegiumunkban s ezen utolsó év alatt contra és seniori hivatalt is folytatott s vezetője volt az V. gymnasiumi osztály önképző körének. 1873. márczius 1-től 1875. május végéig az utrechti egyetemen hallgatott theologiai, filozofiai és klasszika literaturai tárgyakat. 1875-ben hazatérve, ismét kollegiumunknál nyert alkalmazást, egy évig mint osztálytanitó és 1876-tól kezdve mint segédtanár. Tanári alapvizsgát tett a kolozsvári tudomány egyetemen 1880. 1882. május 25-ikén tanári oklevelet nyert. 1878. szeptembertől 1880. juniusig és 1881-től fogva a tanári kar gyüléseinek jegyzője jelenben is; a közbeeső egy évig szembetegsége miatt Bedőházi János helyettesitette a jegyzőségben. Vezetője az ifjusági Önképző körnek és 1885. óta felügyelője az ifjusági „Olvasó-egylet“-nek. 1884-ben az iskolai tandijak s egyéb tartozások beszedésével is megbizatott. 1885. május 30-ikán megválasztotta az egyházkerületi közgyülés rendes tanárnak a ma-

gyarnyelv és irodalom tanszékére, melyet ugyanazon év szeptember elején „A nyelvtanitás és nyelvtanulás a gymnasiumban“ czimü beköszöntő beszédével foglalt el.

Irodalmi működése:

A nyelv használatáról. (Erdélyi Hiradó 1878. 149—150. sz. Maros-Vásárhelytt.)

Tanulmány Bajza Józsefről; ebből egy fejezet megjelent a „Koszoru“ 1882. május havi füzetében, a többi kéziratban.

Martonosi Gyujtó Sándor, egy székely dalnok, mint szabadság-harczos. (Figyelő, 1884. 1., 2., 3. sz, Maros-Vásárhelytt.)

Még egyszer a „Fordul elő“. (Magyar Nyelvőr, 1884. decz. havi füzet.)

A nyelvtanitás és nyelvtanulás a gymnasiumban. (Kollegium 1885-ik iskolaévi Értesítő.)

A magyar helyesirásról. (Marostordamegyei tanitótestület Évkönyve. 1886.)

Ötven év a marosvásárhelyi Casino életéből. Maros-Vásárhely, 1886. 8r. 1—55 lap.

Egy lényeges hiány latin nyelvtanainkban. (Erdélyi Protestans Közlöny, 1887. junius—juliusi számaiban.)

Forditások.

a) Angolból: Éva a rabnő, beszély Charles B. Philips után. (Erdély, 1874. évfolyamban, Rajnai álnévvel.)

A reformatio tana, a „Saturday Review“ után. (Erdélyi Prot. Közlöny, 1885.)

b) Hollandból:

A katholikus egyház Hollandban, a „Gids“ után. (Erdélyi Prot. Közl. 1875.)

A padláson és Harmen apó meséje. Cremer J. J. után. (Erd. Figyelő, 1880.)

Az aesthetikai érzék, mint ismeretünk egyik forrása. Opzoomer C. W. után, az iró ismertetésével bevezetve. (M. Philosophiai Szemle. 1885. 4. füzet.)

47. Horváth József, 1882—83. isk. évtől fogva segédtanár, 1885. május 30. kezdve a klasszika philologia rendes tanára.

1885. május 30-án az egyházkerületi közgyülés az 1883. decz. 29-én meghalt Urr György helyére a klasszika philologiai tanszékre Horváth Józsefet választja meg, ki 1875—76. isk.évtől fogva 1877—78-ig és 1879-től fogva 1882—83-ig, mint akadémiai papjelölt, osztály- és szaktanitó és innen kezdve, mint segéd-

tanár volt alkalmazva ez intézetnél és egyszersmind 1883. szeptemberen kezdve, Urr György betegségemiatt szabadságoltatván, az általa előadott tantárgyakat ez alatt és az ő halála után is tanitotta rendes tanárrá választása idejéig. A közbeeső 1879—80. évet az utrechti és heidelbergi egyetemeken töltötte, hol a theol. tudományokon kivül hallgatott filosófiát és klaszika filologiai studiumokat.

Született 1852-ben Gyalakután, Maros-Tordamegyében. Elemi tanulmányait a szülői háznál kezdette atyja vezetése alatt; a középiskolai tanfolyamot kollegiumunkban végezte. 1869. julius 1-én deákká fölavató vizsgát tett s 35 tanulótárs között, mint hetedik irt alá az iskolai törvényeknek. Ugyanitt tett érettségi vizsgát is 1871-ben. Négy év alatt a nagyenyedi Bethlen főiskolában végezte a theol. akadémiai tanfolyamot s 1875-ben papi szigorlatot tett ugyanott és azóta, a mint már emlitők, intézetünknél működik.

Tanári oklevelét nyerte az országos középiskolai tanárvizsgáló bizottságtól a kolozsvári F. J. tud. egyetemen, hol ministeri engedély alapján 1885. május 23-án a klasszika literaturából, mint szaktantárgyból vizsgát tett. Tanszékét elfoglalta 1885—86. isk. év ünnepélyes megnyitása alkalmával szept. 5-én „Az ókori klasszikusok helye gymn. oktatásunkban" czimü értekezésével. 1876—77. isk. évben volt isk. ellenőr (contra-scriba); 1885. szeptemberen kezdve az előljárósági gyülések jegyzője jelenben is.

Irodalmi munkássága:

„Egy vig ficzkó", Björnson elbeszélése, németből forditotta. (Megjelent az „Erdélyi Figyelő"-ben Maros-Vásárhelytt, 1879. I. évfolyam 4—17. szám és 1880. II. évfolyam 1—6. sz.)

Az ókori klasszikusok helye gymn. oktatásunkban, beköszöntő beszéde. (Kollegiumi Értesitó 1885—86. isk. évről.)

Német nyelvtanitók:

Binder Mihály, 1846. szeptembertől 1848. áprilisig.

Glatz Gyula, 1853—54 iskolai évben.

Hunyadi Imre, 1871. február 14-től 1877. februárig.

Czugh László, 1877. márcz- 1878. juliusig és

48. Göldner Nándor, 1855. szeptembertől 1870. februárig és 1878. szeptember 1-től kezdve 1888-ig segédtanár, azután rendes német nyelvtanár.

Borosnyai Lukács János nyugalmazása után az ő tanszékét elfoglaló *Kelemen József* 1844—45. isk. első félévben tanitotta a német nyelvet „Gedike" czimü kézikönyv szerint.

Ugyanazon 1844—45. iskolai év második felében s a következő iskolai évben *Dósa Elek* adta elő a német nyelvet a deákoknak. Az alsó osztályokban a változó osztálytanitók, mindenik a maga osztályában.

1847. április 7-én az előljáróság német ajku német nyelvtanitó alkalmazását inditványozza és kéri annak engedélyezését az e. főtanácstól. Az engedély megadása után junius 27-én az előljáróság *Binder Mihályt* — ki külföldi akademiákon is tanult s azután Segesvártt tanári hivatalt folytatott s ekkor itt Vásárhelytt jogot hallgatott — fölveszi német nyelvtanitónak a német osztályba, mely az első gymn. osztálynak felelt meg, s ezen osztály többi tantárgyait Csorvási Pál osztálytanitóra bizza. Órái száma: a német osztályban 12 és az alsóbb osztályu deákoknak — historikusoknak — adandó 2 óra; fizetése 150 frt p. p. és a tandijból — promissio — 100 frt

1848. májustól 1850. szeptemberig szünetelt a tanitás és akkor a változott viszonyokkal megváltozott a német nyelvtanitás is. Hegedüs János — kinek szakmája volt — tanitott az alsóbb osztályokban (II—VI.) 1850—1852-ben, 1852—53-ban csak a VI. és 1853—54. isk. év első felében a IV. g. osztályban.

Dósa Elek — minthogy a jogtanitás szünetelt — a 7. és 8-ik g. osztályban tanitott németet és latint 1852. május 9-ig, elfogatása idejéig, a mikor Szász Károly veszi át e két tantárgy tanitását.

1853. augusztus 29. tartott előljárósági gyülésben német nyelvtanárnak ajánltatik *Glatz Gyula*, a szebeni ev. luth. gymnasiumban magyar nyelvtanár és Hegedüs János direktor megbizatik, hogy járjon végére, s ha 400 pengő forint évi fizetés mellett megnyerheti, hivja is meg ünnepélyesen. Glatz elfogadta a meghivást és tanitott az 1853—54. iskolai évben a négy felső osztályban (V—VIII.) németnyelvet és irodalom történetet — de csak egy évig. 1854. okt. 19. Bécsben költ levelében betegsége miatt lemond tanári hivataláról. Az előljáróság fájdalommal veszi tudomásul s kifejezvén hivatala folytatásában tanusitott szorgalmával való megelégedését, fölmenti kötelezettsége alól s lehető fizetésének lemondása idejéig járó részét kiutalja.

1855. augusztus 31. a tanári kar *Göldner Nándort* a német nyelv és irodalom tanitására méltónak és képesnek itélvén és ajálván, az előljáróság 400 pfrt évi fizetés mellett kinevezi s ezen intézkedéséről mind Göldnert, mind az egyházi főtanácsot értesiti. Göldner elfogadja a szaktanitóságot s az egyházi főtanács is helyben hagyja a Göldner kinevezését, az előljáróság pedig örömmel veszi ezeket tudomásul. Ugyanezen iskolai évben megkezdi tanitását az V gymnasiumi osztályban s 1857-től kezdve a Hegedüs János

eltávozásával a többi osztályokban is és folytatja 1870. január végéig. Fizetése 400 frt, melyből azon 120 frtot, melyet még 1792-ben Borosnyai Lukács Jánosnak, s utána Kelemen Józsefés Hegedüs Jánosnak is mint német nyelvtanároknak igért és adott az egyházi főtanács — most is megadja a német nyelvtanitó fizetése pótlására.

Göldner Nándor Maros-Vásárhelytt született 1826-ban nov. 11-én. Atyja Göldner Dániel magán német nyelvtanitó volt szintén Maros-Vásárhelytt. Tanulását itt, a kollegiumban, kezdette 1838-ban május 1-én, mint grammatista, s folytatta 1846-ig. Ekkor átment Nagy-Enyedre s 1848-ig ott hallgatta s végezte a jogi cursusokat két év alatt. A szabadságharcz alatt terhes betegsége miatt fegyverszolgálatra képtelen levén, a helyi térparancsnokságnál alkalmaztatott irodai szolgálatra Kiss István őrnagy, marosvásárhelyi hadi térparancsnok mellett.

A szabadságharcz lezajlása után, a kényszer besorozást kikerülendő, a helyi adóhivatalnál keresett és nyert alkalmazást magyar érzelmü és befolyásos egyének ajánlása következtében s innen hivatott a németnyelv tanitására.

1857. augusztus 31-én, kevés számmal lévén a rendes tanárok és rendes hivatalán kivül külön teendőkkel is terhelve lévén mindenik, a tanári kar Göldnert bizta meg jegyzőkönyvei vezetésével az előljáróság helybenhagyása mellett és vezette a jegyzői tollat 1860. november 10-ig.

1862. február 14-én Göldner — zene-egyleti felügyelő — ajánlására az előljáróság engedélyt ad, hogy a zenészet érdekében a nagyteremben zenészeti nyilvános előadások tartassanak. Ugyan ekkor a tandij beszedésével is megbizatott.

1864-ben deczember 10-én az intézet pénztárosának választatik id. Jenei József halála után, ki 1834. február havában kezdette volt s folytatta e hivatalt 30 évig.

1869. november 6-ikán lemond a német nyelvtanitásról, azon okból, hogy a helytt létesitendő „Erdélyi kereskedelmi és hitelbank"-hoz pénztárossá megválasztatván, 1870. január 1-én elfoglalja helyét; az iskolai félévet azonban bevégzi, csak órái szabadválasztása engedélyezését kéri; kérését teljesitette az előljáróság, a kollegium pénztárosi hivatalában megtartván tovább is.

Göldner helye február 14-től azon iskolai év végéig ideiglenesen töltetett be *Hunyadi Imre* ev. lutheránus lelkészszel s a következő 1870/71. iskolai éven kezdve 500 frt évi fizetéssel alkalmaztatik, — később 1875. kezdve 600 frttal — megtartván lelkészi hivatalát is.

1877. jan. 13-án zsejki pappá választatván, lemond a német-

nyelv tanitóságról is. Az üresen maradott németnyelv tanitói székre február 22-én *Czugh László* brassói vallástanitót hivja meg az előljáróság 600 frt évi fizetéssel, ki hivatalát alig folytatta másfél évig, 1878. julius 29. beadta lemondását; ezáltal ujból megüresedett a németnyelv tanitói állomás és azt az előljáróság *Göldner Nándorral* töltötte be ujból, kinek több izben kért és sürgetett, de az egyházi igazgató főtanácstól mindig elodázott állandósitását s a *rendes tanári czimet* végre-valahára 1888-ban megadta az egyházkerületi közgyülés, miután a vallás- és közoktatásügyi miniszter hosszas szolgálata tekintetbe vételével neki is többekkel együtt elengedte a tanári vizsga letételét.

Irodalmi működése:

Gyakorlati németnyelvtan. I. rész 1859. II. rész. 1860. M.-Vásárhely. Ugyan ennek második kiadása 1884.

Segéd-, helyettes- és ideiglenes jogtanárok.

A kik intézetünknél az ötvenes évek elejétől fogva rövidebb vagy hosszabb ideig alkalmazásban voltak s a szükség idején igen hasznos szolgálatot tettek, de részint elhaltak, részint más intézetnél nyertek rendes állomást vagy épen más pályára léptek, a méltányosság kivánja, hogy legalább neveik az intézet történetében fölemlittessenek. Ezek szolgálati idejök rendje szerint következők:

Id. Szász Károly 1851—1853-ig Bolyai helyett. Meghalt 1853. októberben.

Varga Sámuel 1852. Ercsei helyett, papi pályára lépett. Tekei pap.

Glatz Gyula 1853—54. Meghalt.

Hegedüs Ferencz 1853—55. Szász Károly helyett. Meghalt.

Korondi Mózes 1854—56. segédtanár, ezután udvarhelyi r. tanár. Meghalt.

Deák József 1858—71. s. t., ezután kolozsvári polg. isk. r. t.

Vajna Sándor 1858—59. s. t., ezután Sepsi-Szt.-Gy. gym. r. t.

Bodola Dénes 1859—67. s. t., ezután fehérdi pap. Meghalt 1888.

Petri Ádám 1862—69. s. j. t, ezután képviselő és m. kir. tábl. biró. Meghalt.

Hildebrand József 1866/7. isk. évben. Dósa Elek helyettese. Törvényszéki biró. Meghalt.

Dr. Székely József 1866—69. ideiglenes jogt. azután államügyész, kir. tábl. biró, kir. pénzügyi közigazgatási biró.[1])

[1]) 1888-ban 500 frt alapitványnyal örökitette meg nevét intézetünknél.

Dr. Vályi Gábor 1867—69. ideigl. jogtanár, most egyetemi tanár Kolozsvártt.

Kökösi Endre 1867—69. ideigl, jogtanár. Meghalt.

Horváth Mózes 1868—69. ideigl. jogtanár. Meghalt.

Lénárt József 1877—1886-ig segédtanár, jelenleg magyarói lelkész.

Kiegészitő rész a tanárok életrajzi adataihoz.

10. l. *Tordai Ádám*, a marosvásárhelyi iskola igazgatója 1569. okt. 10-én a váradi hitvitatkozáson jelen volt. [1]) E szerint tehát Tordai A. és nem Laskai Cs. P. a Schola első ismeretes igazgatója.

34. l. Bethlen Gábor levele Alvinczi Péterhez. 1621. szept. 30. a Strazwitzi táborból (Uj Magy. Muzeum. 1859. I. k. 200.)

40. l. *Erdőbényei D. János* 1637. aug. 15-én Gyulafehérvártt volt a Rákóczi fiak confirmatióján. [2]) 1639. márcz. 30-tól 1641. máj. 24-ig. s.-pataki professor [3])

42. l. *Rozgoni János* 1638. iratott anyakönyvbe franekeri akademián. „Megérkezének — irja Gelei Katona Ist. Rákócznak 1640. szept 13. — a két alumnusok, a kiket vártam, békével; jó két atyafiak, ha Isten élteti őket, jó tanitó emberek lesznek; egyiket Vásárhelyre adám Schola mesterségre.“ Ugyan Gelei Rákóczinak irja 1643. jun. 27. „A kézdivásárhelyi praedicator meghalván, a marosvásárhelyi Scholamestert rendeltük helyébe Johannes Rozgonit, jámbor, hütös atyjafia az Nagodnak.“ [4])

43. l. *Vásárhelyi Péter*, Transilvanus, 1649—1651. utrechti anyakönyvben.

44. l. *Szentgyörgyi Dávid*, Siculo Transilvanus, 1653. iratta be magát az utrechti egyetem anyakönyvébe s 1656-ban is a hollandi egyetemeken volt. *Szentgyörgyi Dávid* udvarhelyi pap 1669. jul. 15. kelt s Teleki Mihályhoz intézett levelében mentegeti magát azon vádak ellen, hogy bort árultatott. [5])

45. *Uzoni S. Balázs* volt első ref., de csak udvari pap Bethlen vagy Szász Szentmiklóson s munkálkodott a ref. vallásnak az unitaria vallásból való terjesztésén, a mit mutat a falu dere-

---

[1]) Magyar ref. zsinatok végzései a XVI. században. Összeszedte Kiss Áron. Budapest, 1881. 645. lapon.

[2]) Magy. tört. életrajzok. III. évf. 1887. 26. lap Szilágyi Sándor.

[3]) S.-pataki anyakönyv 309. s következő lapok és Szombati János, s.-pataki isk. története, 115. l.

[4]) Uj Magy. Muz. 1859. I. k. 200. és 228. l.

[5]) Teleki lvtár, 741. sz.

kán levő nagy harangnyakán látható felirás: Ad gloriam Dei S. Trinitatis et usum Ecclesiae Szász Szent Miklós e Spinis colligendae. A. D. 1670. [1])

48. l. *Hunyadi Pál* és társai Dési és Csernátoni, mint ujitók a theologiában és filosofiában Tofaeus udvari pap sürgetésére előbb Fogarasba voltak idézve, s ez ügyben akkor hirdettek synodust junius 15-re Radnótra, addig teljes hallgatást rendelvén. [2])

49. *Fogarasi János* 1668. és 1671-ben hollandi egyetemen volt.

62. l. *Köpeczi M.* meghalt 1719-ben.

63. l. *Vásárhelyi Péter* 1648—51. az utrechti egyetemen volt.

91. l. Az 1. sz. jegyzethez. Vásárhely régi nevét: „Forum Siculorum" Kálmán király alatt (1103. vagy 1113.) kapta s csak 1607-ben mostani nevét: Maros-Vásárhely. 1230 előtt épitették a vártemplomot s akkor a Domokos szerzet birta s ezekről szállott a Minoritákra 1444—46. között. 1559-ben már a Ferenczrendiek engedték át a Luther követőinek s ezek pedig 1572-ben a Kálvin követőinek.[3])

95. l, 5 - 6. sorszámhoz. „A vásárhelyi scholának mind épitésére, mind egyéb szükségére háromezer forintot hagyunk." Bocskai István erdélyi fejedelem végrendelete. Kelt Kassán, 1606. deczember 17-én.

119. l. 5. sorhoz felül. *Buzinkai* M. haláláról Apafi fejedelemné értesiti Teleki Mihályt következő levelével: „Azonban édes Bátyám Uram, kit szivünk szomoruságával irunk Kegyelmednek, a szegény Buzinkai uramot ki vötte Isten e mulandó életbül, addig nyavalyáskodék szegény. Noha édes Bátyám Uram szinte azelőttvaló napon küldöttünk enni, s állapotjához képest fenn volt s ött is, következendő éjszaka sulyosodván a régi nyavalyáskodása szegényen, hétfőn nyolcz óra tájban kimult e világbul. Igazán, édes Rátyám uram, ugy láttaik Isten a maga ecclesiájával cselekedni rész-szerint, mint a pusztában az Izrael népével: az nép hasznára való Mózest kiveszi a nép közül; mert édes Bátyám uram, mindez hazabeli ecclesiakra nézve, mindaz odakivaló ecclesiakra nézve Isten ő Felsége adhat ugyan, de van-e, lesz-e ilyen lelkü, tudományu Tanitója ecclesiainknak? Ő Felsége tudja. Elég az édes-Bátyám uram, hogy az ecclesiabul való kiesése mind ennek a mi hazánkbeli ecclesiaknak, a ki sok tanitását vötte, mind az odaki

---

[1]) Protestans közlöny, 1888. 39. sz.

[2]) Budapesti szemle 1858. IV. k. 212. l.

[3]) „Székely Néplap" 1866. 16. szám. A 17. és 18. számokban Vásárhely többi templomairól.

valóknak, a kik magok lelkök üdvességét, nem világi dicsőséget néző indulattal óhajtották, bizony siralmára szolgálhat. Félő édes Bátyám uram, a mint a propheta mondja, hogy: haragjában az Ur Isten elszedi a prophetát a nép közül. Talán fenn van még haragja ő Felségének rajtunk. Bizony mind féltettem édes Bátyám uram, ennyi nyavalyáskodását látván, hogy megcsonkul rövid időn ez a schola is s ez a két ember (Buzinkai és Pósaházi) egymástól elszakad.“ [1])

Buzinkai végrendelete megvolt másolatban az enyedi Bethlen-főiskola könyvtárában.[2])

Ugyanezen laphoz. Buzinkai György 1685. január 9. Fehérvárról Pataki Istvánnak irja: „determináltam magamat, (látván, hogy medicinára fel nem mehetek) hogy kiállok a scholából, mert itt is csak a sok boszusággal illettetem, melyhez képest nem akarnék sokáig benn lakni.“ Kéri, irja meg akaratját s közölje az urral is (Teleki?), a mit javalnak, azt fogja tenni.

„Az öcsém Mihály hazament, igen szép Leopoldus tizes aranyat adtunk neki a jószágnak árában. Kérem Kegyelmedet, irjon neki, hogy el ne vesztegesse, mert bizony ilyen szép kevés vagyon már nálunk.“ (Teleki lvtár 1106. sz. a.)

119. l. felül. Kovásznai Péter püspök a *Patakról kiüzött kollegium Erdélybe érkezéséről* s annak érdekében teendő intézkedésekről ir Teleki Mihálynak 1672. jan. 25-én: „Még Uram el nem érkezének a pataki diákok.“

1672. febr. 13-án: „Továbbá a pataki mesterek (Buzinkai és Pósaházi tanárok) és diákok elérkeztenek ide hozzánk s még itt (Kolozsvártt) vannak, de minden órán indulnak Gyulafehérvárra. Deákok itt vannak Nro 46., de Erdélyben szerte eloszolva még felesen vannak. Kegyelmed Uram nagy áldozatot tesznek Istennek s kárt az Antichristusnak és ördögnek, ha jó feltett czélja szerint rólok provideál; lakóhelyekre s ételekre, tudom, kegyelmed prudenter prospiciál. De hogy jó reménységünknek az a kollegium is megfelelne, jó constitutiokat kellene hovahamarább elejekben rendelni. Az erdélyi állapot szerint pedig mind ecclesiasticusok, s mind

[1]) Bornemisza Anna I. Apaffi Mihály fejedelemné levele, Gyulafehérvár, 1683. november 27. Teleki Mihályhoz. Eredetije a gróf Teleki nemzetség levéltárában. Missilisek 1099.

[2]) Benkő Ferencz „Parnassusi időtöltés“ VII. drb. 40. l.

ahoz értő politicus (világi) becsületes Curatorokat kelletnék talán kegyelmeteknek állitani maga mellé, hogy se a mester uraimék között veszekedés, se a diákok között rendetlenség, melyek az épületet remorálnák, ne találtatnék. Mostan ha jól indittatik dolgok, azután is ugy folyhat jobban. Meg sem kell szomoritani, de lehetőleg jó rendben kelletnék állitani. Itt az urral (Bánffi Dénezs) uram, még nem beszélhettem, de ugy látom ő kegyelme is semmi jótól nem idegen."

Utóirat: „Igen szükségesnek látnám, Uram, ha azon erővel, melylyel immár három kollegiumot tartunk, egy *akadémiát* erigálnánk. Nem tudom, amaz udvarhelyi hely felől, mi jót beszélhetett, Uram, Kegyelmed? Azt nem kellene talán tágitanunk." (Teleki levéltár 872. sz. a.)

125. l. alól 5. sorhoz. Pósaházi János özvegye: *Somlyódi Judith* 1688. decz. 14. Fehérvárról ir Telekinek, hogy férje könyveit az ő (Teleki) tanácsára Szebenbe vitette, de a házbér fizetést nem birván, kéri, hogy rendeljen egy oly helyet, mig fia a felső országokban laknék, jövendőbeli hasznára minden kár nélkül megmaradjanak. (Teleki levéltár 325. sz. a.) Ebből azt lehet sejteni, hogy két neje volt.

134. alól 17. sorhoz. Kaposi S. 1683. Utrechtben volt. Meghalt 1713. julius 23., nem junius 22. (139 l.)

141. Kaposi Sámuel nyomtatott műveihez sor ozandó: Disputatito de desertione spirituali. Pars quarta. Ultrajecti. 1683. 4r.

143. l. 1. jegyzetéhez *Göcsi Máthé* nevét illetőlög, hogy nem *Gönczi Mátyás* volt: Domum eiusdem (magistri Pauli Zalai coci) acialem (?) in oppido Zekelwasarhely, in vico Zenthmiklos wczaja vocato in sede siculicali Maros exist. habitam ab honorabili Matheo Geöczy pastore ejusdem oppidi Zekelwasarhel, certa summa pecüniae per eum emtam" etc. [1])

144. *Berzétei János* 1700. január 23. a franekeri egyetemen. [2])

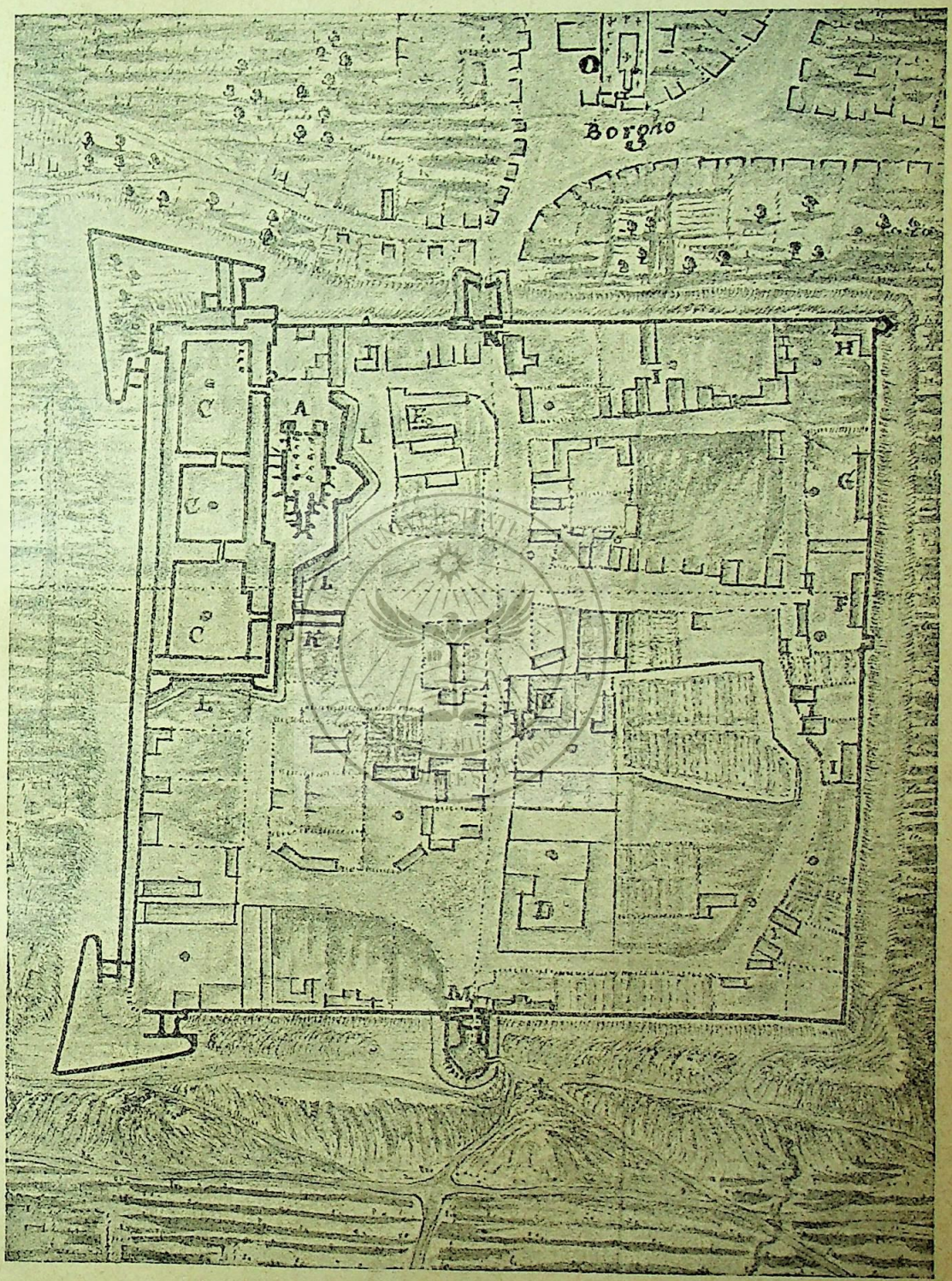
145. l. *Zilahi Sebes András*, hivatalából elmozditott kolozsvári professor.

150. l. 1716. febr. 21. pénteken Sofoniás napján Tokajból meghiva érkezett Szathmári Mihály, midőn már Steinville generalis ren-

[1]) Szalai család czimeres nemes levele, 1580. május 5. Gyulafehérvártt, Báthori Kristóftól.

[2]) Tört. Tár. 1888. 196. l.

Gyulafehérvár térrajza 1711.
A 497. lap 2- és 3-ik bekezdéséhez.

A. A ref. székesegyház. **B.** Jézsuiták temploma. **C.** Fejedelmi palota. **D.** Ref. kollegium. **E.** Kormányzói lak. **F.** Gr. Aporház. **G.** Bethlen Miklós háza. **H.** Gr. Telekiház. **I.** Szász székek háza. **K.** Gabona-raktár. **L.** Raktárak. **M.** Szentgyörgykapu. **N.** Szent-Mihálykapu. **O.** Jezsuiták Szentmihály temploma és Borghó-külváros.

deletéből a régi jog és alapnál fogva örökös lakósoknak költözniök kellett. Mégis isteni reményben megnyilik a széles terjedelmü philosophia, de csak 8 napig terjed annak folyása, márczius 12-ig Gergely napjáig.

154. l. A gyulafehérvári ó- vagy kis kollegiumnak a katholikusok által czélba vett elvételét és megépitését illetőleg Bánffi György, Naláczi István, Bethlen Miklós és Keresztesi Sámuel 1700. julius 9-én Sárosi János és Konrad Sámuel guberniális tanácsosokat Apor István és Haller Istvánhoz küldik. E követek jelentése eljárásokról: Aporék felelik, hogy nem veszik el erővel, ha nem engedik a reformátusok, hanem felirnak az udvarhoz; határozzon az. A reformátusok is visszaizenik, hogy ők is felirnak. Az udvar határozata megérkezéséig függőben hagyatik az ügy. [1])

165—166. ll. Gyulafehérvár térrajza 1711. febr. 18. Gio Morando Viocontitól, a mint az átellenes lapon látható:

A. A reformátusok székesegyháza. *B.* Jezsuiták temploma. *C.* Fejedelmi palota. *D.* Ref. kollegium. *E* Kormányzói lak. *F.* Gr. Apor ház. *G.* Bethlen Miklós háza. *H.* Gr. Teleki ház, *I.* A szász székek háza. *K.* Gabona raktár—fructuaria domus (lásd Bethlen Miklós álma). *L.* Raktárak— armamentarium, vulgo *Kendervár* vocatum (Teleki levéltár. 233. m.) *M.* Szentgyörgykapu. *N.* Szentmihálykapu. *O.* Jezsuiták, Szentmihály temploma Borghó-külváros. (Lásd e rajzot Magyar történeti életrajzok 1891. II. Rákóczy György. Szilágyi Sándortól, 78. lapon is).

177. l. *Köpeczi Mihály* is a pestis áldozatja lett 1719-ben. Ezt bizonyitja az ugyanazon év decz. 21-én Szathmári Mihály aláirásával költ conceptus, melylyel Putnoki Istvánt, mint ünnepi legatust ajánlja, s a melyet csak ő egyedül irt alá, holott az ápril. 5-iki husvéti conceptust mind a három tanár (Zilahi, Szathmári és Köpeczi) aláirta s ha életben van deczemberben, kétségen kivül ezt is aláirja. A fogalmazvány ez: „A csapások és itéletek ellen maga a Jehova legyen kelmednek menedékhelye, buzgóságos indulattal kivánjuk!

Ilyen nagy tüzek és sebes nyilak között is akarván a kegyelemre hajlandó Isten megitéltetett nemzetünkben magot és eleven-

[1]) Történelmi tár. 1886. 207. lap.

séget hagyni: illendő, hogy az ő felséges meghálálhatatlan kegyelmességét, mint tüzből kiragadtattak, buzogván, megköszönjük mindnyájan és magunkat, mint illik az Isten népéhez, engedelmességre és szófogadásra álhatatosan igérjük és kötelezzük; hiv bennünket a megtestesült Isten, ki hogy inkább velünk szólhasson, a mi testünk fedelét magára vette, kinek is titkos és dicsőséges testben meglett jelenésének ünnepén az ajtó előtt áll az Urnak tanitványa, ezen becsületes ifju Putnoki István, kit is — kelmed kegyelmességében bizván, kiküldöttünk, hogy a sok siralmok meg jajok és csapások között is hivogasson mindeneket a Jesus Christus hopmesterével együtt az életnek megjobbitására, az Isten utainak követésekre és a testben megjelent Felséges királynak is engedelmességére. Vegye kegyelmed ugy, mint a Krisztusnak tanitványát, megengedvén emberi megeshető erőtlenségét; a kigyelmed kegyességének jutalma maga a Jehova lészen mindazokkal egyetemben, a kiket ő Felségétől ajándékon vett, kik is hogy kigyelmeddel egyetemben mindörökké ő Felsége örökösei legyenek, egyező szivvel kivánjuk.

Maradván a kigyelmed szolgálatjára készen, a M.-Vásárhelytt letelepedett S. P. Collegium és igazgatója s alázatos tanitója

Szathmári Mihály m. k.

Maros-Vásárhelytt, die 21. dec. anno Red. (emtionis) 1719. [1])

180. l. *Kövesdi Jánosnak* 1749. november 7-én keresztelt-tett fia: *Izsák*. Az anyakönyvben zárjel között jelezve ez áll: „Cum allusione ad circumstantias nativitatis Isaaci.“ Izsák = nevetség vagy nevetés fia.

194. l. a 8—10 sorhoz felül. *Szombati Samuel* fehérvári papságra menetele után, az ő helyére theologiai professornak Csécsi Jánost akarták némelyek meghivni 1738-ban, ki „a pataki professorságból kiesett 1733-ban, nem annyira irigyei és rossz akarói, mint a maga megátalkodott kemény indulatja miatt, a ki mástól senkitől függeni nem akart; az időtől fogva nagyobbára az istenfélő embereknek adakozásaiból élt. Csak igaz az hogy a jó illatu

[1]) Eredetije a gróf Toldalagi-család levéltárában Radnótfáján.

liliomnak is van fekete árnyéka: a hasznos tudós emberben is van erőtlenség, a melylyel mind magának s mind másnak küzdeni kell.“ [1])

Csécsi meghivását a vásárhelyi tanárságra br. Bánffy Zsigmond meg akarván akadályozni, 1738. márczius 23-án következő nyilatkozatot terjesztett be az akkor Szebenben székelt ref. Főkonzistoriumnak: „Tiszteletes Csécsi János Erdélyben theologiae professorságra való vocatioja iránt lehető szükséges consideratiok.

Tudós, orthodoxus, nagy memoriával biró ember és a hitnek dolgában eddig semmi innovatioval nem vádoltatott, ezért a professorságot megérdemli.

Ellenben constalnak:

1. hogy a reformatio emlékére nyomatott secularis oratiója miatt nem csak Magyarországon, hanem Erdélyben is a pápisták előtt ő kegyelme felette nagy gyülölségbe esett és e miatt nem csak magára, hanem a pataki kollegiumra is azután sokkal inkább fenekedtek. Már ha Erdélybe hivatik — Marosvásárhelyre — az egész cath. status arra fogja magyarázni, hogy szántszándékkal az ő boszuságára hivattatott be és nem csak magát, hanem a vásárhelyi kollegiumot és annak szine alatt a református statust is sokkal inkább fogja persequalni.

2. A Felség letétette a professorságból, mint a ki sok tumultust, scandalumot szerzett. (Szathmári Mihályt vitték helyébe Vásárhelyről 1734.).....

7. A vásárhelyi kollegium fogyatkozásának megorvoslására kivántatik oly theologiae professor, a ki nem csak tiszta tudományu, hanem próbált és jó erkölcsü activus, magát jól alkalmaztató, a sokfelől jött különböző természetü ifjuságot prudenter és kegyesen dirigálni tudó, serény, középszerü idejü és jó oeconomus ember, maga is jó praedicator legyen és a katedrára is jó praedicatorokat tudjon készitteni. Tiszt. Csécsi uram pedig már öreg ember lévén és az erdélyi Méltóságos urakat sem ismervén, később demerealhatja rendrevaló esmerkedés által a patronusokat. De a mi nagyobb, sem eloquentiával, mint habaró nyelvü ember, sem praedicalásával senkinek sem complacealhat, nem is consecratus a szent minisz-

[1]) Bod Péter „Athenas“ 312. l.

teriumra, a tanitványi is inkább theoretikusok mint praktikusok, ugy, hogy eddig a pataki diákok minden kollegiumban való diákoknál alább való módon és gyengébben praedicallani observaltattak.“ [1])

197. l. Técsi Krisztina, Técsi Sámuel tanár árván maradott leánya, Gecse Dániel orvos doctornak, az emberszereteti intézet alapitójának édes anyja. G. D. házasságon kivül született 1768. Czigányifaluban, Középszolnok vármegyében. (Böjte Ödön „Hunyadmegye Sztrigy melletti részének és nemes családainak története“. 1891. Bdp. 66. l.)

198—199. l. Baczoni Incze István, született 1721. január 5. 1726. kezdett tanulni a kolozsvári ref. kollegiumban. 1736. január 8. diák lett. 1737. diáki hosszu ruhába öltözött szeptember 27-én.

1741. április 18. Kolozsvárról akadémiára indult, jul. 3. Leydába érkezett, a hol 4 évet töltött. Innen 1745. Franequerába ment aug. 10-én s itt volt 1746. julius 15-ig. Innen látogatás végett ujból visszament Leydába, honnan megint vissza Franequerába jul. 20. s aug. 5-én haza indult, november 19. Kolozsvárra megérkezett, 1747. január 6. ment Zentelkére b. Bánffi Farkashoz s ugyanezen évben junius 21-én az Igenben tartott Synoduson pappá szenteltetett. 1749. Zentelkéről Kolozsvárra ment februárban, s junius 18—19-én a vásárhelyi professorságra vocatioja érkezvén, aug. 9-én Vásárhelyre jött, szept. 11-én beköszöntő beszédet tartott s 23-án a tanitást elkezdette. 1753. január 6. Enyedre ment s Tőke Sárával jegyet váltott s május 8—9. lakadalmozott.

1754. aug. 28. d. u. 2—3 óra között született *Sámuel* nevü fia, a ki szept. 6-án megkereszteltetett. Ekkor az ebhát-utczai uj professorális házba költözött.

1757. deczember 15-én született és 22-én megkereszteltetett *Sára* nevü leánya.

1760. máj. 22-én született és 30-án megkereszteltetett *István*.

1768. máj. 27. született és jun. 3-án megkereszteltetett *Zsuzsa*.

1774. máj. 5. született és jun. 10-én megkereszteltetett *József*.

1757. februártól fogva betegeskedett. A korában történt neve-

[1]) Eredetije a gróf Toldalagi-család levéltárában Radnótfáján.

zetes dolgokról hasznos rövid jegyzéseket tett. Eltemette Borosnyai L. Simon 1. Kor. XIII. 12. v.

201. l. *Kovásznai T. Sándor* 5 évig volt Lázár Jánosnál ephorus Gyalakután. 1760. május 14-én tett vizsgát a theol., philos. és philologiai tantárgyakból Nagyenyeden Dési György, enyedi pap és Senior's Bod Péter igeni pap és főjegyző kinevezett vizsgáló biztosok előtt. 1763. julius 27-én kelt Leidában elbocsátó bizonyitványa; Joh. Jac. Schultenstől is akkor kapott bizonyitványt. [1]) November 8-án érkezett haza Hollandiából.

I. Fogarasi (Szabó) Sámuel, gálfalvi pap és küküllői tractualis esperes, mint vásárhelyi születésü s az itteni kollegiumban épen Kovásznai idejében tanult, terjedelmes (580. lap) kézirati életrajzi naplójában [2]) ezeket jegyezte föl Kovásznairól:

201. laphoz. „Gróf Lázár János patrociniuma által tétetett Kovásznai marosvásárhelyi professornak, mely statiot kivánt volna elérni Dr. *Mátyus István*, de el nem érhetvén, nem is voltak egymásnak soha jó emberei. Kovásznai nőtlen életet élt; durva, darabos ember volt és satiricus, de nagy orator, nagy poeta, — kivált deákul; az asszonyokat sokat bosszantotta: azt az enecdotát beszélik róla, hogy udvari tanitó korában a Grófné vastag vászonból csináltatott neki lábravalót, azt az ingen kivül kötötte, melyért midőn megkérdeztetett volna, azt felelte: hadd lássák az ő Nagysága gratiáját.

Midőn a grófné Gyalakutáról beküldötte vásárra Vásárhelyre, nevezetesen csizmavásárlás végett s pénzt adott neki: a Fraj csizmájára 4 máriást, más csizmákra 5—6 máriást (1 máriás = 17 kr), elment a csizmaáruló szinbe s kérdezvén a csizmák árát a mértékek szerint, ha többet vagy kevesebbet kértek, alkuba sem ereszkedett, hanem addig járt, mig a mértékek és kiszabott ár szerint valót. talált, akár jó akár gyenge volt a csizma. Hazaérve a grófné csak elbámult, hogy mindenikért annyit adott, a mennyit kiszabott volt. A grófné is félbehagyta azután a vele való vásároltatást.

1791. év körül csináltatott a vásárhelyi ref. egyház orgonát a vártemplomba. Kovásznai ugy nyilatkozott ekkor: „Vásárhely csináltatott magának egy *Fakántort*, jó lenne már, ha egy Fapapot

[1]) Kovásznai Miscellanea. Teleki könyvtár 3587½.

[2]) Nagy Sándor hidvégi ref. pap tisztelt barátom birtokában van a mű, ki szives volt abból közölni velem adatokat.

is csináltatna.“ Az akkori öreg kántor Bertalan Mihály pedig *Nádi bikának* nevezte az orgonát.

Tartott maga mellett szolgának mindenkor egy tanulót és az ilyenekből derék emberek lettek, — papok, professorok — nevezetesen: enyedi professor a még most is élő (1823.) öreg *Nemegyei*; marosvásárhelyi professor *Zilahi*; deési dr. *Sos* Márton; mostani marosvásárhelyi professorok *Dósa* Gergely és *Antal* János. Maga egyedül az első házban hált, a szolgája egyedül hátul. Ebédet a városról fogadott; vacsorán pedig tojást vagy veres hagymát evett. Szolgája a kertben dohányt csinált, erős pipás volt, még a könyvei is a pipafüsttől mind büdösek voltak; tanuló-háza padimentuma sok helytt egészen által égett. Az asszonyokkal örökké csufolódott, mégis utolsó betegségében „*Ördög találmányának* mondotta, *hogy az ember meg ne házasodjék.*“ Akadémiákról lejőve, a német köntöst mind elhányta, a milyenben szoktak volt járni az akadémikusok, hogy a domidoctusoktól megkülönböztessenek. A parokájának Wuklijaiba egy-egy pár verset tett s azzal eltemette, s nyirt hajat viselt; minden öltözete magyaros volt, még csak a csizmája sem volt bőr sarku, hanem ipplikes és nagy vaspatkó rajta; viselt rókatorkos prémmel, bőrrel bérlelt hosszu togát és három egyenlő szegre felakasztott kalapot. Nyomtatott oratioi és versei mutatják, milyen nagy literátor volt. Zsidóul szerette énekelni. A patriac históriában mindent bátran kibeszélett, még revocáltatták is vele a cathedrából sok szavait, a melyet igy szokott vala végbez vinni: „Nékem a Gubernium parancsolja ezen s ezen szavaimat visszamondani, imé most előttetek vissza is mondom, ne legyen ugy, a mint volt.“ Ezen historiát hallgatni még a városiak is feljártak az auditoriumban, s a pápista papok átulkodtak ellene.“

206. l. *Basa Istvánnak* édes atyja is István, édes anyja Nagy Erzsébet; esküvőjük 1739. márczius 17-én volt Előbb Idán, M.-Régenben, Koronkán és utoljára Maros-Vásárhelytt folytatott papi hivatalt s ugyanitt végezte be életét 1750-ben junius 30-án 45 éves korában. Koronkán a Toldalagi fiatal grófok növelését is vezette s ezért hálából Toldalagi László emlékkövet [1]) is készittetett és állittatott egykori nevelőjének a vásárhelyi ref. temetőben.

[1]) 40 forintba került a kő Toldalagi László naplófőljegyzése szerint. 1888-ban megujittatta az irást és festette a követ Basának harmad unokája: Dósa László mérnök.

Basa tanárról dicsérőleg emlékezik Fogarasi Sámuel. Nősült 1775-ben, aug. 12-én megkérte, 17-én jegyet váltott s decz. 28-án nőül vette Incze Sárát. Leánya Ráchel, Dósa Gergelyné, született 1777. szeptember 23-án.

Basa István tanitott dogmatikát, theologiai moralt, egyháztörténelmet és szónoklatot (concionandi methodus). A dogmatikában Pictet Benedek volt a kézikönyve. Unalmas volt a theologiája, mert csak a deák nyelvbe merült belé, sokan nem is értették. Némely fejezetről hónapokon át beszélt s a mellett sok fejezetet mellőzött, a miről pedig tanitott, arról mindent el akart mondani, a mit valaha hallott vagy olvasott. Három esztendeig délelőtt mindennap egy-egy órát mind csak a dogmatikát tanitotta s abból minden szerdán délelőtt disputatiot — vitatkozás — tartott. Egy absolutos diák volt a defendens (védő), két leczkehallgató diák pedig oppenensek, a kik ellenvetéseket tettek. Maga Basa, mint elnök a szószékben ült, a defendens a szószék előtt egy kis asztal mellett állott, az oppenensek pedig objectioikat a diáki székekből, a hol ültek, mondották vagy tették. Szabad volt akárkinek is renden kivül ellenvetést tenni engedélykérés mellett (Venia Clarissimi Praesidis=elnök ur engedélyével) s azután opponalt. De a defendens keveset felelhetett, mert mind Basa uram akart felelni.

Három esztendő alatt a délutáni órákon 4—5-ig tanitottta az egyháztörténelmet, morált és szónoklattant, vagyis inkább olvasta, mert szóról-szóra le volt irva a mit tanitott. Minthogy pedig 4 órakor a diákok tanitványaikkal privatáztattak, ezért 3—4 diák alig ment a leczkéjére, hanem a cursusát leirván, megtanulták s ugy tettek vizsgát tantárgyaiból. A morált utoljára nem is igen tanitotta.

Magas, száraz, barna ember volt, mint a leánya, Dósa Gergelyné. Siket hangja volt, de igen szép latinsággal beszélt.

208. l. *Szabó Sámuel* székely származásu. A II. József császár által engedélyezett nagyszebeni ref. templom felszentelésekor mondott beszéde is megjelent nyomtatásban.

262. l. *Köteles Sámuel* neje: Gál Rebeka, Gál Pál marosvásárhelyi ügyvéd leánya volt. Leányai: *Ágnes*, meghalt 1887. nov. 6-án 86 éves korában Kézdivásárhelyt, honnan nov. 7-én Fogarasba szállittatott s ott 8-án tétetett a közös családi sirboltba; *Mária*, Fülöp Elek k. j. biró neje, meghalt 1879. Fogarasban; *Juliánna*,

Csiki Károly nyugalmazott jószágigazgató neje, meghalt 1875. Fogarasban.

264. l. *Tompa János* 1801. február 6-án igtattatott be tanári hivatalába. Censor volt 1802. Marosvásárhelytt, 1803. Radnóton, 1814. M.-Vásárhelytt, 1815. K.-Gálfalván, 1826. Ujtordán és 1830. Déván tartott Synodusokon. 1811. jul. 14-én nősült. Neje Cseh Kriska, Cseh Sándor leánya Marosvásárhelytt. Gyermekei: *János*, mérnök Kolozsvárt; *Lajos*, mérnök Kolozsvárt (neje Gál Zsuzsa, leányuk: Lujza, Kiss Károlyné Kézdivásárhelytt) és *Róza*. 1817. szept. 3-án bucsuzott ki vásárhelyi tanári hivatalából.

269. lap. *Hauchard Izsák*, német és franczia nyelvtanitó, őse József Hugenotta, a protestánsoknak a katholikusokéval egyenlő jogot biztositó 1598-ban kelt „nantesi edictum"-nak 1685. október 22-én történt megsemmisitése előtt kiköltözött Franczia országból Hanauba. József utóda (unokája?) *Izsák* a götingai egyetemen 1760. körül megismerkedvén gróf Teleki Józseffel, később Erdélybe jött nejével együtt s Vásárhelytt telepedett le. Gyermekei: *József* az „Elba" sziget megteremtője 1816—17-ben, hires mérnök és épitész, 1809-ben a felkeléskor (insurrectio) Pesten a magy. hadseregbez csatlakozott, de lováról leesvén, egy ideig nem szolgálhatott, később a bécsi szabad csapatban szolgált s érdemjelt kapott. Azután visszajött Erdélybe s Fehérvártt a pénzverdénél pénzbeváltó lett, onnan pedig visszavonult Vásárhelyre s itt házat és kertet szerezve, műkertté alakitotta át. Meghalt 1841-ben, 8 fiut és 2 leányt hagyva maga után. József nevü fia 1842-ben az erdélyi országgyülésen franczia nemességét bemutatván, honfiusittatott s magyar nemességre ajánltatott, mit a következő évben meg is nyert az uralkodótól; bányászatra adva magát, mint kitünő szaktudós, bányanagyságra emelkedett. Ezen József 3 fivére: Ferencz tengerész, Lajos gazda, Sándor hivatalnok.[1] *Izsáknak* egy leánya: Mária 1787. jan. 22-én „copuláltatott Rédei Zsigmondné házánál Csonta István nevü, Pagocsán belső hivatalt folytató személy az idevaló nemes collegiumban német nyelvtanitó Hauchard N. professor hajadon leányával, Klárával, a több professorok sat. jelenlétében, háromszori próclamatio után".[2]

[1] „Székely Hirlap" 1866. 12. sz. s ezután Orbán Balázs „Székely Föld" IV. k. 152. l.

[2] Marosvásárhelyi ref. egyház anyakönyvében.

Hauchárd Izsák magyarul nem tudott, diákul tanitott s magyarázta a német nyelvet, de diákul is rosszul beszélvén, nem tudott tekintélyt tartani, s igy kevés hasznát vette az ifjuság, Gellert leveleit forditotta. Óra után oly helyekre ment s ott töltötte idejét, a hol németül társaloghatott.

271—338. laphoz. *A Bolyaiak dicsősége az amerikai egyesült államokban. Dr. Halsted Bruce György* tanár, a tudományos akadémia elnöke, az amerikai egyesült államokban, Bolyai János „A tér, absolut tudománya“ czimü müvét leforditotta angol nyelvre, mely két év alatt két kiadást ért. Ezen eredetiben latin nyelven irott, 26 lapra terjedő kis munka mennyire, magára vonta az amerikai, sőt a japáni szaktudósok figyelmét, mutatják a forditóhoz küldött következő rövid nyilatkozatok.

A tér absolut tudománya.

Függetlenül Euclides XI. tételének igazságától, mely a priori meggyőző erővel nem bir.

Irta Bolyai János. Angol nyelvre forditotta Halsted Bruce György. A. M. Ph. D. (=Artium Magister, philos. Doctor) a Texasi egyetemen mathematika tanára, első kiadás 1891. Második kiadás 1893. ára 1 dollár 25 cent. 2 frt 80 kr.

A newyorki mathematikai társulat elnöke Mac Clintok Emory nevezett társulat értesitőjének II. kötetében nro 2. sz. alatt 1892. novemberben megjelent értekezését, melynek czime „A nem Euclidesen alapuló geometria,“ igy kezdi:

„Lobatschewskynek és Bolyainak azon hires munkáik, melyekben nevezettek bizonyitják, mi a geometria, ha a párhuzamos vonalokról való tétel mellőztetik, már rég le vannak forditva számos müvelt nyelvre, de mult évig hozzáférhetlenek voltak angol nyelven. Mindazok, kik kizárólag az angol nyelvet birják, nagy hálával tartoznak Halsted György tanárnak, hogy a hiányon segitett világos, szép irályu forditásával. Azon biráló megjegyzések, melyeket Halsted tanár ur a használatban levő geometriai tankönyvekre tesz, sok elmeélről tanuskodnak, de mint minden más, napi érdekü polemia, muló becsüek s kihagyandók volnának egy későbbi kiadásból, mely végleges örökbecsü munkául volna. Azon gyakorlati haszon, melylyel Halsted ur kartársainak szolgált értékes tankönyvei a „Téren tuli és Euclidest mellőző geometria bibliographiája“ (lásd amerikai

mathemaitkai folyóirat 1. és 2. füzet) és most e fordítás által, kiváló elismerést érdemel.

A Nation 1892. márcz. 17. 54 kötet Nro 1394. 212 lap. igy ir: Halsted György tanár ur, kinek Lobatschewsky „Nem Euclidesen alapuló geometriája“ fordítását nemrégiben ismertettük, most leforditotta Bolyainak hasontárgyu hires munkáját. A fordító előszavában ezeket mondja: „E sajátságos magyar virágot több mint 35 évi feledékenység után a világnak dr. Baltzer Richárd tanár ur kiváló tudományossága mentette meg „Mathematika elemei“ czimü munkájának 1867. megjelent második kiadásában. Dr. Baltzer felhivta a figyelmet a geometria ez uj alapvetőjére s Bolyai neve végre elfoglalta a tudományok történetében őt megillető helyet. Ugy látszik odáig csakis Bolyai saját atyja: Bolyai Farkas volt az egyedüli, ki kellőleg méltányolta fia müvét. „Mondják, hogy Bolyait egykor 13 katonatiszt hivta párbajra. Bolyai e kihivásokat elfogadta, csak azt kötve ki, hogy minden párbaj közt hegedüjén egy darabot játszhasson, s mind a 13 párbajban ő volt a győző fél.“

„Több mint ezer lap kézirat maradt utánna, mely még idáig competens mathematikus által megvizsgálva nem volt.“ [1])

„Sokaknak, kiket e tárgy közelről érdekel, e mű csak most a forditásból lett hozzáférhető.“

„A tudomány történetére nézve a legnagyobb értékkel bir. De a tárgy ismeretébe tökéletesebben vezet be a Lobatschewsky munkája.“

„Professor Halsted e forditásával nagy szolgálatot tett a mathematikusoknak.“

Virginiai egyetem. 1891. okt. 13.

Kedves dr. Halsted. Ön az Egyesült államokban a mértan ügyének nagy szolgálatot tett a két forditása által (Lobatschewsky és Bolyai.)

---

[1]) Ez nem éppen ugy van. A Bolyai kéziratokat fölkérte a magy. tud. akadémia kollegiumunktól, átvizsgáltatta s azok között Bolyai Jánosnak 1823. atyjához intézett levelét találta csupán érdekesnek a B. J. appendixének keletkezésére vonatkozólag. És ez is most Halsted ur kezében van franczia forditásban.

Hogy a Bolyaiakról csak most vettek tudomást az amerikai tudósok, nem mi vagyunk okai. Gauss halálakor s később nehány évvel 1860. irtak róluk a németek éz francziák is K. J.

Ugy hiszem, hogy a mértannak világosabb felfogására vezetne e tárgyakat a tanteremben is előadni.

Egyuttal föltétlen elismerésemet fejezem ki az ön „Mensuration“ műve felett. W. H. Echols.

Lafayette College-Easton, 1892. márcz. 26.

Kedves Halsted tanár ur. Köszönöm, hogy szives volt Lobatschewskyt nekem megküldeni. Köszönöm, hogy alkalmat adott Bolyai művét „A tér absolut tudományát“ a könyvtárnak megszerezni. Ön szerencsés, hogy a mathematikai tudományok e jelentékeny mozzanatait ön vezeti be. Őszinte hive F. A. March.

Császári Egyetem, Tokyo, Japan, 1893. máj. 15.

Tisztelt uram. Tervbe van Riemann értekezését és Bolyai geometriáját kiadni, folytatásául az ön Lobatschewsky forditása kiadása által megkezdett sorozatnak.

E levelem czélja az ön szives engedélyét megnyerni, hogy Bolyai forditását használhassuk. Maradok hive D. Kikuchi.

Newyork, 1892. febr. 9.

Hirlapegyesület hivatala Broadway, 212.

Kedves Halsted. Köszönöm, hogy alkalmat adott Bolyai művének forditását megismernem. Nagy érdekkel olvastam a munka azon részeit, melyek szaktudományos voltuknál fogva meg nem haladták felfogásomat. Mathematicus kollegáit nagy hálára kötelezte, hogy ezen epochalis munkát nyelvünkön hozzáférhetővé tette. Remélem minden tekintetben jól érzi magát. Őszinte hive Chas R. Williams.

Sir Stawel Ball Róbert, volt Irland királyság királyi csillagász, jelenleg az angol Cambridgei egyetemen a geometria és csillagászat tanára. — Dublini csillagda, 1892. febr. 20.

Uram! Nagyon lekötelezett Bolyai forditásának megküldése által. E mű értékét tetemesen emelik az ön jegyzetei. Melegen köszönöm azon hizelgő kifejezéseket, melyekben rólam megemlékezett.

Teljesen egyetértek önnel e tárgy érdekeltsége és fontossága felől. Bámulatos következtetésekre vezet.

Megfigyelésre méltó az is, hogy mennyi mathematicus közeledett különböző oldalról e tárgyhoz s vezettetett rá azon kérdés megtanulmányozására. Mivé lenne a mathematika a XI. tétel nélkül. Őszinte hive S. Ball Róbert.

Hogy ezen uj felfedezések szükségkép mi hatással lesznek a mértan elemeinek tanitásánál, az arról való vizsgálatokat lásd „A régi és az uj geometria“ czimü Halsted Bruce Györgytől az Educationál Review VI. kötete 2. szám, 144—157. l. 1893. szeptemberben megjelent tanulmányában.

Ezen két év alatt két kiadást ért forditás egészen elfogyott s a fennebbi buzditások és kedvező nyilatkozatok következtében harmadik kiadásra is elhatározta magát Halsted tanár és ezen czélra Bólyai Farkas „Tentamen“-jét is megrendelte. Valóban meglepő lenne szaktudósainkra nézve, ha Bolyai „Tentamen“-je, a fokos két kötet, előbb látna napvilágot angol nyelven, mint a latin nyelvü eredetinek már rég megkezdett második kiadása nálunk. Hát még magyar nyelven kiadása?!

338. l. *Molnár Sámuel*, beköszöntő beszédet tartott 1817. nov. 22-én, csütörtökön; atyja Molnár György 33 évi szolgálat után meghalt 1816. julius 11-én.

339. l. mellékletéhez. *Csernátoni Vajda Péter* ref. püspök neje: Uszkai Krisztina. *Csernátoni Vajda János* enyedi pap, előbb Toroczkó-Szentgyörgyön volt pap. *Abacs János* püspök nősült 1777. decz. 11.[1] *Galambos Mihály*, enyedi tanár, Gyujtó Zsuzsánnát nőül vette 1780. november 29. Kolozsvárról.[2] *Farczádi Nagy Gábor*, toroczkószentgyörgyi pap s az enyedi tractus jegyzője.[3]

360. l. *Dósa Elek* beigtatásakor 1831. január 22-én beszédet tartottak: Zeyk Dániel főgondnok, Dósa Elek, Molnár Sámuel rector, Oroszlán István senior, gróf Bethlen Gergely urfi és ügyvéd Vadadi Filep József.

A makfalvi Wesselényi iskola történetéhez: „Nemes Marosszék fiai hadadi báró Wesselényi Miklós urnak a testvér két Magyarhaza előtt esmeretes hazafiuságát, a késő maradék emlékezetébe az által kivánták örökiteni, miszerint egy közköltségen vásárlandó marosszéki székely belső telek ajándékozása utján, a tisztelt báró urat egy virágzó népességü nemes székely-szék kebelében honositani hazafi kedves kötelességeknek esmerték. Minekutánna a nemes marosszéki székelység nagy részének, többnyire csupán hat váltó

[1]) Gyöngyösi János „Magy. versei“ 1790. Bécs 45. l.
[2]) Ugyanott 51. l.
[3]) Ugyanott 158. l.

krajczárokra terjedő s több lelkes polgároknak önkéntes résztvételek által begyült pénzével Makfalván egy belső telek megvásároltatott, az arról készült hiteles adománylevél augusztus 7-én itten Kolozsvártt számos minden rangu birtokosok jelenlétében nagyercsei gróf Toldalagi Zsigmond ur vezérlése alatt báró Wesselényi Miklós urnak innepélyesen által is adatott. A tisztelt gróf ur hazafiui érzékeny indulattal tolmácsolta a nemes Marosszékben lakó székely nemzetnek a tisztelt báró ur hazafiui érdeme iránt hódolással viseltető indulatját. Báró Wesselényi Miklós ur a tisztelt gróf ur kezéből az érdeklett adománylevelet lelkes beszéddel fogadá, melyben kijelenté, mily lelke mélyéből becsüli ezen adományt s mennyire igyekezik azt a nemzet boldogságára teendő szolgálataival megérdemleni. Ezuttal azt is kinyilatkoztatá a tisztelt báró ur, hogy az ajándékozott birtokban egy nemzeti nevelő polgári (reál) oskolát fog épiteni, ajánlván egyszersmind abban két r. katholikus és két unitárius gyermekek neveltetésére örök alapitványt is, serkentő, ébresztő példájául annak, hogy a nemzetiség szent czéljára a külön felekezetekre nem tekintő polgári és vallásos türedelmesség legyen a közvélemény óhajtása által is megszentelt eszköz". („Erdélyi Hiradó", 1834. aug. 16. 14-ik szám és innen átvéve a „Jelenkor" 68-ik számában aug. 23., 1834. Pest.)

391. *Bodola Sámuel*, neje Antal Zsuzsánna, meghalt 1889. junius 22. 86 éves korában.

397. *Török János*, 1833. október 1-től kezdve stipendiumot kapott a berlini egyetemen.

492. l. 49. **Gyulai Demeter Kálmán**[1]), természet-, földrajz rendes tanára, megválasztatott a Demeter Károly helyére 1892-ben.

Született 1853. junius hó 17. Magyar-Gyulán Kolozsmegyében, szegény nemes szülőktől. Elemi tanitását nagyatyja, putnoki Nagy Elek kezdette Gyulán és Csomafáján. Tiz éves korában a kolozsvári ref. kollegiumba lépett s a 2. elemosztályban kezdette meg rendszeres tanulását s ott is fejezte be középiskoláit s tett érettségi vizsgát 1874. Az önkéntes katonai év kiszolgálása után 1875. a kolozsvári egyetemen folytatta felsőbb tanulmányait állami ösztöndij

[1]) **A rendes tanárok életrajzi adatainak kinyomatása után választatván meg rendes tanárokká Gyulai D. Kálmán és Csiki Lajos kartársaink, emiatt nem jutottak idősorozati rendes helyökre életrajzi adataik.**

élvezése mellett két és fél éven át s ezen idő alatt két pályamunkát irt: „A folyami rák boncztani leirása“ és „Az erdélyi kristályos palák“. Mind két pályadijnyertes mű az Orvos és Természettudományi Értesitőben jelent meg.

Az egyetemi cursus bevégzése után gróf Teleki Györgynél magán nevelői állást vállalt és folytatott 1879—1880. szeptemberig midőn Nagyenyedre hivták meg, s szaktárgyai tanitását a tanitó képezdében kezdette meg, mig a gymnasiumban magyarnyelvet tanitott, mint osztálytanitó két éven át. 1883. január 4. oklevelet szerzett és mint segédtanár müködött 1888. őszéig a nagyenyedi Bethlen kollegiumnál. Ezen idő alatt szabad idejét a természetrajzi gyüjtemény gyarapitására és rendezésére forditotta. 1888. a hódmezővásárhelyi ref. főgymnasiumhoz rendes tanárnak választatott az ujonnan rendszeresitett természet-földrajzi tanszékre s ez uj állásán is igen hamar megtudta magát kedveltetni tanitványaival s vonzó előadása által föl ébreszteni azokban az érdekeltséget tantárgya iránt. Szabad idejét itt is a természetrajzi gyüjtemény gyarapitására s jókarba hozására forditotta s e miatt irodalmi munkásságra nem maradott ideje. Igy az alföldön töltött 4 évi müködése alatt csak a „Sáskáink“ czimü értekezése látott napvilágot a hódmezővásárhelyi ref. gymnasium 1888/89. tanévi értesitőjében.

Mint hegyvidéki származásu nem tudta megszokni a poros alföldet s 1892. a kollegiumunknál ürességben levő természetrajzi tanszékre pályázott s erre az erdélyrészi ref. egyházkerületi közgyülés szeptember 12. megválasztotta. Tanitását október havában megkezdette. Székfoglaló értekezését „A természet háztartása“ 1893/94. isk. év megnyitó ünnepélyén tartotta, a mely megjelent ugyanezen évi isk. értesitőben. Megbizta az isk. Előljáróság gyülései jegyzőkönyvének vezetésével. Szabad idejét a gyüjtemény gyarapitására, rendezésére és leltározására kezdette forditani. Ezen foglalkozásai közepette kettős, sulyos, véletlen csapás érte s gátolta müködésében: boldogitó kedves nejének: Sárkány Teréznek 1894. szept. 7. váratlan elhunyta s három hó mulva decz. 8-án első szülött fiának Ferikének elveszitése. Fájdalma enyhitését az orvosló időtől várja s bokros teendői pontos teljesitése mellett közhasznu ismeret terjesztés czéljából szabad előadásokban keresi. Ily szabad előadást

tartott eddig a téglakészitès módjáról, a termès kövek keletkezésèről, a fütési rendszerekről.

50. **Csiki Lajos**, klassika philologia tanára 1892. szept. 12. Született 1863. márcz. 1. Görgényszentimrén, 7 élő testvér között a legnagyobb. Atyja Csiki Dénes m. kir. erdővéd volt; anyja Csiki Lina. Elemi tanulmányait anyja vezetése alatt a szülei háznál kezdette, majd a községi róm. kath., azután az ev. ref. elemi iskolában folytatta. 1872-ben ment a szászrégeni német tannyelvü elemi iskola 3-ik osztályába. 4 év multán a II. g. oszt. végzésével átjött a marosvásárhelyi ev. ref. koll. III. g. osztályba. Érettségit 1884-ben tett jeles eredménnyel. Felsőbb iskolai tanulmányait a budapesti egyetemen folytatta, honnan a tanári cursus végeztével a marosvásárhelyi ev. ref. kollegiumhoz jött, hol a latin és görög nyelvet tanitotta. 1891—92 iskolai évet a budapesti gyakorló isk. főgymnasiumánál töltötte, honnan a következő isk. évre a marosvásárhelyi kollegiumhoz hivatott meg, mint helyettes tanár a klass. phil. tárgyak tanitására. 1892. szept. 12. az egyházkerületi közgyülés kollegiumunkhoz rendes tanárrá választotta, 93-ban pedig az intézet gazdasági ügyei (inspector professor) végzésével is megbizatott.

„A nevelès czélja és feladata“ ozimü székfoglaló értekezését 1894. szept. 6-án tartotta.

A marosvàsárhelyi kollegium felügyelő fő- és algondnokai időrendi sorozatban.

A gondnokság keletkezése. A kollegiumaink és iskoláink főfelügyelete a XVII. században a nemzeti fejedelmek kezében volt, kik Gyulafehérvártt a fejedelmi székhelyen lakó ref. püspökökkel és tanácsurakkal együttesen intézték az iskoláknak mind anyagi, mind szellemi ügyeit. Az ország törvényei is gondoskodtak arról, hogy mind világi, mind egyházi gondnokok állittassanak az iskolákhoz (Approb. Const. Pars I. Tit. X. art. III.)

I. Apafi Mihály fejedelem gyakran rendelte le Fehérvárra az enyedi tanárokat s néha még a kolleg. seniorát is egy s más ügyek elintézése, tisztázása végett 1690 után az ifju v. II. Apafi Mihály

megválasztott fejedelem megerősitését az osztrák udvar előbb halogatta, végre megtagadta. Átmenvén Erdély az osztr. ház kormánya alá, a ref. vallás megszünt, azon kor szokása szerint, uralkodó vallás lenni Erdélyben. Azonban a református kormányzó: gr. Bánffi György gubernatori hatalmánál fogva kormányozta és vezette a többi urakkal — főként pedig gr. Bethlen Miklós cancellariussal az egyházi és iskolai ügyeket 1709-ig.

Ekkor április 24. szervezték a főkonsistoriumot Szebenben. Az ekklezsiák, kollegiumok és iskolák főgondnokai és kormányzóivá tétettek: hadadi báró Vesselényi István, gróf Teleki László, gróf Bethlen László és a püspök; megválasztattak a consistorium tagjai: 24 világi s ugyanannyi az egyházi rendből is, mint az enyedi, kolozsvári és gyulafehérvári kollegiumok tanárai, a tractusok seniorai (esperesek) és jegyzői; a kolozsvári, szászvárosi, fehérvári, fogarasi, enyedi, vásárhelyi, két tordai, vizaknai, hunyadi, dévai, kolozsi, deézsi és széki ekklezsiák papjai. Jegyzői: Alvinczi Sámuel, Inczédi József, Cserei Mihály és Pongrácz András.

Az ekép megalkotott főkonsistorium nevezte, illetőleg választotta ezen időtől fogva a kollegiumok gondnokait.

A marosvásárhelyi kollegium fő- és algondnokai 1718-tól fogva 1895-ig.

a) Főgondnokok:

Teleki József gróf Fehérvártt és Vásárhelytt
Toldalagi János Vásárhelytt a particulaban volt } 1718.
Bethlen Ádám bethleni 1730—45.
Teleki Sándor 1734—1754.
Lázár János 1735—1764.
Bethlen Sámuel 1743.
Toldalagi Pál 1743.
Toldalagi László 1748.
Bethlen Pál 1748—1761.
Bethlen Dávid
Bethlen László } 1766. junius 21-én declaraltattak főcuratoroknak a kollegium auditoriumában.
Teleki József 1772. neveztetett ki, 1796.

Toldalagi Ferencz 1773 neveztetett ki.

Teleki Lajos 1781. ezen évben irta alá a kéregető levelet Toldalagival.

Teleki Domokos 1784. április 18-án neveztetett ki.

Teleki Mihály
Teleki László } 1786. főgondnokokká kineveztettek.

Bethlen László, ifj. 1786 május 20, tiz év alatt távol lévén, nem igen teljesithette tisztét, leakart mondani, de nem fogadták el, igéri, hogy résztvesz ezután az iskola dolgaiban.

Ifj. Teleki Domokos 1798 junius 29. Sámuel fia, meghalt 98.

Kemény Miklós gr. 1814. neveztetett ki Bethlen László helyett.[1])

Zeyk Dániel 1818. junius 14-én választatik meg *harmadik* főgondnoknak, 1845-ben lemondott.

Toldalagi Zsigmond 1830. meghalt 1847 máj. 14.

Kemény Pál báró 1833. aug. 28.

Bánffi János báró 1845. okt. 2-án Zeyk Dániel helyett. Meghalt 1873. decz. 8.

Toldalagi Ferencz 1853. okt. 2-án 3. főgondnoknak.

Teleki Domokos 1856. jul. 7. lemondván az udvarhelyi kollegium gondnokságáról, a tanárikar személyesen hivja meg; meghalt 1876. május 1.

Antal László dr. 1874. április 15-én, *első főgondnok a középrendből.* Bánffi János helyére. Meghalt 1884. decz. 28.

Kemény Domokos báró 1879. nov. 4. Teleki Demokos helyett.

Bánffi Zoltán báró 1885. máj. 1. Antal László helyett. Meghalt 1892. junius 10.

Kemény Kálmán báró 1894. április Bánffi Zoltán helyett.

---

[1]) Kemény Miklósról irta volt Szász József e verset:

Nehéz a hazának ügyes-bajos dolga;
De könnyül a teher, ha Kemény a szolga.

b) Algondnokok:

Szilágyi János 1731.
Szilágyi József 1740—1743.
Szilágyi Mihály 1743. József helyett.
Alsó István nagypestyéni 1748.
Rozsnyai József 1756—1767.
Máthé Izsák 1767.
Szucsáki Ferencz 1777. neveztetett ki.
Kandó Mihály 1788. neveztetett ki. A 2-dik curatorság ekkor felállittatik.
Szilágyi József, ákosfalvi 1790. meghalt 1803.
Z. Aranka Dániel 1797. még egy algondnokság fölállitását szükségesnek tartotta a főconsistorium. 3-ik curatorság.
Biró Sándor, k. görgényi 1803. Szilágyi helyett, 1805 lemondott jun. 3-án.
Nagy Dániel kebelei 1803—1835. máj. 10. öregsége miatt lemond.
Máthé Izsák 1807—1830.
Kemény Pál báró 1831. és 1833. főgondnok.
Bélteki Zsigmond, orvos 1834. aug. 24—1859. ápr. 29.
Antal Imre 1838. Nagy Dániel helyére.
Péterfi Pál 1859. máj. 29—1861. márcz. 11.
Antal László 1861. junius 9—1874. április 16-ig, ezentul főgondnok.
Bánffi Endre báró 1874. április 16. Antal Imre helyett.
Kabos László 1875. máj. 23. Antal László helyett. Meghalt 1879. aug. 28.
SzentIványi Kálmán 1875. máj. 23. Bánffi Endre helyett. 1885. lemondott.
Dósa Miklós 1879. nov. 4. Kabós László helyett. Meghalt 1883. okt. 17.
Illyés Károly 1884. junius. Dósa Miklós helyett, kuriai birává neveztetett és Pestre ment 1889.
Dósa Elek 1885. máj. SzentIványi Kálmán helyett.

Dósa Gábor 1890. Illyés Károly helyett.

A fő- és algondnokok a rendes tanárokkal együtt képezik a kollegium főkormányát, előljáróságát. Hatáskörébe tartozik a kollegium beligazgatása, vagyonkezelése, külső hatóságokkal való viszonyai. Az igazgató-tanács leiratait, rendeleteit teljesedésbe veszi, szóval: a kollegium mind szellemi, mind anyagi ügyeit vezeti, igazgatja. És a gondnokok jutalma ezen megtisztelő hivatalért, de igen gyakran igénybe vett fáradozásaikért a hiven teljesitett kötelesség megnyugtató érzése.

I. A marosvásárhelyi régi iskola (particula) igazgatói (rector) időrendben 1569—1718-ig.

1. Tordai Ádám 1569. 493. lap.
2. Laskai Csókás Péter 1581. 10—14. l.
3. Decsi Czimor János 1593—1601. 15—29. l.
4. Bojthi Veres Gáspár 1622. 30—39. l.
5. Erdőbényei Deák János 1633.
6. Veresmarti Gáspár 1633—1634.
7. Rozgonyi alias Sutoris János 1640—1643.
8. K. Vásárhelyi Péter 1652—1653.
9. Fogarasi V. Mihály 1653 decz. 6—1657 ápril.
10. Sepsiszentgyörgyi K. Mihály 1657 máj.—1659 január.
11. Szentgyörgyi Dávid 1659 febr.—1660 nov.
12. Uzoni S. Balázs 1660 nov.—1661 ápril.
13. Abafáji P. András 1661 máj—szept. 18-ig.
14. Fogarasi Mátyás 1662 máj—1665 ápril.
15. Hunyadi Pál 1665 ápril—1667 ápril.
16. Zágoni István 1667 máj.—1670 márczius.
17. Szentgyörgyi B. György 1670 ápril—1671 decz.
18. Fogarasi János 1672 január—juniusig.
19. Vizaknai M. Márton 1672 jul—1673 jul.
20. Gidófalvi Balázs 1673 aug.—1677 ápril, először.
21. Gönczi István 1677 máj.—1680 ápril.
22. M. Vásárhelyi István 1680 máj.—1681 márcz.
23. Gidófalvi Balázs 1681 ápril—augusztusig, másodszor.
24. Vásárhelyi K. István 1681 szept.—1685 nov.

25. Zalányi Baróti János 1685 nov.—1688 nov.
26. Jenei Mihály 1688 decz.—1691 máj.
27. Felfalusi József 1691 jun.—1692 márcz.
28. Muzsnai Kis Miklós 1692 máj.—1694 ápr.
29. Técsi János 1694 ápr.—1696 ápr.
30. Fogarasi Sámuel 1696 máj.—1698 aug.
31. Dálnoki Benkő Márton 1698 szept.—1700 szept.
32. Kis-Éri György 1700 szept.—1703 január, először.
33. Erdődi V. István 1703 január—1704.
34. Szent-Simoni János 1705—?
35. Kis-Éri György 1707 máj.—1714 decz. másodszor.
36. Köpeczi K. Mihály 1715 január—1718 április 18-ig.

II. A sárospatak-gyulafehérvári kollegium tanárai 1672—1718-ig.

1. Buzinkai Mihály 1656. Patakon 1671-ig, 1672—1683 nov. 23.
2. Pósaházi János 1657. Patakon 1671-ig 1672—1686 május 3.
3. Kiskomáromi István 1686 julius—1700.
4. Kaposi Sámuel, hittudor 1689—1713 jul. 23.
5. Berzétei K. János 1713 aug.—okt. 13.
6. Zilahi Sebes András 1714 febr.—1716 márcz. 26-ig és Krakkóban s Vásárhelytt 1718-ig.
7. Szathmári Paksi Mihály 1716 febr. 21—1716 márcz. 26-ig és Krakkóban s Vásárhelytt 1718-ig.

III. Marosvásárhelyi kollegium tanárai 1718 április 30—1895-ig.

1. Zilahi Sebes András 1718—1719. theolog.
2. Szathmári Paksi Mihály 1718—1734 filoz. theolog.
3. Köpeczi K. Mihály 1718—1719-ig philologia.
4. Kövesdi János 1720—1759 decz. 30. Zilahi helyett és 46-ban Nádudvari h.

515—517. ll. I. 4., 5. II. 1—4. III. 1—3., 8., 10., 11., 13. számjaihoz.

Saját néviratok.

Ao. Dni. 1633 die 31. may apertae per me Casparem Bojthinum p(roto) Notarium Comitatus Albensis.

UNIVERSITATEA DE MEDICINĂ, FARMACIE, ȘTIINȚE ȘI TEHNOLOGIE „GEORGE EMIL PALADE” DIN TÂRGU MUREȘ 1925

Fernétoni W. Sámuel k.

Zilai Sámuel m.k.

Malfalvi Dósa Gergely

Borosnyai Lukáts János

Antal János

Kötelesi Sámuel

Gonya János m.k.

Bolyai Farkas

A'z. Molnos Sámuel

Kibédi Péterfi Károly

Dósa Elek

Dodola Sámuel

Jerok János m.k.

Ercsei János

Szász István

5. Szombati Sámuel 1735 ápr.—1737 okt. Szathmári helyett theolog.
6. Nádudvari Sámuel 1740 máj.—1746 nov. 16. Kövesdi helyett filoz.
7. Técsi Sámuel 1742—1756 január 16. Szombati h. theol.
8. B. Incze István 1749—1776 márcz. 4. Nádudvari h. filoz.
9. Benkő Mihály, besenyői, 1757 márcz—1797 decz. Técsi h. theol. 1774-től fogva katecheta.
10. Kovásznai Tóth Sándor 1761—1792 márcz. 8. Kövesdi h. klasszika filologia.
11. Basa István egerpataki 1774 máj.—1800 († 1808.) Benkő h. theol.
12. Szabó Sámuel 1776 junius—1779. Incze h. filoz. és math.
13. Fogarasi Pap József 1779 szept.—1784 decz. Szabó h. filoz. és math.
14. Csernátoni Vajda Sámuel 1785 jun.—1803 nov. Fogarasi h. filoz és math.
15. Zilai Sámuel 1788—1800 jun. előbb segéd és 92 után rendes Kovásznai h. philolog.
16. Dósa Gergely makfalvi 1794—1826, első jogtanár.
17. Borosnyai Lukács János 1797 jul.—1844. Természetrajz, földrajz, német, franczianyelv († 1848.)
18. Antal János 1798 nov.—1836. Zilahi h. hist. és philolog.
19. Köteles Sámuel 1799 jun.—1818 márcz. Csernátani V. S. h. filoz., polit., statistik.
20. Tompa János 1800 okt.—1817. Basa h. theol.
21. Bolyai Farkas 1804 jan.—1856 nov. Csernátoni V. S. h. fizik. mathesis.
22. Molnár Sámuel 1817 szept.—1832 decz. Tompa h. theol.
23. Péterfi Károly 1818 jun.—1837 jun. Köteles h. filoz. polit. statistika.
24. Dósa Elek dr. 1826 máj.—1867 nov. Dósa G. h, jogtanár.
25. Bodola Sámuel 1833 ápr.—1841 és 1850 jul.—1854 szept. Molnár Sámuel h. theol.
26. Török János 1836 nov.—1854 márcz. Antal h. hist., filolog. és 41 után Bodola h. theolog.
27. Ercsei János 1837 jul.—1852 szept. Péterfi h. filoz.

28. Szász István 1842 ápr.—1859 jul. Török h. hist. és klass. filolog.
29. Kelemen József 1844 jul—1845 márcz. Borosnyai h. természetrajz, német- és franczianyelv.
30. Hegedüs János 1846 aug.—1857 jun. Kelemen h. természetrajz.
31. Molnár János 1853 okt—1863 szept. Ercsei h. filoz.
32. Kasza Dániel 1854 nov.—1855. jul. Bolyai h. fizik. math.
33. Mentovich Ferencz 1856 jun.—1879 decz. Kasza h. fizik. math.
34. Szabó Sámuel 1857 jun.—1868 jul. Hegedüs h. természetrajz, vegytan.
35. Bihari Sándor 1860 febr.— Szász Istv. h. történelem.
36. Urr György 1857 segéd, 1864 jun—1883 decz. régi nyelvek t.
37. Szász Béla 1865. okt.—1871 febr. Molnár h. filoz. t.
38. Elekes Károly 1869 szept—1874 febr. Szabó S. h. természetrajz és vegytan.
39. Dósa Miklós 1866 ideiglenes, 1868 aug.—1871. márcz.. jogtanár.
40. Horváth Gáspár 1861 segéd, 1872. aug.— Szász B. h. filoz. és magy. irod. t.
41. Koncz József 1860 segéd, 1874 ápr.— latin irodalom t.
42. Páll Károly 1873 segéd, 1874 ápr.— menyiségtan t. 2. tanszék.
43. Molnár Albert 1876 febr.—szept. Elekes h. természetrajz t.
44. Demeter Károly dr. 1877 segéd, 1878 jun.—1890 Molnár h. természetrajz t.
45. Bedőházi János 1880 febr. segéd, 1881 junius— Mentovich h. természet és menyiségtan.
46. Lakatos Sámuel 1876 segéd 1885 máj.— Magyarnyelv és irodalom.
47. Horváth József 1882 segéd, 1885 máj —klassika filologia.
48. Göldner Nándor 1857—1870 és 1878-tól segéd 1888-ig, azután rendes 1893-ig, német nyelvtanár.

49. Gyulai D. Kálmán 1892— természetrajz.
50. Csiki Lajos 1892— klassika philologia.

A Gyulafehérvár-marosvásárhelyi kollegium növendékei közül tanárok lettek:

I. **Gyulafehérvárt tanultak közül:**

1. Kiskomáromi István Gyulafehérvárt.
2. Kaposi Sámuel „
3. Berzétei János „
4. Csécsi János Sárospatakon 1686.
5. Sárkány Dávid „
6. Szathmári Mihály, a professzor fia Sárospatakon.
7. Szombati Sámuel Udvarhelytt és Vásárhelytt.

II. **Marosvásárhelytt tanultak közül:**

8. Técsi Sámuel Vásárhelytt.
9. Benkő Mihály „
10. Kovács József Udvarhelytt és Enyeden.
11. Kis Gergely „
12. Kovásznai Sándor Vásárhelytt.
13. Basa István „
14. Nemegyei János Enyeden
15. Zilai Sámuel Vásárhelytt
16. Zilahi János Udvarhelytt
17. Szigethi Mihály „
18. Dósa Gergely Vásárhelytt
19. Borosnyai L. János Vásárhelytt.
20. Antal János „
21. Benkő Zsigmond Udvarhelytt.
22. Molnár Sámuel Vásárhelytt.
23. Péterfi Károly „

Ezen 1—23-ig terjedő tanárok névsorát Köteles Sámuel jegyezte ki 1818. márcz. 18. A 24-től fogva a tanárok neve után álló évszámok a subscriptio idejét jelentik s ennek megértésére szükségesnek találjuk a következő magyarázatot ide jegyezni.

A régibb rendszer szerént az alsóbb osztályok (I—VIII.) tantárgyainak bevégzése után midőn felsőbb tanpályára léptek az ifjak, külön vizsgát kellett kiállaniok. És a kik ezen vizsgán képeseknek és éretteknek találtattak, nevöket beirták a kollegium anyakönyvébe s kézadásokkal kötelezték magokat az iskolai törvények megtartására. Ezen innepélyes eljárás examen rigorosum subscriptionis, röviden *subscriptionak*, magyarul fölvételi, fölavatási vizsgának, szigorlatnak neveztetett. A ki ezen vizsgát kiállotta, deák lett, [1]) ur volt. Gyakorlatban volt ezen szokás 1884-ig, kivéve az ötvenes éveket, a rémuralom korszakát. Ekkor minden vizsga és innepélyesség nélkül vétettek és vitettek fel az ifjak a felsőbb tudományok hallgatására és a subscriptot az *érettségi vizsga* váltotta fel. 1851. és 1852. egy ifju sem jelentkezett vizsgára. 1853. is csak három 1854. és azután rendesen egy-egy osztály minden évben. 1862-től kezdve a VI. gymn. osztályban ujból subscriptiot tettek az ifjak és a VIII. osztályosok, vagy a mint akkor nevezték, a II. bölcselmi osztályosok érettségit. 1862-től 1884-ig tehát mind subscriptió, mind érettségi vizsga tartatott.

24. Magyarosi Sz. József 1810 Udvarhelytt.
25. Szász István 1814 Vásárhely.
26. Péterfi Albert 1815 Enyed.
27. Nagy Ferencz 1813 Kolozsvárt.
28. Dósa Elek 1819 Vásárhely.
29. Ercsei János 1819 „
30. Incze Dániel 1829 Udvarhelytt és Enyeden.
31. Kelemen József 1831 M.-Vásárhelytt.
32. Hildebránd József 1831 „ ideiglenes helyettes jogtanár.
33. Petri Ádám 1831 M.-Vásárhelytt ideiglenes helyettes jogtanár.
34. Hegedüs János 1837 M.-Vásárhelytt gym. t. és Nagyenyeden theol. tanár.

---

[1]) **Deákok lettek, subscribáltak:**

a. Gyulafehérvártt 1672 január 17—1716 február 24-ig 658.
b. Krakóban és Vásárhelytt 1716 máj. 2—1718 márcz. 24-ig 42.
c. Marosvásárhelytt 1718 máj. 2—1884 junius 27-ig 4582.
Összesen: 5282.

35. Göldner Nándor 1843 M.-Vásárhelytt.
36 Vajna Sándor 1843 „ Sepsi-Szt-György.
37. Urr György 1845 „
38. Horváth Gáspár 1845 „
39 Koncz József 1848 „ és érettségi vizsgát is tett 1854.
40. Garda József 1850 N.-Enyed. 1854 érettségi vizsgát is tett.

A következők érettségi vizsgát tettek:

41. Andrási Károly 1855. Nagyszeben állami gymn. tanár.
42. Csiki Viktor 1857 Kolozsvártt egyetemi tanár.
43. Jenei Viktor 1857 Udvarhelyt és Kolozsvárt egyetemi tan.
44. Kovács Albert 1857 Budapesten theol. akademiai tanár.
45. Dósa Miklós 1858 Marosvásárhelytt előbb jog, később gymn. tanár,
46. Kolozsvári Sándor 1859 Kolozsvárt egyetemi tanár.
57. Kovács Ödön 1860 Nagyenyeden theol. akad. tanár.
48. Makai Domokos 1860 „ gym. tanár.
49. Sós Antal 1860 Iglón, Déván, Zilahon, Temesváron képezdei tanár.
50. Faluvégi Albert 1861 Zilahon, Temesvárt képezd. tanár.
51. Vályi Gábor 1861 Kolozsvárt egyetemi tanár.

A következők 1862. kezdve 1884-ig a VI. osztályban subscriptiot és a VIII. g. osztályban 2 év mulva érettségi vizsgát is tettek. A nevek után álló számok a subscriptio idejét jelzik.

52. Antal Géza 1862 Budapesten egyetemi t.
53. Gergely Samu 1862 Kolozsvárt egyetemi m. t.
54. Nagy Lajos 1862 Marosvásárhelytt polg. isk. t.
55. Páll Károly 1863 „ gym. t.
56. Lakatos Samu 1864 „ „ t.
57. Lénárt József 1864 „ „ s. t.
58. Molnár Albert 1865 „ „ t. és Kolozsvárt 1895 theol. akad. t.

59. Bod Károly 1865 Székelyudvarhely gym. t.
60. Gagyi Samu 1865 Bánffihunyad, Fogaras ipar isk. t.
61. Bukuresti János 1865 Kassán m. kir. gazd. intézeti t.
62. Szőcs Farkas 1868 Budapesten ref. theol akad. t.
63. Petri Elek 1868 „ „ „ „ t.
64. Mátyás Sándor 1869 Temesvártt áll. g. t.
65. Dezső Béla 1869 Budapesten állami gym. t.
66. Gönczi Lajos 1869 Udvarhelytt g. t.
67. Horváth József 1869 Marosvásárhelytt g. t.
68. Bod Lajos 1869 Székesfehérvárt keresk. akad. t.
69. Tóth Bálint 1870 „ „ „
70. Farczádi József 1870 Turoczszentmártonban g. t.
71. Vályi Gyula 1871 Kolozsvárt egyetemi t.
72. Jakab Ödön 1872 Déván, Budapesten főreál isk. t.
73. Bod Sándor 1874 Szathmáron g. t.
74. Horváth István 1875 Sepsiszentgyörgyön polg. isk. t.
75. Zajzon Béla 1875 „ „ „
76. Mentovich Ferencz 1876 Nagykörösön g. t.
77. Halmágyi Antal 1877 Szászvároson rajztanár.
78. Kiss Tamás 1882 Kisujszálláson g. t.
79. Csiki Lajos 1882. Marosvásárhelytt g. t.
80. Schwartz Jakab 1882 „ fa- és fémiparisk. t.

Orvosok lettek:

Csuzi János	Sós Márton	Deésen
Buzinkai György, Buzinkai M. tanár unokája,	Gecse Dániel	M.-Vásárhely
Debreczenben	Mátyus György	„
Henczidai Mátyás	Péterfi Pál	„ 1807.[1]
Simoni Márton	Jakab Lajos	„ 1817.
Mátyus István	M.-Vásárhely	Borosnyai Dániel 1819.
Benedek János	Antal László	Enyed 1823.
Horváth Sámuel	Bélteki János	„ 1841.
Mátyus Máthé	M.-Vásárhely	Péterfi József „ 1841.
Pallocska József	„	Bélteki Ferencz Kolozsv. 1842.
Filep Mihály	„	Szilágyi Sándor Vásárh. 1851.

[1]) Itt is az évszámok a subscriptio, 1851—1861. az érettségi vizsga idejét jelentik.

Horváth Mátyás	M.-Vásárhely	Incze Miklós	1853.
Demjén Farkas	Vásárh. 1853.	Turnowszki Mór	Vásárh. 1874.
Engel Imre	„ 1859. érett.	Tolvaly Sándor	„ 1874.
Csiki József	„ 1860.	Nyárádi Gyula	Kibéd 1874.
Antal Mihály	Sepsiszentgyörgy 1860. érettségi	Simon Zsigm.	Ny.-Szer. 1875.
		Hincs Elek	Vásárhely 1878.
Antal Géza	Budapest 1862	Kornhoffer Lajos	1878.
Marosi Kálmán	Vásárh. 1865.	Szilágyi Sándor ifj.	Vásárh. 1881.
Ajtai Viktor	1868.	Spech Adolf	katonaorvos 1881.
Tischler Gyula	„ 1870.	Tolnai Béla	Budapest 1881.

Az alább irt tanárok hamvai a helyi ref. temetőben pihennek:

Zilahi Sebes András	Molnár Sámuel*
Köpeczi Mihály	Péterfi Károly*
Kövesdi János??	Dósa Elek*
Técsi Sámuel	Bodola Sámuel*
Incze István	Török János[2]*
Benkő Mihály	Ercsei János
Kovásznai Sándor[1]*	Szász István*
Basa István*	Kelemen József
Fogarasi Pap József*	Molnár János*
Csernátoni Vajda Samu*	Mentovich Ferencz
Zilahi Sámuel*	Urr György
Dósa Gergely*	Dósa Miklós*
Borosnyai Lukács János*	Petri Ádám*
Antal János*	Hildebránd József*
Bolyai Farkas*	Demeter Károly*

Seniorok Marosvásárhelyt 1718—1895.

A partikula seniorait 1651—1715-ig, a mennyire a rendelkezésünk alatt álló adatok engedték, a 110—111. lapokon felsoroltuk,

---

[1]) A *-gal jegyzetteknek sirkövük van; a hat elsőnek sirhelye ismeretlen.

[2]) Török János, székely vértanu gyászemlékköve a postaréten, a város végén áll.

ugyszintén a sárospataki kollegium seniorait is 1631—1671-ig, a kiüzés idejéig és a Gyulafehérvárra vándorlása után szolgáltakat is 1672—1717-ig, a második vándorlás időpontjáig a 174—176. lapokon.

Megemlitjük még itt utólagosan, hogy a seniorok kezelvén a kollegium vagyonát, pénzeit, gabonáját, borát sat, a Patakról kiköltözéskor Debreczenbe jöttek s ott a becsesebb és értékesebb tárgyakat ládákba rakva, a debreczeni biró- és senatorokra bizták Buzinkai és Pósaházi tanárok azon reményben, hogy kedvező idő fordultával ismét visszanyerik erőszakkal elvett hajlékukat s visszatérnek ősi tüzhelyükre. Nem érték meg. Uj hazájok adott nyugvóhelyet küzdelemteljes életök után poraiknak. Utódaik is hasztalan esengtek a szabadulás órája után. Eltünt minden remény s igy dr. Kaposi Sámuel 1698. junius havában szállitotta Fehérvárra a kollegiumnak Debreczen hagyott kincseit, mint aranyláncz aranybáránynyal, ezüst díszitmények: táblák, tiz drb könyv Rákóczi-czimerekkel, 36 ezüst kapocscsal; 3 ezüstpohár és egy magyar kard arany-és ezüsttel díszitve (Gyulaié) zálogban. Egyik pohár Pósaházié volt, ezt azonban visszaadták Pósaházinénak, minthogy nem tudta kiváltani, a boldog emlékü tanitó iránt azzal kivánták hálájokat és tiszteletüket kimutatni halála után is kartársai: Kiskomáromi és Kaposi. Ezen tárgyakat akkor Vágási Mihály senior hűségére és gondjára bizták 1698. Ezen emlitett tárgyakból, a mint a 176. lapon érintettük, Komáromi István Fehérvárt utolsó senior Marosvásárhelyt 1717-ben csak az aranyláncot adta át az ott jelzetteken kivül vásárhelyi első seniornak, Sallai Mihálynak.

A régi iskola officialisainak kötelességeit a 74—75. ll. előadtuk. Azokat azonban az egyházi főtanács a többi iskolai törvényekkel együtt 1796 a kor kivánalmához képest módositotta, változtatta. 1842. pedig az addig hozzájárult rendeletek által a mennyiben szaporodtak és a törvényekkel megegyezőleg gyakorlatba jöttek, az egyházi főtanács 1841. 336. sz. a. rendelete következtében rendszeres egészbe foglalta a kollegiumi előljáróság. Ezen törvények szerint a szenior és contra kötelességei rövidbe összevonva ezek.

A senior és contra az intézetben fő- vagy első tisztviselők, officialisok, kiket a tanári kar által kijelölt két v. három végzett juratus közül az ifjuság választott szavazattöbbséggel. A kijelölés

nem gradus és kor szerint, hanem képesség, képzettség, hűség, feddhetlen élet, megbizhatóság sat. tekintetbevételével történt. 1847. az egyházi főtanács a senior- és contraválasztást illetőleg rendeli, hogy a tanári kar nevezzen ki minden tekintetben képes ifjakat az ifjuságnak minden befolyása nélkül.

Kötességök volt a dislocatiot, a bennlakást, szobaválasztást igazságosan rendezni az igazgató helybenhagyásával.

Egyszerre mind a kettő nem távozhatott el a kollegiumból. Ügyelniök kellett a czipóosztásra s erre praebitort, czipóosztót nevezni ki.

A senior kötelessége volt a reggeli és estéli istenitiszteletre könyörgőt, vagy predikatort nevezni ki, s felügyelőkül két iskolai esküdtet; ünnep- és vasárnapokon s temetések alkalmával vigyázni, hogy az ifjuság illő rendben menjen templomba, temetésre és onnan vissza; az iskola épületére ügyelni, a lakószobákban és osztályokban a romlásokat számbavenni, a tapasztalt károk okozóját kikutatni s a károkat azokkal megtéríttetni, az ágyhelydijakat beszedni, s azokat az igazgató hirével pénztárba beszolgáltatni; tantermek, olvasó és gyülésszobák fütésére, valamint a czipósütésre szükséges tüzifát beszerezni; az ifjuság élelmezésére megkivántató gabonát jó idején begyüjteni a patronusok- és jóltevőktől s jó állapotba tartani, nehogy czipónemléte miatt az ifjuság szükséget szenvedjen s mindenről pontos számadást vezetni.

Szeniori rendes fizetés 1770. május 18. állapittatott meg: 50 m. frt, tüzifa-lignum focale, melylyel szobáját takarékosan füthesse. A mi fizetése addig járt: gabona-, korpa-, korcsmából és seprőből, ezután közhasználatra fordittatik. Gyertyára, pecsétviaszra és papirra való kiadásokat is köteles a senior fizetéséből hordozni és fedezni. (Anyakönyv 4083. sz. a. 92. l.)

Contra Scriba kötelessége: este kapuzárás után és reggel a lakószobák megvizsgálására mindennapra egy és a véletlen teendő szemléletekre pedig két esküdtet nevezni ki. Ezen kötelesség alól a két officialis: senior és contra sem voltak kivéve. A kinevezett felügyelők minden héten pénteken irásba foglalt észleleteiket, a lakszobáikban nem találtak névjegyzékével beadni tartoztak a contrának, ki a maga és a senior észrevételeivel együtt irásba foglalva köteles volt levinni az igazgatóhoz. A kémlelő esküdtek jelen-

téseit a rectoron kivül senkinek sem volt szabad tudni. Az isk. széket az apparitor által összehivatni, a deákok és tanulók között keletkezett viszályokat, egyenetlenségeket elenyésztetni s ha a tárgy fontossága kivánta, az előljáróknak feljelenteni. 1833-ban kötelességévé tétetett az is, hogy a leczkék ideje alatt a csendre vigyáztasson, e végre a deákok közül felügyelőket rendelvén ki.

Sallai Mihály 1717 jul.
Czeglédi Mihály 1719.
Szombati Sámuel 1720 jun.
Bikfalvi Zsigmond 1721 máj.
Kállai János 1722 jun.
Körmendi István 1723 jun.
Zilahi Pál 1724 jul.
Bessenyei Márton 1725 szept
Albisi Tamás 1726 jul.
Szathmári Modra János 1727 ápr.
Tiszabecsi István 1728 máj.
Dioszegi János 1729 máj.
Szathmári Pál 1730 márcz.
Márkosfalvi András 1731 febr.
Esztergomi Zsigmond 1732 febr.
Técsi Sámuel 1733 márcz.
Josvai András 1735 máj.
Hajnal János 1736 máj.
Tályai Cs. Márton 1737 márcz.
Pávai János 1738. máj
Pávai József 1739 ápr.
Tacsi György 1740 decz.
Botos András 1731 okt.
Szász István 1742 ápr.
Móré Ferencz 1743 decz.
Pokai János 1744 máj.
Szolokmai Gergely 1746 okt.
Dálnoki L. István 1749 jul.
Filep István 1750 okt.
Kovács Márton 1751 okt.
Trencséni István 1752 okt.
Székely Ferencz 1753 decz. 15.
Bacz István idősb 1754 jul. 2.
Váradi József 1755 márcz. 19.
Rutasi István 1756 máj. 4.
Dobolyi Filep Sámuel 1757 jun. 14.
Wenter Mihály 1758 máj. 2.
Sárközi József 1759 máj. 7.
Bacz István ifj. 1760. máj. 13.
Bátori István 1761 jun. 9.
Szilágyi József ákosfalvi 1762 máj. 4.
Veres Dániel dálnoki 1763 máj. 9.
Böjte Mózes angyalosi 1764 máj. 22.
Demjén Benedek dálnoki 1765 máj. 17.
K. Vásárhelyi József 1766 máj. 29.
Molnár István 1767 máj. 22.
Surányi József dányáni 1768 ápril. 29.
Zilahi E. Sámuel 1769 máj. 1.
Bajnóczi János 1771 jan. 15.
Bajnóczi István 1772 jan. 15.
Fejér János 1773 jan. 13.
Szász György v. Gergely 1774 jan. 13.
Csiki János karácsonfalvi 1774 ápril. 25.

Pápai István 1775 febr. 4.
Imre György 1776 febr. 6.
Bitai Ferencz 1778 febr. 10.
Biró Miklós 1779 febr. 13.
Nagy László 1781 márcz. 23.
Telegdi József 1783 máj. 28.
Jancsó Tamás 1784 jun. 26.
Szász Lőrincz 1784 szept. 13.
Szabó Ferencz 1785 decz. 12.
Fülei Ádám 1787 máj. 1.
Beke Mózes 1787 okt. 6.
Ercsei Béni 1788 szept. 5.
Trauzner Dániel 1790 márcz. 13.
Pécsi Simon 1790 jul. 2.
Nagy Zsigmond 1791 jul. 3.
Incze József 1791 nov. 9.
Albert Márton 1793 febr. 1.
Bacz József 1794 márcz. 1.
Gazda János rétyi 1795 máj. 1.
Pap Elek 1796 máj. 6.
Benkő Zsigmond 1797 máj. 22.
Erdődi Sámuel 1798 márcz. 5.
Ujvárosi András 1800 január 25.
Bod Sándor 1801 jan. 26.
Nagy Sámuel 1802 április 2.
Tóth József 1802 aug. 4.
Szász Péter ilenczf. 1803 febr. 28.
Vályi József 1803 nov. 16.
Szathmári Nagy György 1804 jun. 2.
Ráczkövi Károly n.-váradi 1805
Szabó András 1805 jul. 1.
Nagy Levél József 1806 febr. 9.
Krizbai Dezső József 1806 jul. 1.
Szabó Ferencz erdőcsin ádi 1807 ápril. 20.
Agyagási Mihály 1807 nov. 11.
Gidófalvi Ferencz 1808 jul. 9.
Szilágyi Nagy Dániel 1808 jul. 10.
Szabó Béni 1808 nov. 1.
Málnási József 1809 nov. 3.
Málnási Sándor 1810 máj. 1.
Miriszlai Sándor 1810 decz. 1.
Paizs Sándor 1811 jul. 2.
Molnár György 1811 nov. 2.
Zilinczki János 1812 máj. 6.
Székely Mózes 1812 szept. 23.
Málnási István 1814 decz. 8.
Kakasi György lukafalvi 1818 ápr. 22.
Nagy Mihály pókai 1818 szept. 22.
Szegedi Szöcsi László 1820. nov. 18.
Szász József ilenczfalvi 1822 márcz. 26.
Szász Gergely 1824 jan. 7.
Palkó János 1824 szept. 23.
Erdős Ferencz 1825 ápr. 30.
Szász György ilenczfalvi 1828 jan. 10.
Orozslán István 1829 máj. 27.
Simonfi Sámuel 1832 jul. 10.
Lőrinczi János májai 1833 jun. 8.
Molnár Dániel égei 1834 ápr. 22.
*Dabóczi István 1835 máj. 9.
Somogyi Sándor 1836 okt. 7.
Barabás János 1-ör 1838 aug. 5.
Bartha Gergely 1838. szept. 3.

*) Dabóczi számadása a levéltárban 1362. sz. alatt.

Barabás János 2-szor 1839. márcz. 9.
Keresztesi Mihály 1844 jul. 1.
Barra Dániel 1844 szept. 9.
Ercse János 1845 szept. 7.
Kovács Áron 1846 szept. 7.
Kis János 1847 jul. 1.
Kardos József 1848 junius 23.
Madaras János 1849 márcz. 12.
Varró József 1850 okt. 16.
Albert Dániel 1851 jan. 8.
Adorján János 1853 jul. 12.
Csombor János 1854 nov. 14.
Fábián Simon 1855 márcz. 22.
Vályi János 1857 márcz.
Veress József 1859.
Szász István.
Székely Samu 1862 okt.
Molnár Miklós 1863 jul.
Balázs Lőrincz 1865.
Boka György 1870.
Koronka Gábor 1872.
Medgyesfalvi József 1873.
Koncz István 1876.
Lénárt József 1877.
Kis Péter 1878.
Bari Zsigmond 1879.
Kerekes Dezső 1883.[1])
Farczádi József 1885.
Horváth István 1886.
Veress Vincze 1887.
Tóth László 1888.
Darkó Béla 1889.
Keresztesi Gyula 1892.
Trozner Lajos 1893—95.

A seniori és contra-scribai hivatalokat mennyire megtisztelőnek tartotta az ifjuság, mutatja többek között e két eset. 1815. contra-cribaságra pályázott a filozofusnak tartott és nevezett Jenei Dániel, de nem választatván meg, kéri az előljáróságot, hogy mellőzésének okát kérdezze meg az ifjuságtól s tegye meg őtet az ifjuság akaratja ellen is contrának, hogy ezáltal a mellőzés gyalázatja róla fordittassék el. Válaszul kapta: A törvényt, mely nyilván az ifjuság szabad votumára bizza az officialisok választását, elrontani nem lehet. A 2-ik eset épen 100 év előtt történt, mikor a tanári-kar Székely Márton könyvtárnokot, jelesen tanult deákot akarta megválasztatni contrának, de a deákság különös természete miatt nem kedvelte, cynicusnak hivta s megválasztani nem volt hajlandó. Különösen ákosfalvi Szilágyi Károly, a királybiró fia, ki maga is vágyott a contrahivatalra, Kocsis János és kelementelki Lakatos Zsigmond lázitottak Székely M. választása ellen, a mint a következő *Szorgos jelentés* mutatja, melyet az akkori előljáróság határozata értelmében „hogy ezen példa nélkül indult zendülés emlékére megtartassék“ ide igtatunk.

[1]) 1883-tól fogva a senior-contra-hivatalt egy személy viseli.

1795. jun. 4. délelőtt és délután gróf. Teleki Jozsef koronaőr házánál [1]) tartott gyülésben felolvassák a deák ifjuság tagjainak választott és megbizott követei: Szilágyi Károly és Kocsis János által *Szorgos jelentés* czim alatt azon napon irott és beadott fenyegetöző, mérges irását, a mely szóról-szóra igy van:

„Tiszteletes Professor uraim! A csak most legközelebb eltölt, ugy neveztetni szokott pünkösdi szent innepi napok előtt kevés idővel alázatosan nyujtottunk vala be a fő és vice curator uraink eleibe egy instantiát az iránt, hogy ha a rendes contrascriba nem viheti a maga kötelességét (a kit a mi kötelességünk szabadosan választani) tehát addig az a bizonyos ideig leendő contrascriba szabad választásunk szerént legyen. Erre mi még eddig választ nem nyerhettünk. Már nem is várunk, mert elközelgett az az idő, melyet nekünk az ifjuság szabott vala, mint megbizott, hiteles, hiv, személyes követeinek, instantiajokra teendő válaszunk elnyerésére.

Annakokáért tiszteletes uraiméknak jelentjük, adjuk tudtára, hogy két nap alatt, u. m. holnap estvére tessék tisztelétes uraiméknak más thecariust tenni, vagy ennek a kezéből thecánk kulcsát ugy elvenni, hogy sem thecánk, sem tiszteletes uraimék, sem pedig thcariusunk ne károsodjanak, mert holnap estve lészen az a végső terminus, melyre egy legutolsóbb (kérésünkre éppen) választ várunk. Ha szépen nem lehet, rulul kivetni kollegiumunkból kénytelenek leszünk Székely Márton uramot, nem mint thecariusunkat (noha ugy is érdemes volna), hanem mint contrascribánk helyett levő idegen természetü személyt.

Ezen jelentésünkre pedig válaszukat holnap, legfölebb estvére elvárjuk tiszt. Uraméknak vagy elsőbbeni instántiánk szerint, vagy pedig más thecarius tételét, mert szomoru és keserves holnap után reggelt fog érni Székely Márton uram az ifjuság akaratjából, a kinek szabad választásától függ a törvényes contrascriba. Ujonnan sat. Marosvásárhely, 1795. jun. 4. Szilágyi Károly. Kocsis János."

A követek után küldenek s mig leérkeznének elhatározzák, hogy kisértessenek fel várdára a várba.

Kikérdezik előbb, ők irták-e a Szorgos jelentést? Elismerik, hogy az egész deákság megegyezett akaratjából irták. Azután az irás pontjai vétettek birálat (crisis) alá elöttök.

[1]) A ref. templomba vezető lépcsőzet végénél a Petőfi-utcza szegletén álló egy emeletes ház. Vártér 25. sz.

1. Mit tészen *ugyneveztetni szokott pünkösdi sz. i. napok*? Talán a pünkösd nevezet nem jó? Más kell helyette? Floreal v. mi? mint a franciáknál a mai lármás világban?

2. A contrascribát *mi kötelességünk* szabadosan választani. A mit kérnek sem tudják jól kitenni magyarul. Hisz ez nem kötelesség, hanem jus volna, ha volna. De nincsen semmi jus. Mert p. o. ha valaki hat árvát tartana, nevelne s azt mondaná, hogy ma a hat közül a legnagyobb legyen köztetek az első, holnap az, aki idejére nézve második, a harmadik nap a legkisebbik: Vajjon volna-e jussa, a két elsőnek, hogy a legutolsónak elsőségéért meginduljon és követelje az elsőséget, a mi nekiek nem jus, hanem csak béneplacitum szerint adatott volt.

3. *Választ nem nyertünk, már nem is várunk.* Hát mit csinálnak? Már ezután parancsolni akarnak-e a professoroknak?

4. *Tiszt. professor uraimeknak adjuk tudtára.* Hát igy kell-e irni egy deáknak a professorához? Ilyen-e a subordinatio?

5. *Legutolsóbb kérésünkre választ várunk.* Már ezután hát nem kérnek, hanem parancsolnak.

6. *Rutul kivetni Székely Mártont. Szomoru reggelt fog érni stb.* Hogy vetik ki? Mit végeztek? Megnyuzzák-e v. mit csinálnak vele?

Mindezekre feleletet sem tudván adni a követek, érdemek szerint keményen lepirongattattak s tegeztettek.

E közben pedig a várparancsnoktól nehány katonát kéretnek azon két hiteles követnek várdára puskák között leendő felkisérésére. De az a parancsnok hadnagy hon nem léte miatt délelőtről elmaradt.

A követeket elbocsátják, hogy d. u. 3 órakor ismét jelenjenek meg az egész ifjusággal együtt nyomozás végett. Mikor a deákság a rendelt órán takarodnék bé a Teleki kapuján, akkor egy káplár hat fegyveres katonával leérkezett a várból s a kapu előtt megállván, várta a további parancsot.

A nyomozás megkezdése előtt Szilágyi és Kocsis egy alázatos esedező levelet nyujtottak bé Teleki József főgondnoknak. 28-an aláirták ugyan nevöket egy lapra, de hogy mi a tartalma a kérésnek, azt nem tudták s nem is látták, mig most meg nem hallották. Kitünvén igy, hogy Szilágyi és Kocsis hamis levelet irtak

a deákság neve alatt, megmondatott Szilágyinak, hogy ha különben arra való volna is, soha sem fog igazgató (contra, senior) lenni, mert nem szereti engedelmeskedni. A deákság látván a két korifeus nagy bünét, kérni kezdett érettök s bocsánatért könyörögni, valamint Székely Márton is, ki arra kérte a gondnokságot, hogy ezen gyülöletes hivatal alól mentessék föl. Minthogy azonban ezen hivatal volt alapja az egész zajnak, nem vétetett le róla, hanem viselni kellett. Az ifjuság lázitóira kigondolt kemény büntetés ugyan elmaradott, de a bocsánat kérés után is reversalis adásra itéltettek. A *Szorgos jelentés* pedig a hozzá tartozó más iratokkal együtt, hogy ezen példa nélkül indult zendülés emlékére a kollegium leveles ládájába tétessék és megtartassék helyesnek találtatott.

Utoljára hosszas intés tétetett a deáksághoz a subordinatioról, engedelmességről, s hogy a nemes ifjak inkább az erény keresésével, mint a vétekre alkalmat adással igyekezzenek a hazát segiteni; hogy a kollegium kapuján toga nélkül egy is ki ne lépjék, chapudeles inget[1]) ne viseljenek stb.

Ezzel befejeztük intézetünk ismertetésének első részét, második részére hagyván és tartván fönn nevelésügyünkfejlődése, kollegiumunk belélete, épitkezései, alapitványai sat. vázlatos ismertetését.

Mennyiben tett eleget s mily mértékben felelt meg hivatásának a marosvásárhelyi ref. kollegium, melynek anyakönyvébe 112 év alatt (1777—1889) 10207, évenként közel 100 tanuló iratott be és 212 év alatt 5282 lépett felsőbb tanpályára[2]), kik közül 80 tanárt, 40 orvost, pár püspököt és tudórt adott a hazának, nem is emlitve az espereseket, lelkészeket, iskola-tanitókat, alsóbb és felsőbb tör-

---

[1]) Fodros, bodros, tászlis ing.

[2]) Kollegiumunk népessége 1848-ig évenként 8—900 között váltakozott; a diákság száma 250—300. 1850—1860-ig 150—200 a létszám. 1862—70-ig ismét emelkedik 700—760. Ekkor a jogakademia megszünésével s uj iskolák, polgári, ipar, reáliskolák s képezdék szaporodásával ismét apály áll be s a népesség 1871—74-ig 6—500, 1875—81-ig 5—400 s azon innen 400—300 között ingadoz.

vényszéki s megyei és városi birókat, s más hivatalnokokat, tisztviselőket; az a kollegium, melynek nem volt bizonyos, biztos jövedelme, fekvő birtoka, mert a nemzeti fejedelemség lehanyatlása, megszünése után keletkezett s csak egyes, nagylelkü és buzgó kegyurak támogatása-, pártolására támaszkodva azoknak szives adományaikból tartotta fenn magát s igen gyakran csak tengődött: itélje meg részrehajlás nélkül az elfogulatlan olvasó!

UNIVERSITATEA DE MEDICINĂ, FARMACIE, ŞTIINŢE ŞI TEHNOLOGIE - TÂRGU MUREŞ
GEORGE EMIL PALADE
19 25

UNIVERSITATEA
DE MEDICINĂ, FARMACIE, ȘTIINȚE ȘI TEHNOLOGIE
GEORGE EMIL PALADE
TÂRGU MUREȘ
19 25

UNIVERSITATEA
GEORGE EMIL PALADE
DE MEDICINĂ, FARMACIE, ȘTIINȚE ȘI TEHNOLOGIE TÂRGU MUREȘ
1945

III. RÉSZ

A MAROSVÁSÁRHELYI EV. REF. KOLLEGIUM

TÖRTÉNETÉNEK

MÁSODIK FELE:

TANÜGY, BELÉLET, ALAPITVÁNYOK, ÉPITKEZÉSEK.

A tanügy fejlődese, belélet, épitkezés.

A. Tanügy.

A reformatio elterjedését Magyarországon a mohácsi szerencsétlenség következményének szokták tulajdonitani rendesen a római katholikus történetirók, azt állitván, hogy annak füstje alatt észrevétlenül csuszott be És feledik, legalább elhallgatják, hogy maga az egyház a XV. század végén s még inkább a XVI. elején folytonosan sürgette az ujitást fönt és alant—reformatio in capite et membris. Azt sem igen szokták emlegetni, hogy Magyarországon is készen volt a talaj a reformatiora. A legujabb időben azonban találkozik egy-egy elfogulatlan tudós is, ki alaposan fogja fel és adja elő a magyar egyház állapotját a XVI. század elején, mint a következő rövid rajz mutatja.

Az egyházi vezetésben rendetlenség uralkodott, a fegyelem ingadozott, a papság erkölcstelen volt; a kormány és világi urak védnöki jogukkal nyilt visszaélést üztek, a hivatalokat a legtöbbet igérőknek adták el, vagy pedig tudatlan, erkölcstelen, világi érzelmü rokonaiknak adták. A püspökök versenyeztek a világi nagyokkal a pompázásban, fényüzésben, vesztegetés- és érzéki élvezetben és hogy költségeiket födözhessék, pénzt kellett teremteniök. Némelyek kereskedést üztek, mások társaságba állottak zsidókkal, uzoráskodtak s oly zsarnokilag gyötörték az alsó papságot, hogy az kényszerülve volt az ország rendeihez folyamodni segély- és védelemért. Azonban az alsóbb lelkészek sem voltak jobbak. A sinodusi szabályok mutatják, hogy a lelki gondozók erkölcsei épen nem nyujtottak mintaképet a keresztyén életre. Nagyrészint tudatlanok, világiasodottak voltak, elhanyagolták a népnek művelését, mely tudatlanságban s babonában nőtt fel s igy nem nyert fogalmat vallása tanairól. E miatt elvesztették a papok hatalmukat s befolyásukat a nép kedélyére s csupán amegszokott, gépies külső szertartásokat tartották szemük előtt.[1])

[1]) Schwicker J. H. tanár Oesterreichische Vierteljahres Schrift für kath. Theologie, 6. Jahrgang. 398 p.

Az eislebeni szegény bányászfiu, az erfurti igénytelen Agoston szerzetes: Luther gondolhatott-e arra, hogy háborut izenjen a hatalmas római egyházfőnek, hogy kilépjen a régi egyház kebeléből s ujat alapitson?! A biblia olvasása nyitotta fel szemeit s vezette a vallásba becsuszott visszaélések megismerésére s adott bátorságot azok ellen szavát fölemelni. És mikor javitást kérő és sürgető szavaira az egyházból kirekesztés volt a válasz és felelet: kényszerüség hajtotta a tisztitás, javitás, hitujitás nagy munkájának megkezdésére. Erre pedig, mint látók, a talaj már készen volt Magyarországon is.

Az egyház melegágya, üvegháza, a templom előcsarnoka az iskola lévén, igen természetesen következett az iskolák reformálása, a nevelésügy uj irányban és szellemben fejlesztése és terjesztése is.

A pályatér megnyilt és a tudományszomjas hazai ifjuság tömegesen tódult az üditő forrásvizhez: Wittembergbe. 1522—1600-ig ezeren felül tanultak ott. Ezek között vásárhelyi iskolánk 3 ismeretes igazgatója is a 16. századból: Tordai Ádám 1566., Laskai Csokás Péter 1578., Decsi Czimor János 1587. és Vásárhely első ismeretes református papja: Göcsi Mathe is 1550. Magyarok, németek az ott beszivott hitelvekkel hazatérve, azoknak lettek lankadatlan buzgó terjesztői s az ottani tanrendszer meghonositói hazai iskoláinkban. A mint azonban a XVI. század második felében a két prót. felekezet között az egyesülés helyett a szétválás bekövetkezett, a református ifjak Wittemberg helyett a heidelbergi egyetemet kezdették mind sürübben látogatni, olannyira, hogy mig 1570-től 1600-ig tehát 30 év alatt 80-on, 1600—1617-ig 100 magyar ifju tanult 2—3 éven át (Heidelbergben). Különösen Bethlen Gábor tronralépte után, Pareus Dávid igazgató, nagybarátja a magyaroknak, vonzotta oda ifjainkat. Tanultak buzgó odaadással, kitartó szorgalommal vitatkozásokat tartottak, terjedelmes tudományos műveket irtak és adtak ki pártfogóik segélyezésével.

Erdélyben Petrovics Péter kir. helytartósága alatt és az ő különös figyelme, gondoskodása és munkássága következtében Erdély rendei elbocsátják a szerzeteseket a klastromokból s azokat iskolákká alakitják át, 1556—57-ben Kolozsvárt és Marosvásárhelyt. Ugyanekkor a gyulafehérvári captalan és kolozsmonostori convent saecularisatioja is megtörténik s a kolostorok nagyrésze is protestánsok birtokába jut. A kolostori iskolákon kivül voltak még iskolák majd minden nagyobb községben, kisebb és nagyobb városokban: Kolozsvárt, Marosvásárhelyt, Enyeden, Udvarhelyt Kézdivásárhelyt, Sepsiszentgyörgyön, Fogarasban, Déván, Fehérvárt, Tordán, Dézsen., melyek külföldi egyetemeken tanult, képzet,

tudós tanitók vezetése alatt állottak, kiket rendesen *mestereknek* hivtak. Ezen mesterek tanitottak iskoláikban latin és görög nyelvett filozofiát és theologiát a nagyobb növendékeknek, a kisebbeket collaboratorok, segédtanitók vezették és foglalkoztatták.

Vajha a szép fejlődésnek indult tanügyet meg ne zavarja a kaján irigység és gyülölség!

A reformatio ellensulyozására 1540. szervezett jezsuita-rend, melynek mind anyagilag dus, mind szellemileg kitünően képzett, tudós tagjai voltak, kancsal szemmel nézte a protestáns tanügy fejlődését és „finis sanctificat media“ elvénél fogva, csak hogy a protestansismust kiirthassa vagy legalább gátot vethessen utjába, akadályozza fejlődésében, nem riadott vissza a legádázabb eszközöktől. Báthori István és Kristóf alatt, ugy Géczi János kormányzósága alatt is titkolt s magokba fojtott tervük kiviteléhez az ingadozó fiatal fejedelem Báthori Zsigmond alatt kezdettek. Átlátták ugyanis a jezsuiták, hogy a mig protestáns tanácsadók környezik a fejedelmet, tervük kivitele nehezen fog sikerülni. Azért 1590. az Erdélybe jött Carilli Alfons pápai követ által a pápa neve alatt és igéretei által a tordai 1579-iki gyülés azon határozata ellenére, hogy a *tanitáson és nevelésen kivül egyébbe ne elegyedjék*, rábirják B. Zsigmondot, hogy szegje meg a töröknek adott hitét, álljon a keresztyén fejedelmek mellé, mert ez által örök hirt és dicsőséget szerzend nevének is. Azt is tudták a jezsuiták, hogy az igazság mellett rendithetlenül álló Kendiek épen nem lesznek hajlandók a törökkel való szakitásra, a hitszegésre, s ez zavart és viszályt idéz elő az országban és igy vezsélybe fogják dönteni — elhervasztani Erdély virágát — a ref. tanácsurakat. Aljas tervük sikerült A gonosz hizelgők azt is suttogták, hogy a tanácsosok el akarják tenni láb alól a fejedelmet s élve átadni a töröknek, jobb tehát megelőzni őket, mint megelőztetni azok által. És a hiszékeny, állhatatlan fejedelem könnyen és hamar elhitte mindazon koholt, költött hireket s azonnal befogatta s rendre kivégeztette az ország legfőbb, gazdagabb és müveltebb, tapasztalt vezéreit, vezetőit, vagyonukat lefoglalta s a török ellen folytatott had költségei födözésére forditotta.[1]) A szerencsétlan áldozatok: Báthori Boldizsár, Kendi Sándor, Ferencz és Gábor, Kovácsoczi Farkas, Ifju János, Bornemisza János, Gyulai Pál, Forró János, Szalánczi László, Gálfi János és Literáti Ferencz sat. voltak. Az épen 300 év előtt Kolozsvár főterén történt vérlázító lefejezésnek tanuja volt

[1]) Bod. Hist. Eccles. I. 468—469.

az ezen évben (1895.) lebontott Szathmári-ház, melynek ablakából nézte lelki gyönyörrel a Leleszi János[1]) növendéke Báthori Zsigmond „ad majorem Dei gloriam“ az igaz hazafiak ártatlanul kiontott vérök folyását.

Más csapások is érték azután Erdélyt.: Mihály vajda és Básta hadai, dulásai mellett a belvillongások.

Ily véres napok, vészteljes idők épen nem voltak kedvezők a még gyenge csemete, a szépen indult tanügy fejlődésére s fölvirágzására. A muzsák hallgatnak a fegyverek között, a tantermek katonalaktanyákká válnak, az ifjuság könyv helyett fegyvert ragad kezébe. Nem a fejlődés megakadása költi fel annyira bámulásunkat, mint inkább az, hogy csirájában el nem hervadott a prot. nevelésügy. És ez egyfelől prot. gazdag főuraink buzgóságának, másfelől tanuló ifjaink s elszánt tanitóink rendületlen, szivós kitartásának érdeme.

Fátyolt e gyászidőkre!

A vásárhelyi régi iskola partikula a XVI. században.

Három ref. főgymnasiumunk, kollegiumunk van az erdélyi részben, melyeknek keletkezése a reformatio negyedik tizedére esik: a kolozsvári, marosvásárhelyi és gyulafehérvár-nagyenyedi. Ezekhez csatlakozik még a száz évig fönnállott nagyváradi iskola is, mely akkor az erdélyi nemzeti fejedelmek kormánya alatt állott.

Ezen kezdetben egymástól függetlenül és külön működött iskolák történeti fejlődése adná meg erdélyrészi ref. tanügyünk fejlődésének teljes képét azon időpontig, a mikor egyöntetüségre jutott. De minthogy a gyulafehérvár-nagyenyedi iskoláét már nyilvánosságra hozta P. Szathmári Károly, a kolozsvárié pedig Fekete Mihály: mi ez alkalommal iskolánk gyér adatainak felsorolására szoritkozunk, érintvén helylyel-közzel az azokkal közös pontokat is. Hála-kegyelet kötelez a váradi iskola tanárai névjegyzékének fölujitására is, mint a mely több derék tanitót, tanárt adott egy zivataros század lezajlása alatt erdélyrészi ref. iskoláinknak. S ezenkivül keletkezése is egy időre esik a kolozsvári és vásárhelyi iskolákéval, Váradon a Mindszentek kolostora átadatván iskolahelyiségnek (1557. tordai országgyülés 9. czikk).

---

[1]) Frankl-Fraknói Vilmos. Hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. 110. l.

A XVI. századból iskolánk 3 igazgatójának neve ismeretes. Ezek közül az első a protestánsok éles vitatkozásai között merül fel s azzal el is tünik. A másik két igazgató munkáiban örökitette meg nevét s állitott emléket magának. Ezekről pár szót.

Az első *Tordai Ádám.*

Tordai Ádám, ki a Váradon 1569. októberben tartott hitvitában nem csak jelen volt, de a vitatkozásban is tényleg részt vett s neve ott áll a vitatkozók között, a háromság vallók részéről: Meliusz Péter debreczeni lelkész és ref. püspök, Radics Gáspár gönczi plébános, Erdődi Gáspár, Czeglédi Pál, Károli Péter váradi, Turi Pál bihari, Hellopceus Bálint egri predikatorok, *Tordai Ádám vásárhelyi iskola-igazgató.*[1]) 1565. a kolozsvári iskola tagja volt és a „Historia incliti Mathiae Hunyadi" történelmi munka kiadója, Heltai Gáspár tiszteletére latin verset irt ő is, továbbá Paksi Mihály, Decsi Gáspár, kikkel együtt ment 1566. a wittembergi akadémiára s együtt és egyszerre irták be nevüket az anyakönyvbe.[2]) Mennyi ideig volt a vásárhelyi iskolának igazgatója nincs adatunk rá.

Második igazgatója *Laskai Csókás Péter* 1580—1581. öt terjedelmes, tudományos mü irója. Ezek egyikében elősorolja névszerint 1522—1586-ig Wittembergben tanult magyar ifjakat. Egy másik munkájában 1581. Kolozsvárt a jézus-társaság uj gymnasiumának megnyitása alkalmával Schreckius Farkas hittanár vezetése alatt s általa irt tételeket, melyeket Ruschius János védelmezett, annyira megrostálta, hogy az a Béza T. figyelmét magára — a tételek irójának — valamint a Jézus társaságnak Erdélyből távozását maga után vonta 1588.[3])

Harmadik igazgatója a partikulának a XVI. század utolsó tizedére esik. Baranyai *Decsi Czimor János* 1593—1601-ig. Mintaképe azon szerencsétlen időszak tanárainak. Fáradhatlan buzgó, lelkiismeretes tanitó s majdnem fizetés nélkül, mert a város szegénysége miatt képtelen levén fizetni, utoljára is egy régi iskolaházzal elégiti ki. E mellett munkásságát bizonyitják a tudomány majd minden ágára kiterjedő kiadott bölcselmi, jogi, történelmi terjedelmes művei: Sal-

---

[1]) Kiss Áron „A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései" 645. l. és Simén Dom. és Nagy Lajos „Nagyváradi disputatio" naplója 46—48. és 130. ll.

[2]) Feke Mihály „Kolozsvári kollegium története" 12. l. és Frankl (Fraknói) V. „Külföldi iskolázás a XVI. században" 308. l.

[3]) Lampe Hist. Eccl. 690. pag. és Fraknói idézett munkája 111. l. Bod Péter „Polikarpus" 40. l.

lustius fordítása, példabeszédek gyüjtése — Adagia, uti rajza — Hodoe poricon. Buzdító példát kivánt adni honfiainak a munkásságra, Caesar Livius, Tacitus müveinek leforditására, mert — mint irja — „nem árt a penna a kopjának, sem a könyv a paizsnak.“

Fényes példa, mennyire fáradozott a tudományok fejlesztésén és terjesztésén szóval, tollal. (Lásd bővebben I. rész 10—20 l.

Ezen két igazgató müködése és munkássága felemlitésével be kell érnünk tanügyünk XVI. századi állását; ha volt is valami rendszer, az arra vonatkozó adatokat elseperte a vihar.

Bethlen Gábor az erdélyi ref. egyházak és iskolák regeneratora s a tanügy állása uralkodása alatt és nevelési elve.

A XVII. században Bethlen Gábor karolja fel országos gondjai közt is az erdélyi ref. egyházak és iskolák egy negyed század alatt majdnem végenyészetre jutott ügyeit. A részint fegyver alatt elhullott, részint számüzés miatt megritkult jeles egyházi férfiak pótlásáról s az ifjuság tanitóiról, vezetőiről kellett gondoskodnia a lehetőleg gyorsan, hogy ne veszszen el a nép tudomány nélkül. (Hos. IV. 6.). Mindenekelőtt tehát kitünő lelkészeket hivott a legközelebb fekvő városokból, Váradról, Szathmárról, fényes fizetés mellett Erdélybe: Keserüi Dajka Jánost, Alatus Jánost, Dézsi Istvánt, Milotai Nyilas Istvánt. Ezután maga képeztetett saját költségén külföldi egyetemeken, különösen Heidelbergben, uralkodása első évén kezdve, folytonosan fiatal papokat, tanárokat.

Bojthi Veres Gáspár történetiró, egyideig ifj. Bethlen István tanitója, tanitási modorát illetőleg Bethlen Gábor 1621. Morvából igy ir Alvinczi Péter kassai papnak: „Az mint öcsénk, Bethlen István uram adja értésünkre, Bojthi Gáspárt a mi parancsolatunk szerint a gyermek — Bethlen Istók mellé kiküldötte, kihez noha, a mint mostan értjük, a gyermeknek kedve nem igen van. Mindaz által, hogy immár parancsolatunkra kijött (mivel azelőtt nem is tudtuk annyira, hogy a gyermeknek hozzája kedve nincsen) Kglmed állassa a gyermek mellé, igen jól eleibe adván mi nevünkkel is, hogy a gyermek tanitásában szorgalmasan forgolodván, az öreg deákokkal együtt deáki exercitiumokra szoktassa és magától kemény magaviselése miatt a gyermeket el ne idegenitse, hogy annál jobb kedve legyen a tanuláshoz is a gyermeknek. A gyermeket is intse

kgld, hogy szavát fogadván mesterének, a tanulástól idegen ne legyen. Hogyha pedig Károli (György) kglmed mellett a káplánságban meg akar maradni, abban sem tartunk ellent, de ha ahoz kedve nem volna, bocsássa és küldje be a vásárhelyi főmesterségre (főmester=igazgató).“ — E levél végén sajátkezüleg irva ezt jegyzi Bethlen: „Bojthi, a mint értjük, a gyermeket agyba-főbe gyakorta verte, mivel hirtelen sora vagyon az barátomnak s azért idegen a gyermek tőle. Kglmed megintse, ugy ne bánjék vele, mivel már öregedik is naponként; az intéssel, fenyitékkel talán többet indikálhat, s ha az nem lenne elég, ostorral (lásson) hozzá.“ Nov. 22-levelében Alvinczinek utóiratban: „Parancsoljon gyakorta kgld Károlinak, a gyermeket tanitsa szorgalmatosan és ne magyar Scholákban való hitván szokás szerint, hanem more jesuitarum exerceáljа a gyermeket magát az oratio csinálásokban, legyen jó rhetor, orator, eloquens ha adatik.“

Ime a nagy fejedelem nevelési elve: szelid bánásmód, mig lehet; szigor, ha szükség; kegyetlenség soha.

Minő lendületet adott Bethlen alig 14 év alatt a nevelésügynek, saját szavai igazolják. Alvinczinek 1621. irott levelében, mint emlitők, hitvány szokásnak nevezte a magyar scholákban való tanitást. 1628. márcz. 8. ugyan Alvinczinek küldött levelében igy ir: „A mi fehérvári scholánk, mely szépen kezdett florealni, ha kegyelmed egyebektől nem hallotta, ez mi levelünkből bizonyosan értheti: jó reménységü ifjak nevekednek tudományokban, felesedni (szaporodni) is kezdettek; vagynak öreg deakok, reméljük 75, avagy talán 80 is, stb.“ (Eredetije a fehérvári Battyaneumban, kiadta Szilágyi Sándor a Hazánkban 1868. P. Szathmári K. Bethlen főtanoda története 33. l.[1])

A XVII. század 3 első tizedéből pár halvány vonást a gyulafehérvári iskola régi törvényei őriztek meg. Ezek röviden következők: A II. pont szerint voltak reggeli és estéli könyörgések, jártak temetésre. VI. p. irásbeli gyakorlatok, latinul beszélés, könyvnélkül tanulás-emlézés. X. p. A kikre gyermekek és ifjak felügyelete bizatott, mindennap négyszer mondassanak velük leczkét. Megfeddésökben középutat tartsanak; vigyázzanak azonban arra, hogy engedékenységük által azoknak alkalmat ne adjanak röstségre. Senki a tanulók közül valamely gyermeknek felügyeletét a rektor tudta nélkül fel-

[1]) Bojthi később Bethlen Gábor fejedelem udvari történetirója — historicus aulicus — Bocatius helyett, e mellett országos levéltárnok és Fehérmegye főjegyzője 1633. Érdemeiért Bethlen nemesi rangra emelte még 1623.

vállalni ne merészelje. XI. p. A gyermekek elbocsátása közösen legyen; a tanitásra szánt időt mindenki megvárja. A temetésre vagy templomba menni akarókat a szobákba vissza ne tartsák, büntetésül ne foglalkoztassák.

A törvényáthágók büntetései között pénzbüntetés szerepel tulnyomólag minden leczke és hivatalos kötelesség mulasztásért. Az énekkar tagjai köznapi és ünnepnapi s temetési mulasztásért 2, 3, és 5 denárt fizetnek. Ez arra mutat, hogy a város diákjai — a kiválasztott jó énekesek — tartoztak a templomban énekelni a kántorral együtt s ezért részint pénzfizetésük járt, részint táplálékot kaptak a városi polgároktól. Ezen szokás megvolt a fehérvári iskolában a város elpusztulása előtt (1658), de az Enyedre nem vitetett át, s ott nem volt gyakorlatban, mivel az alapitó-levél tartalma szerint a fehérvári iskolában élő és tanuló ifjak tartására volt rendelve (lásd 166. l.) Apafi Mihály is meghagyja ezt a fehérváriaknak a Patakról kiüzött kollegium számára kiadott szabályzat 4. pontjában (l. 8. lap). A város azonban 1671. november 16, mikor már bizonyos volt a pataki kollegium Erdélybe jövetele, fölveszen 16 személyt a város beneficiumjába „Város diáki“ czimen, s 8 pontból álló szabályzatot készit ezt illetőleg.[1])

---

[1]) Gyulafehérvár város-diákjai szabályzata.

Anno 1671. die 16. novembris. E következö punktumok alatt bizonyos számu expectansokat á város beneficiámjára felveszünk, nro 16. personát.

1. Hogy az itt való predikatorok, hadnagy és assessorok hirével legyen assumtiojok.

2. Hogy azoknak cantorok (énekvezér vagy karnagy) lévén, ugyan a predicatorok ő kegyelmek dispositiojára hallgasson, ha mi dolgok vagy fogyatkozások lészen, azon cantor mature a predicatoroknak vagy a város hadnagyának tegye hirré, hogy a dolgot orvosolhassuk.

3. Ha kik városdiáki lesznek, mely atyánkfiának halottja lészen, a régi *jó szokás szerint**) letévén azon cantornak denár 24, mindnyájan tartozzanak elmenni egy fazék ételért, a mellé kenyeret is adjanak a temetés után. A maly mendikások pedig adstatiot, cantatiot végeznek, tartozzanak a halottra is elmenni. (Virasztók, temetésre).

4. Két részre osztván ő kegyelmeket, fél része egy héten, más fél része másik héten fogyatkozás nélkül feljárjanak a templomba.

5. Vasárnap pedig mindnyájan a chorusban talpon álljanak, adhibealván jó szavu, énekelni alkalmatos mendikásokat, kiké is legyen cantatio, astatiót a chorusban adhibealván magunk fiai *közül is***) a

---

*) A „régi jó szokás szerint“ a fehérvári Bethlen kollegiumra látszik czélozni Fehérvárnak 1658. aug. havában történt elpusztulása előtti időre.

**) A gyulafehérvári diákok és pataki diákok megkülönböztetése.

Térjünk vissza tárgyunkhoz.

4. p. A leczkéken, vizsgákon, ismétléseken vitatkozásokon, pontos megjelenést s éber figyelmezést tesz kötelességévé az iskola minden tagjának. A magyar irásbeli dolgozat felolvasásának vagy leforditásának; a beszéd tárgya felolvasásának, kibővitésének vagy lehető hű latin forditásának elmulasztása és hanyagolásáért 2, 4, sőt 15 dénárt is fizet az illető. Ezen utolsó büntetéspénz fizetés, alá esik az is, ki a maga készitette beszédjének nyilvános elmondását elmulasztja, a mi kötelességévé volt teve. Végre a vitatkozás — disputatio — mulasztásáért, mind a védő — defendens, — mind a támadó vagy ellenvető — opponens 10—10 denárt fizet. — A latinnyelv gyakorlását oly nyomatékosan sürgeti az V. pont, hogy a magyarul beszélőkre büntetést mér. A VII. p. a. a kis gyermekek tantárgyát látjuk: uri imádság, apostoli hitforma, tiz parancs, asztali áldás, hálaadás, vasárnap evangelium olvasás. Utoljára az oeconomus kötelességei között áll, hogy a 3. osztálybeli gyermekektől mindennap kétszer leczkét kivánjon, reggeli 8 óra előtt és délután 2 óra körül.

Bethlen halála után.

Erdély nagy fejedelme csak megkezdette, de nem fejezhette be nagy munkáját. A németországból meghivott tanárok: Alstediusi Bistelfeld és Piskátor Bethlen halála után érkeznek Erdélybe s 1630. február 10-én nyujtják be tervöket az özvegy fejedelemnéhez Bran-

kik alkalmatosak lesznek. Ha kik pedig a mendikások közül nem állanánnk chorusha; ne legyen szabad a városon cantalni is.

6. Mikor canikula vagy egyéb vacatiok lesznek, legalább négy diák mindenkor itt maradjon. Azoknak cantorok pedig tartozzék a hadnagynak hirré adni olyankor, hogy a főzetés is aszerint legyen.

7. Ha hol pediglen feledékenységből, vagy egyéb alkalmatlanságból nem találna főzni valaki, hanem pénzt adna, a cocus (szakács) in communem usum a cantornak kezébe administralja. A coquia pedig ne ótekszámra rendeltessék, hogy mennyit curáljon a cocus, hanem hét- vagy hónap-számra, mint másutt is jó rendtartásu keresztyén városokon observaltatik, a hol ilyen beneficiámmal vannak.

8. A cocus a városon járjon indifferenter, napjában egyszer hat fiazék étket curáljon, ne többet, amellé egy-egy darab kenyeret.

Ezeket a feljebb specificalt punctumokat, igen előttek viseljék ő kegyelmek. Magokviselését pedig ugy alkalmaztassák, hogy jövendőbeli jóindulatu ifjaknak magokviseletlenségekkel kárt ne tegyenek, hogy eziránt való beneficiumokat le ne rázzák ő kegyelmék. (Teleki levéltárban 2687. sz. a. uj rendezés.)

denburgi Katalinhoz, hogy az erdélyi iskolát — a mint irják — a német és franczia iskolák mintájára minél előbb virágzó állapotba hozhassák s ne vádoltassanak késedelmezéssel: donec Romae disputant, Saguntum perit; kérik a fejedelemnét, hogy a beterjesztett czikkeket vizsgáltassa és állapittassa meg.

Ezen tervezetnek épp azon korban kelt másolatát őrzi a gr. Teleki nemzetség közös levéltára (2702. sz. a.). Két része van a tervezetnek: *Articuli concernentes illustrem Transilvaniae scholam és Leges illustris scholae Transilvaniae.* Ez utolsó részt napfényre hozta Szabó Károly az Ötvös Agoston hagyatékából (erd. muz. lvtár) 1879. a Történelmi Tárban; az első rész is ugyanott jelent meg 1884. a Teleki levéltárból, mindkét rész latinnyelven. Itt-ott kisebb eltérések vannak a két példányban; a muzeumi példány módositásai későbbi másolatra mutatnak. Mi itt forditásban adjuk, megjelölvén az eltéréseket T. és. M. betükkel (T.=Teleki példány, M.=Muzeumi példány.)

Az erdélyi iskolát illető czikkek.

1. Mindenekelőtt számba kell venni a jövedelmeket s azoknak összegét pontosan.

2. Ezen iskola helyéről bölcsen és végképpen határozni.

3. A negyedik professorról gondoskodni, kire a nyelvektanitása bizassék.

4. Öt tanitót kell az intézetben tartani és azoknak bizonyos fizetést rendelni.

5. Quaestort kell választani, ki az iskola jövedelmét gyüjtse be, a fizetéseket évnegyedenként ossza ki, az alapitványokat az alumnusoknak fizesse ki, a kollegiumot és a hozzátartozó épületeket jókarban tartsa.

6. Hogy a quaestor visszaélést ne tehessen, két tanár (Scholarcha) álljon fölötte teljes hatalommal, a fejedelem és kormányzó után.

7. Közasztalt (oeconomia) kell felállitani, a hol nem csak az alumnusok ingyen, hanem külsők is mérsékelt árért ételt és italt kapjanak.

8. Elsőbben is collegiumot, valamint a professoroknak alkalmas lakházakat kell épiteni.

9. A nyomdát ugy kell megujitani, hogy a nyomdász gondoskodjék a betük helyes rendezéséről és a rendes nyomásról. Az erdelyi szászvárosokból szerezzen görög és zsidó betüket is. Szükség ugyanis nyomatni iskolai kézi könyveket: Heidelbergi catechezist, rövid latin és görögnyelvtant, rhetorikát, logikát stb.

10. Tanácskozni kell arról, hogy az igazgatói hivatal állandó legyen vagy csak egy évig terjedjen.

11. Az igazgatónak és iskolai tanácsnak szükségeltetik pecsét, melylyel a leveleket és bizonyitványokat megpecsételjék.

12. Az anyakönyvet v. a tanulók albumát és a szabályredeleteket, v. törvénykönyvet csinosan bekötve kell tartani.

13. Börtönt kell épiteni, melybe az érdemesek bezárassanak.

14. A jegyző v. titkári tisztet az iskolai tanácsban az utolsó, illetőleg a szolgálatában l. ifj. tanár tartozik vinni.

15. Kulcsárt v. pedellust kell tartani.

16. Ezen itt szerkesztett szervezetet ki kell nyomatni és a szomszédos, sőt a távolabbi helyekre is el kell küldeni, hogy ezen intézet alapitását mások is megismerjék.

17. Szükség, hogy fejedelmi tekintély erősitse meg ezen törvényeket, melyeket mi a heidelbergi akadémia, a heidelbergi iskola és *ezen mi Fejérvári iskolánk anyakönyveiből* szerkesztettünk.

18. Szükség, hogy minden félévben (semester) legalább 10 vitatkozás (disputatio) közköltségen nyomassék ki, hogy ily módon az iskola hire terjedjen, s miután elhiresedett, annak disze-fénye megőriztessék és tartassék.

19. Szükséges, hogy az iskola, valamint a tanárok és tanulók szabadalmai közokmánynyal és fejedelmi tekintélylyel megállittassanak és megerősitessenek ISKOLA-ALAPITÁS (Fundatio scholae) czimen.

Az erdélyi iskola törvényei.

Az iskola gondnokáról (scholarcha, curator).

1. Tegyen esküt a fejedelemnek, hogy a kollegium diszét és emelését erejéhez képest előmozditja.

2. Minden évnegyedben a kollegiumot járja meg és mindent vizsgáljon meg szorgalmasan.

3. A professorok és tanitók fizetését a maga idejében adassa ki.

4. Ünnepélyeken, a tanárok hivására, jelenjen meg.

5. A kollegium épületeit, jövedelmeit, szabadalmait ugy gondozza, mint a maga saját javait.

NB. Ezek csak a muzeum példányában vannak meg.

A tanárok- és tanitókról.

1. Senkinek botránkozást ne okozzanak, hanem kegyes és tisztességes társalgási példájokkal mindenek előtt tündököljenek.

2. Kölcsönös jóakarattal legyenek egymás iránt és ha valamely viszály támad közöttük, terjeszszék az igazgató elibe.

3. A ref. vallás ellen elméjök fitogtatása végett külsők- vagy háziak-, kebliek előtt vetélkedve ne vitatkozzanak, nehogy magukat a vallás tisztasága felől gyanusokká tegyék vagy másoknak botrányt okozzanak.

4. Az előadásra, tanitásra határozott órát senki se hanyagolja el.

5. A tanitásban ki-ki vegye tekintetbe a tehetségeket s mindig szemelőtt tartsa azon példaszót: kinek használ. (cui bono).

6. Senki a felsőbbek engedélye nélkül messze ne távozzék.

7. Komoly méltóságot tartsanak mindnyáján, s tulságosan bizalmas barátságba ne ereszkedjenek tanitványaikkal.

8. A hibázók megfenyitésében legyenek szigoruak, nem pedig kegyetlenek.

9. Gyanus személyekkel ne társalogjanak.

10. A tanulás s egyszersmind az erkölcs szivükön, lelkükön legyen.

11. Minden évnegyedben vizsga tartassék a publica, szintugy a classica scholában is *és félévenként tartassék meg a felvételi gyakorlat, miszerint az érdemes tanitványok az alsóbb osztályokból a felsőbbekbe és az első osztályból a nyilvános iskolába bocsáttatnak.* (Az aláhuzott sorok a Teleki-féle példányban csak).

12. Minden tanitványaikhoz leereszkedők és barátságosok legyenek, s atyai jóindulatot tanusitsanak iránt ok.

13. A főbbek és nemesek fiaik és a többi tanitványok között megtartsák a különbséget a tanitást illetőleg (quantum ad institutionem).

14. A legnagyobb büntetés az eltávolitás vagy kiüzés legyen.

15. Rendes szabadidők legyenek: nyolcz napi (octiduum) husvét előtt és után, három hét a kanikulai napokon és végre nyolcz napi karácson előtt és után.

A 15. pont csak a Teleki-féle példányban.

Az iskolai tanácsról.

1. A tanácsba csak tanárok alkalmaztassanak.

2. A fejedelem és a kormányzó után a tanács legfőbb hatóság legyen.

Nb. A Muzeum példányban kormányzó helyett gondnok áll.

3. A tanácsot az igazgató vezesse.

4. A tanácshoz azon ügyek jussanak, melyeket az igazgató egyedül nem intézhet el.

5. A tanács rendesen szombat napokon hivassék össze a kulcsár által.

6. Az igazgató a tanácsosok szavazatait vegye be s a jegyző által jegyeztesse jegyzőkönyvbe.

7. A fontosabb ügyeket a tanács vigye a fejedelem vagy kormányzó (gondnok) elé, s azok döntésén és itéletén nyugodjék meg.

8. A tanács gondoskodjék, hogy évnegyedenként a nyilvános tanulók szállásaik, asztaluk, együttlakásuk, szorgalmuk, életük és erkölcseik felett, tapintatos és óvatos nyomozással, vizsgálatok tartassanak. Hasonlóképpen nyilvános szavalatok és vitatkozások rendeztessenek ünnepélyesen, a lehetőleg minden tanár jelenlétében, a tanitók és tanulók szorgalma serkentése végett.

9. Ha valamely tanári vagy tanitói állás üresedésbe jő, az igazgató a tanácscsal együtt gondoskodjék alkalmas tanár és tanitó kereséséről és ha mindnyájok vagy a legnagyobb rész egyetértésével alkalmast találnak, ajánlják a legfőbb felügyelőségnek és annak helyeslő beleegyezésével töltessék be az üres állomás.

10. A tanárok és tanitók keresésében legyen a tanács figyelemmel, vajjon tisztán vallásosak-e, azon nyelvekben, szép művészetekben és szakmákban, melyeket tanitani fognak, kellő ismerettel birnak-e, a világos tanitásra alkalmasok-e, jó hirüek-e, tisztán, választékosan beszélnek-e?

11. Ha valaki tévesen erősittetett meg oly hivatal folytatására, a melyre nem alkalmas, megintessék és ha a dorgálást nem türi, mondjon le.

12. Semmi irat, akár nagy, akár kicsiny, ki ne nyomassék, mig a tanárok együttesen és külön meg nem vizsgálják.

Az igazgatóról.

1. A nyilvános iskolának vezére legyen, annak emelése- és tekintélyessé tételét eszközölje.

2. Az iskolai törvényeket a többi professorok jelenlétében olvastassa fel a jegyző által minden évben s azoknak megtartását ajánlja az illetőknek.

3. Az uj tanárt, mielőtt a tanitást rendesen megkezdené, hirdesse ki a tanulóknak s hivja meg őket a kitüzött napon tartandó beköszöntő beszédre s azután állitsa az ünnepélyes gyülés elé (a tanárt) és tartson két intő beszédet; egyet az uj tanárhoz, terjessze elő kötelességeit s az szenttül igérvén azok teljesitését, az ő becsülete és tisztelete megoltalmazása és tartása felől biztositsa; egy

más beszédet intézzen a tanulókhoz, hogy az uj tanár iránt tartozó tisztelettel viseljék magukat.

4. A szabály v. törvénykönyvet, nemkülönben az anyakönyvet, melybe az ujonnan belépők beiratnak, tartsa magánál.

5. Csak azokat vezesse anyakönyvbe, kiket méltóknak és érdemeseknek ítél arra s a törvények megtartására magukat kötelezik.

6. Az egyes tanulóktól, kiket be akar irni, tudja meg, mely leczkéket akarnak hallgatni.

7. A tanárokkal, mint kartársaival tisztességesen bánjék.

8. A nyilvános előadásokra ottan-ottan látogasson el és nézzen szét, miként hajtatnak végre mindenek szabály szerint.

9. A kik hanyagul vagy rosszul tanitják hallgatóikat, azokat intse meg és a professorok kötelességéről szóló ötödik pont szerint büntesse meg.

10. A tanárok erkölcsére külön-külön vigyázzon és ha rajta éri, hogy valamelyik nyilvánosan botrányt követett el, ezen ügyről tegyen jelentést az iskolai tanácsnál, ez pedig vagy büntetést mérjen rá vagy a vétség sulyához mérten (ha főként megintés után sem hagy fel) hivatalából elmozdittassa, fel jelentvén az ügyet a fejedelemnek.

11. A tanács igazságos határozatainak engedelmeskedjék.

12. A fizetéseket évnegyedenként követelje az iskola gazdájától.

13. Az iskola gazdaságát ottan-ottan vizsgálja meg.

14. Az eltávozni akaró tanulók közül senkinek bizonyitványt ne irjon, mig a tanárok itélete felől nem kérdezősködik.

A tanárokról általánosan.

1. Az uj tanár az igazgató által a tanulók gyülése elé vezetve előadása kezdetén tartson ünnepélyes beszédet, a beszéd után pedig az igazgatótól kötelességére intetve kézadással vállaljon kezességet s tegyen igéretet, hogy ő Isten igéje és az iskola törvényei szerint fog tanitani és élni.

2. Minden tanár Istenhez való könyörgéssel, vallásosan és kitüzött czéljához illően kezdje meg és végezze leczkéit.

3. Leczkéken és vitatkozásokon szükséges és hasznos tárgyakat adjanak elő s egyáltalában a haszontalan tudákoskodástól óvakodjanak, végre mind a tárgyi, mind az előadási tisztaságra törekedjenek.

4. A leczkéik rendezéséről a kartársakkal a tanácsban végezzenek, s azok itéletét kövessék.

(A 4. pont csak a Teleki-féle példányban).

5. A ki valamely leczkét elhanyagol, annyi birságot fizessen az iskola pénztárába, a mennyi évi fizetést szokott kapni azért. Elhanyagolásnak itéltessék pedig, a kit sem valami gyengélkedés, sem valamely elfogadható foglalkozás nem gátolt a leczke-tartásban. Vitatkozást pedig a ki nem tart a maga idejében, kétannyit fizessen.

6. Gyakran ismételjék s elméjükbe nyomják hallgatóiknak azon anyagnak eszméjét vagy rövid összevonását, melynek tárgyalását felvállalták, hogy a világos, tiszta módszer a figyelmet erősebbé s kedvesebbé tegye.

7. Ki a leczkét s vitatkozást alapos okok miatt félbe akarja hagyni, kartársai közül valamelyikkel helyettesitse magát.

8. Ha valaki valamely irást akar kiadni, azt előbb az igazgatónak s általa az egész tanácsnak ajánlja elolvasás, megvizsgálás és helybenhagyás végett és vesse annak itélete alá.

9. A tanárok mindnyájan, a mennyire lehetséges, minden nyilvános szavaláson és vitatkozáson jelen legyenek, diszitsék, segitsék nem csak ellenvetéssel, hanem, ha szükségesnek látszik, a tett ellenvetéseknél itéletüket is okosan és mérsékelten érvényesitsék.

10. Az osztályok vizsgáin, még pedig minden órán, a tanvezetőn kivül a többi tanárok közül legalább egy a tanvezető felkérésére megjelenjen és a vizsgán elnököljön.

11. A tanulók kedvére és hasznára a körülményhez képest magán-leczkék is tartassanak, de nem terhelőleg.

A theol. tanárokról.

1. Az első theol. tanár felváltva az ó vagy az uj testamentom valamelyik könyvét magyarázza, a theologiai vitás helyeket nyomóson és röviden tárgyalja. Bibliai tanitást hétfőn és kedden, vitázó előadást pedig csötörtökön és pénteken tartson.

2. A második tanár a közhelyeket (locos communes) rendre tárgyalja és arra törekedjék, hogy legrövidebben egy év alatt az egész theologiát elvégezze.

3. Szombat napokon 8 órától 10-ig rendes vitatkozást tartsanak felváltva. (Amesius Medulla, Wollebius 1656. Lásd Szabó Károly R. M. K.)

4. Tanitványaiknak tegyék kötelességükké, hogy minden 14 nap alatt szombaton egy órakor theolog. szavalást tartsanak (Teleki példány szerint.)

NB. Minden szerdán d. u. 1 órakor két oratiot szavaltassanak. (Muzeumi példány szerint.)

5. A theologiát tanulók gyakorló szónoklatain legyenek jelen, szerda napokon 9 órakor, akár latin, akár anyanyelvüek legyenek a beszédek. (Teleki példány szerint.)

NB. Minden vasárnap latin gyakorló beszédet mondassanak (muzeumi példány szerint.) Itt is azonban be van jegyezve más kézzel: hungaricam.

6. Az első (tanár) rendes óráját délelőtt 9 órakor, a második (tanár) délután 3 órakor tartsa (Teleki példány.)

NB. Héber nyelvet mindkettő tanitson nyilvánosan.

A pilosophia és philologia tanárairól.

1. Az első philosophiát tanitson: logikát hetenként kétszer, a más két órán: metaphysikát, physikát, mathematikát és *gyakorlati philosophiát*, *ugy azonban*, *hogy szakmáját* (*cursus philosophicus*, *három év alatt bevégezze*. (Az aláhuzottak hiányoznak a muzeum példányában.)

2. A második tanitson nyelveket és pedig ugy, hogy egy órát forditson a héber nyelvre, kettőt a görögre, egyet pedig a latin oratoriára v. szónoklatra.

NB. A második tanitson görögnyelvet és gyakorlati philosophiát. (Muzeumi példány szerint.) Ugyan e szerint 3. pontnak van véve, hogy mindenik 3 év alatt kursusát végezze el.

3. Minden szerdán 1 órától 3-ig rendes vitatkozást tartsanak felváltva, (8 órától 10-ig, a muzeum péld. szerint.)

4. Szabják elibe tanitványaiknak, hogy minden 14 nap alatt szombaton 1 órakor bölcsészeti szavalást tartsanak.

NB. Minden szombaton 1 órakor két oratiot szavaltassanak. (muzeumi).

5. A második (tanár) az isk. tanácsban a jegyzői, v. titkári tisztet vigye s a tanácsban előforduló megjegyzésre méltó tárgyakat jegyezze fel. A gyülés elején a rector fölhivására olvassa fel a megelőző gyülés jegyzőkönyvét. A nyilvánosság elibe valókat tisztán irja le.

6. Az első rendes óráját tartsa reggel, a másodikat délután 1 órakor (T.)

A nyilvános tanulókról általánosan.

1. A kik tanulás végett ide jönnek, vagy a paedagogiai első osztályból a nyilvános leczkékre ujonnan felvétetnek, az iskola igaz-

gatójánál jelentsék be nevüket nyolcz nap alatt, a tanulók törvényeit ismerjék meg, fontolják meg és kézadással kötelezzék magukat a törvények megtartására.

2. A kegyességet gyakorolják mindnyájan és ne legyenek káromkodók.

3. A szent beszédeket különösen vasárnap vallásosan gyakorolják.

4. Az igazgatónak jelentsék, minő szakra szánták magukat és minő leczkéket akarnak hallgatni.

5. Folytonosan hallgassák a leczkéket, a melyek tanulásáért jöttek és mindennap legalább kettőt (Mus. hármat).

6. A nyilvános vitatkozásokat ne hanyagolják el.

7. A rektor v. professortól felszólitva szavalásra v. vita-irás készitésére és tartására, szives készséggel teljesitsék.

8. Járásban és magatartásban szerénységet tanusitsanak.

9. Hivatali személyeknek v. valamely méltóságban levőknek illő tiszteletet adjanak.

10. Vendégeskedéstől, lármától, veszekedéstől, perlekedéstől, házsároskodástól, végre éjszakai kóborlástól távol tartsák magukat.

11. Henyeséget, alattamos szineskedést kölcsönösen ne tápláljanak egymás között, magánbosszuállástól óvakodjanak, peres-vitás ügyeiket az igazgató elibe vigyék.

12. Rágalmazástól, veszekedéstől, piszkoló levelek irásától tartózkodjanak.

13. Más vagyonát, javait titkon senki el ne ragadja; kertekbe, szőlőkbe a tulajdonos tudtán és akaratján kivül ne menjen vagy azokba kárt ne okozzon. A ki pedig valami kárt okoz, megfizesse az illetőnek.

14. Mindnyájan minden vizsgálaton és próbatételen jelen legyenek.

15. Nem tisztességes és nyerészkedő játékokat kerüljenek.

16. Vadászás-, madarászás- és halászástól tartózkodjanak.

17. Tisztaságot tanusitsanak beszéd-, ének-, magaviselettel.

18. Senki a tanulók közül valamely gyermeknek gondozását az igazgató tudta nélkül fel ne vállalja vagy el ne utasitsa.

19. Senki másnak életére, erkölcsére és tanulására censori hatalmat ne követeljen magának.

20. Minden alkalommal a nyilvános vitatkozásokon egy feleljen, hárman pedig ellenvetéseket tegyenek.

21. Minden alkalommal egy (Mus. kettő) szavaljon, s hárman biráljanak a nyilvános szavalásokon.

22. A magán-leczkéket szorgalmasan gyakorolják.

A theologiát tanulókról.

1. Minden héten szerdán 9 órakor tartassék gyakorló predikaczio (Muz. latinul, vasárnap).

2. Minden héten szombaton 8 és 9 órakor tartassék theol. vitatkozás.

3. Tizennégy nap alatt tartassék theol. szavalás szombaton 1 órakor (Muz. két beszéd tartassék minden szerdán 1 órakor).

A philosophiát tanulókról.

1. Három évet forditsanak a philos. cursus rendes elvégzésére.

2. Minden héten szerdán 1 és 2 órakor tartassék bölcsészeti vitatkozás.

3. Minden 14 nap alatt tartassék bölcsészeti szavalás szombaton 1 órakor. (Muz. két beszéd tartassék minden szerdán 1 órakor).

A tanvezető (paedagogarcha)-ről és osztálytanitókról.

1. A tanvezető mindennap minden osztályt megvizsgáljon, a leczkéket meghallgassa, az irásbeli gyakorlatokat megtekintse.

2. Ha valamiről a közjóra tanácskozni kell, a tanitókat hivja össze.

3. Terjessze az igazgató elibe, mikor valami közös megvitatásra méltó fordul elő.

4. A tanitók a tanvezetőtől függjenek s ez azokat kartársainak tekintse.

Az osztálytantárgyak rendezéséről.

1. A heidelbergi kátét a bővebbet v. rövidebbet tanulják a szentirás jelesebb mondataival együtt.

2. A zene és számtan gyakoroltassék.

3. Az irásbeli gyakorlatok az egyesek felfogása szerint rendeltessenek.

4. A gyermekek emlékező tehetsége gyakoroltassék, de ne terheltessék.

5. A latinnyelv gyakorlása sürgettessék, de nem csak a stilus irást, hanem a mindennapi társalgást illetőleg is. (Teleki szerint predikálást illetőleg is).

Az első osztályról.

1. A teljesebb katechezis tanittassék. (Csak a Muz. példányban)

2. A logika szabályai teljesen tanittassanak és azoknak gyakorlása az egyszerű és összetett tételek tárgyalásában, nem külön-

ben a szónokok és költők műveinek (analysis) felbontásában szemelé terjesztessék.

3. A rhetorika szabályai teljesen tanittassanak és a szónoki változtatás, megkülönböztetés (váriatio rhetorica) sürgettessék.

4. Minden héten legyen négy irásbeli gyakorlat, ily renddel:

1. Irattassék igen rövid beszédecske.
2. Adassék fel tárgy magyarul és az fordittassék latinra, vagy pedig latinból magyarra (Teleki.)
3. Adassék versirásra tárgy.
4. Görög gyakorlat készittessék. Görög nyelvtan teljesen feladassék (Muz.)

5. Görög és latin szónok, valamint görög és latin költő fejtegettessék.

A Második osztályról.

1. A teljesebb katechesis tantitassék. (Muz.)

2. A logika és rhetorica kezdete (rudimenta) eléadassék (grammatika, Teleki.)

3. A görög nyelvtan elemei tanittassanak.

4. Ciceró (Officia) és Horatius magyaráztassanak.

5. Valamely görög levél v. könyv az ujtestamentumból adassék elé.

6. A latin nyelvtan szorgalmatosan ismételtessék (Muz.)

7. Minden héten következő irásbeli gyakorlatok szabassanak ki:

1. Anyanyelvü tárgy latinra fordittassék vagy vissza.
2. A nyelvtani és szónoki változtatás sürgettessék.
3. Versirásra tárgy dictáltassék. (Muz.)

NB. Az irásbeli gyakorlatok legyenek az első osztálylyal közösek, de rövidebbek és könnyebbek. (Teleki.)

A harmadik osztályról.

1. Rövidebb katechesis. (Muz.)

2. A latin nyelvtan végeztessék be.

3. A nyelvtani változtatás sürgettessék.

4. Görög nyelvtanitás katecheticai fejezetekben, valamint a görög declinatiok és conjugatiok adassanak elő.

5. Irásbeli gyakorlatok legyenek, fordítások magyar nyelvből latinra és viszont latinból magyarra.

6. A latin költészet kezdete (rudimenta.)

7. Terentius. (Muz.) Latin beszélgetés colloquium (Teleki.)

A negyedik osztályról.

1. Rövidebb katechezis. (Muz.)
2. Latin nyelvtan egészen tanitassék.
3. Latin nevek v. szavak (Muz.) *Nomenclator Adriani Junii* (Teleki).
4. A nyelvtani változtatás kezdessék meg.
5. Terentius forditassék (Teleki).
6. Igen rövid latin irásbeli gyakorlatok diktáltassanak.

Az ötödik osztályról.

1. Ábécé és könnyü latin olvasás (utramque paginam hic facito?)
2. A latin declinatiok és conjugatiok.
3. Könnyebb latin szavakat be kell csepegtetni a gyermekek elméjébe, (Teleki); latin nyelv elemeit (radices. Muz).

Az alapitványosokról.

1. Az alapitványosok közé a tanács itéletén kivül senki föl ne vétessék.
2. Egy fölvettnek sem szabad egy egész év lefolyása előtt eltávozni.
3. A hanyag vagy feslett erkölcsü alapitványosok küszöböltessenek ki.
4. A ki egy angariának, vagy egy negyednek lefolyása alatt tizszer mulasztott leczkét, az alapitványosok közül elmozdittassék.
5. Asztalokban, evőeszközökben kárt ne tegyenek.
6. Vitás ügyeiket előbb a felügyelő (regens) elibe vigyék, a ki az igazgatóhoz fölebbezheti az ügyet.
7. Az oeconomus iránt illő tisztelettel legyenek.

De provisore = gondviselő.
De rationista = számtartó.
Ezen két tiszt teendőinek bejegyzésére üres hely van hagyva a muzeum példányában; a Teleki-félében nem is fordul elő.
Ez arra mutat, hogy a Teleki példány régibb keletü, mint a muzeumé.

A gazdáról (=oeconomus).

1. Minden hónapban tiz személyt alkalmazzanak.
2. Délelőtt tiz órakor ebédet, délután 5 órakor vacsorát rendezzen az oeconomus.

3. Kellő mennyiségü és jó minőségü ételt és italt szolgáltasson.
4. Ételekben, italokban, étteremben tisztaságra törekedjék.
5. Valamely felügyelő jelen legyen az étkezésnél.
6. Szabja magát a részletes szabályokhoz, hogy rendesen mit adjon fel.

A kulcsárról vagy szolgáról.

1. A tantermek tisztaságára vigyázzon.
2. Az igazgató vagy tanár hivására megjelenjen.
3. A börtönre itélteket pontosan zárja be, ételt, italt és egyéb szükségeseket azoknak vigyen.
4. A nyilvános iskolában elintézés végett reá bizottakat hajtsa végre késedelem nélkül.
5. A kinyomásra irt tételeket hiven ossza szét a tanárok tanitók, tanulók, sőt minden mivelt emberek között.

A nyomdászról.

1. Az igazgatónak és tanácsnak engedelmeskedjék.
2. Szorgalmát és hüségét a maga mesterségében bizonyitsa be mindenek előtt.
3. Semmit ki ne nyomjon, a mi a tanács vizsgáját ki nem állotta.
4. A nyomdai művek az igazgató és tanács határozata alatt állanak.
5. Gyakorlott javitót tartson.
6. A nyilvános vitatkozásokat tétova nélkül kinyomja.

1630. febr. 10-én nyujtották be tantervöket a német tanárok az özvegy fejedelemnének, de már azelőtt egy hóval január 7-én hozzá kezdettek a munkához s Alstedius megirta az első disputatiot, a mire oly nagy sulyt fektetnek a szabályokban is, márczius 28-án, április 20. és 22-én megvitatás végett Uzoni Balthasar[1]) senior lévén a felelő — respondens. Ezen disputatio (8 számatlan levél 4r.) czimlevelének hátlapján áll Alstedius érdekes előbeszéde az olvasóhoz: „Scriptum Albae Juliae 28. martii anno 1630.“ Ebben

[1]) Szabó Károly Balthasár-t Balázsnak forditja, de talán Boldizsár, mert Balázs=Basilius v. Blasius. Lásd Fekete Mihály kolozsvári colleg. története 12. l.

megemlitvén, hogy Bethlen Gábor fejedelem halhatatlan érdemei közt nem utolsó helyen áll a gyulafehérvári seminarium alapitása, melyet a fejedelem Németország leghiresebb seminariumaival egyenlővé óhajtott tenni, miután neki és tanártársainak feladatuk, hogy a fejedelem akaratának eleget tegyenek, szentül igéri, hogy teljes erővel azon lesznek, hogy ezen gymnasiumban 3 év alatt a bölcsészeti és hittani tanfolyam kellően elvégeztessék. S hogy ez annál alkalmasabban megtörténhessék, minden héten két vitatkozást és egy latin oratiot fognak nyilvánosan tartani. Ezt szükségesnek tartottuk előbocsátani „in limine *primae hujus disputationis*, quae quidem typis est descripta. Nam *initium laboris nostri fecimus septimo die superioris januarii.*“ Ezen disputatio meg van a sárospataki ref. colleg. könyvtárában (Szabó K. R. M. K. II. k. 458. sz. 127. l.)

Alstedius ezen előszava mutatja világosan, hogy Bod Péter majdnem félévet tévedett, ha nem többet, midőn a német tanárok Erdélybe érkezését „anno 1630 circa medium“ teszi, Alstediusról épen azt irja, hogy 1629. járt Erdélyben széttekinteni „Ast vero finaliter intravit anno 1630. circa finem.“ (Hist. Hung. Ecclesiastica Tom. II. 441. és 444. lap.) Ugyanott Bethlen G. halálát is 10 nappal későbbre teszi, nov. 15. helyett 25-re.

1630. május havára már Bisterfeld ir philosophica disputatiot de concursu primae causae cum secundis, megvitatás végett. Máj. 8. és 15-én felelők: Keserüi István és *Bényei János*. Ez utolsót két év mulva Marosvásárhelyt találjuk, mint iskola-igazgatót.

A 3 tanár irodalmi müködése Gyulafehérvárt.

Alstedius János Erdélybe jövetele előtt negyvenhat művet irt 21 év alatt, melyek közül némelyeket kétszer-háromszor, sőt négyszer is kiadtak. Fehérvárt egy nagyobb művet és iskolai kézi könyveket irt és disputatiot. 1630. „De Deo,“ melyet emlitettünk.

1. Rudimenta lingvae graecae in usum scholae Albensis hocmodo elaborata, ut puer grammaticam latinam doctus hinc anno vertente legere, declinare, comparare, conjugare et addiscere possit,. 8r. 105 lap. Fejérvár, 1634.

2. Rudimenta lingvae latinae in usum scholae Albensis hocmodo elaborata, ut puer unius anni spatio ex illis legere, declinare, comparare, conjugare, initia, denique syntaxis et radices sylvulae vocabulorum harmonicae addiscere possit. 8r. 115 lap. Fejérvár, 1634., 1635., 1640. Lőcse, 1667.

3. Rudimenta lingvae hébraicae et chaldaicae in usum s cholae Albensis hocmodo elaborata etc. 8r. 104 lap. Gyulafejérvár, 1635.

4. Latium in nuce, idest rudimenta lexici latini. 8r. 275 lap. Gyulafejérvár, 1635., 1648.

5. Grammatica latina in usum scholae Albensis hocmodo elaborata, ut puer rudimenta doctus unius anni spatio praecepta et regulas cum fructu rercitare possit. 8r. 175 lap (Teleki könyvtár 2. kiadás.) Gyulafejérvár, 1635., 1642.

6. Prodromus religionis triumphantis, in quo methodice repetuntur et breviter examinantur libri sex de vera religione etc. Gyulafejérvár, 1635. 2r. 1135 lap.

Született 1588-ban Herborn közelében, meghalt 1638-ban Gyulafehérvártt.

Piscator Filep Lajos.

1. Rudimenta rhetoricae in usum scholae Albensis. 8r. 49 lap. Gyulafejérvár, 1635. 16 . . 1644. Várad, 1649.

2. Artis poeticae praecepta methodice concinnata et perspicuis exemplis illustrata. In usum scholae Albensis. 8r. 168 lap. Fejérvár, 1642.

3. Rudimenta oratoriae in usum scholae Albensis, praefixae sunt tabulae methodum hujus libelli indicantes. 8r. 96 lap. Gyulafehérvár, 1645. Várad, 1649. Debreczen, 16?? és 1703.

4. Comenius Januae lingvae vestibulum primum in usum illistr. paedagogei Albensis hungarice redditum. Varadini, 1643. 8r. 32 lap munkájához figyelmeztető előszót irt latinul az olvasóhoz 1641. 1648. visszatért Heidelbergbe.

Bisterfeld János Henrik, Alstedius veje. Első disputatioját 1630. május 8- és 15-én fennebb érintettük. 1. Elementa logica in usum scholae Albensis ita collecta, ut tyro trimestri spatio fundamenta logices cum fructu jacere queat. 8. r. 52 l. Gyulafehérvár 1635. 1641. (60 lap) 1645. Várad 1649. 8. r. 40 l., s végül: Tabula II—V. és Collatio logicae cum philologia, philosophia. 12 számatlan levél. Az egész könyv 32 levél (Teleki könyvtár).

2. Disputatio theologica de divina scripturae sacrae eminentia. 4. r. 12 lap.

3. Disputatio theologica de Domino nostro Jesu Christo 4r. 16 lap. Gyulafehérvár 1641.

4. Medulla priscae puraeque latinitatis, qua omnes lingvae idiotismi e purioribus et classicis omnibus scriptoribus, quorum in scholis admittitur autoritas plene planeque, secundum seriem verborum et particularum omnium repraesentantur, ita ut copiosior, quam antehac,

phraseologia exhibeatur, discentium studiis usibusque accomodatissima. 12. r. 561. l. Gyulafehérvár, 1646.

5. Disp. theol. Beata beatae Virginis ars. 4. r. 37. lap. Fehérvár, 1651. (Teleki-könyvtár 156 *b*).

6. Philosophiae primae seminarium ita traditum, ut omnium disciplinarum fontes aperiat earumque clavem porrigat. 8. r. 190 lap. Gyulafejérvár 1652.

7. Gladii spiritus ignei, disp. theolog. 4 r. 6 levél. Gyulafejérvár 1653.

1637. a fejedelem Sveciaba küldötte követségbe titkon, Meerbooth Henrik álnév alatt, hogy a fejedelem nevében szövetséget kössön. Más uralkodóknál is volt s azután visszatérve foglalkozásához látott ujból.

Első nejétől — Alsted leányától — nem volt gyermeke. Második neje Szebenből a Stentzel családból volt, ettől egy leánya: Zsuzsa.

Végrendeletét[1]) 1655. irta január 6-án Fehérvárt és aláirták: Csulai György fejérvári első pap és superintendens, Crispinus János, a fejérvári kollegium egyik rectora, Pápai M. János, a fehérvári káptalan levéltárnoka, Apáczai János a kollegium rektora, Bihari Ferencz a kollegium rektora. Meghalt ugyanazon évben febr. 13-án. Szathmári K. 6-ra irja halálát.

Alstedius halála és Piscator eltávozása után a felsőbb tudományok tanitásának egész sulya Bisterfeld vállaira nehezült, mert Crispinus János,[2]) kit Piscator után meghivtak, nem volt professor, csak rektor, a mint Bisterfeld végrendeletében aláirása mutatja: „unus rectorum illustris collegii Albensis". Sőt Apáczai János is csak rektorságra alkalmaztatott a poetika osztályban 1653-ban, holott már, mint Bod irja, doctor philosophiae et theologiae celeberrimus, qui equidem professoris tituló in collegio Albano functus non est, re autem vera fuit. A német tudós professorok hasonlithat-

---

[1]) Bod P. Hist. Hung. eccl. II. 446—448.

[2]) Crispinus J. született Olmützben 1616. Morvában. Innen kiüzték szülőit a vallásért 1620. körül s azután Silesiaba ment, s innen Erdélybe jött, hol tanulását bevégezte Gyulafejérvárt. Azután pedig tovább képezte magát Németországban, Hollandia- és Angliában. Kitünt különösen a theologiában és philosophiában. Visszatérve Erdélybe, második hazájába a fehérvári kollegiumban buzgón fáradozott hét évig. Meghalt 1655. április 18-án 39 éves korában.

lan magasságban képzelték magukat bármily kitünő magyar tudós felett s „abban az időben a szegény magyarok is, kivált Erdélyben, ugy hitték, hogy ha nem német s a plundrában nem jár, nem lehet tudós ember, professori nevet, theologiae, philosophiae vagy medicinae doktori titulust felvenni szentségtörés lett volna“ (Bethlen Miklós önéletirása). Pedig a fiatal magyar tudós nem vált volna szégyenére a kollegiumnak, Bisterfeldre pedig épen dicsősséget hoz, ha kartársul fogadja egykori tanitványát, ki az utrechti akademia tanszékére való meghivást sem fogadja el, „hogy gazdag tanulmányainak egész tárházát s életének minden perczét szeretett hazájának szentelhesse;“ a ki 1658. végén magyar akadémia fölállitásáról tervet készit és nyujt be Barcsai Ákos fejedelemhez, hogy oszlassa a tudatlanság okozta homályt s terjeszsze a világosságot honfiai között. A mély belátásu fiatal tanár magas röptü eszméi kétszáz évnél tovább szunyadtak, mig megértek s megvalósultak.

Apáczai magyar akademia fölállitási tervezetének, valamint az Alstedius, Piscátor és Bisterfeld iskola alapitási tervezetöknek napfényre jutását röviden megemliteni szükségesnek tartjuk.

Apáczai e tervezetéről csak Bod Péter után tudott az ujabb kor annyit, hogy volt. (M. Athenas 14. l.) Szabó Károly találta meg másolatban 1872. az Aranka György gyüjteményében aláirás nélkül s átolvasva azonnal ráismert s ki is adta azon évben. Akadem. értekezések a nyelv és szép tudományok köréből III. k. II. szám. 1880. talált e sorok irója egy második példányt a gróf Teleki nemzetség levéltárában. Ez is másolat, de ezen ott áll az Apáczai neve is. Hogyan került ide? felvilágosit afelől Pápai Pariz Ferencz enyedi tanárnak 1712. julius 1-én Nagyenyedről gróf Teleki Sándorhoz, mint a kollegium főgondnokához küldött levelének következő pár sora:

„A mit az úr — Teleki Sándor — a *statuták* felől parancsol, abban tehetségem szerint kegyelmednek uram conplaceálni igyekezem, már a vacatio közelitvén. Mint és mikor plántáltatott ide a kollegium Kolozsvárról, kegyelmednél uram irásban in originali fejedelem pecsété alatt megvagyon. *A paedagogiarcha tiszti is a Katharina fejedelem asszonynak Alstediustól és Bisterfeldiustól beadott irásban*, mely az *Apáczai János akademiájának descriptiojával* együtt kegyelmednél vagyon, én adván oda mindeniket, meg vagyon szépen, azokat pro lumine consulalhatja az úr.“ Ma is egymás mellett van a két igen becses okmány a grófi nemzetség közös levéltárában Marosvásárhelytt 2702—2703. számok alatt az ujon rendezett osztályban. A Szabó Károly-féle másolat 1740. kél

a Teleki példány tehát jóval régibb. A két példány között eltérések is vannak. Toldalékul adni fogjuk s feltüntetni az eltéréseket is hátrább.

Kevés idő mulva uj kellemetlenség érte Apáczait 1655. Bisterfeld szelleme, mintha halála után is üldözte volna, üresen maradott helyére az episcopalis szellemü orthodoxus fejedelem II. Rákóczi György Basirius Izsákot ülteti s Apáczai, „kit Toldy Ferencz méltán nevez Pázmány Péter és Zrinyi Miklós mellett XVII. századi nemzeti irodalmunk harmadik nagyságának," marad rectornak, tanitónak a poetika classisban. A haladó, presbyterianus Apáczai és az episcopalis szellemü Basir között igen természetesen nem lehetett békés egyetértés. Ennek következése Apáczai távozása Fehérvárról Kolozsvárra, hol pár évi rövid müködése alatt uj világot teremtett a tanügy mezején.

Basir uj pályáján igen-igen rövid ideig maradhatott az 1658. aug. havi romlás miatt, mely Fehérvárt elhamvasztotta. Basir menekült, 1661. visszatért Angliába, honnan I. Károly király lefejezése (1649. január 30.) után, kinek udvari papja volt, szaladott el, vándorolt Törökországba. Itt ismerkedett meg Barcsai Ákos követtel, kinek ajánlatára hivta meg Rákóczi tanárnak. Működésének eddig ismeretes adatait ki fogja egésziteni 1657-re Gyulafehérvárt kiadott éddig ismeretlen tanrendje, melynek itt mellékelt, roncsolt czimlapját most födöztę fel e sorok irója, de egyetlen példányát sem sikerült megtalálni a magyarországi könyvtárakban. Még eddig egyetlen példányát Oxfordban a Bodleián könyvtár őrzi és pedig zár alatt a legértékesebb kéziratokkal együtt. Csinos bőrkötésén, első és hátlapján I. B. (=Isaacus Basirius) a szerző neve kezdő betüit viseli; sarkán: SCHEMA.[1])

Ezen példányt, mely a szerző sajátja volt, magával vitte régen elhagyott hazájába s igy került az oxfordi könyvtárba. 112 lapra terjed a kis 8r. mű, melynek 1—47 lapját az előszó tölti be a Bethlenek és Rákócziak bőkezüségének föltüntetésével. Irta január 1-én, mint Universitatis Albensis rector primarius. A Schema a 48-ik lapon kezdődik és tart végig, s napról-napra kijelöli a teendőket, óránként a tantárgyakat, kézikönyveket igen részletesen, de

---

[1]) Teljes czime: Schema primum generale sive forma studiorum Albensium pro hoc anno Domini 1657. Albae Juliae, Excudebat Martinus Major Coronensis, Celsissimi Transylvaniae Principis ac scholae typographus.

csak a felsőbb tudományokat hallgatók számára, mert az alsóbb osztályokról nincs említés a csonkán maradott műben. A közelgő vihar miatt ki nem adhatott, sajtó alá már elkészitett többi részét elboritotta a tatárok özöne, mint az utolsó lapon álló kézirat mutatja: Reliqua ad prelum parata, ut et alia meditata, obruit Barbarorum diluvium mense augusto A U. T. 1658. Quo fatali tempore illustris schola a barbaris (eheu) solo aequata, volumina selectorum omnis generis codicum, plus viginti millia, unico rogo concremata, in terrorem et monimen aliarum scholarum ignavia, lethargo vel ingratitudinis lepra laborantium. Ennyit röviden előre ezen eddig, tudtom szerint, első erdélyi ref. iskolai értesitőről addig is, mig a nagyenyedi Bethlen főiskola előljárósága által megrendelt másolatból ezen ritka mű teljes és kimerítő ismertetését eszközlendi vagy egész terjedelmében kiadja az illetékes enyedi tanári kar.[1])

A német tanárok működése sikeréről eltérők a vélemények. Szalárdi János, a Siralmas kronika irója, ki már 1634. Gyula-Fehérvárt a Rákóczi szolgálatában állott, mint a fejedelmi levéltár rendezője és felügyelője, s ismerte az ottani viszonyokat, igy ir: „Az kollegium szép virágzással a tudományok tanitására nézve classisonként való praeceptorok alá, az az, a deáki szép tudománynak rendi szerint mindenik mesterség (poesis, rhetorica, logica stb.) tanitására, az alsóbbtul fogva a felsőbb tudományig különb-különb tanitók, mesterek állittatván, az ifjuság is a szerint osztatott és tanittatik vala nagy épülettel, a három becsületes professorok is szorgalmatosan bejárván közikbe, ki theologiat — szentirásbeli tudományt, ki philosophiát — bölcseség tudományt, physikát — természet-tudását és összeséggel mindeniket kicsinytől fogva nagyig nagy haszonnal tanitván és a tanitásokban igazgatván.“ Kronika, 84. l.

P. Szathmári K. szerint „a nagyhirü mesterek — német professorok daczára is a fehérvári Bethlen kollegium első éveiben csak virágházi élettel dicsekedhetett.“ Okozhatta pegig ezt a tanárok idegen nyelve s külsőleg is különcz magukviselete.

Vajjon a nagy költséggel, fényes fizetéssel beállitott idegen tanárokat nem lehetett volna-e mellőzni s hazai tanerőkkel — a mi vérünkből való vérekkel fölöslegessé tenni azokat, kik nem birták

---

[1]) Tiszteletes Józan Miklós Oxfordban tanult papjelölt fiatal barátunknak igen szives köszönet részünkről e helyen is ezen ügyben tett buzgó fáradozásaiért; ugyszintén Hellebrant Árpád akadem. könyvtárnok tisztelt barátomnak is, ki szives volt felvilágositani, hogy a Schemat Oxfordban látta, de onnan az akademia kérésére sem nyerhette ki használás végett is.

nyelvünket, más természetüek, más gondolkozásuak, a magyartól elütő módorral birtak? Én ugy vagyok meggyőződve, hogy igen. Hiszen XVI. századi derék tanitóink, tanáraink is ugyanazon forrásokból meritették tudományaikat, gazdag ismereteiket, mint a németek. Bejárták Német-, Olasz- és Francziaország, Svájcz egyetemeit: Vizaknai Gergely, Molnár Gergely, Laskai Csókás Péter, Decsi Czimor János sat., kiknek kiadott tudományos müveik eléggé bizonyitják képzettségüket, képességüket.

És a XVII. században? Ott látjuk Gelei Katona István, a későbbi püspököt, a fehérvári iskola igazgatóját, ki vitatkozásokat tart nem csak magánosan az iskola falai között a tanteremben, hanem nyilvánosan is a templomban s néha magát a fejedelmet is meghivta, és ez fényes kiséretével, nemesekkel, bárókkal — bárminő vallásuak voltak is — azokon megjelenni nem tartotta fejedelmi méltósága ellen valónak. S megtörtént néha az is, hogy nem csak a más vallásuak szerepét vivő és vitató tanitványaival, hanem éppen magukkal a ref. vallás hiresebb — ott jelen volt — elleneivel vitatkozott, harczolt és pedig oly sikerrel, hogy hirneves ellenlábasai kénytelenek voltak neki engedni a csatatért és visszavonulni.[1])

Emlitsük e müveit: az öreg Gradualt, Titkok titkát, Váltság titkát, a tenyér-fokos köteteket és magyar grammatikácskáját? Mellőzzük Balai Mihályt, Z. Petri Ferenczet, Maksai Őse Péter volt fehérvári iskola-tanitókat, igazgatókat is Bethlen alatt, kik mind akadémikus, képzett, müvelt tudósok voltak.

De. *Szenczi Molnár Albert* mellett hallgatással el nem surranhatunk. Kiadott eredeti s még inkább forditott, átültetett müveinek[2]) csak fölsorolása is fényesen igazolja azon állitásunkat, hogy a magyar tudós egyenlő szinvonalon állott a gyulafehérvári nagyhirü professorokkal — ha nem fölöttük talán, Alsted kivételével. Bethlen kiszemelte és meghivta volt ugyan Molnárt a fehérvári iskola igaz-

---

[1]) Gelei, Praeconii evangelici Tom. II. praefatio. 1638.

[2]) Lásd müveit Szathmári Pap Zsigmondtól, Erdélyi predikatori tár VII. füzetében 26 müvét sorolja föl s ugyanitt életrajzi adatait is. Molnárra vonatkozó adatok még találhatók: Lampe (=Ember Pál) Hist. Eccles. 743- 645. Szilágyi István M. akad. Értesitő 1847. 303., 311. l. Értekezések a nyelv és széptudományi osztály köréből I. 1867—70. IX. szám 1—176. Toldy. Uj magyar muzeum 1853. I. 568. Szilágyi Ist. és 1859. I. 309. Budapesti Szemle IV. 1858 25. és Bud. Szemle uj folyam V. 1866. 456. Kecskeméti prot. közlöny 1858—59. II. 33. Pozsonyi ag. főisk. Tudósitv. 1862. 3—19. Lichner Pál. Protestans képes naptár X. 1864. 75. Századok. VI. k. 1872. 695. Beöthy Zs. m. irodalom története.

gatására Gelei után 1619. elején, de ez nem volt hajlandó akkor elhagyni az oppenheimi iskola vezetését, melyet már 1617. május 12-től fogva folytatott[1]) s családi gyöngéd viszonyok is füzték már oda. És ez a nagy tudományu, vas-szorgalmu, munkás férfiu életét (1574—1633.) külföldön, vándorlással töltötte mintegy számüzött, maga irta:

Számkivetésben járt e földön Krisztus urunk is,
Járjuk el e járást hát mi is, ő tagai.

Szegénységben hunyt el Kolozsvárt, ki szeretett nemzetének boldogitására fejedelmi költségekkel szerezhető — bölcsességet, kegyességet tanitó könyvekkel töltötte be a két magyar hazát. Ő külföldön becsültetett a legnagyobb emberektől, fejedelmektől; hazájában éhséget, szükséget és keserves rágalmazásokat szenvedett hat gyermekével és a halhatatlan emlékü reformatorok unokájával.[2]) Németország auxiliuma, hazája exiliuma volt, irja Bisterfeld; Alsted pedig: Magyarország bölcsőm, Erdély sirom, tudományom s nőm Németországnak köszönöm.

Kétséget nem szenved, hogy ha Bethlen később, mikor Bojthival kerestette és hivatta Németországból a tudós tanárokat 1000 tallér fizetéssel, Molnár is készséggel vállalkozott volna, ki akkor népes családjával nyomorban szenvedett.

De Bethlen kezeit talán kötötte a kolozsvári országgyülés 1622-i VI. czikke, a hol elhatározzák a rendek, hogy Kolozsvárt a régi pápista puszta klastrom helyén épittessék egy akademia, melyben őfelsége bizonyos *főprofessorokat* constitualván, azoknak bizonyos és örökké megmaradandó proventusokról is kegyelmesen disponáljon.[3]) A főprofessorokon külföldi egyetemi tanárokat érthetett Bethlen G., ugyszintén később II. Rákóczi György is, midőn idegen tanárokat alkalmaztak a felsőbb tudományok előadására s a közvélemény is, mint Bethlen Miklós idézett szavai mutatják, azon téves nézetből indult ki és terjedett el, mintha a magyarok nem birtak volna oly éles felfogó, elsajátitó tehetséggel, mint az idegenek.

---

[1]) Molnár naplója „Történeti Lapok“ 47. sz. Kolozsvár 1876.

[2]) Neje Ferinaria Kunigunda, Ferinaria János marburgi professor és paedagogárcha leánya, Cruciger Gáspár unokája, kivel 1611. szept. 10. kelt egybe. Cruciger Gáspár wittembergi prof. leánya Erzsébet neje volt Luther Márton fiának: Jánosnak, Szathmári Pap Zsigmond szerint. Molnár naplójában Kunigunda anyját Magdolnának irja.

[3]) Salamon J. De Statu Ecclesiae sat. 146. l. és Szilágyi Sándor „Erdélyi országgyülési emlékek“ 8. k. 96. l.

Molnár Albertet egyik iskolánk sem követelheti magáénak, nem büszkélkedhetik vele, mint tanárával: ő mindnyájunkké volt, mindnyájunkat tanitott és tanit ma is.

A gyulafehérvári iskola régi törvényei.

A német tanárok az erdélyi iskolát illető czikkek készitésében hivatkoznak ezen törvényekre is, midőn elmondják a 17. pont alatt, hogy „ezen törvényczikkeket a heidelbergi akademia, a heidelbergi iskola és *ezen mi fehérvári iskolánk* anyakönyveiből szerkesztettük.“

Basir Izsák is 1657-re kiadott kollegiumi Értesitőjében (Schema) a czimlevél hátulsó v. második lapján a „Scholasticus“ (tanuló) szó meghatározását épen a fehérvári iskola régi törvényéből veszi: „*Ex lege VI. antiqua hujus universitatis scholasticae Albensis desumpta*, uti studiosorum officium, ordo atque scopus ipsorum cum animis, tum etiam oculis obversentur perpetuo.“

P. Szathmári Károly sem találta meg a gyulafehérvári kollegiumi szabályait, melyek megvoltak 1848-ig s igy a marosvásárhelyi iskolának — sejtelme szerint — sárospatak-gyulafehérvári szabály könyvéből következtet a fehérvári Bethlen kollegium „erkölcsi életére és fegyelmére.“

Most már tisztában áll ez ügy. A mit Szathmári K. s.-pataki törvényeknek képzelt és hitt, épen a fehérvári iskola régi törvényei voltak, melyeket ott 1630-ig, Marosvásárhelyt pedig, valamint Szászvároson s ugy hiszem Kolozsvárt is használtak. Csulai György püspök, mint hivatalánál fogva az iskolák, kollegiumok főgonduoka, 1653. márczius 4-én küldötte a marosvásárhelyi régi iskolának.[1]) Ennek VI. pontja szóról-szóra az, a mire Basir hivatkozott és a melyet Gidófalvi Balázs 1674. ujra leirt, utána pedig 1702. Kis-Éri György rector. A szászvárosi ref. Kún-kollegium is ezeket használta, módositotta, néhol bővitette, más helyen röviditette, a mint 1894. Értesitőjében látjuk, hol (22. lap) B. Lex. VI. pontja végéről éppen a

---

[1]) A könyvtáblájának belső lapjára sajátkezüleg irta Csulai: Mittit hunc librum in usum scholae M.-Vásárhelyen. Georgius Csulaji superintendens Ecclesiarum Reformatarum in Transsilvania existentium. Lásd 1876—1877. iskola évi Ertesitőnk 31. s következő lapjain és a „Magyar Könyvszemlében“ 1879.

van kihagyva — definitio verbi scholastici — a mi a fehérvári iskola régi törvényeinek azonosságát mutatja[1]) s annak fölismerésére vezetett.

Ki volt a szerkesztője, illetőleg szerzője ezen régi törvényeknek, ugyhiszem, hasztalan kutatjuk. Föltehető, hogy a XVI. századból is jött át valami, s Bethlen Gábor uralkodása alatt a fehérvári iskola igazgatói is (Gelei Katona István) pótolták. Örvendünk, hogy ezen igen becses kész munka annyi vihar között is épen maradott s jutott le korunkig.

A váradi iskola tanárainak névjegyzéke 1560—1660-ig.

Szenteljünk egy lapot ezen testvér-iskolának is, mely egy időben keletkezett az erdélyrésziekkel, de végzetes sorsa csak egy századot engedett a szellemi világosság terjesztésére. Történetére vonatkozó okmányokat hasztalan keresünk székhelyén: Várad pusztulásakor elpusztultak azok is.

1556—57. Várad Erdélyhez tartozott s ugyanakkor országgyülési végzés alapján prot. iskola állittatott ott is, mely egy zivataros század lefolyása alatt több jeles tanitót, tanárt adott erdélyi többi iskoláinknak. S minthogy ott — még eddig — nagyobb iskola nincs, melytől várhatnók az elpusztult régi iskola történetének megirását, mi legalább ujitsuk föl tanárainak névjegyzékét addig is, mig szerencsésebb kezek bővebb adatokkal járulhatnak multjának megvilágitásához.

Miután a Szent-László papjai és barátai Nyakazó Antal várkapitány segélyével eltávolittattak a várból[2]) 1557-ben: a város lakosai a prot. vallásra áttértek és iskolát is állitottak, mely egy századig virágzott. 1660. aug. 28. Ali pasa 40 napi ostrom után bevette a várat, az iskola tagjai, kik el nem hullottak a vár védelmezésében, Debreczenbe vonultak Martonfalvi György tanárukkal. Tanárai időrendben ezek:

1. *Sásvári Gergely*, 1566—1568-ig. 1562. tanult Wittembergben, résztvett a váradi hitvitában, valószinüleg már akkor pap

[1]) Lásd 1883—84. isk. Értesitőnk 68-ik lapján forditásban, ugy a kolleg. történetének is ugyanazon számu lapján. Ugyan itt olvashatók a fehérvári iskola törvényei 67—79. ll. s az eltéréseket, változtatásokat, illetőleg összehasonlithatja Dr. Borcsa Mihály kartárs ur, ki igen helyesen tette, hogy iskolai törvényeink tisztázhatása végett napfényre hozta az ott levő régiségeket.

[2]) 1. Skaricza Máté Szegedi István életrajzában 1566.

volt ott, a mint 1570. ugyanott kiadott munkájának czime mutatja, hol *Sásvári G. nagyváradi predikátor áll.* Nőtlen volt. 1585. deczember 21. Telegden irt végrendeletét a gróf Toldalagi család levéltára őrzi.[1]) E szerint édesanyja még élt akkor; volt 3 nővére. Ambrus és Péter váradi papokat is emliti itt. (Beregszászi Péter és Derecskei Ambrus.)

2. *Károli Péter* 1568. s ugyanott más évben már pap.

3. *Joó János* 1569.

4. *Kassai Dávid Zsigmond* 1578., később 1584. Gyulafehérvárt.

5. *Gyulai János* 1597., volt a debreczeni iskolánál is tanár 1585—86.

6. *Alvinczi Péter* 1600. körül. Ugyanott pap és esperes is (senior.) 1601—1603. Debreczenben tanár; később 1621. Kassán pap.

7. *Szegedi Dániel* 1607.

8. *Váradi Gergely* 1609.

9. *Gönczi István.*

10. *Kismarjai Weszelin Pál?* 1612—1629-ig debreczei tanár.

11. *Kecskeméti Miklós* 1638.

12. *Albensis (Fehérvári) Mihály.*

13. *Szilágyi Beniamin István* 1645. előtt. Ő gyüjtötte össze az egyházi gyülések végzéseit; ezen gyüjtemény Debreczeni Ember Pál kezébe jutott s Lampe neve alatt látott napvilágot Utrechtben 1728.,[2]) mely egyik forrás munkáját képezi ref. egyháztörténetünknek, honnan e névsor is vétetett (637—638. ll).

14. *Tofeus Mihály* 1650—51., 1679—84. erdélyi püspök. (Lásd életrajzát, Bod polikarpus és prot. közlöny 1893—94. évi folyamában).

15. *Harsányi Jakab*, I. Rákóczi György a váradi iskolában török nyelvre tanittatta, hogy később török-tolmács legyen. Ugyanott tanitója volt I. Apafinak. Tanult a német és belgiumi akademiákon, a honnan hazatérte után Váradon tanár. Ugy látszik az ujitók közé tartozott, kiket 1646. a Szathmár-Németiben tartott nationalis sinodus elitélt s azok között Harsányit is, ki „ugy hagyatik meg isk. hivatalában, ha kézbeadással, kezeirásával kötelezi magát Seniorának (esperes) és a több papoknak minden tisztességes dolgokban való engedelmességre, másokat nem gyaláz, mocskol és hogy az ekklezsiának bevett rendes tudománya ellen maga fejétől

[1]) 2. Lásd kiadva „Abafi Figyelője“ 1888. XXIV. k. 74—77. ll. Fraknói tévesen irta Georgiusnak *Gregorius* helyett.

[2]) Révész Kálmán „Prot. Egyházi isk. Lap“ 1884. 43. sz.

nem újit, nem tanit s az egyházi fenyitéknek is magát alája adja". Kivonta magát ezen kötelezettség alól, elhagyta professori hivatalát 1651., elment Berlinbe a választó fejedelemhez, a ki az ő pennája által folytatta a keleti országokra a kereskedés iránt való levelezéseit. Még 1676. consiliariusi czimmel ott nagy becsületben élt. (Bod Athenas 351—52.)

16. *Tölcseki János* 1647. Azután debreczeni tanár 1649-ig.

17. *Szatmári Baka Péter* 1653. A bornak rendkivüli szeretete s engedetlen magaviselete miatt nehány izbeli megintés után elbocsáttatott hivatalából. Azután Kemény Jánosné Lonyai Anna udvarában volt. 1666. Vásárhelyi Péter enyedi tanár felett hatalmas beszédet tartott.

18. *Tárpai András.*

19. *Enyedi Sámuel orvos doctor* 1655—1660. Azután Huszton Rhedei Ferencz udvarában volt; 1664—1670-ig Enyeden filos. tanár és tanvezető. Innen Alvinczre ment papnak, hol 1671. meghalt. Komenius „Morum praecepta"-ját ő szedte latinul versbe a gyermekek számára és adta ki Váradon 1658. két iv. Egyetlen példány könyvtárunkban 9985. sz. egybekötve Aesopus görög-latin szövegü meséivel.

20. *Komáromi István?* Telegdi pap később.

21. *Kölcséri Sámuel* 1657. Sz.-Váradon 1634. Tanitott theologiát, zsidó- és görögnyelvet oly sikerrel, hogy tanitványai azon nyelveken leveleket is irtak. A Váradon akkor nyomott bibliába tudós magyarázatokat irt. Szendrőn, Tokajban s utoljára Debreczenben folytatott papi hivatalt. Több munkát irt és adott ki Patakon és Debreczenben 1666—1677-ig.

22. *Mártonfalvi György* theol. doktor. Apafi küldötte akademiára Franequerába, hol tudori czimet is nyert 1659. Alig egy évig müködött Váradon. A veszedelem után az életben maradott kevés ifjusággal Debreczenbe vonult s ott egyesülve a régi iskolával alapját vetette meg a ma is szépen virágzó népes főiskolának. Tanitványai számára irt kézi-könyveket latinul és magyarul: Exegesis libri primi et secundi Medullae Amesianae 1670. és 1675. Tanitó és czáfoló theologia Amesius és Vendelinus szerint 1679. Ramus dialecticájára magyarázat 1664. Examen logicum 1664. Szent historia 1681. Lásd Szabó K. Régi Magy. Könyvtár I—II. k. és Bod P. Athenás.

23. *Püspöki János* 1660.

A vásárhelyi iskola-partikula igazgatói a XVII. században és a XVIII. elején, 1718-ig

Ezek közül csak azokat emlitjük föl itt, kiknek nevükhöz némi oktatás- nevelésügyi vagy irodalmi mozzanat füződik.

Bojthi Veres Gáspár tanitói modorát már érintettük föntebb 540 l. irodalmi munkássága látható 38—39. lapokon.

Erdőbényei Deák János (1633.) I. Rákóczi György fejedelem fiainak: Rákóczi Zsigmond és Györgynek tanitójuk. Tanitó és tanitványok együtt szerkesztették „Janua lingvarum bilingvis, latina et hungrica" czimü isk. könyvet. Az urfiak ajánlása „Hungaris latinae, alienigenis hungaricae lingvae studiosis" kelt „Albae Juliae A 1634 d. 3 May. Az olvasóhoz irt latin értesitést Erdőbényei J. irta alá, kelet nélkül. Az ajánlásból következtetve az első eredeti kiadás Gyulafehérvárt 1634. jelent meg. 2. kiadás Lőcse 1641. 3. k. Várad 1654. (Szabó K. R. M. K. II. K. 579. sz.)

Sepsiszentgyörgyi K. Mihály 1657. Pápai Páriz Ferencz azt jegyzi róla naplójában, hogy atyja Pápai Imre, dézsi pap és több magyar nemes az ellenségtől való félelem miatt Beszterczére vonultak 1663. s Szentgyörgyi Mihályt Marosvásárhelyről Beszterczére vitették gyermekeik tanitása végett és őtet is (Pápai Ferenczet) tanitotta, az ellenségtől való félelem miatt és bujdosás közben elfeledteket ismételtette vele és fordittatta Terentius Comoediáit. (Irodalom történeti közlemények II. k. 1892.) Im a nagy figyelem az ifjak növelésére a fegyverzörej között is.

Abafáji András 1661. A kolozsvári scholában [1]) 1658. az Etymologia osztály tanitója s Pápai Ferencznek mind köz, mind magán tanitója. (Pápai naplója és a kolozsvári kolleg. története 32. l.)

Fogarasi Mátyás 1662. máj.—1665. május 9. Apáczai Csere János tanitványa Kolozsvártt. Mint theologus, philosophus és nyelvek tanulásával foglalkozó ifju bölcsészeti vitatkozást tart „de mente humana" Apáczai elnöklete alatt s 1658. ki is nyomatta Váradon (8 levél 4 r. XIII. tétel. Teleki lvtárban). Köz-tanitó a syntaktika osztályban. 1659. a dézsi iskola igazgatója s tanitja a pap fiát, Pápai Ferenczet, fordittatja vele Cicero „Cato Major"-ját velősen, alaposan (in succum et sangvinem) s gyakorolja a versirásban.

A vásárhelyi iskolának, mely eddig csak tengődött, 3 évi igazgatósága alatt uj lendületet adott. Minthogy a tanulók gyengén

[1]) A XVII. század második felében már a kollegiummá emelkedett kolozsvári s még gyakrabban a gyulafehérvári kollegium végzett ifjai közül kerültek ki iskolánk igazgatói, mig megelőzőleg külföldi akadémiákon is tanult, képzett jeles ifjak voltak.

állottak a latin nyelvben, Fogarasi gyökeresen fogott a munkához. Az alsó osztályon kezdette, s tanitott etymologiát és syntaxist. Ezek bevégzése után tanitókat (collaborator) állitott jelesebb tanitványai közül a nyelvtan ezen részeinek tanitására, ő maga pedig poesist és rhetorikát kezdett akkor tanitani s miután ezeket is bevégezte, hasonlóan tanitókat tett azok tanitására, hozzá adván ezen tantárgyakhoz a technometriat és catechesist; kézi könyv forditás végett Terentius Christianus, Virgilius Evangelizans, Bucananból zsoltárok, a profan Virgiliusból szemelvények. Midőn ezen nyelvekben is annyira haladott, hogy azok tanitását valamely ifjura rábizhatta, logikát és theologiat kezdett tanitani. Óra-rendet készitett, beosztotta a tantárgyakat, filos. és theol-tételeket irt megvitatás végett tanitványainak. *Osztályok:* 1. Rudimenta; 2. Etymologia; 3. Syntaktika és Poetika; 4. Rhetorika, Logika és Theologia voltak.

Órarend és tantárgyak. A rudimenta osztályban a tanitás, kérdezés kezdődött minden nap reggel 7 órakor a rudimentából és a bölcsek jeles mondataiból; ezután következett stilus irás anyanyelven, illetőleg tollba mondás (dictálás), melyet délután 2 órakor, nyárban 3 órakor át kellett forditani s kiigazitani. Szerdán és szombaton ismétlés és vitatkozás. Délelőtt 10, délután 5 órakor végeztetett a tanitás.

Az Etymologia osztályban ugyanazon órákon más teremben tartattak leczkék: etymologia s ezzel egybefüggőleg magyar stylus feladvány Terentius Christianusból a délutáni órákon latinra áttétel és kijavitás végett.

A syntaktika és poetika osztályokban a tanitás télben reggel 5 órakor kezdődött, nyárban a templomból kijövetel után 7 órakor. Tantárgyak: syntaxis és poesis, kézi könyv Virgilius Evangelizans s ugyanabból magyar stylus 4 órakor, nyárban 2 órakor.

Végre a felső osztályban (rhetorika, logika és theologia) hétfőn és kedden a rhetorika után logika adatik elő; szerdán 8 órakor vitatkozás a logikából s ugyanezen nap délután 4 órakor görögnyelv, az uj testamentum valamely fejezetének átforditása latinra; csütörtökön és pénteken reggel 8—9-ig Amesius theologiájának magyarázata, fejtegetése; szombaton ugyanazon órán (8) vitatkozás a kiadott theol. tantételek fölött pro et contra és d. u. 4 órakor héber nyelv, Dávid zsoltára héber szövegének olvasása, azután szavalás Cicero de officiis, Virgilius Evangelizans és Terentius Christianusból. Vasárnap délutáni órákon általános catechisatio, előbb a deákok közül egy könyörög[illegible]. — Ex [illegible] lehetnem — a Mester műve meglátszik a tanitványon is: Fogarasi az Apáczai iskolájából került ki.

Dálnoki Benkő Márton. 1698. szept.—1700. szept. Enyeden az oratoria- és syntakticában osztálytanitó 1696—97. forditatta Cicero leveleit és beszédeit, s. L. Annaeus Florust. Ezt le is fordittotta s kiadta 1702. Vossius János Oratoriajának kinyomatására pénzt gyüjtött tanitványai- és az ifjuságtól s annak napfényre hozatalában fáradozott, mely editioval — mint Florus ajánló levelében irja — ma is a kollegiumokban (kolozsvári, enyedi, fehérvári) és scholákban (m.-vásárhelyi és sz.-udvarhelyi) nagyobb részint élnek.

Erdődi V. István. 1703. A vásárhelyi városi és egyházi előljáróság megkeresésére az enyedi kollegium professorai közös szavazata által január 25-én megválasztatván s ugyanazon hó 28-án felhozatván, a város főbb embereinek távollétök miatt beköszöntő beszédét csak hat nap mulva tarthatta meg.

Kis Éri György. 1700. szeptember—1703. január és 1707. máj. 1714. decz. 1689. nov. iratott Vásárhelyt anyakönyvbe s egy év mulva a syntaktika osztályban alkalmaztatott tanitónak, 1691. seniornak s azután Enyedre ment a kollegiumba, hol tanulmányai bevégzése után megbizatott az oratoria osztály vezetésével, juratussággal, contrascribai és seniori tiszttel. Vásárhelyt tanitott theologiát is. „Gürtlerussal — irja Jásztfalvi György barátjának Enyedre — mind magam minduntalan élek, mivel theologiát tanitok mindennap; nem is eladó; Nádudvari uram is (helybeli pap) a „Loci communes" szerént predikálgatván, igen-igen él vele; ha közel eshetném kegyelmedhez, használásra oda adhatnám". — 1714. legátusokat küld Teleki Sándor grófhoz Gernyeszegre. — Neutralistak is voltak az iskolában; 1711. jul. 22. válaszol gr. Teleki Sándornak temetésre énekeseket kérő levelére: „Mivel feriae caniculares sunt, a jó éneklő neutralisták igen elmentek."

1711. az egyházkerületi főgondnoksághoz küldött panaszos levelében érdekesen festi a maga és az iskola akkori állását. Majd mindennap négy-négy órát tanit; hogy a schola meg ne fogyatkozzék, kenyerére vigyázott; külső és belső dolgait maga előtt hordozta a nehéz időkben; csaknem ajándékon szolgált, mert városi uraimék egy ujnyi fát, egy szem buzát, egy csepp bort nem adtak, a mltgs ref. jó urak táplálták. És mégis a tanács rá izent, hogy viseljen gondot magára, mert másnak adnak vocatiot s pár nappal később ujból ráizent, hogy nem agnoscalja schola-mesternek, szerezzen szállást s bucsuzzék el a scholától; nem akarta engedni, hogy exament tegyen azért, hogy a gyermekek által fizetni szokott didactrum — mely félévenként 15—16 frtra megy — másnak essék. A tanács nem adta ki a deakoknak járni szokott alapitványkamatot. A papok

is nehezteltek reá azon elkeseredésében tett szavaiért, „hogy némely akademikus predicatorok munkátlanok, csak Tofeus és Nagy-Á'ri predikacziói predikálják". „Félek — irja levele végén — hogy ezen város, mely a reformatiokor a szász szomszéd atyafiak után a magyar városok közül legelőbb reformálodott, a sok predikator-, mesterkergetésért a temérdek tudatlanság s hálátlanság miatt azon fogházba előbb ne essék vissza".

A kollegium tanügye 1718—1848-ig.

1718. április 30. a kollegiumok sorába lépett a vásárhelyi régi iskola is, egyesülvén a gy.-fehérvári kollegiummal. Kezdetben 3 tanára volt.

A 3 szám nem volt teljes mindig. Csakhamar 1719. a pestis elragadta két tanárát. Azután is nehány évben többször volt egy tanára. Ilyenkor a tanárok mellé felvett jelesebb diákok segédkeztek, kiket *praeseseknek* hivtak. Ezen szokás tovább is fenmaradt, még akkor is, mikor a tanárok száma teljes volt és előrekészitették az ifjakat egyik vagy másik tantárgyból.

Különös gond csak a lelkészek képzésére volt forditva. 3 tanár, theologiát, bölcsészetet és nyelveket — klassika philologiát tanitott az ifjuságnak.

Jogot 1734. Huszti András kezdett tanitani a kolozsvári ref. kollegiumban rendesen. Ezen egyetlen tanszék azonban a mind inkább-inkább fejlődött szükség kielégitésére nem volt elégséges. S mig eddig inkább csak a theologusok látogatták a külföldi egyetemeket, most a nemesek közül is mind többen vágytak és mentek külföldre.

Mária Terézia a tudományok minden ága iránt való érdeklődésénél fogva — mivel már a r. katholikus intézetek fogyatkozásain segitett vala — 1764. szept. 24. közölvén rendeletét az erdélyi kormányszék által a reformátusok és ágostai vallástételt követők consistoriumaival, parancsolja, hogy Kolozsvárt a magyarországi és erdélyi nem katholikus ifjuság számára uj egyetem állittassék. Azonban mind a két vallás egyházi és iskolai főgondnokai: gyalakuti gr. Lázár János és széki gr. Teleki László, nemkülönben Rosenfeld Mihály és Binder Péter, mindannyian valóságos belső titkos tanácsosok, a magok és hitsorsosaik nevében az épitésre szükséges alaphiánynyal s más több akadály felsorolásával mentegetőznek. 1766. egy más királyi rendelet érkezik, mely egyebek között a tanügy mikénti állásának s a tanárok és tanitók számára előirt

szabályok és utasitások felterjesztését parancsolja. Ugy látszik ez adott alkalmat főkonsistoriumunknak, illetőleg kényszeritette egy rendszeres tanterv kidolgoztatására: az 1769-i m.-vásárhelyi litteraria commissio kinevezésére.[1]) Ezen bizottság elnöke: gr. Bethlen Pál, tagjai: br. Kemény Simon, gr. Bethlen Dávid, gr. Bethlen János és ifj. gr. Teleki Sámuel a kolozsvári, vasárhelyi, székelyudvarhelyi és enyedi kollegiumok főgondnokai; deési Lázár Görgy superintendens, Ajtai Abodi Mihály enyedi, Incze István, Benkő Mihály, Kovásznai Sándor vasárhelyi és Bodoki József kolozsvári tanár jegyző elkészitették 1770. a rendszeres tantervet a kollegiumoktól beküldött tervezetekből, a consistorium helybenhagyta s megküldötte az intézeteknek s komolyan meghagyta annak gyakorlatba vételét.

Ezen tervezet intézeteink levéltáraiban megvannak s nyomtatásban is megjelent a „Bethlen főtanoda történeté"-ben P. Szathmári Károlytól N.-Enyed, 1868. 181—196. ll. Fölöslegesnek tartjuk itt egész terjedelmében ismertetni, s csak főbb pontjait sorozzuk ide a vásárhelyi tanári kartól 1801. készitett tervvel való összehasonlitás tekintetéből. — E szerint:

1. *Elemi osztály.* „Az olvasni és irni tanuló gyermekekről." Ezek ne bocsáttassanak addig osztályba, mig folyékonyan olvasni, irni nem tudnak. Magántanitók készitsék erre. A fizetni nem tudó gyermekeknek a tanvezető rendeljen magántanitókat, kik édesgetéssel igyekezzenek velük megkedveltetni a tanulást. Kézikönyv az eddig is használt „Abecedarium", mely is, midőn ujabban kinyomatik, bővittessék meg deák szókkal.

2. A *declinisták- és comparistákról.* Ezek egy klassisban tanittassanak, lévén azon szók, melyek comparaltatni szoktak, csupán nomenek; a verbumok ellenben külön osztályban, a conjuncticában adassanak elő. Az eddig használt „Rudimenta" kézikönyv helyett a németországi iskolákban is használt Cellariana gramatika átvételét és átdolgozását ajánlja a bizottság oly formán, hogy az etymologia egyik lapon magyarul, a másikon latinul legyen. Ennek eként elkészitésével Kovásznai Sándor a vásárhelyi philologia tanára bizatott meg. A többi tantárgyak: kis Cellarius, kis katechesis és Hübner János Biblia historiájából olvasás válogatva.

3. *Secunda classis Conjugistarum.* Tantárgyai: Cellarius grammaticaja mellett Langius Colloquiumai, Eutropius római történetének két első könyve, kis katechesis, kis Cellarius szótárába levő szók megtanulása.

[1]) Salamon Jos. Commentatio de Statu Ecclesiae ev. reformatae in Transsilvania Kolozsvár, 1840.

4. *Tertia classis Grammatistarum.* Tantárgyai: a Cellariana grammatica mellett Phaedrus, Eutropius, a palatina katechesis locusok nélkül, Cellarii Libar memorialis (nagy Cellarius).

5. *Quarta classis Syntaxistarum.* Tantárgyai: Cellarius nyelvtana mellett Cornelius Nepos, Cicero válogatott levelei, Cellarius szótára és régi geographiája, s végre gróf Lázár János forditott geographiája az uj korra.

6. *Quinta classis Rhetorica et Oratoria.* A rhetorica osztály most tétetett a poetica osztály után. Eddig Logica, rhetorica, poetica, Syntactica sat. rendben következtek. Az oratoria is itt fordul elő először. Kézikönyvek: Freyer oratoriája kivonatosan. Ennek átvizsgálása, illetőleg összevonása a vásárhelyi professorra bizatik. Továbbá az eddigi gyakorlat szerint Ciceró levelei, válogatott beszédei, Justinus historiája, az arithmetica Wolph compendiuma szerint, katecheticumok és geographicumok.

7. *Sexta classis Poëtica.* Tantárgyak: a Cellarius grammaticaja mellé ragasztott poësis mellett Ovidius Metamorphosisa, Vergilius, Aeneise, Horatius válogatott odái.

8. *Septima classis Graeca.* Ezen osztály most állittatott fel, külön szakitva a Logica osztálytól. Vásárhelyt már 1765. nyoma van a görög osztálynak, mig később 1801. ez és a német osztály egygyé vonatik össze *philologica* classis név alatt. Tantárgyak: Goeleriano-Waleriana grammatica. Pasor kis görög szótára az uj testamentom forditására, Lucianus dialogjai és Tabula Cebetis.

9. *Octava classis Logica.* A Baumeister Logicaja és Ontologiája mindenütt bevétetni és tanittatni ajánltatik a philosophiae prof. felügyelete alatt; ennek felette a philosophica definitokra a Baumeister „Definitiva"-ja, a mennyire csak lehet, memoriter tanittassék. Ezen osztály tagjai a mathematikai leczkék hallgatására kötelèztetnek, melyekre, hogy annál könnyebben érkezhessenek, napjában csak 3 órán járnak classisba.

Pár általános szabály ezen tantervhez.

Ezen tanterv teljesedésbe vételére és megtartására nézve minden kollegiumnál tanvezető-tanár (paedagogiarcha) választassék, még pedig most a literaturae professorok, Udvarhelyt a rektor legyen felügyelő.

A köztanitókat, ha foganatosan tanitanak, gyakran ne változtassák, hanem két esztendeig, sőt tovább is meghagyják; ha pedig alkalmatlanok vagy pedig dörgő-morgó durva természetükre nézve irtóznak tőle a tanulóifjak, tehát az ilyeneket időközben is a kar-

társak egyetértésével változtathatják a tanvezetők. Mindezek mellett hogy az uri rendek és nemesek gyermekeire szorgalmasan és jó lelkiismerettel vigyázzanak, komolyan parancsoltatik.

A diákok vagy felsőbb tudományokat hallgató ifjaknak a 3 professor következő tantárgyakat adta elő:

1. A theologiae tanár: elenctica, catechetica és moralis theologiát, egyháztörténelmet és szónoklati módszertant. Ezeket 4 év alatt köteles volt végezni a tanár.

2. A philosophiae tanár: logicát, metaphysicat, pura mathesist, arithmeticat, geometriát, trigonometriát, physica-experimentalist, practica-philosophiát és applicata mathesist, azaz: astronomiát, geographiát és chronologiát. Ezeknek eltanitására 3 év volt szabva.

3. A philologiae professornak: egyetemes történelmet, zsidó és görög-nyelvet, római, görög és zsidó régiségeket, haza-historiát, hasonlóan 3 év alatt kellett elvégezni. Hetenként 8—8 órát tartott mindenik tanár.

1771. a főconsistorium rendelkezik az uj rendszer életbeléptetéséről. 1777. pedig meginti tanárainkat, hogy nem tettek jelentést az uj rendszerint való tanitásról.

1795. a deakság osztályozását és leczkejárását illetőleg kollegiumunknál ezen változtatást, illetőleg eltérést találjuk:

Az *I-sö classisbeliek* két év alatt hallgassanak: deák, görög, németnyelvet, földrajzot, római és görög régiséget, magyar történelmet és a papságra igyekezők zsidónyelvet.

A *2. classisban* hallgassanak meginti két év alatt: egyetemes történelmet, természetrajzot, logicát, metaphysicat, pura mathesist, antropologiát, exegesist, encyclopaediát, juridicat és jusnaturaet.

A *3. classisban levők* egész hátralevő deákságok idején: theologiát egyházi történelmet, erkölcsi theologiát; a papságra magokat elszántak: methodus concionandit, természettant, gyakorlati philosophiát, alkalmazott metaphisikát, zsidó-régiséget, jus civilet, jus patriaet.

Okozta pedig ezen változást a tanerők szaporodása mellett a tantárgyak sokasodása. Akkor a tanárok száma 3, most kettővel több; az akkori tananyaghoz hozzá jött most a németnyelv, jogtudomány és természetrajz.

A főkonsistorium által kinevezett tanügyi bizottság munkálatának elkészitése, az intézetekhez kiküldése s annak gyakorlatba vétele iránt tett komoly rendelkezés után várni és következtetni lehetett, hogy a tanterv mindenik ref. kollegiumnál szorosan megtartatik s annak koronkénti fejlesztése, idő és körülmények szerint való változtatása és javitása a főkonsistorium különös gondját fogja képezni.

De ime a marosvásárhelyi tanári karnak 1801. év elején készitett s gr. Teleki Mihály kollegiumi főgondnok által is jónak és szükségesnek talált s minden részében helybenhagyott terve elenkezőt mutat. Ezen igen érdekes munkálatot, melyben az alapos, tudományos készültségéről ismeretes bölcsész: Köteles Sámuelnek oroszlánrésze volt, a mi a munkálatból is kitünik, itt adjuk.

Az ugynevezett classisokban való tanitásnak és tanulásnak módja.

Jegyzések.

Az eddig szokásban volt 9 classis nyolcz classisra reducáltatván, ezek között a legalsó lészen „*magyar classis*“, melyben egyebek is magyarul fognak ugyan tractáltatni, de különösen a paradigmák, u. m. declinalás, comparálás, conjugálás magyarul fognak tanittatni azért, mivel a hosszas tapasztalás eléggé bizonyitja, hogy a gyermek mechanice hozzászokván a deák paradigmák hajtogatásához, azoknak valóságos magyar értelmeit hiányosan tudja és igy azután idővel, ha magyar nyelvből deákra akar valamit forditani, nem tudja, hogy a magyar nyelvben előforduló valamely szót deákul melyik casusba, tempusba vagy modusba tegye ki, a mely egy valóságos akadálya a deáknyelv gyarapodásának. E mellett sok atyáknak és anyáknak gyermekeik nevelésében nem az a czéljuk, hogy valaha gyermekeik tanulásuk által keressék élelmüket, hanem, hogy legalább irni és olvasni tudjanak és azután mesterségre és egyéb életmódra applicáltassanak. Az ilyeneket tehát a deáknyelvnek tanulására szoritni nem egyéb volna, hanem valóságos idővesztegetés. Melyre nézve ezen magyar classisnak főtárgya lészen a jó irás, olvasás és egyéb más ismeretek tanitása, melyeknek a közönséges életben akárki is hasznát veszi. Minekelőtte ezen classisba a gyermek bevétetnék, megkivántatnak a következendő dolgok:

1-ör. Hogy a gyermek syllabizálni, a syllabákat összerakni, egész szókat akadály nélkül kimondani és igy magyarul s deákul is olvasni valamennyire tudjon és ebből a paedagogarcha által kirendelendő censoroknak speciment adjon.

2-or. Hogy már magától nem csak magános betüket, hanem egész szókat is le tudjon irni.

3-or. Hogy számlálni legalább ezerig értelmesen tudjon és ebből is speciment adjon.

I. **A legalsó classis. a magyar classis.** Tárgyai:

1. Jó, tiszta, értelmes, hangsulyos *olvasás*, a mennyiben a gyermek vékony tehetsége azt felveheti.

2. *Jó és szép irás*, helyesen, ortografice s illő pontozattal, a betüknek illő rajzolásával. Evégre nyomtatott exemplárokat, irásmintákat hozat és osztat ki a könyvtár pénzért a gyermekeknek.

3. *Az elme gyakorlására:* a figyelő, hasonlitó, különböztető és itélő tehetségek ébresztése és fejlesztésére ajánlja *Campe* erkölcsi könyvecskéjét és *Péczeli* meséit válogatva.

4. *Az emlékező tehetség gyakorlására*: *Hübnerből* rövidebb és könnyebb historiákat, zsoltárokat, dicséreteket.

5. *Vallás:* Miatyánk, Hiszek egy Isten, tiz parancsolat és praecepta morum.

6. *Ének.*

7. A szók nemeinek megkülönböztetése, minémüek: nomen, pronomen magyarul s ezekkel együtt magyar declinatiok, comparatiok és conjugatiok.

8. *Arithmetica:* összeadás, kivonás, szorzás, de csupán csak Tabula pythagorica szerint és igy memoriter.

9. *Geografia:* mérföld, falu, város, mező- és főváros, ország, folyó, viz, tenger. hajó, hegyek, havasok, napnyugot, kelet, észak dél stb.

10. *Természetrajznak* első része az *Orbis pictus*-ból (Comen)

II. **Elementaria classis.** Tárgyai:

1. *A deáknyelv* elemei: declinatio, comparatió, conjugatio — lévén már a gyermekeknek ismeretjük a magyar paradigmák hajtogatásában. Könnyebb szabályok, forditás deákból magyarra és könnyü magyar példák deákra.

2. *Ótestamentomi sz. historia:* a nevezetesebb események, személyek egyéb hasznos tudományokkal együtt, hogy ezen példákban fölismerje a gyermek: mi jó és mi rosz s igy az erkölcsi érzés ébresztessék.

3. *Földrajz:* földgömbről s ennek legnagyobb részekre való felosztásáról s ezek közül Európáról általánosan, szemléltető módszer szerint s emellett a sz. historiában előforduló tartományokat is, u. m. a szentföldet, Arábiát s a többieket általánosságban.

4. *Arithmetica:* additio és subtractio táblán és multiplicatio az egyesnél nagyobb számokkal is a figyelő-tehetség gyarapitása végett.

5. *Naturalis historia:* Comeniusból az első rész.

6. *Vallás:* *Campé*-nak a religioról irott kis könyvecskéje magyarra fog fordittatni s olvasókönyvnek felvétetni.

7. *Ének.* Az éneklés mellett egy kis invocatio is fog mondatni valahányszor bemennek a gyermekek a classisba és kijőnek onnan.

8. *Emlékező-tehetség gyakorlása* azokból, a miket már jól megértettek, megtanulván előbb csak a dologból értelem szerint, azután szóról-szóra s ezeket bizonyos időben a tanitónak elmondanak, ki ezen alkalommal a tiszta kimondásban őket gyakorolja.

9. *Németnyelv*, mely itt csak abból áll, hogy jó móddal gyakoroltassék az olvasás.

10. *Irásbeli gyakorlatok* magyarul, németül, deákul. A betüknek jó móddal való vetését — irását — a tanitó fekete táblán mutatván.

11. *Magyar olvasás* és *elmegyakorlás Péczeliből* és *Campeból.* Kézikönyvek: deákra *Gedicke* Lateinisches Lesebuch 1-sö része; magyarra *Péczeli* meséi és *Campe* erkölcsi könyvecskéje.

Ezen osztályban a gyermek esztendeig ül.

III. **Classis grammatika.** Tárgyai:

1. Az eddig tanultak rövid ismétlése minden félév (semestris) végén.

2. A deáknyelv folytatása *Gedicke* 2. és 3. szakaszából, melyhez hozzáadatik *Eutropius.* E mellett egy héten legalább egyszer egy órán forditás magyarból deákra *Hübnerből.* Hozzáadatnak az elementáriában tanult könnyebb regulákhoz a grammatica regulák bővebben.

3. *Historia.* Előbb a tanitó egy kis conceptust csinál a gyermekeknek az egyetemes-történelemből *Schröck* introductioja szerint s azután ezen osztály tárgya lészen: 1. Az egyetemes történelemből a teremtéstől Mózesig Schröck szerint. Egyéb könyvek a tanitó számára az utasitásban jeleztetni fognak. 2. A magyar historiából a magyarok kijövetelétől Szent Istvánig a *Kis Tükör* szerint, magyarul.

4. *Geografia* Az első félévben bővebbecskén, mint az alsóbb classisban, azután Azsia generaliter, nemkülönben a magyar historia tanitása alkalmával Magyarország s Erdély generaliter.

5. *Arithmetica.* Az eddig tanult müveletekhez hozzáadatik a szorzás is bővebben.

6. *Természetrajz.* *Comenius* Orbis Pictusa hátulsó részéből.

7. *Vallás.* 8. *Ének.* 9. *Német*, a paradigmák tanulása.

10. *Emlékezet gyakorlása;* azokból, a miket naponként jól megértettek.

11. *Irásbeli gyakorlások* magyarnl, deákul, németül az utasitás szerint.

12. *Elme-gyakorlás* az olvasókönyvből.

Kézikönyvek: a német olvasásra *Comenius*; magyarra *Cserey* Magyar beszéd példái és a Gyermekek barátja.

IV. **Classis Syntactica.** Tantárgyai:

1. Az eddig tanultak ismétlése a semestris elején.

2. *A deáknyelv folytatása: a*) Fordítás Corneliusból és Cicero könnyebb leveleiből. *b*) Constructiok, a mennyiben a rectioktól eltérnek. *c*) Nevezetesebb regulák a syntaxis elegantiae-ből. *d*) Minden héten kiszabott órákon a *Kis tükör*-ből az erdélyi fejedelmek historiája magyarból latinra.

3. *Historia. a*) Mózestől Nagy Sándorig *Schröck* szerint, azon tartományok rövid földrajzával. A régiségből is az, a mi az elme világositását illeti: mesterségek, találmányok. *b*) A magyar históriából Szent Istvántól III. Andrásig.

4. *Földrajz. a*) A régiből Görögország és Kis-Ázsia; *b*) az ujból Európa és Ázsia ismétlése, ezenkivül Áfrika, Amerika és az öt világrész geueraliter, Magyarország is azon tartományokkal, melyek a magyar koronához tartoztak.

5. *Arithmetika.* Az eddig való müveletekhez járul a divisio s hozzáadatnak az összetett müveletek is.

6. *Természetrajzból* a szoptató állatokról az utasitás szerint.

7. *Vallás.* 8. *Ének.* 9. *Németnyelv:* 1. Comeniusból fordítás. 2 Constructiok és könnyebb szabályok *Gottsched*ből, *Osterlam*ból vagy a *Nagy György* grammaticájából megmagyaráztatnak.

10. Az *emlékezet gyakorlására* azokból, a miket tanultak.

11. *Irásbeli gyakorlatok:* Levélirás magyarul és deákul, majd pedig az auctorokból kiadott tárgyacskák kidolgozása.

12. *Magyar olvasás* az ide rendelt könyvből. Kézi könyvek: deákra a feljebb jegyzettek; németre *Campe* Sittenbüchlein vagy *Cserey* chrestomatiaja; földrajzra, *Raff;* magyarra *Cserey* v. Schultz a természetről való beszélgetései.

V. **Classis rhetorica.** Tárgyai:

1. Az alsóbbak ismétlése.

2. *Deáknyelv gyakorlása* bővebben. A tanitó a rhetorica rövid theoriáját az elocutióval együtt megismerteti s a lehetőségig alkalmaztatja a gyermekekkel. Kézi könyv: *Márton* rhetoricája. Cicero oratioi és levelei, Justinus.

3. *Egyetemes és magyar történelem:* Nagy Sándortól Krisztusig, III. Andrástól I. Ferdinándig.

4. *Földrajz.* Az eddigiekhez hozzáadatik Svájcz, Olasz- és Francziország *Raff* szerint, továbbá az ó-geografia.

5. *Arithmetica.* Fractiok, proportiok.

6. *Természetrajz.* Madarak 4 osztálya, utasitás szerint.

7. *Németnyelvv.* Cserey Chrestomatiája. 8. *Vallás.* 9. *Ének.* 10. Emlékezet-gyakorlás. 11. Elaboratiok utasitás szerint. 12. *Magyar olvasás, Magyar Minerva* 2. daradjából. 13. Görögnyelv elemei. NB. Ezen osztályban ülnek másfél esztendeig.

VI. **Classis poetica.** Tárgyai:

1. Az alsóbbak ismétlése a semestris elején.

2. *Deáknyelv.* Prosodia, versek nemei, forditás Virgilius és Ovidiusból, Phaedrus mesái. 3. *Mythologia* különösen nem tanittatik, csak az auctorok megértésére szükségesek. 4. *Földrajz.* Görögország földrajza, ezenkivül a török birodalom európai, ázsiai és afrikai részei. 5. *Egyetemes és Magyar történelem* Kristustól Mahomedig és I. Ferdinándtól a jelenig. 6. *Arithmeticából* a proportiok bővebben, a radixok és a geometria eleje. 7. *Természetrajzból* a madarak 5 utolsó classisa. 8. A német Cserey Chrestomatiaja utolsó részéből. 9. *Vallás.* 10. *Ének.* 11. *Emlékezet gyakorlás.* 12. Deák és magyar versek irása, póétai rajzok prózában. 13. Magyar olvasás a a Magyar Minervából. 14. Görögnyelv. Itt esztendőt ül a gyermek.

VII. **Classis Logica.** Tárgyai:

1. Az eddig tanultak ismétlése.

2. *Deák literatura.* a) Scheller rhetoricaja magyaráztatik és praxisra huzatik. b) Cicero oratioi és Julius Casár. 3. *Logica.* 4. Egyetemes történelem Mahomedtől Lutherig és Columbusig. 5. *Földrajz* a) mathematikai földrajz, b) Portugalia, Spanyolország, Hollandia, Anglia, Dánia, Svecia, Borussia — és a testamentumnak jövendőbeli értésére — Palestina. 6. *Mathesis* a geometriából usque ad dimensionem arearum. 7. *Természetrajzból* az insectumok közönségesen. 8. A *német* continualtatik a Chrestomatiaból. 9. A *görög* is. 10. *Vallás.* 11. *Ének.* 12. *Emlékezet-gyakorlás.* 13. Elaboratiok az utasitás szerint.

VIII. **Classis Philologica.** Ezen osztály főtárgyai: deák, német és görög literatura, ideértvén azon auctorokat is, melyek a classisokban rendesen nem szoktak magyaráztatni, mint Sallustius, Livius sat. és vallás.

A megelőző évben *1800. nov. 16-án gr. Teleki Mihály javaslatára határozta el az elöljáróság a philologica classis fölállitását*, illetőleg a *görög és német osztályok összevonását* azon okból, hogy különösen a nemes ifjak közül sokan unalommal és rosz kedvvel mentek és mennek mind a görög, mind a német classisba s e miatt az elöljáróságnak mindig sok bajoskodása volt. Ezen intézkedés által pedig az emlitett akadály és nehézség megszünik, minthogy ezen osztályban

nem csak a görög és német, hanem egyszersmind a deák literatura is tanittatik s ezenkivül az ifjak is hamarább jutnak a felsőbb tudományok tanulásához. Továbbá azon osztály tanitására igen jó készültségü és szorgalmas tanitó kivántatván, annak fizetése is több legyen, mint a többi tanitóknak, 50 frttal. T. i. a két osztály eddigi tanitói fizetéséből 70 mfrt adassék az uj classis praeceptorának, a megmaradott 30 frt pedig forditassék egyéb czélra.

E szerint az osztálytanitói fizetés a mult század végén és a jelennek elején 50 frt volt.

Gróf Teleki Mihály főgondnok a marosvásárhelyi ref. kollegium tanárai által készitett ezen tantervet minden részében helyben hagyja és megerősiti Marosvásárhelytt, 1801. január 2-án.

Megemlitjük itt a tanulók buzditása végett 1807. minden osztály számára külön készitett s 10 évig gyakorlatban volt érdemkönyveket. Czime: Galleria, melybe emlékezetül betétettek nevei az eminens és jó poetáknak (rhetorok, syntoxisták, grammatistáknak stb.) Készittetett M.-Vásárhelyen julius havában 1807. Itt be voltak irva, kik voltak gondnokok és tanárok. A 2. lapon: Nem az, a mit birunk, hanem a mit érdemlünk, jutalma a valóságos virtusnak. Kotzebue.

1807. jul. 3. A m.-vásárhelyi ref. nemes kollegium nagy auditoriumában közönségesen megdicsértettek és hogy az érdemkönyvbe neveik, mint eminenseknek és jóknak kinyomassék, méltóknak itéltettek az itt következő poéták (rhetorok, syntaxisták, grammatisták, conjugisták sat. mindenik osztálynak külön a maga könyvébe kinyomatva). Ebből aztán külön lapokat is nyomattak veres festékkel s adtak az illetőknek, a paedagogiarcha neve alatt. Tompa János volt ezen idő alatt tanvezető. Az érdemkönyv behozatala is az ő és Köteles Sámuel müve volt s Enyedre távozásukkal meg is szünt 1817.

Az 1770-iki tervben emlitett felsőbb vagy deákosztályok tantárgyaihoz járulnak, a mint a tabellák 1800—1832-ig terjedőleg mutatják, 1794-en kezdve, a jogi, 1797-en kezdve a természetrajzi tudományágak, német és franczianyelv, s 1818. a népszerü theologia és rövid egyháztörténelem. A németnyelvre később még visszatérünk.

Három tervet találunk még e századból a szabadságharcz kezdetéig a felsőbb osztályokra vonatkozólag: 1835., 1842. és 1847-ből, ez utolsó már szakrendszer.

1835-i tanterv.

1830. jun. 7-én a főkonsistorium bizottságot nevez ki a tudományoknak általánosan, különösen pedig a vallás-tudománynak honi nyelven leendő tanitására, ugyszintán a latin literatura tökélyesebb virágzásba hozására nézve. Ezen bizottság — gr. Rhedei Ádám elnök, Szász Károly jegyző — 1832. május 15 beadja munkálatját a főkonsistoriumnak s az 1833. következő határozatot tette a javaslatra nézve:

1. „Valamint a theologiai, ugy minden egyéb tudományra nézve is a törvénytudománynyal együtt a professorok magyar nyelven irt kézi könyveket vegyenek fel, vagy önmagok az ifjak számára elménkhez és szivünkhöz behatóbban szóló anyanyelvünkön irjanak efféle könyveket s magyar nyelven folyjon a tanitás s magyar nyelven essék a megvizsgáltatás is.

2. A klassika literatura virágzásának előmozditására nézve az u. n. *alsó klassisok* két osztályra szakasztassanak *magyar* és *deák iskolák* neve alatt. És feltéve azt, hogy a ki magyar iskolába megy, már olvasni tud, itt kezdje kivétel nélkül minden, akár csak az alsóbb körü polgári életre, akár magasabb miveltségre készitendő gyermek tanulási pályáját, hogy egyfelől ezen magyar iskolákon keresztül, melyeknek négy klassisból kell állani, a földmivelői, mesterségi, kereskedési pályára megkivántató előismeretek megszerzésére mód szolgáltassék; másfelől pedig ezen magyar iskolák áttanulása által alkalmasokká tétessenek arra, hogy a következő deák klassisok osztályaiban sokkal kevesebb idő alatt bizonyosabban és tökélyesebben elérjen a nagyobb rész oda, hová eddig csak kevés eleven elméjüek juthattak. Azonban ezen négy iskola csak négy esztendő lefolyása alatt vitessék tökéletességre és igy egy esztendő alatt csak egy magyar iskola állittassék, hogy igy a megerőltetés és rendetlenség a behozatalban kikerültessék.

3. A deák iskolában négy, vagy jövedelmesebb főiskoláinknál 5 klassisban főtudománynak vétetvén a deák literatura és annak segéd ismerete, ez és e mellett a már szerzett ismeretek bővitése és tökélyesbitése folytattassék. Továbbá:

4. A deák literaturának a deákok klassisában leendő további gyakorlására nézve, a philologiae professor a philologika klassisnak adjon annyi órát, a mennyit csak ideje enged és ugyan ezen klassisbelieket a professor mellett egy gondosan választott segéd, vagy u. n. praeses annyi időn, mint a professor, viszont gyakoroltassa.

Folytassa a philologiae professor a klassika literaturát a juridika klassisban is ép ugy és annyi órán, mennyit a körülmények engednek. Tanitson pedig ugyanezen klassisnak a juris professor

curialis stilust s mindkét rendbelieknek ezenkivül irásbeli gyakorlásokat adjanak ki, elegendő időt hagyván erre is a két illető professor.*

Ezen határozatokat véleményadás végett kiküldi a főkonsistorium az iskolák előljáróságaihoz, hogy miként lehetne leghelyesebben és czélszerübben gyakorlatba hozni ezen tervezetet; különösen pedig a philologika és juridika klassisokban mennyi órát fordithatnak az illető professorok a deák literatura és curialis stilus tanitására és irásbeli gyakorlására.[1])

Ezen előkészületi tervezetek, főként az alsó klassisoké gyakorlatba hozattak-e, nem ismerjük; vásárhelyi iskolánknál legalább nyomát nem találjuk.

A felsőbb osztályok tantárgyait és órarendjét 1835—36. isk. évről következő kimutatás tünteti föl.

I. Az első osztálybeli ifjak hallgatnak:

1. Az első esztendőben.

a) Az első félesztendőben:

1. Ó-idő historiáját d. e. 8—9 óráig.
2. Filozofia historiáját és fundamentális filozofiát d. e. 9—10, d. u. 4—5-ig.
3. Deák literaturát hétfőn, kedden, csütörtökön és pénteken d. u. 3—4-ig mindkét fél esztendőben.

b) A második félesztendőben:

1. Középidő historiáját d. e. 8—9-ig.
2. Logikát, metafizikát d. e. 9—10-ig és d. u. 4—5-ig.

2. A második esztendőben.

a) Az első félesztendőben:

1. Középidő historiáját d. e. 8—9-ig.
2. Arithmetikát d. e. 11—12-ig és d. u. 2—3-ig.
3. Deák literaturát hétfőn, kedden, csütörtökön és pénteken d. u. 3—4-ig mindkét félévben.

---

[1]) 1154—1833. levéltári sz.

b) Második félesztendőben :

1. Ujidő historiáját d. e. 8—9-ig.
2. Geometriát, trigonometriát, solidometriát d. e. 11—12; d. u. 2—3-ig.

II. A második osztálybeliek:

1. Az első esztendőben.

a) Az első félesztendőben:

1. Moralis filozofiát, jus naturaet d. e. 9—10, d. u. 4—5-ig.
2. Jus romanumot, magyar historiát (a juris professortól) d. e. 8—9-ig, d. u. 3—4-ig.
3. Popularis theologiát hétfőn és csütörtökön d. e. 7—8-ig mindkét félévben

a) Második félesztendőben:

1. Psychologiát, politikát d. e. 9—10; d. u. 4—5-ig.
2. Jus criminalét és publikumot d. e. 8—9; d. u. 3—4-ig.

2. A második esztendőben.

a) Első félesztendőben:

1. Fizikát d. e. 11—12; d. u. 2—3-ig.
2. Jus patrium theoretikumot d. e. 8—9; d. u. 3—4.

b) Második félévben:

1. Chronologiát, chemiát d. e. 11—12; d. u. 2—3.
2. Jus patrium practicumot d. e. 8—9, d. u. 3—4.

III. A harmadik osztálybeliek:

1. Az első esztendőben.

a) Első félesztendőben:

1. Ekklesiai historiát d. e. 8—9, d. u. 4—5-ig.
2. Naturalis historiát, németnyelvet d. e. 11—12; d. u. 2—3-ig.
3. Görögnyelvet és antiquitást, szerdán és szombaton d. e. 8—9-ig mind két félévben.

b) Második félesztendőben:

1. Ekklesiai historiát és theologiai morált d. e. 9—10, d. u. 4—5-ig.
2. Naturalis historiát, franczianyelvet d. e. 11—12, d. u. 2—3-ig.

2. A második esztendőben.

a) Első félévben:

1. Dogmatica theologiát d. e. 9—10., d. u. 4—5-ig.
2. Geografiát, minerologiát d. e. 11—12, d. u. 2—3.
3. Zsidónyelvet és régiséget szerdán és szombaton d. e. 8—9-ig mind két félévben.

b) Második félévben:

1. Ugyanazt (dogm. theol) d. e. 9—10-ig, d. u. 4—5-ig.
2. Botanikát, theoretice és practice d. e. 11—12-ig, délután 2—3-ig.[1])

1833. A főconsistorium intézkedése folytán a felsőbb tudományokat magyar nyelven kezdették tanitani intézeteinkben és ez a latin literatura hanyatlását vonta maga után. Ezen baj orvoslása végett a kolozsvári kollegium tervet készit, a consistorium elfogádja s véleményadás végett 1839. kiküldi. Az érdekes terv főbb pontjai ezek:

1. Fölvétetik egy segéd praeses, ki deákbeszéddel beköszönt a tanárok jelenlétében hallgatói előtt. Tanit 4 órát hetenként: hétfő, kedd, csütörtök és pénteken 11—12-ig a novitius deákoknak, a deák literatura tanárának utasitása szerint és felügyelése alatt. Vizsgát is kell adni, de a calculust a historae tanár adja a praeses meghallgatásával. A szorgalmasokra figyelemmel kell lenni tanitványadás és egyéb beneficiumnál; a II-od osztályosok megfosztatnak tanitványaiktól is, ha lennének, mig magukat meg nem jobbitják.

2. A deák literatura tanáránál a délutáni 4 szokott órán rendesen hallgatják s azzal egybekötött irásbeli gyakorlásokban részt vesznek a 2-od éves bölcsészek és az 1-ső éves jogászok is.

3. A jogtanár a rendes 10 órán felül a 11-ik és 12-ik órán, tehát egy héten kétszer curialis stilust tanit a 2-od éves juristáknak, kiket gyakoról a törvényes és dicasterialis deákirásban s ezzel deáknyelven tartandó disputatiokat is köt össze. Vizsgát adnak, s calculust is kapnak. Ezek hallgatása nélkül végbizonyitványt (absolutorium testimonium) nem kapnak.

4. A theologiae tanár a theol. seminariumban hallgatóit predikáczió-irásban gyakorolván, a régebb szokásban volt latin disputatiokat ujra folyamatba hozza.

([1]) 1835. aug. 31. 4. p. Curat. gyjkve.

5. Philologicum seminarium: a theologusok, valamint a gregarius deákok gyakorlására a magasabb deák literaturában s főkép osztálytanitók képzésére. Ennek vezetője a historiae tanár, s hetenként két órán szerdán és szombaton tanit. Vizsgát ad, s a bizonyitványok reflexiok rovatában megemlittetik. Itt a tanitás és gyakorlásmód *3-féle*:

a) Felvesz a tanár a nehezebb szerzők közül cserélgetve egyet vagy többet; a tanitványainak kezébe adja s a válogatott érdekesebb részeket megmagyarázza s ismétlés végett kihagyja oly formán, hogy egyiket mintegy defendensnek választja, 3-at v. 4-et hasonlólag rendre opponenseknek kinevez s a következő órán a defendens köteles a kihagyott részt leforditani, azt megmagyarázni philologice és critice; az irály szépségeit, sajátságait fölfejteni s a világositására szolgáló ismereteket előadni; ha megakad valahol, vagy nem helyesen magyarázná, az opponensek megigazitsák.

b) Magyarból latinra fordittat valamely jó magyar könyvből, megtartván itt is a defendens és opponensek kirendelését. Ki hagy valamely czikket latin irótól is, hogy honn forditsák le magyarra, s azt leczkeórán vissza forditatja latinra.

c) A seminarium tagjait a deákul irás nehezebb és felsőbb nemeiben gyakorolni különböző munkák dolgozása által, mint: variatio per casus, chria, levelek, oratio, nevezetesebb hazafiak rövid életrajza.

A seminarium tagjait a latin irály elméleti részével is meg kell ismertetni. Hasse, de cansis styli latini.

Az uj latin irók is megismertetendők: Erasmus, Muretus. E czélra szolgálhat: Eloqventiae latinae exempla e Mureti, Erasmi, Ruhmkenii scriptis sumta. D. A. Mathiae.

6. Jutalommal is kell ösztönözni. (1424. l. sz.)

1842-iki tanterv, Február 20. bizottságot nevez ki a főkonsistorium, hogy az 1818. óta kirendelt több rendbeli bizottság munkálatait alapul vévén, uj tervet készitsen. A bizottság tagjai: gróf Mikó Imre, gr. Degenfeld Ottó, br. Kemény Domokos, gr. Teleki Domokos és László, b. Kemény Dénezs, b. Bánffi János, Zeyk Károly; professorok: Bodola Sámuel, Szász Károly, Méhes Sámuel, Zeyk Miklós, Salamon József, Dósa Elek, Mihályi Károly, Vajna Antal.

Ezen bizottságnak utasitásul adatott: az egyes osztályokban tanitandó tárgyaknak, azok terjedelmének, előadási módjának meg-

határozása, a tanórák, szorgalmi szakok (szorgidők, diligentia), szünidők elrendezése; a köztanitással kapcsolatban álló magántanitás szabályozása; a szoros értelemben vett tudományos és szépmüvészeti tanitások mellett a testi nevelés, testgyakorlat, mulatság; végre főleg az észfejtés, szivnemesités, jellemszilárditás sat. legyen a bizottság figyelmének tárgya.

Elvül megállittatott a felsőbb osztályokra nézve a szakrendszer is (Fach-System); továbbá az élőnyelvek, rajz-, zene- és énektanitás. Ezen tárgyak tanitására egyfelől költségkimélés tekintetéből az intézetet illetőleg, másfelől pedig a jelesebb ifjak tökélyesebb kiképzése s kitüntetése czéljából is, tanulásukat végző jeles ifjak alkalmaztassanak.

Kézi-könyvek készitésére legczélszerübbnek találta a főconsistorium, „hogy a két testvér-hon lelkes fiai kitüzött jutalmakkal szólittassanak fel, kifejtvén egy programmban a szükséges kézi-könyvek tárgyát, terjedelmét, a módszert s kellemet, melyben készittetniök kell.“

A gymnasialis directori hivatal fölállitását is sürgeti az egyházi főtanács, még pedig olyan formán, hogy az isk. előljáróság ezen hivatal betöltésére a legalkalmasabbaknak itélt és ismert egyéneket a szokott kijelölés utján terjessze föl a legközelebb (októberben) tartandó népes gyülésen leendő megválasztás végett, kilátás nyujtatván arra is, hogy a most megválasztandó személyek maguk tökélyesebb kiképzésük s a müveltebb országok iskolai rendszereinek megismerése végett külföldre fognak küldetni.[1])

Ezen bizottság munkálatának az alsó osztályokra vonatkozó része nem áll rendelkezésünk alatt; a felső osztályok tantervét a következő táblázat mutatja:

1842. február 20. kinevezett bizottságnak a felsőbb tudományok egyformásitására nézve készitett terve.

Első vagy philosophica classis.

A jövő 1842—43. év első felében:	*1843—44. év első felében:*
Anthropologia psychologiával együtt.	Mathesis, algebra és geometria.
Alap-philosophia.	Universalis historia.
Haza-historia.	Ásványtan.
Zoologia.	

[1]) Kolleg. levéltár 1485. sz.

2-ik félévben:

Logica, metaphisika és aesthetica is, ha lehet.
Haza-historia folytatása.
Növénytan.

A 2-ik félévben:

Geometria practica és trigonometria.
Universalis historia.
Didactica.

A második vagy juridica classis.

A jövő 1842—43. évben.

Első félév:

Jus civile és criminale.
Physica és chemia.

Az 1843—44. évben.

Első félév:

Jus privatum.
Practica philosophia, moral és jusnaturae.

2-ik félévben:

Jus publicum.
Physica és chemia.

2-ik félévben:

Jus privatum folytatása és praxis.
Politica és statistica is, ha engedi az idő.

A 3-ik vagy Theologica classis.

A jövő 1842—43. évben.

Első félév:

Dogmatica theologia.
Pastoralis theologia és exegesis.

Az 1843—44. évben.

Első félév:

Moralis theologia pura.
Jus canonicum (erre a juristák is kötelezteknek).
Ecclesiastica historia a reformatioig. Exegesis.

2-ik félév:

Philosophiai vallástan. (Ez a jogi osztályhoz tétetett át).
Pastoralis theologia folytatása.
Exegesis.

2-ik félév:

Moralis theologia applicata.
Ecclesiastica historia a reformation kedve, exegesis, héber régiségek.

Jegyzések.

1. A latinnyelv tanitása közönséges lévén, annak ujabbi elrendezésébe nem ereszkedik a bizottság.

2. A hol az exegesisnek külön professora nincsen, ott a theologia professor reá, mint a papi tudományok lényeges részére szakaszszon időt.

3. A paedagogiára nézve a bizottság ugy látja jónak, hogy Enyeden az uj Paedagogarcha a philosophica classisnak (azon tekintetből, hogy ezen osztálybeliek is gyakran tanitványokat szoktak kapni) tanitson didacticát, a theologusoknak pedig, mint leendő néptanitóknak és iskolai igazgatóknak paedagogiát a lehetőségig terjedelmesen; a más collegiumokban pedig, minthogy a természet-historia gyüjtemények hiánya miatt illő terjedelemben nem tanittathatik, tanitassék el rövideden, csak főbb elveiben és az ezt tanitani szokott professor a terjedelmesebb természet-historia helyett tanitson didacticát a philosophica classisnak; vagy pedig, ha a körülmények nem engednék, hogy ennek tanitsa, akkor valamelyik más osztálynak.

4. A zilahi és szászvárosi gymnasiumokra nézve, már régebben ki lévén mondva azon elv, hogy magukat a négy főiskolához alkalmazzák, most utasitassanak arra, hogy magukat szorosan a philosophica classis tanulmányaihoz szoritsák, még pedig ugy, hogy két esztendős diákjaik a más főiskolák egy éves diákjai közé, absolutus diákjaik pedig az első éves juristák közé beillhessenek.

5. A popularis theologia az alsó osztályokra nézve, mint obligatum studium a főiskolákban tanittassék a körülményekhez képest; a két gymnasiumokban pedig okvetetlen tanitása tétessék szoros kötelességévé az előljáróságnak, hogy növendékeik ne legyenek kénytelenek minden vallásbeli ismeret nélkül lépni ki az iskolából.

6. A mi a dolog practicumát és az egyformásitás által okozandó zavart illeti, annak kivitele és rendbehozatala merőben az előljáróságra bizatik[1])

A predikátori gyakorló intézet — theologicum seminarium — nincs bejegyezve ezen tantervbe, holott annak fölállitását és megkezdését 1839. máj. 4. elhatározta előljáróságunk s a következő tervet készitette:

Tagjai: minden végzett, papságra készülő deák és leczkejáró theologusok is.

Ideje: szerdán és szombaton délután tartassanak.

Tárgyai: homiletikai, liturgikai tanitások, gyakorlások, predicatio-irások v. forditások, megbirálások, minden sértegetés nélkül, kiosztva egyeseknek a müveket, s a birálat előterjesztése, hogy ezáltal az irás és birálás módjában gyakoroltassanak.

---

[1]) 1842. jun. 19. jegyzőkönyv és kolleg. levéltár 721. sz. a.

A mely könyörgés, beszéd, liturgiai munka az egész évben irottak közül mind az intézet tagjai szózatuk többségénél fogva, mind a tanári kar itéleténél fogva legjobbnak itéltetik: az ilyen ifjunak neve és munkája az előljáróságnak azon kéréssel fog feljelentetni, hogy az előjövő papi ürességekre mások felett ajánltassék.

Köteleztetnek az illetők müveiket vagy a kollegium termében, vagy a templomban elmondani s ezáltal is mind magukat gyakorolni, mind társaikat a munkásságra buzditani.

Ezen üdvös intézménynek a jövő iskolai évben megkezdése és gyakorlatbavétele s életbeléptetése elhatároztatott.

1840. és 41-ben a theol. seminariumot illetőleg a tanári gyülések jegyzőkönyvében ezeket találjuk:

Az ujonnan felállitott theol. seminariumnak minden tagja concurralhat a Teleki premiumra irandó predicatio irhatásra.

Finale rigorosum examenre senki se bocsáttassék, mig önerején kidolgozott s a theol. professor által helybenhagyott könyörgést és predikacziot közhelyen el nem mondott s ez is irassék be bizonyitványába, ugy az is, hogy a theol. seminariumot szorgalmason és sikerrel gyakorolta.

1839—40. isk. évre beadott két predikaczióért a mult évi és idei jutalom kiadatik.

1841. máj. 22. a Teleki jutalomra nyolcz predicatio jött be, kettő nyeri.

Az egyházi főtanács hét évvel később 1846. 252. sz. alatt rendeli a theolog. seminarium fölállitását mindenik iskolánál. Ezen rendeletre az előljáróság határozata: Irassék meg, hogy itt már eddig is gyakorlatban volt, azon különbséggel, hogy a könyörgés és predikaczió-iratás nem elzárva vitetett véghez, mint a leirat rendeli. Egyébiránt ezt ugy értelmezi az előljáróság, hogy a vizsgatételkor csak vázlatban, nem pedig egész terjedelemben készitsenek az ifjak külön, zárt szobában beszédet.

A papi vizsga tantárgyai 1840. ezek: dogmatika, moralis theologia, egyháztörténelem, zsidó és görög régiség, görög literatura.

1846. a papi vizsgák tartásának ideje szeptember 3-ra és hamvazó szerdára határoztatik, s hogy azokon a vidéki papság is megjelenhessen, a 3 közelebb eső egyházkör — tractus — u. m. a marosszéki, görgényi és küküllői hivatalosan értesitendők.

Ezzel kapcsolatban megemlitjük, hogy az egyházközségekben a papok mellett énekvezetőkre, kántorokra is lévén szükség, ezek tanitották a hallgatók gyermekeit is és innen iskolamestereknek neveztettek és kötelesek voltak *iskolamesteri vizsgát* tenni.

Ezen vizsga tantárgyai 1838. ezek voltak: népszerü theologia, ének, mathesis a nyolcz osztályban tanitani szokott részekből, hazahistoria, Európa földrajza közönségesen, Erdély földrajza különösen, önként értetvén, hogy az emlitett tudományokat már kihallgatottak állhattak elő az ily censurára.

1845. márcz. 5. tanári gyülés határozata szerint iskolamesteri examenre csak oly ifjak bocsáttatnak, kik a fennálló iskolai rendszer szerint a két első (deáki) évben tanittatni szokott felsőbb tudományokat illő előmenetellel kihallgatták. Az orgonálás mesterségéből is megvizsgáltattak, van-e jártasságuk benne vagy nincs.

Hogy az orgonálásban gyakorolhassák magukat az illetők, orgona volt a kollegiumokban. 1797. az orgona hasznavehetetlenné válván, határozza az előljáróság, hogy a meglevő sipok számbavétetvén, az elveszettek helyett ujak csináltassanak s az orgona haladék nélkül helyreállitassék s számbaadassék azoknak, kiknek kezükön forog a terem kulcsa. 1798. az orgonistának és cantus praesesnek 20—20 mfrt fizetést rendel az előljáróság a Benkő Mihály (meghalt tanár) 80 frt fizetéséből, a másik 40 frt az orgona helyreállitására forditatván. 1808. nem lévén a kollegiumnak orgonistája, végezte a tanári kar, hogy Keresztesinek adassék, czipó és mindentől immunitáltassék.

Ma már nincs orgona intézetünknél, iskolamesteri képezdék teljesitvén e teendőt.

1847. tanterv. Az 1842. már czélba vett szaktanitást illetőleg a főkonsistorium 223—1847. sz. a. e rendeletet küldi:

A köztanitók nem minden tantárgyat, hanem csak bizonyos szakot s a mellett némely melléktárgyat köteleztetnek tanitani s a külön szaggatott tanokra a köztanitói hivatalra készülők tetszés szerint választva készüljenek, s csak a kiválasztott tanokból tartoznak tanitói vizsgát tenni.

A szakok s mellékleteik a következők:

I. szak: *Magyarnyelv,* a nyelvtani szabályokon kezdve s átvive a tárgyak értelmes elbeszélésére, a levél és állami iratok készitése módjára, a szónoklat és költészet szabályaira a magyar irodalom ismeretéig.

Mellékletei:

1. Közönséges és honi történelem.
2. Politikai földrajz, a földrajzi eszméken kezdve végig.

II. szak: *Németnyelv,* a nyelvtani szabályok czélszerü modorban való ismeretükön kezdve, átvive a magyarra való fordításon is a német irodalom ismeretéig.

Melléklete: a magyarnyelv, mint az I. pont alatt.

III. szak: *Termény-isme: a)* Rendszert nem követve, csak egyes tárgyak előmutatása által. *b)* Rendszeresen, de népszerüleg.

Mellékletei: 1. Gazdaságtan, a gazdasági Kistükör szerint. 2. Földrajz, mint az I. pont 2. számja alatt. 3. Egészségtan.

IV. szak: *Latinnyelv*, kezdve a nyelvtani szabályok fejtegetésén s átvive a latin iróknak — még a szónokoknak és költőknek magyarázatukon is, szónoklati és költészeti szabályaik ismeretével együtt, valamint a magyarról latinra-forditás is.

Mellékletei:

1. Római és görög régiség, Görög- és Olaszország régi földrajza és története, ugy a mythologia is.

2. A görögnyelv a nyelvtani szabályokon kezdve a könnyebb olvasókönyvek s görög irók magyaritása.

V. szak: *Mértan.*

Mellékletei: 1. mértani földrajz, 2. természettani földrajz, 3. a természettan és vegytan elemei, 4. egészségtan.

VI. *Szépirás* és *rajz.*

Ezen szaktanok és mellékleteiken kivül, aki rendes tanitó kiván lenni, megvizsgáltatik a *vallásból* is a növendékek kezökben lévő vallásos könyv szerint.

A legalsó osztályban a jelenlegi első magyar iskolában szaktanitás nem lévén, mindazon tantárgyakból kérdeztetnek az azon osztály tanitására készülők, melyek azon osztálynak jelenleg tanittatnak s még az *alaktanból* is, mely itt tanittatni fog.[1])

Ezen szervezet függelékének tekinthető a főkonsistorium 1848. máj. 4. kelt leirata, melyszerint a tantervkészitő bizottság teendői voltak még:

1. A gymn. tan- és kézikönyvek pályázás utján leendő készitését kimutató programm megállitása.

2. A felsőbb osztályoknak v. deáki tanfolyamoknak a kor igényei szerint rendezése a gymnasiummal összhangba-hozását illető terv-készités.

3. A theologiai tanszékeknek Nagyenyedre központositása alapján egy czél-és korszerü papnövelde és ezzel kapcsolatban néptanitókat képző intézet felállitása iránt kimerítő véleményadás.

4. A tanodai fegyelmi törvényeknek mindenik kollegiumban leendő egyenlősitése, ujradolgozása.

De a bizottság véleménye alapján az e. főtanács nem látta czélszerünek ezen reform kérdésekbe bocsátkozni most, midőn orszá-

[1]) Tanári gyülések jegyzőkönyve 1847. okt. 22.

gos viszonyaink gyökeres változás küszöbén állanak. Azonban egyengető és előkészitő s mintegy átmenetül szolgáló következő intézkedéseket állitotta meg a közelebbi isk. év kezdetével életbeléptetés végett:

1. *A felsőbb tudományokat hallgatóknak* a következő tantárgyak hallgatása szabad választásra bocsátatik: terményrajz, azaz állat-, növény- és ásványtan, chemia, természeti és csillagászati földrajz, számviteltan.

2. Az előbbi pontban felszabaditott tantárgyakból közvizsgát évenként egyszer csak azok adnak, kiknek ezen tantárgyakból bizonyitvány kell.

3. A kötelezett tantárgyakból is ezután évenként csak egy közvizsgálat tartassék. Ezen pont azonban a gymnasialis osztályokra nem terjesztetik ki.

4. Azon határozat, hogy a gymn. osztályok szaktanitói közé külső, alkalmas egyének is fölvehetők számfeletti és tiszteletbeli (privatdocens) czimen, kiterjesztetik a deáki osztályokra is, engedélyt nyervén arra az illetők e. főtanácstól az illető iskolai előljáróság ajánlása nyomán.

5. A gymn. osztályokban a vallásos érzelem és áhitatos kedély felélesztésére nézve az illető tanvezető és hittani tanároknak rendeltetik, hogy a vallástanitás ne káték memorizálásában álljon, hanem a helyett az illető hittanár által czélszerüen kiszemelt bibliai és erkölcs vallásos történetek, jellemző vonások, események kedélyesen és innepélyességgel adassanak elő a hittanártól kinevezett szakértő tanitó által. A dogmatikai vallás elkészitésére a vallások historiája és a többi tanitmányokból a theologiai részek is okszerüen felhasználandók, maga a szoros értelemben vett symbolikus része a vallásnak a felsőbb osztályokba teendő, szintén a hittanár ügyelete alatt szakértő tanitók által tanitva.

Ezen rövidbe foglalt inkább, csak elvileg kimondott rendeletek teljesedésbe vételével megbizza az előljáróságot az e. f. tanács a bekövetkező nagyobbszerü reform czélszerü bevezethetése végett.[1])

Mikor már a tanügy rendszeresebb iránybavétele s utbaindítása küszöbön állott: bekövetkezett a mindent megrázó katasztrófa még mielőtt az 1848-iki iskolai év végett ért volna. A köztanitók ugyan kineveztettek a jövő iskolai évre, de a nyáj szétoszlott s

[1]) Előljárósági gyülések jkve 1848. jul. 11. 77. pont.

két év mulva is a hét-nyolczszázra menő tanuló ifjuságnak alig $^1/_4$-de gyült össze fölvenni ujból a tanulás félbeszakadt fonalát. Azon deákok, kik az önvédelmi harczban el nem hullottak, részint besoroztattak, részint üldözött vadként bujkáltak, bolyongtak, hontalanok a hazában; a fegyverképtelenek ekeszarvára tették kezüket, vagy mühelyekbe léptek.

Tanügyünk és intézetünk állásáról ezen korszakban szóljanak, beszéljenek jegyzőkönyveink pontjai.

1848. márcz. 27. Az ifjuság az előljárósághoz irt kéremlevelében nyilvánitja, miként a jelen nagyszerü eseményei között, a mennyiben ezek vészthozólag mutatkoznának, kész a habsburgi felséges uralkodó ház iránt hüségének, ragaszkodásának egész ereje és tehetsége szerint kimutatására, bebizonyitására. Ohajtja Erdély kis honunkat biztosan remélhető felvirágzása tekintetéből az emberiség igényei nagyszerüleg felölelt és békés uton megoldani már el is kezdett testvér Magyarhonhoz csatoltatni, azzal egyesitetni s végül ezen kérő levelét az illető helyre juttatni kéri. Hat. Főgondnok b. Kemény Pál afiára bizatik ezen kérő levelet elnökileg az egyházi főtanács nagyméltóságu elnökéhez felküldeni.

Báró Kemény Ferencz elnök válasza, hogy az ifjuság kérő levelét átküldötte a főkormányzóhoz (Teleki József) s rendeli ezt a tanuló ifjuságnak tudomására adni s egyszersmind figyelmezteti az előljáróságot arra, hogy az ifjuság felett őrködjék s buzditsa arra, hogy a politikai dolgokba való bármily befolyástól óvakodjék s minden igyekezetét forditsa a tanulásra.

1848. máj. 11. A főtanodai leczkétjáró ifjuság nevében a hat gradus elsőbbjei aláirásuk alatt beadott kérelemlevélben az ifjuság kéri, az akadályoztató körülmények miatt a közkikérdezések és közmegvizsgáltatások mellőzését, az eltanitott tantárgyakból a részletes kikérdezés alkalmával érdemlett calculusok kiadását, egyszersmind azt is, hogy a folyó iskolai év még az országgyülés megnyitása előtt innepélyesen zárassék be.

Hat. A tanárok szünjenek meg a leczkék tartásától, az eltanitott tantárgyakból pedig adjanak calculust tanitványaiknak a szerint, a mint a részletes kikérdezés következtében megérdemlik. Ha valaki igy nem nyerhetne calculust, az arra utasittatik, hogy az illető tanár által magát vizsgáltassa meg.

Az alsóbb osztályok köz-megvizsgálása kedden, folyó hó 16-án kezdessék meg.

Bejelenti ugyanekkor igazgató tanár, hogy az ifjuság őrserget kiván alakitani, ezt vele tudatta s ő megigérte, hogy a gondnoki

gyülés elibe terjeszti beleegyezés végett s erről a tanári gyülést is értesitette s az az ifjuság kivánságát nem ellenezte.

Hat. Az előljáróság sem ellenzi az ifjuság czélzatát s arra utasitja az ifjuság által választott s gondnoki gyülés által ezennel megerősitett előljárókat (Török J. kapitány, Szász István hadnagy), hogy az intéző bizottságnak jelentsék fel, miszerint a főtanodai ifjuság maga magából őrserget alakitott, kérvén attól ennek felvigyázása és rendelkezése alá vétetésére.

1848. aug. 23. Az iskola begyülése nov. 1-re tüzetik ki. A közlönynek, mint hivatalos lapnak megrendelése elhatároztatik.

Szept. 2. A kollegium nélkülözhető szobáit kéri a tanács okt. utolsó napjáig a *könnyü lovas szabad csapatot alakitó* bizottság számára.

Okt. 3. Berzenczei László korm. biztos is kéri a kollegiumot a 12. honvéd zászlóaly számára kedvetlenségek kikerülése tekintetéből nov. 1-ig.

Az egyh. főtanács beleegyezése nélkül nem teheti az előljáróság. Sürgöny utján küldjön Kolozsvárra engedélyért. Addig is, mig az engedély megérkezik, megbizatik a rector a kiürithető szobákra nézve előzetesen is intézkedni. Ugyanekkor a tanács is 5—6 szobát kér a szabad lovasság betegei számára. Hat. Emberiség iránti kötelességének ismeri az előljáróság a nagyterem megett levő szobákat átengedni.

Okt. 14. A városon levő honvédeket összpontositani kelletvén, a kollegiumot tettleg elfoglaltatja Berzenczei. A kollegium begyülése továbbra halasztatik nov. 1-nél.

1849. február 5. A tanitás megkezdését — mihelyt a körülmények engedik — rendeli az e f. tanács; a tanárok és tanitók fizetéséről is küldessék kimutatás a kormánybiztoshoz, Csányi Lászlóhoz. A sebesült honvédeknek át kellett engedni a kollegium épületét. Török János kezesül fogságba vitetett Szebenbe nov. elején.

1849. ápr. 24. Dobozi István kormánybiztos a tanitás megkezdését rendeli máj. 1-re a kir. tábl. épületben, minthogy a kollegium kórháznak van elfoglalva, a tanárok szállásaikon tanitván a deákokat, ha annyian begyülnének.

Máj. 16. A hivatalos közlönyből olvastatván a vállás és közoktatásügyi országlár (minister) rendelete 622. szám a., melyben Magyarország függetlensége s jelen kormánya iránt a hódolatnak 6 hét alatt történendő beküldése szorgalmaztatik.

Hat: A rendelt hódolati nyilatkozat szerény kifejezésekben megirva s elkészitve, küldessék az ország kormányzója kezébe.

Csányi László országos kormánybiztos által előlegezett tanári illetmény ideje már lejárván, mivel a kolleg. pénztára jelenleg sincs oly állapotban, hogy fizethessen, szükségesnek találtatik, hogy a tanári kar folyamodást tegyen az iránt Dobozi István kormánybiztoshoz.

A mult évi hivatalos közlöny teljes számjai nem jöttek meg az akkori zavarok miatt.

Junius 17. A tanitók fizetését illetőleg az állampénztár 400 p. r. frt eszközlésére Dobozi k.-biztos megtaláltatik, annyival inkább, mivel Böthi Ödön volt országos kormánybiztos 46. sz. alatt egyházi főtanácsoshoz tett átiratában nyilván megigérte, hogy mihelyt a tanitás megkezdődik, a tanitók fizetése fedezetéről gondoskodni fog, mi is a folyamodványban a tanitók fizetése kimutatása mellett felterjesztetni határoztatik.

1849. okt. 21. Eperjesi László maroskerületi cs. kir. főbiztos, lovag kapitány folyó hó 20-án kelt rendeletében intézetünkről hű kimutatást sürget olyformán, hogy abban kijelölve legyen az előljáróság alá bizott tanodáknak u. m. a *helybelinek* és *makfalvinak* hány tanára van s azoknak mi a fizetésök, s azt minő kassából veszik, mennyi a fundatió s abból hány növendék s minő mértékben részesül, mennyi a tanulók összes létszáma s mennyiben vettek azok részt a forradalomban?

Okt. 24-én felolvastatik a készitett kimutatási munkálat s hitelesitett másolatban felküldetett a kivánt időre okt. 25-re.

Nov. 15. Az iskola megnyitása nov. 20-ra rendeltetik, gondosan óvakodván, hogy a mult zürzavarban tevőleges résztvett tanitók eltávolittassanak. De kórháznak lévén elfoglalva az iskola, decz. 1-ig nem nyittathatik meg.

1850. jul. 28. Bodola Sámuel enyedi theol. tanárt kollegiumunkhoz rendeli az egyh. főtanács, hogy a theol. professorral osszák meg a theol. tantárgyakat.

1850. szept. 7. A gymn. tanrendszer tervét bemutatja a tanári kar, melyszerint a császári miniszterium által megállitott tandrendszer életbeléptetésének megkezdése megtörténhetik s egyszersmind az eddigi tanrendszer amazzal összhangzólag módosittatott ugy, hogy minden abban kijelölt tantárgyak tanittatni fognak, *a tanitásban tanár afiai is részt veendők* lévén és az *eddigi bölcsészeti tanfolyam is befoglaltatván*, *a felsőbb gymnasium 7. és 8. osztályát* tévén. Helybenhagyatik a gymnasialis tanrendszer életbeléptetése, a tanári karra bizatik azon hozzáadással, hogy *theol. tanár afiai kezdjék meg egyszersmind a papi tudományok tanitását is.*

1851. márcz. 3. Török Jánost eltiltja a kormány a tanitástól.

Október 9. Bolyai Farkas lemond s ennek bövetkeztében felkéretik az egyházi főtanács, hogy Szász Károly enyedi tanárt, enyedi tanári fizetéssel Vásárhelyre a Bolyai helyébe ideiglenesen nevezze ki.

Nov. 4. Pál Károly érettségi vizsgálati biztosnak kineveztetik.

Nov. 26. Török J. felszólitatik, hogy a kormány kivánalmainak megfelelő magaviseletet tanusitson s tanszékébe beállittassék.

Nov. 29. Dósa Elek törvényszék elibe idéztetett Pestre.

Decz. 20. Az októberi zsinat intézkedése, hogy ideiglenesen tanodáink rendezéseig a gymn. osztályokat végzett ifjakra nézve a theologiai tanfolyam legyen négy év, ebből kettő *előkészitő*, kettő pedig szoros értelembe vett theologiai tudományoknak hallgatására fordittatván. — Az egyh. főtanács is elfogadta ideiglenes intézkedésnek.

1852. január 26. Török János elfogatik. Az előljáróság átir a helybeli parancsnoksághoz szabadlábra bocsátása végett. Irományai birói zár alá tétettek. A kérés nem teljesithető, — volt a válasz.

Febr. 25. Az egyház-történelem és biblia-értelmezés folytatólagos tanitására Török helyett, mig szabadon bocsáttatik, *Molnár János* püspöki titkár, a bölcsészeti tanok előadására pedig *Varga Sámuel* 6. osztálybeli tanitó felkéretnek.

Május 9. Dósa Elek letartóztatott s Szebenbe vitetett.

Junius 14. A katonaság 13-án reggel 4 órakor körülfogta a kollegiumot s este 9 óráig kutatott a szobákban, nyolcz deákot elfogott s fogságba vitt a várba és a megye házához.

Jun. Ő Felsége erdélyi utjának terve.

Szept. 7. Theologia tanitás ezután csak Kolozsvárt és Vásárhelyt, Udvarhelyt megszünik, de az előkészitő tanfolyam meghagyatik. Az előkészitő tanfolyam után a tulajdonképi theologiai tanfolyamra lépni akarók *érettségi vizsgálatot* kiállani köteleztetnek.

A paedagogarcha — gymnasial director — hatásköre a tanügy és fegyelem, a rectoré a politikai és gazdasági ügyek.

1. A vásárhelyi ifjuság szoros fegyelem alatt tartandó.

2. Az Entwurf értelmében tanodai törvénykönyv készitendő okt. végéig.[1])

3. A tanitói conferentián ne csak a tanárok vegyenek részt, hanem a segédek és osztálytanitók is, ez utolsók csak javasló szavazattal birván. Tárgyai az Entwurf 111., 112. §§-ban kijelölt tárgyak.

4. Szász Károly tanár, Varga Samu tanári segéd és Vizi László utasitatnak, hogy a vidéki parancsnokságnál purificatio végett ma-

[1]) Ezt Szász Károly készitette.

gokat jelentsék. — 1852. szept. 24. Ercsei János szept. 2-án életét erőszakos uton bevégzi.

Érettségi vizsgálatra senki sem jelentkezett.

Osztálytanitók: 6. osztályban Vizi László. 5. osztályban Medgyes Ferencz. 4. osztályban Vajna Sándor. 3. osztályban Urr György. 2. osztályban Pethő György. 1. osztályban Csombor János. 7. és 8. osztályban Varga Sámuel.

1852. decz. 17. *Varga Sámuel* tanár-segéd s *Vizi László* gymn. tanitó, kik a forradalom alatt fegyveres honvédek voltak s a cs. kir. hadseregbe be is soroztattak s Varga Sámuel csak bizonytalan időre nyert szabadságot, Vizi László pedig 500 ezüst frt lefizetése után bocsátatott el, politicailag compromissusok lévén, a tanitóságtól elmozditatnak.

Dósa Elek Józsefvárosi fogságából kiszabadul.

Decz. 30. A nyomda számára német betüket hozatnak.

1853. január 19. Philos tantárgyakat egész terjedelemben tanitani nem lehet.

Febr. 23. Dósa Elek rehabilitatioért folyamodjék a Felséghez.

1853. máj. 31. Az egyházi főtanács nagyméltóságu elnökéhez (b. Kemény Ferencz) iskoláink rendezése iránt intézett felterjesztés alaposan feltünteti tanügyünk akkori szánandó helyzetét, ugy azt is, mikéut s minő eszközökkel segithetni a baj orvoslásán. E szomoru, de az akkori viszonyok földeritésére s a mostanival való összehasonlitására hü képet vető rajz méltó, hogy egész terjedelmében napvilágot lásson.

„Ötödik éve már, mióta főiskoláinkban a bölcsészet és jogi tudományok tanitása megszünt. Ezen idő alatt azonkivül, hogy a tudományos és erkölcsi müveltség-fejlesztés félbe szakadott, ifjaink meg voltak fosztva azon alkalomtól, hogy magokat közhivatalok folytatására képezhessék. *Papokká* olyanok lettek, kik sem kor, sem értelmi fejlettségükre arra képesek nem voltak. Egyházunk a megüresült tanitói s nevelői hivatalok betöltéséről, alkalmas egyének hiánya miatt, nem gondoskodhatott, a gymn. osztályokat végzett ifjak számára csupán hiányos hittani tanpálya nyittathatván.

Ezen nemzetiségünket s vallásunkat fenyegető körülmények közt a fenyegető vész megelőzhetésének egyetlen hatalmunkban álló eszközt használva, kötelességünk tudatni Ő nagyméltóságával azon meggyőződésünket, hogy ha Ő nagyméltóságának nem sikerül a tanitás- és nevelésügy fölbomlásnak indult ügyét rendezni, mig még nem késő: Erdélyben a protestans magyarajku egyház jövője veszélyezve van. Ennélfogva Ő nagyméltósága itélete alá bocsátjuk ezen

feladat megoldhatóságát tanusitó okainkat s e véleményünk szerint sikert biztositó eszközöket is a következőkben:

1. A magas kormány egyházunkat meghagyván fennálló iskoláink birtokában az egyházi főtanács közvetlen felsőbbsége alatt, még Schulrathokat sem nevezvén, miként magyar honban, csak azt követelvén conditio sine qua non gyanánt, hogy iskoláink az általa kiadott minta szerint rendeztessenek: nem lehet attól tartani, hogy egyházunk rendező működésében a magas kormány által meggátoltassék. Attól ellenben valóban tarthatni, hogy ha a mltgs egyházi főtanács még tovább is késik ezen jogát gyakorlatba venni, alsóbb és felsőbb iskoláink, mint a kormány kivánalmainak meg nem felelők, az ezt határozottan kimondó szabály értelmében be fognak zárattathatni.

2. El levén a magas kormány által teljesen ismerve az, hogy egyházunk alapitványi pénzei a mltgs egyházi főtanács rendelkezése alatt állanak, mit eléggé tanusit azon körülmény is, hogy a kormány által kifejezetten megszüntetett nagyenyedi főiskolánk vagyoni kezelésében sem háboritatunk: az iskoláink rendezésére megkivántató s az eddigieknél tetemesebb költségek fedezésére szabadon használhatja a m. egyházi főtanács egyházunk mindazon jövedelmeit s alapitványi tőkéinek kamatait, melyek a közoktatás és nevelés előmozditására, fentartására s virágoztatására szenteltettek. Ennélfogva elvgyanánt használtathatnék e tekintetben azon szabály, hogy a nagyenyedi iskola helyreállitásáig az illető fő- és alsóbb iskolák, a menyiben a rendeztetésük által növekedő költségeiket saját pénzerejükkel nem fedezhetik: a n.-enyedi főiskola jövedelméből s illetőleg a m. egyházi főtanács közvetlen kezelése alatt álló pénztárból is segitessenek.

3. Legelső teendő lenne tisztába hozni azon évenkénti jövedelem mennyiségét, mely a kérdés alatti czél valósitására fordithathatnék, elvül tüzetvén ki az, hogy csak annyi fő- és alsóbb iskola rendeztessék, a mennyi a dolog természetének, az idő kivánatainak s a kormány rendeletének megfelelőleg szerelthethetik föl azon pénzerővel, mely felett rendelkezhetni ugy, hogy a jelen viszonyok között habozás nélkül méltán megnyugodhatni még abban is, hogy csak egy főiskolánk legyen minden kellékekkel ugy ellátva, hogy minden más, honi iskolával a versenyt kiállhassa s főleg, hogy a szabályellenes fogyatkozások ürügye alatt meg nem támadtathatván, képes legyen egyházunkat iskolatarthatási joga birtokában háboritathatlanul védeni s megtartani.

4. Addig, mig a filozofika, juridika és theologika facultások egy helyt állandólag öszpontositathatnának, a sürgető szükség kivánatának azáltal is elég tétethetnék, ha egy theologiai facultás (legalább 4 rendes tanárral) püspökünk lakóhelyén; két juridica facul-

tás Kolozsvártt és Marosvásárhelytt (4—4 rendes tanárral); két teljes gymnasium Kolozsvártt és Marosvásárhelytt (12—12 tanárral); két teljes realis iskola Enyeden és Udvarhelyt (12—12 tanárral) és két alsó reális iskola Zilahon és Makfalván és egy algymnasium Szászvároson (6 rendes tanárral) alkottatnék. Ennél jelenleg többre terjeszkedni nem lehet, midőn a fakultások tanári fizetését csak 800, a többi tanárokét pedig csak 500 frtra számitva és csupán a tanitók évenkénti fizetése 39,600 pfrt biztos jövedelmet igényel, holott a nélkülözhetetlen tanszerek is évenként legalább 2000 pgőfrt költséget okozandnak.

5. Végre szentebb lévén az ügy, mintsem hogy magunkat még a félreértés fájdalmától is kimélni szabad lehetne, nem mulaszthatjuk el Ő nagyméltósága figyelmébe ajánlani azon kiindulási pontot iskoláink rendezésére nézve, melynek mellőzése felszámithatatlan következésü lehetne. Iskoláinknak ugyanis a jelen körülményei által eléggé jellemzett jövendőben védbástyaként kellend védeni hazánkban a magyarajku protestantismust a már működésbe is indult ellenséges elemek ellen. Ezen rendeltetésüknek pedig iskoláink csak ugy felelhetnek meg, ha ugyanazon helyben versenyző más iskolák által hatásuk nem neutralizáltathatik s mindenek felett pedig, ha a magyar protestáns népesség oly tömegültsége által környeztetnék, mely tömegességénél fogva képes leend kiállani ez ellenséges elemek felolvasztásu s megsemmisitésre irányzott rohamait. Ily tömeges protestans magyarság pedig hazánkban jelenleg még csak a székelyföldön létezik, nem csak a mi, hanem azok meggyőződése szerint is, kiknek az szálka szemükben. — Diximus et salvavimus conscientiam nostram.

Hat.: A felolvasott felterjesztés egész terjedelmében helyeseltetvén s elfogadtatván, Ő n. méltóságához (Kemény Ferencz) felküldetni határoztatott. (Dósa Elek fogalmazványa).

Uj kórszak következett ezután.

Osztályok (Classis), tantárgyak, kézi könyvek.

Első nyomát az osztályoknak 1630. találjuk a Bethlen Gábor által Erdélybe hivott 3 német tanárnak az özvegy fejedelemnéhez benyujtott tantervében. E szerint a *3 tanárt* hallgatták a theologusok és filozofusok. Következett ezután I—V. osztály számmal jelölve: a legfelső I. a legalsó volt az V-ik. A három felső osztály vezetői *igazgatók — rectores* voltak, a két alsó osztályé *collaboratores*. 1653. az osztályoknak már neveik is vannak: logika, rhetorika,

poetika, ezeket a rectorok[1]) tanitották, s azon alól a *syntaetikat* és *etymologiát* a collaboratorok.

Kolozsvártt: 1657. rhetorica, poetika, syntactica, etymologia, rudimenta, elementaria.

Marosvásárhelytt 1662., mint Kolozsvártt, az elementaria kivételével és azon különbséggel, hogy Vásárhelytt egy igazgató-rector vezetése alatt, ki theologiát, philosophiát is tanitott egyszerre a felsőbb osztályokban; az alsóbb osztályokat jelesebb fiatal, de még nem végzett ifjak vezették, tanitották.

Sz.-Udvarhelytt a Bethlen János alapitotta iskolában (gymnasium), 1670. négy osztály: rhetorica, poetica, syntactica és etymologia. Tiz év mulva a 2. igazgató Rozgoni János (az első Letenyei Pál volt) állitott még két osztályt: *rudimentisták* és *parvisták*.

Ezen osztályok voltak iskoláinkban a XVII. század utolsó felében.

1711-ből az alsóbb latin osztályoknak két egyszerü névsor következő részletezését, illetőleg alosztályait mutatja:

1. *Etymologistae, rudimentistae majores, comparistae, declinistae, legentes, colligentes.* A névsor végén megjegyezve, hogy teljes számmal (100) jelen voltak a közvizsgán.

2. A másik névsor szerint — *catalogus elementariorum renovatus* anno 1711. die 5. maji:

Comparistae veterani 5; comparistae novitii 7; declinistae velerani 5: declinistae novitii 6; legentes 17; colligentes 12. Összesen 52.

Ezen jegyzékekből kitünik, hogy a 18. század elején egy teljes gymnasium hat osztályból állott: Logica, rhetorica, poetica, syntactika, etymologia, rudimenta. Ezeken alól az elemosztályok, elementaria, főtantárgyaik szerint elnevezve: Comparistae, declinistae et legentes. Még a falusi iskolákban is a mester vagy cantor ezekkel kezdette és kinozta a kezdő tanulókat 1830-ban is.

Ezen osztályok koronként változásokon mentek át mind számjok, mind pedig neveikre nézve.

Gróf Teleki Sándor előbb a nagyenyedi, később a marosvásárhelyi kollegium főgondnoka 1730 körül irott jegyzéke tájékoztat nem csak az akkor létezett osztályok, hanem a tantárgyakról is, e szerint:

Logicusnak kellenek könyvek:

1. Logica contracta Glaubergii. NB. pro professione publica audienda.

---

[1]) 1655. Crispinus, Apáczai Csere J. és Bihari Ferencz voltak rectorok.

1. Theologia Melchioris. 2. Cartesius, pro collationibus.

1. Metaphysica. 2. Theologia Wendelini. 3. Theologia Risserii. 4. Foedus Cocceji. Venni kell mind a kettőt.

Rhetornak kellenek könyvek:

1. Rhetorica Wossii. 2. Petri Rami dialectica. 3. Florus. 4. Ciceronis orationes. 5. Crusius oratoricus. 6. Catechesis.

Poetának kellenek könyvek:

1. Poesis. 2. Ovidii opera. 3. Seneca. 4. Horatius. 5. Vergilius. 6. Smetius. 7. Synonimus. 8. Catechesis.

Syntaxistának kellenek könyvek:

1. Syntaxis. 2. Comenius. 3. Cicero epistolaris. 4. Ravisius. 5. Catechesis.

Grammatistának kellenek könyvek: (NB. Itt az *etymologia* nevet cserélt.)

1. Grammatica. 2. Orbis (Comenius). 3. Catechesis.

Rudimentistának kellenek könyvek:

1. Grammatica. 2. Rudimenta. 3. Centuria. 4. Colloquium. 5. Praecepta Morum. 6. Catechesis.

Cellistának[1]) kellenek könyvek:

1. Rudimenta. 3. Centuria (kis szótár). 3. Catechesis minor item Synopsis.

Coetusnak (iskola könyvtára) kellenek könyvek:

1. Biblia. 2. Dictionarium. 3. Impressum. (Teleki levéltár 2704 b) csomag.)

Ezen osztályokhoz jöttek a XVIII. század második felében: *görög. oratoria kis* és *nagynémet* osztályok.

A görög osztálynak első nyomát 1770. az irodalmi bizottság munkálatjában látjuk, a hol a 8. pont alatt „septima classis graeca" jön elé, a 6-ik poetica és a 8-ik logica-classisok között. A logica osztálytól szakasztotta külön az irodalmi bizottság, hogy a görög nyelvet tanuló ifjaknak annál több idejök legyen ezen nyelv megtanulására.

Marosvásárhelytt még előbb 1765. már görög osztályt találunk; gr. Bethlen Pál 1860 frt tőkéjének 6% kamatjából 31 frtot

---

[1]) Az elementaria legalsó osztály *Cella* neve először itt jön elő. Honnan-e név s mi értelme? A mai nagy épület helyén a középen volt a nagykapu, s ezen belől egy nagy faház, alatta pincze (cella), mély régen (1760—70) korcsmának használtatott. Idővel aztán ebbe járt a legalsó osztály leczkére s innen *Cellistáknak* hivattak(?) Vagy talán, minthogy a pincze legalsó részét képezi az üpületnek: ugy a cella is legalsó az osztályok között. (Fogarasi S. 156. l.)

és ezenkivül 20 véka buzát rendel Bonyháról a *görög-osztály* praeceptorának.

Ezen osztály 1796. a logica előtt áll, mint legfelső osztály, Vásárhelyt. 1801. pedig egybevonja a német-osztálylyal *philologica classis* név alatt a kolleg. előljáróság s ezen időtől fogva nincs nyoma jegyzőkönyveinkben.

Az oratoria is az 1770. tervben szerepel először a rhetoricával egybefoglalva: „quinta-classis rhetorica et oratoria.“ Vásárhelyt 1776. találjuk első nyomát. „Ebben az esztendőben — irja Zilai Sámuel naplójában (lásd 236. l.) a karácsoni examenen állittaték fel az oratoria, melyet kell tanitani a logicusok praeceptorának minden d. u. 1 órakor. 1777. martii 12. kezdék el a deákok a declamalást. Elsőbben ezek állottak fel: Kónya László és Stenczel Dániel. Amaz irt volt a luxuriáról, ez a lingvaról. Mind a kettőről azt itélék tiszt. prof. uraimék, hogy a pronuntiatioban igen sokat hibáztak, kivált Kónya többet.“

Ekkor tehát még nem képezett külön osztályt az oratoria, sőt még 1795. is *Logico-oratoria* classis néven szerepel. 1811. a philologia classis után áll az oratoria, 1818. a rhetorica után, 1819—1821. ujból a philologia után. Ekkor nyoma veszett.

A német osztályról.

1721. A körülmények változásával a *németnyelv tudása* és tanitása is szükségessé vált, hogy a nemes ifjak a haza és fejedelem szolgálatjára alkalmasak lehessenek.[1]) Tiz év mulva már némi nyomát látjuk a németnyelv tanitásának. Ez azonban akkor még nem volt kötelezett tantárgy, csak az urfiak tanulták és fizették a tanitót is, a gróf és báró urfiak tiz-tiz frtot, a spectabilisek nyolczat, a nobilisek hatot. (1732). 30 év mulva (1763) már az intézet gondoskodik a tanitó fizetéséről, s a főconsistorium is figyelemmel kiséri, sőt sürgeti a németnyelv tanitást. 1775. Houchard Izsák veszi át a németnyelv tanitást állandóan (1792-ig), ki franczia nyelvet is tanitott.

1780. márcz. 18. kollegiumunkban az eddig való classisokon kivül még egy különös német classis fölállitását is rendeli a főkonsistorium, a melybe a tanulók a syntactika klassisból egyenesen menvén, abban mindaddig legyenek, mig annyira elkészittetnek, hogy expedite beszélhetnek, irhatnak és olvashatnak és azután mozduljanak a következő felsőbb klassisba.

---

[1]) Bod. Egyház történelem 396. l.

1784. szept. 26. felsőbb parancs következtében rendeli a konsistorium: *Senki a tanulók közül, a ki irni és olvasni nem tud, ezután a deák iskolába be ne vétessék*, vigyázván arra is, hogy legelső (legalsó) klassisnak a német klassis tétessék... ezt is kifejezetten meghatározván, hogy a *poétákat, logicusokat, a görögöt tanulókat és a publicusokat is a deákokkal együtt* a németnyelvet tanitó professor tanitsa minden kifogás nélkül a németnyelvre.

Itt gyökerezik a *kis német* és *nagy német* osztályok eredete, a hol ez gyakorlatba vétetett és meg volt 1848-ig, mint Enyeden is. Vásárhelytt más, módositott intézkedéseket találunk. 1794. a németet tanitó praeceptor tanitására a más osztályba járástól üres 4 óra választatik, hogy minden klassisbeli tanulók németnyelvet tanulhassanak. E végett 4 klassisra osztatnak: *a*) olvasni kezdők; *b*) declinatiokat és conjugatiókat tanulók; *c*) a már forditani kezdők; *d*) akik már stilust irhatnak.

A mint érintők, *1780, a német klassis a rhetorika és syntactika között volt.* 1796. szept. 9. azt határozza az elöljáróság, hogy a *német klassis tétessék a logica klassis után* és a praeceptor minden nap 4 órát tanitson, mig eziránt egyéb határozás lészen.

1801. január 2. a *görög osztályt*, mely a logica előtt volt eddig és a *német osztályt*, mely a logica után volt, összevonják *philologia* név alatt azért, hogy az ifjak nem örömest tanulják a görögöt s azon kivül később jutnak el a felsőbb tudományok hallgatására. Igy pedig az osztályok száma 9-ről 8-ra száll és mégis nyelveket is tanulnak. Innen a *philologia* név, mely később Vásárhelytt kiszoritotta a *logica* nevet, s mind végig (1848) megtartotta az első helyet az osztályok között, mig a logica 1813-ig szerepel utána.

1801—1822-ig nem látjuk a *német classis* nevét az osztályok között. Ekkor pár évig a syntactika után, 1825—1838-ig a syntactica előtt a rhetorica után. 1839—1847-ig a grammatica után áll. 1838. jul. 2. a németnyelv minden osztályban tanitatni határoztatott.

Vásárhelyi kollegiumunkban 1801—1848-ig az osztályok igy következtek és váltakoztak:

Philologica osztály mindvégig legelső. Utánna következett a *rhetorica* 1822. Ekkor a *poetica osztály* a rhetorica elibe tétetik s állandóan marad felül kezdve 2-ik, a rhetorica pedig 3-ik osztálynak.

A *syntactica* 1823-ig a 4-ik osztály, ekkor a *német*, mely 1822. utánna volt, elibe tétetik s előtte marad 1838-ig; 1835—1839.

második latin iskola nevet visel; 1840. felső syntactica; azután pedig egyszerűen syntactica.

Grammatica 1801—1820-ig és 1825—1838-ig a syntactica után áll. 1835—1839-ig első deák vagy latin osztály a neve.

Német classis 1822—1823. a syntactica után, ekkor elibe tétetik s igy marad 1838-ig s ezután a grammatica után áll 1848-ig.

Conjunctica 1830-ig; ezután 1834-ig *2. polgár-iskola*, 1835—1848-ig *2. magyar-iskola* nevet visel.

Elementaria classis 1801—1830-ig; ezután 1834-ig *1. polgár-iskola* és 1835—1848-ig *első magyar-iskola.*

Elemiskola. 1839—1845-ig. 1841. *norma*-iskola név alatt. 1846. jan. 10. az elemiskolába igen kevesen járván a betüzni s olvasni tanuló gyermekek, azt határozza a tanári kar, hogy a már kinevezett tanitó a maga lakószobájában tanitsa a gyermekeket.

Osztálytanitók, osztálytanitói vizsgák tárgyai.

A tanárok 1848-ig csak a deákokat tanitották; az osztályokat változó osztálytanitók — classis praeceptorok egy-egy évig, a jelesebbek két évig is meghagyattak a tanitóságban. Ezeknek *osztálytanitói vizsgát* kellett tenni 1823. előljárósági gyülés határozata szerint a pünkösti szorgidő első napjaiban. Ezen vizsga tárgyai: *római auctorok, görögnyelv, római régiség, régi világ-historiája*, különösen a classisokra nézve a görög és római historia. *stilus, periodus, versirás deákul és magyarul, régi és uj geografia*, mind közönségesen, mind pedig külösen a görög és római birodalom, az ujra nézve pedig Európa geografiája, *logika, morál, antropologia, arithmetica, dogmatika theologia, németnyelv.*

1835. a főconsistorium által kiküldött rendszabályok VIII. czikke 2. pontja szerint a kolleg. előljáróság annak értelmében még 1824. ápril. 30-án ki is hirdetett határozatával megegyezőleg az osztálytanitói vizsga tárgyai: *a*) ker. vallástudomány rövid foglalatja. *b*) logica; *c*) arithmetica, geometria és fizika; *d*) deák literatura, deák stilus és periodus irás, rhetorica; *e*) deák és görög régiségek, görögnyelv; *f*) közönséges historia rövid foglalatja; *g*) németnyelv. *h*) Európa földrajza. Mindezek az illető szaktanárok utasitása és azok által kijelölendő kézikönyvek szerint. Csak az eminens vagy legalább classis I. ae-re érdemesitettek neveztethetnek ki. Az érdemetlenek, hanyagok időközben is elbocsáthatók a tanvezető értesitése után, mig nem késő, hogy biztositassék a szülők reménye, a tanulók jövő

boldogsága, melyeket egy különben is méltatlan személy kimélésiért feláldozni: az irgalom vétkes gyakorlása lenne.

Ha elég tanitó nem tenne vizsgát, a régiek alkalmazhatók ujból.

Ha a vizsgát állott nem esik be azon évben tanitónak, más évben ujból ki kell állania a vizsgát, ugyszintén annak is, a ki 2. évre is meg kiván maradni tanitónak, ujból vizsgát kell tenni. (Gondnoki gyülések jkönyve 1835.)

Köz- vagy osztálytanitók fizetése. A mult század utolsó felében kevés és határozatlan volt. Vizsga kétszer tartatott: télben és nyárban s mindkét vizsgakor történt fölebbvitel — promotio — egyik osztályból a másikba és ekkor fizettek a tanitványok egy-egy máriást (=17 kr) a köztanitónak.[1]) 1807. jun. 17. határozza a tanári kar, hogy csak szeptember 1-én legyen promotio, egy évben csak egyszer.

Egy más jövedelme volt a *nundinale* — vásári ajándék, t. i. minden tanuló minden vásár alkalmával adott a tanitónak legalább 3 krt és igy a 4 országos vásárkor négy garast=12 krt. Sokan adtak többet is; de voltak olyanok is, kik semmit sem adtak.

E század elején Köteles Sámuel és Tompa János enyedi deákokból lett tanárok hozták gyakorlatba Vásárhelyt a *promissiot* v. előre kiszabott, meghatározott fizetést s e mellett meghagyatott a *nundinale* is 1813-ig. Ekkor máj. 9. az előljáróság megszünteti a nundinalét s a paedagogarcha terve szerint következőkép állapitja meg a tanitók fizetését:

a) Az elementaria és conjucticában	12	garas.
b) Grammatica és syntacticában	16	„
c) Rhetorica, poetica és oratoriában	25	„
d) Philologicában	30	„

Ily osztálytanitói honorarium pótlékául tekinthető még a *declamatiókért* fizetni szokott több-kevesebb összeg. Gyakorlatban volt ugyanis, hogy vizsgáikat az osztályok latin s később magyar kis beszédekkel nyitották meg és zárták be.

Ezen beszédeket a tanitók irták s azokat rendesen urfiaknak vagy vagyonosabb tanulóknak adták megtanulás és elszavalás végett s ezért aztán fizettek az illető declamatorok 10, 15, 20 frtot s még többet is. A declamatiot a versszavalás váltotta fel az 50-nes években. (Fogarasi S. följegyzése.)

---

[1]) A privát-tanitó fizetése 1793. egy évre 6, 7, 9 máriás volt (=17 kr), A ki egy aranyat fizetett, igen jó fizetőnek tartották.

A promissiót vizsgák alkalmával a tanulók vitték be és adták át a tanitónak a vizsgára irt purummal s emellett a kollegium is fizetett még 20, 25, 30 v. 40 frtot a tanitóknak.[1])

1847. a főconsistorium szabályrendeletet küld (260. sz. a.) a tandijt, illetőleg, mely szerint:

I. A közszolgálatot tevő isk. szolgák fölmentetnek.

II. A tehetősebbek az 1-ső és 2-ik magyar osztályban 4 ezüst forintot; a német osztályban 6 ezüst frtot; a grammatica, syntactica és rhetoricában 8 ezüst frtot; a poetica és philologicában 12 ezüst frtot fizetnek a tanulók.

III. A kik a II. pont alatt irt mennyiséget terhelőknek találják, köteleztetnek fizetni: az első és második magyar osztályban 3 frtot, a németben 4-et, a grammatica, syntactica és rhetoricaban 6 frtot, a poeticában és philologicában 7 rfrtot ezüstben.

IV. Ezen dijak felerészét a szüret utáni szorgidő vége előtt, a másik felerészét a téli közvizsgák előtt befizetni a senior kezébe köteleztetnek, a kik ezt nem teljesitik, elzáratnak a további tanulástól. Az igy begyült pénz 1848. első felére 1094 frt a rendes és szaktanitók között tanoráik száma, a tantárgyak fontossága a tanitók tanitási szorgalma tekintetbevételével osztatott ki.

Publicus praeceptorok — osztály- v. köztanitók hézagos névjegyzéke 1780—1848-ig.

1780—1788-ig.

1780. *Telegdy Mihály* a conjuncticában tanitó; egy öreg legény s tudatlan deák, gr. Toroczkai Zsigmond vitte magához káplánnak Toroczkószentgyörgyre, és ott levén a synodus, nem akart elé állani censurára, hanem a szalmalyukból huzták ki, hová elbujt volt, s erőszakkal állitották elé a felszentelésre. (Fogarasi 54. l.)

1781. *Máthé Balázs a grammaticában*, buzásbesenyői jobbágy születésü.

1782. *Török László* a syntacticában, k.-szentmiklósi pap fia, m.-vásárhelyi ispotálybeli, azután ernyei pap lett.

1784—85. *Kádár György* a rhetoricában. Kádár után Imreh Sámuel. Ez Márburgban volt egyetemen, cs.-szentiványon lett pap,

---

[1]) A cella és conjunctica-osztályokban 22—27 frt; grammatika és syntacticában 30—30 frt, németben 50 frt, rhetoricában 40 frt, poeticában 45 frt, logica és görög osztály 50—50 frt (a XVIII. század végén).

s késő vénségében is hordozta régi megkopott koszos parocháját, s egész példa volt, mikor a piaczon járt, holott senki sem viselt már akkor wuklis parochát.

1783. *Makkai László* a csak akkor felállitott német oszályban, erdőszentgyörgyi pap lett és esperes.

1785. *Keszi János* félévig a poetikában, a 2. félévben *Kovásznai Sándor*, maroskereszturi pap fia.

1788. *Sós Márton* a logicában 1788., később orvos Doctor Deésen.[1])

Köztanitók 1791. jul. 1. 1792. január 1. logicában: Jánó József, Gecse Dániel; görögosztályban: Szabó András, Marusi Mihály; poeticaban: Kovásznai Mihály, Székely Márton; rhetorica ban: Albert Márton, Szilágyi Mihály; németben: Bartha Sámuel (384—1794. perceptori kimutatás.)

1808. jun. 22. classis praeceptorokká neveztetnek:

A philologicába	Málnási József.
A *logicába*	Szabó György.
A poeticába	Nánási Sándor.
A rhetoricába	Muzsnai Sámuel.
A syntacticába	Tályai Sámuel.
A grammaticába	Szabó Beniam.
A conjuncticába	Kovács Miklós.
Az elementáriába	Szabó György.

1811. ápril. 3. kineveztetnek classis praceptoroknak:

A philologica	classisba	Zilinczki János.
Az *oratoria*	„	Aranka Dániel.
A poetika	„	Mós István.
A rhetorica	„	Tordai Máron.
A syntactica	„	Garda Márton.
A grammatica	„	György Zsigmond.
A Conjunctica	„	Medgyesfalvi Sámuel.
Az elementaria	„	Székely Mózes.

1812. máj. 7. 1812—13. iskolai évre classis praeceptorokká kineveztetnek:

Philologicába	Péterfi Károly.
Logicába	Szövérfi Lajos.

[1]) Fogarasi S. osztálytanitói voltak (54—55. ll.)

Poeticába	Deák Gergely.
Rhetoricába	Varga Zsigmond.
Syntacticába	Kiss József.
Grammaticába	Nemes Dániel.
Conjuncticába	Szente Dániel.
Elementáriába	Málnási István.

1813. junius 22.

Philologicába	Péterfi Pál.
Logicába	Vályi Pál.
Poeticába	Madaras István.
Rhetoricába	Jenei Dániel.
Syntacticába	Bodor Lőrincz.
Grammaticaba	Szabó János.
Conjuncticaba	Kovács József
Elementáriába	Ferenczi Ferencz

1814. máj. 19. publicus preceptoroknak tétettek:

1. A philologica classisban meghagyatott Péterfi Pál.
2. A poetica „ „ Madaras István.
3. A rhetorica „ „ Jenei Dániel.

Uj publicus praeceptorokká kineveztettek:

1. Az oratoria classisba Szilágyi József.
2. A sintactica „ Dézsi Sándor.
3. A grammatica „ Szabó Sámuel
4. A conjunctica „ Tolvaly Isván.
5. Az elementaria „ Bartha László.

1819. febr. 15—20-ig tartott vizsgák sorrendje szerint osztálytanitók:

Philologica	klassisban	Bihari Márton.
Oratoria	„	Péterfi István.
Poetica	„	Péterfi József.
Syntactica	„	Nagy Sándor.
Grammatica	„	Jakab Ferencz.
Conjunctica	„	Szőcs István.
Elementaria	„	Szövérfi István.
Rhetorica	„	Sipos Sándor.

1820. máj. 6.

Philologia classisba	Albert	György
Oratoriába	„	Szász István
Poetica	„	Deák Ferencz
Syntactica	„	Boncz György
Grammatica	„	Szász Gergely.

A conjunctica és elementária classisra nézve bizonyos fenforgott okokra nézve senki sem resolváltathatott.

1822. ápril. *classis proceptorok:*

Grammaticában	Palkó János
Conjuncticában	Zsigmond Ferencz
Elementáriában	Csejdi Károly
Philologiában	Erdős Ferencz
Poeticában	Béres Márton
Rhetoricában	Nagy János
Syntacticában	Lénárt Dániel
Német classisban	Koronka Márton.

NB. Palkó Jánost Sámsondra kérvén Rhedeiék, Palkó azt kéri, hogy praceptorsága tartassék fenn a jövő évre. Nem bizonyos, azonban lehetséges lehet; helyébe Kakasi István tétetik a grammaticába tanitónak.

1823. ápril. 13. *Classis praeceptoroknak kineveztetnek:*

A philologiában meghagyatik Erdős Ferencz.

A poeticába tétetik Elekes György, mely classis gyenge lévén valamivel remuneráltatik.

A rhetoricában	meghagyatik	Nagy János.
A syntacticába	kineveztetik	Molnár József.
A *németbe*	„	Székely Lajos.
A grammaticába	„	Palkó János.
A conjuncticába	„	Fodor János.
A *Cellába*	„	Zöld István.

1824. *Egy német classista* kéri, hogy koránál fogva promoveáltassék a *rhetoricába.*

1825. janius 29.

Philologiába	Jakab János a syntactikából vitessék fel.
Poeticában	Bod Péter hagyassék meg ujra.

Rhetoricában Tollas Károly.
Németbe Nagy Ferencz tétessék át a grammaticából.
Syntacticában Oroszlán István.
Grammaticában Szathmári János.
Conjucticában Antalfi Ferencz.
Elementariában Szász György.

1826—27. *Megvizsgálás után tanitókká választattak:*

Philologiába Ercsei János.
Poeticába Fogarasi Sámuel.
Rhetoricába Antal Ferencz.
Németbe Horváth Ferencz
Syntacticába Sipos Lajos
Conjuncticába Szász Pál.
Elementáriába Szilágyi Mihály.

1830. jul. 13. kineveztettek.

Philologicában Szekeres Sándor ujból meghagyatik.
Poeticaba Gyujtó Sándor.
Rhetorikában Téglási Károly ujból meghagyatik.
Germánicába Gál Ignácz.
Syntactikában Kiss Ferencz ujból meghagyatik.
Grammaticába Péterfi Elek.
Conjuncticába Pap Sándor.
Elementariába Ferenczi József.

A második Bürger Schuleba Eczken István.
A harmadik „ „ Gergely Sámuel; kötelességükké tétetik, hogy a nyári szünidőn classisaik tantárgyaira jól elkészüljenek, mivel szeptemberben vizsgát kell tenniök s ha az nem sikerül, másokat nevezenek ki.

Nb. 1830, jul. 10. A polgár-iskola számára rendelt Elekianum alapból jutalmat kaptak:

Az első polgári iskolában 1, 5 mfrtot.
A 2-ik „ „ 6, 4—4 frtot 3-an; 2 frt 50 krt kettő; 1 frt 50 krt egy.
A 3-ik polgári iskolában 3. kettő 5—5 mfrtot és egy 4 mfrtot.

1831. nov. 4. A *nagyobbik normalis iskolába* tanitónak kinevezett *Téglási Károly* hivatalát fel nem vállalhatván, kineveztetik kelyette *Péterfi Elek.*

1834. junius 22. kineveztettek:

1. Philogogiába	Pethő János
2. Poéticába	Dali István
3. Rhetoricába	Csiki Károly
4. Német classisba	Osváth János
5. Syntacticába	Agyagási Lajos
6. Grammaticába	Csegöldi Sándor
7. Második polg. iskolába	Barthos János
8. Első polg. iskolába	Mátyás Miklós.

NB. 1830-tól fogva, mikor még *conjunctica* és *elementaria* volt a két alsó latin osztály s ezeken alól a két polgári iskola, mely akkor állitatott fel, nem lévén a jegyzőkönyvekbe följegyezve a tanitók kinevezése az osztályokba; nem tudhatjuk a 3 év (1830., 1832. és 1833.) közül melyikben szünt meg a *conjunctica* és *elementaria classis*, illetőleg azokban a latin nyelvtanitása, mely a mint látszik 1834-ben a grammatica osztályban kezdett tanitatni.

1835. aug. 31. Folyó hónap 29-én kezdve a mai napig folytatólag tartott classis praeceptori vizsgálat következtében kineveztettek:

Philologiába	Csiki Károly
Poeticába	Réthi Mózes
Rhetoricába	Zöld János
Német classisba	Fekete János
2-ik deák classisba	Csegöldi Sándor
1-ső deák classisba	László Dániel
2-ik magyar iskolába	Benkő János
az 1-ső magyar iskolába	Somogyi Sándor.

1836. jun. 26. Praeceptoroknak kineveztetnek:

Philologiába	Szövérfi Simon
Poeticába	Muzsnai Károly
Rhetoricába	Téglási Ádám
Német classisba	Kiss Károly
2-ik deák iskolába	Faluvégi József
1-ső deák iskolába	Balog József
2-ik magyar iskolába	Ercsei Miklós
1-ső magyar iskolába	Pécsi Simon

1837. máj. 6. tanitói vizsgára állottak 16-on:

Philologiába	Pap Elek
Poeticába	Kelemen József
Rhetoricába	Réthi Lajos
Németbe	Jakab Simon
Syntacticába	Nagy Elek
Grammaticába	Bartha Gergely
Conjuncticába	Nagy József
Elementariába	Varga Ferencz, meghalt juniusban

s helyettesitette *Barabás János.*

NB. a két első kineveztetett máj. 6-án, a mikor a tanitó vizsgálat tartatott; a 6 utolsó uj vizsgára utasittatott a mathesisből jun. 17-re, s igy ezek jun. 20-án neveztettek ki.

1838. máj. 27. Ezen hó 24., 25., 26. napjain köztanitó vizsga tartatván, 19-en megvizsgáltattak s ezek közül kineveztettek a jövő iskolai évre:

Philologiaba	ifj. Szabó Sámuel
Poeticaba	Bakcsi Károly
Rhetoricába	Fekete Károly
Németbe	Nemes Sándor
Syntacticába	Petri Ádám
Grammaticába	Ölvedi József
2-ik magyar iskolába	Hildebrand József
1-ső magyar iskolába	Madaras András.

Ölvedi meghalt és aug. 24-én Hildebrand[1]) neveztetik ki a grammaticába.

1839. máj. 11. tanitói vizsga tartatván, 16-on állottak fel; köztanitóknak kineveztettek:

Philologia osztályba	Dósa István
Poetica „	Szalai Farkas
Rhetorica „	Bod Károly
2-ik deák iskolába	Vas István
1-ső deák iskolába	Benkő János
Német classisba	Báthori Dániel

[1]) Hildebrand helyett Nagy András a 2.magy. iskolába, ez pedig nem fogadván el, *Horváth József* neveztetett ki.

2-ik magyar iskolába	Ördög András
1-sö magyar iskolába	Szalma János
Elemi iskolába	Székely József.

1840. jun. 17. tanitói vizsgát állottak 19-en.

Philologiába	Bod Sándor.
Poeticába	Kacsó Gábor
Rhetoricába	Hincs Lőrincz
Felső syntacticába	Szalatnai Lajos, félévkor Nyárádi István
Alsó syntacticába	Szabó József
Német classisba	Molnár István
2-ik magyar iskolába	Nagy Károly
1-sö magyar iskolába	Veress Sándor
Elemi iskolába	Kása Mózes

1841. május 22-én 12-en állottak tanitóivizsgára; Hincs Miklós, Székely Ádám, Bereczki Farkas, mivel minden leczkét nem hallgattak ki, vizsgára nem állottak.

Philologiába Nyárádi István, ki félévig a syntacticában volt

Poeticába	Gönczi Lajos
Rhetoricába	Csiki Lajos
Syntacticába	Nagy Tamás
Grammaticába	Keresztesi Mihály
Németbe	Medgyes Lajos
2-ik magyar iskolába	Szekeres Domokos
1-sö magyar iskolaba	Kacsó Mihály
Normalis iskolába	Iszlai Elek.

1842. máj. 7. köztanitói vizsgára előállottak 12-en, kineveztettek:

Philologiába	Garda Márton
Poeticába	Gámán Miklós
Rhetoricába	Sipos Lajos
Felső syntacticába	Gámán Károly
Alsó syntacticába	Müncher József
Németbe	Hincs Miklós
2-ik magyar iskolába	Ferenczi Elek
1-sö magyar iskolába	Albert Lajos
Az elemi iskolába	Hámorszki István

1843. jun. 18. tanitói vizsgát tettek 10-en:

Philologica classisba		Garda Márton, meghagyatik
Poetica	„	Varga Sámuel
Rhetorica	„	Pál Balázs
Syntactica	„	Zilinczki Pál
Grammatica	„	Müncher József, meghagyatik
Német	„	Hámorszki István
2-ik magyar	„	Vályi Elek
1-sö magyar	„	Bereczki Farkas
Elemi iskolában		Bara Dániel

1844. febr. 7. A téli vizsga végével kilépvén az intézetből Garda Márton és Vályi Elek.

a philologiaba	Tolvaly Ferencz	tétetnek tanitókká
a 2-ik magyar iskolába	Müncher Károly	
a normába	Székely Ádám	

1844. aug. 30. tanitói vizsgát tettek 14-en, kineveztettek:

Philologiába	Kiss József
Poeticába	Varga Sámuel, meghagyatik.
Rhetoricába	Ercse János
Syntacticába	Tolvaly Ferencz
Grammaticába	Sepsi Mihály
Német classisba	Böjthe István
2-ik magyar iskolába	Kovács Áron
1-sö magyar iskolába	Szacsvai Elek
Elem-iskolába	Szász Mihály.

1845. jun. 22. tanitói vizsgát tettek 17-en. Tanitókká tétettek:

Philologiában	Kiss József, meghagyatott
Poeticába	Molnár János
Rhetoricába	Kakasi György
Syntacticába	Z. Sebes Lajos
Grammaticába	Szász Mihály
Német classisba	Csécsi Nagy Károly
2-ik magyar iskolába	Kiss János
1-sö magyar iskolába	Virág Dániel
Elemi iskolába	Szabó Márton

1846. jan. 10. Az elemi iskolában igen kevesen járván s nem érdemelvén meg, hogy külön terem illő készülékkel ellátva tartassék: az olvasni s betűzni tanuló gyermekek a már kinevezett praeceptor által a maga lakó szobájában és felügyelete alatt tanitassanak.

1846. jun. 26-án a szokott köztanitói vizsga után kineveztetnek:

Philologiába	Molnár János
Poeticába	Kakasi György
Rhetoricába	Vályi Pál
Syntacticába	Kardos József
Grammaticába	Nagy Ábrahám
Német iskolába	Szőcs Lajos
2-ik magyar iskolába	Albert Dániel
1-ső magyar iskolába	Lakatos Károly

1847. junius 10. a tanitói vizsgát tettek közül kineveztettek:

Philologicába	Madaras János
Poeticába	Nagy Mózes
Rhetoricába	Vályi Pál, meghagyatik
Syntacticába	Vladucz József
Grammaticába	Vass Ferencz
2-ik magyar iskolába	Kertész József
1-ső magyar iskolába	Ujvárosi János

NB. A német classis tanitásáról a főconsistorium közelebbi határozata nyomán ezután fog intézkedni az előljáróság.

Junius 23. *Csorvási Pál* gyengélkedő egészsége koczkáztatása nélkül oly osztályba nem tétethetik tanitónak, melyben az egész tanitói teher rajta forduljon meg, ezen okból olyformán tétetik meg a *német classisba*, hogy a német nyelven kivül minden tantárgyat ő tanitson. A német nyelvet pedig *Binder Mihály* tanitsa ezen osztályban hetenként 12 órán, ezenkivül az alsóbb osztálybeli deákoknak hetenként 2 órán 150 conventios rforint fizetés mellett, melyből 100 frt az osztálytól begyülendő promissióból, 50 frt pedig a most ürességben levő tanári szallás béréből fizetendő.

Szept. 15. Csorvási Pál helyett betegsége miatt *Rákosi Lajos* neveztetik a német osztályba. Ezen köztanitók a rendszeresitett s senior által beszedett tandijból az első félév végével tanóráik száma, tantárgyaik fontossága és szorgalmas tanitásukhoz mérten részesitettek: philolog. 140 frt, poet. 135, rhet. 130, synt. 130, gramm. 115,

német 80, 2. magyar 115, 1-sö magyar 80 frt; némnyelv szaktanitó 50 frt, szépirás tanitó Kertész Elek 27, nyolcz énektanitó 3 frtjával 24 frt; seniornak tandij beszedésért 10 frt, nyugták nyomása 2 frt, rajz és taneszközökre 56 frt 55 kr. Összesen 1094 frt 55 kr. conv. rfrt. (1848. febr. 12.)

1849. jun. 12. A jelen iskolai évre még a mult évben kinevezett alsó osztálytanitók közül némelyek elhalálozván, mások más pályát választván, *helyökbe tanitókká tétettek:* Rhetoricaba Böjthe János, Syntacticaba Soltész Sámuel, Grammaticaba Kása György, első magyar iskolába Kertész Elek.

1849. nov. 15. Eperjesi László felszólitására 1849/50. iskolai évre az alsóbb iskolákban köztanitói hivatalokra, mint a tanári kar tudomása szerént nem kompromittált egyének, kineveztetnek:

Albert Dániel, Virág Dániel, Szabó Márton, Madaras János, Vas Ferencz, Dósa József, Baranyai Mihály gram., Böjthe János, Muzsnai Pál, Szabó Elek, Adorján János, Kertész Elek, Szegedi György, Horváth Ádám.

E jegyzék cs. kir. kerületi biztos urhoz átküldetni rendeltetett.

1849. november 30. Némelyek a köztanitóságra kijelöltek közül meghaláloztak, mások nem jelentek meg, következésképp a cs. kir. biztos urhoz potlólag felterjesztetni határoztattak: Nagy Mózes, Köblös István, Kása György, Zilahi S. Sámuel, Urr György, Móré Károly

1850. márczius 11. *Baranyai Mihály* a grammatica classis köztanitója lemondván, helyébe *Móréh Károly* énektanitó kineveztetik, ennek helyére pedig énektanitói hivatalra *Simonfi Sámuel* és ezen változás a cs. kir. biztos urnak feljelentetik.

1850. május 13. A tanulóktól tandij czimen 1849/50. isk. év első felére begyült 210 ezüst frt s az a tanitók között kiosztatott:

Moréh Károly énektanitó, Bodor József énektanitó, Madaras János, Albert Dániel, Vass Ferencz, Szabó Elek, Baranyai Mihály, Urr György, Köblös István, Kertész Elek.

1850. junius 5. *Köblös István* helyébe köztanitónak a 2. magyar iskolába az 1849/50. isk. év második felére *Simonfi Sámuel* tétetett.

1850. jul. 1. 1849/50. isk. év második felére begyült az alsóbb osztályu növendékektől 239 frt 42 kr ezüstben, mely összeg a tanitók között osztatott ki: Madaras János, Albert Dani, Vass Ferencz, Szabó Elek, Moréh Károly, Urr György, Simonfi Samu, Kertész Elek; *énektanitók:* Simonfi Samu, Bodor József.

1850. aug. 21. köz- és szaktanitókká kineveztetnek a közeledő évre:

Első	magyar	osztályba	Horváth Ádám
Második	„	„	Gulya János
I.	gymnasiális	„	Vajna Sándor
II.	„	„	Muzsnai Pál
III.	„	„	Vass Ferencz
IV.	„	„	Böjthe János
V.	„	„	Albert Dani
VI.	„	„	Madaras János.

A 7. és 8. osztály tanitása a tanárokra bizatik, valamint több alsóbb osztályban is némely tantárgyak előadása.

Szept. 1. *Vass Ferencz* Makfalvára neveztetvén ki tanitónak, *Horváth Ádám* tétetik át helyébe, az I-ső osztályba pedig *Sárkány Dániel*. *Gulya János* papságra menvén, *Adorján János* neveztetik ki helyébe.

1850. okt. 10. *Madaras János* papi pályára kilépvén, az általa tanitott számtan tanitás a 4 alsóbb gymn. osztályban bizatik azon osztályok tanitóira; a természettan tanitása a rhetorica, poetika és philologica osztályokban *Nagy Dánielre*.

1850. deczember 7. *Horváth Ádám* papi hivatalra menvén, helyébe *Kàsa György* tétetett.

1851. január 8. *Ferenczi Ferencz* szépirás tanitónak kineveztetik.

1851. február 18. Begyült tandij 475 frt p. ebből a 8 rendes osztálytanitó kap egyenkint 55 frt 45 krt: Albert Dániel, Nagy Dániel, Böjthe János, Kása György, Muzsnai Pál, Vajna Sándor, Adorján János, Sárkány Dániel. 8 ének tanitó 3—3 frtot: Simon Elek, Sükösd Ferencz, Koós Ferencz, Veress József, Bocz Elek, Szabó Lajos, Ősz István, Nagy Lajos, Mihálcz Elek. Albert Dániel a kezelésért 5 frt. 28 frt hátralék.

1851. julius 1. Ugyanezen osztálytanitók a 2. félév végén kaptak 68—68 frtot, s az ének tanitók 3—3 frtot.

1852. márcz. 3. Begyült 602 frt p. 30 krból 9 *osztálytanitó* 71 frt 41 krt: Varga Sámuel, Nagy Dániel, Albert Dániel, Muzsnai Pál, Vajna Sándor, Csombor János, Adorján János, Balogh András, Sárkány Dániel. 8 *énektanitó* 3—3 frtot: Simon Elek, Szabó Lajos, Bocz Elek, Veres József, Czegő Ferencz, Györke Károly, Mihálcz Elek.

1852. jul. 8. Begyült 2. félévi tandijban 672 ezüst frt 30 kr, ez az *osztály- és szaktanitók* között kiosztatott: Varga Sámuel 50 frt, Vizi László 60 frt, a kövekezők 75 frt 38 krt kapnak: Nagy Dániel, Muzsnai Pál, Vajna Sándor, Csombor János, Adorján János, Sárkány Dániel. 8 ének tanitó á 3 frt, 24 frt.

1852. szept. 2. Osztály és szaktanitóknak 1852/3-ra kineveztettek:

6.	osztályba	Vizi László
5.	„	Medgyes Ferencz
4.	„	Vajna Sándor
3.	„	Urr György
2.	„	Pethő György.
1.	„	Csombor János
2. magy.	„	Adorján János
1. „	„	Kelecsényi Károly

kapnak személyenként 78 frtot és a görögnyelvtanitásért Varga Sámuel 47 frt 30 krt. A 8 énektanitó á 3 frt, 24 frtot. Pénzkezelő Albert Dániel 5 frtot.

Vizsgák, tabellák, érdemfokozatok, gradus.

1795-ig a deákoknak csak egy vizsgájok volt az iskolai év végével juniusban. Ekkor decz. 2. határozza az előljáróság, hogy a polgári év végével is deczemberben examen tartassék és az még ezen évben megkezdessék, hogy a deákok nagyobb szorgalmat fejtsenek ki. — 1807. kezdve a promotio szept. 1-én, egy évben egyszer tartatik.[1])

Ugyanakkor (1795.) azon intézkedés tétetik, hogy a tanárok hallgatóikra nézve készitsenek listát, jegyzéket, azt osszák 3 részre s az elsőbe a jókat, a másodikba a közepeseket és a harmadikba a gyengéket sorozzák és a 3. osztálybeliekről mondják ki itéletüket, lehet-e remény a közepesek osztályába leendő beillésekről? És a kinek neve a 3. osztályba esik, először megintessék publice és ha a második megvizsgálás alkalmával is (juniusban) a 3. osztályba leszen felirva: annak abeundi consilium adassék s egy hó alatt tartozzék magának más állomást szerezni.

A privat tanitók tanitványaik vizsgáin mindvégig jelen lenni kötelezetnek. Ezenkivül minden napra 12—12 deák választatik, kik

[1]) A fehérvári iskolában: minden évnegyedben vizsga tartassék a publika scholában is és félévenként tartassék meg a felviteli gyakorlat — promotio. (1630. német tanárok terve.)

mint censorok a kirendelt időben mindvégig togában jelen lenni tartoznak. (1795. jul. 2.)

A téli censurák szerdán és szombaton délután tartattak. Ez azonban károsnak tapasztaltatván, az előljáróság fel ir a főconsistoriumhoz, hogy *egymásután* tartassanak s már most febr. 22—24-re tüzi ki a vizsga idejét. (1802. febr. 2.)

A vizsgák idejére, a calculusok adására s az egyes tantárgyak előadására nézve 1828. máj. 25. az e. f. tanács ezen utasitásokat adja a kollegiumoknak:

1. A nyári vizsgák, mint eddig is történt, rendszerint mindig julius 1-én kezdessenek; a téliekre nézve február 1-ét gondolná; erre nézve azonban bevárja a kollegiumok véleményét.

2. Az ifjak calculusára nézve minden fél év végével a tanárok és osztálytanitók tanitványaiknak azon félév alatt tapasztalt előmenetükről generalis calculusaikat az examenekre kirendelni szokott *főconsistorialis biztosoknak* adják be a végett, hogy annál inkább czélszerint figyelmezhessenek. A félesztendei examenek végével pedig elkészitvén a professorok a magok classificatiojokat, adják által azt a biztosoknak, hogy ezek is a hátul meghagyott üres rubrikákban lehető észrevételeiket megtéve ide (Kolozsvárra) felküldhessék.

3. Az oly tudományokban különösen, melyek deáknyelven tanitatni határoztattak, a revocatiók magyarnyelven legyenek. A szószerint való tanulás megkivánása pedig a professoroknak szorosan megtiltatik.

4. A tudományokat igyekezzenek a professorok ugy populárisalni (népszerüvé tenni), hogy a gyengébbek is megérthessék. A csupa speculatióra tartozókat igyekezzenek ugy tanitani, hogy a több idő inkább az életre tartozókra használtassék, különös reflexióval lévén az oly tárgyakra, a melyek *hazánkat*, a körültünk levő és a közéletre tartozó tárgyakat illetik; különösen pedig a historiában azon időpontot igyekezzenek kiterjedtebben tanitani, melyek az emberiség evolutiójára és a társadalmi életre nagyobb befolyással voltak.

5. Examenek alkalmával a tanulóknak a szükség nélkül való kijárkálás szorosan tiltatik.

6. A classicus auctorok a literaturára nézve resolutive (elemzőleg), a historiára nézve pedig chronologice (időrend szerint) explicaltassanak és mind a római, mind a görög régiségekből előforduló dolgok a forditás folytában magyaráztassanak meg.

7. A curatoratus és professoratus a biztosokkal egyetértve ennekutánna a professorságra formálható ifjakat az általok nagyobb

tüzzel tanulandó tudományokkal együtt a főconsistoriumnak jelentsék fel.[1])

A főconsistorium 1828. évi vizsgálatra kiküldött biztosai jelentésökre az intézeteknél tapasztalt hibák és hiányok elenyésztetése végett az alábbi utasitásokat küldi. 1829. április. 26.

1. Csaknem minden tudósitás megegyezik abban, hogy a memorianak igen sok dologadatván, az examenek nagyobbrésze a feltett kérdések könyvnélkül való megfelelésében áll, és a szóról-szóra s gyakran minden értelem nélkül való tanulás nagyon elhatalmazott. Erre nézve ajánlja az előljáróságnak, hogy az ifjuságot igyekezzék arra szoktatni, hogy feleletjeiket velősen és a dolog értésének kimutatásával tegyék meg; és az ifjuság igyekezete megitélésében is nem annyira az emlékező tehetség nagyobb vagy kisebb erejére, hanem az értelem tisztaságára s a tanitott tudományoknak magáévá tételére forditott igyekezetre legyenek tekintettel a professorok, a mint hogy az innen kiküldendő biztos afiainak is ajánltatott, hogy az ifjuságot erről az oldálról igyekezzenek inkább vizsgálni s próbákat tenni, hogy az ifjuság a különböző tárgyakban önön erején s nem a cursus szavaihoz való szoros ragaszkodással fejthesse ki magát.

2. Az 1831. szeptember 1-ső napján kezdve mindenik professor tartozzék a maga által tanitandó tudományok közül, minden esztendőben egy-egy tudományt magyar nyelven nyomtatás alá elkésziteni.

3. Általános megjegyzés lévén az is, hogy némely professor nem végzi el a maga cursusát a tanitványainak és vagy igen sok praemissát tanit, vagy a közepe- és végéből valamit elhagy. Ez a tudományosságot s az értelmességet merőben megakadályozván, szükség, hogy az examenek alkalmával minden tudományból a kérdések és thesisek kidolgoztatván eleitől fogva végig, azok annyi példányban irassanak le, a hány curator és biztos van, hogy a curatoroknak és biztosoknak legyen módjuk egy vagy más tudomány eleje, közepe vagy végéből examinaltatni a procedenseket, hogy igy meg legyen az a meggyőződés, miszerint a professor az egész tudományt merőben eltanitotta, a tanitvány pedig megtanulta. És mivel a tanulók igyekezete annál jobb móddal lehető megpróbálására s a kérdezésben lehető legkisebb kedvezésnek is elkerülésére némely professorok azt a módot követték, hogy az ifjakkal a feleletre kitett thesiseket sors szerint huzatták, miből a következett, hogy a feleletek össze-vissza tétettek és a tudomá-

[1]) 960—1828. lvéltári sz.

nyok előadásában összefüggés nem volt. Ezen mód helyett czélszerűbbnek találta a főkonsistorium, hogy a mint a különböző részeiből a tudománynak a fennirt módon a kérdések egymásból folyólag tétetnek, *a thesisek helyett a felelők nevei vonassanak sors szerint*, a mint azt a kuratorok és kiküldött biztosok a felvett tudomány minden része szerint szükségesnek látják.

4. Az alsóbb osztályok kézi-könyveiknek kidolgozását s 1830. szept. 1—5 napjára kinyomását is kötelességévé teszi az illető szakok tanárainak.

5. Véleményt kér: „a deáknyelvben lehető erősödésre s azon gyelvben való beszédbeli képességre micsoda módok vezethetnének czélirányosan és mennyiben lehetne erre a czélra hasznos és kivihető a régen szokásban volt *disputatioknak* megint gyakorlatba hozása, mint a melyek által mind a beszélési készség, mind pedig az itélőtehetség kifejlődése és a helyes okoskodás módja nagyon elősegitetett.“ [1])

A megelőző évi leirat 7. pontja értelmében rendeli, hogy Bod Péter, Ercsei János, Fogarasi Sámuel, Biró Mózes, Ántal László, Dósa Lajos, Herczeg János, Vályi Károly, a konsistorialis protocollumban mind elmebeli tehetségük, mind előmenetelükre nézve feljegyeztessenek.

A classis praeceptorok a téli vizsgák után mindjárt előre kineveztessenek, hogy az illendő tudományokra annál jobban elkészülhessenek.

1829. juniusban a nyári vizsgákra a gondnokokon kivül biztosoknak nevezte ki a consistorium: Pávai Vajna Eleket, Toldalagi Zsigmondot, Kemény Pált, Zeyk Miklóst és Jánost, Dimény Józsefet és Péterfi Józsefet helyi ref. lelkészeket. Ezen bizottsági intézkedést azonban megszünteti 1833. aug. 30-án, illetőleg az előljáróságra bizza a consistorium. (998. és 1169. lvtári sz.)

Akademicum rigorosum. Külföldi egyetemekre járás régi gyakorlat volt, s az ilyenekből lett lelkészek academicus papoknak hivattak azokkal szemben, a kik nem voltak, s ezek a *domidoctusok.* A domidoctus papoknak nem volt akkora tekintélyük, mint az akademikusoknak. Öltözetük módja is nagyon meg volt szoritva, hosszu prémes togájuk; a kaputban járásuk is igen későre jött be; csak a gyengébb ekklezsiákat kapták; czimük csak *reverendus*, de az akademiáké: *clarissimus ac reverendus.* Az akademiák 1790. előtt

---

[1]) 990—1829. lvtári sz.

parochát viseltek, kurta német nadrágban jártak, 1790. után felporozott hajjal, hosszu nadrágban, hosszu kaputot viseltek, kerek palástjuk volt, mit a domidoctusoknak nem volt szabad hordani. Rendesen a nagyobb, jövedelmesebb ekklesiákat kapták meg.[1])

Az akademiákra mehetés vizsgához volt kötve s a vizsga eredményétől függött az engedély arra is, hogy az illető akademiai utjára s költségei fedezésére segélyt gyüjthessen a pátronusoknál, a mint ezeket á következő consistorialis rendeletek világosan mutatják.

1722. febr. 22. Az akademiákra menni akaró, a curatorok, professorok s más közelebb levő tudós belső személyek s az egész diákság jelenlétében in publico auditorio disputaljon et omni modo examináltassék, kiknek votumok szerint érdemesnek találtatván, az akademiákra ugy extrahaljon asztán a curatorok és professorok subscriptiojuk alatt commendatoriat magának, azt is pedig legelébb vigye tiszteletes püspök uramhoz és ha Erdélyben akar alamizsnát kérni, adjon ő kegyelmének reversalist róla, hogy mind papságra czéloz, nem külső hivatalra, mind pedig, hogy Erdélybe jő vissza szolgálatra, különben ha ezekről való attestatioja nem lesz t. püspök uramnak, senki is a patronusok közül alamizsnát az olyannak adni ne tartozzék. (42).

1756. máj. 16. Szigoru rendeletet küld a consistorium a peregrinálni akarók vizsgáját illetőleg az azoknak adandó bizonyitvány formuláre megküldése mellett, mert különben őfelsége nem fogja külföldre bocsátani, s ha e miatt „megkevesedik ezután a peregrinánsok számok, Isten s e világ előtt kegyelmetek ad számot, ha megszükülnek ekklesiainkban az épithető emberek és a vak vezérek miatt a vezetendők is verembe esnek.“ (131.)

1759. szept. 21. Szeben. A püspöknek is kötelességévé teszi a consistorium, hogy két személyt nevezzen ki a vizsgára a clerusból. (139.)

1766. decz. 13. Mind á 3 kollegiumban[2]) rendeli a vizsgatartást a consistorium s hogy a bizonyitvány ne patenter adassék, mint eddig s ne is a vizsgát kiállott személynek, hanem pecsét alatt más canalison küldessék fel a consistoriumnak a személyek megválasztása és utlevél nyerés végett. (170.)

1772. szept. 2. Az academizans atyafiak is, mint a synodusokon a procedensek, censealtassanak kérdések és feleletek által;

[1]) Fogarasi S. 135. l.

[2]) Enyedi, kolozsvári és vásárhelyi. 1832-től fogva Székelyudvarhelyen is.

nem egy-két fertálynyi idő alatt, hanem mindaddig, miglen az egész systema theologicumból: e historia ecclesiastica, antiquitatibus haebreis, graecis, romanis, e philosophicis philologicis reliquisque pro candidato theologiae necessariis et in scholis tradi solitis scientiis, magok profectusaiknak illendő jeleit adhatják. (205.)

1800-tól kezdve vannak tabelláink a felsőbb tudományokat hallgató ifjak tantárgyaikról és azokban tett előmenetelükről. Ezen évben érdemfokozat: eminens, bonus és inferior.

1801. eminentes, laude digni, mediocres, non reprehendendi, corripiendi.

1802. és 1803. a laude digni helyett boni áll; a többi ugyanaz, mint előbb.

1805. már több fokozatot találunk: eminentissimus, eminens, eminens futurus, bonus, mediocris, non corripiendus, corripiendus, nihil didicit, abfuit, semper abfuit.

1813—1820-ig eminens, fere eminens, bonus, fere bonus, mediocris, fere mediocris, infra mediocritatem.

1821. év első felében már sajátkezüleg irják be a tanárok a calculusokat; a második félévben Bolyai Farkas e módositást teszi: eminens classis primae, eminens classis secundae, eminens classis tertiae; bonus classis primae, bonus classis secundae, bonus classis tertiae vagy röviditve: em. cl. 1 ae., 2 ae., 3 ae., bonus cl. 1 ae., 2 ae., 3 ae.

1825. első félévben az 1820-it használják mind. A 2. félévben pedig eminens, classis 1 ae., 2 ae., 3 ae.

1827—1832-ig s azután is: eminens v. eminens 1 ae., 2 ae., 3 ae.; classis 1 ae., 2 ae., 3 ae. Bolyai itt is eltér a többitől még ezen évben s használja ezeket: eminens, bonus cum laude, fere bonus, mediocris.

Bizonyitványok.

1797. A mely deák a kollegiumból kimegy, két bizonyitványt vigyen: egyik legyen közönséges név alatt — erkölcsi bizonyitvány; a másikat pedig egy papirosra irja mindenik professor aszerint, a mint kiki a kimenendőnek szorgalmát a maga leczkéin tapasztalta.

1823. A professoratus határozza, hogy ezután minden professor irja alá a bizonyitványt, a gondnokok is. 1839. cons. r.

1824-en kezdve *examen rigorosum finalet* kellett adni az intézetből kilépőnek s ez három órai tartamra határoztatott.

1833. Absolutorium testimonium, végbizonyitvány csak azoknak adatik, kik a kollegiumban minden tudományt elvégeztek.

1847. aug. 19. 3 rendbeli bizonyitvány nyomatását rendeli a főkonsistorium:

Egyik az iskolai minden tudományokat — ideértve a hittudományokat is — bevégzett; *másik*, a bölcsészeti és törvénytudományi tanpályát végzett; *harmadik* a nem végzett, hanem csak némely tudományokat hallgatott ifjak számukra alkalmaztassanak. A két elsőbe a kötelezett tudományok az e végre készitett módon azon sorozattal és *tantárgyak névmagyaritásával*, a mint beirva vannak, nyomassanak be; a nem kötelezett azon tudományok, melyeket az ifju azokon kivül netalán hallgatott, az üresen levő illető helyekre kéziratban beiktattatván; és az ifjunak tanulási osztályzata az illető tanulmány után illető helyére irassék be. A tanfolyamokat nem végzett ifjak számukra alkalmazandó bizonyitványba ne nyomassék be a tanulmányok sorozata, hanem azon tanulmányok, melyeket hallgatott az ifju, kéziratban iktassanak be a tanulási osztályzatnak éppen ugy, mint az előbbi bizonyitványokba, illő helyükre bejegyzése mellett.

Előmeneti fokozatok:

Tanulásban: kitünő, első osztályu, másod osztályu.

Szorgalomban: kitünő, jeles, gyenge, semmi.

Erkölcsben: első osztályu, másod osztályu (1847. jul. 16.)

Gradus-osztályozás nem volt az alsó-osztálytól a syntactikáig, hanem a gyermekek kihivták egymást a leczkékből, forditás v. irásból és a melyik jobban tudott, lehuzta a másikat, annak elibe ült, vagy helyet cserélt azzal. *A kihivás*, természetesen két-három tanu előtt, e volt: *Ego voco te e lectione, expositione v. scriptura*; azután a győztes azt felelte: *ego te detraxi.* E verseny igy folyt szakadatlanul, ki reggel hol ült, nem tudta hol találja helyét este. Csak az utolsó volt biztos, azt senki sem hivta ki. A forditás- és irásból való versenyt a köztanitó itélte meg és döntötte el. Ki a milyen helyet nyert magának kihivással a syntactikában, azzal ment át a rhetoricába s ugy maradott változatlanul a többi osztályokban is a *subscriptióig*, a mikor a legfelső osztály — logica vagy philologia — bevégeztével általános vizsgát tettek az osztály tagjai

az addig tanult tantárgyakból s fölvétettek a deákok közé. (Fogarasi Sámuel napló följegyzése 153. l.)

1830. jul. 1. A subscriptiora nézve határozza az elöljáróság, hogy a 16 éves kor előtt nem engedtetik meg. Az alsóbb osztályokban kell késleltetni az ifjakat s evégre keresztleveleiket kell bekérni.

Elegyes följegyzések

Catechisatio, templomba, precesre járás, ének, harmonia, rajz- és irástanitás, tanárok, végzett deákok, székely határörséghez tartozó székely tanulóifjak, alsóbb osztályosok, priváta, premium sat. tárgyakról.

1794. nov. 1. A Heidelbergi katechesis tanitása Benkő Mihály után a theologia tanárnak adatik által, hogy minden vasárnap délután templom után tanitsa, melynek hallgatására a deákok, a senioron kivül, mind és a 4 felső classisbeli tanulók köteleztetnek.

1795. decz. 2. Vasárnapokon a theol. professor reggeli templom előtt az elsőbb deákok által a kiadott textusra készitett predikaciokat mondassa el. Délután templom után pedig a Heidelbergi kátét magyarázza. A deákok, publicusok pedig mind a vártemplomi, mind a kollegiumi mindkét isteni tiszteleten megjelenjenek. Hogy ha pedig valaki az emlitett négy cultus közül valamelyikről elmaradni kénytelen, a contránál előre személyesen jelentse magát, legalis ok a betegség, orvosi bizonyitvány mellett.

Templombamenetel rendje.

A köztanitók, a mint a harangot megkonditják, togába öltözve azonnal menjenek osztályaikba és addig ott legyenek, mig az indulásra jel adatik s szép renddel meginduljanak az osztályból a tanulók; ezek után a publikusok, utánok a deákok és hátul a professorok kisérjék. A mely deák a kiindulás után száguldozva későn megy be a templomba, fizessen egy garast, a ki pedig hátul a kar alatt marad s nem megy elé a deákok helyére, templom-mulasztónak tekintetik s a szerint büntettetik.

Ha a deák szolgák és más tanulók a templomot elmulasztják, 12 korbácsesal vagy vesszővel büntettessenek, a korhoz képest, nyilvánosan az osztályban; ha pedig nemes gyermek, fizessen egy garast.

Ezen büntetéspénzből vásároltassék papiros a szegény, jó igyekezetü tanulók számára.

1800. nov. 16. A vasárnap *délutáni catechizatio* a deákság sok elfoglaltsága miatt, s azért is, hogy a heti folytonos munkásság miatt distractiora idő nem marad s a classisták is lármájukkal zavarták: vasárnapról szombati 11—12 órára tétetett át, a classisok közül pedig csak a *logica és philologica classis köteleztetik* a catechizatio gyakorlására. A többi osztályokat az osztálytanitók tanitsák szorgalmasan vallásra a theol. professor felügyelete alatt.

1823. *Énektanitás.* Osztassanak fel az énekek osztályok szerint, hol kevesebbet, hol többet tanuljanak, olyformán, hogy az alsóbb osztályokban tanultakat a felsőbbekben ismételjék s igy a zsoltárok a 8 osztályban eltanitassanak.

A *harmonia* jobb móddal való felállitására fölkéretik Bolyai F. professor, hogy az arra megkivántató szükséges lépéseket tegye meg; ezenkivül a begyült és még begyülendő pénzből, a mennyire lehet, a szükségesebb instrumentumok apródonként vásároltatgassanak.

1824. Azon panaszra, hogy a legatusok nem énekelnek a templomban, szigoruan rendeltetik, hogy a filozofus és historicus deákok a precesen cantoriara kivettessenek rendesen, mint a könyörgők (praeco). A theologusokról feltétetik, hogy tudnak énekelni. Három ünnepi predikaczióra kell készülni és tudni a legatusnak. Énekes könyve legyen minden deáknak s magával vigye precesre és templomba.

Minden ifju, akár deák, akár publicus, akár subscriptus, a ki a kollegiumban benn lakik, tartozik a precest gyakorolni, s a mulasztásért két ezüst krajczárt fizet mindannyiszor, mely a mostani (1824.) pénzben 5 krajczárt teszen.

Az énekes társaság – harmonia — felügyeletével Péterfi Károly tanár bizatik meg április 5-én, ki egy hó mulva azon javaslatot terjeszti elő, hogy az *egész tanuló-társaság* (kollegium) minden vasárnap jó elein reggel menjen a templomba és az ugynevezett *discantisták*[1]) helyett énekeljen; ismét a harmonisták a pausa után egy

[1]) Discantisták. A classisták közül jelöltek ki 4 igen jó énekest s ezek minden vasárnap mindkét templomozáskor a templom ajtajánál várták a kántort s előtte menve énekeltek, mig az ur asztalához értek, ott megállottak s énekeltek (a gyülekezettel), mig a kántor megkezdette az orgonálást. Azért minden alkalommal kaptak 7—7 krajczárt, sátoros ünnepeken pedig kalácscsal, garas-krajczárokkal ugy ellátták a házoknál tisztelettételre köteles fiukat, hogy azok innep elteltével a gyüjteléket számba vévén, egynek-egynek 25—30 váltó frt is jutott. (Nagy Antal elbeszélése és Székely Ádám. Marosvásárhelyi Füzetek II. k. 36. l.)

árra rendeltetett zsoltárból vagy dicséretből egy vagy két verset az isteni tisztelet és buzgóság emelése végett énekeljenek, melynek végével a pap álljon fel a szószékbe. A tanári kar helyben hagyja e javaslatot.

1830. A vallásos buzgóság emelése végett a köztanitó osztálybamenéskor éneklés után mindenkor rövid könyörgést mondjon tanitványi előtt, melyet a theol. tanár készitsen.

A vallást nyomtatott cursusból kell tanulni, Bodola Sámuel udvarhelyi tanár sajtó alá bocsátandó munkáját meg kell vizsgálni s ha alkalmas lesz, felvenni.

A cantus praeses függjön a tanvezetőtől, a ki rendelje el mindenik osztályban miféle és hány zsoltár tanitassék el.

A papi és mesteri hivatalra menők a népszerü fizikából is censurázzanak.

Ugyanekkor (jul. 1. 1830) az előljáróság elfogadja Péterfi K. paedagogarcha tantervét azon megjegyzéssel, hogy a tantárgyakat igyekezzék ne egyszerre, hanem egymásután beosztani, mig rendre elvégeztetnek. Igy legyen a görögnyelvvel is, a lehetőségig minden szorgidőn folytatni minden tantárgyat.

Az arithmetika végeztessék be a poetikában s a philologusok már kezdjék meg a geometriát, de ezt tanitani a privát praeceptorok dolga. A köztanitó censura-felé számba veszi, a mit addig tanultak, az arithmeticából a 4 species, fractiok, proportiok.

Anthologia-Excerpta az auctorokból, hogy a szülők ne terheltessenek annyi könyvszerzéssel, tervkészités határoztatik.

1832. jan. 28. A vallástanitás vasárnapi órákra határoztatik. A köztanitók közérthetésü magyarázatokat tartsanak, kezdjék és végezzék ezeket könyörgésekkel, elhalasztván ezen napról minden büntetést s mindazt, mi által a vallásérzések elevenitésére szentelt ezen foglalatosság megzavartatnék.

1838. márcz. 24. Kötelességévé tétetik s harmoniae praesesnek (Petri Ádám és segéd praeses Dicső Lajos), énektanitók-, deákoknak és klassistáknak, hogy az uj énckes könyvet megszerezzék.

1843. Bélteki Zsigmond algondnok készitett terjedelmes tervet, *zenészeti és hangászati* czimen (zenészeti és ének seminarium) a zene, ének és orgona tanitást és tanulást illetőleg mind elméletileg mind gyakorlatilag egy hangász mester vezetése alatt. Fizetése egy-egy óraadásért egy pfrt. Ezért köteles téli vagy első félévben hetenként 3 órát adni szerdán, szombaton és vasárnap délután 3—4-ig; a nyári v. második félévben hetenként 6 órát

ugyanazon napokon 3—5-ig, és igy egy egész isk. évben 126 órát; téli időben 45 órán a zene, ének és orgonálásnak elméletét tanitja, vizsgát ad; nyári időben 81 órán gyakorlatilag tanitja s két év alatt annyira készíti és viszi az ifjuságot, hogy már ekkor önerején müködhetik s fölöslegessé válik a hangász-mester. Két praeses felügyelete alatt foly a tanitás, ezek calculust is adnak s a bizonyitványokba is bejegyeztetnek, mi előnyt nyujt a mesteri (tanitói, cantori) hivatalra pályázóknak.

1847. aug. 19. Az eddig mindennap gyakorlott isk. templomi könyörgés helyett, az innepi szokott templomi istentiszteleten kivül, főként az isteni tisztelet hatékonyságának tekintetéből hetenkét két isteni tisztelet tartása határoztatik, melyeken legalább egy tanár mindenkor köteles megjelenni.

Megbizatik a rector, hogy a zenetanitására 60 frtért nyerje meg t. Szathmári László urat, ki a mult évben is sikerrel tanitotta azt.

1861. márcz. 3. Zeneszerek szerzésére 145 frt utalványoztatik a megelőző években Kovács Áron és Jenei Albert által rendezett bálok jövedelméből bejött pénzből.

1862. jul. 2. Voczelka Ede zenekarnagynak 100 frt utalványoztatik.

Rajztanitás.

1847. aug. 19. Az uj iskolai rendszerrel rajztanitóról is kelletvén gondoskodni, ennek elintézését a tanári karra bizza az előljáróság. Gauschütz Ferencz vétetik fel rajztanitónak. Nem volt kötelezett tantárgy.

1856. febr. 24. Erős Gyula vállalja el a rajztanitást hetenként 6 órával 200 frt fizetésért, ki 1858. ápril. 23. elbocsáttatik s a következő év november 29-én Péterfi Károly vétetik föl helyébe.

Irástanitás.

1816. febr. A fő consistorium rendeli, hogy a szép és helyes irásban, ugy a régi irások olvasásában gyakoroltassék az ifjuság: In arte calligraphica et ortographica atque simul veteris etiam sriptúrae caracterum necessaria cognitione et lectione instruatur.[1])

[1]) Megvannak erre vonatkozólag nevezve a kézi könyvek is: Walther Lexicon diplomaticum, Baringii clavis diplomatica, Gruber, Schwartner stb. (701.)

1846-ig a tanulók irásmintákat, exemplar, vettek s azok másolásával gyakorolták magokat az irásban; minden héten kétszer, szerdán és szombaton, beadták a köztanitónak, az megnézte, megjegyzéseit megtette mindenikre. 1846. aug 19. a szépirás tanitásával KertészElek és Ferenczi Ferencz megbizatnak s 1847. febr. 15. a két Telekianum vivum beneficium, összesen 40 váltó mfrt kiadatik tanitásokért s julius 29-én ujból 40—40 váltó mfrt.

A tanárokról.

1777. A főconsistorium rendeli, hogy a professorok jelentést tegyenek évenként, mit és mennyit tanitottak el tantárgyaikból (245). 1798. már e formularet küldi a jelentéstételt illetőleg: „En nekem a kiadott utasitás szerint kellett a lefolyt iskolai évben tanitanom a következőket, u. m.: N. N. etc. Azokból ezen időszak alatt ezen s ezen órán tanitottam ezeket, (vagy) elvégeztem, (vagy) itt állottam meg, és ezen évre tartozott tárgyakból elmaradtak ezek és ezek ily okból.“ (206).

1818. és 1828. A theol. tanár a confirmalandó ifjakat tanitsa, confirmálja s ezen czélra készitsen népszerü theologiat és egyházhistoriát. (121. és 975.)

1832. A tanárságra képesitettek és a választás módja (1105.)

1845. A tanári hivatalból kilépők elhatározásukat a gondnokság utján jelentsék fel mindég a főtanácsnak, ez határozván meg mindég a kilépés idejét, ugyszintén az uj tanár beiktatási ideje is a kinevező körlevélben a főtanács által tüzetvén ki, melyben beköszönteni s tanitását azonnal megkezdeni köteles. — 1847. A tanár jelölésről. A concurrensek — pályázók — nevei közöltetnek az elnök által mindazokkal, kik a jelölésre jogositottak. Azonban a kijelölés arra alkalmas, nem pályázottakra is kiterjesztetik. (Junius 24.)

Végzett deákokról.

1831. nov. Az absolutus deákok is köteleztettek tantárgyat választani, s azokat szorgalmasan hallgatni, mint a nem végzett leczkejárók s vizsgára is állani, calculust is nyerni. 1835. szept. 1. Az absolutusok legalább két órát naponként leczkét hallgatni tar-

toznak s azokból félévenként vizsgálatot is állani. Ha leczkét nem járnak, megfosztatnak a beneficiumtól, czipójuktól egy hétig, s czipójuk a szegény tanulóknak osztatik ki. (1836. febr. 14.)

A székely határőrséghez tartozó székely tanuló ifjakról.

1805. febr. 2. Azon cons. rendeletre, hogy a székely határőrséghez tartozó székely ifjak addig papságra ne bocsátassanak, mig az illető ezred jurisdictiojának hirré nem tétetik: Felirnak a consistoriumhoz, hogy vették ugyan a rendeletet és a jelentés megtétetik, de hogy *az engedélyadás az ezredtől függjön,* abban nagy sérelmét látják a vallásnak, minthogy a haza törvénye szerint még a jobbágyot sem lehet elfogni a tanulástól, annyival kevésbé a szabad székelyt.

1805. márcz. Az ezen ügyben irt fogalmazvány felolvastatik, helybenhagyatik s haladék nélkül felküldése határoztatik.

1806. jun. 8. Főconsistorialis rendelet a székely tanuló ifjak tanulása és papi hivatalra való léphetésöket illetőleg, mely szerint a haza törvényének megtartása rendeltetik a tanulási szabadságra nézve. — Közöltetik, hogy bizonyitványnyal menjenek haza, mert a ki különben cselekszik, ha ki nem fog bocsátatni (t. i. Háromszékről a kollegiumba) magának tulajdonitsa.

1807. szept. 3. A székely ezredekhez tartozó ifjak az ezred engedélye nélkül be ne vétessenek s a bizonyitványok is évenként küldessenek be az illető ezredekhez gubernialis rendelet szerint.

1810. márcz 25. Kovács Mihály lovas felkelő (insurgens) kéri, hogy vétessék vissza a kollegiumba deáknak, megmutatván gróf Bethen Lajos svadronos kapitány hiteles bizonyitványát arról, hogy becsületesen viselte magát. Vissza vétetett, minthogy atyja helyett volt kénytelen katonává lenni. Benedekfi István hasonlóan visszavétetik.

Alsóbb osztályosok — classistákról.

A mult században *reparatio* (=javitás) czimen fizettek a gyermekek a classisok igazitásáért esztendőre egy-egy garast, a nemes fiuk 7—7 krajczárt. Faházak lévén a classisok, a szolgák tapasztották, meszelték a kollegium meszéből, a kollegium igazittatta a padokat és kemenczéket. Az ablakok papirból voltak s ezért sötét

lévén az osztály, minden gyermek vagy legalább kettő, egy gyertyát vitt, azt, az asztalra faggyut csepegtetvén, reá állitotta s 8 óráig gyertyánál folyt a tanulás, mert régen 7 órakor kezdették a tanulást az osztályban. Akkor leczkét mondottak, exponáltak, irásra anyagot kaptak, 8—9-ig szabad idő volt és ezalatt a kamarakban irásukat készitették. 9 órakor ismét osztályba mentek, irásukat megvizsgálta a köztanitó. 10 órakor a kamarában a magántanitó privátát tartott. 11 órakor elbocsátották. Délután 1 órakor exponáltak az osztályban; 2 órakor szabadon voltak s magukra leczkét tanultak vagy forditásra (expositio) készültek. 3 órakor osztályba mentek, 4 órakor privátára, 5 órakor elbocsátották.[1])

Minden osztálytanitónak volt figyelője observatora az osztályában, ki a más osztálybeli gyermekek után vizsgálódott és a magyarul beszélőket, a szorgidő elején pontosan be nem jötteket s egyéb hibázókat feljegyezte. Azután szerdán vagy szombaton a nyolcz tanitó összegyült s rendre az osztályokat eljárta és a kik hibásoknak fel voltak jegyezve, azokat megcsapatták. — E szokásban volt jó is, volt rosz is. (Fogarasi 155—158. ll.)

1831. privátatartás ideje d. e. 10—11-ig és d. u. 5—6-ig. Juratusok vizsgálják a privátatartást s jelentést tesznek a paedagogarchának.

1823. decz. 20. premiumok az ifjuságnak auctorokban vagy szükséges kézikönyvekben adassanak.

1834. ápr. 25. Examenek, subscriptio, promotio jul. 1-ig végeztessenek be.

1844. márcz. 3. politikai tartalmu, czélzatu beszédek, declamatiok tartása. versek szavalása a vizsgákon, tiltatik.

B) BELÉLET.

Emlitettük fönnebb (511—512. ll.), hogy az egyházak és iskolák ügyeit maguk a fejedelmek vezették, sőt a vizsgákon is megjelentek (562. l.) Akadályoztatásuk esetére is gondoskodtak curatorokról. 1653. Apáczai székfoglaló beszédét, „Oratio de studio sapientiae“ Vargyasi Daniel János főudvarmesternek, a *gyulafehérvári kollegium kijelölt curatorának* ajánlja. A fontosabb ügyek elintézésere gyülést

[1]) Hasonlitsd össze 569. l. leirt órarenddel és tantárgyakkal az eltérést illetőleg.

hivott össze a fejedelem, mint 1671. szept. 1-én Apafi október 3-ára Gyulafehérvárra „mindkét statusban levő (egyházi és világi) igaz vallásunkat promoveálni tiszta szivből igyekező megért elméket a *presbiterium* (presbiteri rendszer) megrázogatására.“ [1])

Apafi ezen érdekes meghivója:

„Ennyi sok országos gondaink között is szemünk előtt viselvén azt, a mi reánk bizatott Istennek talentuma szerint, mely nagy kötelességünk legyen az ekklezsiáknak és scholáknak gondviselésére, akarván ez iránt való tisztünknek megfelelnünk: concludáltuk magunkban, hogy ad diem tertium proxime futuri mensis octobris Fehérvári városunkba convocaltassuk keresztyéni vallásunkon levő minden praedicatori rendeket és azon religion levő keresztyén patronusokat, az enyedi és kolozsvári collegiumokban levő professor uramékkal,[2]) annak felette marosvásárhelyi, uvarhelyi, kézdivásárhelyi, fogarasi és dévai scholák mestereivel (igazgató) együtt. Minek okáért kgldnek (Teleki Mihály) kglmesen parancsoljuk a praefigalt napon és helyen jelen lenni el ne mulaszsza, Istent segitségül hiván, discuralhassunk és concludalhassunk kegyelmetekkel együtt keresztyén vallásunknak hasznára és terjedésére, melyre Isten kegyelmetekkel együtt segéljen bennünket.“

A könnyebb ügyek elintézésében segélyére voltak a tanács urak. A nemzeti fejedelmek kormányzását a főkonsistorium váltotta fel a nemzeti fejedelemség megszünése után az egyházi és iskolai ügyeket illetőleg, e választott curatorokat, felügyelő gondnokokat, kik később, midőn az intézetek ügyei is megszaporodtak, főgondnoki czimet kaptak, szemben a segitségükre kinevezett vagy választott algondnokokkal. Mint a gondnokokat, ugy a professorokat is a főconsistorium választotta és nevezte ki a kollegiumokhoz s a gondnokok és tanárok együtt képezték s képezik a curatoratust, kollegiumi iskolai előljáróságot. Ez kormányozza az intézetet, mint egy kis államot a nagy

[1]) Szántai Pócs István, huszti ref. lelkész levele Teleki Mihályhoz a presbiteri rendszer behozatala végett az erdélyi egyházakba. (Prot. közlöny, 1894. 22. szám. Teleki lvtár 718. sz.)

[2]) Ekkor még nem érkezett volt Fehérvárra a S.-Patakról kiüzött kollegium. 1672. január 25. és február 13. között érkezett meg Erdélybe.

államban, az iskolai törvények szerint, vezeti anyagi és szellemi, külső és belső ügyeit, s eljárásairól beszámol az egyházkerület kormányának, az igazgató tanácsnak, 1870. előtt a főconsistoriumnak.

Az intézet kebelében vezeti az igazgatást a rector — igazgató és a tanügyigazgató, paedagogarcha. Ezen hivatalokat 1848. előtt rendre viselték a tanárok hivatali idősebbség szerint (juxta senium). 1797. decz. 8. az előljáróság a két hivatalt illetőleg ekép intézkedik: „Két rector lévén eddig, kik közül egyik a gazdaságra, másik a fegyelemre vigyázott, szükségesnek találtatott, hogy csak egy legyen 1798. elején kezdve s azt a tanárok viseljék rendre, két—két esztendeig, s mindenik minden cyclus végével deák oratioval vegyen bucsut hivatalától s ezen beszédek leirva tartassanak a könyvtárban, s mikor annyira gyülnek, köttessenek be. (Nem találtam ilyen beszédekre könyvtárunkban.) Január 1-én Csernátoni Vajda Sámuel marasztatik meg szept. 1-éig, ki eddig is a fegyelemre ügyelt, mert a gazdaságot nehány évtől fogva Basa folytatta. Szept. 1-től fogva Zilai Sámuelre tétetik át a rectorság ki jó darabig paedagogarcha volt. A paedagogarchaság pedig Dósa Gergelyre ruháztatik. Az is meghatároztatott, hogy utasitás készittessék mindkét hivatalt illetőleg s megerősités végett küldessék fel a consistoriumhoz.“ — 1800. máj. 15. Dósa G. rectornak neveztetik ki Zilai helyett, a paedagogarchaság pedig, melyet eddig Dósa viselt, mig Antal haza jő a synodusból, átadatik Kötelesnek, a további rendeléstől tétetvén függővé, hogy a theka felügyelőség és paedagogarchaság mikép osztassék meg Antal és Köteles között.

1800. nov. 14-én a tanvezetői hivatalt több személyre bizza az előljáróság: a fegyelmi ügyeket hagyja a tanvezetőnél, a tanitók és tantárgyakra való felügyeletet az osztályokban az illető szaktanárokra ruházza. 1801. jul. 1. Dósa meghagyatik rectornak az épités tartama alatt, a paedagogarchaság pedig rendes következés szerint Antal János philologiae tanárra tétetik át.

1804. máj. 8. Borosnyai János rector.

1806. jul. 1. Antal János rectorrá s tanvezetővé 1807. január 1: Tompa János tétetik. 1808. a rectorság következés szerint átadatik Kötelesnek s két év lejártával még egy évig meghagyatik.

Ugy látszik azonban, hogy a rendet nem tartották meg mindig pontosan: 1807—1816-ig Tompa János irja alá az érdemkönyveket mint paedagogarcha.

1816. jan. 16. Bolyai Farkas kéri, hogy körülményei miatt[1]) a közönséges hivatalok folytatásától kiméltessék meg, fizetéséből szivesen onged valami részecskét azoknak, kik azt viselik, vagy az electrica maschinába levő pénzét a kollegiumnak ajánlja minden visszafizetésnek kivánása nélkül. Bolyai ezen nyilatkozatát elfogadja az elöljáróság s egyenes declaratioját becsüli; az electrica maschinának a kollegium számára a maga pénzének is az árában levő részével együtt való ajándékát köszöni a kollegium nevében, de fentartja, hogy ha a szükség kivánná, ezen ajándékot miként recompensálja.

1831-től 1850-ig következőleg váltakoztak e hivatalok viselői: 1831. jul. 11. rector *Molnár Sámuel* több évig folytatott hivataláról le akar mondani, de fölkéretik, hogy még egy évig folytassa. 1832. jul 9. A gondnokok és Antal János jelen nem létök miatt a rectorválasztás szept. 30-ig haladott. Ekkor *Péterfi Károly* paedagogarcha kineveztetik az eddig is megtartott rendszerint a rectori hivatalra, de munkája kinyomatása végett, a jövő karácsonyi szünideig legalább, haladékot kér. Beleegyezvén Molnár Sámuel rector is, hogy addig viseli a hivatalt, és hogy Péterfi Károly annál inkább czélját érje, a paedagogarchai hivatal a jövő szorgidő kezdetével *Dósa Elek* uj tanárra bizatik s Péterfi kérése megadatik. Decz. 23-án a rectoralis levelek átvételéig is a már kinevezett rector Péterfi Károly — Molnár Sámuel decz 20-án bekövetkezett halála miatt — megkezdi hivatalát s 1834. decz. 31-én jelenti, hogy hivatali ideje lejárt, s mentessék föl alóla. Ujból meghagyatik. Fél év mulva 1835. jul. 4-én ujból kéri fölmentését gyengült egészsége tekintetében. Ekkor *Bodola Sámuel* neveztetik ki rectornak s folytatja 1838. jul. 4-ig, egyházi főjegyzővé történt megválasztásáig. Most Dósa Elek és Ercse János szólittatnak fel a rectori hivatal folytatására; de Dósa tanvezetői hivatalával, Ercsei pedig cursusai kidolgozásával mentvén magukat, *Török Jánosra* ruháztatik a rectorság s 1841. *Ercsei János* váltja föl. 1844. jun. 30. Ercsei helyett rector *Szász István*, Dósa helyett tanvezető *Török János*, 1848. jul. 11. Szász István helyett rectorrá *Török János* neveztetik ki, Török helyett pedig *tanvezetővé Ercsei.*

---

[1]) Felesége betegségén kivül az irodalom voltak az akadályozó körülmények. Ekkor irta „A virtus győzelme a szerelmen“ és „A szerelem győzelme a virtuson“ czimü darabjait.

1850. jan. 3. Török János rector a körülmények által felhivatva s kényszeritve érzi magát igazgatói hivataláról időközben is lemondani, jelentése értelmében elfogadtatik lemondása s az igazgatói hivatallal *Szász István* bizatik meg.

Ercsei János tanvezető is gyengélkedő egészsége tekintetéből lemond s helyébe *Hegedüs János* neveztetik ki.

A rector- igazgatónak benn az intézet kebelében segédkezésére állottak az officialisok, iskolai hivatalnokok *senior* és *contra* (lásd 523—526. ll.) Az officialisokhoz számitották a könyvtárnokot is. Ezen hivatalokra a tanári kar jelölt ki 3—3-at s azok közül választotta az ifjuság az illető hivatalnokokat. A könyvtárnok a könyvek kiadásán és bevételén kivül még más kötelességeket is teljesitett. Árult papirt a tanulóknak, a megrendelt kézi-könyveket ő árusitotta el, ugyszintén a raktárba — depositorium — biztositás végett betett ládákra, tárgyakra vigyázott s mikor az illetők kivették, az őrizés díját felvette s arról számolt. 1810. a letett tárgyak őrizetének dija 6 frtban állapitatott meg. Volt egy könyvtárfelügyelő, thecae inspector, rendesen a philologia tanára.

Deákok, togatusok, convictus, alumnus.

Kollegiumaink szervezésében és fölszerelésében elődeink a külföldi kollegiumok példáit követték. A secularisatio idejében (1557.) üresen maradott kolostorokat a tanulóknak adták lakhelyül, és jóllehet kezdetben csak — az ifju clerikusok módjára — bokáig érő fekete köntössel megkülönböztetett theologusok, azután pedig mindazok, kik a classikai tanulmányok bevégzése után a felsőbb tudományok hallgatására bocsátattak, ugyanazon épületben bezárva laktak, egyforma hosszu *togába*[1]) öltözve jártak és a ruháról *togátusoknak* s a latinnyelv tanulásáról és müveléséről *deákoknak* hivattak és hivatnak ma is.

Latin és elemosztályosok kezdettől fogva a kollegiumokban együtt voltak, kiknek köztanitókat a végzett deákokból tettek, magántanitókat a leczkejáró togátusok közül s igy tanitók és tanitványok egy hajlékban a kollegiumban együtt laktak és étkeztek.

Ezenkivül a togátusok a fejedelmek s magánosok adományaikból mindennap kenyeret v. czipót s több-kevesebb mennyiségü pénzt

---

[1]) Hosszu, sötét, előlgomboló öltöny.

is kaptak s ezek *alumnusok* voltak. A kik ily kedvezményben nem részesültek legalább ingyen lakást s tandij mentességet élveztek. Továbbá igen sok szegény tanuló a deákoknak vagy gazdagabb tanulótársaiknak szolgája volt s ezek segélyével tanult, kik közül kezdettől fogva sok, igen jeles egyházi és világi férfi vált. (Salamon József De Statu Ecclesiae ref. in Transilvania).

A togaviselést rendeli 1682. az Enyeden tartott közgyülés.

„Ennekutánna (1682) a deákok mindenik kollegiumban: enyedi-ben, kolozsváriban és fehérváribau *hosszumentét* vagy *togát* viseljenek. Melynek viselésére, hogy az ifjuság annál könnyebben reáhajtattassék, most az egyszer a kollegium jövedelméből csináltassanak a curatorok togákat a deákoknak, melyeket mikor aztán kimennek a kollegiumból, tartozzanak a professorok gondviselések alá adni. Ennekutánna pedig, a kik deákokká lesznek, maguk szerezzenek maguknak togát.“ (Bod Polikarpus 129. l.)

A rendes *togátus* deákokon kivül voltak a *publikus deákok*, kik a klassisok bevégzése után deákok lettek ugyan, de nem hallgattak minden leczkét és rendesen városon laktak, nem a kollegiumban, togát nem viseltek s igy az iskolai javadalmakat sem élvezték. Ezek többnyire a nemes és mágnás ifjak voltak, kik később a harminczas, negyvenes években *extraneusoknak*, *publieus extraneusoknak* is[1]) neveztettek, az iskola törvényei megtartására aláirásukkal kötelezték magukat ugyan, de a városon lakván, életmódjuk s erkölcsi magukviselete felett felügyeletet, ellenőrzést gyakorolni nehéz volt s ép ezért bizonyitványaik erkölcs rovata vagy üresen hagyatott, vagy annyi jegyeztetett be: „A kollegium törvényeivel megegyezőleg élt, mig a kollegiumban tanult.“ (1837., 1838. prof. gy. jk. Benkő F. Parnassusi időtöltés 7. darab).

A deákok és classisták között voltak a *neutralisták*, kik napjában czipót kaptak s ezért holmi szolgálatot teljesitettek.[2]) (Benkő F.)

1795. az előljárósag az öltözetet illetőleg következő intézkedéseket

---

[1]) 1845. márcz. 12. prof. gyülések jkve.

[2]) 1798. volt 12 neturalista s hogy az örlés dolga könnyitessék a deákokon, azt határozza az előljaróság: „mig a deákok száma 90-re kitelik, addig még 12 neutralista vétessék be a mostani 12 mellé.“

teszi: minden deáknak *togája* legyen. Az ujévi szorgidő kezdetén a kinek nem leszen togája, elveszti alumniáját; a kinek nincs alumniája, czipója vonatik el mindaddig, mig togát szerez. Ezután pedig senki is addig deáknak be nem vétetik, mig magának togát nem szerez. A mely deák rongyos togában jelenik meg templomban, professornál vagy más tisztességes helyen, mindannyiszor egy garast fizet. 9 hó mulva már sulyosbitják e büntetést: ki egyszer toga nélkül megy ki a városra, sőt ha csak a kapun kilépik is, fizessen egy mfrtot, másodszor kettőt, harmadszor 3-at; ha pedig többször is, beneficiumától fosztassék meg. A primariusok mindenkor kétannyit fizetnek. A senioroknak régi szokás szerint a toga nélkül való járás megengedtetik. Hasonlóan bünhödjenek, kik könyörgésre, leczkékre, osztályba egy *köpenyegben*, papucsban menni merészelnek — betegség és lábfájás figyelembe vétetvén. Ki a büntetéspénzt 3 nap alatt be nem fizeti, a contra scriba — könyvein togáján kivül vegyenvétessen eleget.... Recreatiora kimenni sem engedtetett meg toga nélkül a deákoknak.

„Némely deákok nem tartván szemük előtt, hogy alamizsnából épitett szobákban laknak s alamizsna-kenyérből élnek, *chapudeles ingeket* (fodros, bodros, tászlis ing) viselnek. Az ilyen vanitás sem a városon, sem a kollegiumban meg nem engedtetik."

Tarka, szines, fehér *nyakravaló* viselése is tiltatik. A *kalapnak* háromszegre való alakitása és viselése parancsoltatik.

1800. máj. 15. Az ifjak közül soknak a haja, betegség s más ok miatt elhullván, a rectorra bizatik, hogy megvizsgálás után a gyér haj levágását megengedje. Ki rectori engedély nélkül ezt tenné: büntetése házi arestom. 1801. a főkonsistorium a hajnyiratást megengedi, csak hogy visszaélés ne engedtessék az ifjaknak ebben is. E tekintetben tervkészitést határoz az előljáróság.

1805. reverenda, 1834. magyarka.

1805. febr. 2. A consistorium rendeli, hogy az *uj dolmány készitésében* semmi excesszus ne legyen. Conscribaltassanak a togák s publicaltassék, hogy a jövő examenig kiki készittesse meg. Ez ujból bajt okozott, mert a deáki köntös behozását illetőleg 1806. szeptember 1. a tanári kar jónak látta törvényolvasáskor kihirdetni, hogy szept. 17-ig, a mikor lészen a dislocatio, a 90-es számban levők közül, kiknek nem lészen köntösük, locusok elvétetik és más dislocatioig nem is fog adatni, sőt czipót sem fognak kapni. A 90-es

számban pedig senki is be nem vétetik, mig u. n. *reverendája* nem leszen. 1813. jun. 30. megint rendeli a tanári kar, hogy szeptemberre mindennek törvényhez illő köntöse legyen s abba járjon a kollegiumon kivül. Az ifjak közül ugyanis többen az u. n. reverenda helyett *kaputot* csináltattak s abban jártak. Ez tette szükségessé az ujabb intézkedést. 1822. szept 16-án megint rendeli a tanári kar a 90-es deákoknak minden deáki jogok elvesztése alatt a *reverendát* s azoknak minél hamarább való revisioját.

1834. nov. 5. Az eddig szokásban volt *reverenda* helyett a consistorium leirata szerint a *magyarka* törvényes köntösnek elismertetik s közönségessé tétetik, hogy az ifjuság szorosan tartsa meg a lex vestiariat és vagy *reverendával* vagy *magyarkával* járjon.

1847. aug. 19. Az előljáróság határozza, hogy az legyen általán sötét szinü, a felső köntös hosszu magyar dolmány (magyarka), melyet kötelesek viselni, valahányszor ünnepélyes gyülekezetben testületileg jelennek meg, akár az iskolában, akár azonkivül.

Hajviselet.

A deákok hajviselete sokféle volt. 1770—1780. között a fej közepén mind kurtára nyirták, elől és hátul hosszan hagyták, s az elsőt a nyirt hajon keresztül hátrafésülték a hátulsóhoz, s a hol az első a hátulsóval összeért, ott horgas fésüvel összefoglalták, a fésü az egyik fültől a másikig ért s azzal gyakran kellett simitani, ujra meg ujra egybefoglalni, mert az elölről hátrafésült rövid haj gyakran kibujt a felső alól és szétment. És azt a nyirást nevezték *calamistralni.*

Ezután a fej közepét nem nyirták meg egészen, hanem a kinek tömöttebb volt a haja, közbe-közbe egész fején meggyéritette. Ez is *calamistrálás* volt.

Utoljára nem is gyéritették, hanem csak a végét vágták egyenlően (bütüztek). Némelyek pedig egészen a hátuk közepéig is lenőni engedték.[1]) Ebből a lett utoljára, hogy a professorok azt rendelték, hogy senkinek is a mentéje gallérjának prémje alsó felénél alább ne érjen a haja. De igy sem volt jó, hanem végre vesszőből mértéket vágtak, azt az Oeconomus v. Apparitor szombaton délután

[1]) 1795. decz. 2. A hajnak oláh papok módjára való megnevelése és viselése meg nem engedtetik, hanem annak illendő kurtaságra való elvágását rendeli az előljáróság.

szobánként elhordozta és mindenkinek akkorára kelett bütüztetni a haját.

Ez mind alkalmatlan volt, mert horgas fésü nélkül szétment a haj s kivált a kinek erősebb hajszálai voltak, mint egy szénásszekér ugy állott. Mert horgas fésüt a fején hordozni nem volt szabad. Azért a hányszor látták, annyi garast fizetett a diák. A mig háromszögü felakasztott karimáju kalapot viseltek, addig a horgas fésüt a kalap karimájába bedugták s mikor olyas helyre akartak bemenni, az ajtó előtt kalapjukat levéve, hajukat megsimitották s a fésüt visszatették a kalap felakasztott karimájába s ugy mentek be a házba. Elkezdődik pedig egyszer, hogy a mely külső emberek pántlikába tekert hajat, azaz czopfot viseltek, nagyobb kényelemért elől a fejük tetején tövig lenyiratták hajukat. Ezt *dupé*nak nevezték. Ezt megszeretik a deákok is és vagy haton 1792. a nyári szünidőn dupét vágatnak, a kik tehetősebb emberek gyermekei s bátrabbak voltak. Beállván a kollegiumi ujesztendő, régi szokás szerint szeptember 21-én törvényt olvasnak és akkor a kik a dupét vágattak volt, mindeniket megbüntetik négy-négy forintig, talán azért, mivel ezt a dupévágást ezelőtt nem sokkal a katonák kezdették volt legelőbb, még pedig csak a gyalogok. Azonban a deákoknak megparancsoltatik, hogy hajukat megneveljék. (120—122. ll. Fogarasi Sámuel).

Kilenczvenes deákok a m.-vásárhelyi kollegiumban.

Eredeti intézkedés szerint a 90-es számban levő deákok tartattak tulajdonképen valóságos deákoknak, ezek élveztek minden jótéteményt. A többiek *expectansok* voltak a subscriptio után is, mig a 90 számba bejutottak. Igen természetes, hogy a jelesebbek rendre és érdemességük alapján nyerték meg ezt, sőt a kik már benne voltak is a 90 számban, kiestek abból, ha több volt secundájuk, mint prima calculusok, akár theologusok, akár jogászok voltak. (1838).

A 90-es szám eredetét — bár pontosan kimutatni nem tudjuk, valamint azt sem, miért éppen 90 és nem kerek számban 100 vagy 80 — a kollegium keletkezése idejére tehetjük. A vélemény az volt hogy az egyesüléskor (1718.) 90 volt a togátusok létszáma, s hogy a vásárhelyi ref. egyház is kezdet óta 90 deáknak engedett volna szabad bejárást a temetőbe.[1]) Más adatok szerint (Aranka gyüjte-

[1]) Molnár János brassói ny. ref. lelkész jegyzése.

mény. Az Erdélyi Muzeum levéltárában) 110 volt. 1729-ben 103, ebből 33 alumnus volt az uraké,[1]) 12 a városi polgároké, 4 élt a maga költségén, 54 az ország költségén (caeteri sunt alumni totius regni) s ezek számára mindennap vettek 14 font hust. (Teleki levéltár 2690. uj rendezés). Ezeket e szerint gyüjtött adományokból élelmezték és tartották fenn, s igy nem lévén biztos alap mindig annyinak fönntartására, nem mentek tul a 90 számon.

1805. jul. 1-én Antal János prof. javasolja a curatoralis gyülésben, hogy ha lehetséges lenne, jó volna a deákok számát legalább *százra* szaporitani s ezeknek legalább locust adni, mintbogy az ifjak későre mehetvén be a 90 számba, elkedvetlenednek s idehagyják a kollegiumot. A professoratusra bizatik, hogy irjon ezen ügyben a főconsistoriumnak. Irt-e vagy nem, s ha igen, mi eredménye lett? nincs nyoma jegyzőkönyveinkben.

1798. nem volt teljes a 90-esek száma, ezért, hogy az őrlés dolga könnyittessék a deákokon, a meglévő 12 neutralista mellé 12-nek felvételét határozza az előljáróság.

Minő javadalmakban részesültek a togatusok, a miért oly fontosnak tartották a 90-es számba bejutást?

Tandijmentesség, ingyen locus, czipó, alapitvány (pénz). A XVI. században is több példáját látjuk az ifjuság kiképzése és müvelésére forditott segélyezésnek. A XVII. században Bethlen Gábor fejedelem ment elől jó példával s követték fejedelem utódai: Rákócziak, Apafiak, s ezek mellett a mágnások és nemesek, Bánffi, Bethlen, Teleki, Rhédei, Korda, Barcsai, Naláczi, Gyulai, Józsika, Kemény, Kendeffi, Macskási, Dániel, Récsei, Szalánczi, Székely stb. buzgó és áldozatkész prot. családok.[2]) Ezeknek pénz, buza, bor és mindenféle adományaikat hátrább felemlitjük. Vajha a nemzeti fejedelemség megszünése után következett vallási és politikai változások, átalakulások ne dugják be az éltető forrást a XVIII. században. De fájdalom, a század utolsó tizedében jegyzőkönyveink

---

[1]) Érdekes ezen jegyzékben a patronusok czimei: Grófok: 3 Teleki 4 Bethlen, 1 Bánffi. Bárók: Józsika és Kemény, Gyulai F. generalis excellentias, a többiek: illustris, spectabilis, Szathmárnémeti, kolozsvári professor clarissimus. Összesen 23 kegyur.

[2]) Ezen családok ősi czimereit s nehánynak ezüst emléktábláit, ma is kegyelettel őrzi kollegiumunk könyvtárában.

lapjai — melyek csak akkor veszik kezdetüket — szegénységet, kenyérhiányt tüntetnek fel folytonosan. Szóljanak a példák. 1794. a kollegium patronusai és patronaitól adatni szokott rendszerént való alamizsna buzával meg nem érvén, deákok kiküldését határozza az előljáróság a körül levő helységekbe levéllel és libellussal gabonakéregetés végett. 1798-ban Magyarországra ugyanezen czélból s a majdnem összeomló klassisok s más épületek helyreállitása végett 4 deákot és 4 neutralistát.[1])

A beállott uj század sem hozott áldást és bőséget magával, sőt miután a kollegium már halaszthatatlan épitését megkezdette, 1801. még nagyobb mértékben érezhető volt a kenyérhiány, elvonatván kollegiumunktól az örményesi, lekenczei, teremi, m.-bodoni s több más dézmák. Többször történt folyamodás a főconsistoriumhoz segélyért, hogy a kenyérhiánynak eleje vétessék. De ez se győzte kellőleg mind az épitési költségben segélyezni, mind az ifjuságot éleimezni. Ily szorult helyzetben a deákoknak két czipó helyett egyet adnak (1801. márcz.) Junius 3-án megbizzák a rektort, vétessen annyi gabonát, a mennyi elégséges leszen ezen szorgidőre; a kiknek módjuk van, hogy czipó nélkül ellehetnek, azoknak szép és tisztességes módon értésükre adják, hogy ily szoros körülmények miatt czipó nem adathatik. 1802. nov. 14. Hogy a kenyérhiánynak eleje vétessék, arra más módot nem lát a tanári kar, hanem ha minden beneficiumos alumniájából annyi levonatik, a mennyivel 7 hóra való buzát lehet venni és a levont összeg gabonavételre forditatik.[2]) 5 nap mulva az előljáróság határozata ez ügyben: dolgoztassék ki,

[1]) A kéregető deákok utasitása: A mi pénzt gyüjtenek, visszajövet tegyék le Debreczen városa főbirájánál, az ott levő superitendenssel egyetértve; a rektor professort minden két hétben tudósitsák; hiven járjanak el megbizatásukban, a libellusba pontosan bejegyezzék v. jegyeztessék az adományokat s az adakozók neveit s erre hittel is kötelezteinek; csak a Tiszán innen és tul való kerületekben kéregessenek, Pest és Budáig felmenvén, még pedig egyenként eloszolva. Jutalmak: Azon összegnek, melyet kéregető patens levéllel kapnak, 3-ad része; a mit pedig a Méltóságokhoz irott levelekkel, annak tizedrésze. Ezen harmad és tizedrész összegnek tizedét mindenik deák a melléje rendelt neutralistának kiadja. Előlegül utiköltségre 15—15 frtot kapnak, utólag rátájokba beszámitandólag.

[2]) Voltak *utensek* is, a kik buzát adtak v. vettek s azt a seniornak beszolgáltatták, ki a kollegium gabonájával megőröltette s a czipót rendesen kiadatta. 1798. nov. „Czipó egy utensnek se adassék, mig a buzának felét (anticipato) előre be nem fizeti. Kötelessége lészen a seniornak, hogy az efféle buzát beszedje, különben tartozik maga megfizetni. Az utensek száma nem kisebbitetik és a senior keze alá ebben a dologban a professorok nem szólnak.“

mennyi gabona kivántatik esztendő alatt az ifjuság számára, mi az alap, mennyi gabona jő be a patronusoktól? és közöltessék az ifjusággal az előbbi terv is. 1804. Az alumnisták kérik benn maradt alumneumjok kiadását, a publicus praeceptorok czipót kérnek „Nem lehet őket megkülönböztetni a többiektől“ ez a határozat. 1810. Mig az alapitványi alapokat nem egésziti ki, nem állitja helyre a consistorium, addig több alumneum ki nem adathatik a most actu meglevőken kivül. 1814. kérdésben forog, a kolleg. alumniakat nem kellene-e felfüggeszteni, mig az elveszett kapitalisok kiegészitetnek (devalvatio), minthogy 3 évtől fogva nem levén mód mit kiadni, nem adatott ki semmi beneficium? Vagy talán a megmaradott beneficiumoknak fele adassék ki, fele pedig az alapot szaporitsa? Ez utolsó tetszik inkább, ha a főconsistorium beleegyezik. A kosztos tanitványnyal biró deákoktól is elvonatott a czipó több izben (1806., 1811.) A buza dézma s abból süttetett czipó azután is folytonosan fogyatékos volt s e miatt a deák szolgák számát is 1834. 90-re, 1847. pedig, a köztanitók fizetésének könnyebben eszközölhetése tekintetéből is[3]), 50-re szállitották le.

1838. jul. 27. Felsőbb rendeletek szerint egy tudományról másnak hallgatására nem bocsátathatván azok, a kik azon tudományban a *I. ae classis calculusra* szert nem tettek, minthogy főiskolánkban a felsőbb tudományoknak mostani tanitási módszere ezen felsőbb rendeléseknek betüszerint való vételét s gyakorlatba való hozását lehetetlenné teszi. Ennélfogva azon felsőbb rendeléseknek czéljából határoztatott:

Főiskolánknak eredeti elintézése szerint a 90-es számba levő deákok lévén azok, kik az iskolai beneficiumokban részt vehetnek, minthogy az emlitett felsőbb rendelések a beneficiumok felállitása czéljával megegyezőleg a szorgalmas tanulás előmozditását sürgetik: ennélfogva ezután azok, kik jelenleg nincsenek a 90. számban, abba csak azon feltétel alatt vétetnek be, ha az általuk hallgatott tudományokból általán véve több *primát*, mint *secundát* nyernek.

A jelenleg 90 számban levő, de a mult iskolai évben az irt értelemben primae classis calculust nem nyertek, arra figyelmeztetnek, hogy ha ezen folyó iskolai évben több primát, mint secundát nem nyernek: *a 90-esek számából ki fognak esni*. Ilyenek voltak a theologusok közül 4, a jogászok közül 13.

---

[3]) A szolgák tandijmentesek voltak és ha sok szolga volt az osztályokban, a tanitók rövidséget szenvedtek.

A 90-esek számába nem fognak felvétetni, ha több primát, mint secundát nem nyernek a jelenleg 90-es számban nem levők 18-an.

1839. jun. 28. Az előbbi határozat értelmében egy kiesett a 90-esek számából; tizenegy nem megy be a 90-esek számába.

Marosvásárhely „város deákjai"

A kegyurak, nemesek példáit követte a városi polgárság is. „Jámbor, buzgó, kegyes polgárok iparkodtak az egyes nagyok után törekedni; a czopfos ősök lapos fősüje alatt életrevaló gondolatok ébredtek s egymásszori találkozása nehány egyházi tagnak megérlelé azon eszmét, hogy összevetett vállal nehány jóramenendő deáknak élelmezését kiállják, számokra sorra főzetnek.

Az üdvös vállalat megkezdetett; a deákok a házhoz jártak, a mi később alkalmatlanná vált s a szokás oda módositotta, hogy ám lássák a deákok, ha nekik tetszik, a pártfogók a kollegiumba is felküldik az ételt. Előbb a pártfogok állták ki a felhordókat; de ez már nekik levén alkalmatlan, felszólitották a deákokat, hogy hát csak vitessék fel a főzeléket, ha enni akarnak. Ezen inditványnak is találkoztak gazdái. De megint a pártfogóknak is eszökbe jutott, hogy bizony csak visszás dolog az, hogy ők valakit élelmezznek s azoknak képüket se lássák, hisz bár az isteni tisztelet alatt a templomban találkoznának. A deákok is megértvén a polgárok kivánságát, köznapokon is megjelengettek a templomban s lassanként kötelességöknek ismerték az ottani szolgálattételben részt venni. Ez Vásárhelyt a „város deákjai" alapitványnak eredete, a fehérvárit lásd 542. l.

Kötelességök volt a város deákjainak az élelmezésért[1]) és azon 120—150 mfrtért a mit a három innepen a polgároktól összegyüjtöttek, a templomban énekelni a kántor mellett, s délután, néha délelőtt is a lelkészek helyett könyörögni s a holtakat a „halál ellen nincs orvosság" gyászénekkel elkisérni az örök nyugalomra.

---

[1]) A polgárok rendre főzettek a város deákjainak, kik közül egyik megindult estve egy deák szolgával, ki utána vitte a nagyfazakat s az utjában eső ref. polgárok közül egy hétre is kirendelte a főzőket: egyik ebédet, a másik vacsorát adott. A nagy fazéknak *Gomer* volt a neve. A nagyfazék tartalmát nem voltak képesek elfogyasztani az illetékesek és szolgáik s a megmaradt rész elköltésére „ad publicum" kiáltással hivták azokat, kiknek nem volt kosztjok. Székely Ádám „A vásárhelyi régi nagyfazék." Vásárhelyi füzetek 1860, II. kötet 32—55 l.)

Ezen utolsó szolgálatért ismét 15—15 váltó krajczárt kaptak s néha még torozásban is résztvettek. A kollegiumban czipót kaptak. Számjok különböző volt: 1729. volt 12, a század utolsó felében leszállott 8-ra.

1794. nov. 1. Az elöljáróságí gyülés kérdést intéz a tanárokhoz: mi az oka, hogy a 8 városi alumnus helyett most csak 4 van? Basa professor ugy nyilatkozik, hogy az orgona felállításakor (1792.) szállitatott le 4-re Borosnyai L. Simon pap és Görög György kebli gondnok egyetértésökkel. Vissza állitani határoztatott. Ez azonban nem történt meg, sőt 1848. megszünt — egy félszázad óta pihen, ha a jelen nemzedéket ujból meg nem szállja a beálló uj században ősei buzgó lelkesedése.

A város deákjait a tanári kar nevezte ki s a városból a rector hire s engedélye nélkül nem volt szabad távozni.

A czipósütés beszüntetése s e helyett gabonaosztás az illetőknek 1845.

A szegény tanulók könnyebb tanulhatása czéljából régibb időkben tett kegyes alapitványok, melyek szerént több helyről buzatized [1]) rendeltetett s abból czipó süttetett a deákok és szegény tanulók között kiosztás végett, annyira megkevesedtek, hogy a begyülendő buzából csak két s nagyon ritkán három hóra süttethetik czipó s mégis azért a sütésre megkivántató tetemes költségen kivül a sütőt egész éven át szállással el kell látni.

Továbbá, nincs is azzal segitve az akkor czélzott s el is ért szükségen: mert a czipót igényelhetők nem számithatván előre a czipóadás idejének kezdetére, tartamára és végére, kenyérrel ugy ellátják magokat rendesen, hogy a sütés ideje alatt naponta kiosztott czipót a piaczon ugyan el is adják és pedig kevesebb áron, mint a mennyi költségbe a czipónak csak a süttetése is kerül. Ezenkivül a süttetéskor is czipó a deákok közül csak a precest járóknak adatván, az hathatós eszközül szolgál az ifjuság erkölcse romlására amennyiben a jegyzők (apparitor) által a precesen meg nem jele-

---

[1]) Gabona csépeltetés alkalmával a patronusok értesitették a professoratust s ez csépeltető deákokat küldött ki az udvarokba, mig a cséplés lejárt; a gabonát vagy a kegyurak és urnők szállitották be, vagy a kollegium. A csépeltetők kevés napdijat is kaptak a kollegiumtól. Igy volt a szüreteltetés is.

nők is megjelenteknek szoktak iratni csak azért, hogy igényelhető czipójoktól meg ne fosztassanak.

Ezen okoknál fogva a begyülendő gabona az igényt tarthatók között kiosztatni s a czipósütés beszüntetni határoztatott. (1845. jul.) A sütőház bérbe adatott Végre 1848. megszünt minden gabona jövedelem, s az 50-es években a gernyeszegi, bonyhai, b.-szentmiklósi, dátosi dézmákat megváltották az illető udvarok tulajdonosai s a bejött összeg a kollegium nyomasztó helyzetében a kényszer szülte szükség fedezésére forditatott.

Deák szolgák.

A deákok urak lévén, rendesen szolgát tartottak, vettek fel a szegényebb tanulók közül, kik szobát, ruhát takaritottak, kosztot hordottak, s ezen szolgálattételért kaptak kosztot, egy-egy darab ruhát. Ezekre vonatkozólag különböző intézkedéseket találunk jegyzőkönyveinkben. 1794. nov.: A deákok egy szolgánál többel ne terheltessenek. A szolgák megválasztásában legyen ügyelet a régebbiekre és az árvákra, a többiek várjanak, mig bejutnak s a kollegium legyen ezeknek is czipósegélylyel, a mikor lehet, addig is, mig a rendes szolgák közé bejuthatnak. A szolgák a kollegiumnak egyéb szolgálatot tenni nem tartoznak, hanem az udvar seprése és a kis ajtóban való vigilálás ezután is az ő kötelességök lészen. 1795. máj. A szolgák segéljék a szolgálatban a neutralistákat.

1799. jun. 1. Négy szegény tanuló engedélyt kér, hogy vizsga előtt Magyarországra kimehessen kézi munkájokkal magoknak pénzt, ruhát, eleséget, s könyveket szerezni. Megengedtetik, hogy vizsga előtt kirendelendő deákok kérdezzék ki s az eredményről tegyenek jelentést a paedagogarchának. Előbb beállott a munkaidő, mint máskor, s igy a rendes vizsgák után elkéstek volna.

1805. máj. A senior, contra és thekarius szolga immunisok, kollegiumi szolgálattól mentesek. A szolgátlan deákok elégedjenek meg, ha a szolgák a kamarai kötelességet teljesitik; azonkivül pedig senki a más szolgájának a gazda engedélye nélkül nem parancsolhat. A szolgátlan tanitványok, ha városon laknak, fizessenek minden hétre egy pénzt; a bennlakók pedig egy krajczárt. A primarius, szobafőnök szedje be minden pénteken, attól a szolgák curatora vegye át és a rectornak számoljon.

1847. jun. Kollegiumi rendes szolgáknak czipó helyett buza szokott adatni s kiosztatni, a senior bekérvén az osztálytanitóktól

a szolgák névjegyzékét. Egy osztálytanitó két szolga nevét nem adván be a buza kiosztás alkalmával, azoknak gabona árakat kipótolni köteleztetett azon mennyiségben, amint azon buza járt akkor a piaczon.

Korcsma, italmérési jog.

Még az egyesülés előtt (1718.) volt borárulási joga a régi iskolának, s a város, midőn a vándor kollegium, mint vendég egy évet itt már eltöltött s a főconsistorium az országgyülés és Steinville beleegyezésével állandóan itt maradásában és letelepedésében megállapodott, nem volt hajlandó befogadni s a 11 pontba foglalt s a consistoriumhoz felküldött okok között az első épen a korcsmajog, mely igy hangzik: „Mert minékünk s netalán ő kegyelmeknek is (a fehérvári kollegiumnak) lehet korcsomájok iránt különös privilegiumjok és hogy ökegyelmek a privilegiumunk praejudiciumára korcsomát tarthasanak, azt mi virtute privilegii ökegyelmeknek meg nem engedhetjük, köz is lévén a mi ez iránt való privilegiumunk a köztünk biró nemességgel, lévén ezenkivül mind a városnak s mind a városon levő czéheknek privilegiumjok, melyek ellen, hogy ökegyelmek impingaljanak, azt a mi régi szabadságunk, privilegiumunk meg nem engedhetnék".[1])

A kollegium korcsma jövedelme.

A tanároknak, kollegiumnak, könyvtárnak is adtak a kegyurak bort s azt a kollegium helyiségében, a hol most a nyomda van,[2])

[1]) Ref. egyház község levéltára 193—1718. Erre a consistorium replicaja: „Nem félhetnek marosvásárhelyi uraimék a collegiumnak oda való plántáltatásával magok scholájoknak elbomlásától és az addig practicált szép tanitásnak eversiójától, sőt inkább gyönyörködhetnek magok növekedésén és frequens (népes) collegiummá való tétetésén, megmaradván azonkivül ezután is előbbeni nevezeti és rendfolyása szerént az előbbeni beneficiumok, fundatiók, alumniák s azoknak administratioik magok erejekben." (34. sz. kolleg. levéltár.) A 2. pont szerint 30—36 s néha 40 diák is volt a scholában s innen felesen, becsületesen falusi mestereknek s papoknak is ki mehettek, a kik dicséretesen a sz. generalisban coordinaltattak is; sőt sokak olyanok származtak, hogy innen collegiumba menvén 2—3 esztendőre, akadémiákra mehettenek." Erre vonatkozik a *szép tanitás*, a consistorium válaszában. —

[2]) Az ifjusági olvasó szoba és a sorokra felvezető lépcsőzet között volt a lejárat a korcsmába.

elárusitották, megbizván egy deákot az árulással. Régibb adataink azt illetőleg következők:

1797. decz 8. (7. p.) *A korcsma jövedelme* régen a seniorok fizetése volt a korpával és buza aljával együtt. Ebből a következett, hogy a seniorok sokat jártak szét falukra borvásárlás végett s e miatt a kollégium dolga hátramaradott; másfelől pedig a seniorságra sokan vágyakozván a deákok közül, nem mentek ki a kollegiumból, hanem 14 esztendeig is eldeákoskodtak. Mind ez károsnak tapasztaltatván, a seniortól a borkorcsmáltatás ezelőtt, mintegy 30 esztendővel elvétetett s fix-fizetés rendeltetett számára. Ezután üresen állott 1776—1777-ig. Ekkor jónak látta a tanári kar ujból felállitani a bor és papiros árulást és a bejövő hasznot a könyvtár számára forditani. Ez igy folyt pár évig, a mikor Fogarasi Pap József tanár Teleki József főgondnoktól megnyerte, hogy a tanárok tüzifa szükségére forditassék, különben is a professoratus industriájából volt s arra a kollegium pénztárából semmi sem forditatott. A papirt pedig privatus emberek árultatták.

1802. márcz. 22. A kollegium épitése alkalmával a korcsma meginditatik. Azon professorok, kiknek a korcsma pénzből 50 frt rendeltetett volt tüzifára, ezen alapból benn maradott hátralék fizetésöket sürgetvén, a főconsistoriumhoz utasitatnak követeléseikkel. A preceptornak megrendeltetik, hogy adjon pénzt borvásárlásra.

1805. máj. 2. A professori fizetések gyarapitására, az addig kenyér-szükség potlására rendelt *korcsma jövedelem* applacidáltatván, a professorok a curatoratus megegyezéséből árendára bocsátják s prof. Bolyai Farkas jelenti, hogy kiveszi. Határozat: 1. Fizessen árendába 200 mfrtot, kezdődvén a terminus a 1-a junii 1805. 2. Öt esztendeig hagyassék nála. 3. Ha két-három év alatt kárát tapasztalná, előbb is felmondhat. 4. Fizetés legyen v. esztendő végivel v. angariatim. 5. A collegium tartozzék minden commoditásokat csináltatni: u. m. egy külön illem v. szükséghelyet, fatartó szint stb. Ugy látszik a bérlet nem sikerült Bolyainak, mert a következő évben okt. 24. a korcsmára nézve ujból intézkedik a tanári kar:

1. 160 német frtért esztendeig adassék ki ugy, hogy valamint eddig, ezután is a kollegium tartson korcsmárost, azaz, hogy czipét, fát adjon a kollegium, mint eddig a korcsmárosnak, a kit a kivevő a kollegiumból válasszon.

2. Hogyha pedig azt a pénzt senki meg nem adná, tehát a közelebbi szombaton kotyavetyéztesse ki.

3. Ha ott sem adná meg senki azon pénzt, akkor a dolog uj gyülésbe igazitassék.

4. A thekának Földvárról járni szokott borait, a mikor a professoratus kívánja, korcsomároltassa el.

A kollegiumi ifjuság mulatságai, időtöltései, játékai (recreatio.)

Komediákat játszodtak a kollegiumban 1770 körül, még az előtt a Czigánymezőn, a mai Német város helyén,[1]) mely a szentgyörgyutczai kertek tetejétől a Klastrom-utczáig és a várságczától az oláhtemplomig kiterjedett szép zöld gyepes síkság volt. Az oláhtemplom felől való szélében voltak a czigányházak, a Klastrom-utcza végén a Trébely szőlő felé vezető utcza kapunál a kéményseprőház. Ide szokott volt a kollegium szerdán és szombaton d. u. 2—7 óráig zászlókkal, dobokkal kijárni, labdázni, lánczszemezni s egyebeket játszani. Minthogy pedig a kollegiumban tartott komediákban kigunyolták, satirizálták az udvarokat, tanácsot, még a királyi táblát is, amiatt 1780 körül megtiltatott a komedia játszás. 1792-ben azonban Bethlen és Teleki tanuló grófok engedélyt nyertek s a vizsgák után junius 29. d. u. 4—8 óráig tartatott az első komédia, melyben a kisasszony szerepet I. Fogarasi Sámuel — e történet irója — vitte, előbb török azután magyar leánynak öltözve. (Fogarasi naplója 115—118 ll. körülményesen leirva.)

1794. julius 22. Az előljáróság egy komédiának és némely deákok által készitett tragédiának eljátszására jelöli meg junius utolsó és julius első napjait. Ettől fogva nincs nyoma a szinjátszásnak jegyzőkönyveinkben 1844-ig. Ekkor február 7. némely tanuló ifjak azon kívánságára, hogy magok társalgási-mivelésök, főleg pedig az olvasó-társaság könyvtára gyarapitása czéljából a közelebbi husbágyó hetében szindarabot adhassanak elő közönségesen, válaszolja a tanári kar: A kitüzött kettős törekvés méltánylása mellett is a választott eszközt semminemü tekintetben czélravezetőnek nem találván, kérelmetek kívánságának eleget tenni nem állhat hatalmában.

A játszásra kivonulást illetőleg következőket jegyezte föl még Fogarasi. Zászlók régen a Cellától csak a poetika osztályig, illetőleg azoknak volt zászlójok s az osztályok ezekkel mentek dobszó mellett a Czigánymezőre a vár mellé. A logicusoknak Fogarasi csináltatott zászlót.

---

[1]) II. József császár parancsából nyilaztatott fel ezen mező és 5 frtért adatott egy-egy nyil a bevándorolt németeknek. De ezek meg nem gyökerezhettek, eladták itten nyert jószágaikat.

Minden kivonuláskor két deák követ előre értesitette a várparancsnokot, hogy dobbal, zászlókkal fognak a vár előtt elmenni. Volt olyan parancsnok is, a ki nem akarta megengedni, de az urak közbejárására beleegyezett.

A kivonulás a Czigánymezőre a Sáros-utczán le (ma Eötvös József-utcza) a vár előtt fel történt. Minthogy pedig a pápisták mindig haragudtak azért, hogy ők szent czélra használják a zászlót kőrmenetek alkalmával, a kálvinisták pedig játékra, tehát egykor, midőn a kollegium a Sáros-utczán a plébánia kőkeritése mellett ment, nehány pápista tanuló a kőfalon állván csudát látni, két zászlót elkaptak és beragadtak. A zászlókat azután felszentelték s kőrmenetek alkalmával használták. (?) A kollegium pedig azután az Ebhát (ma Kazinczy) utczán vonult ki a Czigánymezőre. (150—155. l.)

A kollegium játszóhelye a királykut felett 1848-ig.

A város külső szántóföldeinek árverezés által 1804-ben történt eladása alkalmával a kollegium előljárósága is választott s megvásárlás végett ki is jegyzett négy hold földet egymás mellett, hogy azokat körül keriteti az ifjuság használására játszóhelynek. Minthogy azonban a kollegium és tanári lakok épitése miatt erre pénzt nem fordithatott, a 129 rfrt 56 krajczárt gyüjtés által hozta össze. 1828. ápril. 1. A tanácstól cometaneusokat kér s a kimért földet körül sánczoltatja. (3455. sz. a.)

E volt játszóhelye az intézetnek 1848-ig, e volt a testedző tér, melyet az uj korszak beállásával a tornaterem, rendszeres testgyakorlat váltott fel. (Lásd a kollegiumi játékok leirását részletesen Koós Ferencz „Életem és emlékeim“ Brassó, 1890. I. k. 145—149. l.)

Az ifjuság mulatságait illetőleg még e pár adatot találjuk jegyzőkönyveinkben.

1804. jun. 26. A classis praeceptorok classisaikkal tanulás és recreatio végett a mezőre kivánkozván kimenni, engedélyt kérnek. Szeredán és szombaton délután 3—6 óráig a tanvezető hirével kimehetnek, de ugy, hogy a praeceptorok a gyermekek által okozható kár iránt felelősök lesznek,

1831. jun. 25. Az alsóbb classisták egyszer, a felsőbbek háromszor kibocsátatnak az *erdőre*, mindenkor jelentés tétetvén a város birájának, de egyszerre 2 classisnál több ne bocsátassék ki,

és ugy, hogy legfeljebb 7 órára estvére haza térjenek, még pedig minden lárma nélkül.

1833. febr. 4. Bálbamenetel csak a vizsgák után engedtetik meg a deákoknak engedély-kérés mellett.

1847. aug. 19. A bálokat és szinházakat illetőleg az eddig fennállott törvény oda módositatik, hogy azoktól az ifjuság általánosan ne tiltassék, hanem az illető tanári karra bizatik, egyfelől az ifjuságot elzárni mindazon báloktól és szinházi előadásoktól, melyek az ifjakra bármi tekintetben is káros hatással lehetnének; másfelől azonban meghatalmaztatik az illető tanári kar, hogy az ifjuságot oly bálokba és szinházi előadásokba, melyekben az ifjak erkölcsi épségének veszélyeztetésétől semmi részben tartani nem lehet, elbocsáthassa.

A kollegium játszóhelye szerzésével kapcsolatosan, mint rokon tárgyat, röviden megemlitjük még itt a következőt.

A mult század utolsó tizedéig a város határa osztatlan, közös birtok[1]) volt. Ekkor a tanács fölméreti a határában levő buza- és törökbuza földeket, sessiok után bizonyos, de kevés összegért örök áron leendő eladás végett. 1794. nov. 1. az előljárósági gyülésben a professorok előterjesztik, hogy a professoralis házak után esendő földek megváltassanak-e és ha meg, mi formán? Végeztetett, hogy a curatoratusnak arra facultasa nincsen, hogy ezen vásárra a kollegium fundusából szabadságot engedjen. Hanem ha a professorok, mint privatus személyek, azt a vásárt magok költségeken megtehetik, az ellenére nem lészen az inclitus curatoratusnak. Hogyha pedig tetszik a professoratusnak a dolgot előbb vinni azért, hogy magát a következendőbeli professoratus előtt megmenthesse, irja meg inspector curator gróf Teleki Mihálynak Kolozsvárra, ki is ott a dolgot a mltsgos főconsistorium elébe terjeszti.

1795. dec. 2. Ezen ügyben irt a tanári kar kérelmet a tanácshoz, de azt nem irta alá két professor azon okból, hogy nem kell indokolni kérelmöket, hogy t. i. minek alapján kérik a földeket. A tanács válaszolja: Kiki a maga véleményét tegye irásba s azután határoz ezen ügyben. A pénzhiány 100 év előtt is, ugylátszik, akadályt görditett a jó czélok kivitelének utjába; a földváltás elmaradt s igy egy kis jövedelem forrásocska nem nyilt meg az utódok számára is.

---

[1]) Lásd a „Földközösségről" irt tanulmányát Tagányi Károlynak „Magyar gazdaság-történelmi szemle első évf. 4—5 füzet 1894.

Iskolai törvényeink.

1. Erdélyrészi ref. iskoláinkban használt legrégibb törvények, melyekről már szólottunk, (564. l.) s a melyek forditásban láthatók 66—79. lapokon, a gyulafehérvári régi iskola törvényei. Ezeket használta vásárhelyi iskolánk 1718-ig, ugyszintén a szászvárosi és székelyudvarhelyi is[1]) több kevesebb változtatással a viszonyok és helyi körülményekhez képest. Sőt biztosra vehetjük, hogy Kolozsvárt is az óvári iskolában 1608—1656-ig épen ezen törvények voltak gyakorlatban.

2. 1630. Gyulafehérvárt a német tanárok uj törvényeket alkotnak „Leges illustris scholae Transylvaniae" czimen (lásd 544--555 l. forditásban) s ezeket használták ott 1658-ig s gyanithatólag az Enyedre átköltözés után is. Valószinü, hogy Kolozsvárra is ezeket vitte át és hozta gyakorlatba Apáczai 1656. collegiumi fokra emelvén az óvári scholát.

3 A sárospatak-gyulafehérvári collegium 44 évig a Patakról magával hozott törvényeket (173 l.) használta[2]) 1718-ig s Vásárhelyen is az egyesülés után, módositva s egyeztetve az itteni régi iskola gyakorlatban volt törvényeivel.

Ezen három rendbeli törvényekhez idő folytán, igen természetesen póttörvények, szabályozó modositások is járultak valamennyi iskolánál, a mint a helyi viszonyok követelték. A mult század végén tehát szükségesnek találta az egyházi főtanács az iskolák törvényei átvizsgálását s összhangba hozatalát s ezért 1796. az egyes iskoláktól bekéri az addig használt törvényeket s azokból készitetett mindenik erdélyi ref. kollegiumra, iskolára kötelezőleg szóló törvényeket latinnyelven. Ez volt használatban 1841-ig, a mikor ezen törvények magyarra forditattak s a mennyiben 1842. év kezdetéig a hozzájok járult rendeletek által szaporodtak és ezen törvényekkel megegyezőleg gyakorlatba jöttek, rendszeres egészbe foglaltattak 336—1841. consist. rendelet következtében.

4. 1796. alkotott törvények.

Ezen törvények vonatkoznak a togatus és ugynevezett publicus tanulókra (deakok) egyetemlegesen. Főbb pontjai:

---

[1]) Kis F. Sz.-udvarhelyi collegium története 23. l.

[2]) Lásd a pataki iskola törvényeinek leirását Szombati Jánostól Historia scholae seu collegii ref. Sárospataki ensis pag. 167—173. kiadta a Tiszáninneni helv. hitv. egyházkerület „Magyar prot. egyháztörténelmi emlékek" czimen 1860. Sárospatak.

A) A tanulás, fölvétel, beiratkozás, kézadással kötelezettség a tövények megtartására, leczkék, disputatiok szorgalmas gyakorlása, vizsgákon megjelenés (télben februárban szerdán és szombaton délután tartattak) legatióba járás. (Csak a theol. professor által dictalt v. legalább megvizsgált beszédeket, könyörgéseket mondhattak el) ének és harmonia gyakorlás az első két év alatt. Ezek a főbb pontok 1—18.

B) A tanulók erkölcséről 1—39. pont. Reggeli és estvéli könyörgés (preces) a nagyteremben, templomba, temetésre járás, curatorok, tanárok, isk. hivatalnokok, esküdtek, patronusok, papok iránt tisztelet és engedelmesség ; öltözetben tisztaság és illem, fekete és szederjes szinü magyar öltözet, toga nélkül kimenni a kapun nem szabad ; hosszu hajat növelni, vagy füleik körül összetekerni (copfot ereszteni) akár katonák és világiak módjára levágatni, tiltatik ; fogadókba, bálokba járás v. magán házaknál tánczolás tiltatik, szini-előadásokra csak ritkán a rector engedélyével ; fegyvert tartani tilos; mérsékelt dohányzás nem tiltatik; tüzoltás dicséretes kötelesség; tisztességes időtöltés megengedtetik, nyerészkedő játék tiltatik ; egy évig kimenni tanitónak szabad ; appáritort, vigilt, cursort hivatalában szóval gyalázni v. tettében akadályozni tilos. Ezen törvények alatt állanak a deákokra vonatkozókon kivül, a többi tanulók (discentes) különbség nélkül, sőt a nemes és mágnás fiak is s épen ezért ezen törvényeket mind a togátusok, mind a publicusok leirni s a jegyző által aláiratni[1]) köteleztetnek.

A senior, contra és iskolaszék esküdtei kötelességeik 1—2. p.
A két hivatalnok kötelességei általánosan 1—3. pont.
A senor részletes kötelességei 1—6. p. (lásd 525. l.)
A contra „ „ 1—4. p. (525. l.)

Az *esküdtek kötelességei.* 1—3. p. Vigyáznak az ifjuság erkölcsére benn az intézetben ugy, mint a városon s e tekintetben a senior és contrának segélyére vannak. Ezek kapuzárás után a szobákat rendre járják az appáritorral s megvizsgálják honn és benn vannak-e mind a szobákban lakók, a hiányzók neveit beadják a contrának, ügyelnek a reggeli és estvéli precesen a seniorral és a contrával együtt a rendre.

A *jegyző kötelességei* 1—4. pont. A 3 utolsó esküdt közül választatik a professorok és iskolaszék által. Vezeti az iskolaszék jegyzőkönyvét, s ha szükség, kiadja hitelesen a közölni valókat a

[1]) Két példány van; egyiket, mely a Dósa Lajosé volt, Erdős Ferencz irta alá 1824. máj. 1. és Antal János rector is 1825. szept. 27.

tanárok közbejöttével; a tanárok által közügyben küldendő leveleket, iskolai bizonyitványokat megpecsételi a rectornál álló pecséttel, a professorok tudtán kivül ezt tenni nem szabad, az ujonnan jött gyermekeket beirja az anyakönyvbe s a beirásért fizetni kelletó dijat, 12 denárt, beveszi s czédolát ad a gyermeknek, ki ennek előmutatása mellett vétetik be osztályba. A beirásért begyült pénz $^1/_3$-ada a jegyzőé, a többi térkép és jutalom könyvek szerzésére fordittatik.

A törvények szentül megtartása a hivatalnokok által 1—2. p.

A hivatalnokok eskü formái.

A *könyvtárnok* kötelességei 1—4. p. és eskü mintája.

Köztanitók kötelességei 1—8. p. *priváttanitóké* 3. p. *primariusoké* 5. p.

Segély, eleség, gabona gyüjtés, csépeltetés végett kiküldött deákok kötelességei és eskü formái 3. p.

Praebitor, czipó osztó, *appáritor* (oeconomus) és *vigilek* kötelességei.

5. Az 1796. törvények, a későbbi rendeletek betoldásával kiegészitve s magyarra forditva 1842.

A) Tanitást és tanulást szabályozó törvények 18. p.

B) Erkölcsi magaviseletet szabályozó törvények 39.

C) Az iskolai hivatalt viselő személyek kötelességeit meghatározó törvények.

I. Seniornak, contra scribának s az iskolai tanács esküdtjeinek kötelességeik.

II. Az iskola két officialisának kötelességei általánosan.

III. A senior kötelességei különösen.

IV. A contra-scriba kötelességei különösen.

V. Az iskolai tanács esküdt ülnökeinek kötelességei.

VI. A jegyző kötelességei.

VII. A két tisztviselőt és esküdteket kötelező törvények megszegésének büntetése (sanctio).

VIII. A könytárőrnek kötelességei.

Esküformák: senior, esküdtek, contra, jegyző és könyvtárőr számára.

IX. Köztanitók kötelességei.

X. Különös (privát) tanitók kötelességei.

XI. A lakószobákban első deákok kötelességei.

XII. Az apparitor kötelességei.

XIII. Az éjjeli őrök kötelességei.

XIV. Az önkéntes adományok gyüjtésére, vagy a dézmákból, avagy a jóltevők ajánlataiból a kollegium számára begyülendő gabona elcsépeltetésére kiküldött deákok kötelességei.

XV. A czipóosztó kötelességei.

NB. Ezekhez járulnak még 1847. észrevétel megtétele végett az egyházi főtanácstól kiküldött *tantervre*, *kollegiumi törvényjavaslatra* és *kollegiumi bizonyitvány képleteire* tett észrevételei s respective javaslatai a marosvásárhelyi kollegium tanárainak.

Két példányban: egyik 2-rét impurumban, a másik 4-rét tisztázva.

1847. az egyházi főtanács által kinevezett bizottság tagjaitól készitett javaslatok.

1. Kollegiumi törvényjavaslat 1847. ápril. tervezte Dósa Elek bizottsági tag.

Első rész. I. törvény. A kollegiumba fölvétel módjáról 1—7. §.
II. törvény. A tanulást tárgyazó kötelességekről, 8—13. §.
III. „ Az erkölcsi és illedelmi kötelességről 14—21. §.
IV. „ A felsőbbek iránti engedelmességről, 22—26. §.
V. „ A fegyelmi büntényekről 27—28. §., ez utolsónak 11. alpontja.
VI. törvény. A fegyelmi büntetésekről, 29—32. §.
Második rész. A kollegiumi törvények végrehajtásáról.
A) A kollegiumi felvigyázókról. A törvények megtartása felett őrködő közvetlen felvigyázói a tanuló ifjuságnak: a tanitók, primariusok, esküdtek, rendőr, paedagogarcha és a rector. 33. §.
VII. törvény. A tanitókról 34—36. §. VIII. törvény. A szobanagyokról (primarius) 37—40. §. IX. törvény. Az esküdtekről, 41—47. § X. törvény. A rendőrről, 48—50. § XI. törvény. A paedagogarcháról, 51—60. §. XII. törvény. A rectorról 61—68. §.
B) A büntények elitéléséről. A kollegiumi büntények első birái a kollegiumi törvényszékek: köztanitók, esküdtek, tanárok, gondnokok székei. 69. §.
XIII. törvény. A köztanitói székekről. 70—72. §. XIV. törvény. Az esküktek székéről. 73—77. §. XV. törvény. A tanári székről. 78—80. §. XVI. törvény. A gondnoki székről. 81—83. §.
C) A kollegiumi főkormányról. A kollegiumi kormányt kezelő kebelbeli legfőbb testület: az előljárósági gyülés, 84. §. XVII. törvény. Az előljárósági gyülésről, 85—86. §.

2. Tanterv, készitette az erdélyi ref. egyházi főtanácstól kinevezett bizottság, 1847.

3. **Gymnasialis osztályok rendezése**, az egyházi főtanácstól, 1847. jul. 16.

4. **Gymnasiumi terv??** (1847.)

5. **A theologiai katedra öszpontositásáról**, Bodola Sámuel, Salamon József, Török János és Kis Ferencz theologiae professorok és bizottsági tagok által készitett javaslat. Kolozsvárt, 1847. jul. 14.

1852. Az **Entwurf értelmében id. Szász Károly által készitett iskolai törvények.**

1852. szeptember elején szoros kötelességévé tétetett az elöljáróságnak az Entwurf értelmében iskolai törvényeket készitteni október végéig. Szakértő, jogász ember gyéren volt: Dósa Elek fogoly Józsefvárosban, id. Szász Károlyt kéri fel tehát az elöljáróság a törvény elkészitésére. Okt. 27-én készen volt s nov. 2. beküldetett Kolozsvárra az egyházi főtanácsnak a 3 iv terjedelmü következő czimü munkálat:

„Az erdélyi nagy fejedelemségbeli reformátusok tanodáinak oskolai törvényei s azok fentartásában s alkalmazásában müködő egyének utasitásai".

A kollegium pecsétje.

1557—1718-ig fennállott régi iskolánknak volt-e pecsétje — pecsétnyomója, nem tudjuk, nem találtunk adatot rá. Föltehetjük azonban, hogy volt ép ugy, mint az enyedi iskolának: „Sigillum Coetus N. Enied anno 1622." körirattal; czimre: asztal mellett ülő s maga előtt nyitott könyvet tartó tanuló.[1])

1718-tól fogva a Sárospatakról hozott pecsétnyomót, czimerét használja ma is intézetünk, mint sárospatak-marosvásárhelyi kollegium: SIGILLUM ILLUST SCHOLAE S. PAT. körirattal; czimere: szárnyas angyal, jobbjában irótollat, baljában félig nyitott könyvet tart. Lapjának hossza 3 cm., szélessége 2 1/2 cm. A sárospataki kollegium pecsétjétől, Szombati János leirása szerint (123. l.) annyiban tér el a vásárhelyi, hogy ott a szárnyas angyal jobb kezében könyvet, baljában trombitát tart.

A pecsét köriratán álló ILLUST szóval kell még tisztába jönünk, annyival is inkább, mert régi törvényeink, jegyző- és anya-

---

[1]) Bod P. Historia Hungarorum ecclesiastica. Tom II. pag. 454.

könyveinkben s okmányainkban mindenütt olvassuk: „Illustris schola“, „Illustre collegium“, sőt könyvtáraink csaknem mindenik kötetének tábláin ez áll: Liber illustris sholae v. collegii stb. Az ujabb időben magyarra forditva: „Nemes kollegium“, „Nemes ifjuság“. Comenius igen helyes magyarázatát adja.[1]) Ő az illustris (=nemes) szót ideanak tartja, nemcsak formaságból, hanem mert valósággal az; az iskola belől teljes fénynyel, világossággal (lux); kivül terjeszti, szórja a világosságot sugaraival (lumen) messze- szélesen, oszlatja az elmékből a homályt, üzi a tudatlanságot, világositja a népet, tanit minden szépre, jóra, nemesiti az érzelmeket, erkölcsöket, szóval: nemesitő- nemes intézet a schola, a kollegium.

A debreczeni kollegiumról azt jegyezte föl Fogarasi S. a mult század végén, hogy ott a professorok mind született nemes emberek, mert nagyon vigyáznak, hogy nemes emberből tegyenek professort, mivel Magyarországon a reformata religio csak tolerata és a nemesi praerogativánál fogva áll fenn inkább statusunk (Napló 236—237. ll.)

Jegyzőkönyvek.

a) *Elöljárósági-, curatoralis- gyülések jegyzőkönyvei.*

Rendesen vezetett jegyzőkönyveket hasztalan keresünk a mult század előtt. Az anyakönyvekbe jegyezték be nem csak a tanulók neveit, hanem minden iskolai, gazdasági ügyet, rendeleteket, patronusokat, adományokat, alapitványi leveleket, seniori számadásokat, könyvtárak czimjegyzékét, iskolai törvényeket, szóval: az anyakönyv volt minden — természetesen jegyzőkönyv is. „A protocollatio epochaja gróf Teleki Mihály curatorsága alatt kezdődik 1789. (530. lvt.) Azelőtt 1743. decz. 16—1748 május 23-ig 10210. könyvtári szám alatt álló „Memorialisba“ 1—63. lapig terjedőleg jegyeztettek be a gyülés tárgyai. 1782—1791-ig jött rendeletek 3457. k. sz. a. láthatók.

Az első jegyzőkönyv 1789. april. 20. kezdődik igen kezdetlegesen és hiányosan s tart 1817. julius 1-ig. Jegyzők: Zilai Sámuel 1799-ig s ez utolsó évben Dósa G. és Borosnyai is jegyezgettek. 1799. szept.—1808. jul. 12-ig rendesen vezette Köteles Sámuel. Innen kezdve Tompa János volt ugyan jegyző 1817. jul 1-ig, de a mint Köteles megjegyzi „ezen idő alatt esett protocollatiokat gyakori betegeskedése miatt tisztába nem vehette. Melyre nézve a

[1]) Operum didacticorum parte 3. Szombati J. idézett munkája 123. l.

nagyenyedi theologiae professorságra lett által tétetése után engemet (Kötelest) kért meg, hogy a protocollatiokat a maga jegyzéseiből a protocollumba beirjam.“

1817. jul. 1—1830. jul. 1-ig hiányoznak a jegyzőkönyvek.

1830—1848-ig jegyzők: Molnár S., Péterfi K., Dósa Elek, Török János, Szász István.

Ezen gyülés tagjai: a gondnokok és rendes tanárok; tárgyai: a kollegium anyagi, szellemi, szóval minden ügyének vezetése a törvényekben körülirt módon.

Megjegyzések.

1794. nov. 1. Határozza a gyülés, hogy egyik jegyzőkönyvnek is addig ereje ne legyen, mig a gyülésben jelen volt egyik curator és az actuarius (jegyző) nem irjak alá.

1833. A gyülés tartás ideje minden hó első szerda vagy szombat napjára határoztatott.

1840. okt. 11. Protestáns egyház előljáróinak iskolákat s egyházi dolgokat illető levelezéseik a postadij fizetéstől kegyelmesen mentesitetnek. (Cons. leirat 157. sz.)

1843. máj. 13. Folyó évi márczius 1. napjától kezdve a cs. kir. tartományokban 20 mértföldre egyenes vonalban 6 krajczárra szabatott a postabér.

1847. máj. 11. Postaintézetek utján előmozditandó hivatalos levelezéseket illetőleg veszteség elkerüléséért a postahivataloknak meghagyatott, hogy a hivatalos levelekről vinni szokott naplókba ezutánra az ilyen leveleknek azok boritékjaikra jegyzett számjait is irják be; rendeltetik azért, hogy a postahivataloknál feladandó hivatalos leveleknek számjai, azoknak boritékjaira kivül irassanak fel, mivel különben nem vétetnek fel a postahivataloknál.

1848. márcz. 4. A kir. kormányszék 1847 decz. 2. napján magyarnyelven megkezdvén a kezelést, a magyar nyelvről hozott és megerősitett törvényczikk értelmében, meghagyta az egyházi főtanácsnak is, hogy előre intézkedjék az iránt, hogy kebelében a kezelés és levelezések 1848. január hó 11-én kezdve magyarnyelven folyjanak (347—1847. e. f. tanács rendelete). Ez ugyan a mult században is keblileg magyar nyelven folyt.

1836. január 5. kezdik folyó számmal vezetni egész éven át a jegyzőkönyvet, addig minden gyülésen 1-en kezdették.

1839. jan. 5. kezdik az elnök és jegyző aláirni a jegyzőkönyveket ujból.

1869. junius 3. 12 frt határoztatik a jegyzőnek irószerekre; 1876. 24 frt.

1873. január, kezdik a jegyzőkönyveket lapszámozni; 1881. szept. innen nincs lapszám.

1876. A gyülések is számot kapnak, azon évben volt XIX.

Ezen jegyzőkönyvek 1789—1885-ig tiz darabban vannak bekötve s A—K betükkel jelölve.

b) Tanári-, professoralis-gyülések jegyzőkönyvei.

Tagjai: a rendes tanárok; tárgyai: régebb a szellemi ügyek mellett kevésbé fontos anyagi ügyek is.

1804-től fogva vannak meg rendesen ezen jegyzőkönyvek.

Megelőzőleg a 4083. és 10210. sz. anyakönyvekbe jegyeztettek be tárgyai; továbbá buza, bor, pénz s egyéb vagyonvételek, adományok és segélyek a 3449., 4082., 4084., 10211. és 10214. sz. a. anya- és emlékkönyvekbe irattak be.

Ezen gyülésekre vonatkozó jegyzetek.

1797. decz. 20. határozza az előljáróság, hogy a professorok ne tartsanak leczke idején ülést, provocatiot, amint hivják, hanem legyenek a gyülések szerdán és szombaton délután. 1833. *febr. 3. megujitja ismét a gyüléstartás ezen idejét.* 1834. a tanári gyülés határozza, hogy minden ülés jegyzőkönyve a gyülés eloszlása előtt felolvastatván, a rector és jegyző aláirása által hitelesitessék.

1838. okt. A *tanári gyülések tartását* illetőleg minden hó második és utolsó szombatjára délután 3 órán kezdve határozta az előljáróság; az *előljárósági gyüléseket* pedig minden hó 1-sö szombatjára 9 órán kezdve. A gyülés-tartást a rector mindannyiszor a gyülés tagjainak adja értésökre, az értesités elmaradása a gyülés elmaradásának jeléül szolgálván.

Jegyzők: 1804—1818-ig Bolyai és Köteles, 1818—1830-ig Péterfi K. Innen kezdve 1850-ig Dósa E., Török János, Ercsei János, Szász István, Kelemen József. Ezen idő alatt Török háromszor vitte e hivatalt, Ercsei kétszer.

1804—1880-ig 7 darabban bekötve vannak a jegyzőkönyvek.

c) Generalis sedria — conferentia — iskolaszék.

Tagjai: A tanárok és esküdtek — jurati assessores — kiket a professorok választottak a classis praeceptorok közül, vagy azok közül kik ezen hivatalt már rendesen elvégezték. Ezek választásá-

ban is nem a rendre, hanem a tudományos és erkölcsi érdemre és képességre volt tekintettel a professoratus. Elnöke a rector, jegyzője a kollegium jegyzője. Lásd ennek s az esküdteknek is kötelességeit az 1796-iki törvényekben.

Érdekes erre vonatkozólag az előljáróság 1832. szept. 30-án hozott e határozata: „A kollegiumi büntető keresetek ellátásának módját illetőleg a *generalis sedriak* régibb időtől fogva gyakorolt módja visszaállittatik mindazért, hogy a tanárok jelenlétében az esküdtek — juratus assessorok — a helyes itélethozásban czélirányosabban kiképezhessék magokat, mindazért, hogy a tanároknak is több alkalmok legyen az esküdtek gondolkozásmódja megismerésére, a kik közül szoktak választatni a kollegiumi főbb hivatalnokok (senior contra). Ennélfogva a régi curatoralis határozat megváltoztatásával a tárgyak fontosságához képest a *generalis sedriák tartása meghatároztatik*, ugy mindazon által, hogy ezekben az officialisokról szóló törvény nyomán, csak hat jelenlevő régibb esküdtnek — a seniort és contra scribát is bele értve — legyen döntő szavazatja (decisivum votum) a többi csak consultativum votummal birhatván.

Tárgyai: Minden, a kollegiumi törvények szerint nyilvános büntetésre méltó tényeknek a szék szinén kihallgatandó tanuk vallomásai szerénti kinyomozása s egyszersmind a büntény nemének s fokozatának megfelelő büntetés meghatározása, a szavazatok általános többsége szerint keletkezendő határozatban a bünöst terhelő vagy mentő körülményeknek is kikelletvén fejeztetni.

d) *A particularis sedria* a senior v. contra scriba vezetése alatt a juratusokból állott s a kisebb fegyelmi ügyekben biráskodott. Iskolaszék előtt folyt tárgyak és végzések 1776—1796-ig 241. levéltári szám alatt láthatók. Azutáni évekből is megvannak a jegyzőkönyvek néha külön, néha vegyesen p. o. 1804—1848-ig. 1848. márczius 25-től 1852. október 8-ig nincs jegyzőkönyv.

Ekkor ismét megkezdetik a conferentia gyülések tartása, s meg vannak a jegyzőkönyvek is mostanig. (1895.)

NB. A sedria jegyzőkönyvi kiadását idegeneknek nem engedte meg az előljáróság azon okból, mert a kollegiumi büntetéseknek erkölcsi jobbitás lévén czélja, mint hogy e jegyzőkönyveknek közlése könnyen használtathatnék oly egyének becsületök, jóhirnevök kisebbitésére, ócsárlására, a kikben azon czél — a javulás el lévén érve, hasznos polgárokká váltak. — (1831. márcz. 16.)

Anya- és emlékkönyvek s egyéb följegyzések.

1. A partikula — régi iskola — anyakönyve, melyet Csulai György püspök küldött az iskolának 1650—52-ben.

2. Az előbbi anyakönyvben leirt törvények kijavitva, tisztázva 1674. 2. r. 1—86. l.

3. 1702. 4. r. 1—144. l. fundatiok. patronusok, szabályok 1774-ig.

4. Liber memorialis 1743—1748-ig 2. r. 1—93. lap. Jegyzőkönyv is.

5—6. 1777—1831-ig 2. r. és 1831— beiratási anyakönyv.

7. Subscriptionalis anyakönyv 1800—1884-ig, megelőzőleg a s.-pataki anyakönyvben 1686—1800-ig.

8. S.-pataki anyakönyv 1617—1800-ig, 1—624. l.

9. A kollegium jövedelmének, kötleveleinek stb. jegyzéke 1760.

10. Számadás a pártfogóktól bejött buzáról és kamatokról 1708—1717-ig.

11. Számadás — rationarium — buza, bor, pénz s egyéb bevételek és kiadásokról 1714—1719-ig.

12. Kimutatás a gabona és borjövedelemről 1791. és 1835—1850-ig.

Lásd mindezen anyakönyvek tartalmát kimeritően könyvtárunk ismertetésében 1876/77. isk. évi Értesitőnkben.

C) Adományok, alapitványok pénzben, gabonában és egyebekben.

A partikulának 1557—1716-ig pénzben, ház és gabonában, könyvekben stb. tett adományokat, segélyeket 94—109. lapokon följegyeztük.

Hasonlóan a sárospatak-gyulafehérvári kollegium segélyezésére tett adományokat is fölsoroltuk a 166—172. lapokon.

A vásárhelyi kollegium áldozatkész támogatóinak aranykönyvben megörökitésre méltó neveik a következő egyszerü lapokon legyenek fölujitva, megmentve a feledékenység homályától.

A partikulának és sárospatak—gyulafehérvári kollegiumnak tett azon alapitványokat is, melyeket az egyesülés után még hosszabb-rövidebb ideig élvezett intézetünk, megemlitjük.

1. *Keresztesi Sámuelné Kassai Borbára* 1708. márczius 6. 1000 mfrtot hagyott végrendeletileg a fehérvári kollegiumnak. Ezen összeget 1715. aug 1. Köleséri Sámuel és neje gr. Bethlen Judit

kezökhez vették s kötelezvényt adtak a kollegiumnak. Ezen kötelezvény másik oldalán ellenben ez áll: kötelezvény 1000 frtról a *Lázár György* utódainál.

2. *Lázár György* testamentuma 1000 mfrtról 1716. 4 alumnus számára; a drassói javakból 100 frt és 50 köböl buza évenként. (815.)

3. *Lázár János* előbbi fia, a *poetika classis* tanitójának évenként 40 mfrt 1737. 1744-iki kimutatásban Lázár János neve után 2000 mfrt jegyezve, mint constans fundus. (73 és 815 levéltári sz.)

4. A főconsistorium Besztercze városának kölcsönadott 15 ezer mfrt pénzből *5000 frt.* 1721. kimutatás szerint 2900 frt járt, 2100 frt pedig exekválandónak van jegyezve. (32, 812 lvtári sz. és Liber Memorialis 10210 k. sz. 52. l.)

5. *Dálnoki János* 100 mfrt. 1719. Ez járt 1765. is. (815) levéltári sz.)

6. *Földesi Pál* könyveit 1719. (35)

7. *Récsei István* 10 frt és 5 köböl buza. 1735. is fizette (815.)

8. *Losonczi b. Bánffi Farkas* 1724. jun. 8. Bonczida. Nagyczégi buza és bárány dézmáját hagyja és rendeli: 160 véka buza és 30 bárány évenként. „Istentől vett javaimból — irja végrendeletében — hogy viszont istennek vissza ne adjak, nem tartottam helyesnek s jónak lenni.... Mely collatiomat maradékim is és legatariusim, hogyha felbontanák, istentől legyenek megátkozottak és progressusok semmi dolgaikban ne legyen.“

E dézmát később fiai: Farkas Rücsről és Mihály Czégről adtak 1784-ig, ekkor megszüntették. (43. és hib memor 39. 46. l.)

9. *Özv. Rédei Jánosné, Macskási Erzsébet* 1728. 400 frtot Ebből 200 frt *egy alumnus* tartására, 200 frt pedig *fára.* 44 véka buza és 29 veder bor (815. és 4083. anyakönyv 66 l.)

10. *B. Kemény Sám és neje Macskási Kata* 1728 két *alumnus* számára 500 mfrt és 51 veder bor. 1765. nevök után 1264 frt van bejegyezve a közszükség fedezésére és 534 frt Macskási Kata neve után az alumnusok számára (815 és 4083. anyakönyv 67. l.) Kemény Sámuelné, Macskási Kata Bogátról 1756—1761-ig 290 véka buzát adott.

11. *Keszei János* 1732. Zomnáczos poharat és 100 mfrtot. (Pataki anyakönyv 461. l.)

12. *Gr. Teleki Józsefné, Bethlen Kata* 1732. v. még előbb, küldött 4 hordó bort, mely eladatván, bejött 114 frt; ujból adott 387 frt 60 denárt. Ezek a kamarák restauratiojára forditattak 1732.

1737-i kimutatásban 500 frt 60 denár van jegyezve egy alumnus részére. (815.)

A könyvtár alapjára tett 2000 mfrt tőke kamatja 1756-tól fogva jár. (Lib. mem. 86. l.)

13. *Wesselényi Anna* 1733. egy alumnus tartására 200 frt. (815.)

14. *B. Kemény Zsigmondné, gr. Bethlen Ágnes* 1734. 634 frt. (Pataki anyakönyv 420. l.)

15. *Bácsfalusi György*, Kisenyed, 1734. 280 frt követelését conferálja alumniara kötlevelekben. Kapott-e be valamit a kollegium, bizonytalan. 1765. számadásban e czim alatt 200 frt; 1766. pedig 228 frt szerepel. (46)

16. *Dr. Simoni Márton*, Fehérvár, 1735. Követeléseit, egy házat és ingó javait hagyja. 1749. a főconsistorium a ház eladását rendeli. A követelések nem jöttek be, elhaltak v. elszöktek az adósok v. semmijök sincs. (73., 94., 110.)

17. *Zeyk Istvánné, Barcsai Klára*, 1735. sófalvi jószágát 3 évre a kollegium használatára bocsátja minden terményével, jövedelmével. Még arra is figyelmeztet levelében, hogy a kendert a jobbágy asszonyokkal kell megfonatni és szövetni a deákoknak, neutralistáknak és mendikansoknak számokra. Saját kézirati levele (357—1737.)

18. *Wesselényi István és neje Bánffi Kata* 4 alumnus számára 2000 frt. Az alapitás ideje 1734—36-ra tehető. (37—1737-i kimutatásban, mint uj alapitvány fordul elő. (Lib. mem. 52. l.)

19. *Néhai Redei Anna* 500 frt legatumának kamatja jár a conjugisták praeceptorának, 1737-i kimutatás szerint.

20. *Bánffi Péter* 500 frt pium legatuma. 1738. (Pataki anyakönyv 420. l.)

NB. Rédei Anna 2. férje Bánffi Péter, e kettő tehát egynek veendő.

21. *Dr. Köleséri Sám. özvegye, Toroczkai Erzsébet* 1739. egy alumnusnak 400 mfrtot átok alatt hagy. (106., 110.)

22. *M.-vásárhelyi tanács* 1739. egy kis helyet, (52.) a székházzal átellenben, 1 öl széles és 3—4 öl hosszu.

23. *Dobolyi József* 1740. deák könyveit. (359.)

24. *Köblös Péter* (1736) legatumából 1752. kiadnak 40 frtot, 1758. 100 frtot. 1765. Nyirő számadásában 140 frt van Köblös neve után, s ez 1740. már kamatozott. (Lib. mem. 72. és 88. l.)

25. *Folthi Mária*, gr. Bethlen László nője, Folthi Bálintnak Józsika Máriától született leánya, a folti majorság buzájának déz-

máját, ugy a mint édesanyja is a 3 kollegiumnak és a szászvárosi iskolának adta secundum arbitrium, ő is ugy fogja folytatni, s a hely távolsága miatt pénzül felküldeni. 1739. gyenge termés volt s igy csak 14 frt 96 pénzt küldhetett. (56.)

26. *Ifj. gr. Bethlen Ádám*, mint katona, Szeben, 1741. ápr. 11. rendes fizetésének tizedét, évenként 50 frt, a mint kikapja a kollegium rendelkezésére bocsátja, hogy azt gyüjtse meg tőkének s a kamatját a legszükségesebb czélra forditsa. 1741. (57). 1745-ben már emlékeztetni kell az urfit kegyes igéretére. (Lib. mem. 47. l.)

27. *B. Józsika Dániel* 1742. alumnia nélküli expectansoknak ételfőzésre 1600 frt (Lib. mem. 36., 50. és 60. lapok. 73., 82., 85. ltári számok) 1744-i kimutatás szerint nem jött gyakorlatba.

28. *Gr. Bánffy Györgynek* az erdélyi afflictus status egyéb szükségeire legalt 5000 mfrt pia collatiot a főconsistorium a marosvásárhelyi tanári függő fizetés segélyezésére forditani kegyeskedett. (1742—1744. Lib. mem. v.)

1737-i kimutatás szerint már „Bánffi Gy. legatumának fele két köztanitó fizetésére, fele pedig két alumnusnak jár 2000 mfrt.“ 1770. ez a 2000 frt köztanitók és alumnusoknak járt.

29 *Csengeri Erzsébet*, Szentgyörgyi Sám. püspökné legatumából 1744. percipialt Szilágyi M. gondnok 10 aranyat (Lib. mem. 73. l.) és 1746. 50 frtot. (94. l. sz. 2. pont).

30 *Macskási Krisztina* az uj auditorium épitésére adott 50 mfrtot Técsi Sám. tanár kezébe, kitől Nádudvari kölcsön fölvette. 1746. (86.)

Ugyan ő ugyanazon évben 700 mfrtot, hogy 6 %-ra kiadván, két papi pályára készülő kapjon 21—21 frtot (92. sz.)

31. *Nábrádi Gábor* és 2. neje *Halmágyi Éva* (1-ső neje Stepán Zsuzsa, 3-ik Balog Zsuzsa) dátosi kicsiny részjószágokban levő, lehető buza dezmának felét a kollegiumnak, másik felét pedig Técsi Sám. tanárnak adják halálok órájáig. (95.) 1746.

32. *Gr. Székely László*, Szederjes, 1747. febr. 8. Szederjesi őszi és tavaszi buzatermésének tizedét a kollegiumnak ajánlotta s 1793. a szederjesi dézmának 1785-től fogva a néhai gróf Székely Ádám halála idejéig járandó kiadását sürgeti a kollegium a főconsistoriumnál. (97. 377.) Székely Ádám Zsukról 1769—1773-ig 678 véka buzát és 1774—1784-ig évenként 50 frtot adott.

33. *Rozsnyai Sámuel* Bécsben 1747. kelt végrendeletében 700 mfrtot hagy. Testvére József 1754. kezéhez vette 6 % kamatra, s ugyanő 1759. a kollegiumtól még 430 frtot vett fel kölcsön a

Váradi István-féle alapitványból. Nem fizette sem a kamatot, sem a tőkét, ezért a kollegium beperelte 1330 frtig.

34. *Berzétei Jakab* szászalmási predikator 1745. v. még előbb 100 frt pia legatiot tett. Fia József 1748. 50 frtról szóló szerződést átad a kollegiumnak. (Lib. mem. és 108—1748.)

35. *Dégi Erzsébet*, Tóth György özvegye Karácsonfalván, 1749. a szükösebb deákoknak ételfőzésre 40 mfrt kamatját rendeli. (4083. anyakönyv 95. lap és 109. l. t.) 1772. fizette be Tóth Pál.

36. *Kendeffi Gáborné* 1750-ben conferalt 200 frtot. Ezt kivette kölcsön Bethlen György. Lib. mem. 84. l. Nyirő számadásában is előfordul 1765. Kendeffi Gábor czimen.

37. *Cserei Mihály* történetiró 1746—51. irt végrendeletében 1000 frtot átok alatt hagy. (Erdélyi muzeum 1895—444.)

38. A *Balog József* conferalta 200 frtot 1752. kivette Dézsi József. (Lib mem. 73.)

39. *B. Wesselényi Ferencz és nője Rhédei Zsuzsa* Szeben 1752. okt. 10. papi pályára készülő egy alumnusnak 300 mfrtot oly formán rendelnek, hogy a Wesselényi Anna 1733. adott 200 frthoz csatoltassék s igy az 500 frt 6% kamatját — 30 frtot — kapja az alumnus, mig isten a vásárhelyi, vulgó Calvinianum kollegiumot ezen vallásunknál meghagyja. (117.)

40. *Abrudbányai Onodi Szakács Mihály* 1754. köz szükségre 100 vonás frt kamatját; akademiára menendő deák számára 5 frtot, valahányszor innen megy; és egy monetát. Az 5 frtot az ottani eklezsia tartozott kiadni. (127.)

41. *Teleki Krisztina, özv. Tholdi Ádámné*, 1754. Bolyai kastély, febr. 25. a logica classis tanitójának állandóan rendel 500 mfrt alapitványnak 6% törvényes kamatját, 30 frtot, 5 köböl buzát a zágori portioból (129.)

42. *Thuroczi János* csapói, 1754. végrendeletében 200 frt (Lib. men. 84. l.)

43. *Br. Bánffi Zsigmond*, 1756—1794. közszükségre 1200 mfrt. (392.) (kolozsvári kolleg. tört. 124. l.)

44. *Kereszturi Péter*, dévai esperes régi végrendeletének eleget akarván tenni neje: Dali Kata, 1756. átadott 300 mfrtot szegény jó igyekezetü tanuló ifjak számára. (130.)

45. *Naláczi Sára, báró Barcsai Gergely özvegye* 1756. két alumnusnak 1000 frt 6% kamatját. (134.)

46. *Gr. Bethlen Klára, Rédei János* vice colonellus neje Szeben, márcz. 27. 1757. egy alumnusnak 500 mfrt. (526. és Lib. mem. 89. l.)

47. B. *Bánffi László*, két alumnusnak 700 frtot végrendeletében Ferencz és Boldizsár fiait kötelezőleg hagyott s ezek 1758. febr. 1. Mvásárhelyt kötelezvényt adnak, a kamatot fizetik, a tőkét 1800. b. Bánffy János fizette be. (138.)

48. *Gr. Földvári Ferencz* tancsi, 1759. két alumnusnak 1000 mfrt. (145.) Ugyanő Agárdról 1755—1770-ig 1395. véka buzát adott.

49. *Mocsai István* (Csajág, Veszprém megye) 1759. a sáros. pataki, debreczeni és mvásárhelyi kollegiumoknak külön-külön 1000 rhfrtot hagy végrendeletileg kér-két szegény sorsu ifju segélyezésére. Kiadta Farkas Jakab, terebélyi ref. pap superintendes. (146)

50. *Váradi István*, nagyváradi, Macskási Krisztina férje 1760. eredeti végrendeletéből hitelesitett másolat pontjai szerint egy alumnusak 300 mfrt; tanárok fizetése javitására 200 mfrtot és könyvtárát külön, saját neve alatt kezelendőleg hagyja (148.) Lásd. Rozsnyai Sámuelnél is. 33. sz.

51. *Szilágyi Sándor*, ákosfalvi 1760. Egy alumnusnak 500 frt; közalapra 1450 frt. (152.)

52. *Pál Márton* 1761. 14 frt. (Nyiró számadás.)

53. *Bethlen László* 300 frt. Közalap. (életbe lépett 1793.) 377. lvt. sz. lásd 92. szám alatt is.

54. *Vay Borbára.* Teleki Jánosné 1762. könyvekre 1000 rfrt (158.)

55. Néhai *gr. Bethlen Farkas* 12000 frtja a főconsistoriumtól rendeltetett. 1763. (Ny. sz. 1765.)? Bethlen Farkas 1754—1764-ig Teremiből 998 véka buzát és Bethlen Ádám general s nője Bánffi Zsuzsa 1766—1795-ig 3173 vékát adtak.

56. *Gr. Bethlen Imre* 1764. okt. 24. Teremi. Adott a consistorium rendelkezésére 1200 mfrt, és ezt a kollegiumnnak rendelte, német tanitó Meyer 72 frtot kap ebből. (rendezetlen acták között.)

57. *Bethlen Ádám*, betleni, generalis 1764. Árokalya. 100 frtot ad évenként, ebből 50 mfrt a thekariusé, 30 frt a 2 alumnusé és 20 frt tanári szállás javitására. Neje, Bánffi Zsuzsa, férje halála után (1772.) férje végrendeletében hagyott 6000 mfrtot a consistoriumnak átadja, hogy ebből fizesse évenként a 100 frtot. (216—217) Lásd 55. sz. alatt is buzaadományokat Teremiből.

58. *Bethlen Pál* Bonyha 1765. máj. 13. 1860 frt kamatjából 50 mfrt évenkét a görög osztály tanitójának, 61 frt 60 dénár pedig könyvszerzésre. (168). Ugyanő 1776. szept. 1. Bonyháról irja a tanároknak, hogy egyetemre ment fia által a kollegiumnak

könyvszerzésre adott 200 frtot sikeresebben forditsák egyszerre mind könyvvételre. (Okmánytár 41. sz.)

59. *Lázár János* 1765. 2500 mfrt, ebből 166 frt könyvtárra, a többi közalapra. (167 és Nyirő számadása.)

60. *Bányai Ferencz* 1765. házbeli jogát az Ebhát-utczában 225 mfrt adósságban. (163.)

61. *Turóczi János* 1765. 200 frt segélypénzt.

62. *Pávai József* deési, 1766. Septéren 250 frttal vett jószágát. (171.)

63. *Toldalagi László* 1766 és 1779. 58 frt meg 250 frt. (Ny. sz.)

64. *Bánffi Klára*, Bethlen Ádám özvegye- 1767. 2000 mfrt alapitványt tesz, német és franczia nyelvek tanitására, hogy ne legyen szükség azért külföldre menni; 1000 frtos alapitványa kamatjából pedig kapjon a rhetorok tanitója 40 mfrt, könyvek szerzésére 20 frt forditassék. (177.)

65. Borosjenői *gr. Korda György* és neje gr. *Teleki Zsuzsa* Szilágy-Csehi jószágokban 1768. márcz 9. kelt végrendeletökben a marosvásárhelyi kollegiumnak, a hol Korda tanulását kezdette, 1000 mfrtot rendeltek, hogy annak 60 mfrt kamatja forditassék a grammaticat és sintaxist tanitók fizetése bővitésére, hogy állandó legyen itt is (mint Kolozsvárt, hová hasonlóan 1000 mfrtot hagyott) a tanitó. Vagy pediglen ez is ide hasznos és Isten dicsőségét kifejező könyvek vásárlására, vagy ilyenek kinyomatatásának segitségére forditassék. (482.)

66. Ugyan gr. *Korda György* Bonyiczán 1781. decz. 29. végrendeletében: „Nyolcz árva nemes szegény ifju tartására, tanulások segedelmére egynek esztendőre 500 frtnak interesét, 30 frtot mig élek, magam administralok nekik. Ruházatot, gabonát, kik is zöld ruhában járjanak, mint magam, már életemben megcsináltatom Udvarhelyen; azután is . . . a fundatiomon levők oly ruhában járjanak, projectálván az udvarhelyi és vásárhelyi professorok, mikor valamelyik változik, magam nevezem, mig élek, holtom után utódaim, ők is vigyázván, hogy szegényeket tegyenek 12 esztendősön alól, 15 esztendősön felül ne is tegyenek alapitványomra. A vásárhelyi ifjaknak alapul hagyok 2000 frtot. (503.[1])

[1]) Gr. Korda György főlovászmesteri dignitásának emelésére rendelte, hogy öltözetek legyen zöld vadász ruha, egy ujjas kamisól, egy kisebb kamisol, egy nadrág, egy topánka és 16 véka buza esztendőnként egynek-egynek részére éz egy-egy süveg s kalap is évenként. Kis Ferencz Udvarhelyi kollegium tört. 47. l.

67. *Kereső Mihály* és neje *Sombori Petronella*, 1768. Kaczkó. Egy marosszéki születésü deák alumniájára 24 véka elegybuzát s ezért köteles szünidőkre s ünnepekre is hozzájok kimenni Jobbágyfalvára v. Kaczkóra s ezért külön jutalmaztatik. (182.)

68. *Zálanyi László* és neje *Bonyhai Zsuzsa* Torda, 1755-1769-ig irt végrendeleteikben két alumnusnak 20—20 frtot évenként; 300 véka buzát a tordai malomból az ifjuság tartására. A malom mellett levő földek termésének dézmáját. (197.)

69. *Gr. Teleki Sámuel id.* Hosszufalva, 1770. ápril. 19. szentpéteri őszi és tavaszi majorság buzájából alumnia. (194.) 1763—1783-ig Szentpéterről és Sármásról 685 véka buzát küldött.

70. *B. Radák Ádám* 1770. 1000 frt. (Ny. sz.) Radák Ádámné Pekri Erzsébet Ozdról 1755—1770-ig 720 véka buzát küldött.

71. *Toldi Ádám* 1770. 100 frt (Nyirő számadása).

72. *Gr. Rédei Zsigmond* 1770. 58 frt. (Nyirő számadása). Rédei Zsigmond és neje Wesselényi Kata Malomfalváról 1754-től fogva 5 év alatt 254 véka buzát.

73. *Málnási László* 1770. 500 frtot ad közalapra, 1797. természetrajz, német- és franczianyelv tanár fizetésére rendeli a consistorium. (419.)

74. *Biró Szilágyi Sámuel* nagyenyedi, 1771. márcz. 1. Marosvásárhely 115. és 1200 frt (349.) rendel, hogy egy jóreménységü, jó familiából való nemes ember gyermeke tanitassék és neveltessék „Nem lészen intentiom ellen, ha tiszt. professor uraim hasonló jó igyekezetü gyermekeiro fordittatik is, vagy ha valami szegény atyámfiára, ha megérdemli, olykor applicáltatik.“

75. *Nagy Anna* Kerekes György özvegye 1771. febr. iratott végrendelete 2. pontja szerint: „Elvevén a tisztelendő pater minoriták templomhelynek a nagyközbeli lakóházamat, melyért annak végében, félen való helyen, a baromvásár nevü helyen adván cserét (140—1759.), honnan koros állapotomhoz képest nagy unalom volt templomba, piaczra járni: elvevén rólam a ns kollegium ezen terhet, általadván énnékem egész életemig nagy nyugodalmomra ezen mostani lakóházat cserében az arról költ contractus szerint: ezért holtam után mindezen ház, a melyben most lakom (Fazakas-utczában) a ns kollegiumnak redealjon, mind pedig az emlitett baromvásárbeli jószág,

---

Kis F. azt jegyezi meg, hogy nem ment teljesedésbe Udvarhelyt. Ezzel ellenkezőleg a vásárhelyi kollegiumnak „néhai Korda György legatumába adott iktári Bethlen Sámuelné Korda Zsuzsa 6465 rfrtot 1812. (469.) Ez és növére Korda Anna gr. Toldalagi Lászlóné nem akartak fizetni, bepereltettek s igy fizettek (668.) Korda Gy. meghalt 1786. jan. 12.

melyet tiszt. páter minoriták cserében adtak, örökös jussal a kollegiumé legyen azon módon, a mint fekszik, épületeivel együtt.“ Felkelhetőit és egy darab dézmás szőlőjét is a Nagyhegyben a kollegiumnak adta (140.,164., 200.)

76. *Vég Zsigmond*, Héjjasfalva, 1772. 100 frt- (211.)

77. *Wesselényi Kata* özv. Rédei Zsigmondné 1769. és 1775 100 frt és 100 arany kamatja könyvszerzésre és abból 10 frt a könyvtárnoknak rendes fizetésén felül. (292.) A 100 aranyat b. Wesselényi Ferencz és gr. Rédei Zsuzsa hagyták volt unokájoknak, hogy mikor törvényes kort ér, vagy megnősül, adják ki szülői. Rédei Ferencz pedig meghalt 1770. s igy adta anyja könyvszerzésre.

78. A m.-vásárhelyi tanács 1777. jul. 18. Egy 3-szög alaku kis helyet, az auditorium és könyvtárnak egyenes vonalban leendő felállithatása végett. Ezen kis helynek alapja 1 öl, magassága 2 öl. (226.)

79. *Vass Krisztina*, Kemény Miklósné, 1777. körül könyvtárra a *czikudi dézmát, melyet 1812. pénzre változtatott 1230 frtra.* (767.)

80. Fia *Kemény Sámuel* és ennek nőjeiktári Bethlen Kata, megváltván Vajdaszentiványon a dézmát 6000 mfrttal, az irt összeg kamatját a devalvatio által megcsökkent tanári fizetés javitására rendelik. A könyvtár gyarapitására pedig a czikudi dézma helyett 1000 rfrot adnak s ezen összegnek 1820-ig járó kamatját is kifizeti az özvegy grófnő, hogy a könyvtár alaphoz csatoltassék az is és legyen 1230 németfrt a capitalis, 1820. jan. 30. M.-Vásárhely (469.) Özv. Vass Krisztina és fia Kemény Sámuel 1777—1812-ig 2616 véka buzát adtak a czikudi dézmából.

81. *Bethleni Bethlen Farkas* gróf és generalis 1777. febr. 2. topliczai jószágát a főconsistorium rendelkezése ala adta, üdvös, közczélra gyümölcsöztetés végett. S ezen jószág jövedelme Incze István halála óta (1776. márcz 4.) nem levén más czélra forditva, kéri a tanári kar a főconsistoriumot, hogy legalább addig forditassék és adassék a kollegiumnak, mig nevezetesebb épittetési költségein átesik. (247.)

1797. A Bethlen Farkas testamentuma szerint a topliczai portion fekvő 2000 frt dolgát Nyirő perceptor folytatta. (407.)

82. *Kádár Mózes* deési, Küküllővár, 1779. A theolog. philosoph. zsidó és görög praeseseknek alumnia czimen, rendes fizetésükön kivül 2000 rhfrt. (264.)

83. *Szabó Sámuel* M.-Vásárhely, 1779. 100 mfrtot a philos. praesesnek, vagy ha az nem lenne, a logika osztályban jutalomkönyvekre. (265.)

84. *Gróf Gyulai József* M.-V. 1779. egy alumniara 500 mfrt (266.) Gr. Gyulai István generál és József Kamarásról és M.-Bodonból 1756—1799-ig adtak 3241 véka buzát.

85. *Thuróczi Lajos* 1781. máj. 20. a téglavető oláhoknak Csapóról 50 véka törökbuzát.

86. *Halmágyi István* szilágysomlyói, 1782. M.-Vásárhely. Elszegényedett nemesek két jóigyekezetü s kivált árva gyermekeinek, mig grammatista koruktól fogva a classisokat absolválják, négy v. legfeljebb 5 év alatt fizessék 1000 mfrt alapjának kamatját. Halmágyi nevü atyafiai, ha arra szorulnának, azoknak adassék mások előtt. (319.)

87. *Báró Daniel István* (vargyasi) Udvarhelyszék főkirálybirája és neje zabolai *gr. Mikes Anna* 1783. febr. 14. dátosi, vesszősi, királyfalvi bortermésnek egyharmadát a kollegiumnak; kétharmadából a kutyfalvi és vesszőshöz szolgáló papnak is 15—15 vedret s a többit osszák egyaránt maguk között a vásárhelyi és székelyudvarhelyi professorok és conrector. A dátosi, kutyfalvi, vesszősi, vargyasi, rákosi allodiális buzának és őszi rozs dézmájának egyharmad részét az udvarhelyi, kétharmad részét a vásárhelyi kollegiumnak[1]) (513, 565., 722., 740., 724., 2324, 2410., 2676.) Vargyasi báró Dániel István idősb és ifjabb s örököseik M.-Bodon, Czég, Dátos, Ölyves, Örmönyes, Szászakna, Szilvás és Vesszős birtokaikból 1727-től 1820-ig 20,221 véka buzát adtak a kollegiumnak.

88. *Máté Izsák* havadi, 1784. szükséges könyvek szerzésére 500 mfrtot rendel. (293.) NB. 1766. is előfordul 30 frttal (173.)

89. *Biró György* sóváradi, 1784. Alsószombatfalva, 3074 mfrtot hagy 4 tanuló gyermek számára, kik közül egy sóváradi Biró nevet viselő legyen; kettő nemes születésü, árva, szegény ifju; a negyedik szegény árva, vagy ha nem árva is, de jó igyekezetü, tehetetlen református pap-fiu. (302.)

90. *Zágoni Gábor* orvos-doktor, 1789. 7221 mfrtot rendel, felerészben az enyedi kollegiumnak; a másik felerésze pedig kétfelé osztatván, annak egyik részét ($^1/_4$) az udvarhelyi gymnasium vegye, a másik részét pedig a vásárhelyi ref. ekklézsia és ref. kollegium. E szerint tehát a vásárhelyi kollegiumnak jut 902 $^1/_2$ mfrt alumnusok számára. (347.)

---

[1]) A kutyfalvi, dátosi és vesszősi gabona és bordézmát megváltották a Degenfeld örökösök 3631 frt; a dátosi dézmát Radák Istvánné 1000 frt; a vesszősi dézmát Bánffi Albert 1890 frt; a vargyasi és rákosi dézmákat b. Wesselényi Miklós még 1817. megvonta.

91. Toroczkószentgyörgyi ref. ekklezsia a tanárok ajánlására eddig is (1792.) segélyt nyujtott, alumniumot adott a kollegiumnak, továbbra is igéri, hogy adni fog alamizsnából vett javacskájából. Farczádi Gábor esperes pedig az édesanyának (kollegium) háládatos fia, annak eszközlésére ajánlja magát. Farczádi eredeti levele (371.)

92. *Gr. Bethlen László* 1762. átvette az erdélyi ref. superintendentia vajdaszentiványi rész jószágát 300 frtban, hogy annak kamatja a gróf haláláig járjon a püspöknek, akkor szálljon vissza a jószág a püspökre, a 300 frt tőke pedig ragasztassék a vásárhelyi kollegium alapjához. 1792. a gróf meghal s a 300 frt 1793. kifizettetett. (377.)

93. *Bethleni gróf Bethlen Kata* iktári Bethlen Domokos özvegye 1794. a v.-szentiványi birtokot kiveszi 12 évre 500 frtért a consistoriumtól, hogy ezen idő alatt a kamat járjon a püspöknek, akkor pedig adassék a tőke a kollegiumnak közalapra. 1806. megjött az 500 mfrt (Vesd össze Vass Krisztina 1777. 767., (592. és 956.) 529., 592., 956.)

94. *Br. Kemény Ágnes* b. Bánffi Sándorné 1794. két papságra igyekező ifjunak 1000 mfrt alumniára (490, 545.) Akademiákra menő ifjak számára is 1000 mfrtot.

95. A városi tanács 1794. a kollegium nagykapuja és régi sütőháza között levő kis szegletecskét egyenes épitkezés végett, mely különben is csak szemétfészek, a tanári kar kérésére a kollegiumnak cedálja. (394.)

96. *Bánffi Zsuzsa*, Bethlen Ádám özvegye 1792. kelt végrendeletében kollegiumunknak hagyott 200 véka buzáról értesiti elöljáróságunkat a konsistorium 1795. lásd 57. alatt is.

97. *Kendeffi Rákhel* özv. Bethlen Gergelyné, férjével tett intézkedés szerént 1795. dec. 8. 1000 mfrtot ad jutalmul két legjelesebb togatus deáknak évenként. (400.)

98. Ugyanő 1797. a Toroczkai Pálnál levő követeléséből legal 1000 mfrtot 1795. október 8-tól competaló interesével szent és hasznos célokra 1100 mfrt. (414.)

99. Vajai *Nagy Harkó Ferencz* 1799. iratott dispositiójában megerősiti 1796. tett rendelkezését, mely szerint a kollegiumnak 800 mfrtot rendel, hogy gr. Teleki Mihály, mint végrendeleti végrehajtó fizessen, minthogy 400 mfrtot mutualt onnan. (E szerint 400-at adott, mert a másik 400 frt tartozása törlesztésére volt forditandó, v. talán még kamatokban is számitandó) (441.) A vajai ref. egyház község leveles ládájában 43. sz. alatt levő testimonialis szerint 200 frtot hagyott kollegiumunknak.

100. *Bethlen Krisztina, Kendeffi Elekné* 1799. Erdőszentgyörgy, a 4 kollegiumnak 1000—1000 mrforintot (=4000). Ezen 1000 frt kamatjából egy alumnus tartására 30 mfrt; a másik 30 frtból két togatusnak és egy szolgának annyit, a mennyit ő szokott volt adni? A többi megmaradott kamatpénzzel vegyenek gabonát: „mert mindenik kollegium professorát hallom panaszolni, az enyedit kivéve, hogy nincsen mit egyenek." (754.) Unokája Kendeffi Ádám fizette ki. 1818.

101. Magyar óvári *Keszei Péter* 1740. körül Doboka megyében Reczekereszturi birtokos, 1799. máj. 7, irt végrendeletében 6000 rfrtos alapitványt tett 12 nemes, szegény jó tanulónak, akármelyik kollegiumban tanulnak; *első sorban* testvére utódai élvezzék, ha a ref. vallásban megmaradnak; *második rendbeliek* legyenek erdélyi vérszerint való atyjafiai gyermekeik u. m. Koppáni Fosztó Gábor és Balku Mária successorai. Egy-egy alumnia 30 frt; *harmadik* rendbeliek idegenek, kik közül elsők Majthényi József, Tussai István és Bucsi József gyermekeik; a többiek vagy fél, v. egész árvák. Ezen alapitvány már kezdetben akkor folyamatba indult, de 1811. a devalvatio miatt megcsonkult s kamat tőkésités által egészitetett ki az eredeti összegre. 1839. indult ujból folyamatba s mint a más 3 ref. kollegiumban, ugy a m.-vásárhelyiben is 3 alumnus kapott a főconsistorium pénztárából 30—30 rhfrtot 1848 ig. (1423, 1443.)

102. *Dálnoki Teleki Mihály* ügyvéd 1799. Sárpatakon, 1800. Balában irt végrendeleteiben 1252 mfrtot ifjak nevelésére hagy Ezenkivül: onos ed nyei, kései és villáiból bejövő pénznek felét; fegyvereinek egy részét, tombakos aranyos kardjával együtt: szarvasmarhái, gabonája és takarmányának a temetésétől fennmaradó részét eladatni rendeli s a bejövő pénznek felerészét, hasonlóan köntöseinek, ládáinak is felerészéből eladás után részeltetni kivánja és végre dohányának $^1/_4$-dét. (463 és 951.)

103. *Vargyasi Dániel Imre*, kir. tanácsos 1800. nov. 26. Szeben 2000 rhfrt kamatját hagyja – évenként 100 rfrt — a 4 kollegiumnak (Enyed, Kolozsvár, Vásárhely, Udvarhely) hogy azokban az illető $^1/_4$-ed rész, 25 frt „adassék ki két oly, akármely classisban tanuló gyermeknek, kik a legjobbak közül valók, de oly szegények, hogy nem alkalmasok megszerezni illő ruházatjukat s megkivántató könyveiket." A kinevezés függjön a paedagogarchától, ugy az is, hogy az egykor kinevezett egy vagy több évig birja. A ref. püspököt bizza meg, hogy kivegye a cs. és kir. kassából mindig a cameraticum beneficiummal együtt s azzal egyuttal küldje

el az illető kollegiumok rectorainak Hogyha a kassa a tőkét kifizetné, oszszá fel. (466, 3298, 3504.)

104. *Teleki Julia*, özv. b. Kemény Zsigmondné 1802. kollegium épitésre 1070 mfrt. (Curatori gyülések jkv. deez. 29.)

105. Ugyan *Teleki Julia* özv. Kemény Zsigmondné 1814. 4000 rfrtot tanárok fizetése pótlására. (469.)

106. A városi tanács 1802. a székházzal szemben egy kis szeglet helyet átenged a kollegiumnak, hogy az épitési izlésnek megfelelőleg épithessen. (483.)

107. Sepsi-martonosi *Gyujtó István* 1804. gyermekek tanitására 4100 mfrt. felerészben a Gyujtó utódainak, felerészben pedig jó igyekezetü, árva, nemes vagy papi gyermekeknek. (527—528.)

108. Br. *Wesselényi Miklós* igért 1000 mfrtot. 1805. márcz. 31. megsürgetését határozza az előljáróság.

109. *Kölönte József* és neje Simon Borbára 1805. Két ifjunak 1000 mfrt, olyanoknak elsőbben, kik hozzájok való vérségöket a professoratus előtt megbizonyitják; ha pedig olyanok nem lesznek, két szegény jó igyekezetü nemes ifjunak, vagy szegény papok gyermekeinek, addig csak, mig togatusok lesznek, azután ismét más rendbeli tanulóknak ugy, hogy ezen haszonvétel mindenkor classistaknál legyen. (544.)

110. Nagysolymosi *Incze János* 1805. végrendelete szerint, töke alapitványát illetőleg (1260 frt osztr. ért.) igy rendelkezik:

3. p. Fiu és leány ágon levő testvéreinek maradékai, Vásárhelyt tanuló gyermekei egyenlően részesüljenek, mig a deáki azon gradust elérik, hogy más alumniára succedalhatnak. Ha a kollegiumi alumniakra succedaltakon kivül más vérei nem lennének itt (a vásárhelyi kollegiumban), vagy csak egy lenne: az első esetben sequestráltassék a kamat addig, mig vérei közül valaki akadémiakra megy, s annak adassék, ha többen lesznek, egyenlően osszák; az utolsó esetben, ha csak egy rokona lenne a vásárhelyi kollegiumban, a kamat $^2/_3$-ad része járjon annak addig, mig alumniára succedalhat; $^1/_3$-ad része pedig akadémiai czélra sequestraltassék.

4. p. Ha egyik testvérének is maradékja Vásárhelyt nem tanulna, a kamat *akár* szegény árva tanuló gyermek segélyére forditassék, *akár* vizsgák alkalmával jutalmul kiosztassék. (1547. és Incze tömeg jkv. 221. l.)

111. *Haranglábi Vita Sámuel* 1807. 1000 rfrt hagyott, hogy annak kamatját néhai Vita Sándor testvérének nemzetségéből való jó igyekezetü tanuló élvezze; a midőn pedig nem találtatik ilyen,

a tanári kar által kinevezendő egyenes, jó indulatu, jóra menendő deák segélyezésére. (581.)

112. *Cserei Farkas* (N.-Ajtai) 1807. szept. 3. Füvész gyüjteményéből minden speciest ajál elevenen is, magul is a kollegiumnak. (Cur. gy. jkv.) Szükség átszállitani s választ küldeni.

113. *Gr. Teleki Domokos* 1808. máj. 2. 40 rhfrtot ajál botanicus kert fölállitására. (Cur. gy. jkv.)

114. *Ifj. gróf Teleki Sámuel* Tótházáról járt buzasegélyét ismét megigéri élete végéig, hogy a tóháti colonusoknak, őtet, mint földes urokat illető tiszta v. elegybuza és rozs dézmájokat 1808-tól fogva adni fogja a szegény ifjak segélyére. (597.)

115. *Horváth Ferencz* (ilenczfalvi) 1749. febr. 17. végrendelete értelmében, minthogy gyermekei magtalanul haltak meg, m.-bándi minden ingatlan javait lefoglalják, a vásárhelyi, enyedi és kolozsvári kollegiumoknak 1808. márcz. 21. Egyenlően volt hagyva a 3 kollegiumnak, a kolozsvári kollegium részét megveszi a vásárhelyi 500 frt o. értékben 1861. (602, 2655, 2656.)

116. 1809. Néhai szerencsétlen *Horváth Sámuel* defectusán ex testamento a kolozsvári, nagyenyedi és vásárhelyi főiskolákra átszállott tordai és komjátszegi jószágok abrudbányai Nagy Mihálynak 3000 rfrtban eladatván, 1000—1000 rfról külön contractusok állittattak ki az érdekelt iskoláknak, melyeket elküldött a főconsistorium az egyes iskoláknak a tőkepénzek lajstromába leendő beirás végett. Aug. 20. (612.)

117. *Kapronczai Dániel* 1808. Akadémiákra szándékozó jó igyekezetü ifjunak 54 rfrtot. (610.)

118. Rétyi *Gazda József* előbb 500 frtot később özvegye gálfalvi Keszegh Terézia 1809. 500 mfrtot, összesen 1000 frtot Keszeiana (Keszeghiana?) fundatio czim alatt hagytak oly feltétellel, hogy annak évi kamatját mindig egy gálfalvi Keszegh lineán levő s itten tanuló nemes gyermek vegye. De mivel ezen összeg későre került be s a devalvatio alkalmával is megcsonkult. 1839-ig egészitettett ki a kamatokból 1000 frtra s adta ki a consistorium. (1422.)

119. *Gr. Teleki Mihályné, Földvári Druzsia* 1810. ápril. 7. *beteg tanulók számára* a nyulasi és sárdi ujfogás szőlőinek dézmáit ajándékozza Curat. gyülések. jkv.

120. *Kolozsvári Ábel* praefectus 1810. jun. 29. M.-Vásárhely, átok alatt hagy 1000 mfrtot két alumnus tartására. (657.) Ezenkivül több iskolának egyháznak, szegényeknek is.

121. *Kabós Klára* Szucsáki Ferenczné 1810. decz. 12. Egy telket a Kazinczi-utczában 3000 frtban és örökösei 1200 frt özvegy tanár- és papnék nyugdijalapjára. (Gr. Teleki Domokosné.) (628.)

122. *Gr. Teleki Sámuel* kanczellár 1811. nov. 14. Bécsben kelt codicilusában rendel 12000 németfrtot, hogy annak kamatjából: 1. 8 alumnus kapjon az erdélyi ref. kollegiumok legkitünőbb togás deákjai közül külön-külön mindenik 40 mfrt beneficiumot évenként; 2. 10 jóigyekezetü szegény tanuló gyermek pedig praeferenter nemesek, papok, professorok árvái külön-külön 30 mfrtot;

3. az ezen alumniákból fönnmaradó kamat pedig osztassék ki évenként 4 egyenlő részben azon togás deákoknak, kik az erd. ref. kollegiumi ifjak közül tudományos és hasznos tárgyakról pályázat utján legjobb értekezéseket, beszédeket v. predikacziokat irnak.

A 2. p. a. emlitett 10 tanulót nem lehetvén felosztani a 4 kollegium szerint egyenlően, a consistorium ugy segitett e nehézségen, hogy a kanczellár halálától 1822. aug. 7—1824. január 31-ig bejött kamatból, 1066 frtból 1000 frtot tőkésitett két szegény tanuló számára.

A beneficiumok 1824. január 1-én jöttek folyamatba s a consistorium elrendelte, hogy az előljáróság minden évben terjeszszen fel két deákot 40—40 mfrt jutalomra, három tanulót 30—30 frtra és egy deákot 50 mfrt 50 kr jutalomra. (855.)

Később tett alapitványai a kanczellárnak.

Bécs 1815. nov. 7. *a*) 1000 mfrt zsidó és görögnyelvben két legjelesebb papi hivatalra készülő ifju számára; *b*) 600 mfrt predikaczio-irásért. (720.) 1816. máj. 14. Bécs. 300 mfrt kézikönyvek beszerzésére. (721.)

NB. 1815. január 20. Bécs. 1812. szept. 15. a bécsi ev. ref. egyház és iskola számára tett 1500 rfrt alapitványt oly móddal, hogy ha azon egyház és iskola megszünnek, ezen adomány szálljon a vásárhelyi kollegiumra, tanárok fizetése javitására (699.)

1812. A tanárok fizetése pótlására 4166 rfrt 40 denár (469.)

123. Az 1811-i pénzcsökkenés — devalvatio — által a kollegiumok tőkéiben esett fogyatkozás kiegészitésére rendelt általános gyüjtésből küldött a consistorium kollegiumunknak 10,318 frt 30 krt, 20 köböl és 2 $^1/_3$ véka buzát s 40 veder bort. Ugyanannyit kapott a kolozsvári és udvarhelyi kollegium is. Ki van itt mutatva az is, melyik tractus mennyit gyüjtött. (654—1812. aug. 9.)

124. *Báró Bánffi Farkas* 1805. juliusban Cseh János cons. cassa administratora hivatalát folytatni megszünt s bizonyos summáig

liquidaltatván, abból 10,709 mfrtot b. Bánffi Farkas vállalt el, hogy annak kamatját is évenként pontosan fizetendi.

Ezen 10,709 mfrtot a consistorium a m.-vásárhelyi ref. kollegiumnak adta állandó fundusul 1810. január 28. Ennek 3 évi kamatja 1368. v. czedula mfrt befizetésiért megintetik a bárót 1813.. 1814. admonealtatik és certificaltatik az emlitett adósságért báró Bánffi Farkas. (670. 685.)

125. *Mohai Zsuzsánna*, lisznyói Incze István neje, 1000 rfrtot testál (1813. okt. 8. Mikeszásza) szegényebb tanuló nemes ifjak segélyezésére. 1816. ujból megerősiti ezen rendeletét. A mikeszászi, tordai és kézdivásárhelyi egyházaknak is rendelt templomépitésre 1000—1000 rfrtot. (708., 995.)

126. *Gr. Kemény Miklós*, 1814. Ölvesi allodiális földei dézmájának felét a professorok fizetése javitására, felét pedig természettani eszközök szerzésére rendeli. (687.)

127. Br. *Szentkereszti András*, 1815. jul. 23. Hosszuaszó. Alumnus deákjára nézve rendeli, hogy a ki halála után hosszuaszói tulajdon arany és ezüst pénzével magához váltott jószágát kezéhez veszi, köteleztetik azon deákot minden sátoros innepen elfogadni, teljesen ellátni s ezen felül, a mig a bankó czédula jár, minden sátoros innepen 12, ha pedig pengő pénz fog megindulni, hat német frttal kifizetni. (696.)

Ugyanő 1819. nov. 5. Hosszuasszó, 1000 frt legatumot hagyott pár év előtt s azt most, felét ezüstben, felét czédulában kifizeti, hogy törvényes kamatra adják ki, nem valami uraságnak, a kitől még csak az interest se vehetnék fel, hanem valamely communitásnak, melyen ezután is, mint eddig, egy papságra szándékozó becsületes ifju legyen, s ez innepekre itten mindenkor jelenjék meg, s a mennyit az eddig való deákok kaptak, azt azután is megkapja. (761.)

1804. Az angol katona tisztektől az 1794. Viliersen Couche mellett a francziák ellen nyujtott segélyért, 1796. emlékül küldött diszkardját ajándékozta a kollegiumnak.(Könyvtár ismertetés 45--46.l.)

128. *Albisi Bod Benedek* 1816. márcz. 5. Hosszuaszó. Végrendelete 8 p. alatt 4000 rfrtot hagyott folyó pénzben, ha pénzül adatik; ha pedig a jószágból kell kivenni, ugy 5000-et, hogy Csiki György legközelebb való 4 atyjafia tanuljon az alapitvány kamatjából, vagy ha defalcalodnék a mostani pénz, ugy egy vagy kettő. Ha neki atyjafia nem lenne, a falujából valóknak adassék, de ugy, ha erkölcsösök és igyekezők lesznek. 5000 rfrt = 6000 mfrt az összeg. (824.) Meghalt az alapitó 1820.

129. *Gr. Teleki Domokos* és neje (2.) *gr. Kendeffi Zsuzsa* bankó czédulák devalvatioja által szenvedettt kár miatt némi nemü felsegélésére a kollegiumnak mind az emberiség, mind hazafiság és keresztyéni indulatnál fogva köteleseknek érezvén magokat: még 1811. legalt 1000 német frtot a már akkor behozott váltó czédulaknak becse szerént értve, ez összeget most 1816. febr. 6. befizették. (707.)

130. *Köpeczi Beniám* 1816. a pagocsai malom egy esztendei szombati vámját a kollegiumnak assignálta. (707.)

131. *Bolyai Farkas* 1816. jan. 17. Az electrica maschinába fektetett pénzét (?) a kollegiumnak ajánlja fel azért, hogy kiméltessék meg a rectori és paedagogarchai hivatalok viselésétől.

Ugyanő 1856. aug 25. örökösödés rendén rászállott 9443. v. cz. rftról szóló két adóslevelét a mathesis virágzásának előmozditására. Hosszas perutján bejött ebből 750. frt o. é. s az 1874. fölállitott 2. mathematikai tanszék alapja gyarapitására fordittatott. (312—314 lapokon.)

132. A görgényi tractus papjai és mesterei 1817. ápril. 15. Szászrégenben, igérik, hogy évenként gabonát conferalnak a tanárok számára, minden pap két vékát, minden mester egy vékát. Incze István esperes, Csiki György jegyző. Ezen felajánlott gabonából a tanárok csak 10—10 vékát tartanak meg, a többit az ifjuságnak adják. 1818. máj. 20. (719 és 742.)

133. A marosi tractus papjai hasonlóan ajálnak 1818. márcz. 31. Makai László esperes, Benkő Mihály jegyző, Mvásárhelyt tartott partialis sinoduson. (743.)

134. *Borsos György* ksztmiklósi, pensionatus rationum consultor 1818. febr. 23. a tanárok fizetése javitására alapul 500 rfrtot (745)

135. *Bodola János* püspök 1818. jun. 26. Nagyenyed, 40 rfrtot küld a kollegium százados ünnepe alkalmával a kollegium iránti buzgósága jeléül. (744.)

136. *Mózes György* helyi polgár 1819. 1000 mfrt alapitványa, hogy végrendeletében, mig a *Mózes* és *Szabó-Szalaknai* ágon fiu-tanuló lészen, a kamatból tanitassék, locust kapjon; mikor pedig nem lészen, akkor két jóra menendő árva gyermek tanitassék. (760.)

137. *Szeremlei István,* 1822. végrendeletében testált pénzt, gabonát stb., melyek pénzzé tétetvén, lett 3792 rfrt. 113, 1345—1824. a kollegium gazdasági állásának rövid előadásában a Szeremlei adományáról ez áll: „Ennek lehet köszönni, hogy 1822. és 1823. egy oly csorbáját épitettük be régibb nevezetes épületünknek, melyet ha elmulattunk volna, nagy romlás fenyeget vala.“

Gecse Dániel.

Erti a nagy épület megrepedt végéhez támaszul épitett kis termet. (800.)

138. *Gegő János* 1822. okt. 7. Koronka, küld 50 rfrtot, hogy azzal is az épités bármi kevés részben segitessék. (802.)

139. *Elek János* helyi polgár és nője Márki Zsuzsa 1824. márcz. 18. készitett végrendeletök értelmében — 1828. jul. 24. meghalván Elek János — a massából 4944 frtból kapott a kollegium és a ref. normalis iskola egy negyed részt (1236 rfrtot) tanuló és a tanitásért való fizetésre elégtelen sorsu gyermekek tanulások előmozditásokra. Ezen öszegnek fele (618 frt) a kollegiumban tanuló gyermekeknek fructificaljon, másfele (618 frt) pedig a normalis iskolában tanulóké lévén, annak kamatja évenként kétfelé osztassék u. m. a fiu és leány normalis iskolában tanulók számára s addig, mig a fiu normalis iskola a kollegium mellett marad, az azt illető rész (309 frt) oda adasson; hogyha pedig az eklezsia ismét fiu normalis iskolát állitana fel külön a kollegiumtól, akkor ez is az eklézsia kebelében levő fiu normalis iskolának maradjon. (1015.)

140. *Nemes János* és neje *Béres Erzsébet* 1824. máj. 24. Mvásárhely. 400 rfrt alapitványt tettek két deák számára, kik legjobb oratiot irnak. (870.)

141. *Gecse Dániel* orvos-doktor (szárazajtai) emberszeretetü intézete — institutum philantropicum. 1818. ref. kollegiumunk keletkezése első százéves inepélye alkalmával a templomban tartott ünnepi beszédek alatt „azon gondolat ötlék elméjébe, hogyha valaki 100 év előtt e kollegiumnak 100 frtot adott volna oly rendeléssel, hogy annak kamatja is tőkésitetvén, mi volna ma az összesitett tőke?“ Ezen gondolattal foglalkozva 1820. letett 2000 rfrtot s ezt 1824. 6000-re egészitette ki; hozzá járult ehez 1832. az édes anyjának haszonélvezetére hagyott 22000 frt is, hogy ezen összegek kamatjai is évenként tőkésitessenek s 1820—1920-ig egy millió frtra növi ki magát, számitása szerint. Akkor az egy millio rfrtnak fele kiadandó az erdélyi ev. ref. egyházkerület igazgató tanácsának (akkor consistorium) és a marosvásárhelyi ev. ref. kollegiumnak egyenlő részben; a másik félmillió megint két egyenlő részre osztandó s ennek egyik fele a magy. kir. kormány kezelése alá jut, a másik fele része pedig Mvásárhely városának a végrendeletben megjelölt mivelődési czélok előmozditása végett. Addig is a kollegium a fél század betelése után a begyülő kamat egy hatodát élvezheti. Élvezi is 1871-től fogva. 1894. év végén volt a tőke 259,484 frt 43 kr. o. értékben. A bejött kamatból jutott a

kollegiumnak 2671 frt 66 kr. s ebből $^1/_{10}$-et 267 frt 16 krt kapott a kebli ref. egyház a végrendelet értelmében. (Végrendelete eredetiben és emberszereteti intézete itélő mesteri pecsét és extradata alatt 873. lvtári sz. alatt 1824.)

142. Abodi *Tamási András* keczei postamester, 1824. okt. 6. Kolozsvár. 2000 rfrtot arany vagy ezüst pénzben hagyott végrendeletében 3 szegény jó magaviseletü és igyekezetü togatus deák tartására. Az ő és nője Réthi Erzsébet jó reményü togas deák utódai előnynyel birnak mások felett. (1533.)

143. S. *Szotyori József* orvos-doktor 1825. tett és módositott végrendeletében két medicinae és chirurgiae, ugy két theologiae és philosophiae doctorságra készülő reformatus szegény ifju számára, kik a nagyenyedi és marosvásárhelyi kollegiumokban tanultak, alapitványa alapjául hagyta és rendelte mvásárhelyi házát, hogy az neje halála után adassék el. Két medicinae candidatus élvezze 5 évig, ha csupán doctor lészen; ha még a chirurgiában is doctoráltatja magát, ugy még két évig birhatja, tehát együtt 7 évig. A theologiae és philosophae doktor 3 évig birja s igy 10 év mulva ujra kezdődjék a cyclus. Sepsi szotyori és kézdivásárhelyi *Szotyoriak* valamint neje Marusi Annával vérségi *Marusiak* előnynyel birnak. A legalt ház 1866. eladatott 5500 ércz ezüst osztr. ért. forinton. Ennek fele átadatott az enyedi kollegiumnak, s mind két kollegium a kamatot a végrendeletben kitüzött czélra forditja.

1829. könyveit hagyta kollegiumunknak, 508 mü, 933 kötetben s ezeket özvegye 1842. adta át. (1144, 2896.)

144. B*áró Kemény Pál* és neje *gr. Teleki Rákhel* 1825. okt. 5. Malomfalva. Magok által beállitott szőlőhegy termésének tizedét a professorok fizetése jobbitására életökben kiadni és be is szállittatni igérik; a szüreteztető deáknak pedig 12 véka buzát. Igéretőket be is váltották. (904.)

145. Malomvizi *gr. Kendeffi Ádám* 1826. a professorok fizetése alapjának nevelésére 1500 rfrtot adott ajándékul. (909.)

146. Özv. b. *Kemény Simonné* gr. T*eleki Anna* 1826. nov. 24. Nagyenyed, 500 német frtot adott a mathesist tanitó deák praesesek fizetesére alapul. Férje is sok éven át adott e czélra 30—30 frtot.

147. Ugyan ő 1826. decz. 1. tanári fizetés javitására alapul 1000 német frtot: „Szeme előtt tartván férjének azon gondolkozásmódját, hogy a mit némelyek szükségtelen temetési ceremoniára költenek, ő azt emberszereteti intézetek és igy az emberiség közjava gyarapitására szerette forditani, a mint ennek példáját is

mutatta édes anyja halálakor, adván testvérei egyetértésével a marosvásárhelyi kollegiumnak 2000 német frtot.

148. *Tályai Sámuel* luka-ilenczfalvi pap 1828. Sámuel nevü elhalt konjugista fia emlékére 100 rfrt alapitványt tett, hogy annak kamatjából 3 maradéka v. testvér atyjafia s ezek nem létében csupán belső emberek jó igyekezetü s becsületes erkölcsü gyermekeinek azon osztályban jutalmul kézi könyvek vétessenek. (1464)

149. Ugyanő, ugyanazon értelemben 1847. nejével Péterfi Máriával philologica classist végzett és elhalt egyetlen Sámuel nevü fia emlékére 350 ezüst huszas alapitványt tett. (1756.)

150. *Szendrey János* gr. Bethlen Ádám praefectusa 1829. Két alumnus tartására 1000 frt. (1016. 1345.)

151. Nagysolymosi *Incze József* mvásárhelyi ev. ref. leányiskola tanitó 1833. április. 4. Végrendelete 6. p. a. hagyott: a) 300 conv. mfrtot a könyvtár alapra b) 1500 conv. mfrtot rokon utódai gyermekei számára, kik még nem deákok. c) 1500 conv. mfrtot rokon utódai togatus deákok számára. Többi alapitványai: sz.-udvarhelyi ref. egyház 2. papi fizetésére 158 frt; mvásárhelyi ref. házi szegényeknek 200 frt; városi külső szegényeknek 100 frt; ref. templom épitésére kéregetőknek 200 frt; urasztalára szerzendő borra 500 frt és az első papnak 100 frtot. Meghalt 1843. jun. 12. (1518, 1519, 1693.)

152. *Nayy György*, göczi, 1834. Gyéres. Két árva tanuló számára évenként 50 véka gabona adására kötelezi magát, élete végéig, hogy abból két jó tanuló szegény árva gyermek kapjon napjára 2—2 czipót, Luczai v. Nagyágon levő szegény sorsu atyjafiai elsőbbséggel birván. A gabona beküldésére is kötelezte magát. (1190.)

153. Gr. *Kemény Sámuelné* 1834. decz. 12. a professoroknak külön-külön 20 veder boron kivül a könyvtár számára 80 vedret, a seniornak és könyvtárnoknak 10—10 vedret küldött. (Prof. gy. jkve.)

Gr. *Kemény Sámuel* és neje iktári gr. *Bethlen Kata* Földvárról és Czikudról bort? (767.) (lásd Vass Krisztina Kemény Miklósné 1777. körül 79. és 80. sz. a.)

154. *Zeyk Eszter*, 1839. decz. 6. Diód. Vásárhelyi ref. özvegy professornék és papnéknak alapitványul 1000 német frtot. (1417)

155. Gróf *Butler János*, bardányi, az elöljáróság kérésére 2000 ezüst frtot adott tanári nyugdij-alapra 1843. Erdőtelke. (1514—1515.)

156. *Bárò Kemény Pál*, 1844. Butler nemes példájától inditatva tanári nyugdijalapra 5000 váltó czédula forintot. (1516.)

157. *Biró Miklós*, sóváradi, 1843. jan. 30. Mindszent. 180 aranyat hagyott a) sóváradi ref. pap flának, b) sóváradi Biró nevet viselő és c) egy marosszéki szegényebb pap, vagy nemes ember árva és jó reményü tanuló gyermekének, mindháromnak egész iskolai idejök alatt. (1523, 1569.)

158. *Ineze Ferencz*, nagysolymosi, 1845. Gerend, 4667 conv. nfrtot = 14,001 ezüst huszasban hagyományozott professorok fizetése jobbitására felerészben, más felerészben pedig, (mely 1863-on kezdve osztr. ért. számittatik 4900 frt.) 2450 osztr. frtot, deák és gyermek Incze rokonok alumniájára. Végrendelete 5. pontja alatt legbecsesebb hagyománya: „Végre mivel ezek csekélységek, a legdrágább kincset ajánlom a kollegium professorainak t. i. *az igazi lelki békességet, mely a másokkali békességnek is az alapja! mert ha bármely sorsu és állapotu emberek között is a vagyon vagy elsőbbségfeletti veszekedés értetlenséget és neveletlenséget árul el: mennyivel fájdalmasabb érzést okoz épen a nevelők között keresztyén szülők és bölcsekhez illetlen és az ártatlan ifjuságot is megvesztegető rosz példaadás? Ti vagytok a földnek savai, hetvenhétszer is megbocsássatok inkább, mintsem a boszuvágynak engednétek! Máté 18. r. 21. v. Okajtom lelkemből, hogy mint én sohasem hallottam a mvásárhelyi professorok között részekre szakadó egyenetlenkedést és egymás elleni törekvést: ugy még azon kisértő időkben is, midön a kollegium elég gazdag lévén, lenni fog mi felett veszekedhetnének, ne hallhassa soha senki a professoroknak egymás elleni haragukat, hanem legyenek mindenkor békességre igyekezők!* Máté 5. r. 9. v.“ (1694—1699. 2662.)

159. *Zeyk Dániel* 1845. dccz. 4. Enyed. Megszünteti az innepi legatiot s e helyett két ifju részére 30—30 váltó frt jutalmat állit föl további rendelkezéséig: egyet a mathesis és physika, a másikat pedig a természet tudományok több ágaiban magokat kitüntető egyének számára. (1602.)

160. *Zeyk Dániel*, legidősb, 1846. febr. 9. Enyed. 400 ezüst frt alapitványt tett a természet tudományok tanulásában, a többi tanuló társai között legszebb elömenetelt tett ifjunak.

161. Özv. *Kövesdi Jánosné Marosi Mária* 1847. jun. 11. kelt végrendeletében minden fekvő és felkelhető javainak pénzzé tételét, s a bejött összegnek a ref. egyház és kollegium között két részre osztását rendeli. A kollegium részére, hogy hat szegény tanuló tandija fizettessék minden évben a kamatjából egyenlően,

ugy a mint kitelik. Az egyház részére, hogy annak évi kamatját a két pap kapja. Sirjának gondozását, fölhányatását buzgalommal ajálja a mindenkori papoknak és azon szegény tanulóknak, kik hagyományából részesülendenek. A kollegiumot illető rész 321 vrfrtból áll a végrehajtó biztosok átirata szerint. Meghalt a hagyományozó 1851. máj. 2. (1934.)

162. *Antal János* ref. püspök 1847. jan. 1. Nagyenyed. 1000 német frtot küld váltó czédula becsben a közalap gyarapitására. (1706.)

163. *Nagy Pál* kebelei, 1850. jun. 1. Mvásárhely. Végrendelete 2. p. a. mvásárhelyi házát testvéreinek (Juli, Eszter és Dániel) hagyta, hogy használják, mig élnek, halálok után pedig szálljon a kollegiumra olyformán, hogy eladatván a ház, a tőke kamatjából neveltessenek jó falusi iskola mesterek. A ház eladatott 8000 frt o. ért. (2536 és 3420.)

164. *Moós István* ügyvéd. 1855. márcz. 12. Mvásárhely. 1843 és 1847. irott végrendeleteit módositja és hagy: a) tanári nyugdijalapra 1000 darab aranyat; b) 1000 darab aranyat a végett tesz le és bizza a kéllegiumra, hogy annak kamatja forditassék fia növelésére s fia halála esetén az is az előbb irt czélra — tanári nyugdij alapra. (2180.) A fiu korán elhalt s az egész összeg tanári nyugdijalapot képez.

165. *Bolyai Farkas* 1856. lásd 131. sz. a.

166. Városi tanács 1857. ápr. 29. Az erdélyi cs. k. helytartóság 1856. decz. 13. kelt rendelete következtében gyümölcsfa tenyésztés és selyem termelés előmozditása tekintetéből a ref. kolleg. ifjuság használatára a régi téglavetőhely déli oldalán félhold földterület átengedésére késznek nyilatkozott. 1860. az előljáróság azon kérelmére, hogy a kijelölt czélra fölajánlott hely nem lévén alkalmas, jelölne ki a kollegium játszó helye mellett alkalmasabb s könnyebben őriztethető helyet, válaszolja, hogy bár a régi téglavetőhelyen a két ut között közel 2 hold föld területet kiszakasztani nem késett, az előljáróság folyamodására most a kivánt helyen a királykut környékében fekvő 92 □ öl földterületet átbocsát, ünnepélyesen átad. (2411 és 2575.)

167. *Gáti Gábor* 1855. szept. 2. M.-V. 400 rfrtot adott tőkéül az itt felállitandó theol. tanszék professora fizetésének pótlására. Ha 32 évig létre nem jő, az addig gyült tőke kamatja a tanárok közt osztassék ki egyenlően; a tőke pedig maradjon meg s *Gáti* nevet viseljen az alapitvány. (2262.)

168. Ugyan *Gáti Gábor* 1857. M.-V. ujból adott 350 cfrtot az előbb irott czélra kamatoztatás végett, mig 500 cfrtra kitelik. Ha pedig főgymnásiummá föl nem emelkedik az iskola, azon esetben az akkoron levő rendes tanárok fizetésének pótlására adassék s *Gáti* nevet viseljen. (2452.)

NB. Az adományozó beleegyezett abba, hogy még az ő életében a tanári fizetések pótlására forditassék mindkét alapitványa.

169. *Bod Péter*, 1857. ápr. 500 pfrtot, 5 % államkölcsön kötvényt ajándékozott kollegiumunknak. (2401. és 2459.)

170. Ugyan *Bod Péter* 1861. febr. 19. Bethlenben kelt végrendeletében összes vagyonáról igy rendelkezett:

1. 400 frtot o. ért. a szászbonyhai iskola kezelése alatt, hogy kamatja évenként egyszer a legjobb tanuló, jó iró s jó jellemü fiunak és hasonló tulajdonu leánynak adassék *Bod-Csolnakosi jutalom* név alatt.

2. 100 osztr. ért. frtot ugyanazon iskola kezelése alá szülői s testvérei sirjaik gondozása végett, kogy körül korlátozva egy fenyő-, egy nyár- és egy szomoru-füzfa legyen a sirjoknál.

3. A bethleni ref. iskolának az 1-ső pont szerint 400 frtot. Minden egyéb vagyonát szülői emlékéül *Bod-Csolnakosi alapitvány* név alatt kollegiumunk előljáróira bizza: *a*) hogy annak kamatjából neveltessék a Bod v. Csolnakosi családból egy v. két ép egészséges, jó tanuló s jó jellemü fiu; *b*) mig ilyen nem találtatik, a kamat tőkésitessék; *c*) ha mindkét család kihalna, akármely három fennirt tulajdonu tanuló közül a sors határozzon egyet, vagy ha a kamat elegendő leend, kettőt. Ha rosz magaviselet által érdemetlenné nem lesz az egyszer választott: ugy végképeztetéséig huzza a kamatot. (3131.) A hagyaték-összeg 25108 frt. Könyveit lásd könyvtár czim alatt 427 mü; életrajzát 439—454. ll.)

171. Mezőbergenyei *Koronka Márton* 1858. nov. 25. M.-Bergenye. Bergenyében levő összes birtokát, neje Benkő Ágnes halála után, a ref. tanodának hagyja, hogy azt eladván s a pénzt kamatoztatván, a kamat $^1/_4$-ét kapja *bergenyei Koronka* nevet viselő főiskolánkban tanuló jó erkölcsü és magaviseletü ifju; második $^1/_4$-ét az előbbenin kivül létező s lehető magát erre érdemesitett *bergenyei egy v. legfennebb két tanuló ifju*; a harmadik $^1/_4$-ét minden, bárhonnan való és minő eredetü, magát mind erkölcse, mind tanulási igyekezetre nézve érdemesitett református egy v. legfennebb két ifju. A kamat negyedik $^1/_4$-ét pedig és a Koronka nevü, ugy más bergenyei tanulófiaknak netalán lehető hiánya esetében fennmaradható

kamat is forditassék az irt főiskola tőkepénzeinek gyarapitására, nevelésére. (2643.)

Koronka Márton meghalt 1861. április 6-án s neje Benkő Ágnes április, 15-én átküldi a végrendeletet az előljáróságnak.

172. *Dósa Lajos* makfalvi, 1860. jan. 1. Egyszáz ezüst régi frtról szóló urbéri status papirt ad a kollegiumi szegényebb s szükölködőbb betegei orvoslások és ápolásokra szükségelt költségek némi részben való fedezésére kamatozandó alaptőke gyanánt. (2553.) Ugyanő 1848. a nagyterembe uj padokat csináltatott. (1759.)

173. *Dósa Elek* jogtanár felhivásnak tekinti testvéröcscsének Dósa Lajosnak 100 frt ajándékozását, *a tanuló növendékek korodája alaptőkéjének* nevezett, öcscse által megkezdett alapitásához 100 pgőfrtos szelvényes urbéri kötelezvénynyel ajándékozólag járul. Az előljáróság *iskolai Koroda-alap* czimén külön kezeltetni s korodának a volt sütőházat jelölvén ki, mig azon helyen fölállittatnék a koroda, azon ház és telek évenkénti bérét is 1859. évi bérlet idejétől kezdve tőkésitendőleg ezen czélra rendeli. (Előljárósági gy. jkve 1860. jan. 1.)

Ugyan Dósa Elek 1865. a hagymásbodoni határon talált 135 darab római ezüstpénzt megvette s a kollegium gyüjteményének ajándékozta. (3554.) (Lásd könyvtár ismertetése 44—45. l. és könyveit, ugyanott 15. l.)

174. *Daniel Mihály* a kükülői tractus egyik algondnoka 1860. jan. 10. Gogán-Váralya, maga és neje halála esetére hagyományozott kollegiumunknak 1000 frtot. Tekintve azonban a kollegium mostani szükségét, az irt összegnek felét, 500 frtot osztr. becsben ki akarja fizetni s ezért utasitja a főconsistorium iskolánk előljáróságát, hogy ezen összeget most vegye át s igtassa jegyző könyvbe. E czimen jelenleg 2000 frt kamatja jár a rendes tanárok fizetése potlására. (2558, 3340. 3373.)

175. *Balog Sándor* nyárádszentimrei, 1860. aug. 16. Déva. 850. v. cz. rfrtot=357. oszt. ért. frt alapitványt tett elhalt kedves fia *Balog Ákos* nevére, a székely nemzet növelése elősegitésére. Elsőséggel birnak fiu, azután leányágon levő rokonai; ezek után pedig a nyárádszentimrei tanulók, ha lesznek; végre általánosan a székely fiuk. Ha két egyforma tanuló leend: megosztandó az alapitvány, de kisebb részre nem darabolandó. Ha az alumnus nagyobb jövedelmet nyer, akkor másnak adandó; Különben használja iskolai pályája alatt, ha rosz tanulás v. magaviselet által érdemetlenné nem teszi magát arra. (2591.) 900 vrfrtra egésziti ki alapitványát. (2613.)

176. Id. gr. *Teleki Domokos* (gernyeszegi) 1856. okt. 16. az iskola számára gyüjtendő segély tárgyában tett felszólitás alkalmával a közbuzgóság élénkitése s a siker őregbitése végett azon készségét nyilvánitotta a marosi-, görgényi- és küküllői ref. egyház kerületek részletes zsinataik előtt, miszerint azon összegből, mely az egyházi főtanács felszólitásától számitva 3 év alatt az emlitett egyház kerületekben a vásárhelyi iskola javára biztosittatni fog 60,000 osztr. ért. forintig, minden tizedik (ezer) o. ért. forintot ő teszi le az egyházi főtanács rendelkezése alá, hogy annak öt száztóli kamatjával kirekesztőleg a mvásárhelyi ref. iskola javára rendelkezzék.

A három egyház megyében begyült 42,239 frt. (ide nem értve a Vásárhely városában gyült 11,414 frtot.)

A gróf ur tehát 5000 frt 5% kifizetésére kötelezte magát 1863. január 1-től kezdve, mig az egész tőkét maga v. utódai befizetik. Az egyházi főtanács *tanári fizetések javitására* határozta az irt összeg kamatját. 1863. febr. 8. (2720.)

177. Ugyan *gr. Teleki Domokos* 1869. szept 26. a vásárhelyi jogakadémiai tanárok fizetésére 1870/71. tanévre 500 frtot adott. (3116.)

178. Az országos segély kéregetés alapján 1854—1864-ig begyült 5730 frt az összes ref. kollegiumok részére (a kolozsvári és enyedi kivételével) az egyes kollegiumok megjelölése nélkül. Ez összeg felosztatván az 5 iskola (vásárhelyi, udvarhelyi szászvárosi, zilahi és sepsiszentgyörgyi) között, jutott egyrészre 1146 frt tanitási czélra = 1203 frt o. ért. (2991, 3056.)

1852—1869-ig tett vegyes segélyadományok.

179. Kibédi *Péterfi László* n.-enyedi tanár, 1843. junius 11-én tett végrendeletében hagyott a mvásárhelyi ref. kollegiumnak 5300 váltó német forintot; a székelyudvarhelyinek 5347 v. német frtot kötlevelekben. A hagyományozót 1848-ban megölték a felbőszitett oláhok Boros-Bocsárdon s a hagyományozott összegekről szóló kötlevelek részint elpusztultak, részint özvegyénél és mostoha fiánál Lengyel Gábornál maradtak s az igénykeresetre kitüzött folyamodás határ idejéig (1853.) be nem jelentethettek, egy részt pedig S. Lajos bodoki pap mint rokon felvevén, elköltött s halálával semmit sem hagyott hátra. Igy a szép intézkedés teljesedésbe nem ment, nem valósult. (2805.)

180. Gr. *Toldalagi Viktor* 1852. január 9. Koronka, az ásványtan tanitására elkerülhetlenül szükséges eszközöket ajándékozott főiskolánknak. (1919.)

181. *Báró Bánffi János* főgondnok 1853. a kollegium két elhasadott csengetyüje ujraöntésének költségeit kifizette. (2056.)

Ugyanő 1856. 340 szál deszkát adományozott a kollegiumnak. (2356.)

182. *A mezőbándi ev. ref. egyházközség*, 1855. febr. 28. 200 pgő forintot ajándékoz a kollegium segélyére az egyházi főtanács fölhivása következtében. (2189.)

183. *Küküllő egyházmegyei esperes* 1856. azon egyházvidékben 300 pfrtot gyüjtött a mvásárhelyi kollegium részére. (2305.)

184, *A küküllő-megyei papi és mesteri kar* 1856. decz. 20. elvállalt 3300 pgő frt tőke 5% segélyezést kollegiumunkkal szemben. (2388.)

185. *Szekeres Sándor* 1856. egy fertály tutajt küldött 112 szál deszkával Mrégenből a kollegiumnak ajándékba. (2334.)

186. *Szabó László* (*Csüdötelke*) 1856. a collegiumnak ajándékozza azon adós levelét, mely özvegy Szabó Mihályné Gál Klára 42 pgő frt tartozásáról szól. (2350.)

187. *A marosi ref. egyházkör papi és mesteri kara* 1857. aug. 2. 7800 conv. frt 5% kamatját évenként 390 pgőfrt alapitványi ajánlatot tett a kollegium rendelkezése alá. (2435.)

A marosi ev. ref. egyházkör papi és mesteri kara által 1856. márczius 14-én a kollegium segélyezésére fölajánlott 8190 frt fölmondhatlan tőke után 5%-ot fizetni igért segélyt kifizeti 1874. év végéig egyezség utján s azontul megszünteti. (3478.)

188 *A jeddi közönség* 1858. jan. 27. 1260 pgőfrt államkölcsönéből 540 prfrtot kifizetvén, de a többi 756 prfrt kifizetésére képes nem lévén, ajánlja a ref. kollegiumi elöljáróságnak az 540 frtot, hogy fizesse ki a 756 frtot, s a járulék a késedelmi kamatokkal együtt legyen tulajdonosává az 1260 pfrtról kapandó államkötvénynek.

A főconsistorium beleegyezett ebbe. (2460., 2466.)

189. *Gróf Teleki Miklós* 1858. márcz. 1. az egyházi főtanács felszólitása következtében 500 prfrt értékü urbéri kárpótlási kötelezvényt ajánl tanodánk segélyezésére, akkor, midőn Marosszékben fekvő jószága után a kárpótlás utalványoztatni fog. (2473.)

190. *Fronius Mihály* 1858. aug. 30. 200 drbból álló ezüst és rézpénz s éremgyüjteményét főiskolánknak ajándékozta. (81. jegyzőkönyvi szám. 2498.)

191. *Pávai Vajna Elek* 1859. junius 18. néhai Brandekker Simon helyi gyógyszerész ásványgyüjteményét megvette és kollegiumunk ásványgyüjteménye számára ajándékozta a több száz darabból álló gyüjteményt. (2577.)

192. *Ilenczfalvi Szász István* elhunyt tanár 1859. aug. 3. végrendeletében kollegiumunknak hagyta: *a*) könyvtárát; *b*) 400 prfrtot az állatgyüjtemény gyarapitására kamatoztatandólag. (2535. 2539.)

193. *Gr. Teleki Károly* 1859. decz. 23. főiskolánk felsegélésére 500 pfrt földtehermentesitési szelvényes kötvényt küldött ajándékba. (2552.)

194. *Téglási Ercsei József* cs. kir. erdész 1860. jan. 11. kollegiumunknak hagyta végrendeletileg könyveit, ásványgyüjteményét, (1831—32. körül is adott volt ásványokat) az osztrák birodalom geognosiai térképét, nehány darab arany, ezüst és rézérmet, (3302. k. sz. alatt), rovarokat, mérnöki eszközöket, rajzokat és képeket. (2911.)

195. *Néhai Bihari Márton* 1860. kollegiumunk számára 500 pgőfrtot irt alá államkötlevélben s ezt utóda Bihari Rozália Stelling Jánosné 500 pgőfrtról szóló földtehermentesitési kötvényekben kifizette. (2599., 2615.)

196. *Rácz József* kerületi főnök 1860. decz. 17. 12 kötetből álló „Közhasznu ismeretek tára“-t ad emlékül kollegiumunk könyvtárának. (2617.)

197. *Szabó Elek* turi ev. ref. pap 1861. január 16. 5 oszt. ért. frtot küldött főiskolánk segélyére. (2637.)

198. *Voczelka Ede* zene és dalmüvész 1861. máj. 6. 10 frtot adott o. é., a collegiumi ifjuság énekkara számára. (2644.)

199. *Kebelei Szabó János* 1861. jul. 13. a mezőcsávási határon talált egy darab régi görög aranypénzt ajándékozott a főiskola pénzgyüjteménye számára. (2646.)

200. *Fekete Sámuel* és neje *Kendi Kandida* 1861. decz. 7. Mvásárhely székelyföldön talált régi római pénzgyüjteményökből a történelmileg érdekesebbeket kiválogatva s hazai darabokkal pótolva (138 drb.) kollegiumunknak ajándékozzák. (2665.) NB. Fekete Sámuel pénz- és éremgyüjteményének czimjegyzékét két példányban megküldi a főconsistorium. (3157—1868.)

201. A *városi mükedvelő társulat* 1862. márczius 16-án tartott „Mama“ czimü darab előadásából begyült 163 frt 15 kr. o. ért. forintot kollegiumunk ifjaiból alakult zene egylet költségeinek fedezésére ajándékozta. (2673.)

202. *Gr. Rhédei István* 1863. szept. 9. M.-Sámsond, egy nagy becsü és értékü légszivattyut (antlia pneumatica) ajándékozott kollegiumunknak. (2738.)

203. *Losonczi Mózes* 1864. aug. 16. b.-madarasi ref. pap kollegiumunk könyvtárának ajándékozza Pareus Dávid „Szentirás magyarázata" czimü munkáját. (2821.)

204. A *Bálint Gyula* által magyarra forditott Torquato Tasso „Megszabaditott Jeruzsalem" czimü müből a kir. főkormányszék néhány példányt a ref. egyházi főtanács rendelkezésére átküldött jutalomkép kiosztás végett a nyári vizsgák alkalmával magokat kitüntető ifjak között. Ezekből kollegiumunknak is küldetett 10 példány 2995—1866. április 17.

205. *A disznajói ev. ref.-egyház* 1869. jun. 20. 200 frtról szóló kötvényt ajánl kollegiumunknak, melyet főkonsistoriumunkhoz küldött be.

206. *Ifj. gr. Teleki Domokos* 1864. decz. 27. Kolozsvár. 2000 frt erdélyi urbéri kárpotlási kötelezvénybeli alapitványt tett le kollegiumunknál egy itt tanuló *szegény magyar vagy székely ev. ref.* fiu segélyezésére következő feltételek alatt: a) „Magyarbényei báró Radák Anna széki gróf Teleki Domokosné alapitványa" czimen kezeltessék. b) A kollegiumi előljáróság válaszsza az alapitványost az 1-sö vagy 2. közép (gymnasialis) osztályból s a gróf, vagy halála után fiág maradéki megerősitése után lépik a kegylet használatába s azt élvezze, mig magát ön erején is feltudja tartani s képesitettségét el nem veszti hanyagság, vagy rosz erkölcsi magaviselet miatt. c) Mentovich Ferencz tanár élvezze a tőke kamatait, mig kollegiumunknál leend állomásban. Azután pedig a rendes tanárok évi fizetése javitására forditandó addig, mig a Gecse alap életbe lépik. (2841.)

207. Körösi *Pallocska Lajosné*, sz. Borosnyai Poli 1863. ápr. 26. M.-V. végrendeletileg 400 frtot hagyott o. ért., hogy abból 100 frt forditassék a *zene és harmonia* segélyezésére; a másik 300 frt évenkénti kamatja pedig, mikor testvérei ágazataiból egy v. több tanuló leend, azoknak adassék; mikor pedig oly atyafi nem lesz, akkor a VI. osztályba járó, jó magaviseletü és tanuló e városból való két tanulónak adassék ki a nyári probatételkor. 2912.

208. *Bartha Dániel* ügyvéd, 1864. decz. 28. Ha mind Mari leánya utód és rendelkezés nélkül, mind Jelinek Vilmos — Bartha Dánielnek nagyobb leánya Zsuzsánnától született unokája utód nélkül hal meg — vagyonának $^1/_8$-át a nagyenyedi, $^1/_8$-át a mvá-

sárhelyi ref. tanodának, $^1/_3$-át pedig Incze Ágnes sógornője gyermekeinek rendelte. (3012.)

Mari leánya, Székely Elekné, férjének hagyományozta végrendeletileg mindenét.

209. *Nagy József* mocsi birtokos, 1866. nov. 1. a szamosujvári ev. ref. egyháznál volt 90 frt o. ért. követeléséből 50 osztr. ért. forintot a M.-V. tanodának adományozott. (3014.)

A szamosujvári ref. egyház kötelezvényt ad a ref. tanodának ezen 50 frt tartozásról. (3045.)

210. *Iklandi Sófalvi József* előbb Marosszék hites mérnöke és tiszteletbeli jegyzője, 1866-ban nyugdijazott cs. kir. mérnök-segéd 1000, azaz egyezer osztr. ért. frt alapitványt tett a marosvásárhelyi ev. ref. főtanodának rendelkezése alá, hogy annak kamatjai mindaddig tőkésitessenek, mig a tőke annyira szaporodik, hogy a *kamatnak fele elég lesz egy kitünő elméjü és erkölcsü marosszéki szegény székely gymnasialis osztályu gyermeknek élelmi, ruházati és tanulási költségére a gymnasialis osztályok végzéséig;* a kamatnak másik fele pedig évenként megint tőkésitessék, mig az egész tőke akkora lesz, hogy felekamatja elég lesz két székely gyermek tartására és ez is igy menjen tovább is, mig a kamat fele tizenkét gyermek tartását megbirja.

Az ezután a félkamatok által növekedő tőke kamatjai a 12 gyermek tartási költségén felül adassék ösztöndijul a felsőbb tudományokat tanuló, hasonlólag marosszéki székely ifjaknak. És a mikor a tőke annyira növekedik, hogy 12 gyermek tartása és hat ifjunak évenként 50, azaz ötven frt adatva, kitelik, az azutáni kamatok fele adassék az egyetemekre menendő ifjaknak, a kik papi, jogász, orvosi és mérnöki pályára szándékoznak.

A későbbi időkre nézve szükséges rendelkezést a kamatok felerészéről a fennirtakon kivül a tisztelt főtanoda lelkes és bölcs előljáróinak a fennirtak szellemébeni rendelkezése alá teszi le.

Székely alapitvány czim alatt kezeltessék külön könyvvitel mellett.

Tamásfalvi *Turi Lajosnak* (7. sz. *a*) pont) és *Sófalvi Lajosnak* (*b*) pont) is hagyott egy-egy ezer oszt. ért. frtot és ezeknek magtalanul leendő elhalálozások esetére szintén a tanoda rendelkezésére hagyja az előbbirt értelemben. (3013.)

Az alapitó ezáltal vélte lefizethetőnek azon tartozását, miszerint édesatyja Sófalvi József kolozsvári volt hittanár halálával árván maradván 3 éves korában, a kolozsvári ref. tanodánál levő egy ala-

pitványból kapott segélyezése által végezhette tanulását az alsóbb osztályokban a deákságig. (7. sz. *c*) pont.)

211. Mezőmadarasi *id. Szekeres János* 1867. okt. 26. M.-Vásárhely, végrendeletében 1000 osztr. ért. frtot hagyott a VI. pont szerint tanodánknak, hogy:

1. az egyezer frt évi kamatjának fele forditassék jutalomra a VI. középosztály szegény, árva, becsületes magaviseletü és jó igyekezetü növendékeinek. *A jutalomra forditandó kamatmennyiségnek fele* adassék: *a*) mindig mezőmadarasi eredetü és származásu *Szekeres* nevet viselő ivadékainak még azon esetben is, ha gyenge tanulók, de különben jó igyekezetü és magaviseletüek; ha többen leendnek, egyformán részesüljenek; *b*) a másik felerész pedig idegeneknek a 6. középosztályban, figyelem fordittatván a közepes elmetehetségü, jó igyekezetü, szorgalmu és magaviseletü tanulókra.

Midőn a Szekeres családból senki sem leend a tanodában, mint tanuló, akkor ezen kamatrész tőkésitessék, mig megint lesznek *Szekeres családból* valók a tanodában, akkor pedig osztassék ki ezeknek rendesen ezen kamattőke kamatja is.

A Szekeres családbeli tanulók már az elemosztályban is részesittessenek a segélyben. A jutalom kiosztásakor neveztessék meg mindig az alapitó neve.

2. Az ezer frt évenkénti kamatjának fele ujra osztassék két egyenlő részre s az *egyik fél* forditassék a *tanárok fizetése* pótlására, a *másik* pedig *tanszerek szerzésére.*

A főtanodát illető része a végrendeletnek minden két évben egyszer törvényolvasáskor hozassék emlékezetbe. (3051.)

212. *Korodi Samu* 1867. nov. 21. M.-V. 200 osztr. ért. frtot ajánl, hogy annak 6 % kamatját 1868. januáron kezdve haláláig fizeti s halála után jogutódait kötelezi a tőke kifizetésére. (3070.)

213. *Tisza László* 1869-re a vásárhelyi jogakademiai tanárok fizetésére 100 frtot ajánlott. (3116.)

214. *Losonczi József* b.-madarasi ref. pap 1869. jul. 1. Bodola Sámuel ref. püspök és Dósa Elek m.-vásárhelyi jogtanár emlékükre tanitványi hálából 200 frt o. ért. alapitványt tett, hogy két jótanuló szegény gyermek jutalomkönyvet nyerjen annak 6 % kamatjából. (3129.)

215. Ugyanő édesatyjának, *Losonczi Mózesnek* óhajtása következtében 1000 o. ért. frt családi alapitványt tett. (3130.)

216. *Iklandi és vadadi Filep Péter* s neje *Gazda Borbára* 1870. aug. 11. Ikland, 10000, azaz tizezer osztr. frtot hagynak *részben* az iklandi s később más székelyföldi ev. ref. eklézsiák segélyezésére és az ev. reformátusok *m.-vásárhelyi főtanodája jövedelme gyarapitására*; *részben* pedig mindkét nemen levő, ev. ref. vallásban növekedett s abban megmaradó utódainak. A 10000 frt első évi kamatjának öthatoda az iklandi egyháznak adandó templomépitésre; egyhatod mindig kezelési költségre forditandó. Azután a kamatnak öthatoda folytonosan kétfelé oszlik, melynek fele örökösen a tőkét növeli; fele pedig osztalékot képez ilyképen:

Az öthatod felerésze minden évben 5 részre osztandó, melyből $^1/_5$ az iklandi ev. ref. és más székelyföldi ev. ref. eklézsiák és a *marosvásárhelyi főtanoda között* egyenlően kétfelé osztandó; az iklandi és más székelyföldi ref. egyházak kapják az osztalék egyötödének felét; a marosvásárhelyi ref. főtanodát illető egyötödnek felerésze pedig évenként adassék át a m.-v. ev. ref. főtanodának, mely az iskolai pénztárnok által „Filep Péter alapitvány" czim alatt külön kezeltetve az előljáróság használja fel legjobb belátása szerint iskolai célokra. (3178.)

217. *Özv. Alsó Zsigmondné* sz. Jánosi Rozália 1871. jan. 1. Kolozsvárt kelt végrendelete 8. pontja alatt ekép rendelkezik:

Az alapitvány jövedelmének fele az alapitvány növelése czéljából évenként a tőkéhez csatolandó; fele pedig szegény sorsu tanulók segélyezésére forditandó. Ezen alapitvány élvezésére igénynyel birnak az alapitónő utódai, ilyenek nemlétében a m.-palatkai, m.-pagocsai és szavai ev. ref. egyházak kebelében született tanulók, ha magukat szabályszerü, kifogástalan magukviseletével segélyre érdemesitik. Mikor ilyenek sem lesznek, az előljáróság nevez ki az alapitvány élvezésére tanulókat az irt értelemben. Az alapitónő örökösei 2000 osztr. ért. frttal megváltották, illetőleg kifizették az alapitványt 1872. a kollegiumnak. (3225.)

218. *Magyarosi Szőke József* székelyudvarhelyi professor könyveit hagyta intézetünknek 1871. hol első kiképeztetését nyerte (3269.)

NB. A jogász-egylet 850 frtját az ifjásági olvasó egylet tőkéje gyanánt kezeltetni határozta az előljáróság 1871. decz. 13. (3258.)

219. *Sófalvi Illyés Károly, Sándor, Lajos, Albert* testvérek 1879. aug. 18. édes anyjuk Sombori Amália, sófalvi Illyés Istvánné emlékére

400 frt osztr. ért. alapitványt tettek *sófalvi Illyés Istvánné, született Sombori Amália alapitvány* czimon (500 ezüst huszast rendelt az anya s ezt fiai kipótolták az irt összegre) ily feltételek alatt:

2. §. 1873. január 1-től kezdve tiz évig kamatoztatandó s az egész kamat tőkésitendő.

3. §. Ezen tiz év alatt a kamatok kamatjának fele része a székesi községi iskolában, két legjobb tanuló részére ösztöndijkép ossztassék ki, a másik fele része pedig kezelésre forditassék.

4. §. Tiz év elteltével az egy ezer frtnál többre növekedhető alaptőke további 20 évig a 2-ik §. szerint megint gyümölcsöztessék; az évenkénti jövedelem $^1/_6$-od része a székesi ev. ref. pap és énekvezető javadalmazásának aránylagos pótlására; $^1/_6$-od része iskolai szükségletekre és ösztöndijakra forditassék; $^1/_6$-od a kezelés jutalmazására szolgáljon; $^3/_6$-od rész pedig tőkésitessék a megfelelő kamatok kamatjával együtt évenként.

5. §. A 4. §-ban irt idő után (vagyis az alapitvány fennállásának 31-ik éve kezdetén) a felnevekedett alapitványi egész tőkének *fele része* a köznevelés czélja tekintetéből a mvásárhelyi ev. ref. főtanoda kezelése alá átbocsátandó; az egész tőkének *másfele része* pedig a korábbi kezelés és gyümölcsöztetés mellett Székes ev. ref. egyház községe által megtartandó.

9. §. Az előbbi §. szerint a tanodának átadott alapitványi tőke a lehető legelőnyösebb kamatláb szerint gyümölcsöztessék s a kamatjövedelem $^1/_3$-ad *részéből* évenként ösztöndijak szolgáltatandók ki. Az ösztöndijak kiosztásánál az alapitók családtagjai; ezek nem létében székesi vagy más székely protestans ifjak más tanulók felett egyenlő képesités mellett előnyben részesüljenek.

A fennmaradó $^2/_3$-ad rész kamatjövedelem pedig a kamatok kamatjával együtt az alaptőke gyarapitása tekintetéből évenként tőkésitendő.

Ezen intézkedés az alapitványi tőke átvételétől 25 év tartamára szolgál.

10. §. A 25 évi időszak után a felszaporodó alapitványi tőke kamatainak $^1/_3$-ad része a 9. §. megirt módon a főtanodában tanuló ifjak között ösztöndijakul osztassék ki; $^1/_3$-ad rész az alapitók családjából bármely egyetemre vagy akadémiára menendő tanulók számára tartatik fenn; $^1/_3$-ad rész végül határozatlan időn át tőkésitendő s az ez által folyvást növekedő alaptőke $^2/_3$-ad kamatja is évenként a fennebb jelölt czélokra forditandó.

11. §. Tizennégy napnál tovább nem szabad a pénztárban tartani a pénzt, s ha ezen idő alatt biztos helyre ki nem adathatik, takarékpénztárba kell tenni s igy gyümölcsöztetni. (3291.)

220. Özv. *Szenkovich Miklósné*, sz. Rákosi Katalin 400 o. ért. frtot hagyott végrendeletileg. (3492.)

221. *Id. Péterfi Károly* utódai 1873. jan. 30. M.-V 130 frt o. ért. alapitványt tesznek, hogy az irt összeg 5% kamatja minden évben VI. és VII. osztályos szegény sorsu, jó igyekezetü s magaviseletü tanulónak felváltva adassék ki serkentő jutalmul, s „Volt mvásárhelyi tanár Péterfi Károly gyermekei alapitványa" czimen kezeltessék. Ugyanaz előlirt utódok édes atyjok könyveit is 173 müvet 287 darabban az intézet könyvtárának ajándékozták. (3336.)

222. *Turóczi István* 1873. febr. 18. Csapó. 40 zsupnádat küld a kollegium uj épületének mennyezet készitésére. (3327.)

223. *Szentiványi Elek* 1874. jun. 28. Brád. 80 drb ásványt küld ajándékba, mint a kollegium volt növendéke. (3353.)

224. Özv. *Pál Károlyné* sz. *Görög Anna* 1875. ápril. 24. néhai férje felső-boldogasszonyf. lvi *Pál Károly* többször nyilvánitott akaratja következtében 1000 frt o. ért. alapitványt tett: 500 frtot a tanári fizetések alapjára; a másik 500 frt felerészét „Pál Károly-alap" czimen külön kezelendőleg *pályadijul* a tanári kar által kitüzendő pályakérdésre évenként; a más felerészét pedig ösztöndijul jó tanuló és jó magaviseletü szegény sorsu növendék számára. (3497.)

225. *A mvásárhelgi Egyenlőségi kör* 1875. jun. 13. Mvásárhely. 1854. márczius 10-én Mvásárhelytt Magyarország alkotmányos szabadságáért együtt kivégzett bágyi Török János főtanodai tanár, martonosi Gálfi Mihály és nagyváradi Horváth Károly földbirtokosok, mint székely vértanuk emlékének megörökitésére kebeléből bizottságot nevezett ki 1870. pénzgyüjtésre s ezáltal emlékszobor állitásra. A szobor föl is állitatott a Postaréten s az e czélra gyült pénzből fönnmaradott 500 azaz ötszáz osztr. ért. forintot *Székely vértanuk Török-Gálfi-Horváth ösztöndij* czim alatt a mvásárhelyi ev. ref. főtanoda történelmi osztálybeli ifjuságának vallásküloubség nélkül ösztöndijazására határozta és adta a szobor bizottság. (3498.)

226. *Horváth Mihály úr és neje Lázár Antonia* 1875. márcz. 9. Szászrégen, az előbb irt egyik vértanu, Horváth Károlynak, mint testvérének emlékére 200 frt urbéri obligatiokban foglalt alapitványt tettek le a m.-vásárhelyi ev. ref. tanodánál 1875. junius hó 1-én kezdődőleg olyformán, hogy az irt összeg 5% kamatját adja ki a tanári kar a végzetes napon, márczius 10-én a VI-ik középosztályban a hazai történelemben és magyarnyelvben legjelesebb ev. ref. tanulónak s erről értesitse mindig az alapitókat a tanári kar. (3499.)

Magánlevélben adta a nyilatkozatát Horváth ur, de az obligatiot még nem adta át a tanodának, a tiz forintot beküldi pontosan.

227. *Szotyori Bátor-sziv Nagy Ferencz*, székely huszár százados 500 aranyról 1875. kelt föltételes végrendelete, a mennyiben az alapitványos utódok intézetünkben tanulnának.

228. Sárospataki *Pataki Miklós* és neje székelyudvarhelyi *Agotha Anna* 1876. jun. 25. M.-Madarason kelt végrendeletükben fekvő birtokukról ugy rendelkeznek, hogy haláluk után bérbe adatván, gyümölcsöztessék, mig 30000 frtra növi ki magát az évenként bejövő haszonbér tőkésités által s akkor épitessék egy négy osztályból álló fiu- leány elemi iskola szilárd anyagból, melyben két tanitó és legalább 40 szegény fitanoncz ingyen lakást is nyerhessen. Az iskola *Pataki-Agotha* nevet viseljen.

A további, ugyancsak mindig haszonbérileg és takarékpénztárilag kezelendő évi jövedelem hasonfeléből a népiskola fejlesztessék es fizettessenek a tanárok és a szegény tanonczok tanszerekkel láttassanak el s ingyen tanitásban részesüljenek.

A jövedelem másik felének $^2/_3$-a évenként a marosvásárhelyi ev. ref. főtanodában tanuló 10—12 szegény magyar, székely szolgalegény közt, a 6. gymn. osztályig bezárólag, jó erkölcséhez és szorgalmas igyekezetéhez képest aránylag osztassék ki, mint segélypénz. A fenmaradó $^1/_3$-ból pedig azon főtanodai igazgató-tanár és a helyi (madarasi) ev. ref. lelkész évenként egyenlően részeltessék. (3605., 3728)

229. *Molnár Zsigmond*, alcsernátoni, ügyvéd M.-Vásárhely, 1877. jun. 1. Molnár Géza I. bölcselmi osztályos elhalt fia emlékére 200 frt alapitványt tett, hogy annak kamatja mindig I. b. osztályos (VII. g. o.) magyar származásu, ref. vallásu, jó tanuló és erkölcsü ifjunak adassék jutalmul, esetleg azon osztályban tanuló rokon utódok a jelzett minősités mellett előnynyel birván. (3588.)

230. Özv. *Pap Sándorné* sz. *Péterfi Károlina* M.-Vásárhely, 1877. decz. 22. kedves férje lukafalvi Pap Sándor emlékére 200 frt alapitványt tett, hogy annak kamatjából évenként „Érettségi

vizsgát tett két szegénysorsu, de jó tanuló s mindenek felett jó erkölcsü magaviseletü ifju nyerjen jutalmat.“ (3616., 3655.)

231. Somogyomi *Horváth Márton* és neje *Szabó Anna* 1877. Medgyes, 1000 frt o. ért. alapitványok, oldal vérrokonaik fiugyermekeik számára, kik itt tanulnak, azok élvezzék a tőke egész jövedelmét érdem szerinti arányban, ezen eset megszüntével pedig szegényebb sorsu, szorgalmas és jó tanulók segélyezésére forditandó. (3816.)

232. 1878. okt. 7-én elhalt *Szöllösi Sámuelné, Demeter Rozália*, hátramaradott házastársa Szöllösi Sámuel elhalálozása után, végrendeleti hagyományosai által első sorban fizetendőleg 1000 frt o. ért. hagyományozott kollegiumunknak. (3713.)

233. *Báró Bánffi Mária* Schvartz Gyuláné 1879. október 1. Székesfehérvárt kelt végrendelete 1-sö pontja alatt a marosvásárhelyi bankban levő 12642 frtot édesanyjának, báró Bánffi Jánosnénak hagyja, hogy annak kamatait, mig él, élvezze, halála után pedig a 7. pont szerint „báró Bánffi János és Endre neveik alatt a marosvásárhelyi reformált iskola igazgatósága által kezelve, örök alapitvány legyen, mégis olyképen, hogy első sorban ennek jövedelméből a beresztelki egyházban egy iskola épitessék, ezután pedig ennek jövedelme a marosvásárhelyi iskolában tanuló ifjak legszorgalmasabbjainak adassék ki a kezelési költségeknek levonásával.“ (4020.)

234. *Hildebránd József* m. kir. törvényszéki biró, 1881. julius 17. M.-Vásárhelytt a kollegiummal 1000 frt életbiztositási kötvényét illetőleg kötött szerződése *b*) pontja szerint a tanári fizetések pótlására rendelt és hagyott 400 frtot o. értékben, *c*) pot alatt pedig „Hildebránd József alapitvány“ czimen kezelendőleg 200 frtot osztr. értékben, melynek évi kamatja kiadandó minden évben azon VIII. gymn. osztályu tanulónak, a ki jogi pályára készül és jól tanul, e minősitvény mellett ajándékozó rokona másik felett előnynyel birván. (3876.)

235. *Koronka Lászlóné*, Mátyus Katalin, 1881. nov. 26. 1000 frt o. é. alapitványt tett, melynek kamatai a felső gymn. osztályok tanulói közül két szegénysorsu jóigyekezetü tanulónak osztandók ki egyenlő arányban.

236. Ugyanő ugyanakkor 300 frt alapitványt tett. „Koronka Albert-alap“ czimen a zenében legtöbb igyekezetet mutató református vagy unitárius, kollegiumunkban tanuló egy növendéknek számára.

237. *Décsey Lajos*, 1846. kelt végrendelete alapján az erdélyrészi ev. ref. egyházkerület megbizása folytán az igazgató-tanács kollegiumunk kezelése alá adott 350 frt p. p. névértékü erdélyi földtehermentesitési, *egyszázhusz* frt vasuti kötvényt, *nyolczvannégy* frt $78^1/_2$ kr készpénzt, melynek kamatai ösztöndijul osztandók ki *oroszfái* két jóigyekezetü ref. tanulónak, ilyenek nem létében *széki* v. *szavai* két tanulónak; ha ilyenek sem lennének, két akár hová való itt tanuló ref. tanulónak.

238. Özv. *Somogyi Sándorné, Garda Rozália*, 1881. férje emlékére száz forintot hagy, hogy annak kamatját kapják első sorban a nagyölvesi somogyi családból származó ref. vallásu tanulók; másod sorban nagyadorjáni Garda Márton és József családjából származó szegénytanulók. Utódok nemléte esetében a kamatok feletti rendelkezés a tanári karra bizatik (3836.)

239. Dr. *Szász Béla*, kolozsvári egyetemi tanár, 1882. édesatyja id. Szász Károly n.-enyedi tanár emlékére és nevére 200 frtot adott jutalomdij alapul egy *jóigyekezetü* árva szolga-gyerek számára.

240. Dr. *Jenei Viktor*, kolozsvári egyetemi tanár, 1882. atyja és anyja emlékére, *Jenei-Zudor*-alap czimen 1000 frtot adott, hogy ezen tőke kamatjából évenként 10 frt forditassék a sirhalam jókarban és tisztántartására.

Az alapitvány jövedelmének fenmaradó további összege osztassék két egyenlő részre s egyik rész forditassék *közszükség fedezésére*, a másik rész pedig adassék akár valamely szegény szorgalmas jóelőmenetelü tanulónak *segély gyanánt*, akár több kitünő tanulónak *jutalom-könyvekre*, akár *pályadijakra*.

241. 1833-ban volt grammatisták 1883. összegyült több tagja egyszáz frt alapitvanyt tett le, melynek kamatai egy I. gymnasialis osztályos jó magaviseletü és jó tanuló szegénysorsu fiunak adandók ki.

242. *Biás István* ügyvéd ésneje *Kovács Mária*, 1883. 100 frt szőlő váltsági kötvényt adtak, hogy annak évenként esedékes kamatait az I. gymn. osztályban magát kitüntetett szegénysorsu gyermek jutalomkép kapja, akár két tanuló is, valláskülönbség nélkül, „Biás István és nője Kovács Mária“ czimen.

243. *Csontos János*, 1883. október 8. M.-Vásárhely. 1000 frt o. é. alapitványt tett *Csontos János-féle középiskolai élelmezési alap* czimen, hogy szegénysorsu és jól tanuló magyar, illetőleg székely fiuk, kik a kollegium valamelyik osztályának tagjai, az alapitványi tőke kamataiból valláskülönbség nélkül a legszükségesebb élelmezésben részesitessenek.

Az évi kamatok mindaddig tőkésitessenek, mig az alapitványi tőke 5000 frtra kinövi magát és ezen 5000 frt tőkének kamatai már ezen kitüzött czélra forditandók.

Ezen alapot T. Dájbukát János ügyvéd, 1886. növelte 100 frt adományával, valamint a helyi takarékpénztár is több-kevesebb összeggel minden évben gyarapitotta 1885. évtől fogva és gyarapitja 25, 40, s 50 frttal, legujabban báró Kemény Domokos 2000 forinttal.

244. A Bolyai emlékkő és emléktáblára begyült pénzből az emlékek fölállitása után megmaradott 100 frt a *Bolyai-Gauss emlék* alap megvetésére forditatott 1884., hogy annak kamatja adassék ösztöndijul évenként a gymn. négy felső osztályu növendékei közül a mennyiségtanban legkitünőbb tanulónak.

245. 1859-ben az I. gymnasialis osztályba együtt lépett tanulótársak 1884. május 15-én 25 éves találkozások alkalmával 125 frt alapitványt tettek, hogy annak kamatja egy I. gymn. osztálybeli jó magaviseletü tanulónak adassék valláskülönbség nélkül, egyenlők között a szegényebbnek. Hogyha a 23 tag közül valamelyiknek fia az irt osztályban a jutalmazandók közé lesz számitható: egyenlők között az ilyennek adassék elsőbbség. E kedvezmény azonban csak az alapitók fiai számára tartatik fönn, az unokák vagy rokonok gyermekeire nem.

246. Dr. *Antal László* 1861—1874-ig algondnok s ezután 1884-ig főgondnok, 1871-től 1884-ig minden évben 50 frtot adott a zenealap gyarapitására, tizenhárom év alatt tehát 650 frtot. Ekkor volt már a zenealap 2376 frt. Ezenkivül az irt években 2—2 aranyat és 5—5 frtot jutalmak- és pályadijakra.

247. 1885. junius 1-én Simontelkén elhalt *Bod Károly* végrendeletében 100 frtot hagyományozott o. értékben kollegiumunknak. Özvegye Máthé Borbára halála után jut a birtokába intézetünk.

248. 1846. subscribalt tanulóifjak 40 év mulva 1886. szept. 4-én tartott egybejövetelek alkalmával 67 frt alapitványt tettek, hogy annak kamatja mindaddig tőkésitessék, mig száz frtra növekedik, akkor pedig a 100 frt az *1846-ban subscribálók alapitványa* név alatt a kollegium rendes alapitványai közé soroltassék, s évi kamata minden iskolai év végével adassék ki jutalmul egy 6. gymn. osztályban tanuló növendéknek. A jutalmazandó legyen első sorban vallásos, jó magaviseletü, szerény, tisztességtudó és természetesen nem rosz tanuló.

249. *Dr. Székely József*, m. kir. pénzügyi közigazgatási biró, ki 1866—69. iskolai években a kollegiumunknál fennállott jogi tan-

folyamon, mint jogtanár működött, annak emlékére 1888. május 1-én Budapesten 500 frt o. é. névértékü 5%-kal kamatozó járadékkölcsön államadóssági kötvenyt 1888. junius 1-től esedékes szelvényeivel együtt adományozott kollegiumunknak „Dr. Székely József alapitványa“ czim alatt kezelendőleg s annak kamatait kitünő magaviseletü és tanuló szegénysorsu növendékek nyerjék évenként a nyári vizsgák alkalmával. (Előljárósági gy. jkv. 292—1888.)

250. *Virág Juliánna*, 500 frtot adott a kollegium czéljaira fordítás végett, azon óhajtása kifejezése mellett, hogy a főtanoda növendékei között lehető „Virág“ nevet viselő legközelebbi rokonai közül a jó erkölcsü és jeles tanuló egyének az előljáróság különös figyelme alatt álljanak és szükség esetében élelmi segélyben is részesitessenek. (Előljárósági gy. jk. 202—1887.

251. 1891. *Dr. Demjén Farkas*, 600 frtot hagyott végrendeletileg kollegiumunknak jótékony czélra. (Elj. gy. jkv. 149—1891.)

252. *Nagy Antal*-féle 100 frtos alapitvány, melyet Nagy Antal nyugalmazott helyi ref. tanitó kezdeményezésére a marosi ref. egyházmegye tanitói tettek össze. Ennek kamatja első sorban egy ref. tanitó árvájának, vagy szegény tanitó fiának adandó ki. 1893. adatott át az alapitvány, megelőzőleg már nehány éven át kiadta a 4 frt kamatot Nagy Antal.

253. *Lázár Ádám* (csikvacsárcsii) ügyvéd adott: 1861. 3 emlékérmet és 4 darab régi pénzt; 1866. 6. darab Calvinra vonatkozó füzetet; 1866—1869-ig több politikai napilap egész évi folyamát; 1869—1873-ig a Széchenyi dijra 5—5 frtot s ugyanezen években magyar történelmi és szépirodalmi jutalomdijakra 25—25 frtot; 1883. 24 darab érmet s régi pénzt és 12 darab füzetet.

254. *Báró Kemény Domokos* 1879-től fogva főgondnok 1884. kezdve minden évben adott 50 frtot erénydijra (1882. dr. Dósa Miklós inditotta meg.) 1895. jun. 4. gyengélkedő egészségi állapota megakadályozván intézetünk ügyei vezetésében, lemondott főgondnoki állásáról s folytonosan tanusitott buzgóságát azzal tetézte, hogy az 50 frt erénydijt biztositotta mindenkorra 1100 frt alapitványával, a tápintézet alapja növelésének pedig 2000 frt letételével hatalmas lendületet adott. (Előljárósági gy. jkv. 80—1895.)

Buzadézmák eredete, egyesektől koronként adott buza bevételek, hirdetés — publicatio — utján gyült alamizsna-gabona, buzabevétel a kollegium alapitása első éveiben, kiküldött deák-követek által gyüjtött pénz, bor, só és más különbféle adományok, 1811. pénzcsökkenés miatt megapadott tőkék pótlására, épitkezésekre adakozók kimutatása.

Mindezekre vonatkozólag előre megkivánjuk jegyezni, hogy ezen kimutatások nem teljesek, sőt nagyon is hézagosok, fogyatékosok a szerint, a mint a seniorok egynémelyike itt-ott feljegyezgette.

Buzadézmák eredete.

1. Legelső alapitványunk — a *petresi dézma* eredete a XVI. századra vihető vissza. Első adatunk róla 1590. decz. 8. Gyulafehérvárról Kovácsoczy Farkas válaszoló levele[1]) a beszterczei tanács azon kérelmére, hogy ne kényszeritessék a vásárhelyi iskolának rendelt dézma szállitására. A fejedelem nem adott helyet a kérésnek. Ezen dézma-buza, bor és zab két része a vásárhelyi iskoláé, egyrésze a petresi papé, egyrésze pedig a beszterczei iskoláé volt. Bethlen Gábor és Apafi fejedelmek alatt is járt s „a dézmáltató két deák alá postalovakat, a buza, bor és egyéb dézma alá szekereket eléjükben való lovakkal vagy vonó-marhákkal együtt adni mind menő, mind jövő utjokban, szállásadással, gazdálkodással lenni“ rendeli Apafi a tiszteknek többször is. Békés birtokában volt kollegiumunk e dézmáknak az egyesülés után is 1785-ig, a mikor a productionale forum elé idéztetvén, pereltetni kezdett érette. A per folyt 1813-ig siker nélkül, 1827. fejedelmi kegyelem utján kisértette meg visszanyerését. 1833. tagadó válasz jött az udvartól s 1834. mint sérelem feljegyeztetett az országgyülésre. Ezen ügy terjedelmes és kimerítő állását a függelékben hozzuk napfényre. (1654.)

2. A petresihez hasonló sorsa volt a *királynémeti* dézmának is.

A királyi kincstári hivatal megtalálja a kollegiumi előljáróságot 1770. a királynémeti dézma tárgyában, mely az ifjuság föntartására volt rendelve, a végett, hogy a felsőbb rendeletek és elhatározások alapján elrendeltetett, miszerint a királyföldön levő dézmák három egyenlő részének birtokába a királyi fiskus iktat-

[1]) Beszterczе város levéltárában.

tássék be és csak a negyedrész — quarta — fizettessék a helység papjainak s a királynémeti dézmáshely is ilyen természetü lévén s ezen rendelet alá esvén, az iskolai előljáróság ez ügyben találja meg és értsen egyet a dézmák igazgatóival. Szeben, 1770. nov. 28. (193.)

3. Bethlen János kancellár, *teremi* buzadézmáját rendelte 1660. körül a particulának s utódai adták 1795-ig. Ekkor Bethlen Ádám generálisné halálával megszünt, a kath. vallásra térvén az utódok, 1743—1795-ig bejött 4285 véka.

4. Teleki Mihály II., mint gróf I-ső, 1685. aug. 7. kelt adománylevelében a *gernyeszegi* határon termő majorság buzájának tizedét hagyta a vásárhelyi ref. ecclesiához és scholához egyenlő részben. 1720-ig egészen az ecclésiának fizették az utódok. Azon innen felét az egyház, felét a schola, illetőleg a kollegium élvezte 1848-ig. Ekkor Teleki Domokos gróf megváltotta 826 conv. ezüst frttal. 1755—1848-ig 7148 véka.

5. Bethlen László gr. (neje Folthi Mária) conferalta a fehérvári kollegiumnak 1712. máj. 26. a *bethlenszentmiklósi* buzadézmát s egy századon át fizették az utódok. 1817. hat részre osztják a birtokot s évenként 120 véka fizétés állittatik meg gyakorlat szerint az összesről. Négyen a fiak közül fizették 1847-ig, kettő 1834-ig. Bejött 15778 véka.

6. Gr. Bethlen Elek és neje Pekri Kata 1718. végrendeletileg adományozták a fehérvári kollegiumnak, mely akkor már Vásárhelyt volt, a *bonyhai* minden allodialis buzatermés tizedét s fia Pál és unokái Pál és Farkas is fizették 1843-ig. 19715 véka.

7. A *bonyhai másik udvarból* gr. Bethlen Sámuel főcurator 1743. ad először buzadézmát s utódai is fizették 1848-ig. 10706 véka.

8. Iktári gróf Bethlen Sámuel conferalta 1728. a *keménytelki*, *szakálli*, *szengyeli* és *tótházi* dézmákat s utódai fizették 1841-ig. 13077½ vékát jegyeztek be a seniorok hézagosan

9. Gr. Teleki Sámuel cancellár rendelte a *sàromberki* allodialis őszi buzatermés tizedét s 1757—1848-ig pontosan fizették az utódok is és 1864. unokája gr. T. Sámuel váltotta meg 1078 frttal osztr. ért.-ben. 10195 véka.

10. Az *örményesi*, *szilvási* és *viszolyi* colonicalis földeken évenként termő ősz- és tavaszbuza dézmát gr. Bánffi György IV. a kormányzó fia conferalta a marosvásárhelyi ref. kollegiumnak. 1728. febr. a Bánffi Györgytől conferalt *szilvási dézmából* jött 135 véka.

1744. kimutatás szerint a nem állandó, hanem csak a tetszés szerinti alapok között jön elő: „Néhai (meghalt 1735.) Bánffi György dispositiójából *Örményesről*, *Viszolyból*, *Szilvásrol* 53 véka. 1754—1764-ig Vargyasi Daniel István fizetett dézmát ezen helyekről, minthogy zálogban ő birta.

Bánffi Dénesné (*III.*) *Barcsai Ágnes* 40000 mfrtban visszaváltván a birtokokat, 1767. Szent-Jakab hava 4-én kelt végrendeletében rendeli, hogy minden successorai, legatariussai, sőt valakik a nevezett jószágokat birnák, kötelesek legyenek a dézmát in natura minden hiba és fogyatkozás és visszavonás nélkül kiadni, elcsépeltetni és be is küldeni Vásárhelyre: ha ezt teljesiteni nem akarnák, különben ne cselekedethessenek, mig 20000 mfrtot, felét azon summának, melylyel visszaváltotta a testans asszony az irt jószágokat, a mvásárhelyi ref. collegiumnak le nem teszik. 1770-ig bezárólag járt a dézma[1]). Ekkor kezdették megvonni. Bánffy Dénes katolizál s fia is V. György[2]) 1787—1822-ig kormányzó, katolicus lévén, teljesleg megtagadta. (584, 790, 2280—81.)

Azon kort jellemző eset történt akkor. Bánffy Dénes és Barcsai Ágnes leányukat Bánffi Ágnest akarta nőül venni 1767. körül gr. Teleki Sámuel — később kanczellár. — Ezt megtudja a bécsi udvar s éjszaka idején ellopatja, raboltatja a leányt Örményesről, ki előbb meglepetésében egy szükhelyre vonulva s elbujva midőn megtalálták — gombostüvel védte magát. De mit ér a tü a kard ellen? — Bécsbe vitték, katolizálták s Eszterházi Jánoshoz férjhez adták. Szilágyi Márton — 1764—1765-ig székelykocsárdi ref. pap, mint Ágnesnek franczia nyelvtanitója, szintén felment Bécsbe Barcsai Ágnessel s őtet is áttéritették a kath. vallásra. A grófnét nem tudta rábirni a főpapság vallása változtatására, mikor már udvari papja Szilágyi barátruhában állott előtte. Szilágyi „librorum censor“ hivatalt kapott; midőn pedig ezt elvesztette s József császárhoz fordult visszanyerésiért azon indokolással, hogy ő e hivatalért hagyta el vallását; „Rollad felteszem, válaszol a császár, hogy megfontolásból és meggyőződésből cselekedtél, mikor az egyedül idvezitő kath. vallást elfogadtad, tehát elsőbb levén az örök idvesség minden földi jutalomnál, azzal elégedj meg.“

---

[1]) E 3 birtokból Barcsai Ágnes 1763=1771-ig 3072 véka buzát küldött.

[2]) II. Bánffi Dénes 1674. lefejeztetett, fia III. György kormányzó mh. 1709. Ennek fia IV. György mh. 1735. Ennek fia III. Dénes, ki katholicus lett. neje Barcsai Agnes. Ezeknek gyermekeik: V. György kormányzó 1787—1822-ig és Agnes, az elrabolt.

(Erd. ref. egyház névkönyve 1867. 35—36. l. és Teleki Sámuel fölött tartott halotti actiok 54. l. Méhes Sám. elhallgatja a neveket. Protestans közlöny Teleki Sámuel predikacioja s házassági szándéka Bánffy Ágnessel. 1882. évf. 34—36. sz.)

Egyesek buzaadománya koronkint.

Báró Bánffi László Beresztelkéről 1754. és 1757. 248 véka.

Báró Bánffi Imre Holtmarosról 1757. 130 véka.

Báró Bánffi Zsigmond Záhról szokott küldeni tetszése szerint.

Báró? Bánffi Klára Bethlen Lászlóné Gezséről 1779—1782. 1047 véka.

Gróf Bánffi Klára Bethlen Ádámné Árokalja 1754—1760. 985 véka; gyakran a buza árát küldötte, mint férje is 1743.

Gróf Bethlen László Panitból 1766. 30 véka.

Gróf Bethlen László Vajdaszentiványról 1765., 67. és 92. 170 véka.

Gróf Bethlen László Keresd 1791. és 1801. 131 véka.

Gróf Bethlen Lajos M.-Madaras 1750. 40 véka.

Gróf Bethlen Klára Kendeffi Elekné Záhról 1784., 89. és 99., 382 véka.

Gróf Bethlen Gergelyné Tóhátról 1787., 89. 106 véka.

Gróf Bethlen Sándor és nője Radnótról és Lekenczéről, 1791—1794. 974 véka.

Gróf Bethlen Sándor urfi 1798. 5 véka.

Gróf Bethlen János Bunról 1799. 80 véka.

Gróf Bethlen Lajos Dátosról 1824—1834. 385 véka.

Vargyasi báró Daniel István idősb és ifjabb s örököseik M.-Bodon, Czég, Dátos, Ölves, Örményes, Szászakna, Szilvás és Vesszősről 1727—1820-ig 20,221 vékát.

Damokos Sámuel Mikefalváról 1767—1796-ig 696 vékát

Gróf Dégenfeld Ottóné Dátos és Kutyfalváról 1821—1848-ig 3025 véka.

Gróf Földvári Ferencz Agárdról 1743— 1770-ig 395 véka.

Gróf Gyulai István general Záhról és Kamarásról 1743. 1756. és 1658. 318 véka.

Gróf Gyulai József M.-Bodonból és Kamarásról 1761—1799-ig 3041 véka.

Báró Kemény Ádámné (Rhedei Druzsi) Kamarásról 1743. 50 véka.

Báró Kemény György? 1743. 60 véka.

Báró Kemény György Czintosról 1764—1784-ig 1461 véka.

Báró Kemény Sámuel és neje Macskási Kata Bogátról 1743—1761-ig 290 véka.

Báró Kemény Miklós gondnok, Ölvesről 1822., 1829. és 1830. 673 véka.

Kemény Miklósné, Czegei Vas Krisztina és utána fia gróf Kemény Sámuel és ennek neje iktári Bothlen Kata Czikudról dézmát 1777—1812-ig 2616 véka.

Báró Radák Ádámné Ozdról 1755—1770. 720 véka.

Báró Radák István Dátosról 1824—1834-ig 501 véka.

Gróf Rhedei Mihály M.-Sámsondról 1756-tól 4 év alatt 130.

Gróf Rhedei Pál Gezséről 1758. 37 véka.

Gróf Rhedei László Rücsről 1759. 30 véka.

Gróf Rhedei Zsigmond és neje Vesselényi Kata Malomfalváról 1754-től 5 év alatt 254 véka.

B. Szentkereszti Sámuel Viszoly-, Szilvásról és Örményesről 1758—1763-ig dézmát 570 véka.

Gróf Székely Ádám Zsukról 1769—1773-ig 678 véka és 1774—1784-ig buzapénzt 50 frtot.

Gróf Teleki Mihály Sármásról 1743. szokott küldeni nehány köblöt.

Gróf Teleki Lajosné Pagocsáról és Szentpéterről 1754—1769-ig 189 véka.

Gróf Teleki Sándor Kölpényből 1759—1769-ig 589 véka.

Gróf Teleki Sámuel id. Szentpéterről és Sármásról 1763—1783-ig 685 véka.

Gróf Toldalagi Mihály Koronkából 1743. 50 véka.

Gróf Toldalagi Pál Koronkából 1762—1787-ig 1751½ véka.

báró Wesselényi István és nője Daniel Polixena Nyulasról és Komlódról 1754—1775-ig 1593 véka.

Buzabevétel a kollegium első éveiben.

1718.	begyült	860 véka.
1719.	„ a pestis járvány idején	293 „
1726—27.	begyült	2247 „
1727—28.	„	1247 „
1728—29.	„	3938 „

ebből elkelt 2889 véka, maradott 1049 véka.

1729—30.	begyült	3257 véka.

Kiadatott 2683 véka, maradott 558 véka.
1732—33. bejött . . . . . 3146 véka.
Igen szegény aratás volt, jegyzi meg a senior.
1733—34. bejött . . . . . 4963 véka
Kiadott a senior 4528 vékát, maradott 435.
1754. jul. 20—1779. február 12-ig 23 év alatt (két évről hiányzik a seniori számadás) begyült 56,850 véka. Ezen összegből esik egy évre 2471 véka s nehány kupa.

1754-től 1764-ig kéregetés végett kiküldött deák követek gyüjtöttek és hoztak tiz év alatt:

Tiszán inneni követek	négyszer	511 frt	74	denár.
Tiszántuli „	egyszer	193 „	31	„
Tisza és Duna közötti „	kétszer	387 „	20	„
Felsőmagyarországi „	háromszor	528 „	27	„
Alsó „ „	kétszer	244 „	22	„
Máramarosi „	hatszor	835 „	12	„
Magyarországi alamizsna	kétszer	504 „	51	„
Debreczeni „		68 „	67	„
Hunyadmegyei követek	nyolczszor	835 „	12	„
Háromszéki „	ötször	326 „	9	„
Szilágysági „	egyszer	137 „	25	„
Kővárvidéki „	„	57 „	3	„

Magyarországi ref. iskolákból hasonlóan jöttek Erdélybe alamizsnagyüjtés végett deákok S.-Patak-, Losonczról, Szigetről s ezek rendesen az iskola vendégei voltak szolgáikkal együtt s öt-hat napig tartotta a senior étellel, ital- és szállással.

Hirdetés - publicatio — utján gyült alamizsna-gabona.

A marosi, küküllői és görgényi ref. egyházaktól, papok és mesterektől.

1757—58. . . . . 81 véka.
1762—69. . . . . 213 „

1774—76.[1]	723	véka.
1796—99.	273	„
1802—03.	62	„
1819.	146	„
1819. papoktól, mesterektől	62	„
1820.	151	„
1820. jóltevőktől	456	„
1821.	127	„
1821. papok és mesterektől	192	„
1822—24-ig papok és mesterektől	99	„
1822—24-ig	75	„
1829.	61	„
1835.	186	„

1837-iki kimutatás szerint buzajövedelem Kutyfalva, Dátos, Gernyeszeg, Bonyha, Keménytelke, Sáromberke, Bethlenszentmiklós és Tótházáról 685 véka (1539. ivtári szám.)

NB. Ha az ifjuságnak minden évben a bevett szokás szerint január havától kezdve czipó adatik, ugy a bejövő gabonából semmi sem jut a tanárok buzafizetésére, sőt a 6—700 véka gabona még az ifjuságnak sem elég, mert félesztendőből kivéve a husvéti és pünkösti vakatiokra 35 napot, marad 147 nap, s mindennap 6—6 vékát sütve, kellene összesen 882 véka, idevéve a rostálás által való apadást, még ennél is több.

Bor adomány.

1727. Özv. Barcsai Zsigmondné 40 veder bort.

1728. Daniel István Vesszősről 60 veder bort.

„ Kemény Sámuelné 51 v.

[1]) 1795. a professorok felhivása adakozásra: „Minden renden levő kegyes jóltevők! Annyira megszükülvén gabona dolgából az itten tanuló ifjuság, hogy már egy nehány napoktól fogva kéntelenitetik magát pénzes kenyérrel táplálni: kénszeritetünk a mások segedelméhez folyamodni, az ifjuság képében teljes bizodalommal kérvén a kegyes jóltevőket, mostani terhes szükségében a tanuló ifjuságot akárminemü gabonával, ha mi kevés részben is, kegyesen felsegélleni ne terheltessenek, kiváltképen való háládatosságra kötelezik el tanuló Társaságunkat, velünk egybe, a kik magunk ajánlása mellett maradtunk Marosvásárhely, 12. szept. 1795. háládatos szolgái, m.-vásárhelyi ref. professorok: Basa István, Csernátoni W. Sámuel, Zilai Sámuel, Makfalvi Dósa Gergely.

1728. Folti Bálint 88 v.

„ Özv. Rhedei Jánosné 29. v.

1729 körül Özv. *Gyulainétól* (Gy. Ferencz nője gróf Bánffy György kormányzó leánya Mária) adott bor elárultatván, a pénz nagyrészint be is jött. 82 frt még künn van a korcsmárosoknál. Van még 5 hordóban 171 veder. (pataki anyakönyv 415. lap.)

1730. körül *Bethlen Kata* Teleki Józsefné 4 hordó bort adott; eladatván, bejött 114 frt. A kamarák restauratiojára költetett 1733-ban. (815. l. sz.)

Elemozsina czim alatt bort adtak kollegium közszükségei fedezésére.

Gr. *Toldalagi Pál* (n.-ercsei) koronkai birtokából a termés szerint adott többett vagy kevesebbet: 1763—1782-ig 678 vedret, 1783—1787-ig 165 vedret, melyet az oskola elárusitván, bevett ugyanannyi mfrtot belőle.

Gróf *Bethlen Domokos* (iktári) és örökösei ugyanazon czim alatt a deákok számára a székely földvári birtokból és a sorostélyiból is 1763-tól fogva 1818-ig. 1820. *gr. Kemény Sámuel* földvári dézma bort küld.

Iktári gr. Bethlen Kata, gr. Teleki Lajos özvegye a könyvtár gyarapitására 1777-től fogva bort és gabonát is, melyeknek ára, leszámitván a szállitás és egyéb költségeket 1785-ig 224 rfrt 22 $^{3}/_{4}$ kr. Ugyan a nevezett grófné 1785. és 1786. években is rendelt az irt czélra czelnai birtokából 4 hordó bort.

Gróf *Toldalagi Ferencz* az uj épületre auditorium és könyvtárhelyiség épitésére 1779-ben adott 85 veder bort.

Alvinczi Gábor gálfalvi jószágából 26 veder bort, könyvpolcznak való (pluteus) csere-deczkák vételére.

1834. Borjövedelem: Dátosról 73, Kápolnáról 95, Földvárról 98, Vesszősről 101, Laczkodról 120, Szénaverősről 138, Malomfalváról 244, összesen 869 veder. Ebből adatott a tanároknak (külön-külön 90 veder) 541 v. könyvtárnoknak 20 v. könyvtár részére, mely eladatott, 80 v. Árverésen eladatott 185 v. (290 rfrt 25 kr.)

1810. jan. gr. Teleki Mihály és nője Földvári Druzsiánna a beteg tanulók számára a nyulasi és sárdi szőlőjök dézmáját életök végéig 1810. kezdve ajándékozzák (Elgyjkve).

1812. 469. lvt. sz. okmány szerint azon szőlő dezmájából 60 frtot adnak a beteg deákok számára.

Parajdi bányából járni szokott só és szállitása.

Ezen ns kollegium számára a parajdi sóaknáról rendesen évenként járni szokott 32 mázsa sónak rendes taxája:

1. Zab négy öreg köböl sine metreta 20 véka
2. Sóért való ordinarium . . . . . 96 dénár
2. Czedoláért való pénz . . . . . 8 „
4. Só darabolásért a sóvágóknak . . . . 32 „
5. Ostor pénz a gyermekeknek . . . . 6 „

pénz összesen 1 frt 82.

NB. pénzben fizetvén be a zab taxát, kell csak 16 vékáért fizetni per denáros 12, mely (exsurgál) rámegy 1 frt 92 dénára . . . . . 1 frt 92

pénzösszeg 3 frt 74.

A discretiok ide nem értetnek, mivel azok extra ordinem vannak. 1742. január 26. (4083. k. sz. 144. l.)

1755. jan. 3. A kollegium sóját B.-Madarasig szállitó makfalvi, kibédi és gegesi embereknek reggeli. Jan. 17. A madarasiak ingyen szállitották be.

1770. jul. 2. A Parajdon vett 16 mázsa sót — mázsáját egy forinton — váradi, kibédi, tompai és jeddi emberek ingyen szállitották Parajdról.

1781. A sót az ecclesiai emberek falunként hozták Parajdról Vásárhelyre s került 89 dénárba.

Külömbféle adományok.

1727. jun. 12. Özv. Barcsai Zsigmondné egy szalonnát.
1757. jun. 11. b. Wesselényi István Komlódról egy vágó bikát.
1762. decz. 6. b. Wesselényi Istvánné Daniel Polixena egy tehenet.
1764. márcz. 7. egy bikát.
1765. jan. 7. egy bikát.
1765. Wesselényi Istvánné Nyulasról 8 bárányt.
1766. jan. 19. b. Daniel István Dátosról egy bikát.
1770. febr. 3. ugyan ő Dátosról egy bikát.

1811—1812. pénzesés — devalvatio — alkalmával a bankóczédulák változásával a kollegium megapadott kapitalisa pótlására adtak:

A felfalusi ref. egyház gyüjtés utján . 107 rfrtot.
Nagy Sándor ercsei predicator . . . 50 „

Gálfalvi Elek urfi	50	„
Marosi László kanczellista	10	„
Dr. Gecse Dániel	50	„
Szeredai János	30	„
Nagy Dániel kir. biró	20	„
Csanádi Dániel borából jött be . . .	77	„
Kanyó László	166	„
Legatioból (469. levéltári sz.) . . .	585	„
Teleki Sámuel gr. lásd 122. sz. . . .	4166	„
A főkonsistorium, lásd 123. sz. . . .	10318	„
Teleki Domokos gr. és nője gr. Kendeffi Zsuzsa, 129. sz. a.	1000	„
Kemény Sámuel gr. és neje iktári Bethlen Kata 80. sz. a.	5000	„
Teleki Julia özv. b. Kemény Zsigmondné 105. sz.	4000	„
	25,629	frt.

1798. márcz. 20. A város privilegiuma szerint a tilalmas időben a városra behozott idegen s *confiscalt borokból* való jövedelem a két valláson levő iskolák számára van rendelve. De sok ideje, hogy efféle pénzt a kollegium nem percipialt, fundus pedig darab időtől fogva sok volt reá. Hanem most a napokban küldött fel a tek. tanács 42 mfrtot s nehány pénzt a rector-professorhoz, de minden specificatio nélkül és hogy ez a 42 frt, kiknek és hogy miképen dividaltassék? Hat. A két részen levő iskola neve alatt adassék be a tanácsba memorialis és ebben kéressék ki a specifimtio, hadd tudhassa a kollegium is, hogy a 42 frt kitől, mikor és mennyi confiscalt borból gyült?

1800. febr. 9. Ujból megsürgetik ez ügyben a tanácsot.

Kimutatás a kollegium alapitványai. vagyoni állásáról, szükségleteiről 1721., 1737., 1744. és 1810. évekről.

a) 1721. aug. 1.

1. Komáromi legatum (171 l.)[1] 2000 frt számbaveendő.
2. Keresztesine „ 1000 „ „
3. Bánffi György „ (171. l.) 1500 „ jár.

---

[1]) A zárjel közé foglalt számok azon lapokat jelölik, melyeken az alapitványok előfordulnak.

4. Beszterczei kamat 2900 „ jár.
5. „ „ 2100 „ exequalandó.
6. Drassói javakból Lázár György, 1000 frt és 50 köből buza. Kölesérítől megkérdezendő.
7. Bethlen János alap 2000 frt (97. l.) jár.
8. Kendi János és neje Móré Zsofi legatumok (168. l,) 500 Fehérvárvártt tudakozandó, Posaházi megkérdezendő.
9. Vásárhelyi alap (Bethlen Gáboré) 1000 frt. frequentánsoké jár. (95. l.)
10. Szathmárnémeti Sám. (171. l.) 200 frt jár.
11. Szitás(székely)kereszturi taxa (167. l.) alaposan megvizsgálandó.
12. Bethen László adomány levele a Bethlenszentmiklósi dézmáról. (171.)
13. Bethlen Elek és nője Pekri Kata, bonyhai buza dézma (171.)
14. I. Apafi Mihály levele 300 köből buza- és 600 fról (169.) már rég nem jár.
15. I. Apafi M. levele 100 frtról (170) a prismariusoknak jár.
16. Portusról (= ex portu) évenként 200 frt restat ab anno 1719 interesse.
17. Sós Gáspár legatioja 100 frt kamatja nehány évre hátralékban..
18. Petresi dézma buza, bor, zab stb, (96) 1590. a beszterczei tanács kéri Kovácsóczyt, eszközölje ki a fejedelmnél, hogy ne kelljen a petresi dézmát a vásárhelyi iskolának szállitani. (Beszterczei levéltár).
19. Mihács Ferencz (171). 812 lvtári sz. alatt.

---

b) 1737. szept. 10.

Ezen kimutatás szerint, melyben az iskola és a kollegium alapjai megvannak különböztetve s a kiadások is kimutatva, következőleg áll a költségvetés.

I. *Az iskoláé:*

1. Bethlen János legatuma 2000 frt classis procuptorok és a terémi mester fizetésére.
2. Bethlen Gábor-féle alapitvány 1000 frt kamatja a frequentánsoknak jár.
3. Bánffi Gy. legatumának $^1/_3$-ada 500 frt, 1000 frt a kollegiumé

4. Kamaráról járó beneficium 200 frt (99).
5. A petresi dézmából is néha-néha valami.

Több fundusai ha voltak, nem tudják a tanárok (Szombati Sám. és Kövesdi János) hová lettek

II. *A kollegiumhoz tartozó alumniákra való legatumok*:

1. Németi Sam. legatuma 1 alumnus számára	200	frt
2. Macskási Erzsébet Rhédei Jánosné 1 alumn.	200	„
3. Wesselényi Anna leg. 1 alumn. . . .	200	„
4. Macskási Kata Kemény Sámuelné 2 alum.	500	„
5. Bethlen Kata Teleki Józsefné 1 alum.	500	„
6. Wesselényi István és nője Bánffi Kata 4 alum.	2000	„ 19 „
7. Bánffi György legatumának fele két köztanitó fizetésére, fele pedig 2 alumnusnak . .	2000	„ 28 „

Ezeken kivül a kegyurak és urnők tartanak alumnusokat, kiknek alumniajokat maguk adják ki.

Tüzi fára is van alap 166 frt, de az koránt sem elég.

III. *Sallaristák fizetése.*

Tanároké: készpénz egyiknek-egyiknek 250 frt[1]) a naturalék is, a 120 véka buzán kivül, bor, sertés, bárány, fa, méz s több efféle, gróf Teleki József gondnokságában pénzre számitattak, tesz 130 forint 60 dénárt. A buzát a kollegiumból kapják, hasonlóképpen a sót, mely a parajdi bányáról administraltatik, 32 mázsa.

2. *A senior fizetése*: A fejedelmi alumniából volt 20 frt, de megszünt, a kollegiumtól 10 frt Ezenkivül a régi privilegium szerént korcsmája volna a kollegiumnak, a *bor sepreje* a senioré volna. Ismét a *buza rostaalja*; a *korpából 3 rész* (a 4. rész a sütőé) és mikor a coquia (főzés) vigeàlt, abból is részt vett a senior. 4 seniornak á 10—10 frt fizetése hátralékban.

3. *Classis praeceptorok fizetése*. Ezek fizetése irásban nálunk nincs és mivel hogy régtől fogva fizetések egészen meg nem ment, majd el is felejtetett, mi volt a fizetések, a mint hallomásból tudhatjuk, eszerint folyt: Rhetorok és poéták praeceptorainak 45. v. 50 frt, syntaxistakénak 40 frt, grammatistakénak 36 frt, conjugis-

[1]) 1749. A consistorium 200 frtra szállitja le a tanárok fizetését s azt is angariatim az első curator csak ugy és akkor utalványozhatja, ha az ifjuságtól és helyi lelkészektől nyert, szorgalmukat és sikeres müködésüket tanusitó bizonyitványt mutatnak elő. (Lásd pénztárnoki hivatal.)

tákénak 30 v. 32, rudimentistákénak 28—30 frt. Ezeknek a fizetések 1736-ig járt a Bethlen János 2000 frtjának kamatjából. A teremi schola mesternek is évenként 20 frt. 30 tanitónak fizetése hátralékban. A 2000 frt hátralék kamatja 1727—1736-ig 304 frt. 1736-tol kezdve az 5 elsőbb classis praeceptorainak fizetések felől ily dispositiot tettek a curatorok: A rhetorok praeceptorának fizet gr. Bethlen Ádám 40 frt, a poétakénak b. Lázár János 40 frt. a syntaxisták és grammatisták praeceptorainak rendelték a Kis Selyken levő 2000 frt Bánffi legatum kamatjának felét 30—30 frt (a felét pedig 2 alumnusnak). A conjugisták praeceptorának néhai Rédei Anna 500 frt legatumának kamatját, mely Bánffi Péternél van. A rudimentisták tanitójának a Bethlen alapból kell járni, melyből eddig is járt.

4. *A kollegium sütőjének.* 30 frt, (ezelőtt a coquia vigeálván volt 40 frt), napjában 4 czipó, és minden sütésből 2 czipó; innepi alkalmakra egy-egy véka buza.

5. *A kollegium szekeresének*, ki a buzát a malomba leviszi és felhozza, 10 frt és ugyanannyi véka buza, lakása a kollegium exemtus (köztehermentes) fundusán.

Egyéb közönséges rendes és rendkivüli kiadások a közelebbi két év alatt 68 és 64 frt. A kollegium ruptusainak (romlás) is restauratiojára nehányszor feles költség kivántatik.

Az ordinaria publica coquia, mely ezelőtt vigealt, már nehány évtől fogva cessalt, most pedig mintegy 65 deáknak kivántatnék az alumnusokon (12), paedagogusokon (6) és frequentansokon (12) kivül. E szerint 1737. volt 95 deák. Mindezen szükségek orvoslását a consistoriumtól várják Szombati és Kövesdi tanárok (137).

e) 1744. január.

A consistorium rendeletéből a gondnokok ezen kimutatást készitik a kollegium vagyoni állásáról.

A. *Pénzkiadás és bevétel.*

a) Kiadása volt a kollegiumnak	1426	frt
b) Erre födözet, állandó alap 8230 frt melynek kamatja	493	„
Szükséges még 15540 frt capitalis, melynek kamatja	932	„
kiegészitse az évi kiadás összegét	1426	frt

Ezen aránytalanságot az okozta, hogy a régi fejedelmi beneficiumok és más legatumoktól a kollegium megfosztatott (5033 frt)

Tartozásai és szükségei.

1. Szathmári Mihály és Kövesdi Jánosnak tanári szolgálatjaikért feles fizetésök van benn 2000 mfrt. 2. A két házában levő

régi köztanitók restans fizetésök igen nagy összegre megy s mind személyekben, mind leveleikben usque ad importunitatem incommodálnak érette szüntelen. 3. A könyvtár annyira megrongyollott, hogy ha még csak kevés ideig is compactor kezébe nem kél, semmi hasznát nem fogja venni a kollegium. Ennek is restauratiojára kivántatik 200 frt. 4. Az auditorium minden adnectalt épületekkel annyira ruinalodott, hogy a seniornak ki kellett már házából költözni, hogy ne obruálja a boltozat. Ennek restauratioja is, minthogy mind bibliotheka, mind senior, mind granarium, mind a declinistak classisok együtt van, (lásd helyrajz D.) ad minus kell 4000 frt.

B) Gabona kiadás és bevétel.

Szükséges buza évenként *studiosis togatis* 112 személy, neutralistis 40és servientibus 70 összesen 222 személynek 851 köböl. Minden személyre havonkint 2—2 vékájával 10 hóra — kivétetvén két hónap pro feriis — több kivántatnék, de a mostani körülmények között, bár csak ennyi ingrediáljon.

Erre födözet: I. *állandó alap*: petresi dézmából jött 22 köböl, szentmiklósi dézmából 87 köböl, bonyhai dézma gr. Bethlen Elektől 46 köböl, czegei buza 40 köböl, összesen *195 köböl.*

II. Nem állandó, hanem csak *tetszés szerénti* alapok: Árokalyáról gr. Bethlen Ádám buza dézmáját in pretio szokta adni, Teleki Sándor gernyeszegi és szentpéteri dézma buzájából tavaly 47 köböl

Bethlen Sámuel curator a bonyhai dézmából	25	„
Bethlen Sámuel iktári Szengyelből és Tótházáról	58	„
Kemény Sámuel Bogáthról	35	„
Daniel István Vesszősről	25	„
Kemény Ádám Kamarásról	12	„
Toldalagi Mihály Koronkából	12	„
Vas Miklós Záhról	6	„
Kemény György	15	„
Bethlen Farkas Teremiből	28	„
Gyulai István Záhról	29	„
Földvári Ferencz ifj. Záhról	25	„
Néhai Bánffi György, dispositiojából Örményesről, Viszolyból, Szilvásról	53	„
Szilágyi Sándor is adott tavaly	10	„
Összesen	380	köböl.

Teleki Mihály gr. is szokott committálni nehány köblöt, mikor megkerestetik.

Bánffi Zsigmond eddig szokott Záhról adatni. Ezen két összeg — az állandó és tetszés szerinti — 575 köböl és igy a 851 köböl kiegészitésére megkivántató 276 köböl kieszközlését kéri a kollegium a főconsistoriumtól. (73 és lib. mem. 10.210, 32—44. lap).)

d) 1811. február 18

Jegyzés a m.-vásárhelyi kollegium fundusáról.

1809/10-ben az interest hajtó capitálisok summaja volt	91981 mfr	13 dr
Az alumnialis fundus, mely ezen summában van . . . . 43,154 mfrt		
A bibliotheka fundusa. 4,045 „		
Summaja a kettőnek 47,199 „		
Marad pro fundo publico	44787 „	13 „
Ennek interesse teszen	2686 „	92 „
Egyéb proventusai a collegiumnak		
a) A tordai malom proventusa ezen esztendőben	720 „	— „
b) A petresi dézma árendája . . .	120 „	— „
c) G. Kendeffianum legatum interesse	72 „	— „
d) Buza cassa interesse	180 „	— „
e) Cameraticum beneficium . . .	25 „	— „
f) Térjmegutczai ház taxaja . . .	25 „	— „
g) Somosdi puszta ház taxaja . . .	2 „	40 „
h) Loci taxa	600 „	— „
i) Vesszősi bor	100 „	— „
k) Korpa és alj (buzalja)	60 „	— „
l) Indutio	25 „	— „
m) Classisbeli faára	600 „	— „
n) Kis praeses fizetése	69 „	30 „
o) Typographia censusa	120 „	— „
	5440 mfr	62 dr

Ezen summából kell fizetni.

1. A collegium perceptorának . . .	188 mfr	76 dr
2. A professorok vesznek most . . .	1720 „	— „
3. A senior	95 „	— „
4. Contrascriba	30 „	— „
5. Harmoniae praeses és orgonista . .	40 „	— „

6. A sütőnének	62	mfr —	kr
7. Fára legalább 25 ölre kell . . .	1050	„ —	„
8. Sóra	80	„ —	„
9. Gyertyára	52	„ 20	„
10. Gabona vectura s malombavitel .	500	„ —	„
Marad fenn a collegiumbeli épületek és professoralis házak conservatiojára .	1622	„ 66	„
Summa	5440	mfr 62	dr

Jegyzés. A theol. professori ház árában adósok lévén tiszt. Szendrei János urnak, interessével a 4000 mfrtnak, fizetünk belőle 240 mfrt.

Restans interes van mindössze az utolsó tabella szerint 10.845 mfrt 69 dr. de ez a restantiariusok kifizetésekre való s abból semmi capitálist nem lehet csinálni. MVásárhely 1811. 18-a február. Köteles Sámuel fungens rektor. [1])

Pénztárnoki hivatal.

A gondnokok és tanárok, illetőleg a rector és senior együttesen vezették a gazdasági ügyeket. A senior kiadta a pénzeket kamatozás végett s be is vette a vice curator utalványozására s néha anélkül is[2]). Ezt tették a tanárok is, mert csekély fizetésöket sem kapták ki rendesen az intézet mindig szükös pénztárából s e miatt, ha csak nem volt némi magán vagyonuk, a nyomasztó szükség kényszeritette még a tőkék fölvételére is. E szorult anyagi helyzetet eléggé megvilágitja már kezdetben az öt első tanár sorsa.

Zilahit és Köpeczit a nyomortól megmenti a pestis 1719. Szathmári és Kövesdinek 2000 frt fizetésök van benn az 1744-i kimutatás szerint, Szombati csak 2 évig szolgált, Nádudvari 1742/43. 220 frtos tőkét vett fel s ezenkivül zálogba vetette a kollegium két tizes és három ötös aranyát sőt többet is ezeknél, mig a kollegiumtól restans fizetését megkapja, Técsi Sámuelre nézve azt rendeli a consistorium, „hogy a mely capitálist, circiter 500 frtot felvett, fizetése annyi számu hátralékába betudatik". Mindezen felmerült esetek inditották a consistoriumot 1749 a következő intézkedésre: „Hogy a capitalisok curatorok hire nélkül tett felszedések-

[1]) A gr. Toldalagi család lvtárában Radnótfáján.

[2]) 1719—1760-ig a curatorok, professorok, seniorok promiscue tractálták a gazdasági ügyeket s ezért rendes inventariumot, v. lajstromot nem lehet találni a tőkepénzekről. Dósa Gergely rector, Antal János paedegogarcha. 781—1820. okt. 21.

ben sajnálva tapasztalt abususok tollaltassanak, unanimi consensu concludáltuk, hogy a más két nemes collegium példája szerént constituáltassék a méltóságos ur és kegyelmed által is (Teleki Sándor fő és Alsó István algondnok) egy jó lelkiismeretü, serény és vallását szerető reversalisos perceptor, azon szegény collegium kevés facultásához mérsékelt fizetésre, kinek kötelességében álljon a debitorokat az interesek kifizetésére nógatni és a morosusok ellen törvényesen procedalni s esztendőről-esztendőre de perceptis et erogatis számot adni; kinek nem lészen szabad, se professor, se senior, sem pedig más akárki requisitiojára is az elsőbb curator assignatioja nélkül csak egy fillért is erogálni". (110 lvtári szám 7 pont.)[1])

Megelőzőleg még 1743. végén a consistorium bizottságot nevezett volt ki a kollegium vagyoni ügyeinek rendbeszedésére. E bizottság összeszedi az okmányokat, melyek a) a fehérvári, b) a vásárhelyi c) buza, bor, pénz és ingatlan javakról szóló donatiokat, collatiokat és legatumokat illetik, s kinyomozza[2]) két év alatt az ügyek állását. Az előljáróság beküldi Szebenbe a munkálatot igazitás végett a consistoriumhoz. Az országgyülésre Szebenbe ment ref. rendek 4 tagu bizottságnak adják ki meginl véleményes jelentéstétel végett. Ezen bizottság jelentésének alapján meghagyatik a curatoratusnak, hogy a diaeta jövő periodusára jobb készülettel jelenjék meg, magával hozván a capitalisokról szóló leveleket is másolatban 1746. márcz. 20.

Ezen előzmények után végre, 1760. ápril. 30. pénztárnokká kineveztetett *Székely Nyirö Sámuel* 150 mfrt fizetéssel. 1775. 200 frtra emeltetett fel, a mikor az alumnusok tartására rendelt alapok[3]) kezelése is (10869 frt) réábizatott.

---

[1]) Ezen leirat 12. pontja alatt a a fizetést illetőleg igy rendelkezik a consistorium: „Ad formalitatem in collegio N.-Enyedensi intro ductam a sallaristák és azok között a *professorok* is angariatim fizettessenek ki ily módon, hogy expleto termino producaljanak mind az ifjuság, mind a loci ministerektől (helyi papoktól) testimoniumot de diligentia et fructuositate az első curatornak, ki is comperiálván industriájokat, assignalja, különben nem."

[2]) Gr. Toldalagi László curator Bogáthi Pál és Máthé Izsákkal szedette fel a kollegium pénzeit az adósoktól, kik faluról-falura járva 1745. ápril. 12—máj. 22-ig 1 frt 17 krnál többet nem költöttek — a curator jól föltarisnyált nekik.

[3]) A kegyes alapitványok kezelésére a consistorium gr. Székely Ádám helyett 1769. jun. 4. gr. Teleki Sámuelt nevezte ki az enyedi, kolozsvári, marosvásárhelyi stb. iskolákhoz, segédül pedig hozzá tiszt. Málnási Lászlót. Teleki lemond e hivatalról 1775. aug. 11-én és szept. 17-én gr. Toldalagi Ferenczet nevezi ki a consistorium a vásárhelyi

Nyirő sáfárkodását mutatja az, hogy 1791. a pénztár és kötlevelek tőle elvétetni s a rektornak átadatni rendeltettek.

Második pénztárnok *Borosnyai Lukács László* 1797. jun. 1. 1808. máj. 2-ig. Utána Bacz Józsefet, királyi perceptorságban confirmált ügyvédet szólitotta fel az előljáróság, de betegsége miatt nem vállalkozott s igy ilenczfalvi *Szász Péter* neveztetett ki harmadik pénztárnoknak 1808. jul. 12. s viselte e hivatalt 1833-ig. Következett utána nagyenyedi *Jenei József* 1834. febr.—1864. deczemberig, s innen kezdve mostanig (1896) *Göldner Nándor* folytatja páratlan pontossággal s lelkiismeretes buzgósággal. Göldner előbb az iskolai fizetendőségek beszedője volt nehány évig. Jó darab ideig a seniorok kötelességei közé tartozott e teendő is. Többen azonban a beszámolás alkalmával a beszedett készpénznek kisebb-nagyobb részét elköltvén, kötelezvénynyel számoltak be s ez inditotta arra az előljáróságot, hogy csekély fizetés mellett egyik tanárra bizza e teendőt. (Pénztárnoki szabályok, utasitások 149. és 844. levéltári szám alatt.)

Könyvtár.

Gyüjteményeink közül csak a könyvtár fölemlitésére szoritkozunk, mint a melynek némi multja van; egyéb bár csekély gyüjteményeink kezdete, keletkezése — mondhatjuk — századunk utolsó felére esik.

Anya-, vagy nagy könyvtárunknak az ifjuság kis könyvtárával szemben, alapját képezte kezdetben a partikula azon 50 darab könyve, mely a coetustól a XVII. századból átjött a XVIII. századra és a s.-patakgyulafehérvári kollegium azon 120 drb könyve, melyeket magával hozott Patakról Fehérvárra s innen Vásárhelyre, melyek ma is meg vannak. Későbbi gyarapodása egyesek ajándéka, hagyomány és vásárlás utján történt.

Csulai György (1650—1660.) erdélyi ref. püspök 1650. küld 10 isk. kézi könyvet 35 példányban: Alstedius, Piscator, Bisterfeld és Comeniustól, s katechesiseket. 1651. ugyan ő 19 kötetet, melyek között magyar müvek is vannak. 1653. Ciceronis orationes 8

---

ref. egyháznak, illetőleg a kollegiumnak is felügyelő gondnokává. (Teleki lvtár). Az alapitványok kivétele 1773-ig határozatlan időben történt. Ekkor a kivételre január 1. és julius 1-ső napja tüzetik ki s minden alumnus köteles az első félévre szept. 3 első napján, a 2. félévre február 3 első napján kivenni, különben a késedelem v. hanyagságból következő kárt az illetők hordozzák.

és Epistolae Familiares is 8 példány, Corderii colloquia, Erasmi colloquia, Comenii Janua latino-hung. Ugyan ő küldötte az anyakönyvet is a fehérvári iskola törvényeivel.

Mindezeket pedig nem a saját, — hanem az eklezsia — az egyház pénzéből vette, melyet kezelt s el is kezelt annyira, hogy a Geleitől átvett 75000 frtból 10 év alatt misem maradott s emiatt gyermekei is áttértek a a róm. kath. vallásra. 1653. vizsga alkalmával ifj. Szőcs Márton adott 18 darabot, 1680. Szepesi György 43 darabot s még mások is több-kevesebb darabot. 1650. előtt volt 20 darab.

A sárospataki iskola könyveiről annak anyakönyve tájékoztat. 1623. Tolnai István rector és a senior felügyeletök alatt az alumnusok ujra irták a katalogust és volt 296 mű. 1635-ben 631. 1671-ben kiüzetésekor hány darabot hozott Fehérvárra, bizonytalan. Most 38-at tudunk kimutatni.

Gyulafehérvárt Buzinkai M.-Pósaházi János, Kaposi Sámuel tanárok és ez utolsónak neje: Rozgoni Anna, Horti és Veszprémi István ref. püspökök gyarapitották. Említés vanmég a Benei könyvtárról s e név leggyakrabban fordul elő a könyvek tábláin; ebből és hogy külön czim alatt kezeltettek, következtethetni Benei adományának jelentékeny voltára.

Vásárhelytt a mult század utolsó felében vett nagyobb lendületet a könyvtár vásárlás utján. A könyvtárnokok elmentek rendesen könyvvásárlás végett Szebenbe, Kolozsvárra s Nagyenyedre többször, a mikor egyik-másik elhalt tanár könyveinek eladását hirdették s ott árverés utján vették meg a könyvtárban hiányzott jelesebb müveket. A mint a könyvtárnoki számadások mutatják legnagyobb volt a szaporodás a mult század vége felé s különösen a *Magyar nyelvmivelő társaság* működése kezdetén, a mikor tanáraink is tagjai levén a társaságnak, sok magyar kéziratot másoltattak le s magyar könyveket, v. magyar irók latin nyelvü müveit szerezték meg. Ezek mellett külföldről is hozattak tudományos munkákat. Ekkor nehány év alatt közel 3000 frtot forditott könyvszerzésre mindig szükséggel küzdő intézetünk.

Egyes adományozók: Nagyenyedi báró Szilágyi Sámuel és borosjenői gr. Szekely Ádám 1772-ben 582 müvet 904 kötetben csinos, aranyos kötésekben külön tartás és kezelés föltétele alatt. Vegyes müvek, tulnyomólag azonban a jog és történelem van képviselve.

1777. *Wittenbach* marburgi egyetemi tanár végrendeletében

hagyott 215 darabot. Ezek 1791. jutottak rendeltetésök helyére — Vásárhelyre.

1788. Gr. *Rhedei Zsigmondné* báró Wesselényi Katalin 15 éves korában elhalt Ferencz nevü fia emlékére 131 müvet 180 kötetben.

1790. *Bacz István* ótordai ref. pap 164 müvet.

1800. *Dr. Mátyus István* 912 müvet 1326 kötetben. Ugyan ő hagyta nyomdáját is kollegiumunknak.

1829. *Dr. Sz. Szotyori József* 508 müvet 933 darabban és ezenkivül orvosi müszereit. Ugyanazon évben kézdimartonosi *Fülöp Mihály* szamosujvári várbelifizikus 95 müvet

1854. *Dósa Elek* jogtanár 453 kötet, 1856. *Bolyai Farkas* 239 kötet. *Ercsei János* 171 m. *Incze Ferencz* 184 m. *Moós István* 1859-ben 645 *Szász István* tanár ugyanazon évben 548. *Péterfi Pál* 1861. 90 mü 240 kötetben. *Ercsei József* 1868-ban 182 m. Bod Péter ugyanekkor 427 m. *Magyarosi Szöke József* Székelyudvarhelyi tanár 1871. 104 m. 156 darabban. 1873. Id. Péterfi Károly 173 m. 287 kötetben. Legujabban Hildebránd József, özv. Dósa Miklósné és Deák Lajos.

Czimtározás háromszor volt a mult században; ebben is ugyan annyiszor 1832, 1858 és 1872-ben. Szak rendezés csak részben van az adományozók kifejezett kivánsága miatt. A helyi — local catalog — és betüsoros czimtárak még mind várnak a czédula és szakczimtár készitésre. Gyaraplajstrom 1872 óta; többes példányok jegyzéke kétszer kiadva s most ujabb kiadása vált szükségessé. Kéziratok külön jegyzékbe szedve, ugyszintén a régi magyar nyomtatványok is melyeknek száma meghaladja a 200-t, s azok között több unicum. 1711-ig Magyarországon idegen nyelven megjelent mü 30 darab. Ős nyomtatvány — incunabulum — 7. Codex 1. Értekezések és vitatkozások, a XVI. és XVII. századból, melyeket magyarok irtak és tartottak, betürendes jegyzékbe szedve, ugyszintén az is, kiknek ajánlották müveiket s kik irtak a szerzőkhöz üdvözlő verseket.

A könyvek összes száma: 1884. volt 14067 mü, 18.190 kötet és 4389 füzet. 1894-ben 16124 mü, 20247 kötet és 5917 füzet. Megjegyzendő, hogy bár a többes példányokat kétszer is kiválogattuk s cimjegyzékét is kiadtuk, még most is számos többes példány fordul elő.

Van továbbá a könyvtárban egy kis okmány gyüjtemény, régi pénz gyüjtemény, 6 darab ezüst emléktábla, pecsétnyomók, ősi nemes czimerek 46, zászlók 15 darab, képek olajfestésben, könyo-

matban, rajzban 200 darab. Továbbá: ezüst, aranyozott zománczos pohár, czapás pohár, Szentkereszti kard; vassodrony pánczél ing 7; vassapka lelogó sodrony pánczél nyakvédővel 10; vaskeztyü; vassodrony és apró lemezekből morionszerüleg összeállitott mellpánczél; lábszárfedő nadrágszár sodrony pánczél szövetből; sodronypánczél szövet- lótakaró pánczél.

A mult században többen tettek alapitványt a könyvtár gyarapitására, adtak buza és bordézmát is ugyanezen czélra. A század végén 7391 frt volt az alap. Ebből azonban más czélra is fordittatott 2922 frt. 1811 is csökkent a devalvatiokor. 1848. 2000 vmfrtra egészitetett ki a könyvtáralap. Most 400 osztr. értékü forintot fordit az intézet könyvszerzésre.

A könyvtár felügyelete 1836. az elöljáróság határozata szerint a philologiae tanárt illeti. A könyvtárnokot a generalis sedria választotta két évre (1822) az esküdtek közül.

Könyvtarunkról teljes és kimerítő képet nyujt először 1876/77. évi isk. Értesitőnkben és másodszor a „Magyar könyv szemlé"ben 1879. megjelent kollegiumunk *könyvtára- és nyomdájának* rövid ismertetése.

D) A kollegium helyiségei és épitkezései.

Két iskola helyisége volt a vásárhelyi régi iskolának: a vártemplom mellett a kolostor-féle és a Szentmiklós utczában, a kollegium mostani helyén állott régi megyés-Szentmiklósról nevezett — templom mellett. Az elsőt használták a XVI. században, ez utolsót a XVII. sz. elején kezdve, néha azonban a másikat is háborus időkben. De a XVIII. sz. elején végkép kiszorult onnan az iskola, a mint a váracs a német katonaság birtokába ju ott. (91—96. ll.)

1718. A partikula és a fehérvári kollegium egyesülésekor a régi iskola helyiségén csak 25—30 deák befogadására voltak szobák, ennyiből állott rendesen a partikula népessége. Fehérvárról pedig 110 deák jött Benkő József följegyzése szerint[1]) s ennyinek elhelyezésére nem volt elég hajlék. Zilahi András professor minden követ megmozditott és a szobák gyorsabban emelkedtek, mint remélni lehetett. Nagyérdemük van e tekintetben Marosszék akkori két királybirójának (alispán) ákosfalvi Szilágyi János és makfalvi Dósa Ábrahámnak, kik körlevelekkel inditották a szomszéd községeket épületnek való fahordásra. A véletlen is segitségre jött. Ugyan-

[1]) Transylvánia generalis, pars II. pag. 208.

is Kornis Zsigmond kormányzó medgyesfalvi udvarában tüz támadván, nehány deák kiszaladott s az épületeket megmentette az elhamvadástól. A kormányzó sem volt hálátlan. A malomfalvi határon kiásott több szekérre való követ a kollegium épitésére ajándékozta s azt az emlitett kiralybirák a szomszédfalvakkal Vásárhelyre behordatták s még ugyanazon év szeptemberében uj szobák fogadtak be az uj vendégeket. Más nemesek és mágnások is versenyeztek a segély nyujtásban. A mely napon a kollegium tagjai bucsut vettek a városon szállást adó gazdáiktól s beköltöztek az uj szobákba, Szőcs Dániel, a város birája, étellel, itallal dusan megvendégelte a kollégium összes polgárait, sőt egy szobát saját költségén épitetett.

Ezen lakószobák természetesen fából készittettek és a mostani főépület helyén állottak, a mint azt az 1777. a nagyterem és könyvtár épitése alkalmával készitett térrajz mutatja.

A XVI. és XVII. századból két iskolai épületről van kevés följegyzésünk. 1597. aug. 26. a város főbirája Kovács Pál az egész tanácscsal „a mely scholaház régtől fogva való volt a Szentmiklós egyházához fundálva és rendelve, azt a schola házat udvarával és kertével Decsi János scholamesternek egy nehány évi forgolódásáért és jó szolgálatáért átadja örökös joggal.“ A bejárás ezen scholaházhoz a pap háza udvarán volt. (lásd 22—23. ll.) Mikor és hogyan került vissza az egyház birtokába: nincs adatunk rá. Ezen scholaház, mely téglából volt épitve idő folytán annyira megromlott, hogy Szathmári Paksi István 1747—1790-ig debreczeni tanár följegyzése szerint, 1733. megkellett ujitani, 34 év mulva pedig 1767. egészen ujraépitése vált szükségessé. Ez a nyugatra néző, most *fasor* név alatt ismeretes épület.

A másik régi épület volt az *auditorium és könyvtár*, mely közel a most emlitett épület és az osztályok között a mai 4. e. osztály helyén állott az udvarról benyulva a gymnastika, illetőleg a 7. tanárilak felé. Erről az 1744-i kimutatásban ezeket olvassuk: „Az auditorium minden adnectált épületekkel annyira ruinálodott, hogy a seniornak ki kellett már házából költözni, hogy ne obrualja a boltozat. Mind bibliotheca, mind senior, mind granarium, mind declinisták, classisok együtt lévén, ennek helyreállitására legalább 4000 frt kell.“ (lásd helyrajz D.)

Ehelyett épitették a most meglevő auditoriumot és könyvtárhelyiséget 1777—1780.

1783. a régi auditoriumból 4 ablakot kivettek és átvitték a Houchard (később Bolyai) szállására. 1790. májusban szedték le fe-

delét s az „elrontásért“ Turk Antal kőmivesnek fizettek 60 mfrtot és Fük János vice pallérnak is ugyanannyit.

A mostani épületek keletkezési ideje.

I. A *fasor*. A 29 öl és 3 láb hosszu kilencz szobából álló épület 1767. junius, julius és augusztus hónapokban a fő consistorium és kir. gubernium engedélyével gyalakuti Lázár János gróf főgondnok hathatós befolyása és közbenjárásával épitetett. Lázár márcz. 20. Szebenből értesiti a professorokat, „hogy az épités iránt a commendánssal értekezett, elintézte az épités ügyét, Vásárhelyre fog menni s mutassák meg neki, hol és mennyire engedtetik az épités; reméli, hogy egy uj kamara felállitásában sem lészen akadály. Minthogy pedig a generalis Silesiába fog menni s maga helyett mást hagy helyettes képpen, nehogy ez valami nehézséget görditsen in operis processu, tegyék irásba, mit lehessen épiteni. Istené a dicsőség! ez eddig jól és könnyen ment, mit nem gondoltam soha; de köszönhetjük annak, hogy Isten ez aequanimus jólelkü embert rendelte dolgaink elősegélésére, genuina informatiot adván, ki is bizony recognitiot érdemelne, ha módunk volna benne.“ (226 lvtár.)[1])

Hadik főgeneralis márcz. 19. Szebenben szóbeli rendeletet adott B. Huffa kapitány és vásárhelyi commendánsnak, hogy a vásárhelyi ref. kollegiumnak a fő hadak vezérétől kért épitést engedjék meg, ne tiltsák meg, mely épités tulajdonképpen ennyiben áll:

1. hogy a kollegium nyugati egész oldala, mely romlással fenyeget, alapjától fedeléig ujból épitessék uj kőfallal;

2. hogy a kollegiumhoz kelet felé más egy kamara csatoltassék;

3. hogy a kut mellett egy kis közlekedő hely legyen a kollegium sütőjébe. (lásd F. és J.)

Szeptember hó 7-én Szilágyi József senior birákat hivott a kollegiumba az ujépület megvizsgálására, kik eképpen bizonyitanak: „Aedificium, quod nunc extruitur ad fulcimentum veteris auditorii, comperimus manifeste in fundo veteri, sine extensione, sub antiquo tecto et stillicidio et quidém in media collegii area existere, reliquis

[1]) 1766. okt 6. gr. Hadik András generalis MVásárhelyre jövetekor az ő tiszteletére deák és magyar verseket irtak Zilai Sámuel és Dobolyi István, s azokhoz való posta papirosra, bekötni való török papirosra és bekötésekre 22 denárt fizet a senior. 1767. április. Egy várbeli visitirozó katonának gr. Bethlen Dávid ur parancsából félkupa bort. Májusban ismét két várbeli tiszt visitatiora ide feljövén 2 kupa borért 32 denárt.

aedificiis ad latera extructis, aedificium hoc auditorii ne quidem contingentibus adeoque aedificio hoc nec publico, nec ulli e vicinis privato praejudicante."

Ezen épületet — a Bolyai-utcza felől való két végső szobája közfalának eltávolitása alkalmával 1868. jul. 14. egy gerendában talált emlékiratok szerént Molnár stván Isenior és Surányi József primarius felügyeletök alatt — Schmidt Pál és Bereczki István készitették, az asztalos munkát Müncher Márton és fia Vilmos végezték; meg vannak emlitve a tanárok Incze I. Benkő Mihály, Kovásznai Sándor; továbbá gr. Bethlen Pál, Dávid és László, főgondnokok és Rozsnyai József és Máthé Izsák algondnokok. A deákoknak pedig, a kik akkor a közönséges jóra nevekedtek, neveik igy következnek:

Molnár István senior
Ardai Sámuel
Surányi József
Nemes György
Zilai E Sámuel, Sidóban praeses.
Bajnoczi János
Dávid Márton, theol, praeses.
Vass Sámuel, synt. praeceptor
Krizbai D. János, gram. tanitója
Dobolyi István, poet. tanitója
Horváth Márton
Mátyás András
Bede Elek
Benkő Márton
Barabás Mihály
Bajnoczi Mihály
Jancsó József
Olajos Sámuel
Benkő János
Paizs Sámuel
Zágoni József
Benkő József
Hegedüs György
Nagy József
Kelemen Pál
Décsei Pál
Muzsnai József
Nagy György
Gyitrai Mihály
Toth György

Csanádi József
Nemes Sámuel, Conj. tanitója
Bodor Ferenez
Pál Ferencz
Léczfalvi Ferencz
Szabó Imre
Sepsi Pál, Cellist. tanitója
Damokos János görög tanitó
Basa István rhetor. tanit.
Vas Lőrincz

Rétyi József
Jánó András
Csiki János
Csia József
Jánosi Antal
Szántó Miklós
Zilahi József
Jancsó Mihály
Borzovai Sám.
Abrahám Ferencz

Nagy Gábor
Benkő Sám.
Imre György
Fonyi Sámuel

Zabolai István
Szabó György
Dályai Pál
Vajai Sámuel
Filep Sámuel
Simon János

Horváth Sám.
Borosnyai L. György
Técsi Miklós bibliothecarius
Deák István
Bajnoczi István
Simon Sám. logic. tanitója
Fejér János
Demián Péter
Konya Péter
Szász György

Bajkó Sámuel
Keresztesi József
Sipos József

Vas István
Vásárhelyi Mihály
Miklósfalvi András
Pápai István
Nagy Ferencz
Szigethi István
Ajtai István

Kis Sámuel
Gál Pál
Ujfalusi András
Kis Miklós
Ács Dávid
Sebestyén Zsigmond
Török Pál
Belényesi József
Simon Ferencz
Ajtai Mihály

Váradi Zsigmond
in nró 91

Ezen névsor után e jegyzék következik: „NB. Még van két helyen valami monimentum a kőrakásba be téve; az első ezen sorban a második ház fundamentumában (illem-hely) egy kőbe bevágva; a második pedig ugyanezen sor nyolczadik házának (szoba) két ablaka között egy cserefa ládában; ugyanott vannak még valami pénzek is, a melyekkel ebben az időben éltek.[1]) Mindezeket pedig irám Marosvásárhelyt a bibliothecaban én Técsi Miklós m. p. ezen collegium méltatlan thecariusa 1767. esztendőben 14-a julii". (3221. ltsz.)

II. *Az osztályok sorának középső része*, mely egy pár seniori följegyzésből következtetve 1756—1764 között épitetett.

1764. Az *uj kősoron* levő kamarák fedelén dolgozó ácsnak decz. 1. fizet a senior. Ugyanazon hó 20. az *uj kökamarák* megett levő szőlőskertet általában alkuván az ácsokkal, borra fizet a

[1]) 1895. aug. 23. a nyolczadik ház (szoba) két ablaka közét Horváth József, Gyulai Kálmán és Koncz tanárok kibontatták, megvizsgálták a jelzett helyet, de a cserefa ládát nem találták meg, csak az üres helyét, mely mutatta, hogy csakugyan volt ott valami, de hogy mikor vétetett ki a cserefa láda, annak semmi nyoma, vagy nyomra vezető adat levéltárunkban.

senior 18 dénárt. 1767. májusban a *következendő uj kősor épitésére* (a mostani fasor) vásárol a senior hat gerendás tutajt (73 gerenda, 130 szarufa, 625 lécz) 67 frton.

E szerint legelső kősor volt a nyugatra néző régi iskolaház, melyet 1597. Decsi Jánosnak adott volt a város tanitói fizetésben.

Azután épitették a mostani osztályok középső egyenes részét s ezt nevezték *uj kősornak*, mely megett volt a szőlőskert.

1767. az ujra épitett kősorról (ma fasor) mondja a senior, hogy a *következendő uj kősor épitésére* hat gerenda tutajt vett, melyet, mint látók, ezen év nyarán épitettek.

1802. A *kősor* nevet átvitték az ekkor épitett nagyépületre, melynek alsó sora ma is ezt viseli, és az ennek helyén állott régi faszobák sora v. *fasor* név adatott az előbb volt kősornak.

A 44 öl hosszu osztályok sorát négy részben, négy különböző időszakban épitették:

a) legrégibb részét, a most leirt uj kősornak nevezett részt 1756—1764. évek között;

b) ennek végében, nyugat felé folytatva, a régi auditorium helyén 3 szobát, pinczével együtt 1783—1790 között;[1])

c) keleti végéhez 3 mennyezetes szobát 1836.[2])

d) ezzel folytatólag 1883. az utczáig, a fapiaczig kiegészitett részt, egy osztálylyal és egy kis keskeny szobácskával (természettani szertár.)[3])

Ugyanakkor az osztályok régi *a*) *b*) *c*) alatti részeit is megmagasitották, fölemelték, ajtait, ablakait meguagyitották, füstfogta, fekete gerendái helyett mennyezettel látták el s pár osztályt is a mellette levő nagyobból bővitették, egyenlőitették.

1780. a classisok az utcza felé voltak, boronafából épitve s lakattal zárták be. A cella ablakát kivül az utczáról elszaggatván, arra papirosért fizet a senior $10^1/_2$denárt; a német classis oldalának befonására egy szekér vesszőért, 36 denárt; a logica classis

---

[1]) 1790. Az ujonnan épitett 3 ház (szoba) asztalos munkája 3 ajtó, 6 ablak, pinczeajtó, pincze ablaktábla 43 frt. Az évegesnek az uj kamarákon tett munkáért 14 frt. $29^1/_2$ cubik fundamentum ásásért, ölét 1 frt 80 dénár = 53 frt 10 dénár. $29^3/_4$ cubik öl kőfalért, ölét 9 mfrt 60 dénár = 285 frt 60 dénár. 1791. április. 27. A 3 uj szobára boritott zár csinálás 24 mfrt. Azon szobákban 6 ablakvas készitésiért 25 frt. Aug. 3. lakatosnak 3 rostély készitésért az uj pinczére 6 frt.

[2]) A gabonás E és kut F helyén.

[3]) Ekkor rakatott a polgáriskolával összekötő kőfal is szemben a fapiaczczal.

tapasztására egy szekér agyagért 18 dénárt; a classisokra ablaknak két koncz papirosért 42 denárt (1780. febr. 24. seniori számadás.)

III *Uj auditorium és könyvtár-épités* 1777—1780. A régi romladozott auditorium és könyvtár ujraépitésének szükségességét láttuk az 1744. évi kimutatásban (710/712 ll.) és mégis 30 évnél tovább haladott, maradott megvalósulása. 1777. ápril. 30. delineálták s május 1-én kezdették ásni az alapot. Minden deákra egy német □ ölet, s 3 professorra is egy-egy ölet mértek, az urfiakra és nemes emberekre is, a többit pénzen ásatták, fizetvén öliért 3 máriást = 51 kr. (236. l.)

Ezen épitkezésre a segélyadást Macskási Krisztina kezdette meg 1746. (663. l.) Rajta kivül azután, kik, mikor és mennyiben voltak segélylyel? emléköket őrzi levéltárunk (226. és 272. sz. a.) A segéiy nyujtás egyesektől, egyházaktól, testületektől 4455. mfrtot 48 denár. 1775—1780-ig tett költség 9120 frt 87 denár.

Ugyanekkor — 1780. — a könyvtárba pluteusokat (könyvpolcz) csináltatnak: 9 uj könyvtartó theca csinálásért 10 frtjával 90 mfrtot fizet a senior Müncher Wilhelm asztalosnak. Ugyanneki 3 cserefaajtó csinálásért a könyvtárba, nagyterembe és a conservatoriumba — a két nagy ajtóért 20—20 frt, a kicsiért 12 frt, összesen 52 mfrtot. Ugyan Müncher asztalos a katedrát, koronát és fekete táblát 60 mfrt csinálta. A katedrán való metszést Müncher János végezte 15 mfrtért. (1780. febr. 24. seniori számadás).

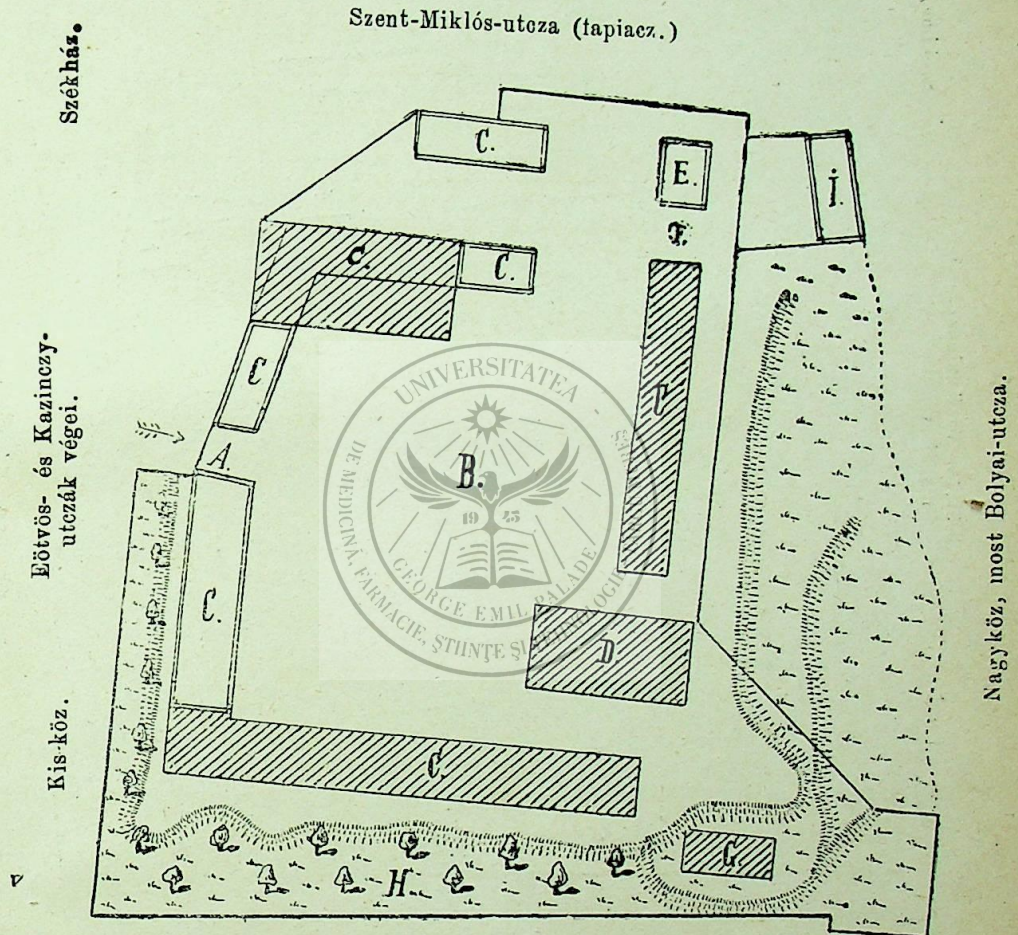
1784-ben Kovásznai Sándor szenteli föl a teljesen elkészült egy emeletes szilárd bajlékot „Oratio ad inaugurandum anditorium gymnasii MVásárhelyensis" remek beszédével, melyben Delos szigetéhez hasonlitva igen érdekesen festi le az üldözött, hányatott kollegium viszontagsággal teljes multját.

1796. a nagyterem és théka mennyezete lenyomulván, megigazitásáért és felkulcsolásáért kellett költeni s ezen költséget 19 nagylelkü mágnás kegyes adományából gyült 319 frttal födözte a kollegium.

A nagyterem és könyvtár 13 öl hosszu és 7 öl s 1 láb szélés.

Az épület pinczéjében délre az osztályok felé a seniori szoba (most igazgatói iroda) alatt a szegleten kutat ásatnak 1800. minthogy a kollegium kutját, mely az osztályok során volt, nem lehetett használni viz nem léte miatt. Márcz. 31. kezdették ásni, aug. 6. a kőmives inasa a kutba fulladott. A kőmives 4—4 frtért rakta ki ölét a kutnak, kárpótlást kér.

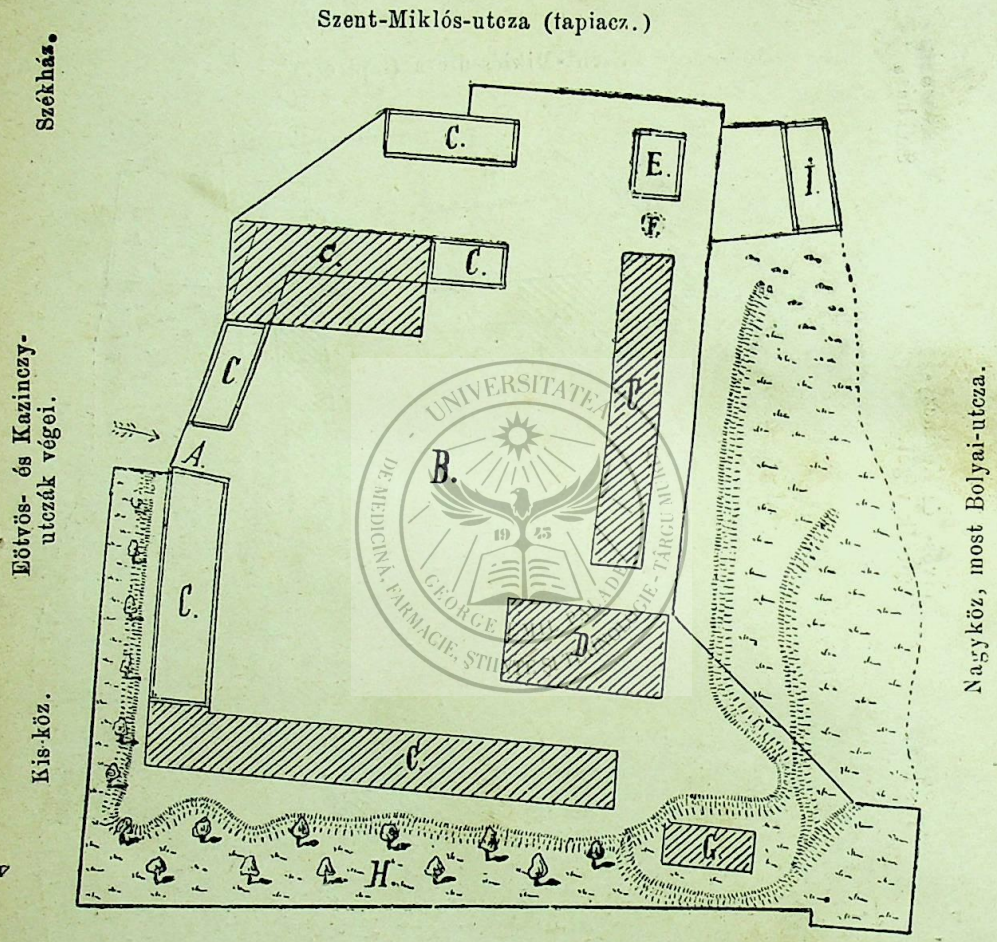
A mellékelt helyrajzot az auditorium és könyvtár épit ése

Piaczi telkek felnyuló kertjei.

M.-Vásárhelyi ev. ref. kollegium helyrajza 1767.

A. kapu. B. udvar. *C.* lakószobák. *D.* könyvtár és tanterem. *E.* gabonás. *F.* kut. *G.* illemhely. *H.* kert. *I.* sütőház.

Piaczi telkek felnyuló kertjei.

M.-Vásárhelyi ev. ref. kollegium helyrajza 1767.

A. kapu. B. udvar. *C.* lakószobák. *D.* könyvtár és tanterem. *E.* gabonás. *F.* kut. *G.* illemhely. *H.* kert. *I.* sütőház.

vették ki másolatban az erdélyi müszaki és erődítési igazgatóság levéltárában (Szebenben) őrzött eredetiből 1774. márczius 17. Gyanithatólag 1767. a fasor épitése alkalmával készitették, a mikor, a mint látók, nagy küzdelemmel, sok után járással nyerte meg gr. Lázár János az épitési engedélyt a katonai főparancsnokságtól. E helyrajzon az *A) B) C)* sat. betük jelentése:

A) kapu, *B)* udvar, *C)* lakószobák fából, melyek nincsenek bevonalozva, és téglából, a bevonalozottak. Itt az épitendő auditorium és könyvtár is be van vonalozva szemben a Kazinczy-utczával, holott még csak tervben volt az épités és faszobák voltak a helyén. Ezen terv egy kissé módositatott, amennyiben, az utcza felé küljebb hozatott. Ezt mutatja a 668. lapon 78. sorszám alatt látható pár sor is, hogy a városi tanács 1777. egy 3 szög alaku kis helyet adott az auditorium és könyvtárnak egyenes vonalban leendő felállithatása végett. *D)* a régi auditorium és könyvtár, *E)* gabonás, *F)* kut, *G)* illemhely, *H)* kertek, *I)* sütőház.

IV. *A két emeletes főépület 1802—1803.* Az egyesüléskor hevenyében összerakott fakamarák[1]) egy századig sem állották ki az emésztő idő rombolását. 1794. a curatoratusban szóba hozatik, hogy a fasor kamarák már szinte leomlanak, azoknak megépitése sokáig nem maradhat.

1800. aug. a gondnokság megkeresésére válaszolja a főkonsistorium: „Mihelyt a kolozsvári kollegium épületei elkészitethetnek, azon fog törekedni a consistorium, hogy a vásárhelyi kollegium épületei is alkalmatosokká tétessenek. E végre az itt (Kolozsvárt) épülő kollegiumhoz hasonló kollegiumról előre planumot készitetni és megvizsgálás végett felküldeni s fundust teremteni rendeltetik.“

---

[1]) A mai két emeletes épület helyén volt egy sor boronafából készitett ház, melynek a kis köz vagy piacz felől való szobáját Limbusnak nevezték, mert benn szegeletbe esett és sötét volt. Ezen sorszobának a közepén volt régen a nagy kapu, melynek helyére épitettek egy faházat s azt quártélynak nevezték. Ezekbe a faházakba egy rakás novitiust (uj deák) behánytak, kik között semmi függés nem volt. Ha valamelyiknek a tanuláshoz lett volna is kedve, nem volt módja, mert tánczoltak, fütyöltek, énekeltek, küzdöttek, mindnyájan szegény legények voltak. Tanitványaik sem voltak, hogy faárát fizessenek. Fáztak, a városból lopott fával tüzeltek. Benkő Zsigmond, gr, Teleki Lajosnénál Zeyk kisasszonyokat tanitott s neki szabad volt a vacsoráért kimaradni. Ő tehát a mig bement volna a kollegiumba, annyi fát hordott fel a városról s adott be a kamara ablakán, hogy sokszor a hat ágy alját is megtöltötték. 1789. erős tél lévén kénytelenek voltak igy élni a szegény novitiusok. Fogarasi naplója, 101—102.

Ennek értelmében nov. 3-án az uj kollegium épités tervének megkészitésére és lerajzolására meghivja a gondnokság T. Ugrai udvarhelyszéki mérnököt, ki elkészitette, felküldötték a consistoriumhoz helybenhagyás végett. A következő évben jun. 26. kihirdetik, hogy a jövő szeptembertől fogva egész esztendeig minden tanitvány magának szállásról gondoskodjék előre. Julius 11. Teleki Mihály főgondnok felhatalmazza Aranka vice curatort s a tanári kart, hogy ha a consistorium válasza a kollegium épitést illetőleg megérkezik, addig is, mig hazaérkeznék, az épitési anyag beszerzéséhez gyorsan hozzá kezdjen, főkép meszet és téglát vegyen. A főfelügyelet a rectoré lévén, másod felügyelővé a senior rendeltetik s melléje Novák Péter togatus, kiknek ezért külön fizetés adatik.

1801. utolsó fele anyagszerzéssel telik el.

1802. márcz. A főconsistorium collegium épitésre a mult évre igért 6000 mfrtot, abból a még hátralevő, ki nem adott részt, ugy az ezen évre eső 6000 frtból is egy rész kiadását kérik, hogy az épitést meglehessen kezdeni. Megkezdik. April 1. Borosnyai János és Köteles Sámuel tanárok kirendeltetnek az épitésre kéregetés végett; október 1—31-ig Antal János és Tompa kéregetnek; deák kéregetők kiküldése Magyarországra a consistoriumra bizatik.

Foly a munka, lovat, szekeret állitanak anyaghordásra, deákok, tanulók ássák az alapot.

Máj. 21. A lutheranus[1]) és unitarius[2]) püspökök valamint a szász városok polgármesterei is megkerestetnek segélyadás végett.

Szept. 5. A kamatokból lett tőkék felvételét határozza a gondnokság. Nov. 14. a rector jelenti, hogy nem kapott fedélcserepet, közel lévén pedig a tél, szükséges volna az uj épületnek akár mi módon való befedéséről gondoskodni. Decz. 9. a kollegium két lovát eladják. A vevő egyiket kárul vallotta s kéri, hogy az árából valami elengedtessék. Határozat: Fele árát a kárul vallott lónak fizesse meg a vevő, fele kárát pedig szenvedje a kollegium.

Schmidt Constantin kőmives kezdi meg az épitést s folytatja 1802., de már 1803. elején Sommer János bonczidai kőmives pallér áll a munka élén az eltávozott Schmidt helyett. Decz. 12. elszámolás Sommerrel. Az asztalos munkát Jakabfi Tamás végezte.

---

[1]) Müller lutheranus püspök, 1804. ápr. 18. irja, hogy „a gubernium rendelése nélkül nem publicaltathatja a kollegium épitésére való alamizsnálkodást.“

[2]) Lázár István unitarius püspük superintendentiájában papjai által gyüjtött és küldött 98 mfrtot 40 dénárt.

1803. szept. 8. a helyi fazékgyártó czéh tiltakozik az ellen, hogy a kollegium idegen kontár fazekassal hozasson kályhákat és csináltasson kemenczéket az uj épületben privilegiumja ellenére. Az előljáróság nem tud semmit a czéh privilegiumjáról; az urak is igegenekkel dolgoztattak, s a kollegium is követi azokat.

A 22 öl és 4 láb hosszu két emeletes épület költségei födözésére bevett pénz:

1. Magyarországi legatiokból . .	970	mfrt $75^1/_2$	dénár
2. Erdélyben gyüjtött pénz . .	4372	„ 02	„
3. A főconsistoriumtól 1*) . .	14327	„ 60	„
4. Kölcsönvett pénz	706	„ —	„
Bevett egész összeg:	20376	mfrt $37^1/_2$	dénár
Az épitésre tett költség[2]) pedig .	32146	„ 44	„

A 11,770 mfrt $06^1/_2$ denár többlet kiadást a kollegium részint az alapitvány tőkékből, részint a status personalis fizetésének maig is (1804.) tartó hátráltatásával födözte. (630. lt. sz.)

Van ezen épületben 17 szoba, melyek a többi épületekben levő szobákkal együtt 1809-től fogva nagyobb és nevezetesebb városok neveit viselik, a mint az A., B., C. betüi szerint hatméretü versbe szedett sorok mutatják:

Amsterdam, Berlin, Constantia, Danczig, Edinburg,
Francfurt, Genua, Hamburg, Jena, Khiovia, London,

1*) 588. levéltári sz. a. álló okmány szerint a consistorium applacidalt cassájából az épitésre 20,400 mfrtot.

2*) Főbb tételek:

Kőmives munka 7193 frt. Acsmunka 1169 frt. 58 fertály tutaj 1666 frt. Oltatlanmész 9345 véka 5787 frt. 1045519 levéltégla 6749 frt.

Ezen tételek elég világosan mutatják a helyi róm. kath. gymnasium 1894—95. isk. évről kiadott Értesitője 9. lapján olvasható, forrás megnevezés nélkül odavetett, azon alapot nélkülöző állitást, hogy „a város közepén (Szentmiklós-utcza) állott templom anyagából, melynek *romjait* a Jezsuiták, kik 1702. jelentek itt meg, még látták, *emelődött a mai kollegium épülete.*“ Ha ez igaz, ugyan miért épitettek 1718. fa szobákat a mai főépület helyén a vándor kollegium befogadására? Romokból épithettek-e? 1702. a Jezsuiták romokat látnak, a kollégiumot egy századdal később 1802. épitik, egy század alatt mivé válhattak a romok? És mégis a templom anyagából – a romokból emelődött a mai kollegium?!

Ugyanazon 9. lapon még egy tévedést látunk: „Más hiteles (?) feljegyzések szerint is, Marosvásárhelyt a hitujitásig 4 templom volt.“ Mi kettőről tudunk, a harmadikat az *apácza zárdáét* (a Szentgyörgy-utczá-

Magdeburg, Nantes, Oxford, Placentia, Querfurt, Regensburg, Strasburg, Tübinga, Upsalia, Róma. Zagrab, York, Valentia, Delphi, Sparta, Corinthus, Athené, Bécs, Madrid, stb.

1809. előtt A., B., C. betükkel voltak jelölve a szobák, legujabban arab számjegyekkel.

A főépület bejárója — kiskapu — mellett levő első szoba *conservatoriumnak* (= raktár) használtatott, hol az intézet levéltárát s féltőbb tárgyait tartotta és a hová idegenek is levelesládáikat, mint biztos helyre betették őrzés végett, fizetvén minden egyes láda őrzéséért minden évre 6 német forintot (2 pfrt 50 kr.) az előljáróság 1810. ápril. 7. hozott határozata értelmében. Megelőzőleg a Nagy terem mellett álló kis szoba volt a conservatorium, melyet később „carcer"-nek használtak a hibázók bezárására. Ebben most a könyvtár többes példányai vannak elhelyezve.

Az épület nyugati végén a földből a hely lejtősségénél fogva kiemelkedő $^1/_3$ részében pincze van, melyet 1829-ig korcsmának használt az iskola (647. l.) Ettől fogva pedig az uj kisterem és a mellette levő régi kisterem (az 1767. ujra épitett 9 szobának Kis-köz felöl levő másfél szobájából alakitatott át kisteremmé) legalsó részével nyomdahelyiségül szolgál. [1])

---

ban) nem tudjuk. Való ugyan, hogy Nyujtódi Borbára és Járai Margit székelyvásárhelyi apáczák házokat 1576. eladták a város papjának Göcsi Máthénak. De ebből nem következik, hogy ott zárda és templom is volt volna, az saját házuk volt éppen ugy, mint Ilyei Diénesi János özvegyének, Harinai Farkas Dorottya Szent Ferencz rendi apáczának a székelyvásárhelyi minoriták kolostora mellett háza volt, s vallja, 1503. hogy őt az anyja leány negyedéért, menyasszonyi ajándékáért és hozományáért kielégitették. Negyedik templomnak a *szentkirályit* irja a Szerző, tul a Maroson. Nem láttam adatot arra, hogy Szentkirály Vásárhelyhez tartozott, vagy kiegészitő részét képezte volna. A 6 községet megnevezik a régi irók, melyekből a város alakult, de Szentkirályt nem emlitik. 1471. okt. 26. Toldalagi András birtokát, Toldalag helységét, a szentkirályi Paulinus kolostornak hagyományozta egy halastóval, ugy azonban, hogy azon halastóból a Paulinusok lehetőleg juttassanak halakat a *Minoriták vásárhelyi és telfalusi kolostorainak is* és a Toldalagi parochialis egyházat isteni tisztelet nélkül ne hagyják. Ennyi érintkezést találunk csupán a vásárhelyi és szentkirályi szerzetesek között. Köszönettel fogadjuk a felvilágositást, ha talán tévedtünk állitásunkban. (Gr. Toldalagi család levéltárában.) Tört. Tár. 1888.

[1]) A nyomda helyiség bővitése végett 1868. épitettek a kertben egy tágos szobát.

V. Kisterem 1822. A IV. pont alatt most leirt főépület nyugoti, vagy piaczra néző végén történt kis repedés miatt támaszul, erősités végett épitették a kis termet két emeletre [1]) 1822., a nagy épület és régi kisterem között.

1822. szept. 5. 14 cubik öl fundamentum ásásáért 4 forintonként számitva fizet a senior 56 frtot. Hossza az épületnek az utcza vagy a Kis-köz felé 6 öl 3 láb. szélessége keresztül a nagyépülettől a volt kis auditorium faláig 3 öl 5 láb. (Mélysége az egész corpusnak 1 öl 1 láb, 3 zoll; igaz fundamentum mélysége 7 láb, széllessége 8 láb.)

Oktober 19. kezdve az uj épület fedelére tett ácsmunka árából, 170 frtból fizetett a senior 90 frtot; 1822—1823. február 23-ig kőmives pallér Schaffner Ignácznak 1261 rfrtot. Tégla felment 122,186. Szeremlei István 3292 rfrt adománya erre fordittatott. (Lásd 676. lap 800 és 1345. l. t. sz. seniori számadás.)

VI. Polgári iskola 1828. A Szentmiklós-utczára, vagy fapiaczra néző két szobát 1828 épitették *normalis v. polgár iskolának.* Julius 31. tartott elöljárósági gyülésben Bolyai Farkas azt tanácsolja, a *Bürgerschule* falait, ha a mész el fogy, agyaggal kell (marosi fövénynyel elegyitve) felrakni, mihelyt a vizcsapásig mészszel fel lesz rakva.

Felszámitva az anyag szerzést, napszámosok fizetését, került összesen a 7 öl és 3 láb hosszu, 3 öl és 5 láb széles épület Szász György senior számadása szerint 1908 rfrt. Pántos András volt a kőmives pallér.

A polgári iskolát, normalis v. Bürgerschulet illetőleg az 1830., 1834. és 1846. iskolai évekre kinevezett osztálytanitóknál tett jegyzéseinket a polgáriskola genezisére vonatkozólag röviden ide igtatjuk.

E század elején háromszor fordul elő a polgár iskola állitás ügye. 1802. Trencséni [2]) uram (pap) beadván egy magyar

[1]) Legalsó része nyomdahelyiség, fölötte ifjusági olvasó szoba, felsőrésze kisterem.

[2]) Trencséni Sámuel (Trincsi) vásárhelyi ref. pap. A buzgóság ejtette nyugalomba, mert oly hosszu beszédeket és könyörgéseket tartott, hogy sokszor a templomban estvéledett, hallgatói sokszor ott hagyták. Ha reggel a disznópásztor templomban volt, szitkozodott a sertések ellen, félbe hagyta a könyörgést, s megpirongatta a pásztort, azután visszament a szószékbe s folytatta az imádságot. Nyugalmazása után is Vásárhelyt lakott egyedül kis házikójában, melyet nem is takaritott. Egy egeret, balhát vagy akármit is meg nem ölt volna. A városon fel-

iskolának felállitásáról készitett tervét, kéri, hogy a curatoratus és professoratus pártolja szándékát. Válaszul kapja: „Nem lévén a kollegiumnak e czélra alapja, azok, kik ezen iskolának felállitását sürgetik, gondoskodjanak alapról is.“ Ugylátszik Trencséni uram a főconsistorium elibe vitte tervét, mert 1803. jul. 3. a projectált polgáriskola iránt véleményt kér a fő consistorium s a curatoratus válloszolja: „Szükséges ugyan ezen iskola, de kollegiumunk nincs azon helyzetben, hogy azt felállithassa, hanem ha a főconsistorium az eszközt arra kifogja mutatni,“

1806. A consistorium leiratában tudatja, hogy a polgári iskola fölállitására Őfelsége applacidalt 120 mfrtot, mely összeget az allodialis cassából ki kell venni. „Válaszolni kell a consistoriumnak — igy szól a jegyzőkönyv — egy tervet készitnek előbb prof. Antal János és Köteles Sámuel aziránt, hogy miképpen lehetne azon polgári iskolát a kollegiummal egyesiteni.“ Pár évtized mulva kerül szőnyegre újból a polgáriskola ügye 1828.

VII. Gymnastika terem és új kórház. 1871. A „Nagyköz“ utcza (most Bolyai) szélesbitésére át engedett a kollegium a városnak: *a)* 322 □ öl árkos helyet, 111 □ öl udvart és az 573.ma 19. házszám alatti tanári telek szegletéből 3 □ ölet (Baromvásár-utcza szeglet) 2000 frt o. ért.. *b)* A sütőházat, mely az eladott 111 □ öl telken volt és 1860-tól fogva kórháznak használtatott, 3000 frt o. értékben.

Ezen 5000 frtot a kollegium uj korház és gymnastika terem épitésére forditotta a Nagy-köz, 1884. Bolyai nevet kapott utczában. Az utcza felől való falát a város rakatta fel a földszinig, azon felül a kollegium. Javitását a város intézi saját költségén, mig arra a kollegium nem épitet.

A régi sütőház anyagját a „Térjmeg“-utczára nyuló kertje végére rakatta fel a kollegium s most ujból kórháznak használ-

---

kereste a gyermekes házakat, ott tanitotta vallásra, szent historiácskára, ezért küldözgettek neki egy-egy kenyeret és egyebeket.

Trincsi pap biztatására ment vissza a kollegiumba 1780. Fogarasi Sámuel is, ki naplójában följegyezte róla ezeket: (52—53. ll.) Ő eljárta s megkérte a proffessorokat, hogy vegyék vissza Fogarasit. Ha nincs Trincsi pap, nem lett volna pap Fogarasi s ma homályban volna azon korból igen sok történelmi adat, az ő naplója nélkül, melyből több érdekes adatot meritettünk utóda Nagy Sándor hidvégi pap tisztelt barátom szivességéből.

tatik, minthogy az új kórház hetedik *tanári szállássá* alakitatott át pár év előtt.

Ezen épület a hely lejtőssége miatt délre az utcza felöl emeletes, északra a kollegium felöl földszintes. Alatt 6 bolthelyiség van, fenn a testgyakorló vagy téli tornaterem és tanári szállás.

VIII. A déli és nyugati oldalon levő kertek. 1783. a déli v. Nagy-közre (Bolyaiutcza) néző oldalon a senioralis szoba (D.) szegletétől kezdve 11 láb kertet csinálnak. Az árok mellett egy darab felnyuló deczka kert volt. Ugyanakkor a régi illemhelyre lejáró tornácz fedelét ujra zsendelyezik. Ezt 1769. csinálták, seniori feljegyzés szerint szeptember elején elvégezték a kőmivesek mind a secessuson való munkát. Ennek falai látszottak a gymnastika tér végén a VII. tanári lakhoz és boltokhoz 1892. épitett fáskamarák és illemhely alapjának ásatásakor a földben. (Lásd helyrajz G.) Egy más seniori feljegyzés 1781. az tartja, hogy ujat épitettek, a régit elbontották. A nemes gyermekeknek külön illemhelyök volt, valamint a grammatica osztályban is az urfiak számára külön karos széket csináltat a senior 1786.

1794. mácz. 5. Fogarasi S. tanitványaival a kollegium kertjének a minoriták felé néző részét beültette szőlő-, szilva-, és vadfákkal, minthogy Debreczenben is Sándorfi József elbeszélése szerint minden deáknak kertje volt. A fák meg is fogamzottak szépen, de azután Borosnyai János professor kivágatta, hogy füvész kertet hozzon létre, de semmi sem lett belöle.

A nyugati oldalon a gyümölcsös kert ajtaján levő lakat igazitásáért 3 denárt fizet a senior 1784. A kert melyik végén volt a bejárat? nem tudjuk. 1786. ápr. 15. a gyümölcsöskertnek a gróf toldalagi Pál jószágára (most Katonai Gyuláé) benyiló ajtaját beszegezteti a senior.

1783. A Kis-köz felöl 7 láb deczka kert alá talpfákat tesznek.

1784. a kollegium areajan (udvarán) levő élőfáknak körül keritésökre egy szekér tövisért 36 denár.

1800. april. A hernyózást elrendeli a curatoratus.

Ezen kertben épitettek nyomdabővités végett egy szobát 1868.

A kollegium helyiségéhez szerzett kisházak és kertek.

1. 1718. *Csiszár Sámueltől* a kollegium kapuján kivül (a régi suburbium. Lásd helyrajz *A*) a kisköz felsővége és kollegium között levő házat 21 mfrttal megveszik Zilahi S. András, Szathmári Mihály és Köpeczi Mihály tanárok a kollegiumnak) Ez a nyomda és kisköz között levő hely (37. és 815. l. t. sz.-

2. 1718. decz. 15. *Diószegi Istvántól* a kollegium szegletihez ragasztott házát megveszi és cseréli az ekklézsia az oskolának. A curatoratus ugy adja által sütőháznak (Lásd helyraj. I), bogy az a kollegium circulusába ne ingrediáljon és ennekz utána is civilisnek agnoscaltassék, adó alól ki ne vétessék (36. l. t. sz.)

3. 1741. szept. *Olajos Szőcs Márton* a kollegium határába rugó veteményes kertének végét avagy végiből egy darabot (a meddig azon rendben levő kerteknek végei vannak, azokkal egyirányban) szakasztá és adá a kollegiumnak 6 magyar frtért. A syntactica klassis alatt. Jó részt ott, hol most az illemhely van (59.)

4. 1756. márcz. 10. *Lakatos Anna*, előbb *Kutasi Istvánné*, azután *Bárdosi Györgyné*, özvegy, eladja a Szentmiklós-utczának alsóbb végén a *Csonkaszeren* levő házát (két szoba, pitvar, pincze, kut és szöllőskerttel) melynek szomszédjai északról a kollegium, délről pedig a Szentmiklós-utczából Poklos nevezetü utczába lejáró Nagyköz- (Bolyai-utcza) eladja 250 mfrtért és cserében ád az oskola 2 hold miveletlen szöllőt a Nagyhegyben. Ez az osztályok ablakai előtt délre néző rész volt, a helyrajzon látható G és I. között. A szerződő felek a Csonkaszeren épült ref. kollegiumban levő senioralis vagyis scholástica praetorialis házban (h. r. D.) készitették a szerződést: Rozsnyai József vice királybiró és a kollegium vice curatora, Incze István tanár, Váradi Sánta József senior. (137. és 172. l. t. sz.)

Ezen telekre nézve a viz lefolyás miatt 1766 esketés volt.

5. 1794. jul. 24. A kollegium nagykapuja és a régi sütőház között levő (h. r. E és I) kis szegletecskét, mely különben is szemétfészek s e miatt a kollegium egyenesen és diszesen épitetni soha sem tud, kéri a tanácstól az oskola. 1795. máj. 20. átengedi a tanács a kért szeglet helyet. (394.)

6. 1796. február 16. A tanács megengedi a kollegiumnak hogy a Nagyköz árkát deszkakerttel bekeritse s ákácz, bodza és füzfával beültesse, a kellemetlen kigőzölgés akadályozása vé-

gett. A kollegium kötelezte magát, hogy az utczát megtartja a maga széllességében s a viz folyását és árkát gondozza. (394., 404., 443.)

Ezekhez hozzávéve az 1739, 1777. és 1802. a várostól adott kis részecskéket, szegleteket, világosan látható a kollegium eredeti helyisége és szerzeménye. (662., 668. 672. l.)

Hét tanárilak.

Legrégibb tanári 3 szállás a mult században a tantárgyak tanitói szerint voltak megkülönböztetve:

a) teologia tanáré, *b)* philosophia tanáré és *c*) philologia v. klassika literatura tanáré. Ezen telkeket különböző időkben és emberektől szerezte az intézet az egyesülés után a kollegiummal szemben levő „Kazinczy"-utczában, melynek megelőzőleg különböző nevei voltak: 1666. *Schola.* 1721. *Verestorony.* 1765. *Kollegium utcza* azután *Ebhát* és 1860. óta *Kazinczy-utcza.*

A mostani tanári lakok épitési ideje:

1. 1756—57-ben épitetett a *theologia tanári lak*, melyben azonban nem mindig laktak theol. tanárok. Incze István volt első lakója, utána pedig nem csak hivatali, hanem nemzetségi utódai is egy századnál tovább használták ezen tanári szállást: Incze után veje Basa István, Basa után veje Dósa[1]) Gergely, Dósa után fia és unokája Dósa Elek és Miklós jogtanárok. Ezen ház épitésére adakoztak: gr. Bethlen Ádám és László, iktári gr. Bethlen Sámuelné, Bánffi Farkas és ifj. Dániel István, összesen 129 frtot.

2. *Philos. tanári házat 1786. épitették.* A consistórium jul. 2. leirata szerint megengedtetik Csernátoni philos. tanár szállásának a megkészitett terv szerint leendő megalkuvása és elkészitése (327. l. t. sz.). Julius 15. kezdették ásni a fundamentumot, nov. 30. a kömiveseknek fizetnek 350 német frtot. Ugyanezen épületre Basa felől (Dósa-féle szállás) tüzfal rakásért 17 frtot. Ezen szállásra tett kiadás összege 1202 frt 55 kr. (Seniori számadás 462.)

Ezen szálláson laktak: Benkő Mihály, Szabó Sámuel, Fogarasi Pap József, Csernátoni, kinek idejében épitették, Borosnyai

[1]) Prof. Dósa Gergely házának bejáróját az elöljáróság megforditatja, hogy bejárója legyen a Csernátoni háza felől. 1803. máj. 27.

L. János, Kelemen József, Ercsei János, Bodola Sámuel, Hegedüs János, Szász István, Molnár János, Szabó Sámuel, Mentovich Ferencz, Urr György, és most 1896. Bihari Sándor.

Ezen két tanári szálláson 1773. Incze és Benkő tanároknak közös kutjok van.

Különböző időkben s különböző egyénektől vásárolta össze a kollegium ezen két telket:

1721. a Pernyeszi Zsigmond[1]) utódaitól Csongrádi Ferenczné és Szentpáli Béninétől 16 mfrton (40).

Rozsnyai Mihálytól. 1739. Nemes György részére 13 frt adósságért lefoglalták a Rozsnyai jószágából az első kispinczét az oldal kisházzal, az utczaajtóval, bejáróval és a pinczetorok felével. Nemes György, minthogy ezen jószágnak s épületeknek egy része adósságért a kollegiumhoz elfoglaltatott volt (tehát 1739. előtt); másrészét azután (1739. után) a kollegium megvásárolta, Nemes György is ezen helynek semmi hasznát nem vehetvén, egész ahoz való jogát cedálja és conferálja e kollegiumnak 1748. (101).

1741. Csiszár Gáspárné Virág Szabó Erzsébettől 75 frton vette azon telket, melyet Szabó Erzsébet nagyatyja: tiszteletes Váradi Kis Miklós 1666. Lodingos Mártontól 65 mfrton szerzett volt (5 és 58. sz.).

Pataki Márton és neje Csiszár Szabó Zsuzsa házok is, melyet Kemény Miklóstól és Gergelytől 140 mfrton vettek volt 1746. a kollegium birtokába került.

3. Philolog. tanári szállás. Ezen telek szerzését illetőleg *következő adataink vannak: a*) Bányai Ferencz néhai nőjével Olajos Annával még 1744. és 1748. kért kölcsön a kollegiumtól 223 mfrtot s mind eddig (1765. márcz. 2.) nem adta meg. Most átadja hypothekául a kollegiumnak azon házát, mely van a *Kollegium-utczában*, vulgo *Ebháton* Müncher Márton asztalos és Szigeti csizmadia Mihály[2]) házaik szomszédságában (163. és 822.)

---

[1]) Osztopányi Pernyeszi Zsigmond néhány éven át a marosszéki és marosvásárhelyi ekklézsiák curatora volt. Lásd bizonyitványát 1715. szept. 17. a petresi dézma ügyében: „Emlékszik, hogy 50 évtől fogva mindig járt a vásárhelyi iskolának", Pernyeszi Zsigmond udvarmestere volt Apafi fejedelemnek. Királyfalván is lakott, Küküllővármegyében. (422., 424. l. v. t. sz.)

[2]) Szigeti háza volt a szegleten, későbbi birtokosai: Keresztes Zsigmond táblai számfeletti ülnök és Kozma Endre ügyvéd.

b) 1833. április. 1. *Vadadi Filep József* vice fiscalis director eladja az Ebháton lévő házát[1]) a kollegiumnak 4000 rfrtért (1143). Ezen telek egyrészét eladta a kollegium Marosszéknek 1900 pengő német forintért, egy forintot három ezüst huszasba számitva. 1841. (1552.)

Ház épitésre a szerződés 1769. jun. 23. volt a kömives munkáért. Gróf Rhedei Zsigmondné egy egész hétig hordatta a fövenyet 3 bivalos szekerével ingyen. A feleiek, galambodiak és ménesiek hasonlóan ingyen hordottak követ a felei határról. Az udvaron kutat ásnak, mely közös volt Asztalos Mártonnal (Müncher Márton asztalossal). A kut aug. 2. beomlott. 1793. is kutat ásnak ott, ásás és rakásért fizetnek 36 frtot Nov. 6. a hátulsó uj szobákon, pitvaron, pinczén s kéményeken vállalt munkát elvégezvén Dénes István, 106 frtot fizet a senior.

1782. julius 9. a bolt, hátulsó és felső tractus (emelet) házak ablakait igazitják; 1783 máj. 9. a boltot első és hátulsó házakat fejéritik, a tornácz padimentumát igazitják. 1794. a felsőház ajtózárját megigazitják, az alsóház 4 ablakára zsalu csinálás 16 frt; a 3 külső ablakra zsalutartó 1 frt.

1796. Zilai szállása és dr. Mátyés háza között (Páll és Bedőházi) csatornát csinálnak.

1805. Ugyan itt, a volt csatorna helyére készitett épületért 150 rfrtot fizetnek.

Kilencz tanár lakott eddig ezen szálláson: Kovásznai Sándor, Zilai Sámuel, Antal János, Molnár Sámuel, Péterfi Károly Török János, Molnár János, Mentovich Ferencz és Páll Károly.

4. *Negyedik szállás*, a dr. Mátyus-féle telek.

Mátyus István, orvos doctor Kazinczy-urczai házát *1800. máj. 24.* irt végrendeletében a kollegiumnak hagyja becsárban, mint szomszédnak mások felett előnyt adván.

Mátyus meghal 1802. szept. 6. s az előljáróság ugyanazon hó 23. becslő biztosokat kér a tanácstól, kik 4968 mfrtra es 90 pénzre becsülik.

1803. febr. 3. a Mátyus örökösök[2]) megintetik az előljáró-

---

[1]) Szomszédok: nyugatról egy darabig Keresztes Zsigmond háza- és jószága; hátrább Marosszék praetoriuma és Csiki Gergely jószágának büüje; napkelet felöl pedig a kollegium professoralis háza.

[2]) Mátyus István testvérei: M. Erzsébet, Péterfi Mártonné, és M. Judith, Orbán Mihályné. Az elsőnek leánya Péterfi Rebeka, Kocsis Sándorné; az utolsónak gyermekei: Orbán Péter, abodi pap, Orbán Mihály és István.

ságot, hogyha 15 nap alatt ki nem fizeti a kollegium a 4968 mfrtot, másnak adják a házat. Febr. 10. az előljáróság inteti meg az örökösöket, hogy a megvásárlásra praeferenter a kollegiumnak hagyott házdolgát végső elintézésbe venni el ne mulaszszák.

Február 18. megirják a szerződést, de minthogy a közbe jött épitetés miatt nem volt pénze a kollegiumnak, gr. Bethlen Ádámné, Gyulai Kata vállalja el a 4968 frt kamatjának évenkénti fizetését. Erre vonatkozó szerződése a kollegiumnak a grófnéval:

1. Oly tanár fog lakni ott mindig, kire a grófné nagyreményü fia Bethlen Ádám nevelését bizta és bizni fogja.

2. Az urfinak és hozzátartozandóinak szállása leszen az ott lakó professor kényelme megszoritása nélkül, mindaddig, mig ezen kollegiumban folytatja tanulását, minthogy a grófné is a kamatfizctésre mindaddig kötelezte magát, megjegyezvén, hogy a professor, a Bethlen Ádám urfi szállásán és a typographia házán kivül, a mi épület fenmaradna s a kollegium valamely tanuló urfinak szállásul kiadná, az azért jövő census a tőke kamatjából levonatik.

3. Az épületek conservatióját az oskola teszi meg.

4 Ha az örökösök a tőkét felvenni akarják, s a kollegium ki nem fizethetné, a vásárlott házat és telket hypothekaul leköti a kollegium a grófnénak. (517.)

1810. még nem volt törlesztve az adósság. Január 7. az előljárósági gyülésben előfordul ezen ügy, hogy a becsüösszegből gr. Bethlen Ádámné Szendrei Jánosnak, mint fia nevelőjének átadott 4000 mfrtot, honnan kell azt kipótolni? Gr. Teleki Mihály főgondnok egy külön levéllel, a professoratus maga részéről egy más levéllel kérje meg a grófnét, hogyha kollegiumunknak ajándékozná az egész becsü összeget. Évenként 240 mfrt kamatot fizetnek Szendreinek. (Lásd 713. lap.)

1829. máj. 4. kerül még szönyegre ezen ügy, a mikor a gr. Bethlen Ádámné által elvállalt összegből gr. Bethlen Ádám praefektusa Szendrei János is törlesztett, hagyván 1000 forint alapitványt két alumnus számára s az ezen felül levő részt (??) a kollegium egyéb szükségei fedezésére. (Lásd 679. l. 150. pont.)

E szállást következő tanárok használták: Tompa János, Köteles Sámuel, Antal János, Bodola Sámuel, Szász István, Molnár János, Bihari Sándor és Bedőházi János.

5. *Ötödik tanári szállás* a Bolyai-utczában.

A kollegium főépülete alig volt készen, már gondoskodni kellett a tanári lakok épitéséről. 1803. Borosnyai és Köteles házaikat, a Nagyközben és Baromvásár-utcza szegletén megvizsgáltatja az előljáróság Sommer János kömivespallérral s mind két épületet rosznak találván s a reparatio is költséges lévén, elhatározza mindkét ház ujraépitését.

1804. febr. 12. Az előljárósági gyülésben kérdés tétetik, hogy a mult év novemberében elhalt Csernátoni szállására Borosnyai vagy Köteles költözzék? Borosnyainak határozzák, mint régibb tanárnak, a Borosnyai szállását (Nagyköz) pedig Kötelesnek ajánlják, s ha nem fogadja el, Bolyainak, oly hozzá adással, hogy mihelyt az idő az épitést megengedi, a már elkezdett házak épitése vitessék tökéletességre. Márczius 4-én a tanári lakok épitésére már gyüjtést inditanak a ref. patronusoknál, az ifjuság kenyeréért pedig a marosszéki és görgényi tractusokban.

A mostani ház épitése 2 évnél tovább tartott, „mivel 1803. óta mind a kömivesek, mind az apróbb mivesek napszáma megnevekedvén, igen költséges lett volna az iskolára nézve.“

Sommer János hozzákezdett az épitéshez 1803., a kéményrakást, vakolást és meszelést 1806. végezte s 1807. decz. 21. tartott computus szerint, nem pedig az 1803 márczius 1-én készitett szerződés szerint az emlitett drágaság miatt kapott a kömives munkáért 717. németforintot.

Ezen háznak a Minoriták felől levő egy szobáját 1867—68. épittette a kollegium.

Ezen telket 1720. julius 11. vette a kollegium 236 mfrton Tarisznya Katától, Muzsnai Kis Miklós nejétől a Szentmiklós-utcza délfelől való szárnyán, szomszédai egyfelől Orbán Simonné asszony[1]) és másfelől Tollas György[2]) (39). Bövebben ezen tanári szállásról 55. és 307—308. lapokon.

---

[1]) Felül délkoletfelé később Derzsi, Csipkés, most Kinizsi Istvánné telke, mely a mellette levő Tolnai telekből szakasztatott ki.

[2]) Tollas György nyugatfelől, eladta 1740 Kincses Kerekes Györgynek; Kincses Kerekes Györgyné, Nagy Anna pedig 1759. a Minoritáknak adta cserébe. (55. és 140. l. t. sz.) a templomon hátul levő majorért, melyen két ház és pitvar volt s tágas kert. Távol esvén pedig e hely a vártemplomtól, hogy könnyebben s közelebb érhesse a templomot a kegyes, vallásos özvegy, átadta cserében a ref. kollegiumnak fazakas-utczai házáért.

A mult század utolsó felében Houchard német és franczia nyelvtanitó használta a régi, nyomdahelyiségnek is használt fa-házat. utána Borosnyai Lukács János, az uj házat pedig Bolyai Farkas félszázadig, Bolyai után Szász Béla, Elekes Károly nehány évig; 1877-től fogva Koncz.

6. *Hatodik tanári szállás* a Baromvásár-utcza szegletén. Ezen telek első részét 1794. julius 2. vette a kollegium gróf Teleki Mihálytól 2400 mfrton. Határa nyugat felől báró Bálintit Zsuszánna kisasszony nemes háza és telke, keletfelől a Szent-Miklós-utczáról a Baromvásár nevezetü helyre kijáró köz. (393.) A telek hátulsó részét 1800. aug. 15. vette meg az iskola 1799. jun. 1. tartott előljárósági gyülés e pontja szerint: „Antalnak nem lévén sem gyümölcsöse, sem veteményese, ajánlja Teleki Mihály, hogy a térjmegutczai jószág adassék át szállás pótlás végett, vagy vétessék meg az irt szállásnak végéből ezelőtt valamikor annak akkori birtokosa által kiszakasztott és eladott rész jószág, melyet ma (1799.) Lénárt bir. Egy év mulva tehát megvette 400 mfrttal Lénárttól, az introductiokor okt. 9. két kupa borért 48 dénárt fizet a senior, nov. 23. pedig kertet igazitat ugyanott. A mostani házat is Sommer János épitette 1804. 959 rfrtért.

Dósa Gergely, Antal János, Köteles Sámuel, Péterfi Károly, Bodola Sámuel, Ercsei János, Hegedüs János, Mentovich Ferencz, Szabó Sámuel, Urr György, Demeter Károly laktak e szálláson, jelenleg Lakatos Sámuel.

7. *Hetedik legujabb keletü szállás,* kapcsolatban a téli tornateremmel a Bolyai utczában 1871—2 emeltetett az alatta levő bolthelyiségekkel, a hozzátartozó fáskamarák 1892. Első lakója Horváth József, jelenleg igazgató tanár.

A Kazinczy-utczában a Szucsákiné-féle telek. Özvegy Szucsáki Ferenczné[1]) Kabos Klára ebhátutczai (Kazinczy) telkét 1810. decz. 12. a kollegiumnak hagyja. Már azelőtt hagyott volt végrendeletében 3000 mfrtot és most (1810.) ezen telket, melyet 3000 rfrttal vett, azon előbb testált 3000 mfrtban átadja a kollegiumnak ugy, hogy a felüllevő 600 frtot adja át a kollegium a helyi ev. ref. egyháznak papifizetésre.[2])

---

[1]) Szucsáki Ferencz sz. 1723. mh. 1783. fiatal korában hadnagy 1771. Tordamegye főbirája.

[2]) A devalvatio után scala szerint tartozott a kollegium az egyháznak 600 frt helyett 120 mfrttal. (232.)

A végrendeletben irt 3000 mfrtról ugy rendelkezik megint hogy az vásárhelyi özvegy ref. professornék és papnék részére kamatoztassék s bárhol lakjanak egyenlő mértékben részesitessenek, midőn özvegyek nem lesznek, a kamat tőkésitessék. (622., 628. és 872. sz. a.)

A kollegiumi épületek biztositását, illetőleg koronként tett intézkedések.

1784. Négy vizi puska igazitásért 60 dénárt fizet a senior.

1797. jul. 3. határozza az előljáróság, hogy vice curator irjon Szebenbe s tudakozódjék a vizipuska áráról és ha 12 aranyon lehet olyast csináltatni, melynek a kádja 10—15 vedres legyen, ugy kettőt haladék nélkül csináltatni kell. Decz. 8. jelenti Aranka Dániel vice curator, hogy a szebeni vizipuska csináló gyengemüveket dolgozik, azért Kolozsvárt tudakozódott, de az 180 frtért készit, ezt pedig nem birja meg a kollegium pénztára, ajánlja. hogy a Szentmiklós és Ebhát utczákban lakó módosabb egyéneknél gyüjtést inditsanak.[1]) Ezzel is Arankát bizza meg a gondnokság.

1800. Hat börveder készitetése eshető égések alkalmával leendő használatra, a rectorra bizatik.

1839. decz. 8. Az Ebhát-utczában fekvő 4 professori ház inkább ki lévén téve a tüzvésznek, haladék nélkül szokott módon biztositani mindeniket 600 pengő forintig. rectorra bizatik.

1845. decz. 6. A tüzbiztositás ideje kitelvén, *marosszéki tüzmentő társulatnál* az eddigelé biztositott professori telkeken levő épületeket az előbbi mennyiségig, a többieket is ezekhez mérten biztositani határozza az előljáróság.

A tanári telkeken és kertekben levő gyümölcsfák biztositására is kiterjesztette figyelmét az előljáróság 1853. április 27. hozott ezen határozatával: „A tanári szállásról máshelyre, ha szintén más tanári szállásra költözik is (t. i. a tannár) semmi névvel nevezendő gyümölcsfákat s gyümölcs oltoványokat ki ne ásson s el ne vigyen.“

[1]) 1788. jun. 10. A szentmiklós-utczai kut reparatiojára kiróván a tanács házankét 3—3 frtot, kik ebből élnek, fizetett a senior Houchard német és franczianyelv tanitóért, ki a Bolyai-utczában lakott és a kollegium sütőjéért 6 frtot.

És most figyelembe véve, hogy a Fehérvárról erőszakkal kihajtott pataki kollegium, miután iskola épületeit, professori lakjait az akkori kormány megigért ugyan, de soha meg nem adott kártérités nélkül elvette, üres marokkal, vándor pálczával s néhány darab könyvvel jött és telepedett le Marosvásárhelyt; hogy a petresi, királynémeti, kelneki dézmákat a kincstár magához ragadta s a nemzeti fejedelmek alatt járt jövedelmeit megszüntette; s ha végre elgondoljuk azt is, hogy a régi prot. kegyurak egy része vallását változtatva megtagadta őseitől a kollegiumnak átok alatt hagyott kegyes alapitványát, más része pedig elszegényedve vagy egyéb ok miatt megvonta jótéteményét intézetünktől: minő reménynyel nézhetett szembe a jövővel uj helyzetében?! Bizony az önbizalomnak magas fokára volt szüksége, hogy csüggedés ne lepje meg s a tudomány szövétnekét elhamvadni vagy éppen kialudni ne engedje. Nem csüggedett. Templomot, oltárt épitett az elvettek, vesztettek helyett ujból: tantermeket, osztályokat, lakószobákat, tanári szállásokat, mint látok, majdnem semmiből. Bételjesedtek a Fehérvárról történt kiköltözéskor énekelt 42. Zsoltár szavai: „Bizzál Istenben s nem hagy el.“ Bizott, nem hagyta el.

Ha szabad kisdolgokban nagy példákat használni, alkalmazhatjuk kollegiumunkra a nagy latin költőnek[1]) Róma alapitásáról irt pár sorát:

Per varios casus, per tot discrimina rerum
Tantae molis erat Vásárhelynam condere Scholam.
Annyi viszontagság és annyi veszélynek utána,
Ily sok bajba került vásárhelyi ikola-ügyünk.

---

[1]) Vergilius Aeneis I. k. 33. és 204. vers.

FÜGGELÉK.

A kincstártól követelhető *gyulafehérvári kárpótlás* és a *petresi dézma* tárgyában az 1847. országgyüléshez felküldés végett készitett felirat.

Ezen munkálatot intézetünk kitünő jogtanára s a pesti országgyülésnek 1867. egyik alelnöke készitette. Az előljáróság 1846. decz. 19. felküldötte Kolozsvárra az egyházi főtanácshoz az országgyüléshez leendő felküldés végett. Az egyházi főtanács 1847. január 17. tartott ülésében vette tárgyalás alá s az ügy keményebb támogatása czéljából az enyedi kollegium és püspöki levéltárban létezhető még több, alaposabb okmányok beszerzése végett leküldi az enyedi kollegium előljáróságához egy hó alatt megteendő intézkedés végett; addig is megbizza a titkárt, hogy ez ügyben az egyházi főtanács levéltárában tegyen kutatást.

I. Az elöljáróság felirata az egyházi főtanácshoz.

„Méltóságos egyházi főtanács!

Naponként mind inkább-inkább kedvetlenitőleg tapasztalván azt, hogy egyházunk erdélyhoni főiskolái közt legnépesebb, de jövedelmeira nézve legszegényebb főiskolánk nincs sem abban az állapotban, hogy tanárait bár jelenjöket illőleg biztositható fizetéssel elláthassa, sem abban, hogy a jelenkor szelleme által a tanitó s nevelő intézetektől igényelt czélszerü javitások költségeit megbirhassa, miután az elődök alapitványai öregbitésére kész kegyességébe a jelen nemzedéknek annyival kevésbé bizhatni, mennyivel bizonyosabb és a mtgs. egyházi főtanács előtt is tudvalevő az egyházunk főiskoláinak fennálhatását s virágzását alapitványaik által biztositott több hajdani jóltevők maradékainak arra intézett törekvése, hogy főiskolánk százados gyakorlat által is megerősitett dézma jövedelmeitől épen most fosztassék meg, midőn ezekre legnagyobb szükség volna: kénytelenittettünk egyebet sem tehetve főiskolánk némely feledékeny-

ségbe ment jövedelem forrásai, s illetőleg jogszerü követelései megelevenitéséről gondoskodni azon reménység alatt, hogy a mtgs egyházi főtanás hathatós közbejárása következtében szerencsések leendünk, mind szeretett hazánk összegyülve lévő rendeinek pártolását, mindannak segedelmével dicsőségesen uralkodó felséges fejedelmünk kegyelmét megnyerni az iránt, hogy a most, midőn a népnevelés szentügye napirendre került s felséges fejedelmünk atyai gondoskodásának tárgya lett: főiskolánk vissza helyeztessék azon jogszerint követelhető vagyonai birtokába, melyektől való megfosztatása törvényelleniségével csupán az azáltal okozott sérelem orvoslását sürgető kötelesség törvény szerüsége mérközhetik. Megvagyunk ugyanis győződve afelől, hogyha illőleg felfejtetik a jelenleg folyamatban levő országgyülés előtt azon károknak tetemes volta, melyeket főiskolánk régebben Károlyfehérvárról lett elüzetése s az ujab időben a petresi dézmától lett megfosztatása alkalmával szenvedett; s felfejtetnek egyszersmind azon okok is, melyek felvilágositják mind a károsítás törvényellenességét, mind a méltatlanul szenvedett kár követelésének jogszerüségét: hazánk rendei a méltatlanul szenvedett sérelmek orvoslásának eszközlését parancsoló egyesülési hitből folyó kötelesség érzésénél fogva sem mulasztnák el megnyerni felséges fejedelmünk igazságossággal párositott kegyelmességétől azon régi adosság kifizetését, melyet kormánya mindeddig csakis azon okból mulaszthatott el, mivel az a maga törvényes módja szerint nem követeltetett. Ezen meggyőződés által indittatva bátorkodunk mindkét kárpótlás iránti követeléseinket felvilágositó s illetőleg támogató okainkat a mtgs egyházi főtanács elébe terjeszteni. (Kolleg. levéltár 1654. sz. a.)

II. Az egyházi főtanács határozata 1847/6. jan. 17-i ülésben.

Ezen kérelem záratával közöltessék a n.-enyedi főiskolánk Előljáróságával, hogy az odavaló főiskolai levéltárt megvizsgáltatván, tegyen ide az e tárgybeli rendelet vételétől számitandó egy hónapi időszak alatt kimeritő tudositást, hogy nem találtatik-e valamely oly adat, mely a kérelem némi felvilágositására, nevezetesen arra, hogy a károlyvárosi kollegium régi épületei, a kollegium javai, melyek országos szükségre elvétettek, mikből állottak, és hogy azokért micsoda kárpotlás-igéret tétetett volna császári biztos gróf Steinwille által? Mivel óhajtandó lenne, hogy

ezen ágára vonatkozólag az ügynek, minél alaposabb bizonyitás terjesztethessék elő. Addig. mig az e tárgybeli nyilatkozat megtétetnék, kötelességévé tétetik a titoknoknak, hogy az egyházi főtanácsi levéltárban keressen e czélra használható bizonyitási adatokat. (Nr. I. protocollum sessionis 1709—1733-ig.)

III. Főiskolánknak Fehérvárról elüzetésekor szenvedett kárai.

Hogy főiskolánknak Károlyfehérvártt, onnan elüzetése előtt fekvő birtokai voltak, azonkivül, hogy azok nélkül ott annyi ideig fenn sem állhatott volna, bizonyitja Rabutin generalisnak 1704. október 23-án kelt s ide eredetileg *A*) betü alatt csatolt védlevele, melyben a kollegium s az annak szomszédjában levő professori lak s mindezeknek appertinentiai is emlittetnek névszerint. De hogy ezeken kivül még más fekvő vagyonai is voltak főiskolánknak, méltán állithatjuk mindazon 1703. márczius 27-én költ s *B*. alatt eredetileg ide mellékelt oklevélnél fogva, melylyel a város keritésén belől egy kerthely szereztetett Kászoni Jánostól, a katholikusoknak át engedett kis kollegium elvesztése miatt szenvedett némü kárnak potlásául; mindazon *Bb*. betü alatt ide mellékelt iromány szerint, melyben hihetőleg az azon időbeli tanitók egyike által jegyeztettek föl főiskolánk fekvő birtokai szomszédságaiknak is meghatározása mellett és amelyből a 3-ik—5-ik lapokon megtetszik, miként a kollegiumi birtok a vár keritésén belől állott, a kollegium épületén s telkén kivül még az 1703-ban szereztetett fennebbi kertből és három professori lakokból s telkekből. Miként fosztatott légyen meg annyi s oly siralmas emlékezetü üldöztetései után magát a Leopoldinum diploma 1-ső s 2-ik pontjaiban igért védelem által bátorságositottnak méltán képzelhetett főiskolánk mindezen s hihetőleg még több más fehérvári birtokaitól is az 1716-ik esztendőben, hazánk akkori történeteinek még egészen el nem hamvadott emlékezetéből tudhatni; de láthatni ezt a Benkő Transilvaniája 260-ik §-ában is. Az akkor még eleven emlékezetben volt Leopoldinum diploma tetemes sérelmével esett ezen megfosztás, hogy nem történt kárpótlás igérete nélkül, azonkivül, hogy megegyeztetni sem lehetne a felséges ausztriai ház kormánya igazságosságával azt, hogy a czélba vett várépités czime alatt az akkori időben a mostaninál tekintetet igénylőbb állásu

reformata egyháztól a fehérvári birtokai feláldozását ingyen kivánta volna, bizonyitják a következő adatok is:

1. A reformata egyház rendeinek Generalis Steinwille királyi biztoshoz intézett kérelmük *C* alatt ide mellékelt másolata, melyben az irt rendek határozottan állitják, miként a nevezett királyi biztos hozzájok küldött titoknoka által szóbeli izenet utján a kollegium s járulékai átengedését *erga justam satisfactionem — erga condignam refusionem* követelte légyen, mi ha valósággal ugy nem történt volna, arra éppen az ajánlatot tett Generálist emlékeztetni miként bátorkodhattak volna egyházunk rendei?

2. Egyházunk rendeinek a Felséges Császárhoz 1716-ban a Szebenben tartott országgyülés bevégeztetése után intézett folyamodásuk *D* alatti másolata, melyben nemcsak ismételtetik az, hogy Generalis Steinwille kárpótlás igérete mellett követelte a Császár nevében a kollegium birtokainak átengedését, hanem egyszersmind annak 2-ik pontjában láthatólag kijeleltetik az is, amit elvesztett fekvő birtokukért kárpótlásul viszont fekvőkben, mintegy csere gyanánt a császári kegyelemtől nyerni óhajtanának t. i. legalább a Fiscus Alvinczi kastélyát s fekvő birtokait korcsomálási jogával egyetemben, ami a szenvedett kár tetemes voltát is eléggé tanusitja egyszersmind.

3. Mint a *D* és *C* alatti adatokból kivilláglik, Generális Steinwille kárpótlási igéreteit csupán szóbeli izenetek utján közölte egyházunk rendeivel, abból mindamellet is, hogy az netalán előre számitólag kikerült irásbeli bizonyitványnyal nem támogattathatik az igéret megtörténtségének valósága, nem következtethetni azon kormánynak, melynek nevében az igéret tétetett, méltósága sértése nélkül azt, hogy igéret sem tétetett volna, midőn kétségbe hozhatatlanul meg lévén főiskolánk fehérvári birtokaitól fosztva, fel sem lehet tenni azt a Felséges uralkodó ház veleszületett igazságosságáról, hogy a közállomány érdekében követelt áldozatért kárpótlást ne igértetett volna. Miben állott legyen azonban ezen igéret szerénti kárpótlás, az igéret szóbelisége miatt, nem lehet ugyan oklevéllel bebizonyitani; tesznek mindazáltal tanuságot arról az igéret idejéhez közelebb élt s kezesitett hitelességü irók, kik azt emlékezetben hagyták, névszerint:

a) *Bod Péter*, aki Smirnai szent Polikárpusában a Kolozsvári István püspök élete leirásának 5-ik pontja alatt igy ir: „Kolozsvári István pedig elhagyá az enyedi professorságot, amelyet 35 esztendőktől fogva viselt, és elköltözék Fehérvárra

a református püspököknek szokott helyekre és házokba. De nem sokáig lehete ott nyugodalmas szállása, mert 1716-ik esztendőben Steinwille generális szépen kéré ugyan a reformatum Consistoriumtól templomát, *kollégyomát* és *papok házait* az Ő Felsége nevével, de megizené azt is, hogy ott Ő Felsége olyan erősséget, várat akar épittetni, amelyben egy magyar is a vitézi renden kivül, hogy lakjék, meg nem engedtetik. Igen keményen fogván a dolgot, megigérte azt, hogy templom helyébe templomot s *kollégyom helyébe kollégiomot épittet Ő Felsége a hová tetszik és diplomát ad reá, s a felett 15 ezer forintot a házakért; a mely akkor novellák által mindenfelé ki is hirdettetett.* Ha pedig nem akarják adni szép szerint, már van parancsolatja, mit csináljon, Ő Felsége jobbágyaival nem perel. Reá kételenedvén általadták jó reménység alatt; mind kollégyom, püspök, onnan etköltöztenek, *de még eddig az igéret megteljesedését várja.*"

b) Kovásznai Sándor, aki főiskolánk auditoriumát 1781-en felszentelő beszédében előadván, miként telepedett légyen le főiskolánk hányattatásai után Mvásárhelyen, ezeket irja a 31-ik lapon: „Nec enim perpetuam ibi sedem et stationem, sed mansionem duntaxat ad tempus et quasi diversorium petierant, interea dum causa hac ab ipsomet sacratissimo Imperatore cognita ac dijudicata, decreto ejusdem ab *Steinwillio data fides exsolveretur, promissaque praestarentur; nempe ut locus novo gymnasio aedificando aptus, isque regio diplomate confirmatus assignaretur, triaque praeterea numorum aureorum millia damnis compensandis et sarciendis ex aerario numerarentur*".

Nem gyengitheti azonban ez idézetek hitelességét az, hogy a tisztelt irók által igértnek állitott kárpótlási mennyiséget különbözőleg határozták meg: mert ezen különbségnek szembetünő oka az, hogy Bod Péter azon mennyiséget közli — még pedig forintokban számitva, mely a *kollégyomért s azonkivül a papok házaiért is* összesen igértetett; Kovásznai Sándor pedig azon mennyiséget csak és pedig aranyakban számitva, amely az azon városból elköltözött kollegium kárai pótlásául ajáltatott.

Midőn a közlött adatoknál fogva kételkedni nem lehet a felett, hogy főiskolánk Fejérvárról lett elmozdittatása alkalmával szenvedett — még pedig tetemes kárai megtérittetendése iránt biztositva volt, és amidőn mindaddig, mig az ellenkező be nem bizoyittatik, méltán tagadhatjuk azt, hogy az igért kárpótlással főiskolánk mind e mai napig sem szerencséltetett, a mennyiben bebizonyittatván az igéret valósága a dolog természete szerint

is a követelt fél tiszte bebizonyitani azt, hogy igéretét teljesitette; s midőn végre megvagyunk győződve afelől, hogy az igéret teljesitése elmulasztásának oka főleg a megkezdett sürgetések félbehagyása volt: teljes reménységgel vagyunk az iránt, hogy kárpótlásért esedező folyamodásunk a méltóságos egyházi főtanács által és nevében a jelenleg folyamatban levő országgyülése elébe terjesztetvén s az előtt az is felfejtetvén, hogy mivel főiskolánk elmozdittatása s fekvő birtokaitól megfosztatása a károlyfehérvári várépithetése czime alatt, s következésképen a hon védelme érdekében történt, a kérdés alatti kárpótlás közállományi tartozássá is vált: annyival kevesebbé fognak hazánk nemes rendei késni főiskolánk kielégittetését Felséges Fejedelmünk szentséges szine előtti közbenjárások utján eszközölni, mennyivel bizonyosabb az, hogy kérésünk sükeresitése által egyszersmind azon 1791: 55. czikk rendelésének tétetik elég, mely ezen szókban: „*Solutis illis, quae nonnulis religionibus jam appromissae, ac necdum exsolutae essent bonificationibus*“ törvényes kötelesség gyanánt jelelte ki a bevett egyházak az előtti időkben szenvedett kárainak kárpótlás általi orvosoltatását. Afelől pedig, hogy hazánk nemes rendei ajánló felterjesztését óhajtott siker fogja követni — kezeskedik kérésünk igazsága s az annak teljesitését rendelő törvény iránti bizodalmon kivül kormányunk azon tettel tanusitott igazságossága is, hogy köztudat szerint a közelebbi években kifizettette azon károkat, melyeket a Károlyfehérvári vár épitésekor az elmult század elején s ugyan annak kiigazitásakor, a folyamatban levő század kezdetekor szenvedtek a munkások. (Ennek bizonyitására váratik az adat Alsó-Fehérvármegyéből.)

IV. A petresi dézma jövedelemtől való megfosztatás által okoztatott kár.

A petresi dézmának két negyedét fejedelmi kegyelemből még azon iskola nyerte volt, a mely Marosvásárhelyt főiskolánk ide telepedése előtt létezett, mely iskola egyesittetvén főiskolánkkal, a nevezett dézma is azon iskola egyéb alapitványi vagyonaival együtt főiskolánk birtokába jutott. Békésen birtokolta főiskolánk ezen dézmát az 1785-ik esztendőig, melyben a productionale forum elébe idéztetvén, pereltetni kezdett érette, még pedig változó szerencsével, a mennyiben elébb a Districtualis táblán elmarasztaltatott s a novus ordo judiciarius meg-

szüntetése után helyre állittatott productionale forum által a fiskus keresete alól felmentetett. A fiscus vesztett ügyét a felséges udvar elébe juttatta s az az 1813-ik esztendő májusa 14-én költ legfensőbb határozata által helyben hagyván a Districtualis táblának elmarasztaló itéletét, a kérdés alatti dézma főiskolánk birtokából törvényes végrehajtás utján elvétetett. Megpróbálta ugyan főiskolánk előljárósága a csak is fejedelmi végitélet által elvesztett dézmának inscribáltatását fejedelmi kegyelemből megnyerhetni 1827-ben legfelsőbb helyre benyujtott folyamodásával: de óhajtott eredmény nélkül, mert az 1833. január 1-ső napján költ udvari határozatban kérése megtagadtatott. Mely legfelsőbb határozatról főiskolánkat a méltóságos egyházi főtanács 1833—93 szám alatt tisztelt rendeletében annak is tudatása mellett értesitvén, hogy *meghallgattatást nem nyert kérelmünk a közelebbi országgzülésre*, *mint sérelem ottan feljegyeztetett*, midőn ezen tetemes sérelem orvoslása még a megtagadó válasz kelése után mostanig tartott országgyüléseken tudtunkra nem próbáltatott el: igénytelen nézetünk szerint ezen sérelem orvosoltatása megkisértésére a fejledező korigények — uralkodó közvélemény szelleme s a folyamatban levő országgyülés jelleme tekintetbe vétele mellett, a jelen időt minden tekintetben alkalmasnak itélve, azt még tovább is halasztható nak nem tartjuk, azon alázatos tisztelettel tett megjegyzés mellett azonban, hogy a midőn az itélő birói hatalom rendes organumai által okoztatott jogi sérelem — kivált midőn a megterheltetett fél a novum gratiosum pert megelevenitő menedékét el nem próbálta, sérelmi uton nem orvosoltathatik; s midőn ezen pernek novum gratiosum melletti megelevenittetésétől a productionale forum tartatása megszünése miatt orvoslást nem igen remélhetni: tanácsosabb lenne kegyelmi uton eszközölni- az országgyülés közbenjárása által segedelmeztetve — kárpótlást, melyet megnyerhetővé tesznek azon okok, melyek felvilágositják főiskolánk ezen jövedelmétől való megfosztása törvény és jogellenes voltát és a melyeket a mtsgs egyházi főtanács birálata alá terjesztünk a következőkben:

1. A fiskus főiskolánk ellen a kérdés alatti dézma jövedelem elvétele végett pert sem indithatott volna, azon okból?

a) Mivel hazánk törvényei a bevett vallások egyházai s iskolái vagyonait a közállomány (állam) érdeke biztositására s előmozditására szentelt vagyonoknak tekintvén, az Appr. Const. 1. Rész. 5. T. 1-ső czikke s az abban gyökerező százados gyakor-

lat szerint a fiscusnak azt tették kötelességévé, hogy védelmezője s oltalmazója legyen az egyházaknak, valahányszor vagyonaik elfoglaltatni s pereltetni intéztetnének. Mennyire ellenkezék a fiskus ezen védelmezői tisztével s törvényszabta kötelességével annak bármelyik egyház iskolái vagyonainak elfoglalására s elperlésére intézett fellépése, világos, valamint az is, hogy valamikor a fiskus olyan egyházat s iskolát perel, melyet törvény szerint maga köteles védelmezni, felperessége azon okból sem állhatna meg, mivel ezen esetben a fiskusnak kellett volna alperesnek is lenni, maga ellen folyratna pert ; ugyanazon személy pedig ugyanazon jogi kerdésre nézve egyszersmind fel- és alperes is nem lehet.

b) Mivel az eklézsiák s névszerint az iskolák is mind fekvő vagyonaik mind dézmabeli jövedelmeik még perrel sem háboritható békés birtoklása felől biztosittattak a Leopoldinum diploma 2. pontja ezen szavai által „ut nemo omnino in suis bonis nec per Nos, nec per quemcunque sacri aut profani ordinis virum impetendo aut actionando turbetur, sed unusquisque *ea, quae nunc habet* et possidet, in posterum etiam teneat et possideat“ A sérthetetlen szentségünek neveztetni szokott ezen alapszerződés idézett szavaiban ki levén határozottan mondva, hogy az annak kelésekor birtokoltak iránt sem a királyi fiskus, sem más által a biztositott egyházak s iskolák ellen per nem kezdethetik, midőn az I. szám alatt eredetijében idemellékelt parancsa I. Apafi Mihály fejedelemnek kétségbe hozhatatlanul bizonyitja azt, hogy a királyi fiscus által 1785-en követeltetni kezdett dézmajövedelemnek a marosvásárhelyi iskola birtokában volt még a Leopoldinum diploma kelése előtt, hogy a fennidézett biztositó szavak értelmében a haza s felséges uralkodó ház között köttetett alapszerződés megsértése nélkül főiskolánk ellen a k. fiskus által per nem indittathatott volna, szembetünő. Nem gyengitheti pedig ezen következtetés győző erejét a királyi fiskus által is használt azon ellenvetés, mintha a Leop. diploma idézett pontja ezen más szavainál fogva „in posterum etiam teneat et possideat secundum dictas regum vel principum donationes — *exceptis iis, si quorum principum donationes ipsi per suas constitutiones abrogassent*, főiskolánk azon okból nem igényelhetné a Leop. diploma 2. pontjában nyujtott biztositást, mivel az Approb. Constitutio 2. rész 8. titulussa az 1588-ik esztendő óta elidegenitett minden fiscalis jószágokat s dézmákat vissza perelhetőknek rendelvén — eltörölte s meg-

semmisitette volna azon királyi s fejedelmi adomány leveleket, melyek mellett fiscalis jószág vagy dézma biratik. A diploma csak most idézett szavai által ugyan is a nyujtott biztositás alól csupán azon birtok vétetik ki, a mely olyan fejedelem adományozása utján nyeretett, a kinek adomány levelei törvény által semmisittettek meg: már pedig az 1. szám alatti irományban hazánk törvényes fejedelme teszen aláirása s pecsétje által hitelesitett irományban bizonyságot affelől, hogy a kérdés alatti dézmát a marosvásárhelyi iskolának Bethlen Gábor fejedelem conferalta, a kinek adománylevelei, hogy megsemmisittettek volna, még eddig senki sem álitotta s nem is állithatja, mig elő nem mutatja azon törvényczikket, melyben az állitott megsemmisités ki mondatott. Ehez járul még azon megczáfolhatatlan ellenerősség is, hogy a midőn a Verbőczi hármas könyve 2. r. 8. T. 4. §. szerint *„privilegium cui non fuerit expresse derogatum per legem contrariam, non invalidatur*, az Appr. Const. 2. r. 8. titulussából erősséget venni csak annyiban lehetvén, a mennyiben azon 8. titulus a Leop. diploma 2. pontja, mint ujabb törvény által nem módosittatott: a királyi fiskusnak csak azon esetben lehetett volna háboritani a marosvásárhelyi iskolát a Leop. diploma kelésekor már birtokolt petresi dézmájára nézve, ha bebizonyithatta volna azt, hogy Bethlen Gábor fejedelemnek azon adomány levele, mely mellett az irt dézma biratott — *per contrariam legem expresse abrogáltatott*, a mit pedig se bé nem bizonyitott, se bé nem bizonyithat soha, ilyen törvényczikk nem létezvén törvénytárunkban.

2. Megengedve is azt, hogy főiskolánk a közlött okok ellenére követeltethetett legyen a királyi fiskus által, mindamellett is a productionale forum elébe a kérdés alatti dézmáért nem idéztethetett volna. Mert ugyanis:

a) A Compilata Const. 5. r. 27. edictuma szerint a productionale forum elébe csupán fiscalis jószágokat tárgyazó perek utasittattak, a jószágoktól pedig a törvény által is megvannak külömböztetve a dézmák. Már a midőn a fiskus ezen törvényszék előtti perei a tabularis instructio 118. §-a értelmében kiváltságoltaknak neveztetnek s minden kiváltság szoros magyarázata, vagyis csak azon tárgyakra terjed ki, melyekről akár a kiváltság levélben, akár a törvényczikkben névszerint tétetett említés: tagadhatatlan, hogy a productionále forumot alapitó Compilatale edictumot a fiskalis jószágokon kivül egyéb fiscalitásokra alkalmazni nem lehet; azokat, a mennyiben követelhetők, a rendes törvényszékek előtt és rendes perrel kelletvén követelni.

b) Terjesztessék bár a 27. Compilatale edictum annak kiváltsági tartalma ellenére a divatozó, de szembetünőleg törvényellenes gyakorlat értelmében a fiskalis dézmákra is, a királyi fiscus meg sem kezdhette volna perét főiskolánk ellen a productionale forum előtt. Az idézett edictum ugyan is tisztán és határozottan kijelöli azt, hogy ezen törvényszék elébe azon perek tartoznak, melyek olyan fiscalis jószágokat tárgyaznak, melyek *aò anno 1657. comferaltattak a fiskustól másoknak*; tisztán és határozottan kifejezi e szókban: „*addig pedig productiora senki ne kényszerittessék és meg ne károsittassék*“ azt, hogy azok productiora nem szoritathatnak, a kiknek a fiskalitás 1657-ig vagyis az 1657-ik esztendő előtt conferaltatott. Már a midőn az Apafi Mihály fejedelem 1. szám alatti bizonyitványa szerint a petresi dézma a marosvásárhelyi iskolának még Bethlen Gábor fejedelemtől conferáltatott, világos, hogy azt az iskola az 1657. esztendő előtt nyerte; valamint az is, hogy annálfogva a Compilatale edictum értelmében főiskolánk productiora nem szorittathatott, vagyis a productionale forum elébe nem idéztethetett volna.

Nem gyengitheti ezen állitást kivált a birtok bátorsága biztositását czélzó törvények fenntartása felett őrködni köteles országgyülés előtt azon 1770. évben kelt udvari leiratra hivatkozás, mely az elidegenitett fiscalitások követelhetésének határidejét az Appr. Const. 2. r. VIII. titulusa 1. és X. tit. 5. czikke értelmében az 1588. esztendőre határozta. Mert az idézett approbatális törvény azon rendeleteit, hogy azok, kik 1588. előtt nyertek fiscalis jószágokat s jövedelmeket, productiora nem kényszerittethetnek, a Compilata 27-ik edictuma, mint ujabb törvény megváltoztatta s oda módositotta, hogy ne lehessen productiora szoritani azon birtokosokat, a kik az 1657. esztendő előtt kelt adomány levelek mellett birtokolnak fiscalis jószágokat. A fiscus által productiora szorittathatás határidejére nézve tehát nem a már megváltoztatott approbatalis törvény, hanem az azt módositott compilatale edictum a sinormérték gyanánt használható szabály. A kompilatale edictum szerénti határidőt továbbá a fiscus követeléseire nézve ujabb törvények is epocholis esztendő gyanánt tüzik ki, mint az 1678. októberi 50. 1679. 27-ik czikkek. A compilatale edictumot végre s az azt ismétlőleg mindannyiszor megerősitő ujabb törvényeket udvari rendeletek által változtatni, módositani nem lehet az 1791—7. és 8. czikkek szerint s ha különben birnának is az udvari rendeletek törvényt változtató erővel,

ezen erejöket a közigazság érzése sérelme nélkül csakis azon törvényekre nézve gyakorolhatták, melyek által az udvar magán haszna nem érdekeltetik; olyanokra pedig, melyek által a polgárok birtoka épen az udvari kamara követelései ellen czéloztatott biztositttatni, változtató hatással nem lehetnének a nélkül, hogy a felséges udvar ne látassék az ország rendeivel közösen gyakorolni köteles törvényhozó hatalmat- saját kamarája hasznára önhatalmulag gyakorolni a jogok bátorsága koczkáztatásával.

c. Még azon esetben is, hogyha a fiscalitások követelhetése határidejének az 1588-ik esztendő vétethetnék azon általános jogi szabály szerint, hogy *kétség esetében a birtokos részére kell itélni az igazságot*, főiskolánk nem idéztethetett volna a kérdés alatti dézmáért a productionale forum eleibe. A 2-ik szám alatt másolatban ide mellékelt 1587. októberi 8-ik[1]) törvényczikk ugyanis, melyben az ország rendei köszönetüket nyilvánitják, hogy akkori fejedelem Báthori Zsigmond a Vásárhelyi iskola tanitóinak s tanulóinak *táplálásokra méltó és szükséges subsidiumot rendelt*, hihetővé teszi, hogy a kérdés alatti dézma már akkor conferaltatott — a menyiben a Vásárhelyi iskola régibb történeteit emlékezetben tartó oklevelekközül egyikben sem találhatnia legkissebb nyomára is annak, hogy az irt iskola a petresi dézmán kivül valaha valamit nyert és birt volna fejedelmi adomány utján s mig az ellenkező bé nem bizonyosodik, a Vásárhelyi iskola mint követeltetett birtokos mellett áll azon praesumtio, hogy az idézett törvényczikkben érdekelt — még pedig *táplálásra rendelt subsidium*, épen a kérdés alatti petresi dézma volt.[2]) Nem gyengiti pedig ezen praesumtio védő erejét az, hogy az 1-ső szám alatti irományban a kérdéses dézma Bethlen Gábor

---

[1]) Lásd erdélyi országgyülési emlékek Budapest, 1877. III. kötet 232. lap.

[2]) Ezt bizonyitja Kovácsóczy Farkas — Báthori Zsigmond fejedelem cancellárjának 1590. kelt válaszlevele a beszterczei tanácsnak azon kérelmére, hogy ne kényszeritessék a vásárhelyi iskolának rendelt dézma szállitására. A válasz igy hangzik:

„Prudentes ac circumspecti domini amici honorandi! salutem et officiorum benevolam commendationem.

Accepi literas dominationum vestrarum, quibus petunt ut meam pro eis apud illustrissimum principem interponam operam, quo sua celsitudo privilegium vestrum super immunitate devectionis decimarum in vigore relinquat, neque vos ad devehendas decimas in usum scholae

fejedelem collatiojából biratottnak iratott: mert könnyen megeshetett az, hogy a Báthori fejedelem által conferált dézma birtokában az iskolát Bethlen Gábor fejedelem megerősitvén, a megerősités ujabb adományzásnak tekintetett s az adományozó fejedelem nevének a megerősitő fejedelem nevével való felcserélésre adott alkalmat. Az is megeshetett könnyen, hogy az iskola által birtokolt két dézmaquarta közül egyiket Báthori Zsigmond, a másikat pedig Bethlen Gábor fejedelem adományozta. Annyi minden esetre bizonyos, hogy a midőn főiskolánk birtokát százesztendősnél régibb háboritatlan gyakorlat szentesitette, a különben bármely ingadozó alapon nyugvó praesumtionak csaknem döntő tekintélylyel kell birni azon itélő biró előtt, a. ki illőleg érti, mennyire feladata legyen a közállománynak biztositani a huzamos birtoklással védhető jog bátorságát.

3. Ha követeltethetett volna is főiskolánk a productionale forum előtt, a tisztelt forum által a méltatlan kereset alól fölkellett mentetnie a következő okoknál fogva:

a.) Az Appr. Const 2. r. 10. T. 4 czikkje szerint a káptalanokba tétetni rendelt regestuma lévén mindazon akár vármegyei, akár szászföldi dézmáknak, melyeket, fiscus igényelhet a fiscus dézma birtokosok ellen inditható keresetének a dézmák ezen regestuma elannyira alapja, hogy annak előmutatása nélkül dézmát nem követelhet s ha követelne, az meg nem itéltethetik. Mivel pedig elmulatta a fiscus főiskolánk ellen a petresi dézma iránt inditott s folytatott perében beadni a regestumot, alaptalan követelése alól főiskolánknak felkellett s lehetett is oldoztatni annyival is inkább, mivel vannak mind magyar mind szászföldi számtalan dézmák, melyek nem levén fiscalisok a fiscusáltal nem követeltethettek; s azt, hogy a dézma fiscalis-e?

Vasarhelinae deputatas cogat Itaque etsi postulatis in hoc dominationibus vestris satisfeci, tamen pro voto earum omnia perficere non potui, cum principis ea mens sit, non debere eis id molestum esse, quod sponte faciendum illis esset, cum certum sit, eas ita in scholas esse affectas, ut quod suae causa postulaturae essent, id alii, cum possint non ultro praestare, turpe esse ducunt. Hoc itaque quidquid erit pietatis officium, dominationes vestrae non gravatae subeant, illisque miseris scholae alumnis impertiantur vel eius imprimis respectu, hoc est, dei qui eos nostrae curae commisit. Bene valere eas opto. Datum Albae Juliae die 8. decembris, anno domini 1590. Dominationis vestrae amicus paratus V. Kowachoczy m. p. Kivül czim: Prudentibus ac circumspectis dominis iudici et iuratis civibus civitatis Bistriciensis etcetera domnisp amicis honorandis. Eredetije a beszterczei, levéltárban.

csupán az idézett törvényben említett regestumból tudhatni meg épen ugy, mint a fiscalis jószágok regestumából azt, hogy a követelt jószág pere fiscalitás a fiscus oly jószágot a producionale forum előtt nem követelhetvén, a mely nincs az 1650-en készült fiiscale regestumba ikatva

b.) A fiscus keresetét támogatta az Appr. Const 2. r. 10. titulusa 5. czikke ezen rendelésén „*dézmák a több fiscale bonumoknak és proventusoknak nem utolsó részei lévén, azokban vagy azoknak árendáiban ha mik abolienáltattanak az 1588-ik esztendö után örökösön, azon mod szerint recuperaltassank, mint egyébb fiscale bonumok*“ ugy látszik ugyan első tekintettel, hogy ezen törvény minden az epochalis esztendő óta elidegenitett fiscalis dézmákra alkalmaztatható: de abból még nem következik, hogy a főiskolánk birtokában volt petresi dézmára is alkalmazható lett volna. Azon dézmára nézve ugyan is felfejtetett fennebb mind az, hogy az idézett approbatalis törvény az egyházak s iskolák birtokába jutott fiscalis dézmákra nézve változást szenvedett a Leop. diploma 2. pontjában; mind az, hogy annak a fiscale bonumok közé számlálhatóságát nem bizonyitotta be a k. fiscus, a menynyiben a dézmák regestumát beadni elmulasztotta; mind az, hogy ezen dézma a törvények szerinti valóságos epochalis 1657. esztendő előtt már főiskolánk birtokában volt. De ha ezek igy nem állanának is, a fiscalis kereset alapját tevő approbatalis törvény minden általánossága mellett is azon esetekre, melyekben a dézmák birtokosai általában minden háborittatás ellen speciális épen olyan tekintetü s érvényességü törvények által biztositattak, nem alkalmaztathatik ama szokásos törvénnyé vált jogi szabály szerit „*az általános törvényekkel ellenkezö különös törvények, az általános törvények alóli kivételek gyanánt állanak fenn.* Ilyen az idézett általános törvény alól kivett esetek pedig mindazon dézmák, melyek az egyházi tanitók (kik közé mind a törvény, mind a szokás szerint az iskolák tanitói is számláltatnak.) birtokában voltak régi idők óta, a mit bizonyitanak az Appr. Const 1. r. 5-ik T. 1-sö czikke ezen szavai. „*A mely helyeken az egyházi tanitóknak dézmájok, quartájok, vagy egyéb eleitől fogva rendszerint járni szokott jövedelmek volt és van, azt senki elvenni és eltartani ne merészelje;* valamint a Comp. Const 1. r. 1. T. 6. czikke is, melyben az elfoglalt dézmák a papoknak és schola mestereknek visszaadatni rendeltetnek. Hozzá járul még ezekhez azon erősség is, hogy a fiscus által keresete támogatására használtatott s fennebb idéztetett törvény azon dézmákat rendeli

vissza szereztetni, melyek a fiscus, az az a közállomány birtokából elidegenittettek, vagy is nem használtattak a közállomány czéljai valósitása eszközei gyanánt; azt pedig, hogy az iskolák s kollegiumoknak adományozott javságok s jövedelmek, mint a közállomány czéljainak előmozditására rendeltettek, elidegenittetteknek nem tartathattak, eléggé bizonyitja az A. C. 1. r. 10. titulusa, melyben haza atyjának neveztetik az iskoláknak pénzt és fiscalis javságot ajándékozó fejedelem s különösön annak azon rendelete, melyszerint az iskola s kollegium birtokába jutott fiscalis javságok s jövedelmek mindaddig nem tekintethetnek fiscalitásoknak — vagyis, mint olyanok nem követeltethetnek — mig az iskola birtokában vannak, s csak azután válnak elidegenithetetlenekké, hogy az iskola birtokából kimentek, elég bizonyságául annak, hogy törvényeink lelke szerint az iskolák s kollegiumok birtokában levő fiscale bonumok nem tartathatnak elidegenittetteknek. Ugyanezt bizonyitja azon jelentő körülmény is, hogy bár birtokában volt is a fiscale bonumok vissza pereltetését rendelő approbatalis törvény kelésekor a kérdés alatti dézma jövedelemnek a marosvásárhelyi iskola, annak birtokában mindazáltal nemzeti fejedelmeink azután még csaknem század hosszáig tartott uralkodása alatt nem háborittatott; valamint az is, hogy a felséges ausztriai ház uralkodása kezdetekor költ Leop. diplomában el nem mulasztották elődeink kikötni azt, hogy az iskolák birtokolt dézma jövedelmeikre nézve sohase háborittassanak.

Igazolja ezen állitások törvényszerüségét s alaposságát a felséges productionale forumnak 1794. febr. 11-én költ s a 3-ik szám alatt ide mellékelt executionis series 9—11 lapjain látható itélete, melyben az ezen pont alatt elősorolt okoknál fogva főiskolánk a királyi fiscus keresete alól feloldoztatott.

4. Felmentetvén főiskolánk a felséges productionale forum itélete által a királyi fiscus keresete alól, a felséges udvar által nem marasztaltathatott volna el a menyiben:

a) a C. C. 5. r. 27 edictuma szerint az ilynemü fiscalis ügyeknek egyedüli birája a productionale forum lévén, s ezalól a felség elébe csak is azon ügyek appelláltathatván az 1755: 2-ik czikk szerint, melyek tárgyának értéke 3000 darab arany értékét felül mulja: a kérdés allatti per, mint a melynek tárgya nem volt 3000 arany értékü, a felség elébe nem appelláltathatott, a mint hogy az a 3-ik szám alatti series 12. lapján láthatólag nem is bocsáttatott fel a productionale forum által,

melynek felmentő itéletét ennélfogva törvényeink értelmében végitéletnek — res judicatanak lehetett s kellett volna is tartani.

b) Ha meg nem engedve feltétethetnék is az, hogy a kir. fiscus a productionale forum itéletében képzelt sérelmének orvoslását az 1755: 2-ik czikk értelmében recursus mellett a felséges udvar előtt megkisérthette, de midőn ugyanezen czikk ezen szavai szerint „*recursus tamena ad thronum suae Majestatis non ex dictamine legis sed ex benigna regia annuentia, omnibus patet*“ a recursusnak azért engedtetik hely, hogy az alsóbb törvényszékek tévedése miatt sérelmet szenvedettel a királyi kegyelem vigasztalása éreztethessék; és a midőn tagadhatatlan a Verbőczi Hármas könyve 2. r. 39. titulusa értelmében is, hogy a kir. fiscus épen ezen fejedelem nevében perel, a mely elébe juttatja recursus mellett ügyét, s végre midőn az is tagadhatatlan, hogy kivált az örökösödés szerinti uralkodás alapittatása óta a fiscus realis perei a királyi kincstárt közvetlenül érdeklik: méltán állithatni azt, hogy a felséges fejedelem summus justitiariusi tisztével s az igazság szolgáltatásnak nemcsak természetével, hanem minden miveltebb polgárzatban divatozó módjával is megegyezőleg a felséges udvar recursus mellett a productionale forumnak csak azon itéleteit változtathatná meg, melyek által az alperes terheltetett s következésképen itéletesen a méltatlan kereset alól felmentett főiskolánkat, mint nyertes alperest nem terhelhette volna.

c) Nem halgathatni el azon az igényelt fejedelmi kegyelem méltányosságát igazolható okot is, hogy a felséges udvar főiskolánkat elmarasztaló 1813. május 14-én költ s a 3. szám alatti 12-ik lapon látható itéletében elégnek tartotta a districtualis tábla 1789-i elmarasztaló itéletét pusztán helyben hagyni. Miként létesült ezen districtualis tábla, tudatik; valamint az is, hogy létesülése törvenyelleniségénél fogva az itéletete iránti bizalmatlanság akkora volt, hogy az 1791: 39. czikkben láthatólag csak is a törvénykezési zavarok megelőzhetése végett és csupán *quoad extrinsecam ipsorum solemnitatem* hagyattak helyben, tisztán és határozottan kifejeztetvén az 1791: 46-ik czikkben, hogy érvényeseknek csak azok ismertetnek el, melyek minden törvényszéken keresztül ment s bevégzett perben költenek s egyszersmind teljesedésbe is vétettek. Már a midőn a districtualis tábla kérdés alatti 1789-en költ itélete végső s teljesedésbe vétel által is megerösült itéletnek annyival kevésbé tartathatik, mentől bizonyosabb az, hogy azt a productionale forumnak 1794-en költ felmentő itélete megváltoztatta: azon

itéletet a fennebb idézett 39 és 46-ik czikkek értelmében méltán lehet elanyira megsemmisültnek s nemis létezőnek tartani, hogy azt 1813-an, mikor már még az 1790 esztendőben eltöröltetett districtualis tábla nem is létezett, a felséges udvarnak különben mélyen tisztelt legfelsőbb határozatában helyben hagyni s megerősiteni nem lehetett volna, nem állhatván hatalmában a végrehajtó hatalomnak azon itéleteket, melyeket a törvényhozó hatalom a felség által is megerősitett törvényczikkben érvénytelenneknek nyilvánitott, érvényesiteni.

Ezekben felfejtvén mindkét orvoslást érdemlő sérelmeinket tárgyazó kérésünket támogató okainkat s erősségeinket, midőn azoknak előadott kérésünk értelmében a folyamatban levő országgyülés eleibe terjesztését s pártoltatásának is eszközlését bizodalommal kérnök, alázatos tisztelettel öröklünk a Méltóságos Egyházi főtanácsnak. (kolleg. levéltár 1654. sz.)

Ezen munkálatnak nincs tovább nyoma az egyházi főtanács most igazgató tanács) levéltárában. Vagy az akkori titkár Tollas Károly kezén maradt, vagy ha leküldötte Enyedre, ott pusztult el az eredeti okmányokkal együtt.

TARTALOM.

Lap.

yek . . . . . 1—9.

A székely (később marosvásárhelyi) iskola története 1557—1718-ig . . . . . 10—112.

I. rész. A sárospatak-gyulafehérvári kollegium története 1672—1718-ig . . . . . 113—176.

III. rész. A sárospatak-gyulafehérvár-marosvásárhelyi kollegium története 1718—1896-ig.

Első fele: A tanárok életrajza . . . . . 177—511.

Gondnokok, a partikula igazgatói, a gyulafehérvári és marosvásárhelyi tanárok névjegyzéke; a gyulafehérvári és marosvásárhelyi kollegium növendékei közül kik és hol lettek tanárok és orvosok, mikor subscribáltak vagy tettek érettségi vizsgát; kik pihennek a vásárhelyi temetőben a tanárok közül? Seniorok kötelessége és névjegyzéke 1717—1896-ig . . . . . 511—532.

Második fele: A.) Tanügy a 16. században és Bethlen Gábor alatt és halála után; a német professorok Alsted, Bisterfeld és Piscator tantervök és működésök; Szenczi Molnár Albert, Apáczai, Basir Izsák és tanrendje. A gyulafehérvári iskola régi törvényei. A váradi iskola tanárainak névjegyzéke. A partikula azon igazgatói, kiknek nevükhöz némi nevelésügyi, vagy irodalmi mozzanat füződött. A kollegium tanügye 1718—1848-ig. Tantervek, osztályok, kézikönyvek, osztálytanitók s ezek vizsgái, tabellák, kalkulusok, vizsgák, bizonyitványok, elegyes följegyzések . . . . . 535—631.

B.) Belélet. Kormányzat, gondnokság, igazgatók, tanvezetők, deákok, togátusok, alumnusok, convictus. Öltözet: toga, reverenda, magyarka, hajviselet. Kilenczvenes deákok s ezek előnyei, czipó; város deákjai, deák szolgák, korcsma,

italmérési jog. Az ifjuság mulatságai, időtöltései, játékai, játszó helyei. Törvények, emlék-, anya- és jegyzőkönyvek, pecsét . . . . . 631—660.

C.) Alapitványok, adományok pénzben, gabonában s egyebekben; pénztárnoki hivatal; könyvtár . . . 660—718.

D.) A kollegium helyiségei, épitkezései . . . 718—740.

Függelék: Felirat az 1847. országgyüléshez a gyulafehervári kárpótlás és petresi dézma tárgyában . . . 741—756

A szöveg között van: nlő s...

a) Hét arczkép: Antal János püspök 243. l Bo ...ségeinket, mid...n pök 383. l. Köteles Sámuel 255 l. Bolyai Farkas 271 ...nathan levő orroly 342. l. és Dósa Elek 355. l. Magyar tudományos ...s eszközlését Tudós Társaság) tagjai. Gecse Dániel, az emberszeretet ... Méltóságos pitója 677. l.

b) Huszannyolcz tanár sajátkezü névirása 516. l.

c) A gyulafehérvári iskola 1657. programmjának czimlev...le 560. l.

d) Gyulafehérvár helyrajza 1711-ből 497. l. és a maros...sárhelyi kollegium helyrajza 1767-ből. 724. l.

